TESE DE DOUTORAMENTO

O GOLPE DE ESTADO, AS PERSECUCIÓNS E A RETAGARDA NA GUERRA CIVIL ESPAÑOLA: AS ACTITUDES SOCIAIS EN GALICIA (1936-1939)

Concepción López Sánchez

ESCOLA DE DOUTORAMENTO INTERNACIONAL DA UNIVERSIDADE DE SANTIAGO DE COMPOSTELA

PROGRAMA DE DOUTORAMENTO EN HISTORIA CONTEMPORÁNEA

SANTIAGO DE COMPOSTELA

2021

USC
UNIVERSIDADE
DE SANTIAGO
DE COMPOSTELA

DECLARACIÓN DA AUTORA DA TESE

O GOLPE DE ESTADO, AS PERSECUCIÓNS E A RETAGARDA NA GUERRA CIVIL ESPAÑOLA: AS ACTITUDES SOCIAIS EN GALICIA (1936-1939)

Concepción López Sánchez

Presento a miña tese, seguindo o procedemento axeitado ao Regulamento, e declaro que:

1. A tese abarca os resultados da elaboración do meu traballo.
2. De ser o caso, na tese faise referencia ás colaboracións que tivo este traballo.
3. Confirmo que a tese non incorre en ningún tipo de plaxio doutros autores nin de traballos presentados por min para a obtención doutros títulos.
4. A tese é a versión definitiva presentada para a súa defensa e coincide a versión impresa coa presentada en formato electrónico.

E comprométome a presentar o Compromiso Documental de Supervisión no caso de que o orixinal non estea na Escola.

En Santiago de Compostela, 8 de xullo de 2021

Asdo.

USC
UNIVERSIDADE
DE SANTIAGO
DE COMPOSTELA

DECLARACIÓN DO DIRECTOR/TITOR DA TESE

O GOLPE DE ESTADO, AS PERSECUCIÓNS E A RETAGARDA NA GUERRA CIVIL ESPAÑOLA: AS ACTITUDES SOCIAIS EN GALICIA (1936-1939)

Antonio Míguez Macho

INFORMA:

Que a presente tese, correspóndese co traballo realizado por Dna. Concepción López Sánchez, baixo a miña dirección/titorización, e autorizo a súa presentación, considerando que reúne os requisitos esixidos no Regulamento de Estatutos de Doutoramento da USC, e que como director/titor desta non incorre nas causas de abstención establecidas na Lei 40/2015.

En Santiago de Compostela, 9 de xullo de 2021

Asdo.

USC
UNIVERSIDADE
DE SANTIAGO
DE COMPOSTELA

DECLARACIÓN DO DIRECTOR DA TESE

O GOLPE DE ESTADO, AS PERSECUCIÓNS E A RETAGARDA NA GUERRA CIVIL ESPAÑOLA: AS ACTITUDES SOCIAIS EN GALICIA (1936-1939)

Lourenzo Fernández Prieto

INFORMA:

Que a presente tese, correspóndese co traballo realizado por Dna. Concepción López Sánchez, baixo a miña dirección/titorización, e autorizo a súa presentación, considerando que reúne os requisitos esixidos no Regulamento de Estatutos de Doutoramento da USC, e que como director/titor desta non incorre nas causas de abstención establecidas na Lei 40/2015.

En Santiago de Compostela, 9 de xullo de 2021

Asdo.

USC
UNIVERSIDADE
DE SANTIAGO
DE COMPOSTELA

A Lía e a Adri

USC
UNIVERSIDADE
DE SANTIAGO
DE COMPOSTELA

USC
UNIVERSIDADE
DE SANTIAGO
DE COMPOSTELA

GRAZAS

O proceso de elaboración dunha tese doutoral pode resultar —por momentos—, cansado, demasiado solitario, confuso, frustrante, complexo e incluso, asfixiante. Por iso, neste camiño, atoparse con persoas que comparten contigo algunhas destas cargas, que axudan a levar a pesada mochila, que facilitan o desenvolvemento do teu traballo, que acompañan, que aconsellan, que colaboran, que suman, que apoian —incluso, ás veces, dende o silencio, pero tamén dende a empatía—, pode considerarse unha gran sorte que tiven a oportunidade de gozar. Por esta razón, quixera aproveitar unhas liñas para recordar e ter presente a todas as pezas humanas que foron esenciais neste camiño, pero tamén para agradecerlles, de forma sincera, o seu «estar».

Dende o ámbito académico, agradecer a constancia e a confianza depositada en min por parte dos meus directores, Antonio Míguez e Lourenzo Fernández, vellos coñecidos dende os tempos da licenciatura, que motivaron o meu interese cara a investigación. Grazas polo voso tempo, paciencia e consellos, pois quedarán gardados por sempre no meu peto. Grazas, tamén, a Pilar Cagiao pola áxil e eficaz labor e xestión desempeñada dende o seu cargo, no que amosou unha gran calidade humana. De forma moi especial, durante un dos momentos máis sensibles que nos tocou vivir como sociedade —e comunidade académica — nos últimos tempos: a crise sanitaria causada pola COVID-19.

Grazas, en xeral, a todos os membros de Histagra que viviron, máis de cerca, parte da miña andaina; a Xabi, grazas polas súas suxestivas conversas e os seus audios interminables; tamén ao resto de compañeiras, como Aldara e Daniela, coas que compartín seminarios, debates e viaxes. Rafa, ademais de estar neste grupo, tamén foi o meu veciño de mesa, de cafés, de paseos... sempre foi unha man ou un brazo do que tirar cando necesitei axuda, porque así é el, sempre disposto a colaborar e a deixarche un *pósit* cun debuxo dun micho para alegrarche o día. Un dos maiores apoios que tiven e que dende o primeiro día que entrei pola porta do departamento, tras rematar a carreira, me recibiu cun sorriso, foi Gus, a bondade personificada. É desas persoas que está para todo e para todos, que se bota en falta ata os cinco minutos que vai facer fotocopias, que cada día está de bo humor, que sempre sabe saír dos problemas e na que unicamente atoparás un bo consello, ou polo menos, dado ca mellor das súas intencións. Con todo, a persoa clave que coñecín neste entorno, e se volveu unha parte esencial dos «meus», foi Uxía. Ela é unha persoa da que só podes aprender e inspirarte, que unicamente desprende boas vibras alá por onde pasa e que non deixa indiferente. Sen dúbida, unha das mulleres que máis admiro e á que nunca me cansarei de agradecerlle todo o que me aporta día a día e, de forma concreta, o feito de facerme este camiño menos solitario e máis doado.

Andrea e Lucía son dos mellores recordos que gardo, dende o primeiro día que entrei na facultade, e aquí seguiron e seguen, preocupándose porque non perdera a cabeza escribindo unha tese. Elas sempre están cando xorde algún problema ou contratempo, aínda que pasemos días en silencio. Andrea sofre cos meus problemas igual que cos seus, grazas á súa capacidade de empatía e, como contrapunto, Lucía é a que nos achega a tan necesaria calma e serenidade, no medio dos dramas, porque ela é a paz personificada. Grazas a elas tamén coñecín a persoas como Magali, con ela fixen os meus primeiros

viaxes a Bueu dos que gardo un grato recordo. Os nosos camiños volvéronse a xuntar tempo despois, pois compartimos inquedanzas e intereses e, ademais, sempre atopei na súa persoa unha voz de ánimo e alento.

Precisamente, neste camiño atopei con algúns profesionais que facilitaron e axilizaron a miña labor de investigación de xeito significativo, mesmo ás veces, asumindo tarefas e cargas que non lles correspondían, simplemente co mero afán de facer ben o seu traballo e dar un servizo de calidade e humano á cidadanía. Seguro que me deixo moitos nomes atrás, pero un bo exemplo foron o equipo do AIMNOR, de forma especial, Carmen Rial; Carlos e Antonio do Arquivo Naval de Ferrol; Elisa, Belarmino e José María, dos arquivos municipais de Monforte de Lemos, Bueu e Betanzos; Ermita, do Museo das Mariñas ou Diego, da Deputación de Pontevedra. En xeral, grazas a todas aquelas persoas que contribuíron co seu tempo e esforzo, dende o seu posto de traballo, a que esta investigación saíra adiante. Quixera, tamén, agradecer a aqueles compañeiros e profesionais que foron voces inspiradoras e fontes de saber para esta investigación. Grazas aos nosos encontros en diversos congresos, seminarios e conferencias puiden coñecer máis de preto o seu traballo, polo que sinto un gran respecto e admiración. Son persoas que, ademais de sumar academicamente, tamén o fan moito mais alá. Grazas especialmente a Claudio Hernández, Miguel Ángel del Arco, Peter Anderson, Óscar Rodríguez, Erik Zubiaga, Ana Cabana e Alba Díaz.

Por último, non podo esquecerme dos «meus», esa parte indispensable para calquera persoa, a familia, os amigos, os que nunca fallan e aos que, nesta etapa vital recorremos a coller forzas, a buscar ánimo, a que nos fagan unha tortilla e a compartir as miserias da vida doutoranda. Grazas a meus pais por ser un apoio incondicional; de meu pai venme esa interese pola Historia, esa curiosidade polas cousas vellas aparcadas no faiado ás que ninguén lle presta atención nin lle dá valor; de miña nai aprendín a valorar a importancia dos recordos e do relato, pois grazas a ela a memoria da nosa familia segue viva. A Mer e Manu débolles moito máis que o apoio recibido nesta etapa vital e calquera mención que faga quedarase curta e escasa. Con todo, de xeito especial, quixera agradecerlle a miña irmá o tempo que inverteu en ler as páxinas desta tese e aplicar todos os seus coñecementos e saberes para mellorala. Teño tamén moi presente a Adri, o mellor compañeiro de vida que puiden escoller nesta aventura. Unha andaina da que incluso formou parte activa en máis dunha ocasión, buscando xuntos arquivos situados en montes perdidos e vellos papeis en depósitos con dubidosas condicións de salubridade. Grazas por ser, estar, apoiar e acompañar, sempre de forma infinita e incansable.

USC
UNIVERSIDADE DE SANTIAGO DE COMPOSTELA

RESUMO

O Golpe militar do 18 de xullo 1936 converteu o territorio español en escenarios de retagarda e confrontación bélica ata 1939. Neste espazo e tempo, os sublevados chegaron ao poder por medio da acción violenta e empregaron unha serie de estratexias nas que a sociedade xogou un papel relevante. O foco de análise sitúase, precisamente, nos seus comportamentos e actitudes dentro deste contexto. A finalidade é coñecer cal foi a función da participación social nos xuízos militares instruídos, e por tanto, determinar a súa misión dentro da táctica violenta dos sublevados.

Palabras chave

Golpe de Estado, guerra civil española, violencia, xustiza militar, actitudes sociais

RESUMEN

El Golpe militar del 18 de julio de 1936 convirtió el territorio español en escenarios de retaguardia y confrontación bélica hasta 1939. En este espacio y tiempo, los sublevados llegaron al poder por medio de la acción violenta y emplearon una serie de estrategias en las que la sociedad jugó un papel crucial. El foco de análisis se sitúa, precisamente, en sus comportamientos y actitudes dentro de este contexto. La finalidad es conocer cuál ha sido la función de la participación social en los juicios militares instruidos, y por tanto, determinar su misión dentro de la táctica violenta de los sublevados.

Palabras clave

Colpe de Estado, guerra civil española, violencia, justicia militar, actitudes sociales

ABSTRACT

The coup d'état of 18th July 1936 transformed the Spanish territory in a landscape of rearguard and warfare until 1939. During this period, the insurgents attained the power through violence and the use of a range of strategies where the society played a significant role. This analysis focuses in their behaviours and attitudes inside this context. The aim is to know what was the mission of the society in the military trials and, therefore, establish their role inside of the violent tactics used by the insurgents.

Keywords

Coup d'état, spanish civil war, violence, military justice, social behaviour

USC
UNIVERSIDADE DE SANTIAGO DE COMPOSTELA

USC
UNIVERSIDADE
DE SANTIAGO
DE COMPOSTELA

LIMIAR

INTRODUCIÓN 25

Estado da cuestión 28

A evolución dos estudos da «represión»: das vítimas aos perpetradores 28

A violencia da guerra civil e da retagarda: unha difícil interpretación 31

As actitudes sociais en contextos de violencia estatal masiva 35

Hipóteses e obxectivos 50

Aparato crítico: fontes e metodoloxía 52

Estudos de caso con amplas miras «dende abaixo» 53

Selección do obxecto de estudo e crítica da fonte principal 55

Proceso de investigación e conformación das traxectorias vitais 61

A experiencia metodolóxica 72

PREVIO: A NATUREZA VIOLENTA DO GOLPE DE ESTADO MILITAR 75

1. A execución dun plan verticalmente dirixido 76

1.1. Dende A Coruña ata Betanzos 77

1.2. Dende Pontevedra ata Bueu 89

1.3. Dende Lugo ata Monforte de Lemos 93

2. O mecanismo executor do golpe de Estado: a violencia 105

2.1. Aclaración terminolóxica: categorías da violencia 105

2.2. Manifestacións da violencia na sociedade 125

PARTE I: A XUSTIZA MILITAR GOLPISTA 135

3. O deseño da *inventio* xurídica e o bando de guerra 135

4. Os consellos sumarios: funcionamento e desenvolvemento 142

4.1. A dinámica interna dos procedementos xurídicos 142

4.2. A temporalidade dos procesos xudiciais nas retagardas 145

5. O papel dos xuízos na estratexia violenta 150

5.1. A voz dos fiscais e dos auditores: directores da *inventio* 150

5.2. A posta en escena da inventio *156*

5.2.1. Xurisdición de Mariña 156

5.2.2. Xurisdición de Terra 160

5.2.3. De lugares de condena a lugares de memoria? 172

USC DE COMPOSTELA

PARTE II: A PARTICIPACIÓN SOCIAL NAS CAUSAS MILITARES MÁIS ALÁ DE VÍTIMAS E VERDUGOS 181

6. As causas polo miúdo: incoacións, encausados e condenas 181

6.1. Bueu 182

6.2. Betanzos 195

6.3. Monforte de Lemos 209

6.4. Balance xeral: tendencias comúns e trazos diferenciadores 224

7. A declaración: ferramenta analítica 230

7.1. O concepto de «intermediario»: proposta de uso e aplicación 230

7.2. Tipoloxía das declaracións: positivas, negativas e neutras 235

7.3. Puntos de viraxe e redes sociais como pontes micro-macro 240

7.4. Taxonomía dos comportamentos na violencia segundo a participación nas causas militares 242

8. Entre testemuños e testemuñas: actitudes intermediarias na sociedade 246

8.1. Como, quen e cando declaran 246

8.1.1. Bueu 246

8.1.2. Betanzos 250

8.1.3. Monforte de Lemos 254

8.2. A operatividade da lóxica da recompensa 260

8.2.1. Bueu 261

8.2.2. Betanzos 280

8.2.3. Monforte de Lemos 301

8.3. Balance xeral: a función da participación social nos xuízos dentro da estratexia violenta na retagarda 333

PARTE III: AS ACTITUDES INTERMEDIARIAS DENDE O GOLPE DE ESTADO ATA O FIN DA GUERRA CIVIL 336

9. A influencia das actitudes intermediarias na conformación dos poderes municipais 336

9.1. Golpe: a chamada de «españoles sanos, honrados y patriotas» 340

9.1.1. Bueu 342

9.1.2. Betanzos 347

9.1.3. Monforte de Lemos 350

9.2. A retagarda: a perpetuación dos «homes do momento» 352

9.2.1. Bueu 356

9.2.2. Betanzos 369

USC UNIVERSIDADE DE COMPOSTELA

9.2.3. Monforte de Lemos 379
9.3. A fin da guerra: «buenos guardianes de la Victoria»? 385
9.3.1. Bueu 385
9.3.2. Betanzos 389
9.3.3. Monforte de Lemos 395
9.4. Balance xeral: a operatividade da lóxica da recompensa na reconfiguración dos poderes locais 399
10. A Garda Civil e as actitudes intermediarias 408
10.1. Bueu 416
10.2. Betanzos 418
10.3. Monforte de Lemos 427
10.4. Balance xeral: un Corpo clave na estratexia violenta 442
CONCLUSIÓNS 444
FONTES 452
BIBLIOGRAFÍA 474
ANEXOS 493

USC UNIVERSIDADE DE SANTIAGO DE COMPOSTELA

USC
UNIVERSIDADE
DE SANTIAGO
DE COMPOSTELA

ÍNDICE DE FIGURAS

Figura 1. Mapa de Galicia que recolle as cidades principais e o os concellos obxecto de estudo.....56

Figura 2. Vista parcial da Ponte Nova e o Arco de Betanzos que dá entrada á vila pola estrada da Coruña.....84

Figura 3. Interior do convento de San Francisco tras a queima de 1936, Betanzos.....86

Figura 4. Casa do Pobo de Betanzos a comezos do século XX.....88

Figura 5. Mapa do campo de aterraxe proposto polos «fuxidos» para o rescate. Betanzos. 1936-1939.....117

Figura 6. Mapa onde das principais zonas transitadas polos «fuxidos» durante a guerra civil e a retagarda. Galicia, 1936-1941.....118

Figura 7. Grupo de persoas detidas durante a retagarda nun dos espazos destinados para esta tarefa no concello de Monforte, como os baixos do convento dos Escolapios ou o cárcere de partido.....122

Figura 8. Automóbil anunciador equipado con altofalantes que recorría os puntos clave da cidade. A Coruña. 1936.....137

Figura 9. Buque Contramaestre Casado I. 1920-1954 ca.....158

Figura 10. Plano do Arsenal de Ferrol onde se sinala a academia de maquinistas nun círculo vermello.....158

Figura 11. Porta do Dique que dá entrada ao Arsenal de Ferrol. 1920-1930 ca.....158

Figura 12. Fachada do edificio do Teatro Rosalía, sede da Deputación e Goberno Civil da Coruña cos danos materiais a consecuencia do bombardeo dende o Parrote. ..160

Figura 13. Interior do edificio do Teatro Rosalía, A Coruña, cos danos materiais a consecuencia do bombardeo.....160

Figura 14. Celebración dunha Misa de Campaña en honor á virxe do Pilar diante do Palacio de Xustiza, A Coruña.....161

Figura 15. Plano e fachada lateral do cuartel de Atocha a principios do s. XX.....164

Figura 16. Grupo de detidos, ante a mirada pública, saíndo da Real Audiencia de Sevilla e subindo aos camións para ser trasladados cara o cumprimento das sentencias.....167

USC UNIVERSIDADE DE SANTIAGO DE COMPOSTELA

Figura 17. As bandeiras dos corpos de Falange da provincia durante a visita dos seus xefes ás autoridades ante o Palacio Provincial. Pontevedra 170

Figura 18. Visita de Franco a Sevilla, onde saúda dende o balcón do edificio da Audiencia Provincial tras dar un discurso mentres sona o himno nacional 170

Figura 19. Salón de xustiza do palacio da Deputación de Pontevedra na actualidade. 171

Figura 20. Actual entrada principal do cuartel de Atocha con novos símbolos. A Coruña 174

Figura 21. Entrada principal do cuartel de Atocha con símbolos preconstitucionais retirados no ano 2010. A Coruña 174

Figura 22. Reapertura do curso durante a guerra no salón de plenos da Deputación de Pontevedra. 175

Figura 23. Reapertura do curso 1939-1940 no salón de plenos da Deputación de Pontevedra. 175

Figura 24. José Ángel Fernández Arruti lendo o pregón das festas da Peregrina en 1982 no salón de plenos do salón da Deputación de Pontevedra. 175

Figura 25. Actual disposición da sala da sección primeira do criminal no Palacio de Xustiza, A Coruña. 179

Figura 26. A familia Gaggero Moresco no seu domicilio particular en Bueu. 1910 ca. 271

Figura 27. Mercedes Becaría escríbelle ao xefe da Casa Civil para agradecer as condolencias enviadas polo falecemento do seu esposo, Emilio Romay Montoto. 28-2-1950. 285

Figura 28. Clientela do bodegón de Vicente de la Fuente Manríquez en 1932. 291

Figura 29. Acto celebrado na Casa Sindical de Madrid no que tomaron posesión diversos cargos sindicais (Manuel Garro, 2º pola drta.). 303

Figura 30. A manifestación do 1 de maio de 1936 en Monforte de Lemos. 309

Figura 31. Praza do concello presidida pola casa consistorial o día do mercado semanal. Bueu, 1920-1930. 342

Figura 32. Mulleres limpando sardiña na fábrica vella da familia Massó. Bueu, 1924. 346

Figura 33. Visita de Pilar Franco ao Hospital Militar de Evacuación Bella Vista en maio de 1937. Vigo. 363

USC UNIVERSIDADE DE SANTIAGO DE COMPOSTELA

Figura 34. Anuncio de Massó Hermanos S.A. na prensa a finais de 1937 365

Figura 35. Á dereita, o interior da fábrica Massó de Bueu no discurso pronunciado por Jesus Suevos sobre o «Fuero del Trabajo». 365

Figura 36. Escolas García Naveira. Betanzos, 1920..... 371

Figura 37. Celebración da Vitoria en Betanzos..... 390

Figura 38. As autoridades locais de Monforte na procesión de Pascua. Monforte de Lemos 1943..... 398

Figura 39. Organización orgánica da Garda Civil a mediados de xullo de 1936 410

Figura 40. Estampa «Los Paseados». 412

Figura 41. Florentino González Vallés, uniformado posando no seu despacho. 414

Figura 42. Esquela de Manuel Castro Lebón e outros membros da Garda Civil mortos «en actos de servizo». 427

Figura 43. Gupo de milicianos e falanxistas polas rúas de Monforte de Lemos..... 430

Figura 44. O tenente da Garda Civil, Manuel Álvarez Sarandés, xunto cos demais efectivos do corpo ante os materiais atopados nas proximidades da cidade monfortina en outubro de 1934. 439

USC
UNIVERSIDADE DE SANTIAGO DE COMPOSTELA

ÍNDICE DE GRÁFICAS

Gráfica 1. Porcentaxe da tipoloxía de vítimas totais con resultado de morte. Galicia. 1936-1940 ca 127

Gráfica 2. Distribución da porcentaxe total das vítimas en función do tipo de suceso. Galicia. 1936-1940 ca. 127

Gráfica 3. Porcentaxe do tipo de suceso con respecto ao total das vítimas femininas. Galicia. 1936-1940 ca. 128

Gráfica 4. Porcentaxe de vítimas por tipo de suceso sobre o total en cada concello. 1936-1940 ca. 128

Gráfica 5. Porcentaxe da evolución anual das vítimas por sucesos no concello de Bueu. 1936-1940 ca. 129

Gráfica 6. Porcentaxe da evolución anual das vítimas por sucesos no concello de Betanzos. 1936-1940 ca. 129

Gráfica 7. Porcentaxe da evolución anual das vítimas por sucesos no concello de Monforte de Lemos. 1936-1940 ca. 130

Gráfica 8. Tipoloxía das declaracións totais. Bueu. 1936-1940... 247

Gráfica 9. Evolución anual da porcentaxe da tipoloxía de declaracións con respecto ao total. Bueu. 1936-1940... 247

Gráfica 10. Tipoloxía das declaracións totais. Betanzos. 1936-1940... 251

Gráfica 11. Evolución anual da porcentaxe da tipoloxía de declaracións con respecto ao total. Betanzos. 1936-1940... 251

Gráfica 12. Tipoloxía as declaracións totais. Monforte de Lemos. 1936-1940... 254

Gráfica 13. Evolución anual da porcentaxe da tipoloxía de declaracións con respecto ao total. Monforte de Lemos. 1936-1940. 254

Gráfica 14. Porcentaxe das declaracións dos membros das xestoras en función da súa tipoloxía: positivas, negativas ou neutras. 404

Gráfica 15. Porcentaxe de declaracións da Alcaldía sobre as declaracións totais dos membros da corporación en función da súa tipoloxía. 404

USC UNIVERSIDADE DE SANTIAGO

ÍNDICE DE TÁBOAS

Táboa 1. Lectura dos bandos de guerra nas principais cidades galegas. 136

Táboa 2. Características das causas instruídas a veciños de Bueu entre 1936 e 1939. 182

Táboa 3. Características das causas instruídas a veciños de Betanzos entre 1936 e 1939. 195

Táboa 4. Características das causas instruídas a veciños de Monforte de Lemos entre 1936 e 1939.....209

Táboa 5. Taxonomía dos comportamentos segundo a participación dos individuos nas causas militares..... 242

Táboa 6. Número de concelleiros por municipio que declaran e porcentaxe con respecto a: a) o total de compoñentes das xestoras e b) o total dos intermediarios. 1936-1942 ca. 403

USC
UNIVERSIDADE DE SANTIAGO DE COMPOSTELA

USC
UNIVERSIDADE
DE SANTIAGO
DE COMPOSTELA

INTRODUCIÓN

O golpe de Estado de 1936 desembocou nunha guerra civil que deu paso a un réxime ditatorial, de longa pervivencia, que provocou profundos cambios na sociedade española. A violencia empregada polos sublevados para tomar o poder seguiu unha lóxica de funcionamento planificada e organizada cunha repercusión social complexa e de alto alcance. Ademais de servir para destruír a experiencia democrática da II República —e todo o sistema liberal pluripartidista constitucional anterior—, foi empregada para asentar e consolidar as bases do «Novo Estado», que serán o alicerce do franquismo. Buscou facer partícipe á sociedade por diversas canles, unha delas foi a chamada a declarar nos xuízos militares, instruídos contra aqueles que foran acusados de delitos tipificados no «Código de Justicia Militar de 1890» e nos bandos de guerra, proclamados durante o mes de xullo de 1936 nas diferentes retagardas. Posteriormente, veremos como se desenvolve este tipo de violencia, atendendo máis alá das vítimas e dos executores de rango militar, a todo o elenco social que interveu por medio de actitudes intermediarias. A análise desa participación social inclúe os compoñentes das corporacións municipais que ocuparon o poder local, as forzas da Garda Civil do posto correspondente e os cidadáns que conformaban o grupo da veciñanza dos concellos obxecto de estudo.

A organización e estruturación dos contidos desta tese segue, precisamente, unha coherencia coas ideas recollidas na introdución. Neste punto incluímos un breve estado da cuestión —que incorpora o marco teórico— no que se fixo unha revisión das principais achegas bibliográficas que fundamentaron e guiaron a elaboración dunhas hipóteses e obxectivos iniciais, por medio dun aparato crítico —que aglutina as fontes e a metodoloxía empregada—. Os capítulos posteriores que demandaron afondar a un maior nivel de detalle en debates historiográficos concretos, incorporan, de xeito individualizado, unha parte introdutoria onde se recollen. Ademais, debemos matizar que moitos capítulos seguen unha explicación temática transversal que se divide por subapartados diferenciados e correspondentes cos concellos obxecto de estudo que conclúe cunha recompilación final que os pon en relación.

Na parte do previo aglutinamos o marco contextual considerado como punto de partida da análise das cuestións máis centrais tratadas *a posteriori*. Examinamos, a grandes trazos, como se levou a cabo o golpe de Estado en Galicia, e de forma particular, nos concellos de estudo, tendo en conta a verticalidade da dinámica territorial na estratexia sublevada. En consecuencia, dedicamos un breve espazo a analizar as consecuencias da violencia na sociedade para poñelas, posteriormente, en relación coa xustiza castrense. Establecemos unha clasificación das vítimas que —sendo conscientes da complexidade

que supón debuxar un esquema completo e multiforme— nos permite entender a dinámica de instrución de xuízos, a selección dos encausados e os múltiples agravios que, de xeito unilateral ou combinado, unha persoa puido sufrir neste contexto. Posteriormente, púxose en relación a análise cualitativa coa cuantitativa para coñecer a magnitude do fenómeno e a súa evolución cronolóxica, durante a retagarda e a guerra civil.

A primeira parte versa sobre a xustiza militar golpista e recolle aqueles capítulos que fan referencia ao proceso polo cal os militares sublevados terxiversan a legalidade existente para dar un golpe de Estado. Partimos dunha análise do desenvolvemento e funcionamento interno dos consellos militares, en función dos ritmos de instrución e das principais figuras de mando dos xuízos militares. Neste senso, ponse o foco naqueles elementos que nos permitan identificar o papel de cada unha das diferentes modalidades violentas, concretamente a relacionada coa xustiza militar: os bandos de guerra e a *inventio* xurídica.

A parte dúas constitúe o núcleo central do noso estudo na que se desenvolve a análise das actitudes sociais no marco presentado anteriormente. O capítulo 6 trata de presentar a fonte, dende un punto de vista práctico, mediante a recompilación das causas instruídas en cada lugar analizado. Ponse o foco na evolución cronolóxica da instrución dos xuízos, na variedade de accións tipificadas como delitos, na resolución das condenas e no número de encausados. O capítulo seguinte presenta as principais ferramentas empregadas para proceder a analizar as actitudes sociais: o uso e a aplicación do concepto «intermediario», a tipificación das declaracións —positivas, negativas e neutras—, os «puntos de viraxe» nas traxectorias vitais dos declarantes en tamén, como se entende a lóxica de funcionamento da violencia nese microcosmos xurídico, en base a comportamentos de orde e mando. O capítulo 8 entra de cheo na análise das actitudes sociais intermediarias. Nun primeiro momento, localízanse, identifícanse e calíbrase a súa magnitude, en termos cualitativos e cuantitativos. Posteriormente, afondamos nos perfís individuais dos declarantes e poñemos en relación o tipo de declaración, ofrecida pola sociedade nos xuízos, coa evolución das súas traxectorias vitais.

A terceira parte extrapola a análise das actitudes intermediarias nos xuízos a dous campos clave na formación e consolidación das retagardas, os poderes locais e a Garda Civil. O capítulo 9 está centrado na dinámica da conformación das xestoras municipais durante a retagarda, tendo en conta a participación deses líderes locais nas causas. No mesmo senso, o capítulo 10 pon o foco sobre o papel da Garda Civil na estratexia violenta pero vinculado, de forma concreta, coa xustiza castrense.

Finalmente, recóllense as conclusións principais deste estudo seguindo unha orde similar á estrutura anterior dos contidos. Fundamentalmente trátanse de ideas presentes e mencionadas de forma transversal no texto que derivan da argumentación anterior. Con todo, ante o perigo de quedar soterradas no fío narrativo dos capítulos centrais, póñense de manifesto nun apartado final. Posteriormente, a recompilación de fontes aglutina todo o repertorio empregado, seguindo un criterio amplo que trata de reflectir a súa variedade e o sentido e a utilidade do enfoque metodolóxico empregado. A

continuación, exponse todo o elenco bibliográfico empregado seguindo un criterio de ordenación alfabética, con base no apelido das súas autorías. Para finalizar, o apartado de anexos abarca todos aqueles recursos, principalmente táboas, que a pesar de recompilar importantes datos recollidos e referenciados no corpo do texto, se considerou oportunos recoller ao final. A razón radica, principalmente, na larga extensión destes materiais que dificulta unha correcta inserción na narración e desvía o foco de atención.

USC UNIVERSIDADE DE SANTIAGO DE COMPOSTELA

Estado da cuestión

Os principais interrogantes de partida da nosa investigación xiran en torno ao papel dos xuízos no proceso de implantación dunha violencia estatal masiva e a función da participación social nos ditos procedementos xurídicos. De forma concreta, destas grandes preguntas xorde a busca das razóns polas que os sublevados reclamaron os testemuños da cidadanía, das respostas sociais ante dita chamada e das consecuencias que supuxeron tales actitudes e comportamentos, naquel contexto. Nesta liña, trataremos de recoller cales foron os principais debates, dende o punto de vista historiográfico e académico, que sustentaron as nosas pescudas. Buscamos poñer de manifesto que aspectos xa foron traballados previamente e en que medida supoñen achegas no noso traballo, e tamén aquelas vías de estudo menos exploradas e que propiciaron o oco idóneo para presentar e situar a nosa investigación.

En liñas xerais, trataremos tres grandes debates que xiran en torno a tres bloques temáticos que, aínda que están diferenciados, tamén presentan evidentes liñas de conexión. Estes son: en primeiro lugar, os estudos relacionados co que adoita chamarse «represión», moi vinculados, dende os seus inicios, coa cuantificación das vítimas e cos efectos da violencia sublevada na sociedade; en segundo lugar, os traballos focalizados no proceso violento, na súa descrición, caracterización, funcionamento e evolución; e, en terceiro e último lugar, aquelas investigacións centradas no papel das actitudes sociais no fenómeno violento, cuestións que foron inseridas no debate historiográfico español a raíz do estudo dos casos italiano e alemán.

A evolución dos estudos da «represión»: das vítimas aos perpetradores

Este tipo de traballos xorden nas últimas décadas do século XX moi centrados nas consecuencias do golpe militar e da guerra civil nos diferentes territorios do Estado español. Moitos deles foron iniciados por documentalistas locais interesados no tema e presentan, en liñas xerais, unha forte carga descritiva e unha intensa recompilación de información, pero tamén un escaso valor analítico e crítico[1]. De forma frecuente considérase este inicio como un fenómeno tardío e non se dará unha auténtica proliferación de investigacións, cada vez cun carácter máis profesional, ata inicios do século XXI. Isto débese ao éxito das políticas de «silencio e olvido» impulsadas dende a Transición para minimizar o coñecemento do «noso pasado oculto»[2]. Neste contexto, consolídanse os primeiros traballos que saen á luz na década dos anos noventa, e xorden outros a raíz dos abundantes debates promovidos dende o mundo universitario por

[1] En Galicia, Carlos Fernández, *La Guerra Civil en Galicia* (A Coruña: Ed. *La Voz de Galicia*, 1988); Carlos Fernández, *El Alzamiento de 1936 en Galicia: datos para una historia de la Guerra Civil* (Sada: Ediciós do Castro, 1982); Luis Lamela García, *Crónica de una represión en la «Costa da Morte»: Cee, Vimianzo, Ponte do Porto, Corcubión, Fisterra, Zas* (Sada: Edicións do Castro, 1995) e Josep María Solé i Sabaté e Joan Villarroya i Font, *La repressió a la guerra i a la postguerra a la comarca del Maresme (1936-1945)* (Montserrat: Abadia de Montserrat, 1983).

[2] Francisco Espinosa Maestre (ed.), *Violencia roja y azul. España, 1936-1950* (Barcelona: Crítica), 20.

medio de seminarios, xornadas e proxectos de investigación[3]. De forma xeral, a incorporación da Academia a esta corrente de estudos foi relativamente lenta e a maioría deles teñen en común que se vertebran en torno ao diálogo sobre a natureza fascista do réxime e sobre as «cifras da represión: vítimas e desaparecidos» e, ademais, presentan un carácter local. Tamén foi frecuente que abordaran o desenvolvemento táctico do golpe militar de 1936 e o proceso de ocupación militar do territorio poñendo o foco na «represión», dende un prisma maioritariamente descritivo e seguindo un esquema de análise vertical dende o Estado ata a sociedade[4].

Nun principio, as súas preocupacións estaban dirixidas a revisar aqueles datos desfigurados sobre as vítimas e a magnitude da «represión» sublevada ofrecidas por unha corrente previa de historiadores franquistas, centrados en asentar o discurso «vencedor» que sobreviviu dende os anos da guerra ata a actualidade[5]. Esta inquietude compaxinouse co debate en torno á equiparación de vítimas e mortes entre os diferentes «bandos», introducindo certos argumentos para xustificar a aplicación da violencia, como o control, a planificación e a competencia do Estado en materia de orde pública[6]. En contrapartida, unha interpretación paralela sostiña que o peso da «represión» foi secundario á hora de asentar o poder sublevado, xa que o seu verdadeiro alicerce viría dunha «aceptación pasiva» da sociedade[7].

---

[3] Algúns dos publicados foron os traballos de: Francisco Moreno Gómez, *La Guerra Civil en Córdoba (1936-1939)* (Madrid: Alpuerto, 1985); Glicerio Sánchez Recio, *Guerra civil y franquismo en Alicante* (Alicante: Diputación Provincial-Instituto Alicantino de Cultura Juan Gil-Albert, 1990); Julián Casanova et al., *El pasado oculto. Fascismo y violencia en Aragón* (12936-1939) (Madrid: Siglo XXI, 1992) ou Encarna Barranquero, *Málaga entre la guerra y la posguerra* (Málaga: Arguval, 1994). Como exemplo da actividade académica, o seminario organizado por Josep Fontana no Instituto Universitario de Historia Contemporánea «Jaume Vicens Vives», a finais de 2000, conduciu á publicación de Julián Casanova, Francisco Espinosa, Conxita Mir e Francisco Moreno Gómez, *Morir, matar, sobrevivir. La violencia en la dictadura de Franco* (Barcelona: Crítica, 2008). A partir de 2004, proliferan proxectos como o de «Nomes e Voces» en Galicia; pero tamén se dan iniciativas similares noutros lugares, como Extremadura —Proyecto para la recuperación de la Memoria Histórica de Extremadura (PREMHEX)—, Cataluña —iniciativas de dignificación e sinalización dos espazos da memoria levadas a cabo polo Memorial de la Generalitat de Catalunya dende o ano 2008 ata o 2011—, Andalucía —«Todos los nombres»— ou Asturias —Archivo de Fuentes Orales para la Historia Social de Asturias (AFOHSA)—.

[4] Jesús de Juana López e Julio Prada Rodríguez (coords.), *Lo que han hecho en Galicia, Violencia, represión y exilio (1936-1939*) (Barcelona: Crítica, 2006); Joaquín Rodero, Juan Moreno e Jesús Castrillo (eds.), *Represión franquista en el frente norte* (Madrid: Eneida, 2008) e Santiago Vega Sombría, *La política del miedo. El papel de la represión en el franquismo* (Barcelona: Crítica, 2011).

[5] Joaquín Arrarás Iribarren, *Historia de la Cruzada Española* (Madrid: Ediciones Españolas, 1939-1942); Manuel Silva Ferreiro, *Galicia y el Movimiento Nacional. Páginas históricas* (Santiago de Compostela: Seminario Conciliar, 1938); Luis Moure Mariño, *Galicia en la guerra* (Madrid: Ediciones Españolas, 1939); Ramón Salas Larrazabal, *Los datos exactos de la guerra civil* (Madrid: Ediciones Rioduero: Fundación Vives de Estudios Sociales, 1980) e Ricardo de la Cierva, *España en guerra: persecución, represión, cruzada* (Madrid: ARC, 1997).

[6] Francisco Moreno, *La guerra civil en Córdoba (1936-1939)* (Madrid: Alpuerto, 1985); Alberto Reig Tapia, «Consideraciones metodológicas para el estudio de la represión franquista en la guerra civil», *Sistema: revista de ciencias sociales*, nº 33 (1979), 99-128 e Josep María Solé i Sabaté, *La repressió franquista a Catalunya, 1938-1953* (Barcelona: Edicions 62, 1985).

[7] Javier Tusell, «Por qué fracasó la República», *Historia 16*, nº 93 (1984), 21-34.

Tamén se inician, de forma tímida, os primeiros traballos sobre a xustiza militar que poden ser aglutinados en dous bloques. Por un lado, temos un conxunto de estudos moi enfocados no funcionamento xurídico interno da institución, por medio dunha actualización das fontes e dos fondos dispoñibles nos diferentes arquivos de carácter estatal[8]. Trataron de conxugar unha aproximación histórica cunha concepción crítica do dereito e, como resultado, deron certas claves para explicar a importancia da organización xudicial para un determinado uso da xustiza dentro dun réxime ditatorial[9]. Por outro lado, xorden as primeiras investigacións ao redor dos consellos de guerra, centradas no seu funcionamento nun determinado territorio. Adoitaron ir acompañadas dunha explicación sobre a «represión» local na que se insire unha análise da xustiza militar caracterizada por unha breve descrición do funcionamento interno, a evolución da súa «institucionalización» na retagarda —en base aos ditames do poder sublevado— e as consecuencias que supuxo no cómputo xeral das vítimas. A maioría dos traballos adoptaron unha perspectiva «dende arriba», onde o obxecto de estudo foron os poderes militares que se fixeron cos resortes do Estado. En consecuencia, quedou nun segundo plano —ou incluso obviado— o papel da sociedade nos procedementos xurídicos, máis alá da vítima. En ocasións, achegan datos concretos moi interesantes sobre os ritmos de instrución, o carácter colectivo inicial dos sumarios ou a correlación entre as acusacións e as sentenzas. Con todo, a análise xeral da fonte neste tipo de investigacións foi superficial e a documentación interna xerada polos consellos de guerra adoitou formar parte de extensos apéndices baleiros de explicacións críticas sobre a súa función na estratexia global da violencia[10].

Na década inicial do século XX, déronse os primeiros efectos da posta en dúbida da xestión das políticas públicas da memoria e da renovación historiográfica iniciada anos atrás. A finais do ano 2000 créase a Asociación para a Recuperación da Memoria Histórica e sete anos despois publícase a Lei de Memoria Histórica[11]. A controversia sobre «os desaparecidos do franquismo» e o sucedido en torno ao xuíz Garzón coparon o debate público e puxeron de manifesto as limitacións, por parte dos poderes políticos, sobre a xestión dos crimes da ditadura. Pouco a pouco, vinculada a esta realidade, aparece outra xeración de traballos que incorporan, na análise da guerra civil, o papel dos consellos de guerra cun matiz diferente ao anterior[12]. Xorden moitos deles no ámbito

[8] *Justicia en Guerra* («Jornadas sobre la administración de la justicia durante la guerra civil española: instituciones y fuentes documentales», organizadas polo Archivo Histórico Nacional, Salamanaca, do 26 ao 28 de novembro de 1987) (Madrid: Ministerio de Cultura: 1990).

[9] Mónica Lanero Táboas, *Una milicia de la justicia. La política judicial del franquismo (1936-1945)* (Madrid: Centro de Estudios Constitucionales, 1996).

[10] Mirta Núñez Díaz-Balart e Antonio Rojas Friend, *Consejo de guerra. Los fusilamientos en el Madrid de la posguerra (1939-1945)* (Madrid: Compañía Literaria, 1997), 33-60; Ignacio Martín Jiménez, *La guerra civil en Valladolid (1936-1939). Amaneceres ensangrentados* (Valladolid: Ámbito Ediciones, 2000), 199-226 e Luis Lamela, *A Coruña, 1936. Memoria convulsa de una represión* (Sada: Ediciós do Castro, 2002), 91-115.

[11] «Ley 52/2007, de 26 de diciembre, por la que se reconocen y amplían derechos y se establecen medidas a favor de quienes padecieron persecución o violencia durante la guerra civil y la dictadura», *BOE*, nº 310 (27-12-2007).

[12] Julián Chaves Palacios, «Consejos de guerra: la interminable espera de un condenado a pena de muerte en las cárceles franquistas», *Studio Histórica-Historia Contemporánea*, nº 24 (2006), 179-

da Academia e tratan de vencellar a xustiza militar co concepto de «violencia política» e os efectos coercitivos que tivo na sociedade, dende o fusilamento ata o encadramento social e ideolóxico. Moitos deles entenden este tipo e xustiza como «una virtualidad procesal en el marco de un intento por dar forma aparente a un derecho plagado de garantías que en realidad no existían». É dicir, reducen o seu papel na estratexia violenta a unha ferramenta que lles permitiría lexitimar e xustificar o seu poder para «reinstaurar el orden y acabar con el complot revolucionario». Sobre a súa temporalización, recoñecen que, nun primeiro momento, pode haber certa convivencia entre a actividade dos tribunais militares e os «paseos». Con todo, sosteñen que a diferenza entre ambas fórmulas da violencia radica, por un lado, nos diferentes ritmos e intensidades da aplicación —sendo a xustiza castrense a que funciona dun xeito residual—; e por outro, nunha selección das vítimas, en función da clase ou o *status* político[13].

A violencia da guerra civil e da retagarda: unha difícil interpretación

De forma paralela aos debates enumerados anteriormente, a partir dos anos 2000, multiplícanse un primeiro grupo de investigacións que entenden a violencia do réxime en termos políticos e considérana como un fenómeno estrutural do propio sistema. Por medio do Golpe militar e da guerra civil, o Goberno anterior —de base democrática e republicana— foi derribado e o xerme do «Novo Estado» buscou xustificarse, por medio da construción dunha nova legalidade. En consecuencia, para buscar unha explicación á dito fenómeno, os autores propoñen remontarse aos inicios do século XX e ao proceso de crise das burguesías dominantes, ante a irrupción dun novo contexto marcado pola loita política[14]. Unha vez que os sublevados conquistaron os territorios, puxeron en marcha diversas estratexias de control social protagonizadas polo terror, «miedo intensísimo, espanto, horror, pánico, pavor al que se llega de muy diferentes formas entre las que pueden ser a la vez causa y efecto de manifestaciones como la colaboración e implicación ciudadana»[15]. A preponderancia do papel do terror que os ditos estudos manexan, sitúao como un elemento que, de xeito mecánico e directo, provoca un

204; Julius Ruíz, *La justicia de Franco. La represión en Madrid tras la Guerra Civil* (Barcelona: RBA, 2012); Candela Chaves Rodríguez, *Sentenciados. La represión franquista a través de la Justicia Militar y los Consejos de Guerra en la provincia de Badajoz (1937-1950)* (Badajoz: PREMHEX, 2015); Julián Chaves Palacios, *Justicia militar y franquismo. Radiografía de los consejos de guerra* (Cáceres: Ediciones del Ambroz, 2017); Emilio Grandío Seoane (ed.), *Anos de odio: golpe, represión e Guerra Civil na provincia da Coruña (1936-1939)* (A Coruña: Deputación Provincial da Coruña, 2007) e Julio Prada Rodríguez, *La España masacrada: la represión franquista de guerra y posguerra* (Madrid: Alianza Editorial, 2010).

[13] Pablo Gil Vico, «Derecho y dicción: la represión judicial militar», en *Violencia roja y azul. España 1936-1950,* ed. Francisco Espinosa Maestre (Barcelona: Crítica, 2010), 251-368 (268, 273).

[14] Julio Ponce Alberca, «Violencia política y orden público en la España de la primera mitad del siglo XX. Un ensayo interpretativo», *Studia Historica-Historia Contemporánea,* nº 35 (2017), 109-134 e Eduardo González Calleja, «La represión estatal como proceso de violencia política», *Hispania Nova*, nº 10 (2012), http://hispanianova.rediris.es/10/index.htm. Carlos Gil Andrés, *Lejos del frente: la Guerra Civil en la Rioja Alta* (Barcelona: Crítica, 2006).

[15] Manuel Ortiz Heras, «Instrumentos "legales" del terror franquista», *Historia del Presente*, nº 3 (2004), 203-220 (206).

determinado tipo de actitudes sociais, únicas e monolíticas, afíns á consolidación do réxime. Se o comportamento da sociedade se analiza, unicamente, en base ao suposto terror impartido, debido ás dimensións que adquiriu o fenómeno violento —a veces mediante prácticas públicas con carácter exemplarizante— as actitudes sociais quedarían reducidas a actos de denuncias e de colaboración coas autoridades sublevadas.

Os citados estudos sitúan a violencia como o cemento dun suposto consenso en torno ao novo réxime que permite restar responsabilidades en base a argumentos con forte carga moral como, «todos fomos culpables». A seguinte xeración de investigacións trata de reorientar e focalizar os traballos sobre a violencia cara a busca das súas lóxicas de funcionamento que a sitúan como unha categoría multiforme[16]. Neste contexto, o estudo das retagardas sitúase como escenario protagonista da renovación metodolóxica da que parten os estudos de transformación do adversario político en inimigo na Europa de entreguerras[17].

Moi relacionado con anterior, nos debates historiográficos sobre a violencia, tiveron un profundo calado aqueles que versaron sobre a propia reflexión taxonómica e a caracterización do fenómeno[18]. Se nos detemos nas dinámicas de funcionamento da violencia executada polos sublevados, a eficacia analítica do termo «represión» foi considerada, por algúns autores e autoras, como insuficiente. En consecuencia, xorden novas acepcións, moi vinculadas á interpretación do funcionamento e da repercusión da violencia da guerra civil e das retagardas como «violencia política», «politicidio», «limpeza política» ou «prácticas xenocidas»[19]. Algúns autores catalogaron este diálogo taxonómico como «el eclipse de los conceptos» ante o perigo de que a confrontación analítica rematase por desviar o foco de atención principal da discusión historiográfica[20]. Non obstante, o debate é unha actividade que enriquece as investigacións, permite

[16] Gutmaro Gómez Bravo, «Las lógicas de la violencia en la guerra civil: balance y perspectivas historiográficas», *Studia Historica-Historia Contemporánea*, nº 32 (2014), 251-262.
[17] Gutmaro Gómez Bravo (coord.), *Asedio. Historia de Madrid en la guerra civil (1936-1939)* (Madrid: Ediciones Complutense, 2018) e Luis Palacio Bañuelos, *Dos Españas en guerra (1936-1939)* (Madrid: Dilex, 2016).
[18] Para unha profunda reflexión ao redor dos termos «represión» e «violencia», dende un punto de vista sociolóxico e das teorías da acción colectiva, vid.: Julio Aróstegui, «Violencia, sociedad y política: la definición de la violencia», *Ayer,* nº 13 (1994), 17-55 e Eduardo González Calleja, «Sobre el concepto de represión», *Hispania Nova*, nº 6 (2006),
http://hispanianova.rediris.es/6/index.htm
[19] Eduardo González Calleja, «Violencia política y represión en la España franquista», en *El franquismo, visiones y balances,* ed. Francisco Moreno Fonseret e Francisco Sevillano Calero (Murcia: publicaciones de la Universidad de Alicante, 1999), 229-300; Javier Rodrigo, *Hasta la raíz. Violencia durante la guerra civil y la dictadura franquista* (Mad rid: Alianza Editorial, 2008), 83; Rafael Cruz, «Olor a pólvora y patria. La limpieza política rebelde en el inicio de la Guerra de 1936», *Hispania Nova*, nº 7 (2007), http://hispanianova.rediris.es/7/index.htm; Antonio Míguez Macho, «Nuestro pasado presente: práctica genocida y franquismo», *Hispania Nova*, nº 10 (2012), http://hispanianova.rediris.es/10/index.htm. e Antonio Míguez Macho, *Genealogía genocida del franquismo. Violencia, memoria e impunidad* (Madrid: Abada Editorres, 2014).
[20] Jorge Marco, «El eclipse de los conceptos. Sobre el debate de la violencia rebelde/franquista», *Historia Actual Online,* nº 38 (2015), 163-176.

coñecer diferentes puntos de vista e posibilita establecer pontes de unión para chegar a acordos consensuados.

Un dos puntos sobre os que xirou esta discusión foi a intención e motivación aniquiladora dos perpetradores á hora de deseñar e levar a cabo a práctica violenta e, no caso de existir, con que intención se levou a cabo. Os autores que rexeitan esta teoría baséanse nunha análise excesivamente centrada na eliminación física, na que apenas existen conexións entre as dinámicas da guerra e posguerra e a retagarda queda totalmente esquecida[21]. Aquelas investigacións que si apostan por unha intención aniquiladora son máis abundantes e, tamén, máis diversas, á hora de ofrecer interpretacións sobre os diferentes mecanismos de funcionamento da violencia[22]. A maioría dos traballos presentados a continuación, sitúanse neste sendeiro historiográfico, no cal as diferentes abordaxes metodolóxicas propostas, nos últimos anos, ofrecen interesantes vías de traballo. Algunhas delas reverten o foco da violencia vertical reorientándoo cara a abaixo, cara a sociedade; tamén incorporan novos actores e perspectivas no estudo, como a figura dos perpetradores[23] e as actitudes sociais; e por último, as abordaxes dende o local amosan resultados moi frutíferos, permitindo analizar aspectos que quedarían diluídos nunha óptica xeral.

Durante os últimos cinco anos, xorden no panorama español unha serie de investigacións sobre a violencia instaurada, a partir de 1936, cun matiz considerablemente diferente. Buscan ir máis alá dos clásicos debates iniciais centrados en cifras para poñer o foco, mesmo dende un punto de vista comparado, nas claves que permiten explicar o fenómeno violento, dende un prisma global e multidisciplinar. En primeiro lugar, temos unha primeira corrente de estudos sobre a violencia —xa non considerada «represión»— que presenta certas continuidades cos traballos previos, pero grandes diferenzas[24]. Para o caso de Navarra, faise por primeira vez unha ponderación numérica, en termos relativos, das vítimas, tendo en conta variables como o diferente peso da poboación de esquerdas ou as cifras de asasinados en 37 provincias do Estado español. Proponse unha visión integral da «limpieza política» que incorpore novos actores no relato —como a participación da xente corrente— que debuxe o proceso de «brutalización» e definición do «inimigo» e que esboce a cadea de responsables[25]. No caso do País Vasco, unha nova xeración de investigadores renovan os estudos da «represión» e violencia e introducen a cuestión da participación e actitudes sociais na ecuación. Considera a xustiza militar como un dos instrumentos represivos implantado

[21] Julius Ruíz, *La justicia de Franco. La represión en Madrid tras la Guerra Civil* (Barcelona: RBA: 2012).
[22] Francisco Espinosa Maestre, *La justicia de Queipo. Violencia selectiva y terror fascista en la II División en 1936* (Barcelona: Crítica, 2006).
[23] Paloma Aguilar Fernández e Leigh A. Payne, *El resurgir del pasado en España. Fosas de víctimas y confesiones de verdugos* (Madrid: Taurus, 2018).
[24] José Babiano, Gutmaro Gómez Bravo, Antonio Míguez Macho e Javier Tébar, *Verdugos impunes. El franquismo y la violación sistemática de los derechos humanos* (Barcelona: Pasado e Presente, 2018) e Lourenzo Fernández Prieto e Antonio Míguez Macho (eds.), *Golpistas e verdugos de 1936. Historia dun pasado incómodo* (Vigo: Galaxia, 2018).
[25] Fernando Mikelarena, *Sin piedad. Limpieza política en Navarra. 1936, responsables, colaboradores y ejecutores* (Pamplona: Pamiela Argitaletxea, 2015).

polos poderes sublevados que formou parte dunha política de sedición e redención para someter á poboación. Ofrece unha análise exhausta e detallada dos procesados e sentenciados que combina o aspecto cuantitativo co cualitativo e, ademais, incorpora o estudo da sociedade tomando como referencia debates internacionais que posteriormente explicaremos[26].

En segundo lugar, novos estudos enfocan a análise da violencia cara a outros horizontes ou disciplinas. Por un lado, as últimas tendencias diríxense cara a análise da violencia exercida dende o Golpe de 1936 ata o primeiro franquismo en termos de espacialidade, tratando de conxugar Historia e Memoria[27]. Ademais, tratan de conectar esta cuestión coa xestión dos poderes públicos actuais e determinan que «al consagrar la nueva democracia el discurso de la negación basado en la impunidad asistimos a un fenómeno que se consolida en el espacio al respecto de la relación con el pasado español de gran violencia»[28]. Por outro lado, xorden traballos cun carácter interdisciplinar que demostran a utilidade da conxugación da arqueoloxía e antropoloxía forense para achegar evidencias empíricas que expliquen as mortes da guerra e da retagarda. Mediante o deseño dunha metodoloxía específica, buscan localizar os espazos de enterramento dos «paseos» e seguir a cadea de mando que orixinou o asasinato ata a escavación e análise da escena do crime[29]. Unha última renovación que experimentan os estudos do fenómeno violento vén da man da incorporación da implicación social e das dinámicas de comportamento nas diferentes esferas vitais, cuestión que trataremos a continuación[30].

[26] Erik Zubiaga Arana, *La huella del terror franquista en Bizkaia. Jurisdicción militar, políticas de captación y actitudes sociales (1937-1945)* (Bilbao: Universidad del País Vasco, 2017).
[27] Rafael López Fernández (coord.), *Lugares de la memoria. Golpe militar, represión y resistencia en Sevilla. Itinerarios* (Sevilla: Aconcagua, 2014).
[28] Antonio Míguez Macho, «Un pasado negado. Lugares de violencia y lugares», *Confluenze*, Vol. X, nº 2, 127-151 (144).
[29] Iván Sánchez Marcos et al., «Claves metodológicas para la intervención arqueológico-forense en cementerios: el ejemplo de nuestra señora de Araceli (Lucena, Córdoba)»; Iván Sánchez Marcos et al, «Arqueología forense. El ejemplo de Víznar (Granada) como estudio metodológico de un conflicto civil»; Jordi Ramos Ruíz, «La arquología de la guerra civil española en Cataluña»; en *Arqueología en conflictos contemporáneos,* coord. Inamculada Carrasco (Sevilla: Romula 17, 2018), 13-40, 59-84 e 133-154; A. González Ruibal et al., *Arqueología de un campo de concentración. Informe de las excavaciones en el Campo de Castuera (Badajoz, España), 1939-1940.* Campaña de 2010, CSIC e Fernando Serrulla Rech, Antropología forense de la guerra civil española (tese de doutoramento, Universidade de Granada, 2018).
[30] Algúns dos traballos que recollen as liñas das últimas tendencias historiográficas que conxugan a análise da «represión» coas actitudes sociais son: Miguel Ángel del Arco Blanco e Claudio Hernández Burgos, «Los componentes sociales de la represión franquista: orígenes, duración, espacios y actores», *Historia Actual Online*, nº 41 (2016), 77-90 e Antonio Míguez Macho (ed.), *Ni verdugos ni víctimas: actitudes sociales ante la violencia, del franquismo a la dictadura argentina* (Granada: Comares, 2016).

As actitudes sociais en contextos de violencia estatal masiva

Os debates rescatados dende Italia e Alemania

O golpe de Estado de 1936, a retagarda e a guerra civil española son temas tratados de forma extensa e recorrente na historiografía, dentro dunha corrente de estudos vinculados co inicio e consolidación da ditadura franquista. A orixe do réxime foi obxecto de múltiples estudos que trataron de buscar algunhas das chaves que permitisen explicar o seu proceso de consolidación e a súa longa duración. Nesta liña, nos últimos anos, xurdiron traballos que puxeron o enfoque no papel das actitudes sociais, ante a imposición dun contexto no que primou a implantación de estratexias de violencia estatais masivas. As primeiras hipóteses de traballo, dende o punto de vista da historia social e/ou con matices e influencias da área da psicoloxía, veñen dos contextos alemán e italiano. Ambos son territorios nos que ao longo da historia contemporánea do século XX se desenvolveron réximes ditatoriais de natureza fascista que permiten ser comparados, en termos de violencia, co caso español.

Os debates de referencia, dende o punto de vista teórico e metodolóxico, importados do caso italiano teñen que ver, precisamente, coa aceptación social do réxime. Os dous eixes principais sobre os que pivotou esta dicotómica discusión —cun alto grao de controversia e incompatibilidade— foron o consenso e a violencia. A aceptación da existencia dun consenso supuxo desvalorizar o peso da violencia e, por tanto, actitudes de rexeitamento e disentimento. A relación de oposición establecida entre ambos termos, amosa a ineficacia conceptual para dar explicación das actitudes sociais. Algunhas destas interpretacións de orixe italiana veñen dunha corrente culturalista e tratan de dar forma ao fascismo co concepto de «relixión política»; pois as súas reflexións procuran definir a ideoloxía fascista como algo vencellado coa modernidade, en relación ao concepto de «home novo»[31]. A maiores do debate orixinado ao redor da ideoloxía fascista, o que nos interesa ten máis que ver coa interpretación sobre os mecanismos empregados por Mussolini para obter a aceptación social. Isto non significa que a cuestión do consenso *versus* resistencia deixe de estar como tapiz de fondo, pois, dende que se comeza a cuestionar o mito da resistencia antifascista e a tradicional interpretación da instauración do réxime como unha imposición allea á sociedade, comezan a proliferar diferentes estudos sobre o apoio popular[32].

Nesta liña, o uso do mito do *Duce* —o que foi chamado *mussolinismo*— e da política do consenso procuraría establecer un contacto directo coa xente común para suscitar «correntes espontáneas de simpatía». Estas gañaban entidade e peso na medida en que Mussolini se convertía no prototipo de novo home político, froito desa sociedade de masas. Precisamente, para afondar nestes mecanismos de captación social, sería eficaz

USC DEPOSITO DE COMPOSTELA

[31] Emilio Gentile, *Fascismo. Historia e interpretación* (Madrid: Alianza, 2004). Debemos sinalar o fincapé deste autor no debate historiográfico sobre a natureza do réxime fascista, cuestión que tamén se traslada ao escenario español e ocupa unha parte importante nos debates actuais. Con todo, non é o epicentro do noso estudo.

[32] Renzo de Felice, *Breve histoire du fascisme* (París: Audibert, 2002).

focalizar o estudo na análise das motivacións e dos seus compoñentes, segundo a clase social, así como un seguimento da súa evolución, sendo capaz de discernir os elementos espontáneos dos manipulados pola propaganda. Como teses explicativas, por un lado, a «fascistización das masas» permitiría acadar unha adhesión social activa segundo o seu modelo de sociedade; e, por outro, a selección da clase dirixente concibía a política como unha actividade propia da aristocracia do poder. No medio destas relacións entre sociedade e estado, é preciso detectar a última intención do aparato estatal e a resposta da poboación buscada, denominada por algúns autores como normalidade autoritaria, «conquistas das conciencias capaz de conseguir a adhesión ao fascismo nun acto espontáneo, natural, normal para cada nacido en Italia». Para levar a cabo o estudo deste consenso e baixo que alicerces se constituíu, establécese unha subdivisión en diferentes categorías atendendo ás condicións sociais, lugares, tempos, sexo, idade, motivacións e fontes[33]. Con todo, somos conscientes que as estratexias das forzas do Estado, en relación coa participación da sociedade, non teñen por que ser coincidentes coas súas respostas. O terreo das motivacións persoais, adoita estar ligado a cuestións abstractas, e incluso relacionadas co mundo das emocións, que non sempre son de doado acceso e interpretación para os profesionais da Historia.

Se nos detemos nas influencias do debate historiográfico alemán, debemos resaltar aquelas achegas que dende os últimos cincuenta anos se opoñen ás tradicionais análises sociopolíticas que entendían o proceso de construción da Historia en termos descendentes, de arriba a abaixo. O Proxecto Baviera, a partir de 1973, constitúese como un dos impulsores de dita renovación historiográfica e pon a lente de estudo sobre un determinado aspecto da opinión popular e das actitudes sociais, as razóns que conducían a incorporar os preceptos ideolóxicos do nazismo. Isto traduciuse na proliferación de estudos baseados nas denuncias e nas delacións, aspectos que aglutinan as preocupacións que os teóricos desa renovación pretenden incorporar ao discurso histórico. Un aspecto fundamental deste novo enfoque dáse na década dos noventa, co paso da concepción pasiva do cidadán aos estudos centrados na xente corrente.

Como resultado desa renovación, aparecen traballos que fan fincapé na menor importancia das forzas policiais e o determinante papel da colaboración cidadá. Un exemplo desa conxugación interdisciplinar, que moitas veces é sinalada como suxestivo enfoque metodolóxico no ámbito historiográfico, é a elaboración dunha enquisa científica a 300 alemáns correntes. Cun 65% de colaboración, esta afonda no apoio social ao nacionalsocialismo e nos trazos persoais que caracterizan a estes individuos, como a idade, a residencia e a profesión[34]. Esta perspectiva é moi suxestiva, en canto a que pon o foco nas lóxicas que emprega o aparato estatal na captación e implicación da xente corrente na práctica xenocida. Ademais, conclúe que a importancia da resistencia activa no conxunto da mostra analizada é escasa, que había existencia de marxes para a queixa, protesta e desconformidade, que as denuncias tiñan un papel secundario no control social e que a Gestapo prestoulle pouca atención aos alemáns correntes como obxectivo

[33] Emilio Gentile, *Fascismo,* 144, 174, 204, 212, 214.
[34] Eric A. Johnson, *El terror nazi. La Gestapo, los judíos y el pueblo alemán* (Barcelona: Paidós, 2002), 295.

represor. Diversos autores tamén trataron de afondar no perfil dos denunciantes cunha análise na que se tiña en conta diferentes criterios, como o sexo[35].

Na mesma senda do estudo da xente corrente, outros autores detéñense nas preocupacións deste grupo e nas súas implicacións na práctica violenta a través da análise do Batallón de Reserva Policial 101 e dos interrogatorios xudiciais dunha parte dos soldados que o conformaban. Este tipo de aproximacións teñen as súas peculiaridades e demandan do historiador unha seria postura analítica e certo grao de empatía, pois tal e como sinala, «explicar non significa desculpar nin comprender quere dicir perdoar». Pero, entre as súas achegas á contextualización teórica, este tipo de traballos tamén inclúen interesantes conclusións acerca da colaboración cidadá e da lóxica construtiva da represión. Algunhas destas posturas manteñen que existiu unha participación da sociedade alemá nos asasinatos marcada por un alto nivel de voluntarismo; pois, a maioría dos executores foron seleccionados ao azar de diferentes estratos sociais cunha escasa presenza da coacción[36]. Algúns destes traballos céntranse no estudo dese proceso de selección, a través dunha análise pautada polos parámetros de idade, procedencia xeográfica e orixe social; esquema que, posteriormente, se aplicará para o caso español no estudo das elites locais do primeiro franquismo.

Entre as reflexións sobre a orixe desa disposición humana cara a violencia, atopamos referencias doutros autores vinculadas con teorías psicolóxicas, o que nos indica, de novo, unha posibilidade de estudo interdisciplinar e frutífero. Como exemplo, o concepto de «personalidade autoritaria» de Adorno ou o «dormente» de John Steiner e diversos experimentos, como o de Philip Zimbardo e Milgram sobre o comportamento violento e a obediencia á autoridade[37]. Unha das máis interesantes, deste último, para a nosa investigación ten que ver coa relación que se establece entre os cambios nos elementos «posición, estado e acción» e o cumprimento dunha orde recibida por parte dun suxeito. É dicir, «¿Es lo que se dice o quien lo dice lo que determina en amplia medida sus acciones?»; por tanto, os cambios de rol e as variacións na distancia entre vítima e verdugo terían efectos psicolóxicos de importancia á hora de actuar[38].

No marco destas reflexións, destaca a análise dos comportamentos da denominada «zona gris», un concepto empregado inicialmente para falar da colaboración no marco dos *lager* de traballo pero que adquire novas connotacións[39]. Este é un dos primeiros intentos en desmarcarse desa clásica e dicotómica clasificación que divide as vítimas e os perpetradores como entes totalmente separados. Precisamente, unha das afirmacións

[35] Eric A. Johnson, *El terror nazi,* 404. Matiza certas afirmacións de historiadores que traballaron a mesma cuestión como Robert Gellately e Gisela Diewald-Kerkmann.
[36] Christopher R. Browning, *Aquellos hombres grises: el Batallón 101 y la solución final en Ponomia* (Barcelona: Edhasa, 2002), 22, 347. Estas teses suscitaron un importante debate con historiadores como Daniel Goldhagen, co que difire en determinadas cuestión como o peso do antisemitismo ou o nivel de participación social na práctica xenocida.
[37] Theodor W. Adorno, Else Frenkel-Brunswik, Daniel J. Levinson, R. Nevitt Sanford, *The Authoritarian Personality* (Norton: New York, 1950).
[38] Stanley Milgram, *Obediencia a la autoridad. Un punto de vista experimental* (Bilbao: Desclée de Brouwer, 1980), 91, 92, 118.
[39] Primo Levi, *Los hundidos y los salvados* (Barcelona: Muchnik Editores, 2001), 33.

máis interesantes, e considerada atrevida por moitos no seu momento, foi a de incluír nese conxunto aos executores. Ben é certo que isto debe ser manexado con cautela, pois, a relación entre vítima e perpetrador non se estableceu en termos simétricos[40].

Outros estudos que axudaron á hora de construír hipóteses de análise como punto de partida na nosa investigación, foron aqueles que se cuestionaron as razóns polas que Hitler acadou o respaldo e a aceptación social, tras non obter o apoio maioritario dos cidadáns nas urnas. Isto volve a situarnos, de novo en relación co caso italiano comentado anteriormente, no debate acerca do consenso e o papel da coacción no proceso de aceptación. De xeito máis concreto, a temática desvíase polo camiño dos mecanismos que permitiron o desenvolvemento dese tipo de actitudes sociais ante o réxime. Tamén se chega a poñer en cuestión o peso relativo do papel do medo e do terror como elemento monocausal e, en consecuencia, distínguense, tres tipos de motivacións: as instrumentais, as sentimentais e as mixtas. Ademais, diversos estudos detéñense na identificación de determinados elementos condicionantes á hora de actuar e comportarse, como poden ser a popularidade do *führer*, o poder do uniforme relacionado coa obediencia ou o papel crucial da guerra[41].

De novo, tamén están presentes os traballos centrados nas denuncias, entendidas como medios que canalizan esa participación social do sistema. Neste caso, establécense novos modos de identificar a figura prototipo do denunciante: apelando ao criterio de clase, do sexo e das motivacións —cuestión para a que sinala unha preponderancia das de tipo instrumental[42]—. Este tipo de interpretacións outórganlle gran capacidade de actuación á sociedade como suxeito histórico, destacando a normalización da intervención estatal na vida cotiá. Así, a comunidade, aceptando ese marco imposto, tamén buscaría manipular e empregar o sistema no seu propio beneficio[43].

Agora ben, sobre a resposta e as actitudes oficiais das autoridades ante este tipo de colaboración social —voluntaria ou involuntaria—, algúns autores sinalan que «en termos xerais, todas as autoridades do partido e do Estado reaccionaron positivamente fronte todos aqueles que lles proporcionaron acusacións» e posteriormente, «por regra xeral, a actitude oficial ante as denuncias era ambivalente e cambiaba en función das esixencias do momento»[44]. Mais, no relativo á resistencia, o debate sobre esta cuestión parece conducir, na maioría dos casos, cara a unha única realidade, a inexistencia dunha rede

[40] C. Browning, *Aquellos hombres grises.* Precaucións que sinala e, ao mesmo tempo, asume e aplica ao estudo do Batallón 101 alemán.
[41] Robert Gellately, *No sólo Hitler: la Alemania nazi entre la coacción y el consenso* (Barcelona: Crítica, 2002), 263.
[42] Robert Gellately, *La Gestapo y la sociedad alemana*. La política nazi (1933-1945) (Barcelona: Paidós, 2004), 194. Sinala, que «a principios de maio de 1933, Hitler queixábase de que "na actualidade vivimos nun mar de denuncias e de vileza humana". Facíao porque non resultaba infrecuente que una persoa denunciase a outra, sobre todo por motivos económicos, co simple obxectivo de sacar partido á situación». Na mesma obra, (204), fai referencia a un estudo de Reinhard Mann no que conclúe que de 213 denuncias procedentes da poboación, o motivo dun 37% para facelo era para resolver conflitos particulares.
[43] Robert Gellately, *No sólo Hitler,* 271.
[44] Robert Gellately, *La Gestapo y la sociedad alemana,* 193, 198.

organizada e cun carácter moi selectivo e localizado. Máis ben, abundaría unha tendencia social cara a aceptación que, en moitas ocasións se explicaría na medida en que, a cambio, o sistema ofrece seguridade e prosperidade económica[45].

Ao longo de todo este percorrido, a polarización dos estudos sobre as actitudes e os comportamentos sociais baixo réximes ditatoriais foi evidente. Ambas posturas discorren por interpretacións diverxentes pero, camiñan en paralelo; por iso é patente un acordo de mínimos onde se recoñece que o estudo das relacións entre a sociedade e o Estado é complexo pero tras esa realidade houbo medo, coerción e represión, pero tamén existiu certo grao de acomodación, aceptación e consentimento.

O traslado dos debates internacionais ao caso español: entre a resistencia e o consenso

Os historiadores e as historiadoras de España, sendo conscientes das múltiples posibilidades que ofrece a aproximación comparativa para os estudos históricos, extrapolan certas estruturas de análise, enfoques e fontes para o estudo da ditadura franquista a partir, sobre todo, dos anos noventa. Isto tradúcese na posterior proliferación de núcleos de debate moi semellantes ao caso alemán e italiano que aquí adquiren certos matices e peculiaridades, a partir da primeira década do novo século. O esquema social herdado que supón o apego ao estudo da xente corrente, permite reorientar os estudos da «represión» cara a interpretacións de índole cuantitativa, debates de carácter conceptual —como a reflexión sobre a utilización do concepto xenocidio ou da práctica xenocida para referirse á violencia franquista— e a incorporación de novos actores, tal e como anticipabamos anteriormente. Unha as principais novidades que máis nos interesa é a proliferación dos estudos sobre as actitudes sociais, como consecuencia das inquietudes que comezan a brotar ao redor dos comportamentos ante a imposición do que foi un contexto de violencia estatal masiva.

Nesta liña, os primeiros estudos reproducen, en boa medida, parte dos tópicos presentes na sociedade forxados na época da ditadura e transición; así, presentan unha excesiva politización e teñen un carácter demasiado reducionista[46]. Outras investigacións seguen ao pé da letra o modelo analítico proposto para o contexto italiano e alemán ou establecen análises en termos comparados[47]. Con todo, vaise iniciando un camiño totalmente novo, no plano académico, que racha coas tradicionais interpretacións sobre o suxeito social construídas na ditadura, como a vella clasificación tripartita que distingue entre adictos, indiferentes e desafectos. De forma sucesiva, van aparecendo novas voces que suxiren modificar esa dicotomía herdada do exterior e propoñer novas categorías analíticas máis alá de consenso e oposición. Neste contexto, xorden traballos

[45] Robert Gellately, *No sólo Hitler,* 344.
[46] Manuel Ortiz Heras, «Historia social en la dictadura franquista: apoyos sociales y actitudes de los españoles», *Spagna Contemporánea*, nº28 (2005), 169-185.
[47] Aarón León Álvarez, *Consenso y resistencia en canarias durante el primer franquismo* (Santa Cruz de Tenerife: Ediciones Idea, 2008) e Francisco Cobo Romero, «Los apoyos sociales a los regímenes fascistas y totalitarios de la Europa de entreguerras. Un estudio comparado», *Historia Social,* nº 71 (2011), 61-87.

centrados nas actitudes sociais no rural que lle dan forma a esa historia social do franquismo. Mediante unha aproximación á vida cotiá, sitúan o punto de mira na relación entre sociedade e Estado, nos mecanismos articulatorios de cohesión, no papel da Igrexa ante as prácticas violentas e no grao de implicación da sociedade civil nese proceso e na configuración do consenso. Dende o punto de vista do traballo coas fontes, apuntan a posibilidade analítica dos sumarios e das causas militares, marco de partida da nosa investigación empírica[48].

Dende esta óptica, aparecen os primeiros traballos no marco español que se deteñen na articulación do marco xurídico franquista, como fórmula de captación social, e sitúan aos xuíces como elementos de coerción política, ideolóxica e moral. Así, nos seus resultados apuntaban que a nova realidade social brindaba certas oportunidades de mellora que a comunidade percibía como ocasións para obter lucro fácil e beneficio propio. Dende un punto de vista social, temos estudos que por un lado, analizan o papel da xustiza ordinaria na represión e no control e, ao igual que autores internacionais, estudan as denuncias e as delacións como parte dunha rede de corrupción que afectaba a todo o aparello administrativo e un tipo de comportamento social que permitiu a expansión da «represión»[49]. Por outro lado, de forma paralela no tempo, temos investigacións que inciden nas delacións como unha das mostras máis claras de implicación dende abaixo na práctica violenta escusadas en «rancores persoais ou as vellas rivalidades suscitadas ao redor de cuestións relacionadas coa orde, propiedade ou relixión». Algúns, fan fincapé en que o caso español presenta certas peculiaridades, como o funcionamento dun sistema organizado de denuncias, a través da Causa Xeral creada mediante Decreto, en 1940[50]. Neste marco, aparece a intención de descifrar os comportamentos e as actitudes da poboación ante as posibilidades de compromiso político que a represión militar ofreceu á poboación civil[51].

As citadas dinámicas de análise e estudo achegan ideas moi suxestivas que inspiraron o enfoque teórico e metodolóxico da presente investigación. En primeiro lugar, a diferenciación entre a dimensión pública e privada do conflito; en segundo lugar, o factor emocional como guía de actuación; en terceiro lugar, a incorporación da participación na práctica violenta ao plano cotiá e os resortes empregados para levalo a cabo; e por último, os factores da colaboración cidadá no proceso violento. En relación con estes eixes temáticos, o papel dos avais ponse en valor e aclaran o seu funcionamento como parte dunha cadea de lealdades, matizan a existencia de distintos niveis de

[48] Conxita Mir, *Vivir es sobrevivir. Justicia, orden y marginación en la Cataluña rural de posguerra* (Lleida: Milenio, 2000) e Ana Cabana Iglesia, «De imposible consenso. Actitudes de consentimiento hacia el franquismo en el mundo rural (1940-1960)», *Historia Social,* nº 71 (2011), 89-106.

[49] Peter Anderson e Miguel Ángel del Arco Blanco, «Construyendo la dictadura y castigando a sus enemigos. Represión y apoyos sociales del franquismo (1936-1951)», *Historia Social*, nº 71 (2011), 125-141 (131-133).

[50] Ángela Cenarro, «Matar, vigilar y delatar: la quiebra de la sociedad civil durante la guerra y la posguerra en España (1936-1948)», *Historia Social*, nº 44 (2002), 65-86 (79).

[51] Conxita Mir, *Vivir es sobrevivir,* 240.

implicación na práctica violenta e sinalan a importancia das redes familiares no desenvolvemento dese fenómeno que dá comezo en xullo de 1936.

Neste senso, inaugúrase unha nova concepción do estudo das actitudes sociais que apela á importancia do método histórico para afondar no coñecemento de cuestións complexas do noso pasado máis recente. Isto vai en contra de debates conceptuais que moitas veces incorporan termos doutras disciplinas e aplicados a outras realidades —como o caso alemán ou italiano— ao estudo da Historia sen unha valoración o suficientemente rigorosa. Tamén se realizan as primeiras críticas da historiografía española, considerada moi ligada aos mitos antifranquistas, en contraposición co caso italiano. Posteriormente, vai cobrando cada vez máis peso a idea da necesidade dunha renovación metodolóxica a través dun enfoque conceptual que sirva para ampliar as miradas sobre o debate do consenso. Así, saen á luz investigacións levadas a cabo con fontes non oficiais —máis alá do ámbito administrativo— e moi vinculadas ca análise desa interacción entre sociedade e Estado, como poden ser as cartas a Franco. Entre múltiples reflexións, analizan a transición da imaxe pública de Franco, a miseria moral provocada pola división social e as duras condicións de posguerra ou a importancia da linguaxe, usada como elemento que permite distinguir as múltiples opinións e as circunstancias nas que cada individuo se atopa en relación ao réxime[52].

Outros traballos complementarios a estes enfoques, sinalan como trazo comparativo que posibilita a análise en común do caso español cos europeos, o concepto de «comunidade nacional». En lugar de insistir no factor da violencia como creador de resistencia ou consenso —debate que cada vez se considera máis reducionista e ineficaz para estudar as actitudes sociais—, ditas investigacións apelan a outras cuestións que permiten analizar a interacción entre a sociedade e o Estado. Deste xeito, a través da análise dos mitos construídos polo franquismo, tratan de demostrar como a maioría dos compoñentes do discurso do réxime relacionados coa comunidade nacional que repercutían nas políticas sociais foron retóricos; polo que lle sería moi difícil acadar nese plano novos apoios sociais[53].

O mito desa comunidade nacional, segundo un discurso que chama á unidade de forma constante polo réxime, non é aplicable nin coherente para aspectos onde os vencedores despoxaron do seu correspondente rol social aos vencidos; como por exemplo, as purgas na administración pública ou en empresas privadas —máis irregular—. Se temos en conta o lema falanxista que apelaba á unión coas palabras «Patria, Pan e Xustiza», a situación económica da posguerra dos anos corenta demostra todo o contraio. A fame, as enfermidades, os problemas adquisitivos ou os vinculados coa vivenda, entre outros, marcaron unhas duras condicións de vida que foron máis crueis para as familias dos que

USC UNIVERSIDADE DE SANTIAGO DE COMPOSTELA

[52] Antonio Cazorla Sánchez, «Sobre el primer Franquismo y la extensión de su apoyo popular», *Historia y Política*, 8 (2002), 303-320; Antonio Cazorla Sánchez, *Cartas a Franco de los españoles de a pié (1936-1945)* (Barcelona: RBA, 2014) e Claudio Hernández Burgos, «Más allá del consenso y la oposición: las actitudes de la "gente corriente" en regímenes dictatoriales. Una propuesta de análisis desde el régimen franquista», *Revista de estudios sociales*, nº 50 (2014), 87-100.

[53] Carme Molinero, *La captación de las masas. Política social y propaganda en el régimen franquista* (Madrid: Cátedra, 2005, 2ª edición manexada, 2008).

sufriron a violencia. Ademais, o acceso a manifestacións de protesta tampouco sería o mesmo para todos os sectores, pois as áreas urbanas terían máis posibilidades de levalas a cabo que as rurais. Xunto con estes factores, apuntan a escasa inversión en gasto social e a primacía da disciplina sobre a atracción nas relacións sociais[54].

Este tipo de autores inauguran unha nova concepción do estudo do franquismo que, posteriormente, continúan outros que serán os que copen as publicacións máis sobresaíntes dos derradeiros quince anos. Tamén, é o momento no que o concepto de «zona gris» alcanza o seu máximo expoñente mediante o traballo doutros historiadores[55]. Por unha banda, estudan o proceso violento na retagarda da guerra para o caso de La Rioja, un punto de vista moi interesante, pois coincide coa situación galega ante o golpe de Estado. Por outra, ademais, achegan definicións da retagarda moi atinadas, presentándoa como un «escenario que transforma as relacións humanas disolvendo as diferenzas entre belixerantes e non belixerantes, sen deixar espazo para a indiferenza ou a pasividade». Como achega metodolóxica, sinalan o emprego do enfoque micro a través dos arquivos parroquiais e a documentación máis apegada ás relacións comunitarias co poder local para desentrañar esa institucionalización legal da «microrrepresión cotiá»[56].

Algunhas das ideas sobre as que versan os seus traballos están relacionadas co alto respaldo social, ante a sublevación, no núcleo do campesiñado familiar, conservador e católico e coa colaboración cidadá cos perpetradores. Como algunhas das explicacións tratan de dar conta das dimensións do sucedido, as testemuñas fan referencia ás «rancores persoais», á loucura colectiva, a unha loita de clases ou á defensa duns valores relixiosos, patrióticos e militares. Todas elas poden agochar trazos verídicos, pero preséntanse como insuficientes, á hora de abordar cuestións tan delicadas e pouco medibles, na maioría dos casos, a través dunha lectura simple das fontes históricas.

Como achegas conceptuais, aparecen os primeiros intentos taxonómicos de delimitar e definir a figura dos executores. Algunhas destas propostas, esbozan catro categorías analíticas con diferentes graos de responsabilidade e compromiso que resultan moi interesantes para establecer unha relación entre o ríxido termo de perpetrador e o conxunto social que representa a «zona gris». Así, sinala a directores, intercesores, executores e colaboradores; nesta última estarían incorporados os cómplices, os delatores, os adeptos e os espectadores[57]. Por cuestión de espazo, non ten cabida no presente escrito matizar as diferenzas entre cada termo; pero esta relación mostra unha

[54] Carmen Molinero, *La captación de las masas*, 206, 207.
[55] Carlos Gil Andrés, «La zona gris de la España azul», *Ayer*, nº 76 (2009), 115-141; Claudio Hernández Burgos, *Franquismo a ras del suelo. Zonas grises, apoyos sociales y actitudes durante la dictadura (1936-1976)* (Granada: Universidad de Granada, 2013) e Primo Levi, *Los hundidos y los salvados* (Barcelona: Muchnik Editores, 2001).
[56] Termo que Carlos Gil Andrés («La zona gris», 138) toma da seguinte proposta de traballo: Eduardo González Calleja, «La cultura de guerra como propuesta historiográfica: una reflexión general desde el contemporaneísmo español», *Historia Social*, nº 61 (2008), 69-87 (85).
[57] Carlos Gil Andrés, «La zona gris».

fórmula de aproximación metodolóxica a estas cuestións que é fundamental ter en consideración.

Nunha liña paralela, outros historiadores tratan de analizar nese marco cales foron os apoios e as actitudes sociais ao longo da ditadura. Poñen o foco en diversas cuestións relacionadas coa creación dos resortes estatais que permitiron calar na sociedade e no proceso de constitución dunha sociedade dividida, a través da análise da continua interacción entre sociedade e Estado. Así, un dos puntos fortes destes traballos radica na explicación da ditadura franquista en termos e lóxicas que sitúan a comunidade como suxeito histórico, con voz propia e capacidade de actuación e decisión. Desta maneira, a colaboración cidadá sería unha peza primordial na constitución do réxime e sitúan o medo, a relixión católica ou o nacionalismo español como factores fundamentais que explican o grao de mobilización acadado. Tamén salientan o logro franquista, en torno á captación daqueles que se sentiran damnificados con algunhas das políticas levadas a cabo na Segunda República, pois:

> algúns aceptaron na súa totalidade a visión do franquismo, outros xamais compartirían un mesmo aspecto, pero, a gran maioría, a España «gris» -sumida na fame, silenciada pola represión, aliviada pola volta á «normalidade» ou beneficiada polo sucedido- moveríase constantemente por unha gama de actitudes e condutas que para o «novo réxime» resultaban suficientes[58].

Ao mesmo tempo, convén sinalar que é un marco dominado, ás veces de forma excesiva, pola procura da conceptuar o feito de dotar de «etiquetas» os comportamentos sociais. Sen dúbida, esta é unha tarefa fundamental, pois, os conceptos son ferramentas moi útiles para a construción do discurso histórico e para dotar a nosa disciplina dunha linguaxe propia, que permita o diálogo e o intercambio recíproco do coñecemento. Mais, ás veces, predomina máis o afán por poñerlle nome e tipificar —por exemplo— o comportamento dun mariñeiro, afiliado ao sindicato profesional, ante o chamamento do xefe local de Falange[59], o día 19 de xullo de 1936, que pola busca dunha explicación que enuncie as lóxicas que colocan a ese individuo nesa situación derivada do proceso represivo.

De forma paralela, publícanse algúns traballos, centrados no sueste español, que amosan o potencial das fontes orais para captar as significacións e as percepcións persoais e a utilidade do enfoque micro para o estudo deste tipo de cuestións, actitudes sociopolíticas. A través de «reportaxes narrativizadas» establecen novas categorías analíticas —adhesión sen condicións, adhesión con diverxencias políticas e morais,

USC UNIVERSIDADE DE SANTIAGO DE COMPOSTELA

[58] Claudio Hernández Burgos, *Franquismo a ras del suelo*, 85. Relacionado coa cita, sinala que a experiencia da guerra foi o que marcou as actitudes e culturas políticas.

[59] Sobre a terminoloxía empregada para facer referencia a Falange Española e toda a súa evolución durante a guerra civil; optamos por simplificar: por un lado, utilizar o termo «Falange» para a organización creada, en 1933, por José Antonio Primo de Rivera e toda a súa evolución ata 1937; e por outro, pasamos a empregar «FET-JONS», a partir do Decreto de Unificación, do 20 de abril de 1937.

pasividade condescendente, indiferenza aprobatoria, desmobilización política e social, acomodamento ou disentemento— que demostran a complexidade destes estudos[60].

A partir do 2005, comezan a aparecer estudos dende o ámbito da Historia que parecen conxugar as dúas tendencias sinaladas anteriormente —a tipificación conceptual e a análise inferior centrada nas lóxicas de actuación sociais— e que presentan conclusións moi ilustrativas e suxestivas. Deste modo, estudar as actitudes baixo a dicotomía de consenso-disenso é considerado un enfoque demasiado pechado e estrito; mostra do contrario, temos outras achegas que van máis alá. Todas elas ofrecen interpretacións sobre as actitudes sociais moi apegadas ao estudo da xente corrente, con diversidade de fontes e con esquemas analíticos moi semellantes[61].

Algúns destes autores establecen unha clasificación destas prácticas e actitudes a partir dese esquema binario que completa engadindo as categorías de consentimento e/ou desconformidade[62]. Como resultado da confluencia entre ambos termos, xorde un espazo intermedio que representará as prácticas e actitudes contraditorias e ambivalentes: a «zona gris» que considera maioritaria e ambigua[63]. No referido aos consentimentos, distínguense tres niveis de gradación, o asenso —ou consentimento pasivo—, a resiliencia —ou adaptación— e a adhesión; polo que a gama de matices que compoñerían esa zona gris estaría entre, asenso e resiliencia con disidencias, por un lado, e asenso e resiliencia con resistencias, por outro.

Tamén se dedica parte do esforzo a buscar explicacións, dende abaixo, ao comportamento da xente, unha delas son as denominadas «prácticas de resistencia e colaboración». A través de estudos de caso, atópanse vínculos que unen determinadas estratexias de supervivencia que a sociedade desprega, ante o contexto económico imposto polo réxime. Nun primeiro momento, procuran analizar, en clave social, a

[60] Jordi Font i Agulló, «Nosotros no nos cuidábamos de la política, Fuentes orales y actitudes políticas en el franquismo. El ejemplo de una zona rural, 1939-1959», *Historia Social*, nº 49 (2004), 49-66 (53).

[61] Óscar Rodríguez Barreira, *Migas con miedo. Prácticas de resistencia al primer franquismo. Almería, 1939-1953* (Almería: Universidad de Almería, 2008); Óscar Rodríguez Barreira, *Miserias del poder. Los poderes locales y el nuevo Estado franquista, 1936-1951* (Valencia: Universitat de València, 2014); Miguel Ángel del Arco Blanco, *Hambre de siglos. Mundo rural y apoyos sociales del franquismo en la Andalucía Oriental (1936-1951)* (Granada: Comares, 2014); Míguel Ángel del Arco Blanco e Peter Anderson, *Lidiando con el pasado. Represión y memoria de la guerra civil y el franquismo* (Granada: Comares, 2014); Miguel Ángel del Arco Blanco, Carlos Fuertes, Claudio Hernández y Jorge Marco (eds.), *No sólo miedo. Actitudes políticas y opinión popular bajo la dictadura franquista (1936-1977)* (Granada: Comares, 2013); Ana Cabana Iglesia, *La derrota de lo épico* (Valencia: Universitat de València, 2013). Ana Cabana Iglesia, «Franquistas, antifranquistas y todos los demás. La enorme paleta de grises del consentimiento en la Galicia rural» en *No sólo represión. La construcción del franquismo en Galicia*, dir. Julio Prada (Madrid: biblioteca Nueva, 2014) e Antonio Míguez Macho (ed.), *Ni verdugos ni víctimas.*

[62] Óscar Rodríguez Barreira, «Auxilio Social y las actitudes cotidianas en los Años del Hambre, 1937-1943», *Historia del Presente*, nº 17 (2011), 127-147. Neste caso aplica o esquema analítico para explicar o comportamento dos mozos, o que non significa que non permita un uso máis amplo. Ana Cabana Iglesia, *Xente de orde. O consentimento cara ao franquismo en* Galicia (Santiago de Compostela, TresCtres, 2009).

[63] Óscar Rodríguez Barreira, *Miserias del poder,* 173.

persecución e castigo ao que foi sometida a poboación, nos primeiros momentos tras o Golpe e, por medio das causas militares, estudan a articulación do proceso violento. Posteriormente, prestan atención ás resistencias cotiás —na súa maioría individuais—, accións que expresaban discursos compartidos e que deben ser comprendidas dende diferentes puntos de vista. Para desenvolver todo este tipo de reflexións e argumentacións, recorren en múltiples ocasións ao campo da socioloxía, empregando conceptos como «discurso público» e «discurso oculto»[64].

Algunhas autoras galegas centráronse en aspectos paralelos aos sinalados anteriormente con interesantes reflexións que nos interesa poñer de manifesto. Como apunte metodolóxico, incídese en algo que aínda que outros autores tiveron en conta, semella que non o valoraron, de xeito explícito, como un paso previo e unha achega enriquecedora para calquera estudo de caso. Estamos a falar dunha análise da morfoloxía do territorio a estudar, neste caso, da organización da poboación galega. A división parroquial e a entidade desa célula na dinámica cotiá, a conformación de redes sociais —dinámicas e cun alto peso do factor familiar— e o carácter da sociabilidade local e municipal, son elementos moi a ter en conta, á hora de analizar o comportamento da comunidade e as relacións que establece co Estado[65].

No aspecto temático, céntranse no carácter voluble e cambiante, nos mecanismos utilizados e na dobre natureza da pasividade que, ás veces, comportan as actitudes sociais. Dende liñas atrás vimos falando de consenso e consentimento, comportamentos que ela entende, o primeiro, como unha adhesión total, e o segundo, como un acordo que non é voluntario, positivo, activo, coa influencia da represión, da coacción, do medo e do control. Este último, relaciónao con determinadas fronteiras intermedias, como a pragmática ou resignada, a oportunista e a simpatizante ou convencida; construcións analíticas que conteñen como trazos definitorios compoñentes derivados das motivacións. Faise alusión, tamén, a esas posturas denominadas «adaptativas» e apúntanse como elementos explicativos destes comportamentos, por un lado, as ansias de volver a unha vida que non estivese pautada pola coerción, e por outro, a falta de expectativas con respecto a toda oposición. Ditas interpretacións explícanse na medida en que a asunción do contexto violento, por parte da poboación, se fixo mediante un proceso de normalización, pois «as circunstancias instrumentalizaron a percepción da realidade»[66].

Se retomamos a cuestión do consenso de herdanza italiana, inaugúrase en España cunha controversia conceptual, pois, tal e como vimos, a maioría dos autores prefiren termos como consentimento ou aceptación activa/pasiva. Ademais, de forma frecuente asóciase este debate coa violencia política na ditadura, feito que conduce a unha análise parcial

[64] Íbid.; Óscar Rodríguez Barreira, «Cambalaches: hambre, moralidad popular y mercados negros de guerra y posguerra», *Historia Social*, nº 77 (2013), 149-174 e Ana Cabana e Miguel Cabo, «James C. Scott y el estudio de los dominados: su aplicación a la historia contemporánea», *Historia Social*, nº 77 (2013), 73-93 (77-78).

[65] Ana Cabana, *La derrota de lo épico*, Ana Cabana, «Franquistas, antifranquistas y todos los demás».

[66] Ana Cabana, «Franquistas, antifranquistas y todos los demás», 96-99.

da realidade histórica. Non obstante, unha vez aceptada a reflexión sobre este termo para a ditadura franquista os debates toman diversos camiños cara a busca deses apoios, a gradación desa aceptación ou os factores que a impulsan. Neste último eido, algúns autores realizan unha interesante diferenciación dos comportamentos negativos a partir da restrición de disenso, a actitude oposta a consenso. Consideran que esta adoita empregarse «como a categoría máis xeral e comprensiva de toda forma de desacordo e de actitude negativa, que pode transformarse en apatía, desobediencia civil, protesta ou oposición»[67].

Todo o anterior está moi vinculado co estudo dos apoios populares, da súa gradación e dos matices que supón adoptar un determinado comportamento. Estas cuestións pouco a pouco van desgaxándose en diferentes ramas de investigación. Isto condúcenos a diferentes estudos sobre os poderes locais que copan, dende os inicios do golpe de Estado, o mando gobernativo a diferentes niveis. Precisamente, outra das ramas de investigación que emana das actitudes sociais é a relativa aos mecanismos e estratexias que despregou o réxime para lograr a aceptación ou implicación cos poderes sublevados. Algúns investigadores sinalan, ao respecto, a importancia da coacción, do encadramento social, da violencia, da propaganda, da delación e da utilización instrumental de varios resortes —administración, educación ou medios de comunicación, entre outros—[68]. Agora ben, tamén se subliñan outros compoñentes máis apegados á vida cotiá, como as redes sociais de parentesco, amizade, padroado e veciñanza[69]; o que significa que parte dos axentes que levaron a cabo a práctica violenta, como os membros de Falange e da Garda Civil, formaban parte das comunidades locais, con similares graos de integración?

Todo este conxunto de traballos nadan sobre unha mesma preocupación latente, a relación do Estado e todos os seus resortes de poder coa sociedade. Esta cuestión tamén tivo unha traxectoria evolutiva, dende os seus comezos, vinculados coa renovación historiográfica iniciada nos anos noventa; pois, nun primeiro momento, isto foi analizado en termos de oposición cunha obsesión cuantitativa. Non obstante, na actualidade, predominan os traballos que manexan claves explicativas vinculadas cos factores sociais, económicos e culturais. Os múltiples exemplos deste tipo de debates e propostas acerca de novas metodoloxías e enfoques de traballos sinalan, por un lado, aqueles mecanismos que favoreceron a integración social, a exclusión e a subordinación; e por outro, toman parte no debate sobre a continuidade/ descontinuidade dos poderes locais e analizan esta cuestión en termos sociais. Como resultado, estudan o modo de incorporación ao poder local daquelas capas sociais das que o réxime acadou adhesión, incidindo en factores como a ideoloxía precedente. Así, conclúen que eses novos poderes

USC UNIVERSIDADE DE SANTIAGO DE COMPOSTELA

[67] Francisco Sevillano Calero, «Consenso y violencia en el "nuevo estado" franquista. Historia de las actitudes cotidianas», *Historia Social*, nº 46 (2003), 159-172 (167).
[68] Íbid., 159-172.
[69] Ángela Cenarro, «Matar, vigilar y delatar», 72.

formáronse por medio do regreso de elites políticas anteriores á política, da reedición las loitas de diferentes faccións ou da incorporación das prácticas do clientelismo[70].

Esta corrente de estudos, analiza a violencia da guerra e a construción dun imaxinario colectivo por parte dos vencedores como parte dos mecanismos empregados para crear adhesión e consenso social. Parten dende unha perspectiva local, analizan o papel do sistema de recompensas, do acceso á participación nas institucións do réxime, da colaboración na persecución do inimigo ou na persistencia dos «vencedores» na memoria como factores da consolidación da ditadura. Tamén, achegan a súa visión no debate da renovación das elites políticas no primeiro franquismo, defendendo unha mobilidade, dinamismo e rexeneración do poder local franquista. E, ademais, analizan o contexto económico, xunto coas medidas instauradas dende o aparello estatal, deténdose nas consecuencias que isto supuña na creación de consenso e na construción de prácticas de resistencia[71].

Dende un punto de vista temático, outras investigacións abordan a cuestión do proceso de constitución do réxime a través do funcionamento das institucións locais, así como o persoal político que as compoñen. No caso do estudo da antiga provincia de Santander —actualmente, provincia de Cantabria—, achaca a unha cosmovisión conservadora xeral, a unha converxencia colaboradora das dereitas e ao papel da burguesía local como elite dirixente que compartía uns lazos ideolóxicos, sociais e económicos, o feito de que moitos cidadáns rexeitaran a conflitividade social, a inestabilidade política, o laicismo e o perigo revolucionario co que identificaban o réxime republicano. Deste xeito, vai detectando aquelas lóxicas que explican o comportamento dos diferentes axentes ante os feitos que tiveron lugar en xullo de 1936, a través da análise da interacción entre a sociedade e a conformación dos poderes locais[72].

Á hora de buscar referencias bibliográficas renovadas sobre o emprego das causas militares como fonte histórica —máis alá das propostas comentadas anteriormente e vinculadas con interpretacións clásicas da «represión»—, son varias as opcións existentes. Existen grandes diferenzas entre todas elas en relación co tratamento, o enfoque e a utilidade outorgada a dita fonte. Aqueles estudos que máis calado tiveron na nosa investigación foron aqueles que a empregaron para estudar, non só o proceso violento, dende o punto de vista das autoridades militares franquistas, senón como se articulou ese aparello coa intención de crear un oco de participación cidadá. Isto significa, a integración da xente corrente nesa práctica que, de forma habitual, se considera allea a este sector. Este feito vese concretado no estudo da colaboración social

[70] Francisco Cobo Romero e Teresa María Ortega López, «No sólo Franco. La heterogeneidad de los apoyos sociales al régimen franquista y la composición de los poderes locales. Andalucía, 1936-1948», *Historia Social*, nº 51 (2005), 49-71.

[71] Miguel Ángel del Arco, *Hambre de siglos,* 117; Miguel Ángel del Arco Blanco, «El secreto del consenso en el régimen franquista: cultura de la victoria, represión y hambre», *Ayer,* nº 76 (2009), 245-268; Claudio Hernández Burgos, «De la cultura de guerra a la cultura de la victoria: los vencedores y la construcción de la dictadura franquista (1936-1951)», *Pasado y memoria: revista de historia contemporánea*, nº 15 (2016), 123-148.

[72] Julián Sanz Hoya, *La construcción de la dictadura franquista en Cantabria: instituciones, personal político y apoyos* (Santander: Universidad de Cantabria, 2009), 347.

no proceso de clasificación do conxunto da sociedade —que emana dos mandos sublevados— en «amigos e inimigos». Algúns deles, a través de estudos de caso —e sen a pretensión de xeneralizar— analizan o rol dos denunciantes na selección dos inimigos a perseguir a través da enunciación de declaracións hostís. Ademais, ofrecen unha visión dos tipos de alegacións insubstanciais que está subxacente baixo esas persecucións e o significado destes tribunais, xa que foron algo máis que unha parte da engrenaxe persecutoria que se erixiron como actos de xustiza contra os perpetradores dos crimes republicanos —segundo Franco—. Así, consideran que definir o franquismo como unicamente unha rede policial é erróneo, pois constituíu un fenómeno social e un proceso forxado activamente pola represión estatal e dos seus «simpatizantes ordinarios»[73].

Hoxe en día, o debate historiográfico sobre esta temática é un ámbito marcado por: un predominio dos estudos locais centrados nas dinámicas sociais, por un interese en coñecer novas dimensións do conflito, o emprego de novas fontes non oficiais e ligadas ao ámbito da percepción persoal, un esforzo por conceptuar para poñer nunha linguaxe común eses estudos locais e dispares, a análise das motivacións e os estudos da zona intermedia que moitos denominan a grandes liñas, «zona gris». Con todo, a interacción historiográfica a través da perspectiva comparada é unha constante activa, por iso se considera preciso sinalar unha das mostras máis actuais e interesantes que agrupa algunhas das diferentes tendencias anunciadas ao longo deste apartado. Estamos falando de traballos nos que conflúe a análise de dúas disciplinas, a Historia e a Socioloxía, polo que as interpretacións están moi apegadas ao profundo coñecemento da psicoloxía humana e do contexto histórico. Tamén se parte da análise de novas fontes, como os expedientes de escoitas británicas a combatentes alemáns durante a Guerra; un recurso que presenta certas peculiaridades, como a propia natureza, o contexto natural non adulterado, o tempo real no que se crea ou as posibilidades de análise que ofrece —historia da mentalidade e das condutas—. Dende este punto de partida e a través do concepto «marcos de referencia» —entendidos como «matriz de directrices de interpretación, ordenadoras e organizadoras», variables escollidas e que se aglutinan ao redor de diferentes ordes, neste caso serían estudados a segunda, relativa ao *assumptive world*, e a terceira, vinculada cos sucesos máis concretos— levan a cabo un estudo das actitudes sociais, dende unha óptica e metodoloxía innovadora[74].

A modo de compendio final, os últimos traballos sobre as actitudes sociais no caso español determinan a necesidade de facer unha análise de longo recorrido máis alá da guerra —e do primeiro franquismo—, para analizar cuestións como a efectividade desa chamada «cultura de la Victoria» para crear consentimento, a identificación das canles de creación de conformidade máis alá dos anos corenta ou as fisuras que puido presentar a comunidade dos «vencedores». Tamén se sinalou que é preciso prestar máis atención

USC UNIVERSIDADE DE SANTIAGO DE COMPOSTELA

[73] Peter Anderson, *The Francoist military trials: terror and complicity, 1939-1945* (New York: Routledge, 2010); Peter Anderson, *¿Amigo o enemigo? Ocupación, colaboración y violencia selectiva en la guerra civil* (Granada: Comares, 2017).
[74] S. Neitzel e H. Welzer, *Soldados del Tercer Reich. Testimonios de lucha, muerte y crimen* (Barcelona: Crítica, 2012).

ás zonas intermedias —onde se sitúa a maior parte da sociedade— e que son multitude de factores os que permiten explicar a natureza e funcionamento dos comportamentos e actitudes. Ademais, os enfoques «dende abaixo», cunha mirada local, permiten afondar nas disparidades e puntos en común que ofrece o factor territorial e ilustran que os comportamentos e as actitudes sociais son algo máis que unha resposta autómata ás disposicións «dende arriba»[75].

USC UNIVERSIDADE DE SANTIAGO DE COMPOSTELA

[75] Claudio Hernández Burgos e Carlos Fuertes Muñoz, «Conviviendo con la dictadura. La evolución de las actitudes sociales durante el franquismo (1936-1975)», *Historia Social*, nº 81 (2015), 49-65 e Carlos Fuertes Muñoz, *Viviendo en dictadura. La evolución de las actitudes sociales hacia el franquismo* (Granada: Comares, 2017), 265-271.

Hipóteses e obxectivos

En liñas xerais, partimos da posta en dúbida das clásicas interpretacións sobre o funcionamento da violencia golpista. Precisamente, aquelas que están baseadas, por un lado, na aplicación diferenciada en tempo e espazo de estratexias de tipo racional/irracional altamente suxestionadas polo factor do «medo e do terror». E por outro, aquelas que lle outorgan á xustiza militar un papel reducionista limitado á lexitimación do poder sublevado, por medio da representación dunha «farsa teatral», onde a sociedade carece de capacidade de axencia. O tratamento máis actual desta cuestión no debate historiográfico español quedou demasiado supeditado ás ideas extrapoladas dos casos alemán e italiano. En consecuencia, limitouse a interpretación da implantación dun fenómeno de violencia estatal masiva na sociedade sobre os termos consenso e resistencia. Centráronse, de forma excesiva, na catalogación e tipificación conceptual dos efectos que tivo na conformación do «Novo Estado» a participación cidadá. Deste xeito, quedaron relegados a un lugar secundario —e incluso obviados—, cales foron os mecanismos postos en marcha para levalo a cabo, cal foi a resposta da sociedade e como repercutiron este tipo de actitudes e comportamentos na súa convivencia co futuro réxime.

Sobre a participación social nos xuízos, buscamos aclarar varias cuestións. Unha delas está en relación coa magnitude que adquire dentro das lóxicas de funcionamento da violencia; é dicir, determinar cal é o volume e o alcance desta involucración. É un fenómeno de carácter global e masivo ou máis ben trátase de algo puntual e selectivo? Neste sentido, é preciso buscar ata que capas sociais se estende esta participación e detectar se é cuestión duns determinados perfís con características comúns —como as elites económicas e políticas ou grupos definidos con base noutros criterios— ou é un fenómeno xeral que afecta en grandes trazos, ao conxunto da sociedade. Á hora de afinar os perfís da participación social nos xuízos, tamén buscamos poñer en relación o peso que tiveron na emisión de informes e declaracións as autoridades do poder local e os membros da Garda Civil, xunto co resto da cidadanía.

Unha vez que determinamos a súa magnitude e alcance, buscamos descifrar os mecanismos do seu funcionamento en dous ámbitos diferenciados. Se nos detemos na relación establecida entre sociedade e «Estado», establécese en termos asimétricos e fortemente condicionada polo contexto. Con todo, consideramos que existe unha correspondencia entre unha determinada toma de postura da sociedade, ante a imposición dun contexto de violencia estatal masiva, e o posterior desenvolvemento das traxectorias individuais. Por tanto, máis alá de penetrar nos clásicos debates que buscan tipificar o nivel de consenso e resistencia, focalizamos os nosos obxectivos cara ao intento de calibrar ata que punto funcionou a lóxica da recompensa persoal á hora de manifestar determinados comportamentos e actitudes nos xuízos militares. Neste senso, convén preguntarse en que termos se establecen diferentes conexións entre a sociedade e os novos resortes estatais xurdidos, de xeito moi incipiente, nas retagardas. De forma concreta, por un lado, comprobar se, de forma explícita, se buscou por parte da sociedade ser obxecto dalgún beneficio grazas ao seu testemuño. Por outro lado,

interésanos buscar cal foi a dinámica de actuación, por parte dos novos poderes, ante un determinado tipo de participación social na violencia xudicial. Demandaron un determinado modo de intervir —acorde a toda a política de destrución do «inimigo» deseñada— ou simplemente, buscaban a involucración en si mesma nos procedementos militares?

Se poñemos o foco nos mecanismos de funcionamento da participación social entre a propia comunidade, é necesario afondar nos factores que operan, sobre todo, a un nivel micro. De forma concreta, calibrar o grao de influencia das redes de poder e/ou das relacións de carácter familiar, laboral ou económico —entre outras— á hora de manifestar un determinado tipo de declaración nos xuízos. Sobre esta cuestión, é un clásico recorrer ás denuncias e comportamentos de tipo acusatorio motivados por odios persoais para explicar, a grandes trazos, como participou a sociedade na violencia da retagarda. Con todo, dito argumento ponse en cuestión na presente investigación. Sen defender unha completa inexistencia deste fenómeno, ponse en tela de xuízo o elevado peso atribuído, como elemento monocausal —na literatura e no relato común dominado polos verdugos—, na involucración social na violencia.

USC UNIVERSIDADE DE SANTIAGO DE COMPOSTELA

Aparato crítico: fontes e metodoloxía

As ideas máis destacadas que vertebran o noso aparello metodolóxico xiran en torno ao enfoque micro de amplas miras que vai dende o local ao xeral, centrado na relación entre a sociedade e o Estado, dende unha perspectiva vertical descendente, que pon o foco na xente corrente. Empregáronse ditas ferramentas para analizar as actitudes sociais por medio da participación nos consellos de guerra, fonte principal que articula todo o armazón analítico posterior. Neste senso, conformouse o concepto «intermediario», unha categoría analítica que pretende localizar e explicar ditos perfís para determinar cal foi o seu papel como parte dos mecanismos de funcionamento da violencia sublevada. A conformación de traxectorias vitais individuais de cada perfil intermediario permitiu poñer en relación a súa evolución co tipo de declaracións manifestas nos procedementos sumarios. De forma concreta, tratáronse de buscar conexións entre as proxeccións vitais —en ascenso ou descenso— en función do tipo de testemuño —positivo, negativo ou neutro— emitido contra os seus veciños nos xuízos militares.

A continuación, presentaremos a grandes trazos as correntes metodolóxicas que guiaron a presente investigación coa intención de poñer de manifesto cal foi o noso punto de partida e que non constitúe unha achega persoal inédita. Posteriormente, pasaremos a explicar as principais fases do proceso metodolóxico —xunto coa presentación das fontes— dende un punto de vista instrumental e práctico. Seguiremos unha orde cronolóxica, con todo, en ocasións foi habitual camiñar por sendeiros que parecían ter un trazado circular ou estar obstaculizados por grandes atrancos que finalmente puideron ser salvados. Na descrición das diferentes fases, resaltaranse os aspectos positivos e os negativos, así como cales foron as vías que permitiron superalos e/ou asumilos. Neste punto, é oportuno mencionar que entendemos a investigación como un procedemento que, a pesar de estar estruturado por un núcleo conector coherente e relativamente estable, debe ter a capacidade de adaptarse aos imprevistos que adoitan xurdir en calquera estudo de similares características. Por tanto, esta foi unha investigación que, segundo as circunstancias, precisou unha certa acomodación con respecto ás expectativas iniciais previstas.

Dentro do desenvolvemento da investigación obsérvanse dúas etapas claramente diferenciadas, en primeiro lugar, a selección do noso obxecto de estudo e o deseño do procedemento de análise; e en segundo lugar, a evolución do proceso de investigación en torno á conformación das traxectorias vitais. Esta última fase é a máis extensa e complexa, na que se distinguen diferentes tempos en función do proceso de localización, recompilación, xestión e análise da documentación que posteriormente detallaremos. Finalmente recollerase unha reflexión final sobre o proceso metodolóxico para tratar de avaliar cales foron os puntos fortes e aqueles susceptibles de mellora en futuras investigacións deste carácter.

Estudos de caso con amplas miras «dende abaixo»

Un dos puntos de partida da nosa aproximación metodolóxica sitúase nos cambios que introduce a partir da década dos oitenta do século XX a *Alltagsgeschichte* —corrente de estudos da vida cotiá—, contra as tendencias dominantes de carácter estruturalista. Xorde como alternativa á crise dos paradigmas das ciencias sociais e inflúe no proceso de reconfiguración das clásicas xerarquías. Con todo, na primeira década do século XXI aparecen as primeiras críticas —ao verse superada pola «Nova Historia Cultural»—, que conducen a unha renovación e actualización dos postulados desta corrente. En consecuencia, a *Alltagsgeschichte* emerxe de novo cun espírito renovado como unha das claves que permite coñecer o funcionamento dos sistemas ditatoriais do período de entreguerras —dentro e fora de Europa[76]—. Dende esta óptica, propugna a relevancia de determinados aspectos e a utilidade de diversas ferramentas metodolóxicas intimamente vinculadas co individuo. A continuación sintetizaremos as que supuxeron un punto de partida e resultaron máis efectivas no noso caso para o desenvolvemento do estudo das actitudes sociais nos xuízos militares.

Tratamos de integrar a psicoloxía microcultural —pois traballamos con lóxicas que salientan o nivel individual e a interacción interpersoal— coa psicoloxía macrocultural —xa que tamén atendemos a actitudes nas que interveñen factores macro como as estruturas, as institucións sociais ou os conceptos culturais—[77]. Neste marco, consideramos a relación entre a estrutura e a axencia como realidades permeables, dinámicas e flexibles nas que o individuo presenta certa capacidade de acción, incluso en réximes ditatoriais con altos niveis de privación de liberdade. É certo que a macro estrutura conserva o poder de influír e condicionar comportamentos. Pero tamén, os membros da sociedade son capaces de manter, de xeito paralelo, a capacidade de asumir ese marco e desenvolver estratexias que lles permitan redefinir as súas actitudes. Precisamente moi relacionado con esta visión está a interacción dos vectores individuo-colectividade. A tensión entre o individual-particular-persoal-privado e o colectivo-xeral-social-público sempre vai ocupar un lugar relevante. A pesar de ser ámbitos que funcionan de xeito independente, tamén se entrelazan e mediante esa relación de influencias mutuas somos capaces de acceder ao marco macro[78].

Unha das pontes clave empregadas para integrar a perspectiva micro coa macro foi o estudo e manexo das redes sociais, entendidas como un modelo de estudo aplicado para «mostrar y explicar el entramado de relaciones entre diversos individuos y grupos en su

[76] Ian Kershaw, *La dictadura nazi. Problemas y perspectivas de investigación* (Buenos Aires: Siglo XXI, 2004) e Claudio Hernández Burgos, «Tiempo de experiencias: el retorno de la *Alltagsgeschichte* y el estudio de las dictaduras de entreguerras», *Ayer*, nº 113 (2019), 303-317.

[77] Moisés Esteban e Carl Ratner, «Historia, conceptos fundacionales y perspectivas contemporáneas en psicología cultural», *Revista de Historia de la Psicología*, vol. 31, nº 2-3 (2010), 117-136.

[78] Alexia Sanz Hernández, «El método biográfico en investigación social: potencialidades y limitaciones de las fuentes orales y los documentos personales», *Asclepio*, vol. 57, nº 1 (2005), 99-115.

interacción social dentro de un sistema y estructura»[79]. Neste caso, o sistema e a estrutura fan referencia ás novas relacións de poder establecidas por medio da violencia na sociedade tras a toma de mando dos sublevados. Nese novo microcosmos, os comportamentos da sociedade xogarán papeis frecuentemente diferenciados segundo as esferas públicas e privadas ou as particulares e colectivas. A relevancia deste enfoque para o estudo das actitudes sociais radica en poñer en relación os comportamentos individuais coa implantación dunha violencia estatal masiva. Nese sentido, grazas ás traxectorias persoais podemos captar o funcionamento das redes colectivas, ver en que medida operan dunha forma combinada e por tanto, detectar os mecanismos xerais de participación nos xuízos militares.

A pesar de que nos situamos nunha perspectiva metodolóxica que foi criticada por obviar en gran medida o factor político, a realidade é que si o incorporamos. Con todo, máis que consideralo como motor principal da conformación de determinados comportamentos, abordámolo dende un punto de vista combinado e supeditado ás conexións con outras cuestións. Interésanos na medida en que nos permite determinar como as estruturas políticas influíron sobre as accións individuais e teñen a capacidade de modular a relación entre a sociedade e o poder.

As dinámicas sinaladas ata o momento desembocan de forma coherente nunha aposta polos estudos centrados a pequena escala ou no local. De forma frecuente, adoita haber certa confusión cos traballos localistas centrados na anécdota e na excepcionalidade, pero dita aproximación dista considerablemente desta interpretación. Algúns dos seus iniciadores considerábanos como procesos nos que cobraban importancia a dimensión experimental e as formas argumentais. Precisamente, un dos seus puntos fortes está na capacidade de reducir a escala de observación, máis que unha comprobación de teses macro. Así, o feito de formular hipóteses xerais a obxectos reducidos é unha das vías para acceder dende o local ata o global[80]. Isto está moi relacionado coa cuestión da representatividade do caso, pero a historia microanalítica vai máis alá, pois permite «estudar EN»[81]. Outros autores teñen sinalado as potencialidades desta perspectiva, especialmente cando se pon en relación o enfoque biográfico co comportamento e o contexto no que actúa, é dicir, o seu «marco de referencia». Se ademais se combina cunha aproximación dende abaixo e se considera a realidade como un aspecto cambiante e dinámica, a nosa proposta conceptual de «intermediario», adquire sentido[82].

[79] Carmen Imelda González Gómez y Manuel Badalsúa Hernández, «La formación de redes sociales en el estudio de actores y familias. Perspectivas de estudio en historia y antropología», *REDES-Revista Hispana para el análisis de redes sociales*, vol. 12, nº 8 (2007), http://revista-redes.rediris.es

[80] Ronen Man, «La microhistoria como referente teórico-metodológico. Un recorrido por sus vertientes y debates», *Historia Actual Online*, nº 30 (2013), 167-173.

[81] Justo Serna y Anaclet Pons, «En su lugar. Una reflexión sobre la Historia local y el microanálisis», *Contribuciones desde Coatepec*, vol. 2, nº 4 (2003), 35-56.

[82] Marcela Cornejo, «El enfoque biográfico: trayectorias, desarrollos teóricos y perspectivas», *Psykhe,* vol. 15, nº 1 (2006), 95-106 e Mariane Krause Jacob, «La investigación cualitativa: un campo de posibilidades y desafíos», *Revista temas de educación*, nº 7 (1995), 19-39.

Agora ben, como se xestionou neste enfoque metodolóxico a análise de datos de diferente carácter? Na liña das investigacións que apostan por romper coa clásica dicotomía instaurada no século XX entre a análise de carácter cuantitativo e cualitativo, apostouse polo multimétodo combinado. Cada unha delas achega unha visión dos feitos e ambas son postas en común para lograr comprender dunha forma integral o fenómeno observable. A dimensión cuantitativa considérase relevante porque os datos numéricos volven tanxibles realidades que frecuentemente quedan no plano da abstracción ou son manexadas dende falsas xeneralizacións non contrastadas. Ademáis, permite establecer relacións entre diferentes magnitudes e xunto cunha aproximación cualitativa, permite aproximarnos aos suxeitos e analizar a súa interacción co microcosmos. Ditas dinámicas van moito máis alá do método descritivo, pois demandan un papel activo e crítico por parte da investigadora. Así, este enfoque combinado permite unha aproximación integral ao obxecto de estudo e favorece a integración entre o investigador, o fenómeno e os participantes[83].

En definitiva, que significa para nós traballar dende estas perspectivas? A posibilidade de seleccionar un determinado microcosmos no que sexa operativo un nivel de análise moi detallado centrado nun espazo físico delimitado por factores territoriais e administrativos que facilitan o coñecemento das pautas dunha comunidade social e permiten un estudo comparado de diversas fontes.

Selección do obxecto de estudo e crítica da fonte principal

Debemos puntualizar que os inicios máis remotos desta investigación deben situarse no traballo de fin de Máster en Historia Contemporánea na Universidade de Santiago de Compostela no ano 2015. Neste contexto realizouse dun xeito moi superficial e xeral, unha primeira aproximación ao tema, á metodoloxía e ás fontes que posteriormente, foron tomando a forma de tese doutoral. Ese foi o campo de probas que permitiu unha inicial familiarización coa bibliografía específica, unha toma de contacto coa fonte xurídica e un achegamento á metodoloxía que posteriormente desenvolveremos nestas liñas. Foi un traballo breve, acorde ás circunstancias, pero que serviu para botar a andar un proxecto de maior envergadura.

Comezouse por seleccionar varios núcleos territoriais que servisen como marcos do noso obxecto de estudo. Optouse por tomar como referencia o concello, unidade básica de organización territorial e político-administrativa, con personalidade xurídica e suficiente tamaño de poboación, para levar a cabo unha investigación destas características. A idea inicial era seleccionar un concello por cada unha das catro provincias galegas, en función dos seguintes criterios: a existencia de certa disparidade xeográfica entre eles que permitise dar conta dos diferentes condicionantes sociais, económicos e políticos do conxunto do territorio; a dispoñibilidade dun arquivo municipal con certas características que permitiran a viabilidade dun estudo para o tema e marco cronolóxico

[83] Mª Cruz Sánchez Gómez, «La dicotomía cualitativo-cuantitativo: posibilidades de integración y diseños mixtos», *Campo Abierto*, vol. monográfico (2015), 11-30.

seleccionado —dispoñibilidade de fontes, condicións de acceso ás instalacións máis ou menos regulares ou facilidades para o proceso de dixitalización e reprodución dos fondos consultados—; a constatación duns niveis de violencia mínimos e equiparables que permitisen levar a cabo un estudo similar; e, por último, a presentación de certas características comúns que fixesen viable unha análise comparativa, como son para os casos seleccionados, o feito de ter unha personalidade vilega con preponderancia do sector económico secundario e estar situados próximos a grandes cidades.

Figura 1. Mapa de Galicia que recolle as cidades principais e o os concellos obxecto de estudo.

Fonte: elaboración propia.

Finalmente, tal e como detallaremos posteriormente na explicación das diferentes fases da investigación, a selección dos lugares de estudo quedou reducida a tres concellos —Figura 1—: Bueu —provincia de Pontevedra—, Betanzos —A Coruña— e Monforte de Lemos —Lugo—. O primeiro deles está situado na costa do noroeste peninsular e pertence á comarca do Morrazo. De acordo coa típica ordenación territorial que divide a comarca galega en parroquias e aldeas, está conformada por un total de seis, coa peculiaridade de que unha delas, a illa de Ons —San Xoaquín—, aparece integrada como entidade singular na parroquia de Santa María de Beluso[84]. Son núcleos recoñecidos

[84] Debido a dificultades coa disposición de fontes que se escapan ás nosas mans, non se incluíu o estudo dese lugar no conxunto do concello de Bueu. Por esa razón, debe entenderse que cando falamos de dito lugar, non se inclúe información sobre dita parroquia. Para obter máis información sobre o proceso polo cal se incorpora este territorio como parte do concello de Bueu, vid.: Fernando Miranda Almón, «A illa de Ons: un breve repaso histórico sobre a súa

nalgunhas comunidades autónomas pero non de forma xurídica. Ora, isto non quere dicir que non sexan células organizativas a nivel micro con moita cohesión, lóxica e personalidade propia; pois é o marco que agrupa á maior parte do colectivo galego —especialmente en zonas rurais e marítimas—, onde se desenvolven actividades de distinta índole e no que se xestionan problemáticas locais.

Entre 1930 e 1940 contaba cun volume demográfico que oscilaba entre os 9.000 e 10.000 habitantes, aproximadamente, sendo San Martiño de Fóra de Bueu e Santa María de Beluso as parroquias que suxeitaban máis carga[85]. Trátase, por tanto, dun concello relativamente pequeno conformado con xentes que vivían nunha realidade que dende o século XVIII comezara a orientar as súas actividades produtivas cara ao sector pesqueiro. Nas últimas décadas do s. XIX a industrialización cobra un pulo importante e dito sector dinamízase en detrimento do sector agrícola e gandeiro, actividades que funcionaban máis como un complemento salarial que como a principal fonte de ingresos das familias[86]. En consecuencia, dende un punto de vista social, emerxeu un grupo de cidadáns locais acomodados e moi influentes na vida pública e política da vila, os armadores e os propietarios das fábricas de conserveiras. Nas primeiras décadas do século XX queda constatado que a maior parte da poboación traballaba na pesca e na industria; pois as porcentaxes sobre a ocupación sectorial en Bueu para o ano 1924, revelan, no caso masculino porcentaxes superiores ao 47% para os empregados na pesca, mentres que a ocupación no sector agrícola apenas ocupaba un 2%. Neste eido, destaca máis a situación feminina, sector que ofrece de forma maioritaria a man de obra —por ser máis barata e por permitir aos patróns aforrar en gastos de produción— para a industria conserveira. Tal é a situación que moitas seccións femininas están afiliadas a sindicatos vinculados co traballo neste sector e contan con gran forza e capacidade de presión para acadar importantes logros no terreo laboral, como os obtidos en 1934: contratos colectivos, xornada de oito horas, descanso dominical ou o aumento de pagas de horas extras[87].

Este crecemento da industria conserveira, a pesar de non alcanzar en Bueu índices como os que presentan outras zonas, como a cidade de Vigo, supuxo un importante cambio na estrutura económica de pequenas áreas costeiras dun carácter similar. Esta cuestión permitiulle ir deixando no pasado características propias das sociedades onde priman actividades do sector primario, para ir asumindo trazos propios dunha sociedade obreira —a pequena escala e de forma moi paulatina—. Nos anos previos ao Golpe, Bueu era un vila pequena na que o asociacionismo era un fenómeno presente e visible igual

propiedade», *Amios-Asociación Piñeiróns*, nº 10 (2005), 62-64 e José María Estévez Castro, *Reconocer Bueu* (Pontevedra: Servizo de publicacions da Deputación de Pontevedra, 1996), 91.

[85] Alberto Xosé Pazo Labrador e Xosé Manuel Santos Solla, *Poboación e territorio. As parroquias galegas nos últimos cen anos* (Padrón: Difux, 1995), 326.

[86] Mª Luisa Muñoz Abeledo, *Género, trabajo y niveles de vida en la industria conservera de Galicia, 1879-1970* (Barcelona: Icaria, 2010).

[87] Mª Luisa Muñoz Abeledo, Los mercados de trabajo en las industrias marítimas de Galicia. Una perspectiva histórica. 1870-1936 (Tese de doutoramento, Universidade Autónoma de Barcelona, 2002), 68.

que para o resto de Galicia[88], pois dende 1890 e sobre todo ao longo da Segunda República —crecemento máis acusado— desenvolveuse unha dinámica de creación de novas entidades que deu como froito un total de 562 sociedades obreiras para o ámbito galego. Isto débese á extensión do movemento obreiro a lugares onde previamente non tiña presenza, á diversificación dos sindicatos de oficio que chegan a novas profesións e á proliferación de sociedades vinculadas ao movementos obreiro. Acerca desta últimas, para Bueu entre 1890 e 1936 temos un total de 18; un predominio absoluto sobre as vinculadas ao catolicismo social —neste caso unicamente catro— ou sobre as agrarias —pois unicamente temos constancia de 7 sociedades—[89].

No que respecta ao concello de Betanzos, constitúe un grupo de poboación situado ao norte da provincia da Coruña. A pesar de non formar parte da rede propiamente urbana de Galicia, gozou, dende o Antigo Réxime, de certa relevancia sendo cabeceira de provincia e de partido xudicial. Segundo o Real Decreto, do 23 de xullo de 1935, son oito as parroquias que conforman dito territorio que ocupa unha superficie relativamente pequena[90]. Na década dos anos trinta do século XX experimentou un importante crecemento demográfico —o maior ata finais do franquismo—, chegando ata 1936 cuns 9.500 habitantes, aproximadamente. Se nos detemos na radiografía socioeconómica, temos unha elevada estratificación nos anos anteriores ao golpe de Estado. Existían algunhas industrias, pero ningunha comparable en termos de produción e facturación coas máis destacadas das áreas urbanas galegas. A agricultura e o pequeno comercio gozaban de certo peso local, unha rede na que aínda permanecían certos residuos do esquema gremial. No censo electoral de 1934 o sector con máis peso era o das «amas de casa», cun 51%, seguido de «labradores y jornaleros», cun 16,5%; por tanto, estamos a falar a grandes trazos, dun núcleo económico agro-gandeiro, comercial e administrativo que estaba inmerso no eixe Ferrol-Coruña[91].

No plano económico temos dúas áreas ben diferenciadas, por un lado, a zona de montaña formada por prado, bosque, cereal e gandería; e por outro, a zona do concello, cunha dedicación hortícola cun cultivo intensivo orientado cara á venta de excedentes nese eixe, articulado polo ferrocarril, Ferrol-Coruña. Dito contexto na década dos trinta sofre importantes melloras relacionadas coa modernización agrícola ou co pulo do asociacionismo agrario. Como consecuencia, Betanzos adquire protagonismo na vida pública da contorna chegando a acoller na Casa do Pobo o Congreso Rexional de

[88] Para máis información consultar as seguintes fontes: AMBu, «Asociación de transportes e folga (18-05-1932)», sin. 1324-7; «Solicitude de Anselmo Martínez para reunión de constitución do "Sindicato obrero de profesiones varias"», sin. 2689-10; «Actas do "Sindicato de canteiros"», sin. 2689-3. O apartado do Blog «Descubro Bueu», cuxo autor é Arturo Sánchez Cidrás, correspondente a regulamentos/ estatutos/ normas, onde recolle información variada acerca dalgunhas das asociación e sociedades da vila dende mediados do s. XIX ata 1972, http://descubrobueu.wix.com/bueu#!regulamentos/c1p6m (18-06-2015).

[89] Antonio Míguez Macho, *La construcción de la ciudadanía a través de los movimientos sociales. El movimiento obrero en Galicia (1890-1936)* (Santiago de Compostela: Fundación 10 de marzo, 2008).

[90] *BOPCo*, nº 138 (23-7-1935).

[91] Xesús Torres Regueiro, *A segunda república nunha vila galega, Betanzos* (Sada: Edicións do Castro, 2004).

Traballadores da Terra da UGT en 1933[92]. En termos políticos a chegada da II República en Betanzos supuxo a colocación no poder de novos sectores sociais; pois pasouse dun goberno practicamente formado pola elite urbana e os maiores contribuíntes locais a un grupo con maior diversidade territorial do que formaban parte as clases medias do campesiñado, obreirismo e artesanado. Con todo, mantivéronse no poder algunhas «familias bicéfalas» arraigadas ao mando local dende mediados do século XIX polas ramas liberais demócratas e tamén conservadoras[93].

Monforte de Lemos é o concello que exerce como capital da comarca da Terra de Lemos, situada ao sur da provincia de Lugo. Conforma, ademais, unhas das vilas galegas de vella tradición fidalga e señorial que está intimamente ligada ao ferrocarril dende a súa inauguración, o 1 de setembro de 1883. Dende entón ata 1957 foi o centro de comunicacións ferroviarias de Galicia, pero coa inauguración do tramo A Coruña-Ourense-Zamora-Madrid todo cambiou. A finais do século XIX comezara un proceso de creación de sociedades compostas por empregados e obreiros ferroviarios concentrados no barrio da Estación. A partir de entón, comezou a chamada «época dourada» caracterizada polo pulo experimentado no sector socioeconómico e o aumento demográfico. A finais da década dos anos trinta do século XX a poboación superaba os 25.000 habitantes, pero debemos ter en conta que no medio deste ascenso ocúltanse as cifras da emigración, moi significativa ata 1930. Neste período a comarca, e de forma especial, Monforte, sufriu unha considerable perda da poboación rural que emigrou cara a destinos transoceánicos.

Nos anos previos ao Golpe de 1936, constituía unha cidade con máis de 5.000 postos de traballo derivados, directa ou indirectamente, do ferrocarril. Pouco a pouco foi conformándose como un núcleo importante de asociacionismo ferroviario, pero tamén agrario. Monforte naqueles anos foi a capital das reivindicacións do campesiñado galego e chegou a ser sede dunhas das Asembleas das Irmandades da Fala en 1922[94]. Tamén había unha gran tradición de sociedades recreativas entre as que destacaban o Liceo, o Casino, o Círculo Victoria ou a Fraternal, esta última cun carácter máis proletario e ferroviario, pero todas elas localizadas en importantes rúas da vila[95]. Existía, ademais, unha convivencia entre o mundo rural e o urbano, «o *rus* invadía a *civitas* dunha maneira pacífica, acadándose unha simbiose perfecta entre o labrego e o señorito; as vacas mesturábanse co asfalto da maneira máis natural, sen que ninguén perdese a súa identidade»[96]. O río Cabe dividía a vila en dúas partes, á marxe esquerda sitúase o centro,

[92] Roxelio Pérez, Manoel Barbeitos e Rosa María López, *Unións agrarias. O Sindicato con raíces. A setenta e cinco anos do Congreso de Betanzos (1933-2008*) (Santiago de Compostela: Fundación Luis Tilve, 2008).
[93] Alfredo Erias Martínez, «Unha viaxe polo Betanzos da Segunda República: proclamación, anticlericalismo e venganza», *Anuario Brigantino*, nº 24 (2001), 291-376.
[94] Xesús Torres Regueiro, «As actas da IV Asemblea Nacionalista e a escisión das Irmandades da Fala (Monforte, 1922)», *Anuario Brigantino*, nº 38 (2015), 237-260.
[95] Germán Vázquez, *Historia de Monforte y su tierra de Lemos* (Monforte de Lemos: Ed. Evergráficas, 1990) e Julio González Puente, *Monforte en imaxes. Un século de historia, 1863-1963* (Monforte de Lemos: Concello, 1991).
[96] Julio González Puente, *Monforte en imaxes,* 11.

considerado como cumio da modernidade, lugar de paseo e a capital monfortina; e á marxe dereita atopábase o barrio de San Antón, máis humilde. Era unha vila onde tiña unha importante presenza a relixión coa convivencia de varias comunidades como os escolapios ou as clarisas, e nas súas mans atopábanse a maioría das institucións de carácter educativo.

Unha vez se definiu o noso marco territorial da investigación a pequena escala, estableceuse unha temporalización do traballo que seguiu ese mesmo criterio xeográfico. É dicir, estudouse concello a concello de forma individualizada, percorrendo unhas fases de traballo moi similares pero en diferentes tempos. O motivo radica en que dita dinámica previíase que permitiría, por un lado, ir perfeccionando e depurando cada vez máis as técnicas de localización, catalogación, xestión e análise das fontes e así, poder aplicar as melloras no seguinte caso; e por outro, permitiu ir sacando certas conclusións provisionais e facer un seguimento da evolución do cotexo, refutación ou invalidación das hipóteses iniciais. E, efectivamente, así o fixo, resultando unha planificación de traballo efectiva e produtiva.

O seguinte paso que se deu á hora de afrontar o estudo de cada concello foi debuxar un panorama da magnitude da violencia sublevada en cada lugar. Neste sentido, o uso da información da base de datos do proxecto «Nomes e Voces» foi un excelente punto de partida debido á labor sistemática de recompilación de referencias sobre as vítimas de Galicia que levaron a cabo dende o 2006 ata 2012. A plataforma, ademais, permitía facer filtrados de datos moi precisos segundo *ítems* moi variados como veciñanza, sexo ou tipo de suceso violento, entre outros. En consecuencia, elaboráronse listaxes nominais das vítimas por cada concello entre 1936 e 1939 nos que se recolleron, ademais do nome e os apelidos, o tipo de suceso violento sufrido —tendo en conta se o resultado fose de morte ou non—, a data na que tivo lugar e o número da causa militar asociada, no caso de ter constancia. Posteriormente, e de forma transversal a todo o desenvolvemento da investigación, someteuse este conxunto de información a un proceso de cotexo, refutación e ampliación de datos que deu lugar ás táboas recollidas nos anexos.

Unha vez visualizado o bosque, procuramos localizar as árbores. Como resultado obtivemos unha listaxe das causas militares que procesaron ás vítimas de cada concello, oscilando o seu número dende vinte ata máis de cincuenta procedementos xudiciais en función do lugar. Pero, por que escollemos este tipo de fonte como observatorio das actitudes sociais? Tal e como vimos no apartado anterior, o seu tratamento na historiografía non é algo novidoso. Na liña do sinalado por diversos autores para outros territorios, a análise destes datos permitiu poñer en relación o impacto que a xustiza militar tivo, dentro dos habitantes dun concello, con outras modalidades da violencia como puideron ser os «paseos». Foron un dos piares fundamentais empregados polos sublevados para asasinar, perseguir, pero, o seu funcionamento obedeceu tamén a outros obxectivos? Seguindo as nosas hipóteses iniciais, apostamos por afondar neste camiño, un sendeiro moi pouco ou nada explorado.

As causas militares constituíron procesos que implicaron a grupos de persoas que van moito máis alá das vítimas e dos perpetradores, dende veciños do lugar e poderes locais

ata as forzas de orde. Todos eles participan no desenvolvemento do sumario xudicial en calidade de aval, de testemuña dos feitos obxecto de acusación ou de informante. Tal e como vimos, todos os roles poden evolucionar e convivir pois, segundo as circunstancias, unha persoa pode prestar máis dunha declaración dende múltiples condicións e en diferentes tempos. Ademais, constitúen unha fonte que segue un desenvolvemento moi ordenado e estruturado e, a pesar de que hai partes «ocultas» —a deliberación do consello de guerra para ditar sentenza ou as conversas entre outras institucións que nalgún momento lle traspasaron competencias, como os xulgados de instrución de partido—, a maioría das fases do proceso son públicas e visibles, pois están literalmente recollidas e transcritas como parte do sumario. É documentación paxinada, datada e asinada, polo que é doado identificar e contextualizar o discurso que recolle. Non obstante, o principal valor que supuxo para a nosa investigación foi o feito de recoller os testemuños da sociedade, unhas voces difíciles de atopar neste contexto. Sobre esta cuestión, unha das críticas que recibe o estudo da participación social nesta fonte é o elevado peso do medo como condicionante discursivo. Con todo, cal é a fonte na que non están subxacentes motivacións ocultas nos comportamentos? O terreo das emocións pertence a un plano de abstracción que, neste caso, non forma parte do noso obxecto de estudo. A pesar de que recoñecemos que unha persoa pode actuar e comportarse en función de múltiples incentivos, temores ou impulsos, non sempre son conscientes, voluntarios ou visibles, e moito menos accesibles ou identificables por medio das fontes históricas.

Proceso de investigación e conformación das traxectorias vitais

Unha vez localizados os sumarios —seguindo o criterio de: aqueles instruídos a veciños dos concellos obxecto de estudo— no Arquivo Intermedio Militar do Noroeste e no Arquivo Militar de Mariña —ambos situados en Ferrol—, procedeuse a unha temporalización do proceso de recompilación da fonte. As súas instalacións custodian en réxime de depósito todas as causas e procedementos militares correspondentes a todos os órganos da xustiza militar no noroeste peninsular pertencentes ao Tribunal Militar IV, con sede na Coruña. En consecuencia, houbo que solicitar de forma previa a autorización pertinente a dita entidade para proceder á súa consulta, trámite que habitualmente se resolveu de forma eficaz e sen complicacións maiores. Posteriormente, concertáronse unha serie de citas na sala de investigadores que abarcaron un espazo temporal amplo debido a condicionantes de horarios, dispoñibilidade de acceso á sala e outros imprevistos que foron xurdindo. A colaboración e boa disposición do persoal en todas as fases de localización e consulta foi determinante para asegurar unha áxil e produtiva evolución, como a experimentada no noso caso. Todos os permisos de consulta foron aceptados, xestionáronse de forma eficaz algúns erros nos nomes dos encausados ou nos números dos sumarios e as instalacións, xunto cos medios ofrecidos para a consulta da documentación foron os adecuados. Ademais, unha das disposicións que máis contribuíu a unha «rápida» e minuciosa recompilación da información foi a autorización a dixitalizar con medios propios e de forma gratuíta a fonte. Esta situación

USC BIBLIOTECA DE COMPOSTELA

permitiu unha dinámica de traballo áxil, efectiva, e tamén barata e accesible a toda a cidadanía.

Posteriormente, procedemos a indexar e ordenar a información obtida en aras de facilitar a posterior xestión dos datos. No que respecta á análise, crítica e ordenación da información das causas militares, foron actividades levadas a cabo cun elevado grao de detalle e que requiriron botar man de coñecementos e recursos propios doutras disciplinas. A familiarización coa estrutura interna de carácter xurídico da fonte precisou en ocasións, buscar apoio en bibliografía que manexase un vocabulario específico do ámbito da xustiza. Un dos primeiros pasos, foi deseñar un método para extraer a información que buscamos e ordenala seguindo un esquema lóxico e coherente. A elaboración dun índice foi unha das ferramentas creadas máis útiles, aínda que nada novidosa, e serviunos para seleccionar as ideas máis importantes obtidas dunha lectura en profundidade da fonte. Fíxose de forma individual, xuízo a xuízo, e recolléronse os principais acontecementos do sumario, xunto con aquelas declaracións máis significativas identificadas coa data, autor ou autora e os folios onde se rexistraba cada dato. Tamén se foron recollendo de forma sistemática unha selección de certos datos relevantes como as datas de inicio das dilixencias, do auto de instrución e das condenas, xunto con aqueles lugares que foron sede da celebración dos consellos de guerra. Este sistema permitiunos posteriormente facer buscas combinadas por nome, data ou idea que facilitaron a localización da información.

Despois, fíxose un filtrado dos diferentes perfís de persoas que participaban nos xuízos: as autoridades militares que pautaban procedemento, as diferentes fases polas que pasaban os acusados, os declarados «rebeldes», os procesados e os condenados; as autoridades locais como os membros da corporación local, do posto da Garda Civil ou da Igrexa e o resto de veciños. Pode parecer unha tarefa sinxela, pero pronto xurdiron complexidades de catalogación que demandaron unha ollada aberta e flexible disposta a incorporar diferentes variables de análise. Por exemplo, un concelleiro que daba testemuño en calidade de veciño e non en función do seu rol político, aquel veciño que prestaba declaración pero de xeito simultáneo estaba sendo procesado noutra causa militar ou o acusado declarado «rebelde» por non presentarse ante o xuíz instrutor pero que fora «paseado» en días anteriores. Así, o concepto de intermediario serviunos para determinar aqueles perfís sociais que quedaban no limbo entre as vítimas e os perpetradores e sobre os que buscabamos focalizar a nosa investigación. Posteriormente afondarase nas características deste termo, pero a grandes trazos, seleccionamos como tales, ás persoas que declaraban en calidade de veciñas do concello ao que pertencía á vítima encausada —e que formaba parte do noso obxecto de estudo— e que non estaban suxeitas á condición de vítima nin de perpetrador, en relación ao procedemento militar estudado.

USC UNIVERSIDADE DE SANTIAGO DE COMPOSTELA

Xunto co índice temático elaborado para cada causa e a elaboración de listaxes nominais de intermediarios, tamén se tratou de buscar un método para analizar o tipo de declaración manifestada por cada un deles. Era necesario calibrar dalgún modo as características dos testemuños para poder poñelas en relación posteriormente con outras variables como a evolución das traxectorias vitais. Requiriu un gran esforzo

desprenderse de criterios morais e intentar traballar dende unha perspectiva na que a bagaxe persoal da propia investigadora non intercedera á hora de deseñar un patrón analítico parcial e suxestionado. Tratouse de buscar termos e adxectivos coa menor carga interpretativa preconcibida e sen connotacións morais, ideolóxicas, políticas ou de calquera outro tipo. O resultado foi unha clasificación tripartita das declaracións —divididas en positivas, negativas ou neutras— en función do tipo de contido e argumentos achegados sobre a implicación da vítima nos sucesos de 1936 sinalada polas autoridades militares sublevadas.

Fixéronse tres listaxes nominais de intermediarios, unha por cada concello estudado, conformando un grupo de centos de persoas sobre as que se realizou unha análise prosopográfica individualizada. O tipo de información recollida buscou ser o máis completa posible —dende datos de carácter socioprofesional, cultural, económico, político e persoal—, que percorrera parte do periplo vital persoal previo ao golpe de Estado de 1936 e que tamén se prolongase, a medio prazo máis, alá da guerra, e incluso do primeiro franquismo. Esta foi unha das fases da investigación na que máis tempo se empregou e que estivo en constante actualización, segundo foi avanzando a consulta de fontes de moi variada natureza. De feito, durante esta etapa tivo lugar unha das reorientacións máis destacadas da investigación que alterou a súa planificación inicial. Debido ao condicionante temporal e á dificultade do manexo dun volume inxente de datos e información, a intención inicial de facer unha cata sobre os xuízos totais instruídos entre o 18 de xullo de 1936 e 1939 aos veciños dos catro concellos seleccionados, transformouse. Segundo foron avanzando as investigacións, púxose nunha balanza o feito de estudar mediante catas catro concellos, ou sacrificar un deles para descartar as catas e traballar sobre unha mostra completa dos xuízos. Optouse por esta última opción porque se considerou a máis coherente coa metodoloxía e o enfoque micro empregado, pois precisamente ofrece como vantaxe a posibilidade de penetrar a uns niveis de estudo con moito detalle onde os estudos parciais poden chegar a desvirtuar o conxunto seleccionado.

Débese ter en conta que a idea principal que guiou o noso enfoque metodolóxico e o proceso xeral de busca de información foi a análise das actitudes sociais dos intermediarios nos xuízos militares. Con todo, non podemos obviar e deixar de mencionar que, de xeito paralelo, na selección e análise das fontes tamén xogou un papel importante a localización e o tratamento de información de carácter contextual acerca doutros aspectos da retagarda e da guerra civil. No que respecta aos pasos realizados na fase de conformación das traxectorias vitais, primeiro levamos a cabo un proceso de recompilación e ordenación da información recollida en diferentes arquivos, repositorios, obras bibliográficas e bases de datos. Posteriormente, fixéronse buscas combinadas entre toda a bagaxe de información recollida e conformáronse os diferentes perfís prosopográficos.

USC UNIVERSIDADE DE SANTIAGO

No que respecta ao primeiro punto, de forma inicial, acudiuse ás fontes depositadas na rede de arquivos públicos dende a escala local ata a estatal e procedeuse á súa consulta tratando de seguir esa mesma orde. O punto de partida foron os arquivos municipais, onde constatamos as múltiples e heteroxéneas realidades no funcionamento destas

institucións, moi dependente dos medios —humanos, materiais e económicos— dispoñibles, do estado físico da documentación e da xestión e ordenación dos fondos. A busca resultou frutífera nesta área, pero diversos condicionantes —como o limitado horario de consulta, o pouco espazo dispoñible para tarefas de investigación ou o intenso volume de información— fixeron que esta fase se prolongase no tempo máis do esperado. Con todo, as facilidades ofrecidas para a dixitalización da documentación e os intentos constantes por parte do persoal de adaptarse ás necesidades da investigación, facilitou o proceso de busca e recompilación.

Os cadros de clasificación dos fondos dos arquivos foron unha efectiva primeira toma de contacto para conformar unha idea xeral e comezar o proceso de filtrado. Resulta conveniente advertir que, no caso de Betanzos, dita ferramenta tivo un alto nivel de precisión e detalle grazas á intensa labor do persoal encargado. O concello de Bueu sufriu un proceso de mellora importante no transcurso desta investigación grazas ao desenvolvemento da plataforma «AtoPO»[97]. A situación no arquivo municipal de Monforte diferénciase de forma considerable das anteriores, pois debido á falta de medios, na práctica os fondos non se atopaban catalogados e ordenados segundo o cadro dispoñible no censo público de arquivos oficial[98]. A documentación estaba ordenada por caixas seguindo como único criterio a cronoloxía, factor que provocou un proceso moi dilatado no tempo para o cribado e o manexo da información para poder xestionala dunha forma eficaz e produtiva[99].

No que respecta ao tipo de información que se buscou nesta área, unha primeira criba pasou polo acoutamento cronolóxico e seleccionouse información aproximadamente entre os anos 1930 e 1950. Estas marxes non se consideraron estritas e segundo a temática e as circunstancias, puideron ir máis alá destas datas, sempre que se consideraran datos relevantes dentro da traxectoria vital do individuo. A segunda criba tivo que ver co tipo de información seleccionada, calquera que nos puidese achegar datos de carácter individual sobre veciños locais, dende a filiación política, a dedicación socioprofesional ou o nivel de rendas ata a súa participación nos círculos culturais da contorna ou os vínculos de carácter persoal con outros individuos. Ademais, de forma explícita, tratouse de buscar posibles vías de interacción coa violencia instaurada a partir de 1936 e as novas

[97] Un proxecto impulsado pola Deputación Provincial de Pontevedra que recolle nun portal *online* de acceso público as coleccións e os fondos documentais, bibliográficos, cartográficos e audiovisuais de diferentes institucións dependentes, como o Museo de Pontevedra ou o Servizo de Patrimonio Documental e Bibliográfico da Deputación. Actualmente, atópase nun proceso vivo de creación no que, de forma progresiva se van engadindo os fondos dos arquivos municipais da provincia de Pontevedra, moitos deles incluso dixitalizados, como é o caso de Bueu; vid.: https://atopo.depo.gal/Search/Results?type=AllFields [3-2-2021].

[98] Inventario do arquivo municipal de Monforte dispoñible na páxina web do Ministerio de Cultura e Deporte do goberno de España,
http://censoarchivos.mcu.es/CensoGuia/archivodetail.htm?id=36706 [8-3-2021].

[99] Na recompilación final de fontes, pódese observar a clasificación propia da documentación manexada que se realizou do para poder xestionar dun modo máis efectivo a información. Con todo, mantívose a sinatura real —coincidente co número de caixa— para facilitar a consulta e o cotexo da fonte, se fose requirido.

autoridades sublevadas dende diferentes perfís como puideron ser a participación nas milicias locais, o recrutamento militar, o paso por un expediente de depuración, etc.

Seguindo estas pautas, os arquivos municipais achegaron información moi relevante grazas aos seus fondos documentais e tamén fotográficos. As actas dos plenos da corporación municipal, a correspondencia establecida entre os mandos locais e outros supra-poderes ou institucións, a información relacionada cos empregados municipais, o proceso de conformación de xuntas locais ou os fondos recollidos habitualmente no apartado de «orde e seguridade pública» adoitaron ser moi frutíferos. É preciso mencionar que, neste último grupo de documentación, observouse —no caso dos arquivos de Bueu e Betanzos— unha peculiaridade con respecto ao tipo de datos incluídos. Xunto a diversos informes sobre detencións e informes de conduta, tamén se atopou información sobre as sociedades e sindicatos da II República. Dende un punto de vista temático e literal esta clasificación carece de sentido, e só se entende se consideramos que esta seguiu un criterio parcial herdado do discurso «vencedor». Este tipo de cuestións poden parecer, nun primeiro momento, irrelevantes, pero tras unha breve reflexión, indícanos a supervivencia actual dese relato nos resortes dun sistema democrático e tamén as dificultades que pode entrañar á hora de localizar a información.

No que respecta aos arquivos de carácter provincial, os tres visitados comparten un mesmo patrón no referido ao acceso ás instalacións e ao proceso de consulta da información. En todos eles se debeu asinar un documento no que a investigadora se comprometía á xestión da información unicamente con fins académicos e a non «publicar datos de personas identificadas o identificables que puedan comprometer su derecho al honor, la intimidad personal o familiar y la propia imagen, conforma a la normativa aplicable». En ocasións, incluso se atoparon trabas para solicitar reproducións de dita documentación, como no Arquivo Histórico Provincial de Pontevedra. A ampla marxe de actuación que a lexislación outorga aos responsables dos arquivos trae como consecuencia un tratamento completamente arbitrario e moi condicionado polo criterio persoal. De forma xeral, as dificultades e inconvenientes derivados da desconfianza cara ao tratamento dos datos persoais por parte da investigadora foron maiores nas instalacións de carácter provincial que no ámbito municipal.

Outro elemento que condicionou a temporalización do proceso de investigación a escala provincial foi a tendencia maioritaria no sometemento da dixitalización ás tarifas de prezos oficiais[100]. Unicamente o Arquivo do Reino de Galicia da Coruña autorizou, en base á anterior lexislación, «que los usuarios realicen la reproducción de documentos por sus propios medios en atención a criterios de conservación de los fondos y/o al funcionamiento del servicio»[101]. Nos casos nos que esta vía non foi posible, o acceso aos

USC UNIVERSIDADE DE SANTIAGO DE COMPOSTELA

[100] Ditadas polo «Decreto 219/2011, de 17 de novembro de 2011», *Diario Oficial de Galicia*, nº 229 (30-11-2011).

[101] Información dispoñible na páxina web da Xunta de Galcia no apartado de arquivos e sección de servizos, http://arquivosdegalicia.xunta.gal/portal/arquivo-de-galicia/content/servicios/index.html?lang=es [28-4-2021].

fondos interesados supuxo unha gran inversión en tempo e medios económicos, debido aos longos períodos de espera polas dixitalizacións e o seu elevado custo.

Neste plano institucional tamén se tivo que lidar coa elevadísima proporción de documentación sen catalogar pertencente, de forma concreta, a institucións do «Movemento Nacional», especialmente aquelas con información de índole persoal. Unicamente para o concello de Betanzos se atopou un fondo completo sobre FET-JONS, un dos poucos casos atopados para o conxunto do territorio galego. No caso do estudo de Bueu, a documentación atopábase dispersa en caixas unicamente catalogadas mediante números, sen ningún tipo de descrición, que deixa nas mans da sorte e da arbitrariedade o seu achado. Finalmente, para o caso de Monforte de Lemos, a información sobre dita organización unicamente estaba catalogada e accesible a referida á Sección Feminina e ao Frente de Juventudes e nunha cronoloxía tardía, en relación coas nosas datas de interese. Neste senso, é oportuno preguntarse sobre a incidencia, neste tipo de problemáticas, da falta de efectivos humanos, pero tamén, dos criterios que vertebran a xestión, a catalogación e a disposición á cidadanía, de determinada información sobre outra; pois, interesa ás administracións públicas dar prioridade ao coñecemento sobre o noso pasado máis «incómodo»?

No que respecta ás fontes recompiladas nos arquivos de carácter provincial, constitúen un amplo repertorio das canles de comunicación entre as administracións municipais e as institucións de carácter provincial. De forma xeral, este tipo de información estaba aloxada nos fondos dentro dos apartados referidos á «administración periférica del Estado» e «Goberno Civil». Os expedientes persoais de cargos relacionados con diferentes institucións do Estado, a correspondencia entre as diferentes autoridades e a información relativa á conformación das corporacións locais e aos expedientes de depuración adoitaron ser exemplos da información obtida. Ademais, os datos recompilados sobre asociacións de carácter sindical e política completaron as carencias que puideron darse na documentación municipal, ao igual que diversos oficios e circulares sobre temas xerais. De forma especial, no arquivo provincial de Lugo, os fondos relacionados coa xustiza civil eran moi completos. En consecuencia, puidéronse localizar expedientes instruídos por orde gobernativa, expedientes de inscrición de defuncións e desaparicións do Rexistro Civil ou expedientes de responsabilidades políticas que achegaron datos relevantes sobre as traxectorias de certos individuos.

Se seguimos a escala territorial en sentido ascendente da rede de arquivos de carácter estatal, a seguinte institución na que se programou unha busca foi no Archivo General de la Administración, situado en Alcalá de Henares, Madrid. Custodia fondos relativos, principalmente, á segunda metade do século XIX e ao século XX nos que recolle a actividade dos organismos públicos da Administración Central e a súa relación coas periferias. Presenta un gran volume de fondos —entre os que destacan os de carácter documental, pero tamén fotográficos e cartográficos— cun extenso cadro de clasificación que o sitúa como terceiro arquivo de referencia a nivel mundial. As seccións empregadas no noso estudo foron as de «interior» e «presidencia», unidades moi amplas nas que o proceso de localización de información foi complexo. Empregáronse, como principais criterios de busca, o factor territorial e o temporal, e a partir de aí, realizouse un segundo

cribado en función da temática. Debido ás grandes dimensións do arquivo e ao elevado volume de ocupación da sala de investigación, a colaboración dos técnicos profesionais na localización da información tiña unha elevada demanda. En consecuencia, a busca dos datos realizouse de forma persoal e, fundamentalmente, por medio das bases de datos internas da propia institución e da consulta dos cadros de clasificación diferenciados por seccións, ambos dispoñibles nas instalacións do propio arquivo.

En liñas xerais, observouse certa correspondencia entre a documentación depositada no AGA e a dos arquivos de carácter provincial, de forma especial a relativa á comunicación entre ambas institucións. Así, a súa consulta permitiu completar algunhas carencias previas, e tamén ampliar información sobre outros aspectos relacionados co persoal das deputacións e dos municipios —como expedientes de depuración, nomeamentos e ceses— ou a correspondencia sobre diferentes asuntos. Logrouse tamén ampliar as referencias sobre o «Movimiento Nacional», unha cuestión na que se detectaran, tal e como comentamos anteriormente, certas deficiencias na rede de arquivos galegos a escala provincial. Por esta vía logramos acceder a algunhas referencias sobre o funcionamento de FET-JONS a nivel local, ás cifras de afiliados por provincia, a datos sobre a campaña de propaganda e divulgación da doutrina falanxista, a parte das lóxicas de funcionamento das delegacións comarcais ou ás dinámicas de nomeamento e cesamento dos principais cargos.

No referido ao sistema de acceso ás instalacións e consulta da información, foi un procedemento sinxelo. Como parte da rede de arquivos estatais, foi preciso a presentación do carné de investigadora e, unha vez regulado o acceso e adxudicada unha mesa de traballo, a demanda da documentación tramitouse por medio de follas de peticións, delimitadas á consulta dun número máximo de caixas por día. Todos os fondos eran de libre acceso e aqueles que presentaron certas limitacións de consulta foi debido ao traspaso do límite cronolóxico mínimo establecido pola lexislación vixente. É dicir, aquelas caixas que contiñan documentación de carácter persoal máis alá dos anos cincuenta do século XX. Dita documentación constituíu unha minoría dentro do computo total manexado e o símbolo empregado para delimitar a consulta de ditos cartapacios foi un nó cun lazo vermello, xunto cunha advertencia escrita clara e visible. No referido á dixitalización da información, seguiuse o mesmo sistema que para os arquivos provinciais. As reproducións estaban suxeitas ao pago das taxas oficiais e o tempo estimado entre a solicitude e a entrega das copias oscilou entre seis e dez meses, aproximadamente.

Outro dos arquivos que se consideraron potencialmente relevantes para o desenvolvemento da nosa investigación, máis alá do marco galego, foi o Arquivo Histórico Nacional, situado en Madrid. Esta institución custodia fondos históricos dende a Idade Moderna e aqueles que chamaron a nosa atención na fase de planificación da temporalización foron aqueles relacionados coas institucións contemporáneas. Con todo, os resultados da busca non foron tan relevantes como se preveu. A maioría dos fondos que se cría que podían achegar datos interesantes foran transferidos con anterioridade a outros arquivos como o AGA ou o Centro Documental da Memoria Histórica —sección arquivo da guerra civil—. Deste modo, a única documentación que

foi obxecto dunha revisión *in situ* foi a relativa aos ficheiros policiais do Ministerio de Interior-Gobernación[102]. Trátase dunha base de datos nominal con acceso restrinxido na que se levou a cabo unha busca dos nosos perfís intermediarios. Os resultados coincidentes foron moi escasos e puntuais e tras unha comprobación, todos eles resultaron erróneos por corresponder a outras identidades, como foi o caso de José Castillo López ou Julio García Rodríguez.

Os resultados anteriores reorientaron a previsión inicial do proceso de busca de información cara á consulta dos fondos do Centro Documental da Memoria Histórica, situado en Salamanca. Non fora considerado na planificación previa xa que alberga o material recompilado polos servizos de información creados polo réxime franquista e polo «Tribunal Especial parala Represión de la Masonería y el Comunismo». Con todo, nos últimos anos foi incorporando documentos transferidos polo Ministerio de Cultura relativos á época da guerra civil e recibiu parte de documentación da fundación «Francisco Franco». Deste xeito, a súa revisión converteuse nunha boa oportunidade para obter información relevante para a nosa investigación.

Sobre a documentación consultada de carácter público destaca a pertencente á «sección especial masonería», pois permitiu coñecer como se desenvolveu parte da estratexia de persecución deste colectivo. Identificáronse as loxas masónicas de cada concello estudado, as identidades dos seus compoñentes e cales foron as consecuencias sufridas pola violencia sublevada. Así, púidose completar o repertorio de vítimas locais conformado inicialmente a raíz dos datos de «Nomes e Voces» e buscar información acerca dos perfís intermediarios. Por exemplo, a partir das investigacións sobre a loxa «Ronsel» de Betanzos, foron identificados como membros —e en consecuencia foron detidos— os betanceiros, José López Purriños, José Torres Vico ou José Iglesias Pérez, entre outros. De forma puntual, tamén se recadou información sobre a participación dalgún veciño dentro do Batallón Galicia e diversas fichas de milicianos. A documentación do «Tribunal Nacional de Responsabilidades Políticas» tamén supuxo unha achega relevante. Debido ao volume inxente de información foi preciso agudizar o filtrado empregando as nosas listaxes de vítimas e intermediarios e obtivéronse resultados produtivos que nos permitiron afondar nas súas traxectorias vitais.

Outros foron os arquivos visitados seguindo uns obxectivos similares. Non nos deteremos nunha explicación tan extensa como nos casos anteriores debido a unha cuestión de espazo e de priorizar de resultados. Non obstante, todos aparecen recompilados no apartado de fontes final, xunto coa documentación consultada en cada caso. Debemos facer unha excepción cos arquivos visitados que recollen fontes de

[102] A consulta, o manexo e a difusión desta información está sometida á seguinte lexilación: «Ley 16/1985, de 25 de junio, del Patrimonio Histórico Español», *BOE*, nº 155 (29-6-1985); «Ley 52/2007, de 26 de diciembre, por la que se reconocen y amplían derechos y se establecen medidas en favor de quienes padecieron persecución o violencia durante la Guerra Civil y la Dictadura», *BOE*, nº 310 (27-12-2007); «Ley 19/2013, de 9 de diciembre, de transparencia, acceso a la información pública y buen gobierno», *BOE*, nº 295 (10-12-2013); «Ley 1/1982, de 5 de mayo, sobre protección civil del derecho al honor, a la intimidad personal y familiar y a la propia imagen», *BOE*, nº 115 (14-5-1982); «Ley Orgánica 3/2018, de 5 de diciembre, de Protección de Datos Personales y garantía de los derechos digitales», *BOE*, nº 294 (6-12-2018).

carácter militar e policial debido á diferente natureza da información achegada e á utilidade que supuxo para o noso estudo. Os arquivos militares de Ferrol xa foron mencionados anteriormente por ser os lugares que albergaban as causas e os procedementos xudiciais que actualmente se atopan comprendidos dentro da demarcación do Tribunal Militar Territorial IV. Pero ademais, foron consultados os fondos do AIMNOR pertencentes á «Capitanía General de la VIII Región Militar» relacionados coa guerra civil. Entre eles destaca a información sobre a xestión militar dos recursos da retagarda —en torno a espazos útiles para ser usados como campos de concentración de prisioneiros—, o estado da organización dos efectivos militares na retagarda, o sistema de incautación de vehículos ou a magnitude das subscricións patrióticas destinadas ao exército.

Na procura de documentación de carácter persoal sobre aqueles individuos que formaban parte da escala do exército, ou que pasaron a facelo tras o Golpe de 1936, visitáronse os Archivos Militares Generales de Segovia e Ávila. O noso principal obxectivo foi buscar información acerca dunha posible relación entre a mobilización dos efectivos militares e a conformación de perfís intermediarios cunha determinada evolución das súas traxectorias vitais posteriores. Como resultado, en Segovia unicamente atopamos información sobre os expedientes daqueles mandos pertencentes ás escalas do exército máis superiores —tenentes, coroneis e/ou comandantes que durante a guerra se fixeron co mando das prazas militares e tiveron un importante papel no desenvolvemento do Golpe e na consolidación da retagarda galega—. En Ávila, a información custodiada e consultada foi máis heteroxénea, dende os expedientes de membros das milicias e batallóns ata correspondencia entre diferentes cargos sobre asuntos da guerra. Con todo, moitas das buscas nominais seguindo os listaxes de intermediarios non trouxeron resultados frutíferos. O criterio de organización interna deste tipo de documentación no arquivo convertía este tipo de buscas nunha labor moi complexa que requiría demasiado tempo e esforzo, polo que se traballou por medio de catas aleatorias. Atopáronse algúns resultados pero a maioría deles con información moi escasa que impedía contrastar a identidade do perfil buscado.

Nunha fase máis avanzada da investigación tamén se valorou a posibilidade de incluír na nosa análise de intermediarios aqueles membros da Garda Civil que interviñeron nos xuízos. Tratamos de poñer en relación o tipo de participación nas causas militares —mediante un informe individualizado, un informe acerca dunha dilixencia ou unha declaración persoal de carácter positivo, negativo ou neutro— e a posterior traxectoria persoal e dentro do corpo da Benemérita. Para levar a cabo dita pescuda, consultouse a sección da Garda Civil do Archivo General del Ministerio de Interior situado en Madrid. O noso principal obxectivo foi acceder aos expedientes persoais e ás follas de servizo daqueles membros que tiñamos identificados como intermediarios, pero tamén se consultou información sobre os cuarteis dos postos localizados nos concellos obxecto de estudo. No servizo de «estudos históricos» tamén se consultou a revista oficial do corpo e a «Memoria histórica de las comandancias», fontes empregadas de xeito complementario para coñecer a estrutura formal da Benemérita.

O proceso de consulta de información foi o máis complexo e laborioso de todos os experimentados. Foi necesario unha ampla marxe de tempo para programar cada visita e cada unha delas realizouse baixo condicións moi restrinxidas que determinaron o uso limitado desta fonte, a pesar de resultar moi proveitosa para a investigación. Achegouse unha memoria da tese, unha carta aval dos directores e o compromiso explícito de respectar a lexislación sobre o patrimonio histórico español, a protección de datos persoais e o dereito á intimidade e á honra[103]. En total realizáronse dúas visitas e foron bastante separadas no tempo —nove meses— por estrita pauta dos responsables, segundo eles, para non saturar o servizo cunha petición dun único investigador. Consultáronse un total de 19 expedientes, unha documentación moi completa que se puido dixitalizar con medios propios sen ningún inconveniente.

De forma paralela a todo o proceso anterior, levouse a cabo unha busca sistemática de fontes de moi variada natureza que nos permitise completar os perfís prosopográficos dos intermediarios, por exemplo, a fonte oral e a fonte hemerográfica. A primeira delas volveuse indispensable para unha aproximación directa cos protagonistas superviventes, pois accedemos ao relato de «rebeldes escapados» e de familiares que viviron en primeira persoa as consecuencias da violencia golpista, como fillas de «paseados» ou irmáns de «procesados». Debemos mencionar que as entrevistas manexadas non foron realizadas pola propia investigadora, pois forman parte, na actualidade, de «Terra e Memoria», un repositorio en rede sobre a Historia do século XX que recompila diversos fondos de varios grupos de investigación do departamento de Historia da Universidade de Santiago de Compostela. Fíxose unha selección en función do tema, o lugar e a cronoloxía; polo que se recolleron aquelas que versaban sobre a violencia da guerra e da retagarda entre 1936 e 1939 —aproximadamente— nas áreas de Betanzos, Bueu e Monforte de Lemos. Debemos considerar que partimos de relatos de vida xurdidos como resposta ás preguntas formuladas polos entrevistadores do proxecto e non sempre coincidentes cos nosos interrogantes de partida. Moitas delas estaban moi vinculadas coa emigración, a vida da II República ou a identificación das vítimas da «represión de 1936» e, por tanto, un tanto separadas da nosa liña interpretativa e do noso enfoque de traballo.

A pesar de ditos condicionantes, empregamos estas historias de vida nunha fase moi concreta do proceso de investigación. Esta é a analítica, porque contribúen á construción dunha teoría —sobre as actitudes sociais— e ao esbozo dunha tipoloxía —de perfís intermediarios—[104]. Se nos detemos no vínculo establecido entre o individuo e o contexto, situámonos dende unha vertente dialéctica porque «las historias de vida se entienden como historias que se construyen a partir de las constricciones del sistema social pero no

USC UNIVERSIDADE DE SANTIAGO DE COMPOSTELA

[103] «Ley orgánica 1/1982, de 5 de mayo, de protección civil del derecho al honor, a la intimidad personal y familiar y a la propia imagen», *BOE*, nº 115 (14-5-1982); «Ley Orgánica 15/1999, de 13 de diciembre, de Protección de Datos de Carácter Personal», *BOE*, nº 298 (14-12-1999); e a «Ley 16/1985, de 25 de junio, de Patrimonio Histórico Español», art. 57.1, *BOE*, nº 155 (14-6-1985).
[104] D. Bertraux, «Los relatos de vida en el análisis social», en *Historia oral. Parte II: Los conceptos, los métodos,* J. Acebes, (México: Instituto Muro-UAM, 1989), 136-148.

están absolutamente determinadas por él»[105]. A materialidade desta idea atópase no feito de que houbo diferentes reaccións e actitudes ante un mesmo contexto violento que afectou a toda a sociedade. En consecuencia, non é o factor monocausal que explica e condiciona as experiencias individuais, aínda que tampouco pode actuar dun modo completamente alleo a elas.

É conveniente advertir sobre o tratamento que se fixo desta fonte á hora de recoller o discurso das persoas entrevistadas nas citas textuais literais. Decidimos conservar a substancia e personalidade das voces orixinais, pois consideramos que é importante reflectir, non só o contido das súas verbas, senón tamén a súa intencionalidade. Ademais de respectar o idioma orixinal, á hora de manexar aquelas características propias da fala pero non recollidas nas normas oficiais do uso escrito do galego e do castelán, optamos por ser o máis fieis posibles ao discurso primitivo, salvo algunhas excepcións. Isto supuxo adaptar ás normas oficiais algunhas expresións que podían entrañar certas dificultades de comprensión, pero mantívose, en liñas xerais, o ton, as expresións orixinais empregadas polos suxeitos e a propia personalidade das súas palabras. Como consecuencia, o lector observará unha serie de «grallas» que se mantiveron, precisamente, dun xeito consciente. Estas adoitaron ser tan abundantes, que, unha vez feita esta advertencia inicial, optouse por obviar o uso da abreviatura «sic» para non abusar e saturar este recurso.

No que respecta á fonte hemerográfica, traballouse con prensa de carácter rexional, comarcal e local e foi empregada de diferente xeito en función das necesidades da investigación. Debemos considerar que tras o Golpe de 1936, a gran maioría das publicacións quedaron requisadas polas autoridades sublevadas e foron sometidas a un férreo control e censura. Así, foron instrumentos que recolleron a propaganda dos novos poderes e estiveron sometidos aos seus intereses. O primeiro dos seus usos tivo que ver precisamente con esta función adquirida ante a imposición dun novo contexto. Fixéronse catas sistemáticas entre 1936 e 1939 nos xornais máis relevantes que recollían información concreta sobre os concellos obxecto de estudo, como foron *El Pueblo Gallego*, *La Voz de Galicia* ou *El Progreso*. O obxectivo foi recompilar información acerca de como se levou a cabo a toma de poder e as novas institucións foron tomando forma co paso do tempo. O segundo dos seus usos, e quizais o máis importante, tivo un gran peso á hora de conformar as traxectorias individuais dos intermediarios. Nesta tarefa resultaron moi útiles os buscadores de diferentes repositorios de fontes hemerográficas —como o de «Galiciana» ou a «Biblioteca Virtual de Prensa Histórica»— ou das hemerotecas dos xornais —como o *La Voz de Galicia* ou *La Vanguardia*—. Unha das complicacións que supuxo o uso deste método foi que, en ocasións, non foi doado determinar a correcta identidade dunha persoa debido a coincidencias nominais, especialmente cando se trataban de nomes e apelidos moi frecuentes no repertorio galego. En consecuencia, foi necesario someter a información a un cribado minucioso e a un proceso de cotexo con outras fontes para non cometer erros. Este mesmo sistema tamén resultou moi útil para

[105] Ana Lía Kornblit, «Historias y relatos de vida: una herramienta clave en metodologías cualitativas», en, *Metodologías cualitativas en ciencias sociales,* ed. Ana Lía Kornblit (Buenos Aires: Editorial Biblos, 2007), 9- 33 (19).

establecer relacións de parentesco entre moitos individuos grazas a noticias que recollían eventos sociais, como vodas e bautismos. Pero de forma xeral obtivéronse datos de carácter socioprofesional, de filiación política ou sindical, da situación económica persoal e ás veces, tamén da relación coas administracións ou acerca de conflitos persoais elevados ás altas instancias do poder xudicial.

Sobre o tratamento das imaxes e fotografías na tese, optouse por incluír aquelas que resultaron relevantes para ilustrar algún argumento ou idea explícita do texto e permitiron complementar a explicación teórica. A gran maioría delas adoitan ser fontes coetáneas aos feitos recollidas nos arquivos, en repositorios específicos, na bibliografía, en bibliotecas, na prensa ou que formaban parte da documentación de expedientes e procedementos xurídicos consultados. Optouse por incluílas baixo o rótulo de «figuras» no medio do texto e non en anexos separados porque se considera que é precisamente acompañando a explicación onde adquiren o sentido completo como fonte. Ademais, son recursos dun tamaño reducido que permiten ser integrados de forma ordenada e coherente no corpo do texto. O fondo deste tipo de fontes conformado pola autora tras a labor de recompilación é moito máis extenso que a selección finalmente incorporada. Isto débese ao uso dun criterio de selección restrinxido: tratáronse de evitar fotografías banais de carácter decorativo que puidesen suscitar morbo, así como aquelas que tiñan grandes restricións de uso ou que non cumprían uns mínimos de calidade visual.

A experiencia metodolóxica

Como último paso do proceso de investigación e antes dunha recapitulación final, convén facer unha breve mención acerca de como se procedeu para ordenar e xestionar a información, cal foi o resultado da construción das traxectorias vitais e como repercutiu no desenvolvemento da análise. En relación co primeiro punto, para o manexo efectivo de tal volume de información resultou primordial levar a cabo un rigoroso sistema de indexación e catalogación. Optouse por un criterio de ordenación que seguiu unha orde vertical descendente dende os arquivos, institucións e/ou repositorios —é dicir, os lugares de onde se buscaba e obtiña a información— ata unha breve descrición da fonte na que se incluíu tamén a data e a sinatura —elementos que permitían a súa identificación—. O investimento de tempo nesa fase valeu a pena xa que permitiu axilizar as buscas posteriores. Así, unha vez realizado este trámite, resultou moi doado cruzar os datos de todas as bases ca listaxe nominal de intermediarios ata lograr construír as traxectorias biográficas.

Agora ben, é necesario matizar que non se lograron resultados homoxéneos para todos os perfís intermediarios; pois algunhas traxectorias lograron ser reconstruídas case por completo, mentres que moitos suxeitos quedaron na marxe do descoñecemento. Detectouse entre os concellos analizados unha relación proporcional entre o volume de poboación, os suxeitos identificados como intermediarios e aqueles sobre os que puidemos atopar certos datos para construír as súas traxectorias. Estas cifras evolucionan de xeito paralelo nos casos estudados e en liñas xerais os nosos intermediarios «coñecidos» adoitaron constituír entre un 30,6% e un 47% do total dos

perfís identificados. En liñas xerais, foi máis doado atopar información sobre aqueles individuos que tiveron un maior nivel de interacción social nas esferas públicas. O carácter do seu perfil en termos políticos, económicos ou profesionais tivo moito que ver á hora de deixar pegada en fontes que permitiron un áxil rastrexo, como a prensa ou a documentación de carácter institucional. Por exemplo, aqueles que estaban vencellados profesionalmente coa administración foron localizados grazas ás fontes públicas institucionais, os pequenos empresarios foron identificados grazas a anuncios publicitarios na prensa, a anuarios comerciais da época ou a datos ofrecidos pola fonte oral, os militantes políticos e sindicais estaban rexistrados na documentación dos Gobernos Civís e así cun longo etcétera de perfís.

Aqueles que desenvolveron unha proxección vital máis apegada á esfera íntima e privada presentan menos posibilidades de deixar rastro da evolución da súa traxectoria. Significa isto que deban ser obviados da análise? En absoluto, pois no proceso de investigación os ocos que nos quedan baleiros non deben ser considerados silenciosos. O feito de non aparecer nas fontes consultadas tamén nos está a dar información de como as súas traxectorias colleron outros camiños, quizais, máis invisibles. De todos os xeitos, os seguintes resultados permitiron levar a cabo a análise dun modo efectivo cunha mostra suficientemente representativa para poder manexar e ofrecer datos en relación coas hipóteses e obxectivos iniciais do traballo.

Para rematar, faremos unha reflexión final con certa intención autocrítica para poñer de manifesto aqueles aspectos xerais do procedemento metodolóxico que nos gustaría resaltar ou matizar por diferentes motivos. En primeiro lugar, é importante subliñar que a nosa experiencia nos ensinou que a investigación é un procedemento aberto, vivo, flexible e que está en permanente cambio en función dos diversos condicionantes que puidesen existir. A pesar de trazar de forma previa unha temporalización e planificación, ás veces tórnase moi complicado dar por pechada unha determinada fase do proceso de investigación. Debemos estar pendentes das últimas publicacións acerca da nosa temática e tamén da actualización dos recursos dispoñibles que están ao noso alcance para investigar, feitos que nos obrigan a volver moitas veces sobre pasos considerados xa andados. Por exemplo, o desenvolvemento a finais de 2019 da plataforma «AtoPO» supuxo volver a revisar a documentación dispoñible sobre Bueu e, en consecuencia, significou un salto cualitativo considerable no estudo do lugar. Do mesmo xeito, a recente incorporación de moitos números dos *Boletíns Oficiais da Provincia* dos anos da guerra en «Galiciana» tería aforrado os medios e o tempo empregado en acudir ás bibliotecas municipais de Lugo, Pontevedra e A Coruña para a súa consulta. Tamén resultou efectivo volver meses e, mesmo anos despois, a consultar información nunha institución onde previamente se obtiveran pobres resultados, como no caso do Arquivo Histórico Provincial de Pontevedra. Os cambios nos recursos económicos, nos efectivos humanos ou nas condicións de acceso á documentación que se producen co paso do tempo en cada institución modifican as oportunidades de localización e consulta da información.

En segundo lugar, convén recalcar a permanencia na actualidade de certa desconfianza, a veces case imperceptible, cara ao estudo de determinados temas en círculos concretos.

Non adoitou ser unha boa carta de presentación nalgúns ámbitos das administracións públicas o feito de definirse como unha investigadora das actitudes sociais durante a guerra civil. Cantos menos detalles se ofreceran sobre o estudo, menos reticencias se atopaban. Tamén se detectou unha lexislación insuficiente para lidar cos «problemas do pasado» —que segue a ser traumático e incómodo— que lle outorga unha excesiva marxe de manobra ao persoal de arquivos para xestionar documentación pública. Ante o abeiro de leis ambiguas, observouse como pauta habitual unha toma de postura conservadora ante a consulta e o uso público dalgunha documentación —en especial, aquela de carácter político e vinculada co réxime franquista e Falange—. Así, a xestión actual do tratamento de datos persoais e o amparo que ofrecen as leis que regulan o dereito á intimidade e á honra, conducen á inviabilidade de levar a cabo unha investigación de similares características para unha fase cronolóxica posterior, máis alá dos anos 50.

En último lugar, queremos poñer de manifesto a incidencia das medidas implantadas como consecuencia da COVID a partir de 2020 nun traballo con este enfoque metodolóxico enclavado nunha fase inicial da redacción. Centrándonos unicamente nas repercusións cun carácter máis loxístico e práctico, destacan as restricións relacionadas coa mobilidade, pois truncaron en certa medida a natureza flexible e dinámica da investigación. En todo proceso de análise van quedando asuntos menores pendentes de recortar e perfeccionar posteriormente, cando o conxunto do estudo alcanza certa entidade e consistencia. Deste modo, foi imposible completar o estudo dos lugares de celebración dos consellos de guerra e facer para o caso do Palacio de San Marcos de Lugo ou o Arsenal de Ferrol unha análise similar á do Palacio de Pontevedra. Tampouco se puido estender a análise dos membros da corporación municipal de Betanzos ata unhas datas semellantes aos restantes casos de estudo, máis alá do final da contenda. Ademais, imposibilitouse a tramitación da dixitalización de documentación complementaria seleccionada en arquivos de carácter estatal, como o Archivo General de la Administración. Isto non quere dicir que a investigación sufrira grandes eivas pero si alterou a dinámica de traballo, xunto co manexo da información, e puxo en evidencia a necesidade de investir en soportes dixitais públicos que alberguen o legado do noso pasado.

USC UNIVERSIDADE DE SANTIAGO DE COMPOSTELA

PREVIO: A NATUREZA VIOLENTA DO GOLPE DE ESTADO MILITAR

O golpe de Estado de 1936 foi un acto de carácter militar planeado dende un cúpula de oficiais moi reducida que, en consecuencia, foi levado a cabo seguindo unha estrutura, forma e lóxica típica do mundo castrense. A violencia conformou a propia esencia e natureza do acto, sendo o seu principal sinal de identidade. Pero ademais, esta estratexia para facerse co poder prolongouse no tempo e no espazo ata ser, tamén, un elemento definitorio da guerra civil e das retagardas. En ocasións, os usos atribuídos a esa violencia por parte dos sublevados tiveron moito que ver coas formas de idealización e o resignificado do Golpe. Por medio da linguaxe, os golpistas quixeron definir a natureza e intención da súa acción; así, as primeiras denominacións que aparecen na prensa sublevada foron «Movimiento Nacional», pero pronto xurdiron novas propostas como —a de Francisco de Cossío, inspirada na Guerra da Independencia de 1808— «Alzamiento Nacional» ou «Guerra de Liberación». A propia evolución da contenda supuxo unha reorientaron de ditos termos cara a outros inspirados na tradición militar como «Guerra Nacional». Con todo, pouco despois, a Igrexa redefiniu a guerra como mito de mobilización e acuñou o termo de profunda raíz cristiá, «Cruzada». Todos eles conviviron co concepto mencionado inicialmente, —«Movimiento Nacional»—, cada vez máis asociado a cuestións políticas e —seguindo a influencia italiana— á alianza non formal de forzas que combateron durante a guerra civil e posteriormente, algunhas pasarían a integrarse na institucionalización do réxime[106].

No fondo de todos eles están subxacentes tres ideas entendidas polos sublevados baixo unha determinada cosmovisión, a violencia, a nación e a relixión. A construción dunha «Nueva España» baseouse nestes piares; o primeiro deles foi entendido como un mecanismo de dobre uso, pois buscou aniquilar o «inimigo», pero tamén, dar cohesión e mobilizar a poboación; o segundo serviu como elemento que permitiu definir una nova «comunidade nacional»; e o terceiro foi un elemento primordial das políticas de «rexeneración nacional», intimamente ligadas ao nacionalcatolicismo[107]. Toda a nosa investigación centrarase no primeiro piar, tratando de focalizarnos na súa interacción coa sociedade e buscando cales foron as lóxicas de comportamento que permiten

USC UNIVERSIDADE DE SANTIAGO DE COMPOSTELA

[106] Eduardo González Calleja, «De Alzamiento Nacional a complot involucionista sobre los diversos usos públicos del 18 de julio», en *Los libros sobre la guerra civil*, eds. Ángel Bahamonde e Rosario Ruiz Franco (Madrid: Cátedra, 2021), 19-50 (21-30).

[107] Claudio Hernández Burgos, «La forja de la nación de Franco: nacionalismo, catolicismo y violencia en la zona rebelde durante la Guerra Civil española (1936-1939)», *Rubrica Contemporánea*, vol. IX, nº 17 (2020), 79-97 (80).

entender o seu funcionamento. Como punto de partida, é precisa unha aclaración taxonómica sobre os termos empregados. O uso de todas as acepcións anteriores tivo un profundo calado no vocabulario da sociedade, chegando ata a actualidade e expandindo a súa utilización dende o vencedores ata os vencidos, incluso coándose en parte do relato historiográfico. Consideramos que a nosa disciplina ten a capacidade, e mesmo a obriga, de cuestionarse ese relato e o uso de conceptos creados e implantados por visións parciais da Historia. En consecuencia, proponse o uso de acepcións baleiras de carga moral, suxeitas a unha interpretación literal dos feitos dende un punto de vista empírico, como as de «golpe de Estado» ou «sublevación militar», para facer alusión aos sucesos iniciados o 17 de xullo de 1936.

Posteriormente, afondaremos no desenvolvemento do Golpe nos territorios que foron obxecto de estudo tratando de subliñar o papel da violencia e a súa interacción coa sociedade. É importante deterse nestes acontecementos —aínda que sexa de forma breve— para poder comprender de onde parte a base discursiva empregada polos golpistas. O feito de conceptuar a figura do «rebelde», a terxiversación do «Código de Justicia Militar»[108], de 1890, por medio dos bandos de guerra ou a argumentación das acusacións dos fiscais militares nos consellos de guerra teñen a súa orixe precisamente nestes sucesos.

1. A execución dun plan verticalmente dirixido

A violencia sublevada manifestouse co golpe das armas encima das mesas dos despachos das autoridades civís e militares republicanas e, de forma inmediata, filtrouse nas diferentes esferas da sociedade para sometela e facela partícipe na/da sublevación. O Golpe como acto concreto de toma de poder —que dende o mundo estratéxico militar responde á ocupación física do lugar— en Galicia sucede en moi poucos días. Posteriormente, segue un período no que as forzas sublevadas despregan un amplo repertorio de fórmulas persecutorias no que as dinámicas e estratexias bélico-militares características dun golpe de Estado se estenden ata ben entrado o outono de 1936. Nese sentido, pode falarse dun Golpe continuado no tempo[109]. As forzas de Orde Pública continuaron prestando servizos «propios de las circunstancias», as corporacións municipais republicanas foron destituídas e as novas funcionaron nun principio dun xeito moi provisional, a xustiza castrense chega aos seus máximos picos de actividade xunto coa intensidade das súas condenas e as columnas de militares «continúan su labor patriótico por las comarcas» e fórmanse as primeiras milicias locais armadas[110]. A guerra longa non era un acto previsto ata que a capital madrileña resistiu a conquista militar, a partir de entón unha nova realidade demanda unha reorientación da estratexia de loita e da xestión da violencia, agora reconvertida para instaurar unha retagarda sólida e «pacificada» en beneficio dunha guerra cun incerto percorrido.

[108] En adiante, CJM.
[109] Lourenzo Fernández e Antonio Míguez, *Golpistas e verdugos*.
[110] Algunhas destas disposicións están recollidas na circular emitida polo Goberno Civil da Coruña o 27 de xullo de 1936 no *BOPCo*, nº 170.

Á altura do 18 de xullo de 1936, as forzas da VIII Rexión estaban baixo o mando do xeneral Enrique Salcedo Molinuevo[111] e en Galicia tiñan sede nas catro provincias. A súa cabeceira estaba situada na cidade da Coruña, lugar onde residían o cuartel xeral da 15ª brigada de infantería —ao mando de Caridad Pita—, un dos seus rexementos e un dos grupos da 8ª brigada de artillería. Na cidade de Pontevedra estaban situadas a plana maior e o primeiro rexemento da 8ª brigada de artillería. En Santiago de Compostela tiña sede o 4º grupo de artilleiros e o segundo rexemento de infantería estaba distribuído entre Lugo e Ourense. O rexemento de infantería da Comandancia Militar de Ferrol era clave; así como o rexemento de artillería de costa situado na base naval e un dos batallóns instalados en Vigo[112]. As noticias do Golpe chegan a cada lugar por diferentes vías e por medio dos sectores proclives á sublevación en cada unidade militar, os acontecementos sucedéronse de forma rápida e en certo modo, condicionados ao que sucedía na capital herculina. A dinámica de control e conquista do territorio seguiu en gran medida unha estrutura territorial concreta. Avanzou dende as capitais de provincia —lugares onde residían as principais forzas e efectivos militares e onde se concentraron os principais mandos— ata os concellos e lugares circundantes.

1.1. Dende A Coruña ata Betanzos

A sospeita sobre unha labor conspiradora contra a República na capital herculina, como parte dunha trama moito máis ampla que involucraría a un determinado sector do Exército do Estado foi unha realidade. Mesmo a dita suposición se deu de forma previa ao triunfo do Frente Popular nas eleccións de febreiro de 1936, pero a mediados do mes de abril, esa noticia chega a oídos do inspector xeneral da Benemérita e ordena a destitución do xefe da Comandancia da Coruña, Benito de Haro, xunto con varios capitáns. Todos eles foron acusados de delito de conspiración para a rebelión e posteriormente, encarcerados no castelo de San Felipe, en Ferrol, ata que foron absoltos polo tribunal[113]. A trama seguiu en marcha e moitos historiadores estudaron de cerca a evolución das conversas e das negociacións clandestinas entre os implicados a diferentes escalas, ás veces incluso, argumentando versións contraditorias[114]. Máis alá de deternos neste tipo de debates, situaremos a lupa no feito clave, a materialización do Golpe o 18 de xullo de 1936. Algúns dos medios da prensa local ese mesmo día recollen a noticia da

[111] Xeneral de división, procedente da Armada de Infantería, nomeado —pouco antes das elección de 1936—, xefe da VIII División Orgánica, con sede no Cuartel Xeral da Coruña. Durante o golpe de Estado de 1936 foi detido e trasladado a Ferrol, onde foi procesado, acusado de traizón, condenado a pena de morte e fusilado, a principios de novembro de 1936.

[112] Ramón y Jesus Mª Salas Larrazábal, *Historia General de la Guerra de España* (Madrid: Rialp, 1986), 54.

[113] Carlos Fernández, *Alzamiento y guerra civil en Galicia (1936-1939)*, tomo I, 70.

[114] Joaquín Arrarás, *Historia de la Cruzada,* Vol. IV-Tomo XIV, 14-28; José Couceiro Tovar, *Hombres que decidieron: 17 a 22 de julio de 1936* (Madrid: Editorial Rollán, 1969); Emilio Grandío Seoane, *Anos de odio;* Luis Lamela García, *Estampas de injusticia. La guerra civil del 36 en A Coruña y los documentos originados en la represión* (Sada: Ediciós do Castro, 2005), 41; José Manuel Martínez Bande, *Los años críticos. República, conspiración, revolución y alzamiento* (Madrid: Encuentro, 2007), 189-250 e 405-409 e Carlos Fernández, *La guerra civil en Galicia*, 23-34.

sublevación contra a República por medio dunha breve e concisa nota do Goberno central na que indica:

> que se ha frustrado un nuevo intento criminal contra la República. Parte del Ejército que representa a España en Marruecos se ha levantado en armas contra la República, sublevándose contra la propia Patria, realizando un acto vergonzoso y criminal al revelarse (sic) contra el poder legítimo. El movimiento está circunscrito a determinados lugares de la Zona del protectorado. Nadie se ha sumado en la Península al absurdo empeño. Los españoles han reaccionado unánimemente contra la tentativa de heroicos núcleos de elementos leales, se resisten frente a la sedición en las plazas del Protectorado (…). Las fuerzas de tierra, mar y aire salvo la triste excepción señalada permanecen orgullosamente fieles al deber y se dirigen contra los sediciosos para reducir el movimiento insensato y vergonzoso. El Gobierno no tardará en anunciar el restablecimiento de la normalidad[115].

Outros medios agardaron unha xornada para dar coñecer a nova e dedicáronlle unha maior atención e un lugar central —na portada— ofrecendo unha información máis detallada baixo titulares do estilo, «Se inició un levantamiento en Melilla y Ceuta», «El Gobierno considera facciosa toda tentativa en tal sentido. Donde se produzca, se declarará la huelga general» ou «El Gobierno desmiente que se haya declarado en la península el estado de guerra»[116]. Tras a sublevación en Marruecos, o sinal empregado na cidade herculina polos sindicatos para alertar ao Goberno Civil do Golpe foi o toque de sereas no porto. A decisión da sublevación tomouse ás oito da tarde do día 18 e durante esa noite a Capitanía foi un fervedoiro de visitas e idas e vidas de novas.

Estes momentos e ,por tanto, as actitudes e comportamentos manifestadas nestas xornadas decisivas, serán posteriormente obxecto de seguimento por parte das autoridades militares á hora da instrución de consellos de guerra. A evolución dos acontecementos sucedeu en cuestión de horas, o 19 de xullo foi un día especialmente axitado, onde os teléfonos e os telégrafos non paraban de recibir demandas de información e ordes de actuación por parte dos concellos da provincia. Nesta xornada a noticia cobra notoriedade e provoca certa preocupación entre as autoridades herculinas. O xefe da Brigada de Infantería, unha das máis importantes asentadas na Coruña, visita constantemente os cuarteis da guarnición para observar os ánimos e asegurar a obediencia ao mando republicano. A preocupación amosada por parte do xeneral Caridad Pita é compartida polo gobernador civil, Francisco Pérez Carballo. A orde sobre a realización das requisas de armas quedou en última instancia en mans das Alcaldías ou incluso, como sucedeu en Betanzos, dos grupos que se organizaron para facer unha fronte común contra a sublevación militar. Na madrugada do día 19 ao 20 construíronse barricadas xunto ao edificio do Goberno Civil e instaláronse metralladoras en puntos estratéxicos como a avenida de Marina, o salón París e a sede do Goberno. As ordes de Madrid apelaban á calma pero o gobernador decidiu intervir as comunicacións

USC UNIVERSIDADE DE COMPOSTELA

[115] *El Eco de Santiago*, 18-7-1936, 3.
[116] *El Pueblo Gallego*, 19-7-1936, 1.

telefónicas dos cuarteis e ofrecer unha imaxe pública de control e de tranquilidade como mostra da adhesión da Garda Civil e Gardas de Asalto á República[117].

Todo foi cuestión de horas, na madrugada do 20 de xullo, unha comisión formada polos militares Luis Tovar, Fermín Gutiérrez e Juan Castañón dirixiuse ao cuartel de infantería para conversar co coronel Martín Alonso. Posteriormente estes altos mandos desprázanse á Capitanía, lugar no que residía a Xefatura da VIII División na Coruña, «con pistola en mano»[118]:

> El día 20 por la mañana el General Salcedo arrestó al Jefe (sic) de EM (coronel González Peral); porque según él no había sido fiel al Mando. Llamó al comandante (Antonio) Alonso encargándole de la jefatura del EM a lo cual accedió (…). En ese momento el general Salcedo llama a todo el personal a su despacho y después de una violentísima escena comenzó con un interrogatorio a todos los reunidos, uno por uno, sobre si le obedecían o no, es decir, si eran o no adictos al Gobierno de Madrid. (…) le ordenó que constituido en jefe del EM anotara a los oficiales que no fueran adictos a su general para proceder sumariamente contra ellos. El comandante Alonso obedeció la orden (…). A partir de este momento los acontecimientos se sucedieron rapidísimamente quedando el General (Salcedo) arrestado en su domicilio. El comandante (Antonio) Alonso quedó recluido en un despacho hasta la mañana del día 21 en que se trasladó a su domicilio con orden del Jefe de EM de permanecer allí en calidad de arrestado[119].

A intervención de Florentino González Vallés foi clave para que a Garda Civil se sumase á sublevación militar. Enrique Cánovas Lacruz asumiu o liderado sublevado poñéndose á cabeceira da división. Cando esta noticia chegou ao cuartel de infantería, os oficiais detiveron a Caridad Pita e a outros mandos, como o responsable do rexemento de artillería, o coronel Torrado, o comandante de enxeñeiros, Auz e o nonato xefe de Estado Maior, Antonio Alonso García[120]. O Goberno Civil, xunto coas forzas dos milicianos e da Garda de Asalto, foron a última resistencia das autoridades civís da cidade ata a súa rendición tras os canonazos recibidos dende a batería situada no Parrote.

Foron horas de tensión e indecisión nas que segundo o cargo, a responsabilidade e aceptación ou rexeitamento dos novos poderes condicionou o destino sufrido posteriormente. Caridad Pita e Salcedo Molinuevo foron executados tras non renunciar á súa fidelidade ao Goberno republicano. Francisco Caridad, fillo do xeneral xefe de brigada, recorda a persecución á que foi sometido tras a detención de seu pai:

> Me refugio en varias casas particulares y un día soy denunciado a Falange por una chica. Rodearon la casa pero pude escapar. Mis tías son multadas varias veces por la Delegación

[117] Emilio Grandío Seoane, «Golpe de Estado y represión franquista en la provincia da Coruña: "¿Qué pasa con Coruña?"» en *Lo que han hecho en Galicia. Violencia, represión y exilio (1936-1939)* coord. Jesús de Juana López y julio Prada Rodríguez (Barcelona: Crítica, 2006), 32-35.

[118] Emilio Grandío Seoane, «Golpe de Estado y represión franquista en la provincia de A Coruña», 32-35.

[119] AGMAV, «Expedientes informativos: comandante de E.M. Don Antonio Alonso», sin. 19266-1.

[120] Ramón y Jesús Mª Salas Larrazábal, *Historia del Ejército Popular de la República. Vol. I. De los comienzos de la guerra al fracaso del ataque sobre Madrid (noviembre de 1936)* (Madrid: La esfera de los libros, 2006), 168.

> de Orden Público como «desafectas al Movimiento» (…). Cuando fusilaron a mi padre en el Ferrol, junto al también general Salcedo, yo estaba escondido en casa de mis tías. Mi madre, Rosa Mateo falleció medio trastornada el 3 de diciembre de dicho año sin saber que habían fusilado a su marido. Intento escapar varias veces (…). El 9 de marzo de 1937 participo en una reunión en el Monte San Pedro para preparar la evasión. La Guardia Civil nos dio el alto. Detiene a 20 personas —18 serían fusiladas meses más tarde en A Coruña— y yo y otros cuatro logramos escapar tirándonos al mar desde gran altura. Meses más tarde, en la noche del 3 de mayo, me fugo en un pesquero (…). Llegamos a Barcelona y, más tarde, a Valencia. Allí me incorporo al Estado Mayor de la División de Lister. Participo en la campaña de Teruel y en la batalla del Ebro. Termino la guerra con la graduación de comandante y entro en Francia por Cataluña siendo internado en un campo de concentración[121].

Non obstante, tiveron lugar outro tipo de represalias e castigos, moito máis prudentes e discretos, dentro do mundo militar, para aquel tipo de actitudes vacilantes e pouco decisivas nas horas críticas do Golpe. No expediente instruído a Antonio Alonso García, podemos observar as decisións tomadas por parte da cúpula golpista con respecto ao seu comportamento e cal foi a postura de Antonio Alonso. Posteriormente pasou a estar recluído polo seu apoio á actuación de Salcedo Molinuevo e:

> El día 22 escribió una carta al Comandante (sic) Couceiro de EM expresando su adhesión al Movimiento, pero se aplazó la resolución. La situación de este Comandante (sic) es muy violenta hoy en esta División (…). Pudiera ser una solución su destino fuera de la misma. Hoy el Comandante (sic) Alonso está en su domicilio y en situación desairada por no poder acudir al cumplimiento del deber, sin que se siga procedimiento alguno contra él[122].

A mediados de outubro de 1936 pasaría a quedar en situación de dispoñible gobernativo[123]. Pero mentres tanto seguiu coa condición do arresto domiciliario durante máis de quince días, a pesar de suplicarlle ao tenente coronel xefe do Estado Maior, Luis Tovar Figueras, que «solicite del Sr. Coronel Cánovas me autorice a salir de casa, de las formas que me indica, para presentarme a ofrecerle mis excusas, así como a Vd., y además a los compañeros del Cuerpo». O certo é que dende o 20 e 21 de xullo ata finais dese mesmo mes a situación cambiaba por momentos, e o Comandante Alonso percibía a gravidade das súas actuacións ao manterse fiel ao goberno da República e así llo fixo sentir a Luis Tovar:

> Cada día que pasa recibo nuevos datos que me ponen de manifiesto lo desacertado de mi proceder, escribí a Vd. Hace días rogándole viniese a verme, dado que en virtud de las órdenes del Sr. Coronel (sic), no puedo moverme de casa. (…) tiene Vd. Que estar ofendido por mi conducta. Le ruego suspenda su juicio sobre mi hasta escucharme (…). Reconozco mi torpeza al desenvolverme en los incidentes en que intervine en la mañana del lunes 20 (…) y mi desconocimiento total de la preparación del movimiento militar (…). Sé que están instruyendo diligencias con las que se dará solución oficial a mi

USC UNIVERSIDADE DE SANTIAGO DE COMPOSTELA

121 Carlos Fernández Santander, *Alzamiento y guerra civil en Galicia (1936-1939),* tomo II (Sada, Ediciós do Castro, 2000), 593.
122 AGMAV, «Expedientes informativos: Don Antonio Alonso», sin. 19266-1.
123 *BOE*, nº 4 (17-10-1936), 16.

> situación, más (…) en el terreno del compañerismo y de la amistad, disculpen y perdonen mi conducta (…)[124].

En resposta, Luis Tovar indícalle que:

> En inteligencia de que por mi parte procuraré atenuar en lo que pueda mi declaración apesar (sic) del dolor profundo que su actuación me produjo, y que aún hoy me duele por lo reciente que está. Por todo ello creo que más eficaz que venir a hablar conmigo será que tantee Vd. Los demás compañeros, particularmente los de las otras armas. Si Vd. Se decide a hacer estas gestiones dígamelo para que el Coronel (sic) Cánovas le autorice, debiendo en ese caso salir de paisano[125].

Sobre a situación de Antonio Alonso, o 3 de setembro de 1936, fíxoselle chegar unha carta a Fernando Moreno Calderón, membro da Junta de Defensa Nacional e xefe do Exército do Norte, na que se indica que a actuación do retido «no fue todo lo clara y desinteresada que fuera de desear, bien a los dos días reconoció su actuación torpe (así lo califica el mismo) solicitando el perdón y ofreciéndose unir a la causa y celebrar con sus compañeros»[126]. Recentes estudos afirman que Antonio Alonso foi o único depurado no E.M. na Coruña —xunto con Rafael Cebrián Cañas, na comandancia de Ferrol—, no territorio galego. Ademais, conclúen que un 86% dos oficiais do E.M. nas cabeceiras das divisións peninsulares onde triunfou o golpe de Estado permaneceron no seu posto a partir do 18 de xullo de 1936[127]. A verticalidade no deseño e execución do Golpe foi eficaz para definir unha rede de apoios militares a diferentes escalas con base nas actuacións nos despachos entre o 18 e o 20 de xullo de 1936.

A extensión do Golpe aos territorios situados baixo o paraugas das grandes cidades e centros de poder cívico e militar nos días posteriores, foi primordial. O 18 de xullo xa se deran os primeiros pasos nas centrais sindicais de Betanzos para que os seus afiliados buscasen armas e organizasen grupos de resistencia ante a ameaza dunha rebelión militar homónima á de Marrocos en Galicia. Na cidade brigantina, este tipo de accións e iniciativas xurdiron naqueles sectores máis politizados e activos, «Iban a aquellos que sabían, por ejemplo, que era gente de derechas, que tenían armas… ¡Y las tenían que dar! Porque les registraban la casa. Y si no aparecían, no aparecían. Porque no se supo que pegaran una bofetada… No hubo violencia de ninguna clase»[128].

Cara ao mediodía do 19 de xullo de 1936, o gobernador civil da Coruña contactara vía telegráfica co alcalde de Betanzos, Tomás López da Torre, para «que esté muy alerta y proceda detención elementos fascistas considere peligrosos. A las 3:30 del mismo al

[124] AGMAV, «Expedientes informativos: comandante de E.M. Don Antonio Alonso», sin. 19266-1 (30-7-1936).
[125] AGMAV, «Expedientes informativos: comandante de E.M. Don Antonio Alonso», sin. 19266-1 (31-7-1936).
[126] AGMAV, «Expedientes informativos: comandante de E.M. Don Antonio Alonso», sin. 19266-1.
[127] Arturo García Álvarez-Coque, *Los militares de Estado Mayor en la guerra civil española (1936-1939)* (tese doutoral, Universidad Complutense de Madrid, 2017), 342.
[128] Silvia Gómez Gómez, «A nova do Golpe e a resposta do pobo» en Marc Wouters, *1936. Os primeiros días. Historia oral de Vigo, Betanzos, A Guarda, Ribeira, Seixalbo e Ourense* (Vigo: Xerais, 1993), 53-54.

mismo textualmente. Hasta ahora no existe novedad en la provincia, tenga calma y serenidad»[129]. A resposta a dita orde por parte do alcalde segundo o seu testemuño, foi que:

> no detuve a nadie pese a que por teléfono se me dio nombre de las más destacadas en Betanzos, alguno que ocupa hoy cargo de autoridad. En telégrafos debe hallarse la cinta y desde luego lo recordará el jefe de la estación. La excepción de Salvador Sánchez que fue detenido obedeció a ocupársele una pistola y balas e evitarle un desagradable incidente personal por ser fascista[130].

Recibira tamén a orde verbal directa do Goberno Civil para instaurar vixilancia nas principais vías de comunicación por parte da Benemérita. O corpo da Garda Civil mantívose fiel ás autoridades republicanas ata a entrada na vila do exército. Entre os días 18 e 22 de xullo, o alcalde, Tomás López, tratou de evitar calquera tipo de acto violento contra as persoas e os bens físicos do lugar. Precisamente, as constantes e reiteradas declaracións de diferentes sectores da sociedade brigantina a favor da súa actuación pacífica serán un «atranco» para as autoridades militares que pautan o xuízo que lle instrúen por rebelión militar.

O día 20 de xullo declárase o estado de guerra e dende que se lle comunicou por radio, «no actué más de alcalde. Todo mi influjo personal lo puse en contribución de que no fuese agredida la fuerza de la Guardia Civil ni que se causaran daños en la población por los camiones que con fuerza armada y dinamita pasaban por Betanzos». As noticias do Golpe inmediato chegan á Alcaldía de Betanzos por vía telegráfica a primeira hora da mañá, posteriormente, «a las doce, preocupado por la gran cantidad de gente armada y sin armas que había en la población, fui en automóvil a la Coruña». Non obstante, de camiño atópase con que a cidade herculina xa caera en mans dos militares sublevados, e precisamente dende a capital xa saíra en dirección a Betanzos unha columna para tomar a cidade do Mandeo:

> El día 22 salió de aquella (A Coruña) un destacamento de la Guardia Civil, al mando del teniente Antelo, que no pudo pasar de Guísamo, donde sufrió una agresión traicionera. Este destacamento se dirigía a Betanzos, importante nudo de comunicaciones dominado por las turbas. En Betanzos residía el comandante de Infantería retirado, don Antonio Gómez Iglesias, y se encontraban temporalmente dos alféreces de navío y dos sargentos, los cuales se pusieron el día 22 en relación con la Guardia Civil, que hasta entonces había adoptado una actitud pasiva, y tras un tiroteo sin consecuencias se apoderaron del pueblo. A las tres de la tarde entró una columna procedente de La Coruña, formada por Guardias de Asalto, Guardia Civil y una sección de morteros del Regimiento nº 29[131].

Debido a esta situación, foille imposible a Tomás López chegar xunto o gobernador e tivo que volver cara a Betanzos, onde a chegada dos militares era inminente[132]. Un dos brigantinos que viviu este episodio —que posteriormente se alistou de forma voluntaria

USC DE SANTIAGO DE COMPOSTELA

[129] AIMNOR, «Causa 177/36», folio 10.
[130] AIMNOR, «Causa 177/36», folio 1.
[131] Emilio Grandío Seoane, «Betanzos baixo sospeita: o aparello de vixianzia nos anos da Guerra Civil» *Anuario Brigantino*, nº 21 (1998), 291-298 (293).
[132] AIMNOR, «Causa 177/36».

no Exército Nacional—, nun primeiro momento recorda que «cando viña por Cortiñán o Exército cas ametralladoras, "ta-ta-ta-ta-ta-ta-ta-ta" todo o mundo escapaba, carallo, si! (...) a xente perdía o cu, non sabía onde meterse». En relación a aqueles que nun principio pretenderon facerlle fronte ao exército:

> iban con escopetas e había aljúns que con jadaños! (...) Aljuns quedaron nas casas escondidos e outros, pois, fóronse, metéronse onde puideron! (...) Tiñan moito medo porque se te collían, dijoche que te deixaban... (...) pero antes de matalos, levaban os huesos rotos e as uñas dos pés machacadas, cha-cha, cos fusiles[133].

Algúns veciños tomaron parte de forma activa nas actividades de resistencia á chegada dos militares a Betanzos o día 22. Servíronse de coches particulares «requisados» e procuraron establecer contacto coa capital para dotarse de municións e dinamita. Foi o caso de José Cambás Chas ou Francisco Fraga García, detidos de camiño a Betanzos e encausados nun xuízo militar polo delito de rebelión[134]. Mentres, segundo a súa declaración no xuízo, o alcalde republicano optou por unha actitude máis pasiva e repregada á esfera privada, pois pasou eses días no seu domicilio persoal e na casa de coñecidas persoas simpatizantes coas «dereitas», como José Alguero ou Agustín Concheiro. Este último, dado de alta en FET-JONS a finais do mes de decembro de 1937 e membro das milicias que efectuaron servizos de vixilancia en diferentes puntos do concello, dende finais de agosto de 1936[135]. Dous días máis tarde, consciente do rumbo que tomaban os acontecementos, tomou camiño nun automóbil cara a Guitiriz, xunto co tenente de alcalde, José Novo, «a quien le dije que se perdiera La Coruña y que debíamos alejarnos de Betanzos para evitar la reacción de las gentes derrotadas que podían matarnos». Ao chegar ao seu destino ao mediodía, o exalcalde sinala que:

> Me paró el cabo de la Guardia Civil al que presenté mi documentación sin ocultar la personalidad ni los cargos que ocupaba. Allí acudieron numerosos conocidos entre ellos el secretario del ayuntamiento de Guitiriz, Sr. Rilo, la maestra de Betanzos, Eugenia Soto y otras muchas que avalaron elogiosamente mi conducta. Fui al balneario donde comí, charlé con Manuel Casas, abogado coruñés y a las cinco fui trasladado y detenido a Lugo[136].

Betanzos tiña unha relevante posición estratéxica, pois estaba situada xeograficamente entre dous puntos esenciais, a capital do departamento marítimo do nordeste en Ferrol e a Capitanía da VIII División na Coruña. O día 22 de xullo de 1936, varios brigantinos, coa intención de obstaculizar o paso das tropas militares procedentes da capital herculina, colocaron dinamita na ponte Nova, situada na estrada da Coruña que comunicaba ambas cidades. Ademais, levantaron as lastras da rúa e fixeron barricadas baixo o Arco da Almena, situado en fronte a dita ponte —Figura 2—, lugares clave para entrar na cidade[137].

USC UNIVERSIDADE DE SANTIAGO DE COMPOSTELA

133 Terra e Memoria, fondo Historga, entrevista a «Anónimo», realizada por Mª Silvia Gómez Gómez, nº 101 (Betanzos: 16-4-1989).
134 AIMNOR, «Causa 118/36», folio 49.
135 ARG, «Servizos diarios da Milicia Nacional (1936-1939)», sin. 65256-1.
136 AIMNOR, «Causa 177/36», folio 3r.
137 AIMNOR, «Causa 508/37», folio 1.

Dita acción foi obxecto de instrución de causa militar por delito de rebelión contra varios veciños que se viron involucrados no desenvolvemento dos feitos. Numerosos declarantes sinalan presuntamente a identidade das persoas que alí participaron. Un deles foi Benito Benito Uria, industrial local, e seu fillo, Miguel Benito Novo, pois vivían en fronte da Ponte, onde tivo lugar o enfrontamento:

> A las 12 horas del día veintidós (…) por una ventana (do seu domicilio) que da frente al Puente vio que se hallaban levantando los adoquines del miso un tal pedro «El Moco», «El Cornán», «El Santanderino», este último llevaba un tubo de hierro como de un metro de longitud por unos doce centímetros de diámetro que cree colocaron cargado de dinamita en el puente y a los pocos minutos de esta operación, ocurrió una explosión que derrivó (sic) el ultimo ojo del puente, quedando desde aquel momento cortada la circulación por el mismo; también vio a un tal Enrique, chófer de esta ciudad conocido por «El Lila» que hacía como de vigilante en el puente esgrimiendo una pistola que tenía empuñada, y a una hermana del Pedro (…), «La Melgacha» que se hallaba en el arco de la Almena onde habían levantado barricadas (…) en la tarde del día veintidós de julio llegaron las Fuerzas del Ejército o sea Guardia Civil y Asalto al Puente, teniendo que poner tablones en este para su paso y mientras tanto, las turbas que estaban parapeteadas en el Arco de la Almena hacían fuego sobre ellas[138].

Figura 2. Vista parcial da Ponte Nova e o Arco de Betanzos que dá entrada á vila pola estrada da Coruña

Fonte: AHPL, fondo fotográfico de Loty (1920-1936), sin. 16446.

Tras a primeira toma de declaracións, foron detidos nun primeiro momento, Aurelio Castillo, Gabino Vázquez e Dolores Rey, posteriormente foron trasladados dende o calabozo municipal ao cárcere provincial de Coruña e, finalmente, declarados procesados[139]. A lista de encartados aumentou de forma considerable posteriormente, e a maioría deles incorporaron nas súas intervencións detalles relevantes sobre o sucedido en Betanzos durante o Golpe. A participación dos declarantes e informantes permite matizar moitas das chaves dos comportamentos en dito contexto. Tal foi o caso do

[138] AIMNOR, «Causa 508/37», folio 1.
[139] AIMNOR, «Causa 508/37», folios 10, 17 e 21.

brigantino, Arturo Figueiras Eiroa, pois mentres se atopaba prestando servizos como falanxista en Asturias foi posto a disposición do gobernador por ser declarado procesado. Lonxe de ser considerado como vítima encartada, o informe sobre os seus antecedentes asinado polo xefe de 1ª Bandeira e xefe de FET-JONS de Betanzos —Salvador Sánchez García Limiñón— recolle o papel de Falange na trama golpista e as tácticas empregadas para obter información nas que dito acusado se viu implicado:

> PRIMERO: En el mes de Agosto (sic) de 1935 y dada mi calidad de Jefe local de Betanzos, traté de atraer diferentes personas juveniles entre las cuales se encuentra AFE (Arturo Figueiras Eiroa), a Falange Española de las JONS, en el cual entró en relación conmigo en dicha fecha. Desde entonces ha prestado diferentes servicios de gran valor a nuestro Movimiento que trataré de ir enumerando. SEGUNDO: Como es sabido, trataba entonces de lograr distintos enlaces en las organizaciones marxistas y siguiendo las órdenes que en este sentido se habían circulado a todos los que teníamos responsabilidad de mando, indiqué entre otros a este falangista para que ingresase en la CNT, organización que como es sabido era objeto de nuestras preferencias. He de hacer constar que pese a esto, no le concedieron carnet de la mencionada Organización Obrera, precisamente por parecer elemento sospechoso dada la relación que tenía con los falangistas de Betanzos. TERCERO: Desde su fecha de ingreso en falange, citaré entre los servicios prestados, por el AFE, dos casos concretos. El día 20 de marzo de 1936, encontrándose en mi casa el jefe territorial de Galicia, camarada Juan Canalejo; nos avisó el citado falangista de que se había declarado huelga general en La Coruña y que vendrían a buscar a Canalejo, con la intención de atentar contra el mismo, dos automóviles sindicalistas de La Coruña. Esta confidencia nos permitió huir por el monte, momentos antes de llegar, efectivamente, los mencionados sindicalistas, que reconocieron los hoteles de Betanzos y registraron además algunas casas particulares. Puedo citar también que en ocasión de venir a refugiarse huido el Jefe Provincial (sic) de Pontevedra, teniente de artillería retirado, Pablo Redondo Piquenque disfrazado de cura, fue encargado el citado AFE para acompañarle en su huida a Pontedeume. CUARTO: a primeros de julio teniendo conocimiento previo del alzamiento, como consecuencia de las circulares que se cursaron nuestras organizaciones, di las órdenes oportunas de concentración y de preparación de nuestras escuadras, al mismo tiempo que indiqué a los enlaces —normas que fueron generales— me tuvieran al corriente de la actitud de los elementos subversivos, aportando todas las confidencias que tuvieron algún valor. AFE era uno -en Betanzos el más destacado- de dichos confidentes. El día 18 de julio fui detenido, fecha en que perdí el contacto con los militantes de Falange Española. QUINTO: el día 22 de julio fui puesto en libertad por la Guardia Civil dedicándome con ella a la liberación del pueblo, que se hallaba en poder de las hordas rojas; ya liberado y apaciguado este, AFE fue de los primeros en ponerse a mis órdenes. Desde esta fecha colaboró en incansable lucha al Movimiento Nacional y al serme pedido por el teniente coronel de la GC, JOSÉ GONZÁLEZ RODRÍGUEZ, comandante militar de Betanzos, seis falangistas de confianza para colaborar con la Guardia Civil para el cargo de policía y servicios especiales, fue mandado para este servicio el susodicho AFE, como puede atestiguar el comandante militar Sr. González, con entusiasmo y eficacia. Condujo convoy de víveres a los distintos frentes de Alto de León, Asturias y Villablino y el día 4 de octubre, se presentó voluntario para formar parte de una centuria la hoy 2ª bandera a mi mando que se encuentra destacada en el frente de Asturias, sobre la línea Leitariegos-Canero, siendo destinado como falangista a la posición de Genestoso donde fue ascendido por méritos

USC

> de guerra a jefe de escuadra el 18 de noviembre de 1936, siendo ascendido también por los méritos a Jefe (sic) de Falange. SEXTO: respecto a su actuación en el frente, a parte de los datos concretos quedan aportados, he solicitado un informe de jefe de la Centuria a que pertenece, así como de los otros jefes de la Bandera, que adjunto para completar perfil moral del falangista AFE[140].

Moitos outros encartados estaban no momento no que se investigaron os feitos, a mediados de 1937, loitando na fronte de guerra como Enrique Carro Pena ou Ricardo Vilarnovo Martí. Coa intención de dotar os consellos sumarísimos dunha maior axilidade nos trámites, decretouse a instrución dunha peza separada, mentres se localizaba o seu paradoiro. A versión dos acusados distará moito da ofrecida polos declarantes acusatorios, tal e como podemos ver na de Ricardo Vilarnovo, pois fai fincapé en que foi un acontecemento público no que houbo moita concorrencia de xente entre a cal se atopaba el, xunto con seu pai, «presenciando como los mineros de Asturias según decían colocaban dinamita en el citado Puente»[141]. A figura dos «mineiros asturianos» como axentes abstractos causantes do «desorden» foi creada en diversas ocasións —sendo unha fórmula tan arraigada no discurso que incluso foi empregada ocasionalmente pola historiografía dun xeito pouco preciso— por aqueles suxeitos que precisaron depositar a responsabilidade da defensa da República nun ente externo que lles permitise ser exonerados de culpa.

Figura 3. Interior do convento de San Francisco tras a queima de 1936, Betanzos.

Fonte: Alfredo Erias, «Unha viaxe polo Betanzos da Segunda República», 374: Autor, José Veiga Roel, xentileza de Consuelo Veiga Sánchez.

Un dos sucesos máis convulsos que tiveron lugar neses días en Betanzos foi o incendio do convento dos franciscanos, pois a cuestión relixiosa fora un punto de controversia importante durante toda a política local. A decisión de expulsar aos xesuítas de España fora un dos primeiros temas para tratar nas sesións do pleno, tras as eleccións de 1931; pero esta cuestión terá un longo recorrido posterior. A forma da celebración das festas patronais de San Roque foi o seguinte punto de disputa centrado nos actos relixiosos. Os concelleiros máis ligados ás esquerdas, como José Novo, propuñan unha festividade na que non fose protagonista a Igrexa e tampouco tivese consideracións especiais por parte do concello, como unha procesión polo medio das principais rúas nin o servizo da banda municipal practicamente gratis. Mentres que os sectores republicanos católicos, como Cancela, propuñan seguir facendo

[140] AIMNOR, «Causa 508/37», folios 44-45.
[141] AIMNOR, «Causa 508/37», folio 4.

as cousas coma sempre. Estas e outras cuestións, como a asistencia da corporación a actos relixiosos, a condución de cadáveres con «clero revestido» e «cruz alzada» ou o toque das campás nos enterros, foron puntos de intensos debates durante o período republicano. Unha das últimas decisións importantes, en materia de relixión, antes do Golpe de 1936, foi a aprobación, por parte do pleno, da petición formulada polo Partido Comunista local sobre a incautación do convento de San Francisco para dedicar o seu edificio a outro fin, «en una palabra, algo útil para el pueblo»[142].

O convento de San Francisco foi, tal e como vemos, un punto candente dentro da política local republicana, elemento que influíu en que sufrira un grave incendio o día 22 de xullo de 1936 que prexudicou seriamente as súas instalacións —Figura 3—. A súa autoría aínda hoxe se discute. Por un lado, fálase de «suceso lamentable que los sediciosos cargaron a los republicanos pero que no llegaron a esclarecer porque, sencillamente, a los fascistas incumbe plenamente la responsabilidad del mismo»[143]. E, por outro, a denuncia contra o exalcalde Ramón Beade, o exteniente de alcalde, José Novo e «los presidentes de las sociedades marxistas que acaudillaban a las turbas a sus órdenes» efectuada por dous pais franciscanos —Juan Lestón Douro e Eliseo Barros Gamalto— motivou a apertura de dilixencias de investigación. Estas versaron sobre o ataque aos franciscanos e ao convento e finalmente derivaron na incoación de dous sumarios militares, un a finais de setembro de 1936 e outro a mediados de 1937[144]. Ambos foron dos xuízos que maior participación da sociedade brigantina como declarantes recadaron. Nas argumentacións que o fiscal empregou para solicitar graves penas para os acusados despregou unha interesante oratoria que nos permite coñecer un dos usos da violencia xurídica. Este tipo de actos foron atribuídos aos simpatizantes da República e formaron parte da propia *inventio* e do posterior do discurso forxador do «relato da Vitoria»:

> Es nota distintiva de la revolución marxista la destrucción de todo cuanto pertenezca directamente al servicio de sus ideales perversos y antinacionales. En la parte del territorio español en que actualmente dominan la mayor parte de su actividad al robo y al pillaje, alternándolos con los crímenes más crueles. En el tiempo en el que dominaron en el territorio nacional no lograron más que iniciar su labor revolucionaria, pero no obstante tenemos conocimiento de muchos hechos que solo se comprende que pudieran realizarlos individuos cuyas conciencias estaban envenenadas por una larga e intensa propaganda anárquica y socialista[145].

Os dous primeiros condenados nun xuízo militar acusados de asaltar o domicilio de Eliseo Barros foron Julio Hermida e Carmen Romay. O consello de guerra considerou que o seu comportamento «revela la exteriorización de una adhesión a la rebelión con un acto destructivo típico del marxismo engendrador del odio de clases y del espíritu de destrucción», o funcionamento da *inventio* xurídica estaba ben engraxado[146]. Esta dinámica continuou e vencellado a este feito, na denuncia realizada posteriormente polo

[142] Alfredo Erias, «Unha viaxe polo Betanzos da Segunda República», 291-376.
[143] S/A, *Betanzos honra a sus mártires. Comité homenaje a los mártires de Betanzos y su distrito* (Betanzos: edición facsimilar, julio de 1955), 7.
[144] AIMNOR, «Causa 1333/37», folio 3; «Causa 1018/36», folio 1.
[145] AIMNOR, «Causa 1018/36», folio 72r.
[146] AIMNOR, «Causa 1018/36», folio 84.

pai Juan Lestón, fai alusión ás diferenzas existentes anteriores ao Golpe entre a comunidade franciscana e gran parte do poder local. De forma especial, menciona o acordo de aproveitar as instalacións da comunidade para outras funcións cívicas e insiste en que tras ser desaloxados:

> Continuaron con el despojo a vista ciencia y paciencia de Autoridades y vecinos estableciendo en nuestra residencia la llamada casa del pueblo un depósito de dinamita, hasta el veinte de julio del propio año, ante el rumor de iniciación del Glorioso Movimiento Nacional, prendieron fuego al edificio de que tan sólo quedaron las paredes, perdiéndose no sólo todos nuestros muebles, ropas, etc.; sino verdaderas joyas de arte que en la Iglesia existían[147].

A Casa do Pobo foi un lugar que, de forma frecuente, apareceu intimamente ligado nas declaracións aos feitos relacionados co Golpe de 1936. A dinámica da *inventio* permitiu que pasara de ser o centro neurálxico da vida local sindical e política —e incluso cultural— da sociedade na II República a estar considerado como centro organizador dos «rebeldes marxistas instigadores del desorden». Nalgúns concellos como o de Betanzos, foran edificados cun estilo modernista a comezos do século XX grazas á iniciativa de benfeitores locais, estaban situados en rúas céntricas e tiñan un aspecto coidado, sobrio e con certa pomposidade —Figura 4—.

Figura 4. Casa do Pobo de Betanzos a comezos do século XX.

Fonte: ARG, Fondo fotográfico-postais, sin. 2523.

Xunto coa denuncia achégase unha folla na que sinala máis de 60 nomes de veciños en cuxas vivendas, supostamente, se atopan obxectos do convento e, en consecuencia, a Garda Civil realizou numerosos rexistros domiciliarios. Posteriormente, paralizáranse as dilixencias debido ao gran número de suxeitos procesados que foran declarados «en rebeldía» ao non comparecer ante as autoridades[148]. Tal e como vemos, unha parte elemental da estratexia violenta golpista foi establecer canles de participación social e os xuízos foron maquinarias que permitiron levalo a cabo. Con todo, de xeito paralelo discorreron outras modalidades que tamén deron cabida, como a conformación das milicias cidadás. Non foi frecuente atopar documentación detallada sobre este tipo de organizacións e moito menos con datos de carácter persoal. Pero no caso de Betanzos, si tivemos acceso e permitiunos observar que o seu proceso de creación desenvolveuse de forma áxil e dinámica e derivou na conformación de unidades de retagarda de diferente carácter, ben de estilo paramilitar,

147 AIMNOR, «Causa 1333/37», folio 3.
148 AIMNOR, «Causa 1333/37», folios 3, 4 e 52.

ou ben orientadas á xestión de recursos bélicos. A súa organización levouse a cabo de forma rápida aínda que pasando por diferentes graos de formalidade. Dende finais de agosto de 1936 cónstanos que o seu servizo de gardas e vixilancias estaba conformado e planificado[149]. De forma oficial, a mediados de agosto o xefe de dita organización e suboficial de infantería retirado, Eduardo Agulló García, certifica ao delegado civil de Betanzos que as milicias armadas deste termo denomínanse «Caballeros de Betanzos»:

> Dieron comienzo en el día de ayer los ejercicios de instrucción militar y se dispone de 25 fusiles máuser y 50 cartuchos de dotación cada uno, de la cual se hizo algún consumo en diversos servicios prestados. Es propósito (…) desplegar su mayor actividad y celo para lograr que las a su mando se alineen en plazo breve un alto grado de instrucción y poder presentar a sus componentes uniformados con las prendas reglamentarias[150].

1.2. Dende Pontevedra ata Bueu

A desconfianza ante actividades conspiradoras contra o Goberno do Frente Popular tamén estaba presente no mundo político e sindical da Pontevedra republicana. Isto non significa que a planificación do Golpe tivese unha sólida consistencia en Galicia nin que fose unha acción esperada polo Goberno e a sociedade. O 17 de xullo chegan as primeiras noticias da sublevación en África por vía radiofónica e o Goberno Civil recibe ordes de reforzar a fronteira portuguesa e os portos máis importantes. O día seguinte, os principais dirixentes políticos tratan de reunirse para poñerse ao día sobre as novas e organizar as súas actuacións. O subsecretario de Gobernación dá ordes ao Goberno Civil de convocar os líderes políticos e sindicais e artellar o Comité de Defensa da República[151]. Esta orde segue en dirección descendente cara ás Alcaldías da provincia, despachos que reciben telegramas sobre as pautas de actuación. No caso de Bueu, o alcalde por aquela época, José Gómez de la Cueva, declarará semanas máis tarde ante as autoridades militares que:

> Sobre las diecinueve horas del día diecinueve de julio último y hallándose acostado en su casa, recibió aviso que le transmitieron sus familiares, sin que sepa quien lo llevó hasta su casa, de que se presentara inmediatamente en el Ayuntamiento, (…) por haberse recibido en dicha dependencia un telegrama del Gobernador Civil para el manifestante y una vez en el Ayuntamiento le fue entregado por el primer teniente de Alcalde, llamado Francisco Piñeiro Barreiro, un telegrama circular de la referida autoridad, ya abierto en el que confería amplias facultades para obrar en la forma que tuviera por conveniente, al objeto de sostener el orden público y defender al régimen constituido, encontrando varias armas de fuego en el Ayuntamiento, que al parecer habían sido recogidas a algunos vecinos del municipio (…) en virtud del contenido del telegrama de referencia no tomó medida alguna, si bien al encontrarse con las armas de que ya queda hecha mención,

USC UNIVERSIDADE DE SANTIAGO DE COMPOSTELA

[149] ARG, «Servicios diarios da Milicia Nacional (1936-1939)», sin. 65256-1; «Relación de afiliados á Milicia Nacional (1937-1940)», sin. 65273-9; «Libros de altas e de baixas da Milicia Nacional (1937-1942)», sin. 65256-2.
[150] AMBe, «Correspondencia servizos militares (1910-1939)», sin. 2750.
[151] Xosé Álvarez Castro, *Pontevedra nos anos do medo: golpe militar e represión (1936-1939)* (Vigo: Edicións Xerais de Galicia, 2013), 70-73.

> dictó un Bando, ordenando a todos los poseedores de armas de fuego con licencia, que las depositaran en el Ayuntamiento como medida general[152].

Outra das accións que levou a cabo o goberno republicano foi a vixilancia das principais guarnicións militares, que eran o cuartel de San Fernando e o campo de tiro de artillería de Campolongo. Durante esa noite déronse conversas entre diferentes grupos de militares á espera de ver o que sucedía na Coruña, capital da VIII División e da que dependían os efectivos. Ata o momento, a fidelidade á República estaba enriba da mesa, as tropas mantíñanse acuarteladas e as indicacións do Goberno central sobre a folga xeral non se executaron por medo a ser considerada como unha provocación por parte dos partidarios da sublevación[153]. A posición a favor da sublevación das forzas navais do polígono de Janer de Marín —moi próximo a Bueu— foi relevante no suceder dos acontecementos, pois dende un principio foron un foco proclive á sublevación e mantiveron conversas con boa parte da oficialidade militar para tratar de gañalos a favor da súa causa[154].

A partir do día 20 a tensión no ambiente irá en aumento por momentos, a pesar de que nada estaba decidido. Pola mañá, o gobernador, Gonzalo Acosta[155] e o capitán da Garda de Asalto, Juan Rico, pasean pola cidade para infundir tranquilidade entre a poboación. Con todo, en relación coas novas procedentes da Coruña, a media mañá declárase a folga xeral e comezan a chegar camións de xente dos concellos próximos como Bueu e concéntranse na Alameda e nas inmediacións do Goberno Civil e do Concello. Sobre os sucesos desa xornada, José Gómez de la Cueva declara que:

> encontrándose sobre las doce horas en el establecimiento de Gabriel Álvarez (…) fue avisado por el empleado municipal Julio Rodríguez Portela, para que acudiera al Ayuntamiento por haberle llamado el Gobernador telefónicamente, lo que ejecutó seguidamente, habiéndole hecho presente dicha autoridad que quedaba declarada la huelga general en toda la Provincia[156].

Pero el non obedeceu a orde do seu superior De feito, o grupo de armadores cos que se reúnen confirman este feito, tal e como sinala José María Massó García:

> en las primeras horas de la tarde del día veinte de julio último, y en ocasión de hallarse reunido en la calle con sus convecinos Attilio Gaggero Moresco y Manuel Rodríguez, les fue comunicado por el ex-alcalde (sic) José Gómez de la cueva, que podían trabajar en las fábricas con entera libertad, puesto que él les garantizaba el mantenimiento del orden, transcurriendo la jornada de trabajo en completa normalidad[157].

---

[152] AIMNOR, «Causa 1363/36», folio 1bis (sic).
[153] Xosé Álvarez Castro, *Pontevedra nos anos do medo,* 74-75.
[154] Joaquín Arrarás, *Historia de la cruzada española*, Vol. IV-Tomo XIV, 76-86.
[155] Será detido o 16 de agosto de 1836, posteriormente xulgado por delito de traizón, condenado á pena de morte e multado con 1000 pesetas. Base de datos «Nomes e Voces», http://vitimas.nomesevoces.net/gl/buscar/?buscar=gonzalo+acosta [24-5-2021]. *El Correo Gallego*, 16-8-1936, 4.
[156] AIMNOR, «Causa 1363/36», folio 1 bis (sic).
[157] AIMNOR, «Causa 1363/36», folio 3.

Ás seis da tarde na casa consistorial «se presentó el chófer de la línea de automóviles Juan Manuel Gómez, acompañado de varios individuos desconocidos y armados (…) que había que organizar personal para ir a Pontevedra, que el disponía ya de los coches necesarios» e ao pouco tempo, saíron acompañados do tenente alcalde e algúns directivos da Juventud Socialista con algunhas das armas procedentes da requisa. Débese ter en conta que a procura de camións en Bueu para tratar de auxiliar o goberno republicano na capital de provincia non foi unha iniciativa illada, senón que moitos veciños colaboraron como Antonio Villaverde, Manuel López ou Salvador Barreiro, entre outros[158]. Este foi un dos sucesos que suscitou a alarma entre a poboación de que algo fóra do habitual estaba pasando, de feito, Josefa González, —muller de Manuel Loira García, considerado desertor por pasar a loitar cos republicanos e posteriormente enviado a un campo de concentración e despois a un campo de traballo en Cádiz— recorda que o primeiro día que sentiu que algo pasaba «foi cando levaron os camións para Pontevedra, os camións de Escáneo (...) e cando viñeron de volta, viñeron escapados, uns chegaron a Marín e deron volta (...) Manuel se non estivera casado, cando foi da revolución, el estaba alá, porque ca pandilla que andaban todos foron os que...»[159].

Ese mesmo día, teñen lugar diversas requisas de armamento entre a poboación civil e ao mediodía empezan a chegar noticias da sublevación noutras cidades. Posteriormente paralízanse os transportes e o gobernador intervén a central de teléfonos e Radio Pontevedra[160]. A decisión de declarar o bando de guerra tivo que ser revogada pero a situación de tensión continúa e danse disparidade de criterios nas actuacións de diferentes autoridades. Mentres o capitán da Garda de Asalto organizaba a resistencia da República, o capitán da Garda Civil adiantou as súas actuacións e declarou o estado de guerra, atenta contra as persoas que chegaban á cidade para auxiliar ao Goberno lexítimo e solicita a axuda dun hidroavión ás forzas do polígono de Marín, ao mando do capitán Francisco Bastarreche. Un dos primeiros lugares na provincia onde se declara o estado de guerra foi Marín, lugar dende onde saian as tropas que impulsen e apoien o Golpe na capital pontevedresa. Finalmente, ao caer a tarde do día 20, o gobernador civil e o alcalde ceden ante a presión dos golpistas, deixan o poder ante as ameazas e a Garda de Asalto presenta a súa submisión aos poderes sublevados. A lectura do bando de guerra na cidade produciuse case de forma simultánea ao tiroteo do hidroavión procedente da base de Marín, «haciendo fuego de ametralladora sobre los últimos resistentes», e os disparos do canón contra o Concello. Tomaron o poder a punta de pistola[161].

En Bueu, o alcalde decatouse da declaración do estado de guerra por unha chamada do Goberno Civil ás nove da noite do día 20 e recibiu orde para «que cuidara de que el

158 AIMNOR, «Causa 970/36», folio 9; «Causa 728/37», folio 1; «Causa 1308/36», folio 13r.
159 Terra e Memoria, fondo Nomes e Voces, entrevista a Josefa González Rúa, realiza por Andrés Domínguez Almansa e Gustavo Hervella García, nº 2301 (Bueu: 16-1-2008).
160 Xosé Álvarez Castro, *Pontevedra nos anos do medo: golpe militar e represión (1936-1939)* (Vigo: Edicións Xerais de Galicia, 2013), 76 e Carlos Fernández, *La guerra civil en Galicia* (A Coruña, Ed. *La Voz de Galicia*, 1988), 54-55.
161 Xosé Álvarez, *Pontevedra nos anos do medo,* 76-77 e José Manuel Martínez Bande, *Los años críticos,* 414-415.

mantenimiento del orden en el pueblo fuera perfecto y no se cometiera desmán ninguno, dirigiéndose seguidamente al personal que había congregado por las calles de la población requiriéndoles para que se retiraran a su domicilio (...)». Ese mesmo día, «el personal que salió para Pontevedra en los camiones se encontró a algunos y le dijeron que al ir hacia Pontevedra, fueron detenidos los coches por las fuerzas del polígono Janer de Marín y les mandaron dar la vuelta»[162]. Un importante cargo das Juventudes Socialistas de Bueu e membro da corporación municipal durante a República, participou nas tarefas de resistencia iniciadas dende os concellos en auxilio á sublevación militar da capital pontevedresa, recorda que:

> se sublevaron las fuerzas militares de Pontevedra y Marín y entonces, nos llamaron a nosotros, a todos los trabajadores para que fuéramos a Pontevedra pero ya estaba todo en poder de… y tuvimos que escapar y venir por Moaña y todos esos sitios para llegar de vuelta a Bueu, no pudimos volver por carretera porque ya estaba todo tomado. Después yo tuve que andar escapado por los montes porque después ellos tomaron Bueu y empezaron a perseguirnos a los que éramos de izquierdas, los republicanos, todos, como si fuéramos asesinos[163].

A noite do día 20, tras ser declarado o bando de guerra na provincia, teñen lugar diferentes accións de sabotaxe contra as forzas sublevadas que durarán ata o día 24 de xullo[164]. Unha delas foi o intento de voar varias pontes en Bueu con dinamita para obstaculizar o paso polas principais entradas que comunicaban cos concellos máis próximos e coa capital de provincia[165]. No que respecta á xestión da folga xeral en Bueu, supuxo certa confusión de competencias. Segundo as declaracións nos xuízos, por un lado, os principais dirixentes dos sindicatos e organizacións obreiras reúnense e deciden aconsellar aos obreiros a reintegración aos seus postos de traballo[166]; e por outro, o alcalde, Gómez de la Cueva, minutos antes de ser cesado no poder, mantén unha conversa cunha das máximas autoridades en materia naval de Bueu:

> que el día veintiuno se presentó en el Ayuntamiento entre las trece y catorce horas a enterarse si había alguna novedad, sin que hubiera ninguna y sobre las quince horas fue avisado por el Subdelegado de Pesca (Gonzalo Torrente Piñón) para que fuera a la Subdelegación, lo que efectuó seguidamente y le pidió parecer sobre un escrito que había recibido del Jefe del polígono de Marín relacionado con los obreros y el trabajo diciéndole el manifestante que el (sic) no se oponía a nada, puesto que se trataba de una orden emanada de la Autoridad Militar[167].

Na capital, segundo a prensa, esta situación a primeiros do mes de agosto «es absoluta la tranquilidad (…) se trabaja en todos los oficios con normalidad. Ayer fueron reemplazados por obreros que solicitaron en la delegación de Orde Pública, los que no

[162] AIMNOR, «Causa 1363/36», folio 1 bis (sic).
[163] Terra e Memoria, fondo Historga, entrevista a «Anónimo», realizada por Beatriz López Mira, nº 154 (Bueu: 15-4-1990).
[164] Xesús Portela, *Johan Carballeira: poeta, xornalista, político, o valedor dos homes no mar* (Vigo: Ir Indo, 1997), 43-46.
[165] AIMNOR, «Causa 1108/36» e «Causa 1363/36».
[166] AIMNOR, «Causa 1308/36», folios 13-14.
[167] AIMNOR, «Causa 1363/36», folio 1 bis (sic).

reanudaron el trabajo, abandonado con motivo de los acontecimientos»[168]. Con todo, a mediados de agosto, o novo gobernador militar da provincia e da cidade de Pontevedra, Leoncio Aspe, tomaba posesión do cargo e nunha das súas primeiras alocucións públicas sinalaba que,

> el orden, la justicia y la paz son los nuevos postulados del nuevo régimen de esta querida patria. El que trate de aprobarlos será nuestro aliado; el que intente entorpecerlos o perturbarlos sentirá el peso de la justicia con la energía que se merece todo enemigo de nuestra España libre, una y grande[169].

Foi un dos perfís típicos dentro do mundo castrense que tras pasar a maior parte dos anos trinta en situación de reserva, «el día 22 de julio y con el fin de adherirse al Glorioso Movimiento Nacional, se presentó en la 8ª División Militar Orgánica, ofreciendo sus servicios»[170]. A pesar de que se adoita dicir que o Golpe en Galicia foi cuestión de días, ou incluso horas, na realidade esa imaxe de retagarda «pacificada» e vida «normal» que os sublevados quixeron difundir de forma inmediata, contrasta cos «paseos militares» que, de xeito constante e de forma especial durante o mes de agosto, tiveron lugar en numerosas localidades como Bueu, Vilagarcía de Arousa, Cangas do Morrazo, Moaña, Cotobade, Vilaboa ou Campo Lameiro, onde «hubo necesidad de realizar un reconocimiento por una columna y un hidro de Marín. Este dejó caer dos bombas sobre un grupo de extremistas que se hallaba en el monte Xiabre»[171].

1.3. Dende Lugo ata Monforte de Lemos

A trama golpista en terras lucenses estaba supeditada ao grupo de líderes partidarios dunha sublevación contra a República na Coruña, capital da VIII División. Os políticos do Frente Popular eran coñecedores desta situación e no mes de xuño de 1936 foron frecuentes as conversas sobre o tema entre o Ministerio de Gobernación e o Goberno Civil. En consecuencia, ordenáronse varios rexistros e fíxose fincapé na necesidade de recoller armas entre a poboación[172]. En Lugo foron primordiais determinadas figuras do mundo castrense e da Benemérita como os irmáns Manso Rodríguez —ambos militares que formaban parte do rexemento de infantería «Zaragoza número 12» que guarnecía a capital de provincia— ou o capitán da Garda Civil, Álvarez Holguín. Na suma de Falange ao proxecto golpista, a visita de Manuel Hedilla nos días previos resultou fundamental para preparar unha actuación coordinada coas demais forzas dirixentes do Golpe[173]. Xa dende 1935, Falange conformaba un grupo situado baixo a sospeita dos poderes republicanos e no ano anterior ao golpe de Estado tiveran lugar na provincia 97

[168] *Faro de Vigo*, 1-8-1936, 2.
[169] *La Voz de Galicia*, 20-8-1936, 6.
[170] AGMS, «Expediente personal de Leoncio Aspe Vaamonde», sin. 101-20.
[171] *Faro de Vigo*, 30-7-1936, 1. *El Pueblo Gallego*, 12-8-1936, 5. *Faro de Vigo*, 1-8-1936, 2. José Manuel Martínez Bande, *Los años críticos,* 415.
[172] Mª Jesús Souto Blanco, *La represión franquista en la provincia de Lugo (1936-1939)* (Sada: Ediciós do Castro, 1999), 23.
[173] Alfonso Santos Alfonso, *La sublevación militar de 1936 en Lugo* (Sada: Ediciós do Castro, 1999), 85-101.

detencións dos seus membros. O grupo de Monforte era un dos que maior presenza tiñan, dentro da súa limitada extensión en Galicia, e estaba encabezado por Enrique Gutiérrez[174].

Ante a sospeita dunha sublevación inminente, o Goberno central envía a Lugo ao inspector da III División, Gómez Caminero[175]. O 18 de xullo entrevístase co xefe das forzas militares do rexemento de infantería, Alberto Caso Agüero, para insistir en manter a súa fidelidade ao goberno republicano. Mentres, o gobernador civil, Ramón García Núñez, toma as primeiras medidas prácticas seguindo as recomendacións do inspector, corta as comunicacións coa Coruña, convoca as milicias que se organizaron para defender o goberno do Frente Popular e intenta retrasar a saída das tropas sublevadas á rúa[176]. Diferentes sectores da poboación lucense e doutros concellos da provincia defensores da República fóronse concentrando no hospital de Santa María á espera dos acontecementos[177]. Pola contra, os falanxistas, que levaban dous días agochados nunha aldea próxima atemorizados ante a posibilidade de que fosen detidos, dispérsanse por casas de particulares na cidade á espera da posta en marcha da sublevación[178].

No día seguinte acuartélanse as tropas e reúnense as principais forzas militares da cidade e optan por manter unha actitude pasiva quedando á espera do desenvolvemento das actuacións. De madrugada explotan varias bombas colocadas nas principais sedes eclesiásticas da cidade e a situación adquire por momentos unha maior tensión. Este contexto foi aproveitado, por parte dos poderes sublevados, para destacar os comportamentos de determinados militares, como foi o do comandante Jesús Manso Rodríguez. A súa actuación, o día 20 de xullo, no cuartel das Mercedes, transcendeu como algo decisivo e determinante para rachar coas actitudes dubitativas das tropas de cara á sublevación[179]. Ás dúas e media da tarde, foi interceptado o comunicado do xefe do Estado Maior, Luis Tovar, dirixido a todas as guarnicións militares de Galicia para anunciar a declaración do estado de gurra na capital da VIII División. De forma inmediata, o comandante militar da praza lucense, Alberto Caso, leva a cabo a declaración do estado de guerra en Lugo e ordena a lectura do bando correspondente por parte da compañía de infantería ao mando do capitán Puga[180]. De forma inmediata á toma do poder a punta de pistola desenvolveuse toda unha oratoria pública dirixida a lograr a participación da cidadanía e ofrecer unha imaxe de control e orde:

> Espero que todo ciudadano ponga de su parte para el mantenimiento del orden, evitando así inútiles derramamientos de sangre a que daría lugar la enérgica sanción de cualquier tentativa que se produjera para perturbar el orden. También espero que el pueblo lucense dé una vez más prueba de su sensatez y alto espíritu ciudadano, evitándose la aplicación

174 Mª Jesús Souto, *La represión franquista en la provincia de Lugo,* 24-25.
175 *El Progreso*, 18-7-1936, 6.
176 Joaquín Arrarás, «Historia de la Cruzada Española», Vol. IV-Tomo XIV, 93.
177 Alfonso Santos, *La sublevación militar de 1936 en Lugo*, 117 e Ramón Otero Pedrayo (dir.), *Gran Enciclopedia gallega*, tomo XVII (Santiago de Compostela, 1974), 13.
178 Mª Jesús Souto, *La represión franquista en la provincia de Lugo,* 38-39.
179 Carlos Fernández, *La guerra civil en Galicia*, 53.
180 Alfonso Santos, *La sublevación militar de 1936 en Lugo,* 85-101, 105-106.

> de las rígidas sanciones que el Código Militar y la Ley de Orden Público me faculta para imponer (…)[181].

Ademais, durante dita xornada, a prensa recolle que:

> La transmisión de poderes se llevó a cabo sin que las autoridades depuestas intentasen hacer la menor resistencia. Inmediatamente fueron tomados los puntos estratégicos por las fuerzas del Regimiento de la Guardia Civil, Seguridad y Carabineros que emplazaron en determinados lugares ametralladoras. Por lo que afecta a los numerosos grupos de gentes armadas que de distintos pueblos de la provincia —como Monforte, entre otros— habían llegado, tampoco ofrecieron la más mínima resistencia disgregándose como por encanto al aparecer en las calles la fuerza. En las inmediaciones del Hospital de Santa María en donde había congregado algunos grupos de paisanos, la tropa hizo disparos sin consecuencias diseminándose rapidísimamente aquellos. (…) En los servicios de vigilancia que se establecieron en los alrededores de la capital, prestan cooperación jóvenes fascistas y otras personas que se ofrecieron a la autoridad militar y que fueron debidamente armados en el cuartel de San Fernando[182].

Tras o anuncio de dito bando, o gobernador, Ramón García Núñez, foi cesado e o comandante militar nomea, de forma interina para ocupar o cargo, ao presidente da Audiencia Provincial, Antonio Sánchez Andrade[183]. Sobre dita transmutación de poderes, a historiografía «nacional» matiza que foi o propio comandante militar quen solicitou o cesamento do gobernador «en bien de todos» e o novo cargo recae dun xeito accidental e espontáneo sobre o primeiro xefe do exército que se atopaba máis preto, o tenente de Seguridade. Ademais, García Núñez, a cambio da súa renuncia, pediría «que no se moleste a los expedicionarios de los pueblos que acudieron a Lugo llamados por él y se les garantice su tranquilo regreso adonde quieran»[184]. Tras ser apartado do poder, o exgobernador foi recluído no seu domicilio «por un proceder imprudente por lo menos reuniendo y armando numeroso personal» para defender a República[185]. Precisamente, nesa tarde do día 20 de xullo, o alcalde da cidade manda ao xefe da garda municipal para notificarlle

> a los individuos que allí se habían hecho fuertes, regresaran a los respectivos pueblos de procedencia. Que los allí refugiados no le creyeron, lo que llamó al entonces gobernador quien ordenó se pusiera al aparato determinado individuo de los que en el Hospital se habían hecho fuertes contra la fuerza. Tras la conversación sostenida entre los dos (…) desalojaron el Hospital iniciando la huida hacia el río[186].

Seis días despois, o exgobernador, García Núñez, declara nun xuízo sumarísimo e matiza que quere deixar constancia de que «él seguía considerándose Gobernador Civil de Lugo y que únicamente creía competente para interrogarle un Juez Instructor pero que por deferencia y por fuerza de las actuales circunstancias actuales se prestaba a hacer

USC UNIVERSIDADE DE SANTIAGO

[181] *El Progreso*, 21-7-1936, 1.
[182] *El Progreso*, 21-7-1936, 1.
[183] *BOPLu*, «Circular núm. 164», nº 108 (21-7-1936).
[184] Joaquín Arrarás, «Historia de la Cruzada Española», Vol. IV-Tomo XIV, 94.
[185] Alfonso Santos, *La sublevación militar de 1936 en Lugo,* 117 e Ramón Otero Pedrayo (dir.), *Gran Enciclopedia gallega*, tomo XVII, 13.
[186] AIMNOR, «Causa 176/36», folio 2r.

las manifestaciones» polas que confirma ter ratificado a orde do alcalde[187]. A natureza de tal acción, segundo o propio Francisco Lamas, foi «conseguir por todos los medios evitar cualquier choque que pudiera ocurrir, que esta orden la dio tan pronto tuvo conocimiento por el entonces Comandante Militar de la Plaza, con el cual siempre obró de perfecto acuerdo»[188]. De feito, Alberto Caso mantivo na Alcaldía da cidade a Francisco Lamas López e, de forma pública, expresou o seu agrado «ante la conducta observada en estos momentos por el ex gobernador civil señor García Núñez y el ex alcalde señor Lamas, los cuales hicieron entrega de sus respectivos cargos dando toda clase de facilidades, a fin de evitar el derramamiento fratricida de sangre»[189]. Os cronistas nacionais do momento consideraron que:

> no era prudente dejar desguarnecida la población, ni procedentes las consideraciones que se habían guardado al alcalde y a otros personajes de la revuelta, a los que se dejó en libertad en los primeros momentos, y una vez detenidos se los detuvo en el Cuarto de Banderas, luego en el de oficiales y se los trató siempre como si fueran víctimas de una injusticia[190].

A realidade é que este tipo de condutas derivaron de forma inmediata na súa destitución e supuxeron un gran lastre no desenvolvemento ascendente da súa traxectoria militar. Alberto Caso Agüero fixérase cargo do rexemento de infantería «Zaragoza, nº12» na praza de Lugo e da Comandancia Militar de dita praza a finais de outubro de 1935. A pesar de desprazarse en diversas ocasións en comisión de servizo, o 20 de xullo de 1936 atopábase na capital lucense, onde proclamou o estado de guerra. O seu compromiso coa sublevación vai máis alá, pois a folla de servizos do seu expediente persoal militar recolle a súa actividade e funcións nos días esenciais do Golpe:

> Los días 21 y 22 envió grupos de Falangistas armados a diversos puntos de la provincia de Lugo en acción de presencia de ocupación. Con todas las fuerzas disponibles en Lugo, organizó en la madrugada del 22 al 23 una columna que el 23 batió y sometió a los carabineros de Ribadeo[191].

A pesar de todas as accións encamiñadas a facerse co control, a situación tampouco estaba totalmente sometida na capital lucense, pois o día 23 tivo lugar un intenso tiroteo nas rúas do centro da cidade e efectuáronse cortes na luz pública que precisaron da intervención de efectivos enviados dende Ferrol[192]. A «aparente» implicación de Alberto Caso nas tarefas de persecución golpista xunto coa súa xestión do poder militar non pareceu satisfacer aos altos mandos e incluso había sospeitas sobre a súa decisión á hora de publicar o bando de guerra, poñendo en cuestión a escala de mando que nese momento operaba por encima da súa cabeza[193]. As dúbidas sobre o seu compromiso co Golpe remataron o día 24 de xullo, momento no que foi cesado no cargo e queda nunha

USC UNIVERSIDADE DE SANTIAGO DE COMPOSTELA

187 AIMNOR, «Causa 176/36», folio 3.
188 AIMNOR, «Causa 176/36», folio 3r.
189 *El Progreso*, 21-7-1936, 1.
190 Joaquín Arrarás, «Historia de la Cruzada Española», Vol. IV-Tomo XIV, 95.
191 AGMS, «Expediente de Alberto Caso Agüero», sin. 1936.
192 Mª Jesús Souto, *La represión franquista en la provincia de Lugo*, 42.
193 Carlos Fernández, *Alzamiento y guerra civil en Galicia (1936-1939)*, tomo I, 234.

situación comprometida e baixo o punto de mira das autoridades sublevadas. Durante esa xornada tamén tiveron lugar importantes cesamentos e nomeamentos de novas autoridades na capital, entre os que destacan o novo xefe da Garda municipal, Manuel Tomé, ou o novo presidente da comisión xestora municipal, Juan Yáñez Alonso[194]. A súa actuación ao mando de Lugo dende os inicios do Golpe, foi unha tarefa posta en cuestión por determinados axentes e mandos militares, tal e como indica na correspondencia que o propio protagonista lle envía ao xeneral xefe da VIII División o 24 de xullo de 1936:

> El más antiguo Teniente Coronel (sic) Pardo y Pardo, en reclamación colectiva y nombre de los demás elementos que componen las fuerzas aquí agrupadas, del disgusto que les ocasiona la forma en que cumplo mi misión, quise mantener mi autoridad, ordenándole se constituyese en arresto, intervino entonces el capitán de Artillería, quien sacando la pistola pretendió sin duda intimidarme, por lo que al ver el gesto, me arrojé sobre él para detener su acción, lo que no hubiera conseguido sin la intervención material del coronel de la Guardia Civil; en aquel momento me encañonaba también el Coronel (sic) Lamela. A los gritos del Capitán de que arrestan al Teniente Coronel (sic), invadieron el despacho varios fascistas armados, que igualmente me apuntaron con sus fusiles; abrumado por el número y los medios, fui depuesto del mando de la plaza, que asumió el teniente retirado Sr. Pardo y Pardo, quien mientras lo ejerció, me mantuvo bajo la vigilancia de tres fascistas armados en el interior de la habitación. Pasado un cierto tiempo, el Teniente Coronel (sic) Sr. Velayos, entró en la habitación en la que me hallaba, ordenó se retirasen los centinelas me dijo haberse encargado del mando de la Plaza y me pidió cortésmente me retirase a mi alojamiento. Pensé entonces en recobrar mi puesto, más no lo hice por carencia absoluta de medios para lograrlo y la seguridad de no conseguir reunirlos dado el espíritu y excitación en que había logrado poner a los fascistas, y no disponer de ningún soldado de línea o unidades del Regimiento que poder oponerles[195].

Precisamente Adolfo Velayos, o novo comandante militar de Lugo, a finais de 1936, sinala, sobre a conceptuación de Alberto Caso, que:

> Los jefes y oficiales de esta guarnición tenían un gran descontento por la actuación del coronel, no porque no fuese adicto al Glorioso Movimiento militar pues el bando declarando el estado de guerra se publicó a su tiempo, sino por las indecisiones cada vez mayores que se venían observando hasta el punto de que el Alcalde seguía al mando del Ayuntamiento después del bando, y el gobernador, aunque destituido lo dejó seguir ocupando sus habitaciones del Gobierno Civil en lugar de meterlo en la cárcel, por razones, según él, de templanza ya tardía[196].

En relación a tal situación, Enrique Cánovas, xefe da División, expón á superioridade os feitos e «aconseja el traslado a otra plaza del citado Coronel Caso». Diferentes autoridades manifestan a súa opinión, tal e como sinala na carta enviada polo coronel Fernando Moreno Calderón ao xefe do Exército do Norte, o 29 de xullo de 1936:

USC UNIVERSIDADE DE SANTIAGO DE COMPOSTELA

[194] Mª Jesús Souto Blanco, «Golpe de Estado y represión franquista en la provincia de Lugo» en *Lo que han hecho en Galicia. Violencia, represión y exilio (1936-1939)* coord. Jesús de Juana López e Julio Prada Rodríguez (Barcelona: Critica, 2006), 59-96 (75).
[195] AGMAV, «Expedientes informativos sobre distintas personas», sin. 19266-6.
[196] AGMAV, «Expedientes informativos sobre distintas personas», sin. 19266-6.

> Declarado el estado de Guerra en la Plaza de Lugo, en el primer momento, secundando la iniciativa tomada violentamente en esta Plaza, el Comandante Militar Coronel (sic) D. Alberto Caso Agüero no actúa después con la energía grande que demandaban las circunstancias y la guarnición esperaba. La conducta del jefe citado si bien deja por completo a salvo su honorabilidad y su adhesión al movimiento no fue en cierto modo la más adecuada a las circunstancias y ello dio lugar a que de un modo directo y ciertamente lamentable fuera desposeído del mando por los elementos de la guarnición (…). El Coronel (sic) Caso secundó el movimiento sin vacilación y sin demora, pero sus disposiciones adolecieron quizá de frialdad, pues el bando mismo declarando el estado de Guerra, demasiado blando determinó en su provincia retraso sensible en la movilización ferroviaria. (…) llegados a mi conocimiento los hechos después de ocurridos consideré que ni podía imponer mi Autoridad fuera de una plaza de mi mando ni quizá fuera patriótico, ni sensato provocar en aquellos momentos iniciantes que pudieran quebrantar lamentablemente la disciplina y el espíritu de la oficialidad y aún el de las tropas que era y es inmejorable[197].

Tras pasar uns días en arresto domiciliario, a «solución» á súa situación respondeu á proposta por Enrique Cánovas e pronto foi trasladado a un novo destino. De forma moi sutil, foi apartado do mando na provincia de Lugo e, o 1 de agosto, pasou a estar ás ordes do xeneral xefe do Exército do Norte en Burgos. Vinte días máis tarde, foi destinado á V División, ao mando dunha columna de operacións destinada a combater na fronte de Huesca. Durante o transcurso da contenda desenvolveu diferentes accións e funcións en diferentes lugares. Dende a praza de Zaragoza, pasou a mandar o rexemento de infantería «Galicia, nº 19» e posteriormente fíxose co Goberno Militar de Jaca, dende onde organizou diferentes forzas para combater contra a República. A finais de 1937, abandona o mando de Jaca para facerse cargo de diferentes unidades que combateron na fronte de Aragón. A principios do mes de maio de 1938 toma o mando da 20 División e establécese no cuartel xeral. A fin da contenda sorpréndeo «al frente del primer regimiento de su División el día 26 de marzo, cooperó en la ocupación de Madrid, efectuando la de Buena Vista y Tetúan de las Victorias». Continuou en mando divisionario ata o seu retiro, por idade, a finais de 1940, ano no que recibe varias condecoracións pola súa labor en accións de guerra. Fóronlle concedidas dúas cruces vermellas a unha cruz de guerra polo xeneral do exército de centro —segundo oficio do 5 de outubro de 1938, en relación con outro, do 4 de abril do mesmo ano de «S.E. el Generalísimo»— e unha medalla militar colectiva —segundo O.C., de 27 de xuño, que afecta ao interesando en relación coa 7ª subdivisión—[198].

Tres anos despois do seu retiro, en 1943, presenta unha proposta de ascenso a xeneral de brigada honorífico «por sus extraordinarios servicios prestados al Glorioso Movimiento Nacional» ante o Ministerio do Exército. Será nesta ocasión cando o seu dubidoso comportamento ao mando da Comandancia Militar de Lugo lle volva a pasar factura na súa traxectoria castrense. A Lei do 23 de novembro de 1940 facía extensible este recoñecemento tamén a aqueles militares en situación de reserva ou retirados «por haber

[197] AGMAV, «Expedientes informativos sobre distintas personas», sin. 19266-6.
[198] AGMS, «Expediente de Alberto Caso Agüero», sin. 1936.

cumplido la edad reglamentaria durante la campaña o con fecha posterior a la misma»[199]. Tal e como se recolle no artigo nº 3 da Lei, do 7 de novembro de 1939, para resolver tal instancia, ten lugar unha recompilación de informes sobre as súas actuacións durante «El Movimiento» emitidos polos xefes superiores baixo os que prestou servizo na contenda[200]. Un total de cinco mandos militares informan sobre as actuacións de Alberto Caso Agüero durante a contenda, e a maioría deles resaltan as súas dotes de mando e capacidade de traballo executando os seus cometidos «con alto celo y espíritu». Destaca, entre todos eles, o informe do seu superior cando desempeñou servizos en Jaca —ao pouco tempo de ser cesado en Lugo—, pois sinala que «se trata de un jefe pundonoroso de alto espíritu militar, consecuente con los principios de nuestro Movimiento nacional y extraordinariamente disciplinado, habiendo efectuado hechos relevantes que le hacen acreedor a su ascenso». A excepción a esta tónica foi o informe do xeneral de División, Enrique Cánovas Lacruz, o seu xefe inmediato no momento do Golpe en Lugo, «su actuación no fue todo lo buena que hubiera sido de desear y buena prueba de que así se estimó, es que fue relevado de dicho mando y de la Comandancia Militar que ejercía, a los pocos días de iniciarse el Alzamiento». En consecuencia, o negociado do Ministerio considera que tras dito informe e considerando que «se le instruyó expediente informativo en 1937 y 1940 y fue propuesto para hacerle aplicación del Decreto 100» non procede conceder dito ascenso[201].

Se retomamos o proceso de execución do golpe de Estado en Lugo, veremos como se fai extensible ao resto de lugares da provincia. O desenvolvemento da sublevación en Monforte, tivo moito que ver coa personalidade do lugar, pois era un punto xeo-estratéxico de referencia que conectaba os principais núcleos do sur da provincia e un punto clave dentro das comunicacións de Galicia con exterior. En consecuencia, neste lugar tiveran lugar importantes conflitos laborais e un forte desenvolvemento do asociacionismo sindical, de forma especial durante a II República. Ademais, a experiencia revolucionaria de 1934 xa puxera en evidencia o importante que podía ser unha acción coordinada do grupo de obreiros e ferroviarios da comarca para favorecer ou interromper as comunicacións por terra[202].

Do mesmo xeito que na Coruña o aviso para os obreiros do porto para acudir a auxiliar o goberno foi a serea do porto, no resto de lugares déronse chamadas paralelas. No caso de Monforte foron a serea da estación de ferrocarril e os pitos das máquinas as que deron o aviso. Sobre o sucedido o día 20 de xullo de 1936, o monfortino Manuel Casares Casanova, peón do depósito de máquinas, declara que:

> Ha oído a sus compañeros, los que trabajan en la contrata de ferrocarril, sin que pueda precisar sus nombres, que había dicho Tizón, alcalde que era en aquel entonces de esta ciudad, que en cuanto oyesen sonar las sirenas de las ruinas de la estación, se presentasen inmediatamente en el ayuntamiento y que en efecto, el día veinte del referido mes sobre

USC UNIVERSIDADE DE SANTIAGO DE COMPOSTELA

199 *Diario Oficial del Ministerio del Ejército (DOME)*, nº 272 (4-12-1940).
200 *DOME*, nº 10 (12-10-1939).
201 AGMS, «Expediente de Alberto Caso Agüero», sin. 1936.
202 Manuel González Probados, *O socialismo na II República (1931-1936)* (Sada: Ediciós do Castro, 1992), 186-188.

> las siete y media de la mañana, oyó tocar la sirena y fue entonces cuando se acercó al ayuntamiento y fue en unión de otros varios, aunque no armado, a Lugo. (…) Que aunque no puede precisar el número de individuos que iban con el diciente, calcula serían aproximadamente de dieciocho a veinte (…)[203].

O garda xurado da compañía de ferrocarrís de Monforte, Jesús González Otero declara ante a Garda Civil días despois do Golpe que:

> En la mañana del día veinte del mes de julio último sintió tocar las sirenas del depósito y pitos de máquinas y suponiendo ocurría algo anormal se dirigió a la Estación donde le dijeron que iban a plantearse la huelga y que todo el que tuviera armas las llevase al ayuntamiento o al sindicato, que concurrió a dicho ayuntamiento con la suya y que estaban repartiendo armas al gran número de congregados[204].

O seu compañeiro, César Rodríguez, declara nos mesmos termos e engade que o alcalde Juan Tizón e o tenente de alcalde, Miguel Chapel:

> le dijeron era preciso que fuese a Lugo a luchar al lado de la República y que el declarante con la carabina que tenía por razón de su cargo ha subido a un camión en unión a unos treinta individuos que no ha conocido y al llegar a Lugo, los guardias les obligaron a entrar en el Hospital donde estuvo unas dos horas hasta que oyó disparos, unos tiros y obedeciendo orden de un teniente de seguridad salió y vino inmediatamente a Monforte (…), sus propósitos no han sido hostilizar las fuerzas del ejército, sino más bien ponerse al lado de la República en orden del gobierno constituido y que desde luego no estaba aún declarado el estado de guerra en la provincia[205].

Benito Fernández Ruíz foi outro monfortino que formou parte da partida que acudiu á capital nos días do Golpe e, ao sinalado anteriormente, engade que cando chegaron e foron enviados ao hospital de Santa María, alí «después y por orden del gobernador comunicada por el jefe de la policía de Sarria de que entregaran las armas y que se marcharan, pues de lo contrario no responderían de lo que pudiera pasar»[206]. Trataron de marchar polo río que leva á presa da fábrica da luz, lugar onde se deu un enfrontamento coas forzas da Garda Civil e moitos deles foron detidos[207]. Outras testemuñas, como Raimundo Mourelo Fernández, sinalan que durante o tempo no que permaneceron no hospital «comieron y al poco rato sintió funcionar las ametralladoras y temeroso de que algo grave le pudiera ocurrir, salió por la parte de atrás del Hospital huyendo y dejando abandonada el arma»[208]. Algúns dos monfortinos que marcharon da capital tras escoitar ditos disparos, trataron de volver ao fogar como puideron facendo uns tramos a pé e outros no ferrocarril que saía de Sarria[209].

---

[203] AIMNOR, «Causa 673/36», folio 9.
[204] AIMNOR, «Causa 605/36», folio 3.
[205] AIMNOR, «Causa 6056/36», folios 6-7.
[206] AIMNOR, «Causa 605/36», folio 22. Outras testemuñas que foron dende Monforte a auxiliar o goberno da República foron Miguel García Ramos, Marcelino García Valdés, Antonio Buján Vigo, Camilo Saco López, Marcelino Campos Blanco, Antonio Vázquez Sánchez ou José Sobrino Arias: AIMNOR, «Causa 176/36», folios 4-6; «Causa 179/36», folios 13-17.
[207] AIMNOR, «Causa 176/36», folios 16-19.
[208] AIMNOR, «Causa 1080/36», folios 2-3 e «Causa 1080/36», folios 25-28.
[209] AIMNOR, «Causa 1080/36», folio 15.

Mentres, sobre o sucedido de forma directa no concello durante eses días clave, Víctor Martínez Rodríguez, membro da corporación do Frente Popular, interrogado sobre a súa actuación nos actos de resistencia contra a sublevación militar declara cales foron os primeiros movementos no concello ante a chegada da noticia da sublevación:

> enterado del movimiento iniciado se reunión con los demás concejales en el local social para enterarse por radio del curso de dicho movimiento. En aquel momento compartimos amigablemente con la Guardia Civil. Iniciada en la mañana del día veinte una salida de paisanos requeridos por el gobernador civil y en el ayuntamiento se formaron grupos de personal civil que decían iban a impedir se sublevasen las fuerzas. En la tarde del mismo día se nos comunicó que la Guardia Civil venía a Monforte a fin de ayudar al pueblo; a fin de comprobar la exactitud de tal afirmación estuvieron en la central telefónica para que no hiciésemos ningún acto de fuerza ni sabotaje sino simplemente el que expone telefónicamente con un teléfono próximo al Centro Republicano para tranquilizar a sus compañeros diciendo que no pasaba nada[210].

Precisamente, esta visita ao centro telefónico da localidade será empregada polas autoridades militares para acusalo de rebelión militar por intentar cortar as comunicacións con Lugo tras coñecer a declaración do estado de guerra na capital[211]. Outro tipo de actos realizados por varios monfortinos encamiñados a dificultar as comunicacións entre as forzas sublevadas foron a colocación de pequenos artefactos explosivos e pinchos na estrada que conectaba o concello coa capital á altura de Ribas Altas[212]. A mesma finalidade tiña o corte realizado na liña de telégrafos estatal no punto situado ao lado da vía férrea, en dirección a Lugo, moi próximo á estación de ferrocarrís[213]. Do mesmo xeito que en moitos outros enclaves importantes, unha das primeiras medidas tomadas —neste caso pola Alcaldía— foi a recollida de armas. Emilio Iglesias Álvarez, ao igual que outras testemuñas, declara que:

> Por orden del alcalde, en veinte de julio próximo pasado, acompañó a Cuesta en tal recogida de armas; que fueron recogidas siete u ocho escopetas, que fueron conducidas al cuerpo de guardia de la Guardia Municipal, en donde permanecieron hasta que en la tarde del citado día se hizo cargo del Ayuntamiento la Guardia Civil, a la que fueron entregadas las armas[214].

Efectivamente o punto álxido da sublevación foi a toma física do poder, capitaneada por José Díaz Rodríguez, tenente da Garda Civil, «El 20 de julio y por orden de la Autoridad Militar procedió a la declaración del estado de guerra ocupando el Ayuntamiento y se hizo cargo de la comandancia de Monforte»[215]. Este suceso perdurou na memoria dos monfortinos durante anos como un acontecemento transcendental da súa historia que alterou os modos habituais de convivencia a todos os niveis:

USC UNIVERSIDADE DE SANTIAGO DE COMPOSTELA

[210] AIMNOR, «Causa 601/36», folios 3-4.
[211] AIMNOR, «Causa 601/36», folios 129-131.
[212] AIMNOR, «Causa 1103/36», folio 2 e «Causa 510/37», folio 12.
[213] AIMNOR, «Causa 1161/36», folio 2.
[214] AIMNOR, «Causa 1156/36», folios 8-13.
[215] AGGC, «Expediente personal de José Díaz Rodríguez», sin. 38855/00006403.

> Y claro, Monforte quedó desguarnecido por ir a salvar la capital y luego aquí, pues las fuerzas del Movimiento ocuparon todo pronto. Nombraron un alcalde provisional que no era una persona destacada, ni se cómo se atrevió a aceptar el cargo, era Alfredo Hermida[216].

O nomeamento de novos mandos locais en Monforte fíxose dunha forma moi rápida e áxil, e quedan constituídos e definidos os principais órganos de goberno da vida municipal antes de rematar o mes de xullo[217]. Con todo, o día seguinte, 21 de xullo, declarouse unha folga xeral protagonizada polos ferroviarios que paralizou a vida social e económica na cidade do Cabe e mantívose durante seis días[218]. Boa parte da bibliografía recolle o discurso das crónicas nacionais do momento e considera que a folga fracasou en Monforte debido á «praga dos mosquitos», a intervención dos membros da Sociedade de Labradores de Lemos, vinculada ao Partido Agrario Español e liderada por dúas figuras destacadas na sociedade monfortina, Andrés Gil Municio e Luis López Rodríguez, alcumado «O Mosquito»[219].

O primeiro deles era un avogado e propietario que pertencía ao Partido Agrario de Martínez de Velasco e mantiña comportamentos típicos das dinámicas clientelares funcionando de enlace entre un importante grupo de labradores e o concello. Mesmo durante a República protagonizara actos contra os poderes locais en actitude conflitiva que demandaron a intervención das forzas do Goberno Civil para garantir a orde. Non obstante, nun informe enviado por FET-JONS ao Goberno Civil en 1941 para valorar a súa aptitude para ser nomeado membro da comisión xestora de Monforte, consta que durante o Golpe non estaba en Monforte, senón en Madrid, onde se afiliou a FET-JONS e permaneceu ata o final da contenda[220]. Na mesma sintonía política atopábase Luis López, unha figura que a nivel local «ejerce gran influencia caciquil y gran mangoneador político con aspiraciones de mando oculto»[221].

Con todo, o expediente persoal militar de Roberto Baamonde, militar que se fai cargo da Comandancia Militar tras a saída de José Díaz Rodríguez da cidade, matiza en gran medida a anterior afirmación. El encargouse de restablecer as comunicacións con Lugo —capital de provincia— e Coruña —capital da VIII División—, entidade dende a cal recibiu orde de «movilizar y Militarizar los 800 ferroviarios de las líneas del Norte y oeste que se hallaban en huelga en Monforte, donde se suponía y luego se confirmó residía el Comité que la dirigía en las referidas líneas». As ordes eran directas e claras, «con el auxilio de tres parejas de la Guardia Civil (...) y 20 artilleros y una ametralladora, logró

[216] Terra e Memoria, fondo Historga, entrevista a «Anónimo», realizada por Luis Álvarez Vila, nº 665 (s/l: s/d).
[217] *El Pueblo Gallego*, 1-8-1936, 7.
[218] *El Pueblo Gallego*, 1-8-1936, 7.
[219] Mª Jesús Souto, *La represión franquista en la provincia de Lugo*, 48-49 e Manuel Silva Ferreiro, *Galicia y el Movimiento Nacional,* 238.
[220] AMMo, «Cartapacio 53». AHPL, «Expedientes de movimiento de miembros de las corporaciones locales remitidas al gobernador civil: informes de conducta», sin. 12705.
[221] AHPL, «Expedientes de movimiento de miembros de las corporaciones locales remitidas al gobernador civil: situación de guerra», sin. 12705.

dominar la situación a las dos de la madrugada»[222]. A súa intervención, por tanto, foi contundente para o dominio da capital monfortina e o restablecemento dos servizos ferroviarios.

Eladio Martín Grados, ferroviario monfortino acusado de dar a orde da folga na estación do ferrocarril, defende a súa inocencia no xuízo que lle instrúen e sinala que «ésta surgió espontáneamente, ya que antes de declararse el Estado de Guerra, habían oído por la radio que en aquellas localidades donde se declarase, se pusieran inmediatamente en huelga; acuerdo que han tomado en el Sindicato ferroviario»[223]. O proceso de comunicación e execución das ordes gobernamentais ata a sociedade puido ser algo confuso debido á tensión do momento. A experiencia doutros testemuños ferroviarios, como Demetrio Rodríguez, sinalan que ao acudir a traballar como de costume, o día 21 atopouse cun grupo de compañeiros na plataforma que o informaron da declaración da folga por orde do Goberno de Madrid[224]. Outras testemuñas afirman que a orde emanou de forma directa do alcalde, Juan Tizón[225]. Con todo, o feito de instruír xuízos por delito de rebelión contra persoas supostamente involucradas na declaración e desenvolvemento da folga xeral tras os sucesos de xullo de 1936, ten moito que ver coa interpretación sobre a natureza deste mecanismo de acción colectiva como parte dunha estratexia de oposición ao golpe de Estado.

Nos momentos iniciais a prensa recolle varias comunicacións do Ministerio de Gobernación que son moi precisas ao respecto e que levan como titular, «Se inició un levantamiento en Melilla y Ceuta. No será declarado el estado de guerra. El Gobierno considera facciosa toda tentativa en tal sentido. Donde se produzca, se declarará la huelga general»[226]. Como parte da estratexia violenta despregada polos sublevados —tal e como recolle a Fiscalía nunha das causas instruídas contra varios monfortinos pola suposta involucración na declaración da folga—, o discurso da *inventio* converterá un acto de defensa lexítimo nun delito militar obxecto de persecución e castigo:

> Cuando meses antes de comenzarse el movimiento militar que es hoy en día un alzamiento nacional, se preveía que el Ejército tendría que levantarse contra quienes pretendían destruir a España, varios de los jefes revolucionarios anunciaron que contra el movimiento militar disponían de un arma tan poderosa que conseguiría anular la acción de las tropas: esa arma era la huelga general. Resultaba en teoría que oponiendo la huelga a la acción militar ésta quedaba vencida por carecer de provisiones de boca y guerra el Ejército, e impedirse (sic) el movimiento de las tropas. Otra fue la realidad, pues la pericia y decisión del mando, y el entusiasmo de la mayor parte de los españoles impidieron desde los primeros momentos anular aquella arma que como tan formidable se anunció. No puede negarse, sin embargo, la importancia que tuvo la declaración de huelga, especialmente la huelga ferroviaria (…) pues entorpeció los servicios militares e

USC UNIVERSIDADE DE SANTIAGO DE COMPOSTELA

[222] AGMS, «Expediente de Roberto Baamonde Robles», sin. B98.
[223] AIMNOR, «Causa 730/36», folio 5.
[224] AIMNOR, «Causa 730/36», folios 19-21.
[225] AIMNOR, «Causa 730/36», folios 12-14.
[226] *El Pueblo Gallego*, 19-7-1936, 1.

> impidió que con la premura necesaria fuesen conducidas las tropas y material de boca y guerra adonde (sic) hizo falta[227].

Poucos días despois, os comandantes militares das principais prazas militares emiten bandos e comunicados advertindo, aos obreiros que non acudiran aos postos de traballo, que teñen un prazo para reintegrarse nas súas funcións[228]. Ademais, de forma concreta no caso lucense, o comandante militar considerará directamente responsables as directivas dos gremios e asociacións, dá un prazo de entrega das armas e explosivos baixo ameaza de severo castigo e recorda o horario permitido para circular polos espazos públicos[229]. En Monforte deuse unha colaboración entre a dirección da Compañía do Norte e a Comandancia Militar para detectar e deter aqueles sospeitosos de estar involucrados na declaración do estado de guerra. O ferroviario Manuel Torrón declara ante as autoridades militares que:

> enterado de que era el último día del plazo dado por la Autoridad militar para que los ferroviarios se reintegrasen al trabajo se presentó al Inspector de la Compañía del Norte, Don Manuel Luaña, el que le dijo que tenía que proveerse de un volante certificado del comandante militar de la Plaza, a quién se presentó el diciente, que era el Teniente de la Guardia Civil de Monforte, el que lo detuvo[230].

USC UNIVERSIDADE DE SANTIAGO DE COMPOSTELA

[227] AIMNOR, «Causa 730/36», folios 50-51.
[228] «Ordeno y mando», *BOPCo*, nº 170 (28-7-1936). «Bando», *BOPPo*, nº 199 (29-7-1936). *El Compostelano*, 3-8-1936, 1. *Faro de Vigo*, 27-7-1936, 2. *El Correo Gallego*, 26-7-1936, 1.
[229] *El Progreso*, 24-7-1936, 1.
[230] AIMNOR, «Causa 100/36», folios 2-3.

2. O mecanismo executor do golpe de Estado: a violencia

O proceso de materialización do golpe de Estado implicou a posta en marcha dun complexo mecanismo da violencia que tivo os seus efectos sobre a sociedade. A continuación trataremos de facer un esbozo das liñas xerais de dito procedemento, en función das experiencias vitais dos individuos que as sufriron, as vítimas. Resulta fundamental abordar dita cuestión, en primeiro lugar, dende unha perspectiva de xénero, e ver que implicacións e achegas supoñen na abordaxe do noso estudo. Posteriormente, pasaremos a realizar unha aclaración terminolóxica das categorías empregadas para definir as vítimas. Debemos ter en conta que dita condición está intimamente ligada á figura do perpetrador —e ás actitudes intermediarias— e, nos posteriores capítulos, iremos perfilando como se conxuga dita relación, de forma máis complexa e detallada. Con todo, neste punto centrarémonos en aclarar como entendemos os diferentes conceptos que serán empregados ao longo de toda a investigación, como a figura dos «executados», dos «paseados», dos «fuxidos» ou a dos «inculpados», entre outros. Somos conscientes da complexidade que supón tratar de incluír baixo etiquetas todas aquelas complexas experiencias persoais e colectivas que situaron a un individuo nunha situación de vulnerabilidade vital ante a violencia sublevada iniciada en 1936. Debido ao propio funcionamento da violencia sublevada e á súa capacidade de penetración na sociedade, moitas experiencias indirectas situaron a gran parte da retagarda baixo o perfil de vítima. Nas páxinas posteriores, trataremos de ir concretando este procedemento, en primeiro lugar, é preciso focalizar a cuestión taxonómica naquelas experiencias máis directas e tanxibles, que a continuación pasaremos a detallar. En segundo lugar, trataremos de conxugar a explicación terminolóxica cunha análise cuantitativa que dea conta da magnitude que adquiriu a violencia en Galicia entre 1936 e 1939. Poñeranse de manifesto aquelas liñas xerais compartidas en todo o territorio sublevado, pero tamén aqueles trazos que marcan as diferenzas e a súa distribución espacial. De forma concreta, poñerase o foco naqueles aspectos que nos axuden a entender, posteriormente, as claves da participación da sociedade nas causas militares.

2.1. Aclaración terminolóxica: categorías da violencia

As fórmulas violentas de maior intensidade adquiriron na retagarda un carácter moi vinculado cun determinado comportamento e actitudes da poboación que foron interpretados polos sublevados baixo un matiz político. Isto non significa que o funcionamento das dinámicas violentas se entenda única e exclusivamente dende un prisma deste tipo, pero este factor permite entender certos aspectos, como o heteroxéneo funcionamento da violencia golpista en cuestión de xénero. A pesar de que a II República supuxo unha proliferación de partidos, a militancia feminina seguía sendo algo minoritario, en relación á masculina[231]. Quizais no mundo sindical si adquiriron unha

[231] Julio Prada Rodríguez e Betriz Nieto Outumuro, «Franquismo, género y represión en la provincia de A Coruña», en *Franquismo y represión de género en Galicia*, ed. Julio Prada (Madrid:

maior presenza, sobre todo naqueles lugares onde existía unha densa actividade económica ao redor de industrias copadas pola man de obra feminina. Foron determinados puntos da costa ligados ao desenvolvemento de industrias especializadas, como a conserveira, ou certos núcleos urbanos onde as mulleres adquiriron unha importante presenza en determinados centros fabrís, como as cigarreiras da Coruña. A pesar de que houbo mulleres comprometidas politicamente, temos grandes diferenzas en termos numéricos e no alcance e desenvolvemento das súas traxectorias, en comparación coa situación masculina. Debemos ter en conta que durante a II República unicamente houbo unha alcaldesa en Galicia, María Gómez, na Cañiza —Pontevedra[232]—. En consecuencia, foron un sector da poboación que sufriu, relativamente, en menor grao a persecución pola involucración directa nos actos de resistencia ao Golpe. Unha acción que precisamente foi interpretada polas autoridades sublevadas en clave política ao converter as «hordas marxistas» no inimigo a bater.

Partimos, tamén, da idea de que o rol de xénero nas esferas públicas do poder non se entendía en termos de igualdade e polo tanto, as dinámicas da violencia sublevada tampouco seguiron esta pauta de funcionamento. Os axentes involucrados neste proceso actuaron en función da súa percepción acerca deste fenómeno na sociedade de 1936. De xeito habitual, as fórmulas de sometemento que os sublevados empregaron coas mulleres estiveron intimamente ligadas coa concepción tradicional que mantiñan sobre o rol feminino na sociedade. Nieves Fernández vivía en Monforte de Lemos e era unha nena cando sucedeu a sublevación militar. Seu pai compaxinaba o traballo na Renfe coas tarefas agrícolas e militaba no Partido Socialista local, mentres que súa nai era «ama de casa». Na súa memoria está moi presente como dito suceso alterou de forma significativa a vida da súa familia:

> nos Escolapios había un hospital de guerra dirixido por Falange e un día viñeron dúas de Falange a buscar a súa nai, déronlle un litro de aceite de ricino, rapárona e obrigárona a facerlle curas diarias ao enfermos. (…) Tamén ía fregar os pratos aos soldados do cuartel que se instalou no concello e coas sobras criaba un porco porque non lle pagaban[233].

Deste xeito, o xénero constitúe unha variable de análise que nos permite entender parte da selección e planificación da violencia golpista. En primeiro lugar, este feito explica a disparidade de cifras entre homes e mulleres que sufriron diferentes agravios, dende o asasinato ata a detención. Pero tamén permite comprender a adaptación da estratexia persecutoria á realidade feminina por medio de castigos específicos ao seu xénero, como o «rapado» ou os abusos sexuais.

Catarata, 2013), 55-105. Xosé Vicenzo Freire Lestón, *Lembranzas dun mundo esquecido. Muller, política e sociedade na Galicia contemporánea*, 1900-1939 (Santiago de Compostela: Edicións Laiovento, 1993), 126-127.

[232] Julio Prada Rodríguez e Xoel Díaz Alonso, «La represión franquista sobre las mujeres en la provincia de Pontevedra», en *Franquismo y represión de género en Galicia*, ed. Julio Prada (Madrid: Catarata, 2013), 193-231 (195).

[233] Terra e Memoria, fondo Nomes e Voces, entrevista a Nieves Fernández Rodríguez, realizada por Mónica Rocha Novoa, nº 2285 (Monforte de Lemos: 5-10-2007).

«As rapadas» foi o nome co que se deu a coñecer durante a retagarda a aquela agresión sufrida única e exclusivamente por mulleres e que consistía no rapado do cabelo con implicacións e connotacións moi concretas. Era unha das estratexias da violencia seguidas polas autoridades sublevadas e adoitaba ir acompañada de toda unha posta en escena que buscaba dar visibilidade publicamente o agravio sufrido, mesmo como unha medida exemplarizante:

> Nós estabamos na escola de en fronte do concello e cando saimos o recreo era cando viamos as rapadas e algunha levaba un pano pero levábao na man, non lle deixaban levalo na cabeza (…) que maneiras de humillalas sen cometer delito de ningunha clase, non hai justificación (…) iban bastante xuntas, dez, doce ou quince… non viñan todas dunha vez (…) a mesma muller incluso iba varias veces para ensinarllas ao público e tomaran medo[234].

Foi frecuente que o acto se executara nas sedes das novas autoridades como a casa consistorial e a continuación foron obrigadas a «desfilar» polas rúas máis coñecidas e transitadas, como a rúa Príncipe en Bueu. Era, por tanto, unha agresión destinada a ser visible, tanto na esfera pública como na privada, e a reacción que causaba entre a sociedade —e de forma especial entre outras mulleres— causaba impacto e era demoledora, «eu cando as vin dábame ganas de chorar, o velas así, tu, todas peladas… que mal rato non pasarían»[235]. O rapado era un temor ameazante nas familias, igual que o foi calquera outro tipo de agresión física, «miña nai tíñalle medo a que lle cortaran o pelo e meu pai dicíalle "non te preocupes que como che corten o pelo o mellor pañuelo que haxa xa cho compro eu pa ti"»[236]. Temos constancia directa de poucas protagonistas, que vivisen esta experiencia en primeira persoa, do mesmo xeito que son moi escasas as fotografías. Pero si recompilamos moitos testemuños indirectos que recolleron a experiencia traumática das súas veciñas.

O feito de rapar unha muller supón, ademais dun agravio físico, tamén un dano moral, ao arrincarlle un dos seus sinais de identidade de xénero, unha agresión específica do seu sexo. Moitas das mulleres «rapadas» reaccionaron ante tal ataque tratando de cubrir a cabeza e ocultar unha marca destinada a humillalas e avergoñalas e tamén a reconducir determinados comportamentos «impropios» do seu xénero. Noutros casos, tamén houbo mulleres que optaron por descubrir os seus cabelos curtos, acto que foi interpretado na memoria como un acto de firmeza e inmunidade psicolóxica ante o castigo e o medo[237].

---

234 Terra e Memoria, fondo Nomes e Voces, entrevista colectiva a Emilio Ignacio Pais Cerviño, Julio Gil Novas, Salvador Dopazo Freire e Peregrina Piñón Buceta, realizada por Andrés Domínguez Almansa e Antonio Somoza Cayado, nº 2313 (Bueu: 23-4-2008).

235 Terra e Memoria, fondo Nomes e Voces, entrevista a María González López, realizada por Andrés Domínguez Almansa e Antonio Somoza Cayado, nº 2300 (Bueu: 9-1-2008).

236 Terra e Memoria, fondo Nomes e Voces, entrevista colectiva a Rosario e Josefa Escáneo Pérez, Manuel López e Teresa e Eugenia Barreiro, realizada por Andrés Domínguez Almansa e Antonio Somoza Cayado, nº 2292 (Bueu: 7-11-2007).

237 Andrés Domínguez Almansa et al., «La mujer en el vórtice del terror: golpe de Estado, represión y género (Galicia, 1936-1939)» (conferencia presentada no coloquio «Memoria, exilio y alteridad»), Centro Español des Pyrénées Orientais, Perpignan-Francia, 2008: 20, https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&ved=2ahUKEwi3pda40-

Con todo, debemos ser cautos á hora de adxudicar determinadas intencións detrás dos actos, pois o plano das emocións é moi íntimo e complexo. Puido ocorrer que simplemente, debido aos escasos medios económicos das familias, non contasen con recursos para poder adquirir ou facerse un pano para cubrir a cabeza. Incluso, as ameazas e advertencias das autoridades sublevadas para dar visibilidade ao castigo físico, puideron condicionar o acto da exposición pública.

Interésanos matizar a frecuente categorización desta violencia como «sexuada»[238], pois máis alá de castigos asociados coas prácticas e actos sexuais, entendemos este tipo de violencia como a aplicación de agresións específicas baseadas no sexo de cada persoa. Estudos recentes tratan de tipificar os diferentes perfís de muller que sufriron a violencia sublevada e os roles de xénero resultan esenciais para entender estas dinámicas. Por un lado, a violencia contra as mulleres, como consecuencia da subsidiariedade en relación ao home, exércese contra aquelas que actuaron como soporte de comportamentos considerados masculinos que supuxeron oposición e resistencia fronte ao Golpe[239]. Exemplos deste tipo de actitudes poden ser aquelas que auxiliaron aos participantes na resistencia contra a sublevación militar e posteriormente foron encarcerados, «paseados» ou «escapados». Moitas mulleres argallaron diferentes modos de aviso discretos para que os «fuxidos» fosen alertados da chegada dos gardas, como o feito de tender sabas, acender candís ou asubiar dun xeito concreto[240]. Por outro lado, as vítimas femininas efectivas son aquelas castigadas e perseguidas por accións e comportamentos nos que amosaron voz propia e foron considerados «impropios» e «transgresores» —con respecto ao seu rol tradicional—, dende o punto de vista dos golpistas. Son aquelas que manifestaron ideas liberais e democráticas e, ademais, participaron durante a República en actos cívicos e políticos. Deste xeito, accións como «o rapado do cabelo ás mulleres republicanas ten por obxecto a construción da muller vermella dentro do imaxinario franquista, como representante da transgresión dos valores fundamentais da sociedade patriarcal que pretende impoñer o novo estado»[241].

A violencia directa contra as mulleres resultou relativamente menor —en termos numéricos— que a vivida polos homes, non obstante, debido ás súas peculiaridades, tal e como vimos, adopta unha dimensión especial no ámbito da memoria. No caso de

bvAhVnAGMBHd55AYIQFjACegQIBRAD&url=http%3A%2F%2Fwww.nomesevoces.net%2Fweb%2Fmedia%2Fdocumento%2Ftexto_conferencia_perpignan.pdf&usg=AOvVaw2kk3YltkJVGRN-Vhstsz01 [4-4-2021]

238 Maud Joly, «Posguerra y represión "sexuada": las republicanas rapadas por los franquistas (1936-1950)», en *Enfrontaments civils: postguerras i reconstruccions. Actas del II Congreso de la Asociación Recerques: Historia, Economía, Cultura*, Conxita Mir et al. (Lleida: Pagès, 2002), 910-921 e Carme Alvariño e Mercedes González, «Recuperando a memoria das mulleres», en *A memoria esquecida: Peladas, presas, paseadas,* Carme Alvariño et al. (Santiago de Compostela: Servizo Galego de Igualdade Andaina da Xunta de Galicia, 2006), 13.

239 María Victoria Martins Rodríguez, «Cárceles y mujeres en Galicia durante el franquismo», *Studia Histórica-Historia Contemporánea,* nº 29 (2011): 87-117 (94-96).

240 Montse Fajardo, *Boa e xenerosa. Homenaxe á Pontevedra que foi solidaria no franquismo* (Pontevedra: concello de Pontevedra, 2017)

241 María Victoria Martins Rodríguez, «A represión franquista sobre as mulleres» en *As mulleres en Galicia no século XX*, dir. Jesús de Juana López e Julio Prada Rodríguez (Vigo: Ir Indo, 2001) 141-168 (161).

aquelas que foron asasinadas, adquiren uns valores tras os que se agochan fortes cargas simbólicas. Dende este punto de vista, a muller foi categorizada pola memoria dos vencidos baixo determinadas etiquetas moi vinculadas co rol feminino adquirido e adxudicado pola violencia golpista, tales como «muller-comunidade», «muller-exemplo», «muller-terror» e «muller-indefensión»[242]. A tradicional vitimización das mulleres, entendidas como seres pasivos e submisos incapaces de actuar con voz propia e autónoma dentro das dinámicas da violencia de 1936, foi quedando atrás grazas a recentes estudos que empregaron termos como «capacidade de axencia» para explicar o seu papel nese contexto[243].

Unha vez expostas as achegas da perspectiva de xénero no noso estudo, é preciso aclarar que se optou por unha óptica integral á hora de explicar as demais experiencias violentas —non asociadas á identidade de xénero de forma explícita— sufridas pola sociedade a raíz do Golpe de 1936 e posterior retagarda. A pesar de empregar os conceptos clásicos para falar dos diferentes tipos de vítimas, debemos realizar importantes matices. Estes deben entenderse como etiquetas que recollen diversas experiencias ou estadios vitais que viviron os individuos e que puideron ser permanentes ou variables. Deste modo, son consideradas como categorías dinámicas, moi relacionadas entre si, e que puideron compaxinarse e/ou solaparse. Ademais, algunhas delas, funcionan de xeito subordinado a outras, en base a unha lóxica temporal. Por exemplo, os procesados, a pesar de pasar por certas experiencias que os constitúen como un perfil de vítima diferenciado, é certo que previamente todos eles foran detidos. Do mesmo xeito que os exiliados, antes de dar o paso de saír do país, pasaron por un período no que sobreviviron como «fuxidos» repregados á esfera oculta da sociedade.

Todas as categorías foron construídas tendo en conta a interacción entre o tipo de acción violenta producida polos perpetradores e as múltiples consecuencias sufridas polas vítimas. Ambos actores son fundamentais para entender esta clasificación, dado que os seus perfís se articulan en torno aos comportamentos dentro da lóxica da violencia sublevada, o que non quere dicir que sexan os únicos operativos. Nesta liña explicativa, posteriormente, trataremos de argumentar como dentro deste esquema —aparentemente dicotómico— teñen cabida outro tipo de perfís e actitudes que complementan o funcionamento da violencia golpista, como aquelas consideradas «intermediarias».

As principais categorías empregadas na nosa análise foron as de **«paseado», executado, «fuxido», exiliado, detido e procesado.** Somos conscientes de que non dan conta de todos os agravios, tanto físicos como psíquicos, que puido padecer unha vítima. A

[242] Andrés Domínguez Almansa, Gustavo Hervella García, Antonio Somoza Cayado e Lourenzo Fernández Prieto, «Mujer, memoria y represión», en *Ayeres en discusión: temas clave de Historia Contemporánea*, coord. María Encarna Nicolás Marín e Carmen González Martínez (Murcia: Servicio de Publicaciones de la Universidad de Murcia), 128.

[243] Irene Murillo, «Dignidad, supervivencia y luto. Agencias y resistencas de mujeres aragonesas de guerra y posguerra», en *Heterodoxas, guerrilleras y ciudadanas: resistencias femeninas en la España contemporánea*, coord. Mercedes Yusta e Ignacio Peiró (Zaragoza, Institución Fernando el Católico, 2015), 149-174, citado en Adriana Cases Sola y Teresa María Ortega López, «La investigación sobre la represión femenina y violencia sexuada en el franquismo. Evolución historiográfica», *Ayer*, nº 118 (2020), 347-361 (359).

capilaridade coa que funcionou a violencia golpista permitiu que esta se introducira en múltiples aspectos da vida cotiá, ata naqueles vinculados co mundo das emocións. A humillación, o medo, a depresión foron algúns dos sentimentos que naceron ao albor da violencia sublevada e que, en gran medida, condicionaron e alteraron as pautas de funcionamento da sociedade. Do mesmo xeito, as estratexias de persecución e depuración foron tan heteroxéneas que desencadearían múltiples perfís de vítimas. É o caso daquelas que sufriron as requisas ou diferentes agravios de tipo económico ou os depurados, multados e sancionados en relación aos seus postos de traballo, entre outros[244]. Por tanto, a nosa selección non pretende ser unha categorización xeral en termos absolutos, senón que tratou de facer unha tarefa de recompilación, en función de criterios operativos e prácticos para a análise posterior centrándose naqueles perfís: 1) baseados nas experiencias que foron consecuencia da máxima intensidade da violencia, é dicir, o asasinato; 2) que deixaron unha maior pegada no rastrexo das fontes que chegaron ata nós, hoxe en día; 3) que presentan conexións directas ou intermitentes co desenvolvemento dos procedementos xurídicos e permiten ser incorporados na explicación da participación de diferentes sectores da sociedade neles mesmos. A continuación, farase unha aclaración terminolóxica sobre o seu significado poñendo de manifesto as correlacións existentes entre eles.

O termo «paseado» é un eufemismo que fai alusión a aquelas vítimas que foron asasinadas baixo un procedemento que a pesar de presentar determinadas características específicas, non pode considerarse unha categoría homoxénea. Adoitan describirse por oposición ás vítimas «executadas», aquelas que foron asasinadas a raíz da sentenza nun consello de guerra e previamente acusadas, detidas, procesadas e condenadas. Debido á sistematización da acción que fixeron os sublevados, por medio da burocracia xerada no seo das causas militares, son procedementos moi ben documentados. En capítulos posteriores afondaremos neste perfil de vítima en relación aos ritmos de instrución das causas militares e da evolución das condenas.

Múltiples debates interpretativos ao redor de ambos termos —«paseo» e execución— discutiron a función das diferentes modalidades de asasinato e o grao de planificación e organización na estratexia golpista. Precisamente, as controversias suscitadas en torno á súa definición e interpretación fai que sexa unha das categorías máis complexas de analizar. As connotacións que se atopan, de forma subxacente, baixo dita denominación amosan, por parte dos executores, a intención de ocultar a acción violenta de maior intensidade —o asasinato— e convertela nun acto inocente exento de responsabilidade. De feito, nesta liña constrúen o argumento da aplicación da «lei de fugas» para explicar a natureza de dita acción. Este mecanismo tamén entraña que a figura do perpetrador e toda a súa rede de colaboradores quede nun segundo plano, polo que non é un acto pensado para dar visibilidade —e moito menos cuestionar— a acción do executor, senón —todo o contrario—, o resultado que sofre a vítima.

[244] Julio Prada Rodríguez, *Marcharon con todo. La represión económica en Galicia durante el primer franquismo* (Madrid: Biblioteca Nueva, 2016). Josefina Cuesta (dir.), *La depuración de funcionarios bajo la dictadura franquista (1936-1975)* (Madrid: Fundación Francisco Largo caballero, 2009).

A pequena escala si houbo membros do grupo de perpetradores e colabores que presumiron de forma pública da súa implicación nas mortes, ata chegar a converterse, incluso en clixés recollidos pola memoria de 1936. Fíxose célebre, entre os recordos dos bueuenses que viviron na retagarda, a famosa frase posta en boca da muller de José Collazo, membro das milicias locais, «Cada vez que mi marido mata a un rojo yo me como un pollo»[245]. Non obstante, é difícil afirmar de forma rotunda que este tipo de comportamentos se convertesen nunha tendencia maioritaria. De feito, a ditadura asentouse sobre unha imaxe presente, pero non publicitada, dos perpetradores, que lles permitiu gozar de total impunidade e desenvolver, cando o consideraron necesario, estratexias de ocultación da súa identidade. Para entender ditas dinámicas, debemos situarnos no contexto histórico e no clima político nacional e internacional do momento pois, tras a Segunda Guerra Mundial e os xuízos de Nuremberg, os perpetradores foron buscados, investigados e ás veces, condenados[246].

Recentes investigacións tratan de arroxar luz sobre as dinámicas de funcionamento da lóxica da violencia no proceso específico dos «paseos». Frecuentemente, dito concepto engloba a todas aquelas vítimas que foron asasinadas sen implicar procesamento e condena xudicial. No que respecta aos datos compilados na base de datos tomada como referencia para o estudo das vítimas, «Nomes e Voces», é preciso facer algunha matización. Unha análise exhaustiva amosa que hai certas diferenzas no modo de planificación e execución nas mortes consideradas «paseos» e que nos permiten distinguir entre «sacas», persoas detidas que foron sacadas da prisión e posteriormente asasinadas, e outro tipo de asasinatos menos frecuentes, planificados e cun menor grao de control[247].

As «sacas» producíronse dentro dunha determinada estratexia violenta e foron executadas con altas doses de organización e cun rigor comparable aos asasinatos tras sentenza xudicial. O vivido polo betanceiro José María Novo Rodríguez, tenente de alcalde do goberno do Frente Popular, ilustra o modo de proceder habitual neste tipo de asasinatos. Foi detido en Guitiriz, o 22 de xullo, en compañía de Tomás López da Torre —alcalde de Betanzos durante os últimos meses da República— cando saían de Betanzos tratando de buscar un lugar seguro. Cinco días despois foron trasladados dende o cárcere de Lugo á Coruña, por orde do comandante militar de dita praza. O exalcalde permaneceu recluído nese lugar e, posteriormente, foi xulgado e executado tras ser

[245] Terra e Memoria, fondo Nomes e Voces, entrevista colectiva a Rosario e Josefa Escáneo Pérez, Manuel López e Teresa Eugenia Barreiro, realizada por Andrés Domínguez Almanza e Antonio Somoza Cayado, nº 2292 (Bueu: 7-11-2007); entrevista a María González López, realizada por Antonio Somoza Cayado, nº 2300 (Bueu: 9-1-2008) e entrevista a Josefa González Rúa, realizada por Andrés Domínguez Almansa e Gustavo Hervella García, nº 2301 (Bueu: 16-1-2008).

[246] Lourenzo Fernández Prieto e Antonio Míguez Macho, «Os verdugos no golpe de Estado de 1936. Quen matou a Antonio Azarola?» en *Golpistas e verdugos de 1936. Historia dun pasado incómodo,* ed. Lourenzo Fernández Prieto e Antonio Míguez Macho (Vigo: Galaxia, 2018), 14-87 (36) e Pablo Gil Vico, «Violencia en la guerra civil y equidistancia: argumentos para no sucumbir al embrujo irresistible del punto medio», *Hispania Nova*, nº 10 (2012), 522-547 (541).

[247] Xabier Buxeiro, «Paseos, execucións e outros asasinatos. A organización e posta en marcha da maquinaria de exterminio golpista en Galiza» en *Estado de excepción y terrorismo de Estado*, comp. Lisando Cañón e César Román (Córdoba: Lago Editora, 2020), 111-137.

sentenciado a pena de morte; mentres, o extenente de alcalde foi trasladado, o 29 de xullo de 1936, ao cárcere municipal de Betanzos, por orde da Comandancia Militar. Dúas horas despois, foi «entregado al sr. Oficial de carabinieros de esta ciudad para su ejecución» e, posteriormente, a súa morte foi inscrita no rexistro de defunción por orde do xuíz de instrución a consecuencia de «hemorraxia interna», e, despois, foi enterrado no cemiterio de Betanzos[248].

De feito, unha parte destas vítimas víronse inmersas, dun xeito ou outro, dentro das dinámicas de funcionamento da xustiza militar golpista. Algunha das que se atopaban detidas —na fase previa á «saca»—, prestaron declaración en diversos xuízos contra varios dos seus veciños ou, elas mesmas estaban sendo procesadas, á espera dun xuízo. Pero, a perversidade do proceso violento cun alto grao de control e persecución sobre a poboación foi tal que fixo que tamén se instruíran procedementos militares contra persoas que xa foran «paseadas». Moitas delas, ao non —poder— presentarse ante ás autoridades militares foron sometidas a busca e captura. Nalgúns casos, achegáronse certificados de defunción que permitiron arquivar as dilixencias, pero noutros casos foron posteriormente declarados «en rebeldía». O sucedido a José de la Torre López —secretario do Partido Comunista de Bueu asasinado na cuneta da estrada cara a Ponte Caldelas a finais de setembro de 1936— amosa a complexidade que entraña esta categorización de vítima. A súa descendencia recorda como se desenvolveu a detención e o posterior desenlace:

> A meu pai fórono buscar a carpintería as 6 da tarde no pleno verán e que o traían a Bueu para unha firma, unha firma que nunca chegou nin apareceu. Dixeron que non lle iba a pasar nada, e tivérono un mes e despois abríronlle a cárcel as 12 da noite pa ir arriba e firmar... que o mandaban pa a casa e todo fora un engaño. Despois, colleron e dixéronlle que fora polo camiño de arriba, pola Estacada… pero aínda non sabemos onde está enterrado nin onde está… foron a Pontevedra e atoparon a súa camisa chea de sangue e non soubemos máis nada del (…) os que foron por el eran de aquí (…) dous guardias civiles e este Benito[249].

Dous meses despois do seu asasinato —que fora inscrito no rexistro de defuncións por orde do xuíz instrutor como consecuencia dun «disparo de arma de fogo que lle ocasionou destrucción craneana»— a autoridade militar ordena publicar a súa requisitoria no *Boletín Oficial da Provincia de Pontevedra* e nos principais xornais da contorna. Neste caso, o certificado expedido polo encargado do Rexistro Civil de Ponte Sampaio impide que sexa procesado na maior causa incoada contra veciños de Bueu por delito de rebelión[250]. No referido ao segundo caso, incorpora aquelas mortes producidas en hospitais ou durante capturas cun menor grao de planificación e control que os anteriores. Foi o sucedido co exalcalde republicano monfortino, Rosendo Vila Fernández, posteriormente afondaremos neste caso.

USC UNIVERSIDADE DE SANTIAGO DE COMPOSTELA

[248] AIMNOR, «Causa 177/36», folios 1-4 e 12-18. AMBe, «Libro rexistro de presos», sin. 4312.
[249] Terra e Memoria, fondo Nomes e Voces, entrevista colectiva a Rosario e Josefa Escáneo Pérez, Teresa Eugenia Barreiro, Manuel López, realizada por Andrés Domínguez Almansa e Antonio Somoza Cayado, nº 2292 (Bueu: 7-11-2007).
[250] Base de datos interna de «Nomes e Voces». AIMNOR, «Causa 1363/36», folios 43, 65.

Sobre como se levaba a cabo dito procedemento, non son accións que aparezan recollidas nas fontes —máis alá das de carácter militar— dun xeito claro e directo, como si ocorre no caso das execucións a consecuencia dunha sentenza. Neste tipo de asasinatos, a propia descrición do feito forma parte da peza instruída e recóllese —de forma literal— como calquera outra dilixencia que as autoridades militares ordenan cumprir. Non obstante, os «paseos» que se viron inmersos no desenvolvemento das dilixencias dos sumarios militares son descritos dun xeito moi concreto. Adoitaron ir acompañados dunha xustificación da personalidade «rebelde» da vítima e presentan a acción do asasinato como unha resposta a unha actitude subversiva, frecuentemente asociada cun intento de fuga:

> Manuel Pérez González era de ideología marxista, licenciado de presidio por homicidio y vivía amancebado y a expensas de una mujer dueña de una casa de lenocidio de esta ciudad, siendo por tanto de mala conducta, por lo que figuraba como sospechoso en los libros de este Puesto y era vigilado (…) una pareja de la Comandancia de Coruña compuesta de un Cabo, llamado Gumersindo y un Guardia, a la que acompañaba un alférez médico, fueron quienes procedieron a su detención y conducción a Coruña, a donde creo iban a disposición del Delegado de Orden Público y que de rumor público se dijo que durante dicha conducción y en el lugar de la ocurrencia habían intentado fugarse y que la fuerza conductora se viera en la necesidad de hacer fuego sobre los mismo matándolos[251].

O termo «paseo» contén certo carácter eufemístico, que se ve referido na propia nomenclatura que lle dá entidade ao propio acto violento. Esta condición produce que a maioría da información nos chegue por vías indirectas, principalmente a dos testemuños directos recollidos a través da memoria oral:

> Cuando venís, por ejemplo, de Pontevedra, enfrente, que se llama la Castiñeira porque todos eran castaños (...) aí levábanos de noite... eu... cando foi daquela, os primeiros momentos, na casa onde vivía que despois me votaron fora cerca da carretera. Entonses de noite viña un camión, xa o traían para asustar á xente, debían traerlle aljunas latas de arrastro que fasían un ruido... tuu, tuutuututun... ¿non sabe así?, e sentíanse os jritos dos homes que ían dentro; «Asesinos, que nos ides a matar. Asesinos, asesinos...». E despois, ó outro día, á mañán, xa se sabía que había si acaso vinte ou trinta homes mortos alí... eh... os de fora traíanos aquí levábanos para outros lados[252].

En liñas xerais, estas mortes executáronse pola noite, en horarios e lugares non moi concorridos, pero tampouco demasiado agochados. As cunetas das estradas, os montes, as pontes ou os cemiterios foron algunhas das localizacións máis repetidas onde se atoparon cadáveres que foran «paseados». Foi frecuente que o lugar de veciñanza da vítima non coincidise co lugar de morte ou de aparición do cadáver, feito que levou a múltiples interpretacións no mundo académico, e moitas delas ligadas ao papel da violencia no proxecto golpista —e a súa posterior evolución durante a guerra, a retagarda e a ditadura—, a construcións simbólicas da memoria e do relato colectivo xerado ao

[251] AIMNOR, «Causa 195/37», folio 143.
[252] Terra e Memoria, fondo Historga, entrevista a «Anónimo», realizada por Beatriz López Mira, nº 154 (Bueu: 15-4-1990).

redor deste tipo de crimes[253]. Ditos asasinatos leváronse a cabo tanto de forma individual como colectiva, pero en Galicia non adoitaron ser grandes grupos, como si ocorreu noutras zonas da retagarda, como o sur andaluz. Foi unha modalidade de asasinato sufrido principalmente por homes —aproximadamente un 97,6% do total—, e a pesar de que as mulleres foron minoría, a lóxica da acción seguiu o mesmo tipo de procedemento. Na vila de Cangas do Morrazo, concello próximo a Bueu, Dolores Blanco era a presidenta polas conserveiras da sección de mulleres da Alianza Mariñeira, «A Reivindicadora». O seu marido compaxinaba un cargo sindical co de concelleiro ata que o prenden os primeiros días do Golpe. O 9 de agosto, a súa filla, Lola Rodal recorda que:

> Ás tres da mañá petaron na porta, pum, pum, pum... (...). Mamá baixou; como seguían petando baixou co camisón de durmir, botou un mandilón por enriba e ata non puxo nin zapatillas, baixou así polas escaleiras, pensando que nos iban a dar razón de papá. Dixéronlle, «¿aquí no es la casa de Rodal?, «sí ... —dixo mamá—», «¿usted es la mujer?», «sí», «¡pues venga!». E dixo mamá, «por favor, déixeme ir vestir», «no, no, es para una declaración, así ya vale». Nós quedamos na casa (...). Alí, na praciña que hai onde o edificio no que estaba preso papá, virou un coche, estaban con ela dous gardas civís e mais un falangista, dixéronlle, «¡embarque!». Dentro do coche había unha rapaza nova (...) Polo camiño dano non lles fixeron, mais aldraxáronas con mil cousas, ían bébedos. (...) Antes de chegar ao matadoiro vello de Marín (...) Pararon alí o coche, «¡desembarquen!». Mandaron a unha cara o monte e a outra cara abaixo, «¡caminen!» (...). Entón, mentres mamá subía polo monte, sentiu unha descarga e o berro da compañeira. Ela díxolle ao garda, «Ai, Dios mío!», e o garda, «yo no puedo hacer nada, usted márchese, usted no se vuelva a presentar más a Cangas». El disparoulle ao brazo e caeu, os outros marcharon[254].

Os «escapados», «fuxidos» e/ou «rebeldes» foron aqueles individuos que optaron de forma consciente pola estratexia da ocultación para tratar de evitar as consecuencias da violencia iniciada co Golpe de 1936. Os termos que aluden á súa condición, e que foron empregados para referirse a eles dende tempos coetáneos ata a actualidade, precisan de certa aclaración e reflexión. Son conceptos que non están exentos dunha forte carga moral e tamén denotan certas connotacións negativas asociadas á implantación do discurso vencedor. A súa imaxe pública e o pouso que deixaron na memoria dos testemuños da época sempre pivotou entre dúas visións heteroxéneas e, incluso, contraditorias, «Tíñanlles medo, aos escapados, tíñanlles medo aos escapados, pero

[253] Luis Castro, *Capital de la Cruzada. Burgos durante la Guerra Civil* (Barcelona: Crítica, 2006), 217-222; Javier Rodrigo, «La violencia franquista desde las perspectivas de los grandes genocidios del siglo XX y las lógicas de la violencia en las guerras civiles (la violencia sublevada como violencia fascista)» en *La represión franquista en Andalucía. Balance historiográfico, perspectivas teóricas y análisis de los resultados*, coord. Francisco Cobo Romero (Sevilla: Centro de Estudios Andaluces, 2012), 123-145 (138-139) e Marie-Pierre Bossan, *Memoria da guerra civil en Galicia. O caso de Pontevedra* (Santiago de Compostela: Fundación Luis Tilve, 2019), 150-183.

[254] Laura Gómez Lorenzo, «Entrevista con Lola Rodal Blanco» en *A memoria esquecida: Peladas, presas, paseadas*, Carme Alvariño Alejandro (Santiago de Compostela: Servizo Galego de Igualdade-Andaina, 2006), 77-94 (77-83).

houbo moita xente, moita xente que lles deu a comida, que non lles tiña medo (...). Unha parte tíñalles medo porque o que sabían que lles daban de comer pois viñan por il»[255].

Dende o punto de vista cronolóxico e semántico, adoitase falar —a pesar de ser unha versión estereotipada— de dúas etapas ben diferenciadas na «resistencia» galega, tras o 20 de xullo de 1936. Na primeira delas o grupo caracterizouse por unha actuación improvisada e desorganizada cun carácter maioritariamente defensivo que duraría ata 1943. Mentres que na segunda fase, a figura do «fuxido» convértese na do «guerrilleiro», un perfil caracterizado por estar inmerso nunha estratexia máis organizada que buscaría conformar unha oposición activa e planeada contra a ditadura e que duraría ata 1950[256]. Debido ao marco cronolóxico manexado, unicamente nos centraremos na primeira etapa, momento protagonizado por xentes dun perfil socioprofesional moi variado, dende labradores, obreiros, comerciantes ou burgueses librepensadores que buscaban un único fin, sobrevivir[257].

A figura do «fuxido» foi reconvertida polos poderes sublevados en función da definición pública do «inimigo» a bater. Unha das canles que empregaron foron os xuízos militares, pois transmutaron o «fuxido» en «rebelde» e, por tanto, converteron unha estratexia lexítima de actuación nun delito militar perseguible e castigable, dentro da lóxica da *inventio.* Nesta *performance,* o «rebelde» foi caracterizado como un individuo que eludía a presentación ante a autoridade xurídica militar e foi dotado duns trazos moi característicos. Dentro desta lóxica, o medo actuou, en certos sectores da sociedade, como un xeito de desfigurar a identidade do «fuxido» e provocar rexeitamento e illamento. De xeito paralelo, conviviu unha segunda visión ao redor desta figura que ten que ver, precisamente, con aqueles vínculos sociais que lle brindaron soporte na súa estratexia de supervivencia e aqueles que viviron en primeira persoa dita experiencia e nos que a visión perversa imposta polos sublevados non chegou a calar.

O perfil de «escapado» adoita asociarse, de forma recorrente e maioritaria, aos homes, debido a que foron os que, en maior grao, sufriron este tipo de experiencia vital. Con todo, convén sinalar que, de forma puntual, existiron figuras femininas que viviron experiencias similares. Foi o caso de Purificación Martínez Ronda, militante socialista e filla do alcalde de Vigo executado, que buscou refuxio na zona de Mondariz, onde posteriormente, foi detida e torturada[258].

As estratexias, rutas e destinos polos que pasaron cada un deles adoitaron ser moi variados en función das circunstancias; pero todos compartiron un punto en común: sentiron a necesidade de deixar atrás as súas vidas e familias, algúns poñendo terra de por medio para tratar de superar e esquivar a violencia desencadeada tras o 18 de xullo de 1936. Pasaron a vivir nunha esfera oculta, aínda que interconectada, en ocasións, coa

USC UNIVERSIDADE DE SANTIAGO DE COMPOSTELA

[255] Terra e Memoria, fondo Historga, entrevista a «Anónimo», realizada por Eva González Rodríguez, nº 792 (Rubián-Bóveda, 3-1-1997).
[256] Xavier Costa Clavel, *Las dos caras de Galicia bajo el franquismo* (Madrid: Editorial Cambio 16, 1977), 151.
[257] Víctor Freixanes, *O Fresco. Memorias dun fuxido (1936)* (Vigo: Xerais, 2019).
[258] Andrés Domínguez Almansa et al., «La mujer en el vórtice del terror», 17.

esfera privada e, mesmo, a pública mediante o uso de múltiples estratexias. Uns trataron de buscar rutas de saída do país cara a destinos onde frecuentemente tiñan unha rede de contactos que lles facilitou o proceso. Moitos deles alcanzan o seu obxectivo, como o exalcalde de Monforte, Juan Tizón, ou o extenente de alcalde, Miguel Chapel, e outros fracasan, e mesmo chegan a perder a vida, como Carmen Miguel Agra e os compañeiros cos que intenta fugarse a Francia dende Vigo[259]. Algúns tamén trataron de establecer contacto co goberno da República para ser trasladados á zona que estaba baixo o seu control e poder combater na guerra en favor da defensa da democracia. No mes de agosto de 1937, cinco veciños do partido xudicial de Betanzos escríbenlle ao presidente da República para establecer un plan de rescate e ser evacuados do territorio dominado polos golpistas:

> Somos cinco hombres, nuestros padres y hermanos asesinados por bestia «fascista». Nosotros, perseguidos desde el 22 de julio del 36; día en que fuimos derrotados en la Coruña y Betanzos, por indefensos pero no por vencidos, porque la voluntad nunca se vence. Ahora que el tiempo es tanto máxime en esta triste situación, ya no podríamos pervivir, pero la fe en el triunfo de la República y la causa de los honrados trabajadores es la que nos hace sufrir con paciencia, esta grandiosa odisea, deambulando por estos montes Galaicos. Después de tantas fatigas y no menos imaginaciones hemos podido hablar con un amigo y excamarada a quien después de manifestarle el triste drama de nuestra vida, le hemos expuesto la idea de fugarnos en un avión (única manera de salvarnos). ¿Como? Interrumpe el compañero. Sencillamente: sabemos de una explanada, donde fácilmente puede aterrizar la aviación. Si tuviésemos un hombre que voluntariamente ingresara en el Ejército fascista, pidiera pronto para ir al frente de batalla e inmediatamente se pasara a la zona republicana y de nuestra mano llevara unas letras a los hombres de la República y del Frente Popular, ¡seguramente en breve plazo estaríamos salvados![260]

Describiron na súa correspondencia unha ruta perfectamente trazada para chegar á explanada de aterraxe, un par de quilómetros ao norte de onde a estrada de Pontedeume-Monfero cruza o río, «un pastizal de terreno seco y duro, llanito (a simple vista horizontal) que representa la forma de un rectángulo, cuyas dimensiones son: 250 m. de largo por 200 de ancho, completamente despoblado». Mesmo achegaron un mapa elaborado cos poucos recursos dos que dispoñían —Figura 5— e ofrecían varias datas alternativas para o rescate.

Descoñecemos os detalles sobre o destino que sufriron posteriormente estes cinco veciños. O que si nos consta, é que no momento no que estaban «fuxidos» no monte e buscaron axuda nas autoridades republicanas, estaban baixo o punto de mira da xustiza militar. A principios de outubro de 1936 atopábanse en busca e captura por orde do gobernador civil da provincia da Coruña, Florentino González Vallés. Foran declarados «rebeldes» polo xulgado de instrución de Betanzos en varios autos ditados en dous sumarios por danos con explosivos e sedición e lesións[261]. Ademais, posteriormente,

[259] Andrés Domínguez Almansa et al., «La mujer en el vórtice del terror», 18.
[260] AGMAV, «Documentación del Ejército del Centro sobre información del Ejército Popular», sin. 1171-44.
[261] «Circular do Goberno da provincia», *BOPCo*, nº 236 (14-10-1936), 801-802.

rematarон sendo procesados por rebelión militar e condenados á pena de prisión de 12 anos e un día[262].

Figura 5. Mapa do campo de aterraxe proposto polos «fuxidos» para o rescate. Betanzos. 1936-1939.

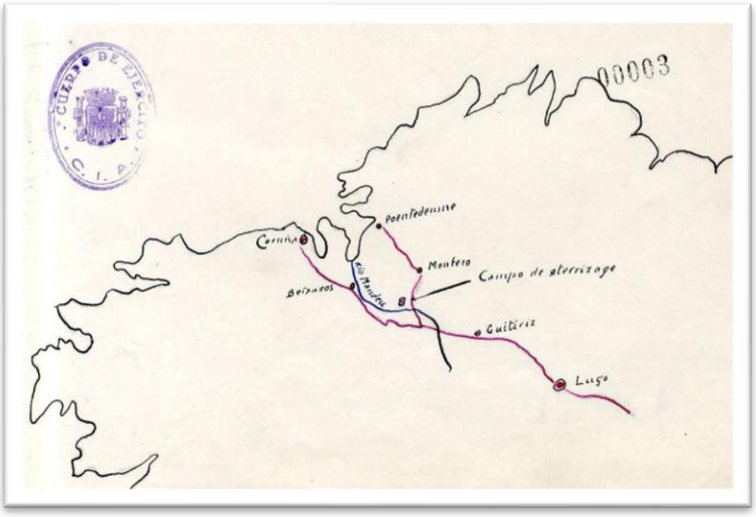

Fonte: AGMAV, «Documentación del Ejército del Centro sobre información del Ejército Popular», sin. 1171-44.

Algúns deles chegaron a buscar refuxio nos lugares máis inesperados, dende palleiros ata cemiterios, pero a gran maioría pasaron longas tempadas vivindo nos montes[263]. Un fillo de emigrantes arxentinos, chega a Betanzos sendo un neno e durante a República afiliouse á UGT, participando de forma activa na actividade sindical democrática. Tras o 18 de xullo de 1936, buscou refuxio nos montes da comarca brigantina e alí estivo durante anos grazas a que, tal e como recorda, «Yo conocía el terreno; la salvación mía y de muchos, sí, porque supe y tenía conocimientos aprendidos, sacados de la experiencia»[264].

Os «fuxidos» adoitaron concentrarse en zonas montañosas de Galicia, nesta primeira etapa, e cada lugar —Figura 6— foi frecuente que estivese asociado a determinados persoeiros, que actuaron a modo de líderes de pequenos grupos sen organización. Pola zona de Ourense, xuntáronse en torno á figura de Raúl Maio e Eladio Rodríguez e, algúns deles, lograron pasar ao bando republicano. Silleiro foi o principal aglutinador de «fuxidos» da zona do Courel, e David Fuentes pola zona do Bierzo, todos eles con importantes contactos con grupos asturianos. Na provincia da Coruña tiñan unha forte presenza na zona próxima a Ferrol, onde destacaron figuras importantes do mundo anarquista que protagonizarían unha confrontación armada máis activa na segunda etapa, como Manuel Ponte. Eran grupos pequenos que, de forma recorrente, mantiñan

[262] Base de datos «Nomes e Voces», http://www.nomesevoces.net/ [3-10-2020]. AIMNOR, «Causa 1135/36».
[263] Terra e Memoria, fondo Historga, entrevista a «Anónimo», realizada por Mª Silvia Gómez Gómez, nº 57 (Betanzos: 1-4-1989); e entrevista a «Anónimo», realizada por Rosa Mª López González, nº 609 (Monforte de Lemos: 8-1-1993).
[264] Terra e Memoria, fondo Historga, entrevista a «Anónimo», realizada por Mª Silvia Gómez Gómez, nº 102 (Betanzos: 15-4-1989).

enfrontamentos cos falanxistas ou atentaban contra instalacións militares. Na zona do Barbanza, destacou un exoficial da armada, Xosé Fernando Fernández Vázquez, quen formaría un comando para secuestrar un destrutor francés para que os pasase a Francia.

Figura 6. Mapa onde das principais zonas transitadas polos «fuxidos» durante a guerra civil e a retagarda. Galicia, 1936-1941.

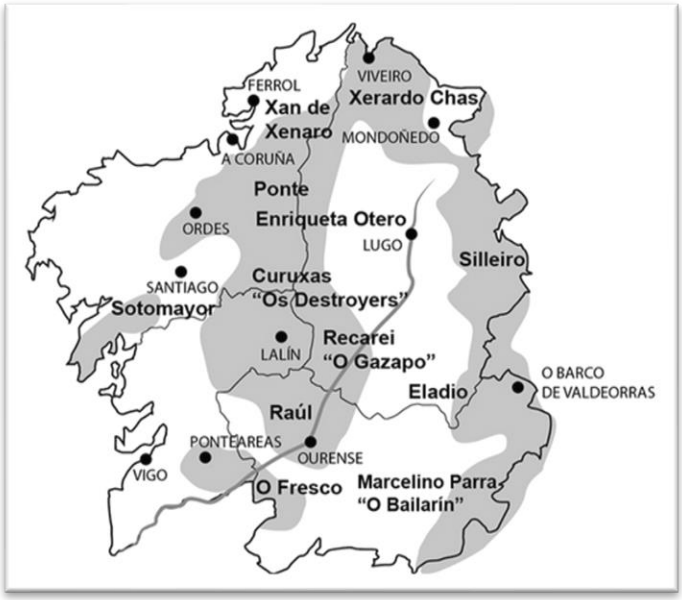

Fonte: Xavier Costa Clavel, *Las dos caras de Galicia bajo el franquismo* (Vigo: Xerais, 2019), 62.

A estratexia de ocultación do «escapado» supuxo severas alteracións nos seus ritmos vitais cotiás. Un dos betanceiros que viviu esta experiencia, afirma que «cada uno buscó refugio donde pudo (…). La gente no dormía en las camas, dormía por los montes (…) Yo estuve así cinco años y tres meses»[265]. As condicións climáticas adversas complicaron o feito de manter un bo estado de saúde, e, aínda que moitos preferían andar en solitario, de forma frecuente, tamén recorreron á agrupación colectiva e isto permitiulles organizarse para mellorar a súa seguridade e as súa condición física:

> Se te mollas e enfrias iso é para pouco tempo, hai que abrigarse, eu tiña uns zocos de madeira, uns calcetíns, había que ter un paraugas, un pasamontañas… E co paraugas non tiña medo a nada! Un tabardo de aviación que me mandaran os amigos do frente… un chaquetón fenomenal, eso... non entran nin as pedras! E, despois, unhas tendas de campaña individuales que as conseguimos por medio dos soldados que estaban servindo a Franco, que estaban tirando tiros en contra do gobierno e protegéndonos a nós, iso é perigoso, eh! Pero eu miraba de non comprometer (…) De noite para nós era a tranquilidade, nós viaxabamos dun lugar para outro, de noite. Nos estabamos provistos dun paraugas e chegabamos a facer casetas de ramas de pino! Que a rama sirve de techo! Faise un esqueleto de paus, a para a terra, e despois vanse tecendo as ramas. Non hai auga quente! Experimentamos tamén cunha manta (…) e colliamos uns catro toxos de toradas e desta maneira, en terra, así, botábaslle unha manta por encima e metiamonos

[265] Terra e Memoria, fondo Historga, entrevista a «Anónimo», realizada por Mª Silvia Gómez Gómez, nº 60 (Betanzos: 15-4-1989).

> aí. Unha manta, unha sábana é o suficiente para desviar a auga… ten que estar declinado… ai non! Non cae unha gota de auga embaixo»[266].

Outros «fuxidos» quedaron varias xornadas en casas particulares tratando de salvar a vida. Ramón Beade Méndez fora alcalde de Betanzos durante a República e, tras o Golpe, tratou de fuxir e sobrevivir deste xeito. O seu fillo, Andrés Beade, recorda sobre o seu periplo como «escapado» que, «el recibiu a axuda de tódolos veciños. Estivo na casa de miña tía, amigos, na propia casa familiar, a leiteira incluso lle ofreceu axuda (...) Meu pai axudáballe nas labores da casa, sen saír fóra, botáballe de comer aos porcos, pelaba as patacas»[267]. A súa estratexia buscou manterse en esferas que favoreceran a ocultación e a clandestinidade —tales como o ámbito doméstico— contexto que fomentou a asunción de roles tradicionalmente femininos no fogar. Precisamente, durante a retagarda, a muller viviu unha experiencia contraria debido ás adaptacións dos homes a diferentes estratexias de agocho e tamén á constante e reiterada mobilización militar que sufriron. Polo que, «durante a guerra a muller levaba o peso de todo, a que traballaba era a muller porque homes non había... as mulleres araban, as mulleres gababan...»[268]. Elas asumiron tarefas e roles desenvoltos con anterioridade polos homes, tanto no traballo do campo como en negocios e pequenas tendas locais. A parella dun importante cargo das Juventudes Socialistas de Bueu que andou «escapado» —e tras entregarse, foi detido, procesado e condenado a prisión— recorda que foi ela quen se fixo cargo do seu negocio, «despois de que el marchou, claro! Eu fun para a zapatería, para xunto os operarios e fun aprendendo a traballar de zapateiro»[269].

Algúns deles conseguiron sobrevivir e, ás veces, finalmente, puideron reintegrarse no lugar de veciñanza que abandonaran previamente. Pero a viabilidade deste final implicou o pago de caras peaxes, pois foron aqueles que se presentaron ante as autoridades civís e militares cando a guerra finalizou. Este acto non sempre significou saír impune, pois aqueles que foran reconvertidos en «rebeldes» pola xustiza militar, pasaron pola reapertura dos consellos de guerra e foron, posteriormente, xulgados. Se ben é certo que non sufriron penas tan severas como nos anos anteriores, algúns si foron condenados a prisión menor. Outros lograron saír sobresidos, pero, con frecuencia, foron postos baixo a competencia da autoridade gobernativa da provincia e/ou en condicións de arresto domiciliario ou liberdade vixiada. Moitos deles non lograron superar con éxito a «fuxida» e morreron de frío, de fame ou a consecuencia das «batidas», constantes persecucións formadas por grupos nos que actuaban as forzas locais de Falange e da Garda Civil baixo a batuta do Exército.

Con todo, en ocasións, o periplo vital do «escapado» volvíase moi extenso e enrevesado, evidenciando o carácter flexible das etiquetas que empregamos para falar de perfís de

[266] Terra e Memoria, fondo Historga, entrevista a «Anónimo», realizada por Mª Silvia Gómez Gómez, nº 60 (Betanzos: 15-4-1989).
[267] Terra e Memoria, fondo Nomes e Voces, entrevista a Andrés Beade Dopico, realizada por Mónica Baleirón e Antonio Míguez Macho, nº 2089 (Betanzos: 11-8-2006).
[268] Terra e Memoria, fondo Historga, entrevista a «Anónimo», realizada por Antonio Núñez Díaz, nº 95 (Monforte: 26-12-1988).
[269] Terra e Memoria, fondo Historga, entrevista a «Anónimo», realizada por Beatriz López Mira, nº 154 (Bueu: 15-4-1990).

vítimas. O testemuño dun coñecido concelleiro durante a República en Bueu, ilústranos sobre a complexidade do fenómeno da persecución, a identidade dos axentes implicados e a usurpación dos lugares que os sublevados converteron en centros de reclusión, tortura e asasinato:

> pude escaparme de la primera vez que vinieron a buscarme para fusilarme, para matarme que… aquellos no andaban con, con bromas. Yo era secretario de los marineros y era el secretario de la Juventud Socialista y era teniente de alcalde por el Partido Socialista y andaba el presidente del sindicato, yo andaba con él, andábamos los dos juntos escapados por los montes. Al pasar cerca de quince días o un mes… eh… llega una orden de que si nos presentásemos que no nos pasaba nada… Nos presentamos. Y después cogieron, a los tres o cuatro días, estaba yo trabajando tranquilamente y me llaman al Ayuntamiento. En el Ayuntamiento ya quedé detenido. Bueno… Y aún te voy a decir más. Y aquel… y el sargento que estaba aquí me salvó de la vida que me vinieron detrás en el mar y me quitaron para matarme y las dos no permitió el sargento, no permitió que llevaran. Más tarde, me llevaron a Pontevedra, también era para matarme. Y después nos llevaron a la Normal (…), pasamos allí una temporada, una temporada hasta que después nos mandaron para la isla de San Simón. Bueno. De allí, después hubo un Consejo de guerra y nos condenaron (…). De allí para Pamplona, para el Fuerte San Cristóbal, los… ladrones más grandes y asesinos estaban allí, en el penado ése, recluidos y eh… y cuando entramos allí desía "Entrarás pero no saldrás" (…). Después a mí ya otro más de Bueu nos mandaron para el Castillo de Cuéllar[270].

O exilio supuxo ir un paso máis alá na estratexia do «fuxido». Debemos ter en conta que este non foi un fenómeno exclusivo da Galicia nin tampouco da persecución do Golpe de 1936 e posterior guerra civil ou retagarda, senón que foi unha constante na nosa Historia, dende comezos do século XIX. De forma recorrente, adoita haber confusión cos termos prófugo ou emigrado pero a aclaración entre todos eles vén da man da capacidade de elección do individuo para quedar ou partir e, tamén, para decidir en que condicións se efectúa a marcha, como e cando. Con todo, as circunstancias que se dan en 1936 permiten falar dun exilio específico no que a marxe de elección é practicamente inexistente. Neste momento, o suxeito que decide exiliarse considera que non dispón doutros medios para salvar a vida, pois permanecer no país supuña un risco real de manter a súa integridade física e a da súa familia. A razón desa persecución estaría na súa actividade pública no ámbito político, sindical, cultural ou profesional da II República con manifestacións ou ideas contrarias ao réxime golpista. O seu proxecto de saída foi abrupto e o feito de non acollerse á categoría de «refuxiado político» no país receptor supuxo obter máis posibilidades de reinserción social e poder pasar desapercibido. Ademais, o exiliado de 1936 adoita presentar un compromiso político estable de cara ao país de orixe[271].

USC UNIVERSIDADE DE SANTIAGO DE COMPOSTELA

[270] Terra e Memoria, fondo Historga, entrevista a «Anónimo», realizada por Beatriz López Mira, nº 154 (Bueu: 15-4-1990).
[271] Xosé Manuel Nuñez Seixas, «Itinerarios do desterro: sobre a especificidade do exilio galego de 1936», en *O exilio galego de 1936: política, sociedade, itinerarios*, coord. Xosé Manuel Núñez Seixas e Pilar Cagiao Vila (Sada: Ediciós do Castro, 2011) 11-52 (11-21).

Tal e como podemos apreciar, esta figura presenta sinerxías moi similares coa de «fuxido», entendido como a persoa que viviu neste réxime de ocultación durante un tempo sen lograr saír do país. Non obstante, esta condición foi a vivida por moitos individuos como unha fase previa ao exilio, sendo por tanto, un status temporal e cambiante. Entre 1936 e 1939, en primeiro lugar, os individuos que, baixo a estratexia da ocultación, lograron pasar á zona republicana e alí incorporáronse ás forzas leais. En segundo lugar, os casos nos que a condición de «fuxido» tardou un tempo en superarse e ao longo da guerra ou da inmediata posguerra logran saír de Galicia por mar ou terra. E, en terceiro lugar, tamén debemos ter conta, os exiliados por azar xeográfico, aqueles que no momento da sublevación se atopaban de forma temporal e momentánea fóra de Galicia e aproveitaron as circunstancias para tomar parte de forma activa no esforzo bélico da República. Algúns autores, incorporan na categoría de exiliado a aquelas persoas que se alistaron de forma voluntaria no exército sublevado coa intención de desertar e facilitar a súa saída, unha estratexia vital complexa e de difícil categorización[272].

No que respecta aos ritmos temporais, adoita facerse unha distinción durante o Golpe e a guerra, entre os meses de xullo e agosto de 1936, por un lado, e o período comprendido entre setembro de 1936 e abril de 1939, por outro. Tras rematar a contenda, danse cambios que implican falar de novos perfís de exiliados reorientados cara ás figuras dos guerrilleiros, na década dos corenta, ou os emigrados por factores sociopolíticos, na década dos cincuenta. Posteriormente daranse as primeiras saídas de militantes pertencentes a unha nova xeración que non viviu a guerra, situación que nos permite falar de realidades substancialmente diferentes[273].

Outra das categorías analíticas empregadas foi a de **detidos,** individuos encarcerados por orde das autoridades sublevadas, principalmente o Goberno Civil, a Comandancia Militar ou o Xulgado de Instrución Militar. Trátase dunha categoría tamén marcada polas diferenzas de xénero, pois, segundo as cifras de «Nomes e Voces» a porcentaxe de mulleres detidas en Galicia, con respecto aos homes é dun 7,41%, unha cifra que a pesar de evidenciar unha minoría, tamén é preciso poñer de manifesto. Pero non só se trata de disparidades cuantitativas. A pesar de compartir, mulleres e homes, certas preocupacións e miserias das condicións infrahumanas destes recintos, elas sufriron un tipo de cargas emocionais específicas asociadas aos diferentes roles de xénero, como puido ser a do suposto abandono dos coidados como nai, filla e parella:

> El problema no era mi propio dolor, era el de mi madre abandonada fuera, y el de tantas y tantas compañeras que convivían conmigo que tenían los maridos, los hijos, los hermanos los padres con la pena de muerte matando a muchos y con la pena de muerte ellas mismas[274].

A detención foi un dos primeiros pasos que os sublevados levaron a cabo para controlar a sociedade e poñer en marcha diferentes mecanismos da violencia. En función do

[272] Íbid., 22-29.
[273] Íbid., 22-29.
[274] Tomasa Cuevas, *Presas. Mujeres en las cárceles franquistas* (Barcelona: Icaria, 2005), 119.

desenvolvemento do proceso de investigación que sufriran, a súa condición puido estancarse un tempo, evolucionar e acadar a liberdade —en moi diferentes réximes— ou pasar polas diferentes fases que implica un procedemento militar, ata desembocar nunha condena de prisión maior ou na execución. As primeiras horas e, mesmo días, adoitaron pasalas nos cárceres municipais ou de partido, mesmo, noutro tipo de recintos que se destinaron, de forma improvisada, para tal fin. Adoitaron ser espazos reducidos e pouco ou nada habilitados para satisfacer as necesidades vitais primarias —Figura 7—; por tanto, foi frecuente compartir cela con outros detidos, pero tamén, experiencias, medos e inquietudes. Ademais, as vítimas detidas, tras pasar esta primeira fase de control e criba, sufriron múltiples agravios específicos e derivados desta situación, dende as torturas e as malleiras ata os «paseos», pasando polo suicidio, nalgúns casos:

> A min leváronme a Bergondo (concello da provincia da Coruña limítrofe con Betanzos), a un centro onde había uns falangistas, denunciado por un individuo, e déronme un vaso de aceite de ricino mais grande ca este, a min e máis a outros dous muchachos máis... e dicen, «Bueno, ahora marchense ustedes». E houbo un señor que marchou para Argentina, que era falangista, era de alí de Pisón, e entonces dixo, «Manolo ... por onde vas ir?», Díxenlle eu, «Non sei, ti dirás», e dixo ... «vas por tal sitio, non vaias polo camiño general... por se acaso». Porque non confiaba dos mesmos compañeiros... Eu tampouco confiei en el, nin fun, por onde el me mandou nin por onde non me mandou non ir, cambiei rotundamente e cheguei, pero tiven que facer moitas paradas, moitas paradas porque o aceite de ricino operou[275].

Figura 7. Grupo de persoas detidas durante a retagarda nun dos espazos destinados para esta tarefa no concello de Monforte, como os baixos do convento dos Escolapios ou o cárcere de partido.

USC UNIVERSIDADE DE SANTIAGO DE COMPOSTELA

Fonte: CDMH, fondo Erich Andrés, sin. 275.

[275] Terra e Memoria, fondo Historga, entrevista a «Anónimo», realizada por Silvia Gómez Gómez, nº 9 (Betanzos: 21-2-1988).

É certo que os procedementos de tortura fóronse volvendo cada vez máis complexos e elaborados, e acadan a súa máxima brutalidade na década dos anos corenta e cincuenta, momento no que a persecución dos «fuxidos» evolucionou cara a persecución dos guerrilleiros. Unha das persoas que colaborou coa guerrilla que andaba pola zona de Monforte de Lemos, Escairón, Quiroga e O Incio —o sur da provincia de Lugo— recorda que, a mediados de 1950:

> Viña de traballar do campo e a Garda Civil colleume e levoume para Lancara a unha casa derruida e tivéronnos incomunicados, dende o 4 hasta o 8, que veu o jefe, Félix e déronnos unha pasada enorme, machacáronnos. Despois leváronnos a Lugo, metéronnos de noite na cárcel porque de día non nos podían meter así desfeitos, estivemos incomunicados 15 días e despois saimos para a celda. Isto foi en xaneiro e o consello foi en xuño (...). A tortura consistiu en poñernos uns aparatos nas mans, uns ferros de metal cunhas alas dunha bicicleta como as palomillas de apretar as rodas e agarrábannos os dedos, codazos no peito, e paus, de todo. E as mulleres queimaballes ata o vello das partes (en Quiroga), á miña prendéronlle lume nas partes[276].

A situación de frustración e impotencia provocada pola persecución e detención foi tal que, en ocasións, favoreceu o desenvolvemento de pensamentos de autodestrución. Un dos exconcelleiros polo Partido Galeguista no concello de Vilamaior que andou «escapado» durante a retagarda e inmediata posguerra —polas comarcas de Betanzos, O Eume, Ferrol e Ortegal— no relato máis íntimo da súa experiencia persoal sinala que durante ese periplo vital:

> eu fun preso, eu estiven preso dúas veces, dunha botei vinte días e da outra botei ano e medio e da comisaría do brigadilla leváronme para o hospital... intento de suicidio... corteime a vena por aquí co cinto de... bueno... eu primeiro dábame igual morrer ca vivir porque eu sabía que trataban pa matarme, alí, arriba de min[277].

Noutras ocasións, este cúmulo de sentimentos e circunstancias levou a constantes intentos por acadar a liberdade. A fuga do forte de San Cristóbal, localizado en Navarra, foi considerada como a «gran fuga das cárceres franquistas» debido ao número de involucrados e á gravidade das súas consecuencias. Dito lugar fora empregado, tras os sucesos de outubro de 1934, como centro de reclusión de presos políticos e, tras o Golpe de 1936, recuperou esa función. Nun inicio acolleu principalmente a navarros, pero, a partir de novembro de 1936, ingresaron multitude de persoas procedentes doutras retagardas, ata chegar, un ano máis tarde, a 2.300 presos[278]. Ao redor dun cuarto do total das mortes derivadas da «gran fuga» eran de orixe galego, entre as cales se atopaban algunhas das vítimas analizadas nos nosos estudos de caso, como Salvador Lobeira

USC UNIVERSIDADE DE SANTIAGO

[276] Terra e Memoria, fondo Historga, entrevista a «Anónimo», realizada por Antonio Núñez Díaz, nº 95 (s/l: 26-12-2008)

[277] Terra e Memoria, fondo Historga, entrevista a «Anónimo», realizada por Margarita Andrade, nº 168 (O Tres-Vilamaior: 15-4-1990).

[278] Iñaki Alforja, *Fuerte de San Cristóbal, 1938: la gran fuga de las cárceles franquistas (testimonios y documentos)* (Pamplona: Pamiela, 2006). Fernando Mikelarena, *Sin piedad. Limpieza política en Navarra, 1936. Responsables, colaboradores y ejecutores* (Navarra: Pamiela, 2015), 110-111.

Juncal, Manuel País Refojo, Benito Núñez Molares ou Salvador Parada Davila, todos eles cumprían a condena a cadea perpetua dun consello de guerra[279].

A traxectoria dos detidos non sempre foi lineal e ás veces, de complexa interpretación, como foi o caso do bueuense, Manuel Loira García. En 1937 foi chamado a filas para loitar na guerra cos sublevados, pero na fronte do Ebro deserta e, tras ser investigado, foi destinado a servir na Mariña republicana. Antes de rematar a guerra marcha de Valencia a Túnez, onde estivo recluído nun campo de concentración. Meses despois consegue regresar a España e pasa por diferentes campos de traballo no sur da península ata 1943, momento no que logra volver ao seu lugar natal e de veciñanza, Bueu. Unha vez regresa, foi descuberta a súa actuación e colaboración e, posteriormente, foi detido e enviado a Pontevedra[280].

No que respecta ás vítimas **procesadas**, foron aquelas que despois de ser detidas, foron postas baixo a xurisdición dun xuíz militar instrutor para comprobar que os feitos sinalados na dilixencia de instrución fosen considerados como delitos en función do CJM e os bandos de guerra. A súa detención segue tendo un carácter provisional ata que o xuízo ten lugar e se determina a condena. Non obstante, foi frecuente que despois de ser declarados oficialmente procesados, os trasladasen a cárceres con instalacións de maior tamaño e próximas á sede do tribunal de xustiza, en Galicia, frecuentemente localizados en capitais de provincia ou en grandes cabeceiras de partidos xudiciais afastados. Deste xeito, as autoridades sublevadas buscaron axilizar os trámites e mellorar as comunicacións e os desprazamentos derivados do desenvolvemento do resto de dilixencias habituais, como a toma de declaracións indagatorias.

O feito de pasar por esta condición supuxo vivir unha detención prolongada, que se puido compaxinar con outro tipo de agravios, como as torturas comentadas anteriormente. Ademais, os suxeitos procesados acumularon antecedentes penais —salvo que se decretase a absolución ou o sobresemento— e foron obxecto de todo un proceso público, baseado na lóxica da *inventio* xurídica, no que as súas accións e comportamentos foron criminalizados. A condición de procesado foi sempre temporal, pois no caso de non presentarse ante as autoridades militares foron declarados «rebeldes» e, no caso contrario, pasaron, posteriormente, a condenados, absoltos, sobresidos ou executados.

USC UNIVERSIDADE DE SANTIAGO DE COMPOSTELA

[279] AIMNOR, «Causa 1363/36», «Causa 1308/36» e «Causa 329/37». Base de datos «Nomes e Voces», http://vitimas.nomesevoces.net/[24-4-2021]. «Rolda de prensa do Goberno de Navarra» (5-5-2017), http://www.navarra.es/home_es/Actualidad/Sala+de+prensa/Noticias/2017/05/05/Proyecto+Ezkaba.htm [24-2-2021].

[280] Terra e Memoria, fondo Nomes e Voces, entrevista a Josefa González Rúa, realizada por Andrés Domínguez Almansa e Gustavo Hervella García, nº 2301 (Bueu: 16-1-2008).

2.2. Manifestacións da violencia na sociedade

A partir da explicación taxonómica anterior sobre os diferentes perfís de vítimas en función do tipo de suceso violento sufrido, presentaremos a súa evolución en termos numéricos seguindo un criterio temporal. Tomaremos como punto de referencia as cifras xerais ofrecidas para Galicia por parte de «Nomes e Voces», un total de 18.092 persoas. Todas elas atópanse clasificadas en diferentes categorías analíticas, en función do tipo de suceso violento sufrido —Gráfica 2—.

Os sucesos que tiveron un maior peso cuantitativo no total das vítimas foron as **condenas a prisión** e os **procesamentos**. No primeiro *ítem* recóllense as persoas que foron condenadas a diferentes penas de cárcere, quedando excluídas as detidas nos procesos preventivos; mentres que no segundo, constan os individuos que foron formalmente procesados dentro de causas militares incoadas a consecuencia do Golpe de 1936, pero non chegaron a ser condenados —absoltos, sobresidos ou inculpados—. Os «**paseos**» constitúen a terceira categoría con maiores cifras, con respecto ao total de vítimas; con todo, o seu peso aumenta no cómputo total das vítimas con resultado de morte. As **detencións** —aquelas persoas que foron internadas en prisións ou campos de concentración, por parte das autoridades golpistas, pero non foron obxecto dun auto de procesamento— e os individuos que non teñen asignado un **suceso**, son as seguintes categorías con maior relevancia numérica. Esta última categoría ten un carácter provisional, consecuencia da necesidade de actualización e avance nas investigacións para completar o proceso de catalogación, pois trátanse, na súa maioría, de persoas que non foron asasinadas, senón que foron procesadas, condenadas ou «fuxidas». Os **executados**, son os seguintes na escala numérica total, cifras que evidencian o relativo peso das mortes a consecuencia dunha sentenza. Os xuízos, máis que para liquidar e eliminar fisicamente aos declarados «culpables» de delitos militares, tiveron outro tipo de funcións na estratexia violenta e na conformación dunha determinada categorización da sociedade —baseada na lóxica de «vencedores e vencidos»— nas que é preciso afondar. As cifras diminúen de forma considerable ata os **desaparecidos e sancionados,** ambos cuns números moi parellos. O primeiro deles alude a persoas que foron asasinadas segundo diferentes fontes pero a desaparición dos corpos impide corroborar as condicións do asasinato e ser catalogadas como «paseos» ou outro tipo de accións non relacionadas de forma directa coa violencia de 1936. O segundo, fai referencia a aqueles individuos que foron multados, depurados ou expedientados e pola propia natureza das fontes manexadas para a elaboración da base de datos, deben considerarse cifras obtidas de forma indirecta, polo que son pouco concretas e non se aproximan á magnitude total do fenómeno. A partir de entón, os números dos demais sucesos son relativamente anecdóticos, sendo consideradas categorías provisionais, pendentes de reelaborar e completar —Gráfica 2—.

Se focalizamos a análise da táboa con respecto aos sucesos que tiveron como resultado a morte dos individuos, o peso das categorías dos sucesos vese alterado considerablemente con respecto á análise xeral —Gráfica 1—. As vítimas que foron asasinadas supoñen un 26,9% do total —4.878 persoas—, mentres que aquelas que non

sufriron o resultado de morte constitúen o 73,03% do total —13.214 individuos—. Agrupouse a clasificación das mortes en función das cifras absolutas con maior relevancia, dando como resultado que un 39% dos asasinatos totais foron a consecuencia dun «paseo», un 29% a raíz de execucións e o 32% das vítimas está repartido entre as demais categorías —Gráfica 1—. Ditas cifras amosan que Galicia presenta unha tendencia similar ás dinámicas xerais observadas para o conxunto do Estado español[281]. Aproximadamente, dous terzos do total das vítimas foron asasinadas sen sentenza nun proceso militar e ambas discorren no tempo dun modo paralelo —Gráfica 2—. Pero tamén é un dos territorios que forman parte da retagarda «pura» con máis mortes, incluso aqueles considerados como paradigmas da violencia sublevada como Cataluña, País Vasco ou Asturias. Ademais, as datas rexistradas amosan que a acción da violencia deu comezo de forma moi temperá, dende os inicios do Golpe e antes de rematar o mes de xullo de 1936. A liña cronolóxica amosa unha intensa actividade que evoluciona, de forma crecente, durante todo 1936 e parte de 1937, sendo a finais de dito ano cando o 90% dos asasinatos xa tiveran lugar[282].

É preciso, tamén, ollar esta realidade dende unha perspectiva de xénero para tratar de desartellar as dinámicas de funcionamento da violencia sublevada[283]. Os últimos datos recollidos por «Nomes e Voces» amosan unha presenza feminina moi escasa nas cifras de vítimas, constituíndo un 4,7% do total. Se nos detemos na desagregación por tipos de sucesos, as mulleres concéntranse nas categorías de procesadas, sanción, prisión e detención e os sucesos que aglutinan, de forma maioritaria, as mortes son os «paseos» e «morte-outras tipoloxías» —Gráfica 3—. Neste último apartado atópanse rexistradas vítimas a consecuencia de actos pouco ou nada premeditados polas forzas sublevadas como por exemplo, mortos en combate, persoas que decidiron suicidarse para evitar ser capturadas ou aquelas que faleceron como consecuencia de torturas, entre outras. Ao contrario do que sucede coas vítimas masculinas, o suceso execución é anecdótico para o caso de mulleres, pois unicamente aparecen rexistradas oito mortes baixo esta etiqueta. Os números tamén evidencian que a porcentaxe de vítimas femininas é relativamente superior no caso de sucesos con resultado de morte —1,74%— con respecto aos que non teñen resultado de morte —5,8%—. Isto amosa como as mulleres non formaron parte, de xeito directo, dunha estratexia violenta que buscou asasinar, perseguir e castigar a un perfil de vítima, maioritariamente masculino e implicado de forma activa nos actos de resistencia ao Golpe militar, e, por tanto, obstaculizaron a toma do poder.

[281] J. Babiano, G. Gómez, A. Míguez y J. Tébar, *Verdugos impunes,* 95.

[282] Lourenzo Fernández Prieto e Antonio Míguez Macho, «Nomes e Voces: balance. Preguntas e interpretaciones. Las huellas del golpe de Estado en Galicia», en *Otras miradas sobre golpe, guerra y ditadura,* coord. Aurora Artiaga Rego e Lourenzo Fernández Prieto (Madrid: Catarata, 2014), 80-110 (95).

[283] Outros investigadores que formaron parte do proxecto estudaron este tipo de cuestión pero nun momento no que a base estaba en construción: Andrés Domínguez Almansa et al., «La mujer en el vórtice del terror» e Carmen Blanco García et al. (coord.), *Vermellas, chamábanlle «rojas». Catálogo da exposición* (Santiago de Compostela: USC Servizo de Publicacións e Intercambio Científico, 2009).

Gráfica 1. Porcentaxe da tipoloxía de vítimas totais con resultado de morte. Galicia. 1936-1940 ca

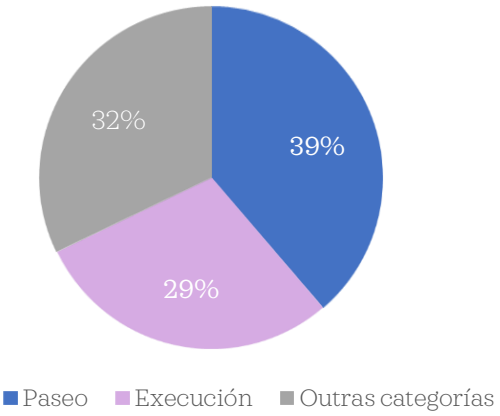

Fonte: elaboración propia a partir da información da base de datos de «Nomes e Voces».

Gráfica 2. Distribución da porcentaxe total das vítimas en función do tipo de suceso. Galicia. 1936-1940 ca.

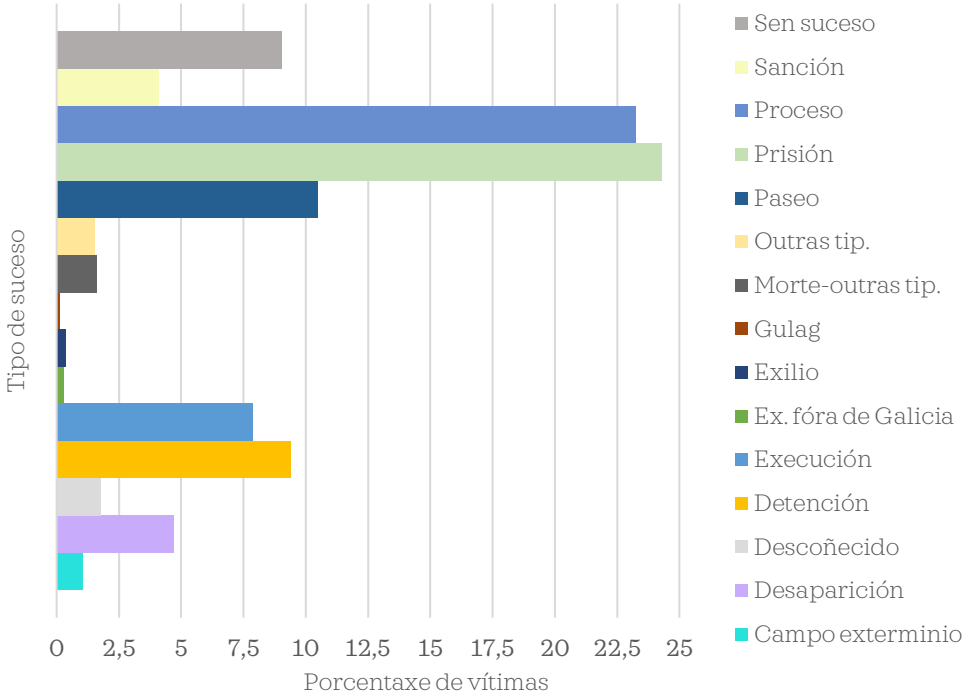

Fonte: elaboración propia a partir da información da base de datos de «Nomes e Voces».

Gráfica 3. Porcentaxe do tipo de suceso con respecto ao total das vítimas femininas. Galicia. 1936-1940 ca.

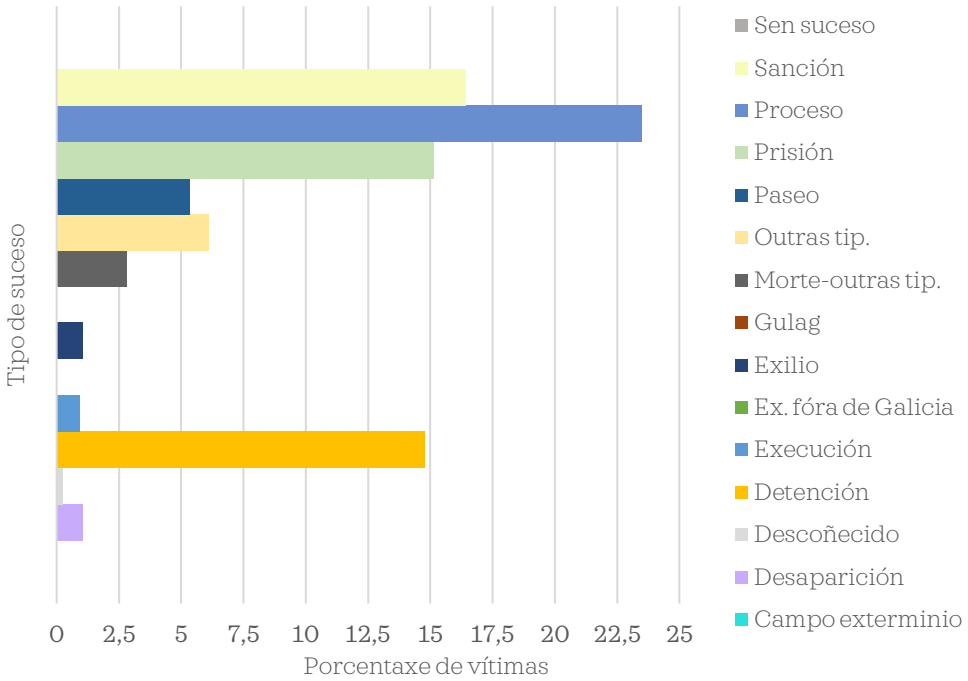

Fonte: elaboración propia a partir da información da base de datos de «Nomes e Voces».

Gráfica 4. Porcentaxe de vítimas por tipo de suceso sobre o total en cada concello. 1936-1940 ca.

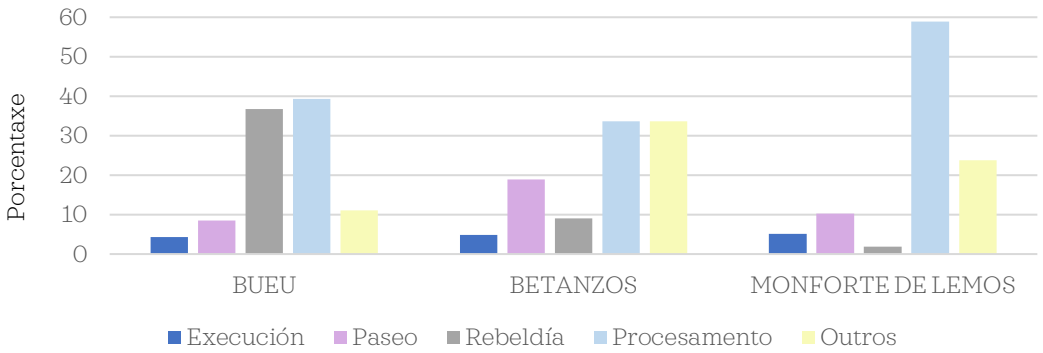

Fonte: elaboración propia a partir da información da base de datos de «Nomes e Voces» e outras fontes.

Gráfica 5. Porcentaxe da evolución anual das vítimas por sucesos no concello de Bueu. 1936-1940 ca.

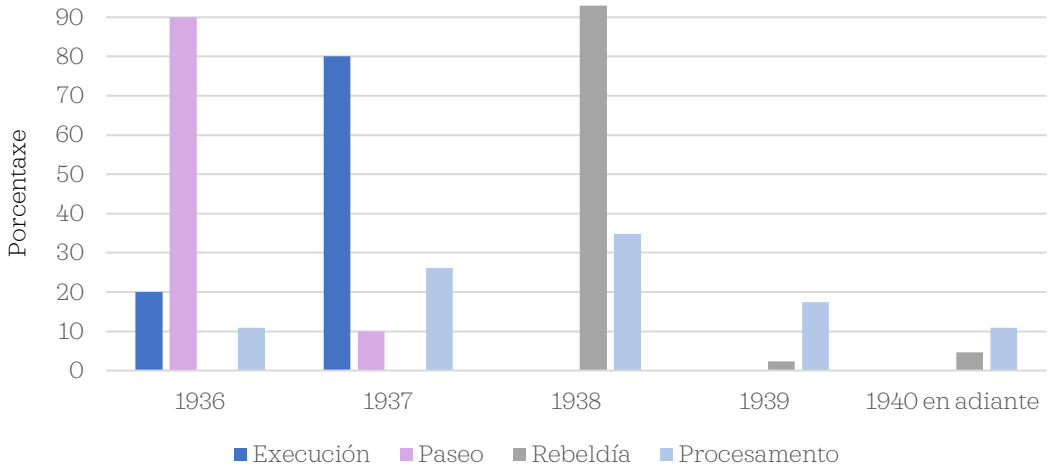

Fonte: elaboración propia a partir da información da base de datos de «Nomes e Voces» e outras fontes.

Gráfica 6. Porcentaxe da evolución anual das vítimas por sucesos no concello de Betanzos. 1936-1940 ca.

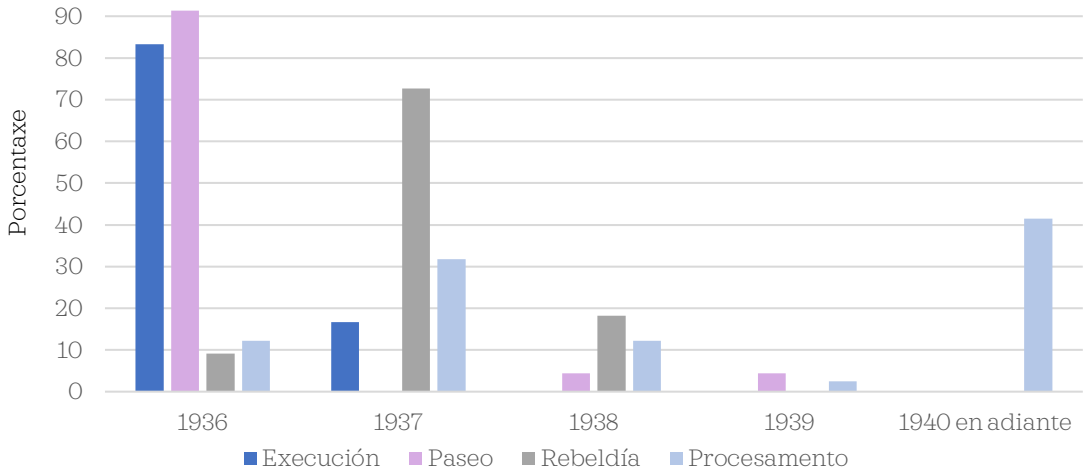

Fonte: elaboración propia a partir da información da base de datos de «Nomes e Voces» e outras fontes.

Gráfica 7. Porcentaxe da evolución anual das vítimas por sucesos no concello de Monforte de Lemos. 1936-1940 ca.

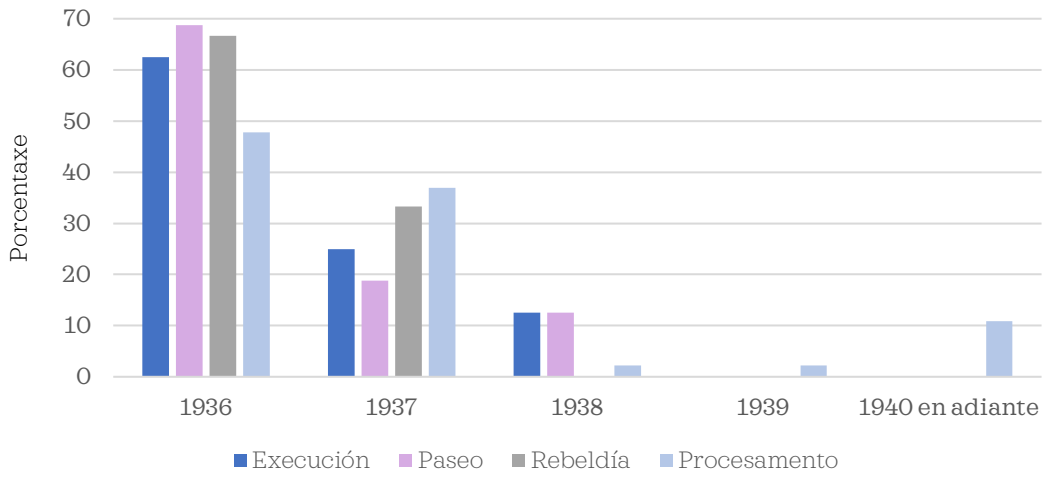

Fonte: elaboración propia a partir da información da base de datos de «Nomes e Voces» e outras fontes.

A continuación ofreceremos unhas liñas xerais Das dinámicas observadas na análise micro dos lugares obxecto de estudo que nos permitirá poñelas en relación coa posterior investigación sobre as causas militares e as actitudes intermediarias. No reconto total da vítimas de cada concello estudado, tomouse como punto de partida a clasificación taxonómica anterior e as cifras recollidas na base de datos de «Nomes e Voces» —Gráfica 2 e Anexos: Táboas 1, 2 e 3—. Con todo, ditas listaxes pasaron por un proceso de reelaboración e cotexo de fontes que permitiron engadir ou excluír algúns dos compoñentes iniciais e matizar e completar o seu perfil de vítima. Unha análise en profundidade das causas militares demostra que non se poden considerar como vítimas de xeito automático a todos os encartados. A capilaridade da violencia no ámbito xurídico situou no punto de mira a unha gran parte da sociedade, pero as propias dinámicas de funcionamento puxeron en marcha efectivos resortes de clasificación dos individuos que permitiron seleccionar as vítimas.

Por exemplo, foron eliminados individuos cun perfil similar a José Cores García, chamado polas autoridades militares por un suposto delito de deserción por non presentarse a filas. Porén, o seu periplo vital revela un perfil contrario ao de vítima analizado anteriormente, pois a Dirección General de Seguridade de Santander confirma que o Golpe sorpréndeo en zona republicana onde «fue tenazmente perseguido por la dominación roja con motivo de pertenecer Falange desde el año 1935». Cando a cidade cae en mans dos sublevados, presentouse ante as autoridades, fixo gardas voluntarias en Falange e tras decatarse da chamada a filas incorporouse no Batallón de Minadores Zapadores nº 6 en San Sebastián[284].

Traballamos sempre sobre unhas cifras mínimas tratando de ser coidadosos á hora de incluír perfís dubidosos. Como resultado, non todas as categorías teñen o mesmo grao de concreción, e son as relacionadas cos procedementos militares —pola propia natureza

[284] AIMNOR, «Causa 328/37», folio 172.

das fontes— as que presentan uns maiores niveis de detalle. Débese matizar que a etiqueta de «procesado» empregada nas anteriores gráficas, inclúe calquera tipo de suceso violento relacionado coa xurisdición militar, salvo a execución. É dicir, inclúense as condenas a prisión, as cadeas perpetuas, as absolucións, os sobresementos, as penas de morte conmutadas e os autos de procesamento revogados —Anexos: Táboas 1, 2 e 3—. Con todo, somos conscientes das grandes diferenzas existentes entre algunhas delas, principalmente entre dous grupos.

Por un lado, aqueles individuos que foron xulgados nun consello de guerra e recibiron, por medio da sentenza, unha determinada condena militar —que vai dende a prisión menor ata a execución, pasando polos declarados en «rebeldía»—. E por outro, as persoas que a pesar de ser chamadas ante as autoridades militares para prestar declaración sobre unha suposta intervención en accións conceptuadas como delito —dende o punto de vista dos sublevados— non chegaron a ser procesadas e condenadas, e por tanto, non pesan sobre elas antecedentes penais derivados de tales actuacións. En función do punto no que foran desvinculadas do procedemento, estamos falando de inculpados, absoltos ou sobresidos, condicións que implicaron a anulación das dilixencias das investigacións sobre o seu comportamento e a cancelación da elevación de autos ante un tribunal militar e a celebración dun consello de guerra. No caso dos sobresidos, non foi residual o feito de que pasaran a estar baixo a disposición da autoridade gobernativa e nalgúns casos se continuaran as investigacións por outras vías paralelas á militar, realidade que tamén tratamos de recoller e poñer de manifesto.

Algunhas das persoas presentan determinados matices no suceso violento adxudicado que é preciso ter en conta nunha análise cualitativa en relación coas cifras e porcentaxes xerais ofrecidos. Por exemplo, aqueles individuos que foron declarados nun xuízo militar como «rebeldes», pero puidemos comprobar que iso foi a consecuencia de estaren exiliados, «fuxidos» ou que foran «paseados». Ou viceversa, aqueles individuos que se atopaban «fuxidos» pero que se presentan ante as autoridades militares —tanto de forma voluntaria como involuntaria— e posteriormente foron procesados e/ou xulgados. Tamén foi o caso daqueles condenados a pena de cárcere que terminaron falecendo nos diferentes centros de reclusión por varios motivos; enfermidades derivadas das condicións insalubres nas que se atopaban, suicidios ou intentos de fuga. Do mesmo xeito, moitos exiliados adoitaron refacer —como puideron—, as súas vidas nos países de destino e integráronse na vida social por canles habituais grazas á súa rede de contactos ou á axuda recibida nos campos de refuxiados instalados en países como Francia. Con todo, hai que matizar que os periplos vitais persoais son variados e complexos, ao igual que o son os mecanismos de funcionamento da violencia empregada a partir de 1936. Traxectorias como as do bueuense, José Ferradás Pastoriza, ilustran este feito. Tras «fuxir» do seu fogar a noite que viñeron a buscalo, logra chegar a Francia e atopar refuxio nun dos campos habilitados para os republicanos españois con periplos semellantes. Nese momento pérdeselle a pista ata que, a consecuencia da invasión nazi, foi

USC UNIVERSIDADE DE SANTIAGO

trasladado, a comezos de 1941, a un campo de prisioneiros da Baixa Sajonia e posteriormente enviado a Mauthausen, onde falece seis meses despois[285].

No caso de que teñamos constancia de que unha persoa aglutine máis dun suceso e sexan considerados como categorías independentes, tomaremos para o cómputo numérico aquela condición que foi máis perenne para dita persoa. Por exemplo, casos como o do betanceiro Enrique Carro Pena, declarado rebelde e posteriormente xulgado e sobresido, serán considerados dentro da análise cuantitativa como procesados. Actuarase na mesma liña para aqueles individuos que antes de ser xulgados permanecían na condición de «fuxidos», como José María Medín Vidal ou Antonio Vázquez Pérez. Os individuos que foron declarados «rebeldes» e se atopaban de xeito simultáneo exiliados —Juan Tizón ou Miguel Chapel—, serán considerados como «rebeldes», pois é a condición que máis pesa e para ser revogada precisa volver ao país e presentarse diante das autoridades. No caso daquelas persoas que sufriran condenas derivadas dunha sentenza en consello de guerra que fosen revogadas, anuladas ou conmutadas, serán igualmente consideradas como procesadas, salvo as sentenzas a pena de morte conmutadas. Este tipo de situacións foron moi infrecuentes e ademais, non poden considerarse como vítimas con resultado de morte, a única das condicións irreversibles para unha vítima. Este tipo de consideracións obedecen a que as súas experiencias previas como vítimas, vense alteradas e modificadas tras pasar por un procedemento sumario e por tanto, son matices a ter en conta dende un punto de vista da análise cualitativa.

Se nos detemos na comparación do peso dos diferentes sucesos violentos, con respecto ás cifras xerais de vítimas, podemos observar como sobresae a porcentaxe de procesados por encima das demais categorías —Gráfica 4—. Outra tendencia común é o maior peso dos asasinatos como consecuencia dun «paseo», sobre as execucións tras sentenza nun consello de guerra. A condición de «rebelde» é unha das máis flutuantes, pois está supeditada a múltiples variables, tal e como explicaremos nos seguintes apartados e capítulos. O mesmo ocorre, aínda que en menor grao, co resto de sucesos violentos, unhas categorías de análise que evidencian maiores problemas de localización, tipificación e cotexo nas fontes. Deste modo, centrarémonos na comparación dos principais sucesos identificados que están intimamente ligados coa evolución da xustiza militar golpista, que implicaron unhas altas doses de intensidade violenta e/ou que supuxeron uns elevados niveis de participación social: «paseo», execución, «rebeldía» e procesamento —Gráficas 5, 6, e 7—.

Tal e como podemos observar para Bueu —Gráfica 4—, sobre un total de 117 vítimas veciñas do concello, das que temos constancia, detéctase unha preponderancia daquelas que foron procesadas —46 persoas— ou declaradas en rebeldía —43 persoas—, ambas entre un 36 e 40%, fronte as demais categorías. No referido ás vítimas con resultado de morte —un total de 15 individuos—, ambas suman ao redor dun 13% do total; pero é

[285] «La memoria nazi rescatada de un vecino de Bueu en el horror nazi», *Faro de Vigo*, 10-4-2019, https://www.farodevigo.es/o-morrazo/2019/04/10/memoria-rescatada-vecino-bueu-horror-15723848.html [16-3-2021].

necesario subliñar que a porcentaxe de asasinados sen relación cun procedemento sumarísimo —8,54%— duplica aos executados a raíz dunha sentenza a pena de morte —4,27%—. Un total de 46 persoas compareceron ante un xuíz militar e tiveron, como pouco, que dar explicacións acerca do seu comportamento en relación ás dilixencias que investigaron delitos conceptuados na lóxica da *inventio*. Ademais, un mínimo do 36,75% das vítimas totais identificadas foron cualificadas como «rebeldes», tras ser postas polas autoridades militares en busca e captura e non dar resposta. Isto significa que a xustiza militar foi un mecanismo empregado para executar, pero resultou tan ou máis efectivo para o cometido de controlar, investigar, deter, interrogar e castigar a gran parte da sociedade. A cuestión dos «fuxidos» e exiliados está pouco traballada en Bueu ao presentar unhas cifras mínimas moi baixas, en contraste coa tendencia que diversos estudos amosan para a provincia de Pontevedra[286]. O número de detencións tamén son relativamente baixos, tendencia bastante habitual se temos en conta que foi un estado temporal no que a maioría dos detidos sufriron outras consecuencias que os levaron a ser clasificados baixo outras etiquetas de vítimas, como procesados, executados ou «paseados». Ademais, resulta moi complicado atopar e acceder a fontes que recollan este tipo de datos, como libros de rexistros de presos ou outras de carácter indirecto, polo que adoita ser unha cifra pouco precisa e con tendencia á baixa.

O grupo das vítimas veciñas dos concellos de Betanzos está composto por un total de 122 persoas, das cales, as cifras de asasinados constitúen unha cuarta parte das restantes —aproximadamente suman un 24% do total—. Dentro desta minoría, as vítimas executadas —ao redor dun 5%— representan a cuarta parte das paseadas —un 20%— e por tanto, as vítimas mortais son inferiores, con respecto ao cómputo total, e nelas a xustiza militar tivo unha incidencia menor. Con todo, no referido ás traxectorias persoais das vítimas sen resultado de morte, o peso da xurisdición militar é máis elevado; pois practicamente a metade das vítimas totais —aproximadamente as porcentaxes de «rebeldes» e procesados suman cerca dun 50%— se viron inmersas de forma directa en acusacións por parte dun xuíz instrutor. En función dos casos, dita involucración rematou con declaracións en rebeldía ou sentenzas a diferentes penas. No que respecta ás categorías non mortais, ordénanse de maior a menor peso cuantitativo da seguinte forma: procesados, exiliados, detidos, «rebeldes» e «fuxidos»; por tanto, os procedementos sumarísimos foron moi útiles á hora de controlar e investigar a gran parte da sociedade —Gráfica 4—.

No concello de Monforte detectáronse un total de 156 vítimas que sufriron diferentes sucesos violentos, ao redor dun 15% foron asasinadas e o 85% restante pasaron por outro tipo de circunstancias que non supuxeron a morte. No primeiro caso, a porcentaxe de persoas «paseadas» —10,25%— duplica á das executadas —5,12%—, resultados que, en comparación cos demais concellos semellan relativamente inferiores. Con todo, as

USC UNIVERSIDADE DE SANTIAGO DE COMPOSTELA

[286] Non quere dicir que houbese un número menos de «fuxidos» no concello de Bueu, só que non se atoparon fontes que nos desen acceso a unha información máis completa. Para ver a dinámica xeral deste perfil de vítima, vid.: Xoán Carlos Abad Gallego, «El Gobernador Manuel Gómez Cantos, un personaje controvertido: redentor de "fuxidos" o criminal de uniforme», *Boletín Informe de Estudos Vigueses*, nº 10 (2004), 131-174.

elevadas cifras de procesados presentes neste concello, con respecto aos demais analizados, condiciona as porcentaxes do resto de sucesos, sobre o cómputo xeral das vítimas. Case un 60% das vítimas totais víronse inmersas nalgún procedemento militar durante o Golpe e a retagarda. As demais categorías presentan cifras considerablemente inferiores, sendo as seguintes con maior peso, os exiliados e os detidos —categorías recollidas no epígrafe «outros» na Gráfica 4 e que constitúe un 23,71% das vítimas totais—. Neste concello os «rebeldes» e «fuxidos» son insignificantes, dentro das cifras totais, pois apenas constitúen un 2% das cifras totais —Gráfica 4—.

Na evolución cronolóxica dos sucesos violentos sufridos polas vítimas dos tres concellos estudados —Gráficas 5, 6 e 7—, entre 1936 e a inmediata posguerra, podemos observar certos trazos comúns. As porcentaxes máis elevadas de «paseos» concéntranse durante os primeiros meses tras o Golpe, durante 1936. A partir de 1937, as cifras descenden de forma brusca, chegando a ser inexistentes, nalgún caso puntual. Os picos das execucións non son tan evidentes, aínda que existe certa tendencia, similar á dos «paseos», de aglutinarse en 1936. Con todo, en lugares como Bueu, o pico trasládase a 1937 e, no caso de manifestar elevadas porcentaxes, como en Monforte, a súa evolución descendente adoitou ser máis gradual. Debemos ter en conta que se trata un tipo de suceso supeditado á evolución do procedemento xudicial, un trámite de que, a pesar de que se intentou axilizar nun primeiro momento, precisou dun tempo maior que os «paseos» para ser levado a cabo. Mediante esta lóxica explícase que moitos xuízos instruídos en 1936 non emitan sentenza ata 1937, ano no que as cifras de procesados e executados superan considerablemente os «paseos». As porcentaxes de procesados e «rebeldes» seguen unha evolución máis inestable e non sempre evolucionan de forma gradual descendente dende 1936 ata 1939. A partir de 1938, as cifras da violencia baixan, de forma considerable, ata quedar reducidas practicamente á anécdota. Con todo, prodúcese unha breve recuperación tras a guerra, que se prolonga máis alá de 1940, de forma especial nos sucesos relacionados cos procesos militares.

Nos capítulos seguintes, por medio dunha análise dos ritmos de instrución, dos ditames de sentenzas e do papel dos xuízos no conxunto da estratexia violenta do Golpe e da retagarda, buscaremos cales son as lóxicas e os factores que explican estas cifras. Anticipamos que a comparación dos ritmos temporais dos «paseos» coas datas de instrución das causas que desembocaron en execucións, amosa que son fenómenos que teñen lugar de forma moi parella no tempo. Isto matiza, de forma considerable, o sostido pola historiografía tradicional sobre os inicios da retagarda, momento no que se produciría unha suposta «violencia en quente» protagonizada polo «descontrol, desorganización e pouca planificación» dos «paseos» que axiña demandou unha corrección por parte das autoridades golpistas. Por tanto, ditas posturas manteñen que tras esa primeira fase protagonizada polos «paseos», a violencia cun carácter oposto, máis organizada, planificada e ordenada por medio dos xuízos militares cobraría unha importancia superior. Con todo, un percorrido polas cifras anteriores —recollidas nas Gráficas 4, 5, 6 e 7— pon en dúbida esa tese interpretativa e evidencia a convivencia de ambas violencias.

PARTE I: A XUSTIZA MILITAR GOLPISTA

3. O deseño da *inventio* xurídica e o bando de guerra

O golpe de Estado do 18 de xullo de 1936 foi un acto de rebelión e insubordinación de natureza ilexítima e anticonstitucional, segundo a lexislación vixente nese momento. Os sublevados, conscientes desta realidade, intentaron perverter e inserir a súa acción nun marco de falsa aparencia legal por medio dos bandos de guerra. Estes serviron para declarar o estado de guerra, unha condición que, segundo o artigo nº 48 da Lei de Orde Pública de 1933, só se podía levar a cabo coa autorización e baixo a delegación do poder executivo:

> Si la autoridad civil, una vez empleados todos los medios de que en circunstancias ordinarias dispone y, en su caso, los que para las extraordinarias le otorgan los precedentes capítulos, no pudiera por sí sola, ni auxiliada por la judicial y por la militar, dominar en breve término la agitación, ni restablecer el orden, lo prevendrá en un bando que publicará con la solemnidad posible, y al propio tiempo se pondrá urgentemente en relación con la autoridad judicial ordinaria, la militar y el auditor de la jurisdicción y dispondrá la inmediata declaración del estado de guerra, procediendo seguidamente la Autoridad militar a la adopción de medidas que reclame la paz pública. De todo ello se dará directamente cuenta inmediata al gobierno y a las autoridades superiores jerárquicas respectivamente[287].

Este feito é precisamente o que lle outorga a identidade de Golpe, entendido como «desmantelamento das institucións constitucionais sen seguir o procedemento legal previamente establecido»[288]. En consecuencia, constitúe o punto de partida do que denominamos como *inventio*, un complexo procedemento que a continuación trataremos de explicar e fundamentar. Este arranca cos bandos declaratorios do estado de guerra publicados nas prazas militares polas autoridades golpistas que pautaron a toma das principais guarnicións. En Galicia todos eles viron a luz case de forma simultánea a través dos principais responsables do Golpe en cada zona —Táboa 1—. A súa relevancia radica en que foron o mecanismo polo que terxiversaron a ilegalidade de orixe e inserírona nunha retórica de falsa aparencia legal. Isto permitiulles asentarse no poder, eliminar as garantías individuais establecidas na Constitución de 1931 e supeditar as forzas armadas, a xustiza común, a orde pública e o poder civil á autoridade militar.

[287] *Gaceta de Madrid*, nº 211 (30-7-1933).
[288] Diccionario del Español Jurídico, https://dej-enclave2.rae.es/lema/golpe-de-estado [4-5-2021].

Os bandos publicados nos principais núcleos de poboación en Galicia son documentos con puntos en común pero a maioría constitúen textos diferenciados. A única excepción é a da cidade de Ferrol, onde o comandante militar da praza, Ricardo Morales, actúa como delegado das forzas armadas da VIII División, institución que preside o comandante da capital coruñesa, Enrique Cánovas Lacruz. En consecuencia, os bandos militares da praza da Coruña e de Ferrol son o mesmo. Nas demais cidades obsérvanse directrices comúns, incluso certos parágrafos repetidos, que se van ampliando a raíz do bando primitivo de Cánovas, na Coruña, ou o de Franco, en Canarias. Nos sete documentos publicados nos principais núcleos de Galicia quedan patentes as consecuencias derivadas da declaración do estado de guerra segundo o recollido polo CJM: a militarización das forzas armadas baixo a batuta do exército. Todos eles definen os delitos supeditados á xurisdición de guerra e nun principio fano de xeito sucinto —definidos como «todos los hechos delictivos de origen el tipo político-social»— pero posteriormente irán incorporando outros matices.

Táboa 1. Lectura dos bandos de guerra nas principais cidades galegas.

Cidade/Praza	Comandante militar	Data lectura
A Coruña	Enrique Cánovas Lacruz	20 de xullo de 1936
Ferrol	Ricardo Morales Díaz	22 de xullo de 1936
Santiago	José Bermúdez de Castro y Feijoo	21 de xullo de 1936
Vigo	Felipe Sánchez Rodríguez	20 de xullo de 1936
Pontevedra	Manuel Gómez Santos	20 de xullo de 1936
Ourense	Luis Soto Rodríguez	20 de xullo de 1936
Lugo	Alberto Caso Agüero	20 de xullo de 1936

Fonte: elaboración propia a partir da prensa

Conforme pasan as horas, cada documento achega unha definición do repertorio de accións consideradas delitos notablemente máis ampla, tal e como recollen os artigos nº 5 e 7 do bando de Ourense, ou o nº 5 de Lugo:

> Serán considerados, desde luego como reos de rebelión o sedición común o militar, según las circunstancias aplicándoles, en su caso las penas del Código de Justicia Militar: a) los que cualquiera que sea su número resistieren o atacaren a la Autoridad o la fuerza pública o desobedieren (sic) sus mandatos. b) los que celebraren reuniones o manifestaciones no autorizadas. c) los que atentaren contra la libertad del trabajo, de palabra, por escrito aunque sea impreso, o empleando la violencia. d) los que profirieren cualquier clase de gritos subversivos o por medio de la palabra hablada o escrita injurien al Régimen, a las Autoridades (...) e) los que de cualquier forma perturben o impidan toda clase de comunicaciones o servicios públicos[289].
>
> Los comprendidos en la ley de 10 de julio de 1894, llamada de explosivos[290].

USC UNIVERSIDADE DE SANTIAGO DE COMPOSTELA

[289] *La Zarpa*, 30-7-1936 (art. nº 5).
[290] *La Zarpa*, 30-7-1936 (art. nº 7, precepto nº 2).

> Los desórdenes públicos y desobediencia y denegación de auxilio de los artículos 266, 268, 269, 374 y 377 y prolongación y abandono de funciones del artículo 385 y 387, todos en el código penal[291].
>
> Los de allanamiento de morada y robo de armas, y los que tiendan a impedir el abastecimiento de los artículos de primera necesidad[292].
>
> Los que por medio de atentado contra personas o cosas o cualquier otro modo perturben el orden público o tuvieren en su poder armas (…) Las hoces se consideran como armas a todos los efectos (no puede, en consecuencia, transitarse con ellas)[293].

O bando de guerra era máis que un documento, pois converteuse na arma primixenia empregada polos sublevados para impoñer o dominio do territorio de forma física e concreta. A lectura de ditos documentos converteuse tamén nun evento público e social nas principais cidades e lugares da retagarda. En ocasións, —Figura 8— empregáronse automóbiles procedentes das requisas, adaptados con potentes equipos de son, que percorrían as principais rúas dos lugares anunciado ao público as pautas da «nova orde» político-social.

Figura 8. Automóbil anunciador equipado con altofalantes que recorría os puntos clave da cidade. A Coruña. 1936.

Fonte: *La Voz de Galicia*, 29-7-1936, 2.

Unha vez declarados os bandos de guerra, o armazón lexislativo —con base xurídica-militar— empregado polos golpistas para desarticular o Estado democrático —por medio da forza e da violencia— estará composto por un conxunto de *corpus* legais que foran aprobados a finais do século XIX e que permaneceron vixentes ata a súa agrupación baixo a Lei de 17 de xullo de 1945[294]. Co golpe de Estado establécense algunhas diferenzas no funcionamento orgánico da xurisdición militar segundo a condición de cada territorio, marcada pola evolución da contenda. Na zona da retagarda golpista, os

USC UNIVERSIDADE DE SANTIAGO

[291] *La Zarpa*, 30-7-1936 (art. nº 7, precepto nº 3).
[292] *La Zarpa*, 30-7-1936 (art. nº 7, precepto nº 4)
[293] *El Progreso*, 21-7-1936, 1.
[294] Fernando de Querol y Durán, *Principios de Derecho Militar Español* (Madrid: Editorial Naval, 1946). O «Código de Justicia Militar de 1890», o «Código Penitenciario, de 24 de agosto de 1888» e as «Leyes de Organización y Atribuciones de los Tribunales de la Armada y de Enjuiciamiento Militar de Marina, de 10 de novembro de 1894».

consellos de guerra funcionaron de forma moi activa e seguiron o marcado polo CJM con leves cambios. Na zona republicana, ata a creación dos tribunais especiais de guerra, en febreiro de 1937, a xurisdición militar quedou en mans dos tribunais populares cunha actividade moi reducida[295]. Tras a contenda, coa Lei do 12 de xullo, restaurase o CJM de 1890 sen as modificación realizadas no período republicano, salvo as introducidas pola Lei de Espionaxe, de 26 de xullo de 1935, e os reaxustes engadidos polos golpistas en xullo de 1936[296].

Días despois de declarar o estado de guerra, os comandantes militares das prazas localizadas nas capitais provinciais publican diferentes circulares nas que se recollen as directrices para «mantener el orden público en las demarcaciones de los Ayuntamientos de esta provincia y en el interrumpir las funciones administrativas, que en el admiten, sin grave prejuicio, su paralización». É dicir, comeza a reorganización do poder, do espazo, destitúen as corporacións locais republicanas, ordenan a depuración dos funcionarios públicos, nomean delegados da súa autoridade, mesmo para cuestións de índole administrativa «sirviéndose de base para asegurar el imperio de las Leyes, los bandos dictados por la Autoridad Militar, y en su defecto la Ley de Orden Público», ordenan a creación dunha milicia armada a cargo de un Subdelegado de Orde Pública e distribúen as competencias do poder militar e civil entre os delegados do Exército e da Garda Civil como representantes das forzas armadas[297].

Reprodúcense dinámicas similares no resto dos territorios do Estado español que caen baixo o poder golpista; Miguel Cabanellas publica o bando que declara o estado de guerra en Zaragoza, Emilio Mola en Pamplona, Aranda en Oviedo ou Franco en Canarias. A grandes trazos, todos parten das mesmas premisas, aínda que con certas peculiaridades segundo o territorio. Por exemplo, o bando proclamado en Lugo por Alberto Caso Agüero recolle que «Las hoces se considerarán como armas a todos los efectos (no puede, en consecuencia, transitarse con ellas)»[298].

Posteriormente, a constitución da Junta de Defensa Nacional e a asunción de todos os poderes serán o punto de partida para que os poderes golpistas se asenten formalmente nos espazos que irán conformando a «retagarda nacional». Nese aspecto, o seguinte paso primordial é a publicación, a finais de xullo, do bando de guerra asinado polo presidente da Junta de Defensa Nacional de Burgos, Miguel Cabanellas[299]. Este documento reagrupa e pon de manifesto distintos elementos que xa se intuían nos bandos de guerra publicados nas diferentes prazas da retagarda dende o día 19 de xullo. Nel recóllense os

[295] Antonio González Quintana, «Justicia militar en la España Republicana durante la Guerra Civil Española (1936-1939)» en *Justicia en guerra. Jornadas sobre la administración de justicia durante la guerra civil española: instituciones y fuentes documentales*, coord. VVAA (Madrid: Ministerio de Cultura, 1990), 171-188.
[296] Nicolás González-Deleito y Domingo, «Justicia Militar en la España Nacional: 1. La jurisdicción Militar en el periodo 1918-1936», en *Justicia en guerra. Jornadas sobre la administración de justicia durante la guerra civil española: instituciones y fuentes documentales*, coord. VVAA (Madrid: Ministerio de Cultura, 1990), 389-394.
[297] *BOPCo*, nº 170 (28-7-1936), 1.
[298] *El Progreso,* 21-7-1936, 1.
[299] «Bando», *Boletín Oficial de La Junta de Defensa Nacional,* nº 3 (30-7-1936).

fundamentos xurídicos que aplicarán os golpistas observando dúas cuestións, a tipificación de delitos e as competencias da xurisdición de guerra en todo o territorio baixo o seu mando. Son, en definitiva, as directrices de actuación iniciais que se irán completando con sucesivos decretos e leis, como por exemplo, a creación do Alto Tribunal de Xustiza a principios de novembro de 1936. Este matiza o establecido anteriormente no artigo nº 6 do Decreto nº 79, asinado pola Junta de Defensa Nacional. Na práctica supuxo a asunción de novas competencias como a definición dos ámbitos de actuación entre a xurisdición de Terra e a de Mariña, a información sobre as conmutacións de penas, a resolución de certos recursos ou a posibilidade de declarar nulo parte do procedemento[300].

Segundo o artigo nº 4 do bando asinado por Miguel Cabanellas, os consellos de guerra xulgarán mediante procesos sumarísimos aqueles delitos comprendidos nos títulos V, VI, VII e VIII do Tratado segundo do CJM. É dicir:

> delitos contra la seguridad de la patria (delitos de traición, delitos de espionaje, delitos contra el derecho de gentes, devastación y saqueo), delitos contra la seguridad del Estado y del ejército (rebelión, sedición, insulto a centinelas, salvaguardias y fuerza armada), delitos contra la disciplina militar (insubordinación, desobediencia, extralimitaciones en el ejercicio de mando) y delitos contra los fines y medios de acción del ejército (abandono de servicio, negligencia, denegación de auxilio, delitos contra los deberes del centinela, abandono de destino o residencia, delitos de deserción, inutilización voluntaria para el servicio, celebración de matrimonios ilegales o delitos contra el honor militar)[301].

O artigo nº 5 completa a tipificación de delitos susceptibles de ser sometidos á xurisdición de guerra a rebelión, a sedición, os atentados, a resistencia e a desobediencia á autoridade e a os seus axentes e demais, que comprende o artigo nº 3 do «Código Penitenciario» común baixo o epígrafe de «delitos contra el orden público». Tamén aqueles delitos que teñan que ver con atentados contra calquera tipo de infraestrutura pública como edificios ou vías de comunicación; os delitos contra persoas por motivos sociopolíticos ou contra calquera medio de publicidade.

Unha das claves deste bando é o artigo nº 6, no que se matiza e resignifica o concepto «rebelde» con respecto ao designado polo CJM. O artigo nº 237 do capítulo I do título VI do tratado segundo do Código de 1890 sinala que «son reos del delito de rebelión militar los que se alcen contra las armas contra la constitución del Estado, contra el Rey, los Cuerpos Colegisladores o el Gobierno legítimo, siempre que lo verifiquen concurriendo a alguna de las circunstancias siguientes (...)». Este é un dos primeiros pasos no proceso de inversión da xustiza que, anos despois, Serrano Suñer, denominou «justicia al revés». É dicir, restablécese na cima da legalidade os rebeldes golpistas e viceversa, na «ilegalidade rebelde» os defensores da orde establecida[302]. Na práctica, o artigo nº 6 está

USC UNIVERSIDADE DE SANTIAGO DE COMPOSTELA

[300] «Decreto nº 42, creando el Alto Tribunal de Justicia Militar», *BOE*, nº 18 (1-11-1936).
[301] «Código de Justicia Militar», *Gaceta de Madrid,* nº 277 (4-10-1890), 41.
[302] Ramón Serrano Súñer, *Entre el silencio y la propaganda, la Historia como fue. Memorias* (Barcelona: Planeta, 1977), 245.

definindo o «rebelde» en función do seu comportamento e acción en relación con determinados sucesos determinantes para a consolidación do Golpe:

> propagar noticias falsas o tendenciosas con el fin de quebrantar el prestigio de las fuerzas militares (...), los poseedores de armas o sustancias inflamables o explosivas (...), los que celebren cualquier reunión, conferencia o manifestación pública sin previo aviso (...), los que tiendan a impedir o dificultar el abastecimiento de artículos de primera necesidad (...) o los que coarten la libertad de contratación (...).

Esta cuestión é de vital importancia porque a maioría das causas militares analizadas foron instruídas baixo a acusación de «rebeldía» ou «auxilio á rebelión». Isto significa que baixo a conceptualización de «rebelde» se atopa boa parte da articulación da estratexia violenta golpista. Precisamente, á hora de levala a cabo, buscaron o aplauso público cunha función moi concreta. Quixeron facer partícipe á sociedade no proceso de identificación e castigo do «inimigo» e tamén na reconversión denigrante de quen antes era «autoridade» e agora é «delincuente». Pero máis alá de facelo por estrita necesidade, fixérono porque así foi como concibiron, planearon e executaron o seu plan golpista.

O Decreto nº 64, do 25 de agosto de 1936, reafirma, na mesma liña das disposicións anteriores, a preeminencia da xurisdición de guerra polos xenerais xefes dos exércitos de operacións, segundo os artigos 10º e 28º do CJM[303]. Isto significa que, na práctica, os capitáns xerais das prazas tiñan o control da xurisdición de guerra en materia criminal, baixo a batuta dos xefes da División. Estas figuras controlarán todo o desenvolvemento dos xuízos e serán o último chanzo na toma de decisións: ordenan a formación de causas, nomean xuíces instrutores, dirixen procedementos xudiciais, acordan inhibicións, decretan sobresementos ou elevan ao plenario, dispoñen a reunión do consello e a súa composición, resolven incompatibilidades e exencións, elevan a execucións as sentenzas ou aplican indultos xerais, entre outras funcións.

A xustiza castrense imponse como vértice dunha pirámide de poder á que está supeditada a xustiza común, un ámbito que a Junta de Defensa tamén necesitará revisar en función dos seus intereses. O Decreto nº 91, do 2 setembro de 1936, sinala que,

> la conducta observada por jueces y fiscales municipales que, con su actuación, tratan de dificultar él patriótico movimiento nacional, aconseja la adopción de medidas encaminadas a evitar urgentemente tales hechos, dictando normas provisionales que (...) permitan coordinar en estos momentos de excepción la misión de la Junta Nacional con la de los Tribunales de Justicia (...).

Deste modo, as salas de Goberno das Audiencias Territoriais e Xuntas de Goberno das Audiencias Provinciais poderían destituír xuíces e fiscais municipais dependentes da súa xurisdición[304]. A súa importancia radica en que reafirma, consolida e estende, dende o ámbito xurídico a todo o territorio baixo o poder golpista ,dita condición. Isto supón, entre outras cousas, que a lei castrense se sitúe por encima da lei común e, por tanto, a

[303] «Decreto nº 64», *BOJDNE,* nº 12 (27-8-1936).
[304] Ignacio Díaz de Aguilar y Elízaga, «Justicia militar en la España Nacional: 2. Instituciones» en *Justicia en guerra. Jornadas sobre la administración de justicia durante la guerra civil española: instituciones y fuentes documentales*, coord. VVAA (Madrid: Ministerio de Cultura, 1990), 395-404.

xurisdición de guerra, as causas militares e o CJM serán as ferramentas principais das que botarán man para impartir xustiza. Ademais da anterior reorganización das competencias xurídico-castrenses, outro cambio significativo foi a supresión do Tribunal do Xurado[305]. Isto significou a depuración do único compoñente que vinculaba a administración da xustiza militar coa soberanía popular. Son pequenos chanzos orientados a desfacer o fundamento democrático nesta institución e que irán encamiñados cara á posterior creación dun sistema xudicial propio[306].

En definitiva, os golpistas non crean un código *exnovo*, senón que toman como punto de partida vellos regulamentos xurídicos que terxiversan en función dos seus intereses para desenvolver un aparato persecutorio que terá longo percorrido durante o Golpe, a guerra, a retagarda e mesmo a ditadura. Empregouse o termo *inventio* para referirse a todo este proceso, unha deformación premeditada dos códigos legais vixentes para disfrazar un feito de natureza subversiva e introducilo dentro dos parámetros da lexitimidade.

USC UNIVERSIDADE DE SANTIAGO DE COMPOSTELA

305 «Decreto nº 102», *BOJDNE*, nº 20 (12-9-1936).
306 Mónica Lanero Táboas, *Una milicia de la justicia,* 154.

4. Os consellos sumarios: funcionamento e desenvolvemento

4.1. A dinámica interna dos procedementos xurídicos

A continuación sintetizaremos aquelas fases de carácter formal que constituían o funcionamento interno dos xuízos militares. O CJM establecía varios tipos de procedementos; non obstante, o que nos incumbe é o criminal de tipo sumarísimo inquisitorial, pois a carga recae na acusación e, por tanto, ante as dúas partes que interveñen, sempre predominará a acusación sobre a defensa. Dito procedemento iníciase por medio de *notitia criminis*, unha denuncia, un atestado, un expediente de depuración ou un expediente incoado nos campos de detención de presentados e prisións. No noso caso, nas causas analizadas predominan os dous primeiros, de forma especial os atestados iniciados pola Garda Civil. O seguinte paso era remitir a «proba» á autoridade xudicial correspondente —normalmente, o comandante militar da praza—, encargado de designar o xuíz instrutor para poñer en marcha a causa militar. Esta figura era nomeada pola máxima autoridade da xurisdición ou por aquela que dé a orde de proceder co sumario e debía recaer nun xeneral, xefe ou autoridade subordinada[307]. Un exemplo desta dinámica é o «formulario tipo» que habitualmente foi utilizado polas comandancias militares —das que dependían as demais prazas baixo a súa xurisdición— para designar os xuízos de instrución:

> a los efectos de formación de causa correspondiente, remito a V.S. los atestados instruidos por la Guardia Civil de esta villa, contra los individuos que al respaldo se relacionan significándole que queda V.S. habilitado para actuar como juez militar en los procedimientos que se instruyen con motivo de sucesos ocurridos en la demarcación de ese Juzgado[308].

A primeira repercusión directa que este procedemento supón para os suxeitos é a detención. Os calabozos municipais adoitaron ser os espazos onde as autoridades sublevadas fixeron unha primeira criba destes suxeitos. Non todos eles sufriron os mesmos destinos, algúns foron postos en liberdade, outros foron trasladados a outros centros de reclusión, moitos foron «paseados» e outros pasaron a formar parte do grupo de encartados e procesados. Dos casos estudados, o que mellor nos permite observar este fenómeno é o de Bueu. Dende o Golpe ata finais de 1936 aparecen rexistrados como presos 41 veciños, dando comezo as detencións o 31 de xullo. A gran maioría teñen lugar entre esa data e o 2 de outubro, pero de forma significativa, máis do 50% do total das detencións lévanse a cabo en dous días concretos, o 3 de setembro e o 2 de outubro de 1936. Todas elas efectúanse por orde da Garda Civil e unicamente a partir do 21 de outubro interveñen outras entidades nas ordes de detención e dun xeito minoritario: as delegacións e subdelegacións de Orde Pública, os xuíces de instrución de partido xudicial e os xuíces encargados das caixas de recruta. O tempo de reclusión no calabozo municipal adoitou oscilar entre dous días e tres meses e medio, posteriormente foron

[307] «CJM», arts. nº 133-137, *Gaceta de Madrid*, nº 277 (4-10-1890).
[308] AIMNOR, «Causa 601/36», folio 1.

trasladados a centros próximos de maior capacidade, como o cárcere de Pontevedra ou o lazareto de San Simón[309].

Durante o período no que as vítimas foron detidas, atopábanse inseridas nun limbo legal parte dun procedemento sen garantías xurídicas e nunha situación de máxima incerteza sobre os seus destinos vitais. De forma paralela, as forzas de orde levaron a cabo unha intensa tarefa de recompilación de información persoal de diversa índole. Esta tarefa estivo pautada polas xefaturas das comandancias e dos postos locais da Garda Civil, en especial, aquelas investigacións que desembocaron na apertura de dilixencias orientadas á instrución dunha causa militar, tal e como podemos apreciar na documentación dos sumarios. Os atestados iniciais supoñen o punto de partida dun proceso de busca activa e minuciosa da colaboración cidadá para obter información acerca de comportamentos dos acusados susceptibles de ser interpretados pola xustiza militar como «delitos de rebelión». Neste marco, moitos autores sinalan a importancia das prácticas delatoras entre a sociedade, un tipo de actitudes que serían instigados e demandados por parte das autoridades sublevadas[310]. Con todo, posteriormente valoraremos que tipo de comportamentos se deron na retagarda estudada e que teñen que ver cos mecanismos de implantación dun contexto de violencia estatal masiva.

A partir da detención dos individuos que serán acusados e/ou procesados, o procedemento militar manifesta dúas fases. A primeira é o sumario onde se instrúe o xuízo; é dicir: o xuíz designa un secretario para que o auxilie nas tarefas correspondentes, tómanse declaracións, ratifícanse as denuncias ou atestados anteriores e pídense informes de conduta a persoas «de orde» que poidan dar conta dos antecedentes sociais, políticos e morais dos afectados. Nesta etapa, a participación social no proceso volve a ser fundamental, as autoridades militares reclaman ás principais autoridades do lugar e ás testemuñas que poidan corroborar os feitos que fundamentan a acusación. Con todo, ditas declaracións carecen de valoración probatoria e só se consideran e se empregan para construír e fortalecer a acusación inicial aquelas voces que van en sintonía coa culpabilidade do acusado. As testemuñas que declaran a favor da vítima e rebaten ou contradín o atestado que motivou a instrución do xuízo son descartados do proceso e, posteriormente, ignorados por parte do fiscal na petición de condena. Un exemplo deste tipo de actuación foi o sucedido na causa contra o tenente de alcalde da corporación do Frente Popular e presidente de Izquierda Republicana de Monforte de Lemos —Lugo—, Víctor Martínez. Foi procesado polo suposto delito de rebelión militar e o fiscal pediu a máxima pena —segundo o recollido nos informes e as declaracións da Garda Civil e algúns veciños— con base en catro supostas actuacións: a organización de xente armada para defender o Goberno lexítimo na capital de provincia, as coaccións e as ameazas a xentes de «dereitas» antes do Golpe, a posesión inxustificada de armas en estado de guerra e ser un suposto propagandista marxista[311]. Con todo, tanto o fiscal como o

USC UNIVERSIDADE DE SANTIAGO DE COMPOSTELA

[309] AMBu, «Rexistro de entrada e saída de presos» (1927-1971), sin. 2688.
[310] Erik Zubiaga, «Ley de guerra. La jurisdicción militar de posguerra en Bizkaia (1937-1945)», *Sancho el Sabio*, Extra 1 (2018), 147-175 (179) e Gutmaro Gómez Bravo e Jorge Marco, *La obra del miedo,* 179-185; 195-200.
[311] AIMNOR, «Causa 601/36», folios 3, 8, 18, 22, 54, 86, 92, 94, 95, 135 e 154.

tribunal que ditou sentenza, obviaron aqueles testemuños que contradicían tales actuacións e defendían o acusado, incluso os que «persoas de orde» formularon. O cura declarou que «no maltrató a ninguna persona de derechas, ni hizo manifestaciones en contra de la religión»; o notario, «que tuvo conversaciones con tal procesado de las que dedujo con certeza que era antimarxista»; o vicecónsul de Alemania na cidade, «que no tuvo noticias de que hubiese actuado como dirigente en Monforte en la ocasión de autos»; e en síntese, o veterinario, o médico e importantes empresarios e industriais locais coincidiron en que «la actuación política desarrollada por Víctor Martínez fue constantemente de orden»[312]. Mesmo se aceptamos a lóxica dos golpistas, faltaban medios probatorios que resolvesen a aparente contradición entre os argumentos a favor e en contra do acusado, e polo tanto, a estrutura lóxica do razoamento sobre a proba era débil. A pesar de todo, foi sentenciado a condena perpetua, pero tras a intervención de tres votos particulares, finalmente foi condenado a pena de morte e executado a mediados de 1937[313].

Posteriormente o xuíz dita o auto de procesamento, polo cal se considera formalmente como acusado ao afectado polo atestado inicial. Antes de pasar á seguinte fase fanse dous trámites meramente formais que non achegan novos datos. Por un lado, as declaracións indagatorias, onde as testemuñas poden ratificar ou non as súas palabras anteriores —son requisito explícito para validar as actuacións— e, por outro, o auto resumo da fase sumaria, realizado polo xuíz, e que se remite ás instancias superiores, a Autoridade Xudicial e Militar. A función de ambas radica en seguir a liña lóxica do proceso, que sería a elevación da causa ata o Plenario. No entanto, neste caso poden darse outras dúas vías: declarar o sobresemento das actuacións —ben de forma provisional, ben de forma definitiva— ou ampliar o sumario. Esta última opción devolve o actuado ao xuíz instrutor, figura á que lle dita as dilixencias pertinentes que se deben realizar; isto era considerado como un síntoma do «non bo facer» e unha chamada de atención dende as altas instancias, síntoma dunha actitude desconforme coa evolución do proceso.

Se o xuízo segue o seu curso e se eleva ata o plenario, entramos na segunda fase. Os acusados deben nomear defensor e o fiscal e a defensa reciben as actuacións para argumentar as súas posicións ata a próxima vista. Mentres tanto, achéganse novas probas, tómanse máis declaracións, o avogado desenvolve a súa defensa e o auditor entregaba a causa ao fiscal para elaborar un ditame. Nel recolle os resultados do sumario, a cualificación penal e a condena esixida; en definitiva, é o documento mediante o cal se constrúe a acusación, unha parte esencial do proceso para detectar o calado e uso da *inventio* xurídica por parte dos golpistas. É aquí cando utilizan a terxiversación da legalidade precedente por medio dos bandos declaratorios do estado de guerra, unha vía que converteu ao cidadán defensor da lexitimidade republicana en «rebelde». Posteriormente, o xefe de Estado Maior da División, que corresponda, anuncia, na orde de praza, os consellos que se celebrarán ao longo do día, a hora, o lugar e a súa composición. Unha vez constituído o consello de guerra, celébrase e recóllese nunha acta

[312] AIMNOR, «Causa 601/36», folios 64, 151-154.
[313] AIMNOR, «Causa 601/36», folios 155-174.

pública. A composición do devandito consello varía segundo o momento, no entanto, sempre hai un presidente —tenente coronel ou comandante—, vogais relatores —de un a tres xurídicos que, posteriormente, poderán ser tenentes— e vogais de arma —que serán comandantes—. A parte oculta é a que prosegue, o consello delibera a sentenza e posteriormente dita de forma provisional ata que o auditor da División a aproba e se executa. Tómanse as medidas necesarias para que se leve a cabo a resolución imposta, que lles era comunicada aos procesados por medio do secretario.

A pesar de que o CJM rexe o desenvolvemento da maquinaria xudicial a favor da violencia golpista e mantense ata mediados de 1945, os plans da «inmediata» toma de Madrid, en novembro de 1936, marcan unha diferenza. Nese momento, mediante o Decreto nº 55, do 1 de novembro de 1936, constitúense oito consellos de guerra de forma permanente. Por extensión, o Decreto nº 191, do 26 de xaneiro de 1937, ampliará «a todos los territorios ocupados y que lo sean en sucesivo "los consejos de guerra permanentes" siempre que por los Generales de los Ejércitos Norte y Sur se estime necesario». Os motivos son moi concretos, «bien para evitar que los Oficiales dependientes de ellos sean alejados de su principal cometido en campaña o porque el número de procedimientos a instruir requieran las características de rapidez y ejemplaridad tan esenciales en la jurisdicción de Guerra»[314].

4.2. A temporalidade dos procesos xudiciais nas retagardas

As execucións a consecuencia da violencia sublevada efectuáronse maioritariamente por medio de dúas vías, por un lado, aquela que vai da man da *inventio* a través dos xuízos; e por outro, aquela máis inmediata executada mediante os «paseos». O debate sobre a diferenciación entre ambas modalidades de violencia foi unha constante no longo repertorio historiográfico sobre a guerra civil e as retagardas. En consecuencia, diversos autores desenvolveron tres grandes argumentos que procuran explicar a natureza e os usos e obxectivos de cada acción. A continuación faremos fincapé en cales son e como as achegas da nosa investigación permiten matizalas.

O primeiro deles sitúa como elemento central o factor socioeconómico vinculado coa idea de clase: a instrución de causas militares estaría reservada para as persoas máis destacadas da comunidade con cargos de responsabilidade na II República e os «paseos» serían a fórmula empregada co resto da sociedade. Con todo, esta relación non se corresponde en liñas xerais cos datos de filiación e de carácter profesional das vítimas en Galicia. Os alcaldes rexistrados na base de datos de «Nomes e Voces» constitúen un total de 201 persoas, das que o 9,45% foron «paseadas» —19 individuos— e o 19,4% foron executadas —39 individuos—. É certo que ditas cifras concordan coa tese anterior e ademais, entran en contradición coa magnitude de ambos sucesos violentos, en relación ás cifras globais de vítimas expostas en apartados anteriores. Non obstante, se nos detemos no grupo de concelleiros rexistrados como vítimas —un total de 383 persoas—, as cifras son moito máis parellas e amosan unha tendencia contraria. O grupo de

[314] *BOE*, nº 22 (5-11-1936); nº 99 (27-1-1937).

«paseados» estaría formado por un 9,92% —38 individuos—, mentres que o dos executados, constitúe 7,57% —29 persoas—. Ademais, se nos detemos nos datos persoais das vítimas veciñas dos concellos analizados vemos como, máis alá do criterio da filiación, o factor socioprofesional tampouco explica a adopción das diferentes estratexias de asasinato. O grupo de executados adoitou ser menor, en termos cuantitativos, pero estaba composto de forma maioritaria por individuos con profesións ligadas a actividades do sector primario ou secundario. No caso de Bueu, unicamente un dos cinco executados tiña unha profesión ligada ao ámbito liberal e intelectual —xornalista— e ademais desempeñaba o cargo de alcalde, el era José Gómez de la Cueva. No grupo dos «paseados» observamos unha tendencia similar, pero tamén temos certas controversias, pois un terzo eran coñecidos industriais, comerciantes e empregados municipais. Esta dinámica repítese para os demais concellos, onde tanto o grupo de «paseados», como o de executados, estaba composto, de forma maioritaria, por veciños con profesións ligadas a actividades agrícolas ou artesanais que requirían pouca formación, como xornaleiros, ceramistas, ferroviarios, barbeiros, xastres, mariñeiros ou canteiros, entre outros. De forma puntual e minoritaria, coláronse en ambas modalidades de asasinatos algúns individuos cun perfil laboral e socioeconómico diferente. Por exemplo, destacamos no caso dos «paseados», o fotógrafo betanceiro, Francisco Barreiro Permuy, ou o industrial monfortino e exconcelleiro, Urbano Núñez Castro[315].

O segundo e o terceiro dos argumentos empregados para explicar as diferenzas entre as funcións das diferentes modalidades de asasinatos están intimamente relacionados. Diversos autores sitúan a orixe dos consellos de guerra por un lado, na busca da lexitimación da violencia empregada polos golpistas; e por outro, no control do «terror caliente» que sementou as cunetas de cadáveres durante o verán de 1936. En consecuencia, teriamos unha diferenciación cronolóxica cunha primeira fase, dominada por fórmulas de asasinato alleas aos procedementos xurídicos, e unha segunda, na que predominan fórmulas derivadas das sentenzas dos consellos de guerra. O punto de inflexión adoitan situalo no mes de decembro de 1936 tras a constitución da Junta de Defensa Nacional, o asentamento dos piares constitutivos do «Novo Estado», a estabilización das frontes e o cambio de estratexia bélica a longo prazo. O motivo radica nun cambio de contexto e na necesidade de controlar e suavizar esa violencia arbitraria, caracterizada polos «desmanes» iniciais para dar unha aparencia de legalidade, cohesión e organización ás accións perpetradas[316].

Algunhas destas ideas puxéronse en evidencia nesta investigación ante o contacto directo coas fontes e, por tanto, xurdiron novos interrogantes que promoveron afondar

[315] Datos recompilados grazas á base de datos interna do proxecto «Nomes e Voces».
[316] Julius Ruiz, *La justicia de Franco,* 87-97; Conxita Mir, «El estudio de la represión franquista: una cuestión sin agotar», *Ayer*, nº 43 (2001), 11-36; Conxita Mir, *Vivir es sobrevivir;* Dionisio Ridruejo, *Escrito en España* (Madrid: G. del Toro Editor), 120-121; Manuel Ortiz Heras, «Instrumentos legales del terror franquista», *Historia del presente*, nº 3 (2004), 203-222; Michael Richard, «The limits of quantification: francoist represión and historical methodolody», *Hispania Nova*, nº 7 (2007), 570- 595 —suxire que a importancia dos xuízos non emerxerá ata os meses de marzo de abril de 1937— e Javier Rodrigo, *Hasta la raíz,* 45.

na busca dos mecanismos de implantación da violencia. A continuación, por medio dun repaso do ritmo e evolución cronolóxica dos asasinatos nas diferentes retagardas, búscase poñer en relación co contexto xeral, o caso estudado, Galicia. Algúns autores consideran a etapa da guerra civil como un período bastante homoxéneo no uso da violencia —caracterizado pola extensión e discriminación— no que unicamente se advirten algunhas diferenzas entre os primeiros meses e a posterior estabilización das frontes. En liñas xerais, obsérvase esta tendencia pero é preciso afondar nos condicionantes das retagardas que marcan o uso intencionado de determinadas estratexias violentas e explican o papel da xustiza militar golpista[317]. No que respecta ao volume de asasinatos baixo as distintas fórmulas, as mortes a consecuencia dos «paseos» adoitan ser superiores numericamente —en zonas como Galicia, Cádiz, Zaragoza, Cáceres, Granada ou Segovia—, chegando a ser, na maioría dos casos, un terzo do total[318]. Sobre a temporalidade, ambas modalidades discorreron de forma paralela no tempo. Os tribunais militares desenvolveron una intensa actividade dende que os sublevados toman o poder en cada praza e prolóngase durante os doce ou dezaoito meses seguintes, momento no que decaen e adquiren novas características.

En Cádiz a maquinaria xurídica golpista púxose en marcha de forma inmediata, o 21 de xullo comezou o procedemento contra as autoridades civís e militares máis destacadas que se mantiveron fieis á legalidade republicana. Apenas quince días despois executouse a primeira sentenza e, nun inicio, foron consellos áxiles e rápidos. Entre o 1 e 4 de agosto a celebración dos consellos de guerra foi constante, pero a partir de mediados de mes, tras o cambio da bandeira bicolor, produciuse unha nova onda de matanzas desvencelladas da *inventio* xurídica[319]. Noutras zonas do sur, como Granada, a mobilización dos resortes xudiciais tamén foi áxil, a cinco días do triunfo do Golpe temos as primeiras dilixencias e en tan só catro días instruíranse 58 causas, baixo a consigna da rapidez e da eficacia. Málaga non cae en poder dos sublevados ata febreiro de 1937, pero a lóxica de implantación da violencia xurídica seguiu os mesmos sendeiros e nunha semana instaláronse 16 xulgados militares na cidade[320].

Na mesma liña, outras retagardas, como Cáceres e Badajoz, achegan datos interesantes sobre a evolución da xustiza militar, en función da evolución da contenda. Diversas investigacións recalcan que o punto inicial das diferentes modalidades violentas ven dado pola caída do territorio en mans dos sublevados e non tanto —como teñen sinalado outros autores— a raíz da «institucionalización» das execucións iniciais[321]. En Segovia, o triunfo do Golpe trouxo consigo de forma inmediata o procesamento de 84 persoas e

317 Manuel Ortiz Heras, «Instrumentos legales», 203-222.
318 Josep María Solé, *La repressió franquista a Catalunya, 1938-1953* ou a súa tese, *Estudi de la justicia militar a Catalunya: la repressio franquista (1938-1953)* (Barcelona: Universitat de Barcelona, 1982) e Francisco Espinosa (ed.), *Violencia roja y azul. España, 1936-1950* (Barcelona: Crítica, 2010), 366.
319 Francisco Espinosa Maestre e Fernando Romero Romero, «Justicia Militar y represión fascista en Cádiz», *Historia 16*, nº 297 (2001), 74-91.
320 Gutmaro Gómez Bravo e Jorge Marco, *La obra del miedo,* 107.
321 Candela Chaves Rodríguez, «Justicia militar y consejos de guerra en la Guerra Civil y franquismo en Badajoz: delitos, sentencias y condenas a desafectos» (tesis, Universidad de Extremadura, 2014), 122-123.

posteriormente a execución de máis dun terzo dos encausados. Algúns autores falan dun certo predominio inicial de execucións sen sentenza que se equilibran coas mortes a raíz dos consellos de guerra a partir do mes de setembro de 1936. Con todo, sen unha cronoloxía precisa, as tendencias xerais coinciden en agrupar o maior número de instrucións de causas nos primeiros dezaoito meses tras a ocupación dos sublevados. Os números entre os sumarios incoados e os condenados amosan unha tendencia cara aos xuízos colectivos, nos que as penas a morte son inferiores ás condenas de anos de prisión[322].

En Murcia, dende a caída da cidade en mans dos golpistas e durante os catros meses seguintes, tiveron lugar a metade das causas totais[323]. Esta cifra é bastante superior en Bizkaia, onde o 70% dos xuízos incoáronse durante os dous primeiros anos de posguerra, e de forma máis intensa, durante os seis meses seguintes á implantación do «Novo Estado». Ademais, a gran maioría dos xuízos instruídos entre os meses de xuño de 1937 e decembro de 1938 tiveron un carácter colectivo na procura de darlles axilidade e dinamismo[324]. En consecuencia, a partir de 1938 baixa a intensidade dunha forma progresiva, en relación a unha acomodación ás necesidades de control da retagarda[325]. Coa caída da fronte norte intensifícanse os xuízos sumarios, a maioría deles contra milicianos que perderon na guerra contra os sublevados. O perfil dos encartados amosa unha estratexia violenta selectiva e organizada, e a análise das sentenzas revela unha rápida execución. Todo parece indicar que se trata dun proceso pautado e controlado coa capacidade de acomodarse ás circunstancias da retagarda e da evolución bélica[326]. A ruptura do cerco de Oviedo e a chegada das Columnas Gallegas a lugares como Valdés, Navia ou Cangas de Narcea tamén significou o punto de partida do desenvolvemento paralelo das execucións e instrucións de causas militares. O xuízo máis numeroso tivo lugar a mediados de novembro de 1936 contra 55 persoas e a sentenza executouse antes de finalizar o ano. A caída de Asturias, a finais de 1937, en mans das Brigadas Navarras segue as mesmas pautas violentas e antes de rematar o ano xa se ditara máis dunha ducia de sentenzas a pena de morte e 33 persoas foran fusiladas[327].

Nas zonas que máis tardan en caer baixo o dominio sublevado —como Valencia ou Madrid— seguimos apreciando unha convivencia dende un primeiro momento dos

[322] Santiago Vega Sombría, «Las manifestaciones de la violencia franquista», *Hispania Nova*, nº 7 (2007), 489-514.
[323] Antonio Martínez Ovejero, «Peligrosos e Indeseables para la Causa Nacional. Los Vencidos de la Guerra Civil en la Región de Murcia, 1939-1948. Una Visión Regional con Proyección Nacional» (tesis, Universidad de Murcia, 2015), 240.
[324] Erik Zubiaga, «Ley de guerra», 152, 153. Pablo Gil Vico, *La noche de los generales. Militares y represión en la época de Franco* (Barcelona: Ediciones B, 2004), 54.
[325] Erik Zubiaga Arana, *La huella del terror franquista en Bizkaia,* 69**.**
[326] Javier Rodríguez González, «Tipología de la represión franquista», en *Represión franquista en el Frente Norte*, ed. Joaquín Rodero, Juan Moreno y Jesús Castillo (Madrid: Eneida, 2008), 110-113 e Sara González Castro, «Estrategias para la represión en León (1936-1950)», *Estudios Humanísticos. Historia,* nº 6 (2007), 282.
[327] Irene Díaz Martínez, «La guerra que no se libró en el Frente: la represión franquista en Asturias durante la Guerra Civil (19 de julio de 1936/21 de octubre de 1937)» en *Represión franquista en el Frente Norte*, ed. Joaquín Rodero, Juan Moreno y Jesús Castillo (Madrid: Eneida, 2008), 195, 197 e 204.

«paseos» coas execucións a consecuencia de sentenza a pena de morte. Na provincia de Valencia, entre 1939 e 1940, realizáronse o 82% dos 2.980 fusilamentos pola xustiza militar franquista nun proceso planificado e sistemático[328]. Do mesmo xeito, os consellos de guerra en Madrid comezaron de forma inmediata, adoitaban ser colectivos e establecéronse en cuarteis pero tamén noutras dependencias oficiais. A execución das sentenzas evolucionou tamén co paso do tempo, nun principio foi rápida pero posteriormente as galerías de condenados a pena de morte comezaron a saturarse. O procedemento continuou a ser o mesmo ata 1945, pero no que respecta ao volume de executados —tanto para os derivados de sentenzas xudiciais como para os que non— foi intenso ata finais de 1940, momento no que comeza a caer ata que, en 1945, as execucións adquiren novas características e se publica un novo CJM[329].

Todos os lugares coinciden tamén no feito de que os xuízos adoitaban ser colectivos e frecuentemente os encausados eran trasladados ás cárceres dos centros urbanos, pois tiñan maior capacidade e ofrecían maiores facilidades de xestión técnica. As circunstancias de cada retagarda podían apelar a un aumento de instrucións, como no caso de Cádiz, que na primavera de 1939, cando retornan combatentes republicanos e civís. Cara a finais da guerra, os consellos xa adquiriran outras características, eran procesos máis complexos, minuciosos, con sentenzas menos duras e non tan apurados e áxiles como os iniciais[330].

[328] J. Alberto Gómez Roda, «Actitudes y percepciones de la posguerra en Valencia. Informes de Falange, policiales, diplomáticos y del partido comunista» en *El Franquismo en Valencia. Formas de vida y actitudes sociales en la posguerra,* Ismael Saz y J.A. Gómez Roda (Valencia: Episteme, 1999), 86, citando a Vicent A. Gabarda Cebellán, *Els afusellaments al País Valencià (1938-1956)* (Valencia: Universitat de València-Servei de Publicacions, 2007) e Vicent A. Gabarda Cebellán, *La represión en la retaguardia republicana. País Valenciano, 1936-1939*) (Valencia: Edicions Alfons El Magnànim, 1996).

[329] Mirta Núñez Díaz-Balart y Antonio Rojas, *Consejo de guerra. Los fusilamientos en el Madrid de posguerra (1939-1945)* (Madrid: Compañía Literaria, 1997), 52, 53, 69, 70 e 246.

[330] Francisco Espinosa e Fernando Romero, «Justicia Militar y represión fascista en Cádiz».

5. O papel dos xuízos na estratexia violenta

5.1. A voz dos fiscais e dos auditores: directores da *inventio*

As causas militares foron interpretadas en numerosas ocasións como un mecanismo sen voz propia nin función na dinámica violenta máis aló dunha «farsa teatral» pola que os sublevados «maquillaron» unhas matanzas previamente sentenciadas[331]. É certo que foron procesos con importantes doses de interpretación e falsificación —manifestos na propia *inventio* xurídica anteriormente explicada e no que Serrano Súñer chamou «justicia al revés»— pero a súa natureza e función vai moito máis alá. Cumpriron unha función primordial no proceso de brutalización[332] que supuxo o golpe de Estado, pois permitiron levar a cabo numerosos asasinatos e impartir duras condenas. Pero tamén serviron para atribuírlle un significado concreto á sublevación, para construír o perfil do «inimigo» a bater e para facer partícipe á sociedade na execución desa violencia. A combinación de ambos discursos será o xermolo do relato vencedor que se irá construíndo, dende inicios do Golpe —ou incluso antes—, e será imperante e dominante durante o primeiro franquismo e chega ata a actualidade. Posteriormente, falaremos duns ritmos diferenciados no proceso de implantación da violencia no ámbito xurídico en función do número de causas instruídas, do número de procesados, da tipificación dos delitos e das tipoloxías das sentenzas. Nesta liña temporal, detectouse outro parámetro dentro dos xuízos que tamén nos dá importantes claves sobre a estratexia violenta —en especial sobre a función que cometeron—, trátase da figura do fiscal e do auditor. As consideracións de ambos xurídicos no desenvolvemento das causas militares foron esenciais, pois eran os únicos axentes que contaban con formación xurídica e foron os que pautaron os ritmos de instrución e desenvolvemento dos procesos. De forma especial, esta función detéctase de forma moi clara nas causas incoadas na primeira fase do proceso violento; é dicir, estamos falando daqueles que se instruíron de forma inmediata á vitoria dos sublevados —nas retagardas iniciais— e se desenvolveron de xeito paralelo a outras modalidades de execución e persecución como os «paseos», as batidas ou as torturas ata final de 1937. Tal e como vimos anteriormente, a temporalidade da acción é primordial e esta veu marcada polo avance da guerra e a conformación das retagardas. Veremos que características amosan ambas intervencións e cales son as chaves que nos achegan para comprender o proceso de brutalización inicial.

Os auditores de guerra eran funcionarios do corpo xurídico militar dependentes das capitanías xerais coa función de «emitir juicio en todos los casos de interpretación o aplicación de las leyes, e intervenir, proponiendo la resolución que corresponda, en cuanto a procedimientos judiciales se instruyan»[333]. É unha figura cunha función

[331] Gonzalo Amoedo López, *A memoria e o esquecemento. O franquismo da provincia de Pontevedra* (Vigo: Xerais, 2010), 272.
[332] Fernando Mikelarena, *Sin piedad*, 65. Empregamos aquí de forma literal o concepto de brutalización que emprega Fernando Mikelarena no seu estudo para facer referencia ao proceso que paso a paso «dio lugar a que personas normales asumieran la necesidad de ejecutar o de castigar a gente considerada como enemiga».
[333] «CJM», arts. nº 38 e nº 39, *Gaceta de Madrid,* nº 277 (4-10-1890).

relevante, no que respecta á evolución do propio curso dos xuízos, pois tras a comunicación por parte do xuíz instrutor das dilixencias:

> informará en el más breve pazo posible, proponiendo una de las tres soluciones siguientes: 1ª. La ampliación del sumario, cuando advierta en él omisiones importantes que afecten a la validez legal del procedimiento, señalando las diligencias que deben ampliarse o practicarse de nuevo. 2º. El sobreseimiento para todos o alguno de los sumariados, manifestando la forma en que haya de dictarse. 3º. La elevación de la causa a plenario[334].

Do mesmo xeito, é o que xestiona a extensión e profundidade das dilixencias de proba antes de pasar á reunión do consello de guerra, e tamén é o encargado de propoñer a liberdade provisional ou a atenuación da prisión do encartado[335]. No que respecta ás sentenzas, é quen debe aprobalas —se son das executorias— e non serán firmes ata que se cumpra este trámite[336]. En consecuencia coas súas funcións, as intervencións máis visibles e significativas dos auditores no discurso dos consellos de guerra teñen que ver con tres momentos decisivos no desenvolvemento dos xuízos: a elevación de autos a plenario, as xestións derivadas das puntuais alegacións dos acusados ou os excepcionais votos particulares dalgúns membros dos consellos sobre a non conformidade coa sentenza ditada inicialmente. En definitiva, da súa figura depende, de forma directa, o número de encausados e a pena recaída sobre eles, pois entre as súas competencias, o auditor tiña a última decisión sobre a confirmación do auto de procesamento e sobre a aprobación, negación ou revogación das sentenzas emitidas.

Sobre o papel que o auditor ten con respecto á aprobación de autos —paso necesario para a continuación do xuízo sumarísimo—, segue ao pé da letra a función indicada polo artigo nº 655 do CJM. A máxima autoridade xudicial, neste caso o xeneral xefe da VIII Rexión Militar, debe escoitar a Auditoría «por si encontrase que el delito no debe ser objecto de un juicio sumarísimo, o que en el no hay medios para esclarecer los hechos». Non obstante, as competencias do auditor aparecen ampliadas no art. 1º do Decreto nº 79, do 31 de agosto de 1936[337]. A máxima autoridade militar podería delegar parte das súas funcións nos auditores, en especial aquelas que requirían unha formación xurídica específica, como indican os apartados «b» e «d» sobre a elevación ao plenario e as resolucións das alegacións dos procesados en materia de incompetencia de xurisdición, aplicación de amnistía ou prescrición do delito. Nos xuízos analizados non se observou unha delegación directa nas Auditorías que omitise a voz do xeneral xefe da VIII Rexión Militar, con todo, este sempre actuou en conformidade ao indicado polo auditor.

Non foi unha constante que os acusados presentasen algún tipo de alegación, e aqueles que o fixeron eran persoas con certa formación e que desempeñaran postos destacados na política local da II República. Tal foi o caso do exalcalde de Betanzos, Tomás López da Torre, avogado, detido a finais de xullo de 1936, e acusado de delito de «rebelión

USC DE COMPOSTELA

334 «CJM», art. nº 533, *Gaceta de Madrid,* nº 277 (4-10-1890).
335 «CJM», art. nº 560, *Gaceta de Madrid,* nº 277 (4-10-1890).
336 «CJM», arts. nº 597 e nº 662, *Gaceta de Madrid,* nº 277 (4-10-1890).
337 *BOJDN*, nº 15 (4-9-1936).

militar»[338]. Na dilixencia de lectura de cargos, o acusado alega incompetencia de xurisdición no referido ás acusacións anteriores ao 16 de febreiro de 1936, á amnistía e a todos aqueles episodios previos á declaración do estado de guerra[339]. Nas declaracións ampliadas posteriormente, o acusado solicita a ratificación de declaracións anteriores e chama a declarar a outras testemuñas para corroborar as súas coartadas e dar conta dos seus antecedentes. Ambas peticións son denegadas —salvo no caso das declaracións do xuíz de primeira instancia de Betanzos e do garda civil, Pedro Pellicer— porque o xuíz instrutor «no cree indispensable para la Defensa, ni siquiera conducente al esclarecimiento de la verdad», ademais, «teniendo en cuenta la rapidez que debe imprimirse a la tramitación de la causa y el tiempo considerable que el Juzgado habría de invertir en el desarrollo de la extrema prueba solicitada»[340].

Na resposta da Auditoría ás manifestacións do acusado, sinala que «la alusión a hechos anteriores a los sucesos que dieron comienzo el 17 de julio último no es más que una simple mención de antecedentes que vienen a perfilar la personalidad del encartado». O motivo principal da acusación fiscal, e coa que concorda:

> se circunscribe con precisión a los realizados a partir del momento en que el Ejército, frente a un gobierno que había violado y atropellado reiteradamente la ordenación jurídica en que constitucionalmente se apoyaba, manifestó su voluntad de defender los principios fundamentales de la estructura social y política de España y en su virtud como órgano coactivo supremo en el Estado asumió la máxima representación de las instituciones y organismos públicos, motivos por los que en modo alguno cabe invocar la amnistía a que alude el procesado y es asimismo obvia la competencia de esta jurisdicción por cuanto que cualificados los hechos de delito definido y sancionado en el Código de Justicia Militar a ninguna otra jurisdicción podría corresponder el conocimiento sin que la declaración del Estado de Guerra influya para nada en la competencia de los delitos que por hallarse comprendidos en ese código tiene el concepto de militares (…) y en conformidad, si, estimo que deben ser desestimadas las excepciones propuestas[341].

A revogación de sentenzas por mor da intervención de votos particulares foi outro ámbito no que a intervención do auditor foi primordial no desenvolvemento da violencia xurídica. Este tipo de situacións foron marcos perfectos que as Auditorías aproveitaron para intensificar a dureza das penas. En todos os casos detectados os auditores actuaron en consonancia coas intervencións dos vogais que apelaron a unha condena máis dura. É certo que a condena non sería firme ata a probación polo alto Tribunal de Xustiza Militar —de Valladolid—, pero este, de forma frecuente, ditou en consecuencia co ditame do auditor. A execución dos veciños de Bueu, Avelino Chapela Soliño, Manuel Graña Poseu, Manuel Chapela Couso e Ramón Chapela Otero, acusados de rebelión xunto co exalcalde de Bueu, José Gómez de la Cueva, responde á manobra tipo que pretendemos explicar. A sentenza recollía a pena de morte para o exalcalde e a cadea perpetua para os restantes, pero un voto particular considerou que en función dos antecedentes dos

[338] AIMNOR, «Causa 177/36».
[339] AIMNOR, «Causa 177/36», folio 91.
[340] AIMNOR, «Causa 177/36», folio 93.
[341] AIMNOR, «Causa 177/36», folio 97.

acusados e a «actuación revolucionaria» suficientemente probada «fácil es comprender los propósitos criminales de los procesados y estimo que debe apreciarse el agravante de perversidad recogida en el art. 173 del Código de Justicia Militar»[342]. O elemento común empregado nos votos particulares que solicitan unha condena máis dura é o «agravante de perversidad», que segundo o art. 174 do CJM se xustifica polos «Tribunales según su prudente arbitrio» en base a «el grado de perversidad del delincuente, la transcendencia que haya tenido el delito, el daño producido o que hubiere podido producir con relación a los servicios, a los intereses del Estado o a los particulares y la clase de pena señalada por la Ley». Por medio da terxiversación xurídica que empregaron, converteron os líderes republicanos en «delincuentes», aos antecedentes políticos relacionados cos sindicatos e partidos de esquerdas, en elementos sintomáticos de «perversidade», a defensa da República, en «delito» e o éxito na interrupción do triunfo golpista en «daño a los intereses del Estado»[343].

Nas respostas das Auditorías recórrese, neste tipo de conflitos, a vagas citas de lexislación anterior a 1936 que poñen de manifesto dúas cousas. A primeira é a vixencia da xurisdición militar en «delitos en razón de materia e non na calidade da persoa ou lugar de execución». A segunda, as súas atribucións para «designar los jueces, sostener las competencias, llevar los turnos para la composición de los Consejos e interponer contra los fallos de éstos, cuando no los creyesen ajustados de derecho»[344]. Non se trata dunha resposta sólida, argumentada e con fundamento xurídico porque obviamente, debido á propia natureza do Golpe, non existe. O auditor non pode nin quere afondar nas orixes que lle outorgan lexitimidade á súa acción como maxistrado castrense porque convertería á sublevación en golpe de Estado. Limítanse, por tanto, a deixar de manifesto que a palabra da autoridade militar é a acción que pesa e condiciona o desenvolvemento do xuízo. Detectamos que dito comportamento foi unha intervención reiterada e favorable cara a unha activa e intensa labor violenta que funcionou dun xeito perfectamente organizado verticalmente.

As intervencións dos fiscais son momentos puntuais pero ben diferenciados dentro dos procesos xudiciais. Tras o auto resumo do xuíz instrutor, e xusto antes de ter lugar o xuízo, o Ministerio Fiscal solicita unha pena concreta para os procesados, tarefa na que emprega as declaracións das testemuñas —de forma selectiva e parcial— para construír e argumentar unha acusación que logre vincular os motivos de autos coas competencias que o bando de guerra e o CJM lle adxudica á xurisdición militar. Trátase dunha manobra dunha natureza intrínseca tan ilícita e perversa que precisan poñela de manifesto, difundila e incluso «explicala».

No momento de máximo apoxeo de instrución de consellos de guerra, obsérvase nos discursos dos fiscais un uso do vocabulario específico do mundo castrense para referirse ao golpe de Estado como un proceso de «liberación, pacificación, conquista ou

342 AIMNOR, «Causa 1363/36», folio 161.
343 AIMNOR, «Causa 601/36», folios 157, 158, 162 e 163.
344 «Decreto Ley, de 11 de mayo de 1931», arts. nº 1 e nº 4, *Gaceta de Madrid*, nº 132 (12-5-1931), 670-671.

dominación». Por medio da linguaxe insiren o campo de batalla no eido xudicial e emprégano para desvirtuar a defensa do poder lexítimo e a propia personalidade e identidade do «inimigo». Un patrón do tipo de argumentacións desenvoltas polo Ministerio Fiscal a escasos meses de usurpar o poder en Galicia —28 de decembro de 1936— é o recollido na causa contra o alcalde de Bueu, José Gómez de la Cueva:

> Como consecuencia del estado anárquico que reinaba en toda España en la que los más elementales principios del derecho y la moral eran pisoteados por los elementos marxistas con los demás partidos de izquierdas dentro de la gama del Frente Popular y quienes estaban dispuestos a entregar la Nación a países que con anhelo la condicionaban como instrumento eficacísimo de la propagación por toda Europa de la tiranía comunista: surge el movimiento nacional, que encarnado en el ejército, inmediatamente se captó la adhesión de todos los españoles que amaban a su patria y la querían ver grande como en otros tiempos lo había sido. Pero a esta gesta española y ya repetida varias veces en la Historia, se opusieron elementos que por su maldad no podían cobijar en su alma ideas tan nobles, y así organizando a todos los elementos que le eran afectos, procurando dotarlos de armamento y otros elementos explosivos, utilizando en la rotura de comunicaciones, y en suyo afán demoledor aparte satisfaremos instintos destructores pretendían también impedir el avance de las tropas[345].

En ocasións, estas manifestacións cobraron entidade de ensaios sobre a orixe da entidade nacional e a defensa dos valores tradicionais e cristiáns, «virtudes» das que o futuro réxime se proclamará defensor. Tal é o caso das consideracións do Ministerio Fiscal no xuízo contra o alcalde de Betanzos, Tomás López da Torre, a finais de setembro de 1936:

> Como consecuencia del apogeo español en los siglos XVI y XVII se originó después en Europa una turbia intriga contra España dirigida especialmente por el judaísmo y la masonería que inventaron la leyenda negra para nuestro desprestigio y que se aprovecharon de la fuerza que adquirieron en España las organizaciones obreras de ideas marxistas para tratar de anular nuestra nación arrebatándole la fe cristiana, aglutinante de las regiones españolas y así conseguir destrozar los elementos defensivos que en ella existían, especialmente el ejército y la Guardia Civil para implantar una dictadura socialista que por ser materialista será anticristiana y por basarse en estatutos provinciales rompería la unidad nacional, por lo que se trataba de conseguir el hundimiento de España como nación, única aspiración del judaísmo y la masonería e intento del comunismo que así lograba un aliado en su lucha contra la civilización. Reaccionó el ejército apoyado en grandes masas de buenos patriotas ante el nefasto proyecto y se preparó el alzamiento nacional que anticipándose al movimiento revolucionario, anulase a este y salvase España[346].

Algúns autores detivéronse na figura dos fiscais con base na análise dalgunhas memorias publicadas. As do xurídico militar, Felipe Acedo Colunga, poñen de manifesto este tipo de cuestións. Trátase dunha obra destinada para un uso interno, datada a finais de 1939, que circulou por todas as Auditorías e explicou o papel deste Ministerio no desenvolvemento da xustiza militar dende o Golpe e durante toda a retagarda. A necesidade de actuar imposta polo fracaso inicial dos sublevados propiciou que a

[345] AIMNOR, «Causa 1363/36», folios 102r-104r.
[346] AIMNOR, «Causa 177/36», folio 89.

teorización se dera despois da acción. A función da figura fiscal na «Nueva España» máis que representar a lei foi a de actuar como «vocero de la conciencia jurídico-social»[347]. Así os seus informes deberían ir máis alá da análise dos feitos de autos, deberían recoller o significado e a importancia social da acción cometida. O papel dos fiscais foi decisivo para reconverter a ilexitimidade do golpe de Estado na «suprema apelación a resortes legales de fuerza que encerraban el medio único de restablecer la moral y el derecho, desconocidos y con reiteración violados» que supuxo o «Glorioso Alzamiento Nacional»[348]. Na mesma liña, outros autores recollen, grazas á fonte oral, o recordo dunha testemuña que tamén pon de manifesto a función práctica do Ministerio Fiscal no desenvolvemento dos xuízos militares:

> Seguidamente el fiscal se enfrentó con nosotros -mantenía el jelkide Joseba Elosegui-. Habló del cáncer nacional que sufría España a causa de los separatismos. Del daño que los vascos habían causado al glorioso movimiento nacional. De nuestra herejía religiosa y de nuestro contubernio con el comunismo internacional. Leyó varios artículos del Código de Justicia Militar y buscó en ellos un espacio para catalogar nuestro delito como de auxilio a la rebelión[349].

Do mesmo xeito, a sentenza contra Gómez de la Cueva, exalcalde de Bueu, recolle de forma insistente e reiterada a versión da finalidade da acción golpista que pretenden converter en discurso hexemónico:

> Resultando: que iniciado el Movimiento Nacional hacia mediados de julio último, con el fin de rescatar a España del mando de los Gobiernos del Frente Popular que pretendían desmembrarla y hacerle perder su independencia, el ejército, columna vertebral de la Nación, personalizó y dirigió tal Movimiento, bajo el régimen legal de los bandos declaratorios del Estado de Guerra, y el fin perseguido de dar a la Nación, nueva estructura en consonancia con sus verdaderas esencias de personalidad quedando rota la anterior ordenación jurídica y asumidos todos los poderes del Estado por la Justicia armada[350].

Tamén se difunde constantemente a suposta adhesión social á sublevación, tal e como se recalca, a modo de exemplo, na causa instruída ao alcalde de Monforte de Lemos, Juan Tizón Herreros, «para evitar la destrucción de España se inició por el ejército el 17 de julio un levantamiento nacional que encontró entusiasta cooperación en todos los españoles que no pertenecían al Frente Popular»[351]. Deste modo, a «teatralidade» das causas non foi un síntoma de farsa inútil deseñada de antemán, senón que foi un medio cuns fins moi concretos e claves no desenvolvemento das retagardas. Os consellos de

[347] Francisco Espinosa Maestre, «Julio de 1936. Golpe militar y plan de exterminio», en *Morir, matar, sobrevivir. La violencia en la dictadura de Franco,* coord. Julián Casanova (Barcelona: Crítica, 2002) 53-122 (96-100).
[348] Ministerio de Gobernación del Estado Español, *Dictamen de la comisión sobre legitimidad de poderes actuantes en 18 de julio de 1936* (Burgos: editora nacional, año de la victoria), 104.
[349] Erik Zubiaga, «Ley de guerra» e Joseba Elosegui, *Quiero morir por algo. Impresionantes memorias de un gudari, testigo excepcional del bombardeo y destrucción de Guernica*, (Barcelona: Plaza & Janés, 1977) 221.
[350] AIMNOR, «Causa 1363/36», folio 159.
[351] AIMNOR, «Causa 601/36», folio 134 r.

guerra buscaron reconverter, cun discurso único e aglutinador —que cobrou vida por medio das acusacións— a defensa dun goberno lexítimo en accións baseadas en:

> amedrentar a la población para que tuviese perdida la fuerza moral. Comenzaron los desarmes de las personas de orden, fueron asaltados El Liceo, la casa de don José Babío, tiroteada y atacada con bombas de mano otra y las turbas se apoderaron del convento de San Francisco donde cuyo púlpito arengó el procesado a las masas (…)[352].

Con todo, este tipo de intervencións nos xuízos irán variando e evolucionando co paso dos meses, co desenvolvemento da contenda e coa conformación de novas retagardas. Os graos e as formas da violencia empregada irán adaptándose ás necesidades dos sublevados e este tipo de alocucións inseridas nos xuízos irán volvéndose cada vez máis concisas e asépticas. Pasan de ocupar ata media ducia de páxinas a unha breve introdución dun paragrafo, previa á relación dos feitos de autos, coa tipificación dos delitos do CMJ. Un modelo deste tipo de casos son as consideracións do Ministerio Fiscal sobre as acusacións feitas contra os betanceiros Celestino Veiga Álvarez e Andrés Veiga Expósito o 18 de xuño de 1938:

> De lo actuado resulta que en los sucesos que secundando la rebelión marxista acaecieron en Betanzos en julio de 1936 actuaron de forma activa los procesados en esta causa (...) ambos sujetos de extrema izquierda, siendo el primero de ellos dirigente de la CNT, integrando grupos armados. Consta en autos que el encartado intervino en saqueos, requisas y coacciones, constando asimismo que se desplazó de aquella ciudad a la de La Coruña formando parte de una expedición de rebeldes para enfrentarse con el ejército. Todo ello probado en el sumario especial a los folios (...). En su virtud formulo como provisionales las siguientes conclusiones: 1ª. Los hechos relatados constituyen dos delitos: no de rebelión militar, que define el artículo 237 y sanciona el párrafo segundo del 238 del Código de Justicia Militar (...)[353].

5.2. A posta en escena da *inventio*

5.2.1. Xurisdición de Mariña

A xurisdición de Mariña actuou sobre delitos cometidos por persoas nos territorios localizados na costa litoral baixo os que tiña competencia. O grao de dureza co que a Armada exerceu a violencia, por medio da instrución de causas militares, acomodouse ás condicións de cada territorio segundo avanzou a contenda. Nas zonas de retagarda temperá, como a área do noroeste peninsular capitaneada por Ferrol —Galicia—, Mariña instruíu xuízos contra un terzo das vítimas totais encausadas e as acusacións baseáronse —ao igual que a de Terra— frecuentemente nos delitos de deserción ou rebelión[354]. As actuacións que deron lugar a este tipo de acusación foron principalmente dúas: por un lado, individuos que non se presentaron á chamada a filas do reemprazo

[352] AIMNOR, «Causa 177/36», folios 89-91.
[353] AIMNOR, «Causa 344/38», folio 37r.
[354] Para o caso de Galicia, 11.558 persoas foron encausadas e un 30,6% foino baixo a competencia da Armada e da xurisdición do departamento marítimo de Ferrol; Base de datos «Nomes e Voces», http://www.nomesevoces.net/ [5-5-2021].

correspondente; e por outro, aquelas actuacións golpistas e contragolpistas que se levaron a cabo nos propios buques[355].

Para os concellos analizados, a violencia exercida polos tribunais de Mariña tivo un menor impacto na poboación no que respecta a asasinatos, condenas e procesamentos. Isto débese a dous factores; por un lado, a escasa presenza dos veciños de Bueu, Monforte e Betanzos como parte da tripulación de embarcacións involucradas en «accións de guerra». Por outra banda, a non prosperidade da maioría das causas por deserción, debido a que a razón de eludir chamamento a filas non constituían motivo de instrución. A maioría dos que non acudían a filas era por residir fóra do lugar onde está rexistrado na caixa de recruta ou por estar morto, «fuxido», encarcerado ou participando nas tarefas de implantación da violencia, dirixidas polas autoridades golpistas. Neste último caso, o concello de Bueu é o máis numeroso dos tres lugares analizados a pesar de ser o de menor poboación, pois 39 veciños non acoden á chamada do axudante militar de Mariña por estar prestando servizos para Falange, estar encadrado nas milicias para loitar na fronte bélica ou estar participando nas tarefas de vixía propias da agrupación local ou provincial[356].

No caso de Ferrol, capital do Departamento Marítimo do Norte, aqueles xuízos que prosperaron e constituíron consellos de guerra que deliberaron sentenzas tiveron como lugar de reunión, principalmente, tres espazos: os buques prisión, e dúas dependencias dentro da Comandancia Xeral do departamento Marítimo, a sala de xustiza e a sala de maquinistas. Un exemplo do primeiro grupo de lugares foi o Contramaestre Casado, un buque que formaba parte da frota de transporte dependente do Estado Maior da Armada —Figura 9—, dende 1927.

O 20 de xullo de 1936 mentres estaba atracado no Arsenal de Ferrol, un grupo de persoas que formaban parte dos grupos auxiliares e mariñeiría detiveron os oficiais que se atopaban a bordo por manter o buque baixo consigna do goberno lexítimo republicano. Un día despois a tripulación rendíase ás forzas golpistas, posteriormente foron detidos e abríuselles unha causa pola que se foron condenados a pena de morte e foron executadas sete persoas. Posteriormente, o buque foi reconvertido, polos poderes sublevados, en prisión, lugar no que levaron a cabo xuízos como o instruído contra os tripulantes do vapor «Mar Cantábrico» [357] que foi apresado pola frota nacional cando conducía un cargamento de material de guerra para a República, «salimos de España rumbo a América en busca de material de guerra para llevar a nuestros milicianos armas

[355] Algunhas as causas analizadas que recollen esta cuestión son a nº 2529/38 do distrito marítimo de Bueu instruída ao vapor de pesca Nuevo Celta do porto de Vigo a noite do 1 de outubro de 1938 ou a causa 2103/38 da comandancia de Mariña da Coruña instruída contra a tripulación do buque pesqueiro Rafael de Palacio, o 26 de setembro de 1938; departamento marítimo de Ferrol, Arquivo Naval de Ferrol (ANFER).
[356] ANFER, «Causa 254/37», «Causa 263/37», «Causa 268/38», «Causa 328/37», «Causa 329/37», «Causa 345/37», «Causa 364/37», «Causa 387/37» e «Causa 388/37».
[357] ANFER, «Causa 29/36».

para defender nuestras libertades y aplastar para siempre al fascismo, causante de la opresión y tiranía de que hemos padecido durante siglos la clase trabajadora (...)»[358].

Figura 9. Buque Contramaestre Casado I. 1920-1954 ca.

Fonte: AFMN, CA1_17513, Colección A. Aguilera (Buques de guerra españoles 1840-1977) en: www.armada.mde.es

Figura 10. Plano do Arsenal de Ferrol onde se sinala a academia de maquinistas nun círculo vermello.

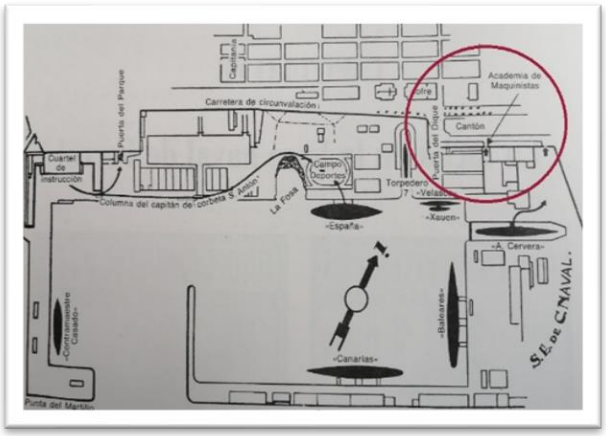

Fonte: Carlos Fernández, *La Guerra Civil en Galicia* (A Coruña: ed. *La Voz de Galicia*, 1988), 62.

Figura 11. Porta do Dique que dá entrada ao Arsenal de Ferrol. 1920-1930 ca

Fonte: ARG, sin. 2834.

[358] ANFER, «Causa 50/37», folio 79.

Outro conxunto de espazos onde se tiveron lugar a maioría dos xuízos na capital ferrolá foron distintas estancias que formaban parte da Comandancia Xeral do departamento marítimo. Unha delas foi a sala de xustiza, situada en pleno centro da cidade[359]. Nun principio foi sede de Servizos Xerais da Armada —onde estaban situados os servizos xurídicos—, posteriormente albergou o Arquivo Naval e actualmente acolle unha residencia militar inaugurada no ano 2013. Coas últimas reformas do edificio substituíuse un escudo de época franquista que presidía a fachada e trasladouse a sede do arquivo ao edificio da Capitanía. Outra estancia onde se levaron a cabo os consellos de guerra foi a academia de maquinistas, lugar que durante un tempo se habilitou como sala de xustiza de dito departamento e foi tamén sede da Delegación de Orde Pública, de Falange e da Garda Civil. Está situada dentro da propia base naval —Figura 10— e actualmente forma parte da zona accesible ao público dentro do arsenal[360]. O acceso a tales instalacións estaba controlado, pois non debemos obviar a súa función defensiva que se ve plasmada na súa arquitectura. Diferentes elementos do arsenal recollen esa orde racional e práctica, como a entrada da porta do Dique —Figura 11—.

A situación de Ferrol non foi unha realidade illada, pois a toma da principal base naval galega, xunto coas do departamento de Cádiz por parte dos sublevados, descabezou dous terzos dos mando lexítimos das capitais marítimas do Estado español. Este feito permitiu o xuízo a centos de mariños, ocupou os seus espazos de poder e adxudicou novas funcións aos buques, dentro da espiral violenta empregada para conseguir os obxectivos dos golpistas. Non obstante, na única área naval que resistiu ata o final da guerra —o litoral mediterráneo, capitaneado polo departamento marítimo de Cartagena— a violencia exercida a través dos tribunais militares na posguerra adquiriu certos matices. A importancia estratéxica da única base naval que a República mantivo ata a súa caída, en marzo de 1939, condicionou a relevancia adquirida polas causas instruídas baixo a xurisdición de Mariña. A metade dos tribunais militares que operaron na rexión de Murcia a partir de 1939 fixérono baixo a competencia do departamento marítimo de Cartagena[361]. Desta forma e seguindo a pauta do acontecido en Ferrol e Cádiz durante a guerra, en Cartagena reproducíronse os xuízos públicos contra os inimigos dos golpistas agora xa vencedores.

[359] ANFER, «Causa 65/36», folio 206; «Causa 199/36», folio 39; «Causa 1204/38», folio 46 e «Causa 1657/38», folio 80.

[360] Juan Antonio Rodríguez Villasante Prieto, *El arsenal de Ferrol. Guía para una visita* (Ferrol: Armada-Concello de Ferrol-Fundación Caixa Galicia, 2000), 10. ANFER, «Causa 2154/38», folio 57.

[361] Antonio Martínez Ovejero, «La represión franquista en la Región de Murcia (1936-1948)» (comunicación presentada ao I Congreso víctimas franquismo, Madrid, 20-22 de abril de 2012), 2, 4.

5.2.2. Xurisdición de Terra

Figura 12. Fachada do edificio do Teatro Rosalía, sede da Deputación e Goberno Civil da Coruña cos danos materiais a consecuencia do bombardeo dende o Parrote.

Fonte: Jesús Ángel Sánchez García, *La arquitectura teatral en Galicia* (A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza, 1997).

Figura 13. Interior do edificio do Teatro Rosalía, A Coruña, cos danos materiais a consecuencia do bombardeo

Fonte: ADAC, sin. F 8-5 273.

No que respecta á xurisdición de Terra, foi a que xestionou a maioría das causas analizadas —un 68%— e asumiu competencias relacionadas, principalmente, co delito resignificado de rebeldía. Con todo, debemos considerar dous aspectos; por un lado, un dos tres concellos analizados estaba xeograficamente fóra do ámbito de competencia da Armada, Monforte de Lemos; e por outro, nos restantes lugares, pertencentes ao departamento marítimo de Ferrol, as causas de xurisdición de Mariña foron superiores, numericamente, ás de Terra. Por tanto, en canto ao volume de causas instruídas, a preponderancia da xurisdición de Terra é relativa, se temos en conta os anteriores condicionantes. Non obstante, si cumpriu un papel primordial na execución das condenas máis violentas, na capacidade de atraer e involucrar a poboación nos xuízos —por medio das declaracións— e no asentamento do poder golpista —por medio da ocupación dos centros físicos do poder político máis importantes—. Os espazos nos que se constituíron tribunais militares para a aplicación da administración da xustiza militar e con competencia para ditar sentenzas foron, nun principio, nos cuarteis dos rexementos máis importantes. Así se actuou dende datas precedentes ao 18 de xullo de 1936 e posteriormente deuse certa continuidade nas diferentes «retagardas nacionais» durante a guerra civil. O cuartel de San Hermenegildo en Sevilla, o cuartel de San Francisco nas Palmas, o cuartel de Don Julián Sánchez «El Charro» en Salamanca, o cuartel do rexemento de infantería núm. 22 de Burgos ou o cuartel de Atocha na Coruña foron lugares empregados para tal fin[362]. Non obstante, os xuízos militares foron máis

[362] Exemplos que dan conta do caso de Sevilla: *Guión*, 2-9-1936, 2; de Las Palmas: *La Prensa*, 4-8-1936, 2; de Salamanca: *El Adelanto*, 6-9-1936, 1; de Burgos: *El Diario de Burgos*, 30-7-1936, 2 ou da Coruña: *La Voz de Galicia*, 27-8-1936, 1.

alá dos espazos de carácter militar durante a retagarda e ocuparon outros edificios civís, en función das necesidades e das circunstancias.

Figura 14. Celebración dunha Misa de Campaña en honor á virxe do Pilar diante do Palacio de Xustiza, A Coruña.

Fonte: *Vida Gallega*, 15-9-1936.

A pesar de instruírse e desenvolverse gran parte dos xuízos analizados nas prazas «flotantes» establecidas nos concellos cabeceira de comarca ou partido xudicial, á hora de ditar sentenza os consellos militares establecéronse nas prazas máis importantes da provincia, que habitualmente coincidían ca cidade capital. De forma concreta, os espazos copados pola xustiza militar para tan importante tarefa foron a sede física do Goberno Civil e das deputacións provinciais —para o caso de Lugo e Pontevedra— e o acuartelamento de Atocha —sede de un dos principais rexementos da División, Zamora núm. 29— xunto co Palacio de Xustiza na Coruña —Figura 14—. Ben é certo que dita cidade reunía certas condicións que a diferenciaban dos demais lugares, era capital de provincia e tamén da VIII División Orgánica con sede no Palacio da Capitanía General localizado na praza da Constitución. Ademais, na cidade herculina residía o máximo órgano de poder xudicial de Galicia, o Palacio de Xustiza, situado no centro do ensanche da urbe, na praza de Galicia. Isto significa que A Coruña albergaba as sedes dos máis importantes poderes civís, xudiciais e militares; neste caso escolleuse este último para levar a cabo a maioría dos consellos de guerra. Pero o feito de que o Palacio de Xustiza fose o lugar escollido para celebrar os xuízos, e non a sede do Goberno Civil —como noutros lugares da retagarda— obedece á pouca idoneidade do lugar. O gobernador residía no edificio do teatro Rosalía —situado na rúa Riego de Agua, 37—, xunto co grupo conformado pola Deputación provincial; un lugar que sufriu importantes danos materiais a consecuencia da loita violenta entre os golpistas e os poderes lexítimos republicanos o 20 de xullo de 1936. A desfeita foi tan importante —Figuras 12 e 13— que o edifico quedou incapacitado para desenvolver nel calquera tipo de actividade. Ademais, a colocación dentro da trama urbanística da cidade e o propio deseño da estancia non eran os máis axeitados para os usos e funcións que os golpistas buscaron

nos espazos a onde trasladaron os xuízos. Pasaron de ser trámites burocráticos a auténticas celebracións.

En consonancia con esa idea mencionada anteriormente sobre a capacidade de adaptación da estratexia golpista, na que se inverte a lexitimidade xurídica precedente, os novos poderes farán unha escolla, estratexicamente planificada, dos lugares onde impartirán a súa xustiza. Se ben o cuartel de Atocha foi onde o Tribunal de Xustiza da praza da Coruña desempeñaba a súa labor de forma habitual, en función das necesidades e usos propagandísticos e estratéxicos dos xuízos como eventos públicos, mudaron as instalacións:

> Tal vez por un deseo noble y acertado de dar la mayor publicidad posible a un asunto de tal envergadura, de la trascendencia terrible del que ayer se vio ante el fuero de guerra y seguramente tuvo el fin, plenamente logrado, de evidenciar, de qué manera se cumple la angustia misión de juzgar ante el número mayor posible de personas, dentro de las posibilidades del local, haya sido el motivo de que el Tribunal Militar abandonase siquiera fuese por unas horas nada más sus dependencias del cuartel de Atocha, y se traslade al amplio edificio de la Plaza de Galicia que ocupa el Palacio de Justicia. (...) Por la mañana y por la tarde, numeroso público, todas las clases sociales estaban representadas, llenaba los pasillos y la Sala de la Sección primera que era habilitada para la vista. (...) Familiares de las víctimas, esposas, hermanas, hijas ocupaban bancos para ellas destinados... Huelga decir que su presencia, la tristeza que sus semblantes reflejaban, las lágrimas que en ocasiones inundaba la sala y por doquier se espacia penetrando en los corazones aún más duros. ¡Terribles lances, espantosas tragedias que la vida nos depara y ante las que la justicia, firme, serena, implacable pero justa tiene que enfrentarse! ¡Y ay, si así no sucediese...![363]

O suceso que describe a noticia é o xuízo que se lle instrúe a Alfredo Suárez Ferrín, alcalde da cidade durante a República, xunto co secretario do concello, Joaquín Martín Martínez, o secretario do Goberno Civil, Leovigildo Taboada, o deputado Manuel Guzmán García, os líderes socialistas Ramón Maseda e Francisco Mazariegos e outros catro máis, acusados de rebelión militar. O Palacio de Xustiza, por tanto, foi un dos lugares simbólicos de exhibición do poder usurpado polos sublevados. Os golpistas outorgáronlle un lugar destacado a este escenario —dentro da lóxica de usurpación e reorganización dos espazos públicos— mediante as misas de campaña —Figura 14—, actos frecuentes durante a retagarda golpista.

As orixes desta edificación teñen moito que ver coa intención de dotar á antiga Real Audiencia de Galicia dunha nova sede para uso exclusivo de institucións xudiciais co fin de evitar problemas na convivencia coa xerarquía militar. O proxecto presentouse ante o Ministerio de Graza e Xustiza a comezos do século XX pero quedou arquivado ata a década dos anos vinte. Grazas á iniciativa do alcalde da cidade, Manuel Casás, o proxecto foi rescatado, aínda que con leves cambios. O alcalde propón unha localización diferente, esta vez, na zona central da urbe e sobre terreos que serían doados polo concello, «mais en consonancia coa suntuosidade e obxecto do edificio: a praza de Galicia, na zona do Ensanche, contribuíndo deste xeito ao fenómeno da urbanización de

[363] *La Voz de Galicia*, 27-8-1936, 1.

tan emblemático lugar». A súa construción estendeuse durante tres anos ata que finalmente foi inaugurado a principios de 1930, días antes da dimisión do xeneral Primo de Rivera. O acto tivo unha gran repercusión social e a el acudiron o ministro de Graza e Xustiza, Galo Ponte, e outras importantes autoridades xudiciais, relixiosas e políticas[364].

O cuartel de Atocha está situado no centro da Coruña, moi próximo á praza de María Pita e cunha porta de acceso situada na fachada principal que dá ao Campo da Leña —Figura 15—. A historia deste lugar está intimamente ligada á do rexemento de infantería de Zamora nº 29, pois foi a súa residencia dende 1903 ata 1943. Trátase dunha unidade militar que, dende os seus inicios, se coñeceu co sobrenome de «Isabel, La Católica» e participou na Segunda Guerra Carlista, a Guerra de Cuba e a de Marrocos.

Á altura do 18 de xullo de 1936 dita guarnición formaba parte da 15ª Brigada de Infantería, ao mando de Enrique Salcedo Molinuevo, como parte das forzas e destacamentos permanentes da VIII División Orgánica do Exército. A compañía do rexemento ao mando do coronel Martín Alonso foi a que se sublevou na cidade contra o goberno lexítimo republicano, o 20 de xullo, e saíu ás rúas para ler o bando de guerra asinado por Enrique Cánovas Lacruz. Os integrantes eran o capitán de infantería, Mariano Areyzaga, xunto cos tenentes Ángel Río Barja e Hipólito Otero Valderrama, o alférez Ángel Álvarez Rodríguez, e os sarxentos Bernardino Fernández, Jesús López Mallo, José Pico Boquete e Isaac Saavedra Soto[365].

Posteriormente participou en numerosas accións de guerra na fronte bélica do Alto de León, Oviedo e as campañas de Teruel, Aragón, Ebro e Cataluña[366]. De forma concreta, os batallóns segundo e terceiro eran os que tiñan máis forza dentro do rexemento e, por consecuencia, o 15 de agosto de 1936 saíron cara a Asturias como parte das Columnas Gallegas. As saídas de tropas dende as retagardas eran consideradas polos novos poderes como eventos patrióticos nos que facer patente o control das forzas mediante o desfile das tropas acompañado polas notas da banda de música[367].

O cuartel que albergou a este grupo de soldados foi construído en 1863 e levaba por nome Acuartelamiento del Príncipe. Conta con tres plantas divididas en dúas partes iguais con dous grandes patios con soportais, o de enxeñeiros e o de infantería. Apenas sufriu cambios na súa historia e foi primordial no posterior deseño desa parte da cidade, en especial, na execución do novo Palacio Municipal de María Pita. En definitiva, é un espazo sobrio, funcional e práctico cunha estrutura arquitectónica típica castrense que estilisticamente vai dende o Neoclasicismo ata o eclecticismo clasicista[368].

364 Manuel Casás Fernández, *Nuestro diario íntimo. Memorias del alcalde Manuel Casás Fernández* (A Coruña: concello de A Coruña, 1999), 117-120. Folleto exposición «25 Aniversario do Tribunal Superior de Xustiza de Galicia».
365 Emilio Grandío, *Anos de odio.*
366 José Ricardo Pardo Gato, *Del cuartel del Príncipe al acuartelamiento de Atocha. Vida militar coruñesa,* (A Coruña: Publicaciones Arenas, 2015).
367 *La Voz de Galicia*, 18-7-1936, 3.
368 José Manuel Martínez, *Los años críticos.*

Realmente foi o centro neurálxico dende o que os golpistas organizaron e executaron a violencia na cidade e na contorna. Ademais de ser sede dos corpos armados do exército, foi lugar de reclusión nos primeiros días. Os primeiros detidos foron aqueles que, dentro da cúpula do poder civil e militar da República, se opuxeron á participación e ao éxito do Golpe como por exemplo, o comandante de enxeñeiros José Auz Auz. Foi detido por un dos dirixentes da conspiración na Coruña, Martín Alonso, pola súa labor de auxilio no goberno civil; xunto co gobernador civil, Francisco Pérez Carballo[369].

Figura 15. Plano e fachada lateral do cuartel de Atocha a principios do s. XX.

Fuente: José Ricardo Pardo Gato, *Del cuartel del Príncipe al acuartelamiento de Atocha. Vida militar coruñesa* (A Coruña: Publicaciones Arenas, 2015), 80 e 31.

Durante a retagarda, a guerra civil e a ditadura foi un lugar destacado na celebración de festividades de distinto carácter para os distintos corpos da Oitava Rexión Militar. Foi un espazo con entidade propia que cumpría cunha función esencial para os golpistas: exaltar e conmemorar o novo poder, pois en certo sentido emanou deste lugar. O primeiro de setembro recollía a prensa un evento baixo o titular «La solemnidad del domingo en el cuartel de infantería. Homenaje a la bandera roja y gualda» con motivo da súa reposición en función polo decretado pola Junta de Defensa Nacional. No acto prestaron xuramento á bandeira do rexemento 1.580 recrutas incorporados ao corpo baixo o mando do comandante José Fernández Bacorell, que os recibe cun exaltado discurso:

> ¡Soldados, juráis defender ante Dios y la Junta de defensa Nacional ser fieles a la Patria y defenderla hasta derramar la última gota de sangre y obedecer siempre al mando! (...) Acabáis de jurar fidelidad a la patria, obligándoos así a cumplir lo que canta nuestro himno: luchar por ella y vencer o morir. Y habéis tenido el honor de ser vosotros los que juran de nuevo ante los colores rojo y amarillo de nuestros amores, unos habéis

[369] Emilio Grandío, *Anos de odio.*

> reconocido esta bandera izada en los edificios oficiales; otros, la hemos visto resaltar sobre el azul purísimo del cielo africano (...). ¡Bandera de España! Yo, como jefe de las fuerzas aquí formadas y en nombre y representación de nuestro coronel Martín Alonso y de los jefes, oficiales, suboficiales y clases que luchan en los distintos frentes, juro ante Dios y la Purísima Concepción nuestra tradicional patrona, que te defenderemos hasta morir (...) ¡Viva España! ¡Viva España! ¡Viva España![370].

Actos similares danse durante ese mesmo ano e a finais de agosto de 1936, na mesma sala onde se celebraron os xuízos, a sala de armas ou sala de xustiza, ten lugar unha comida que o comandante xefe accidental do rexemento, Fernández Barcorell, organiza para os seus soldados e demais xefes e oficiais do destacamento. Neste acto de confraternización tamén se glorificaron as actuacións das forzas nacionais en Toledo[371]. O cuartel, co avance da conformación da retagarda constitúese como un punto de encontro e enaltecemento dos logros golpistas e función dos avances bélicos da contenda. Tamén funcionou como sede da Xunta de Revisión y Clasificación de Reemprazo, polo que, segundo a prensa, segue a ser, á altura de 1937, un centro neurálxico para a organización de continxentes na retagarda. Será o edificio que acolla as revisións dos soldados que deberán ser cualificados como aptos ou inútiles para o desempeño de servizos auxiliares do reemprazo de 1933, 1934 e 1935. En consonancia alberga tamén a caixa de recrutas da cidade, lugar onde se concentran os chamados a filas para recibir instrución e ir á fronte[372]. Había tamén soldados voluntarios da Legión e distintas tropas de infantería e sanidade. Cada vez tivo que albergar a máis corpos do exército chegando a centenares de soldados que non tiñan suficiente espazo. Houbo que buscar alternativas para poder dar o servizo e recorreuse á nova praza de Abastos de San Agustín, a Gran Obra de Atocha, a Academia de Galicia, o Instituto de Segunda Enseñanza, a Escuela de Altos Estudios Mercantiles e outros onde se situaron as respectivas residencias[373].

O segundo batallón de dito rexemento, encadrado na Agrupación do Exército do Levante, participa no primeiro desfile da «Victoria», celebrado en Madrid, o 19 de maio de 1939. Franco buscou que estivesen presentes as unidades embarcadas no «Castillo Olite» para render homenaxe aos falecidos e aos superviventes do accidente[374]. O mastro de maior envergadura foi trasladado á Coruña, en 1943, ao Cuartel de Zalaeta e, posteriormente, estivo un tempo no cuartel de Atocha. Xunto a el, tamén se trasladou o mastro da popa que, aínda hoxe, se atopa no patio. Co paso dos anos, conformouse en torno ao obxecto un lugar de recordo e reunión dos familiares dos falecidos no que se

370 *La Voz de Galicia*, 1-9-1936, 2.
371 *El Pueblo Gallego,* 29-9-1936, 9.
372 *La Voz de Galicia*, 19-9-1937, 2; 22-9-1937, 5.
373 *La Voz de Galicia*, 13-8-1936, 5.
374 O Castillo Olite foi unha embarcación da flota nacional que foi afundida por unha das baterías da defensa costeira de Cartagena, a finais da guerra civil. Morreron case 1.500 persoas e a manobra foi considerada como un erro estratéxico da Armada Nacional, feito polo que tratou de silenciarse. Para máis información sobre o suceso, vid.: Luis Miguel Pérez Adán, *El hundimiento del Castillo Olite. La mayor tragedia naval de la Guerra Civil Española* (Cartagena: Aglaya, 2004).

expón unha obra monumental, tallada en granito, con forma de libro[375]. No seguinte apartado retomaremos a cuestión dos monumentos e símbolos do cuartel xunto co tratamento que tiveron nas políticas públicas da memoria na democracia.

O recurso a novos espazos, para dotar dun novo carácter a celebración dos xuízos militares, non foi algo exclusivo desta cidade. Os militares que dominaron noutras prazas da retagarda tamén «sacaron» as sentenzas dos cuarteis, en aras de lograr unha maior difusión e participación social. O edificio Cajasol sede da Audiencia Provincial de Sevilla —Figura 16—, o palacio de xustiza de Vigo, o salón de actos do palacio de Mancomunidad Provincial de Tenerife ou os salóns dos palacios das deputacións provinciais de Palencia, León, Lugo e Pontevedra, foron espazos aos que recorreron para tal fin[376]. De forma paulatina, foise conformando todo un mecanismo finamente depurado e deseñado para empregar o acto de xustiza como un espectáculo público. Esta idea está presente na función que tiveron os xuízos de Moscú dentro da estratexia para facerse e manterse no poder de Stalin. Foron empregados como mecanismo de eliminación física, pero tamén como unha vía para converter en cómplices aos subordinados. Ademais, o feito de dotar os xuízos cun carácter público buscou difundir a existencia dunha conspiración na súa contra, pola que era preciso actuar. No caso español esa conspiración estaría encarnada polo Frente Popular[377].

Frecuentemente, as causas militares contra figuras de peso na comunidade —como os alcaldes, os concelleiros, os deputados ou os gobernadores civís— convertéronse en eventos que os golpistas promocionaron. A prensa contribuíu a difundir a reposta social ante a chamada de asistencia pública e transformala nun sinal de apoio ao poder sublevado. Ao xuízo contra o gobernador civil de Palencia «acudieron muchos curiosos que no solamente llenaban por completo la tribuna pública y parte del salón en el que el Consejo tenía lugar, sino que además formaban nutridos grupos en las escaleras, vestíbulos y alrededores de la puerta principal del Palacio Provincial»; do mesmo modo que o paraninfo do instituto habilitado para xulgar o gobernador civil de Ourense[378]. A celebración «a bombo y platillo» destes xuízos dende finais de xullo de 1936 contra as

[375] «Proyecto de recuperación del palo del Castillo Olite y Libro de Piedra» realizado polo comandante enxeñeiro de construción Juan Marí Noguera, no ano 2003.
[376] Exemplos que dan conta do caso de Sevilla: Concha Morón Hernández, «Audiencia Provincial» en *Lugares de la memoria. Golpe militar, represión y resistencia en Sevilla. Itinerarios*, coord. Rafael Gómez Fernández (Sevilla: Aconcagua, 2014), 115-120; de Vigo: *El Progreso*, 23-8-1936, 4; de Tenerife: *La Gaceta de Tenerife*, 29-9-1936, 5; de Palencia: *El Diario Palentino*, 11-9-1936, 2; de León: Javier Rodríguez González, «Tipología de la represión franquista», en *Represión franquista en el Frente Norte*, ed. Joaquín Rodero, Juan Moreno y Jesús Castillo (Madrid: Eneida, 2008), 113; de Lugo: AIMNOR, «Causa 175/36», folio 30; «Causa 510/37», folio 70 e «Causa 314/36», folio 171; ou de Pontevedra: AIMNOR, «Causa 728/37», folios 32 e 34; «Causa 1308/36», folio 73 e «Causa 1363/36», folios 130 e 154.
[377] Álvaro Lozano, *Stalin. El tirano rojo* (Madrid: Nowtilus, 2012), 135-137.
[378] *El Diario Palentino*, 11-9-1936, 2. *La prensa*, 26-9-1936, 2.

autoridades militares e civís tamén adquiriron certa relevancia en lugares como Granada, Cádiz e Huelva[379].

Figura 16. Grupo de detidos, ante a mirada pública, saíndo da Real Audiencia de Sevilla e subindo aos camións para ser trasladados cara o cumprimento das sentencias.

Fonte: Fototeca Municipal de Sevilla, Archivo Serrano, sin. ICAS, SAHP,; citado en Concha Morón Hernández, «La Audiencia Provincial» en *Lugares de la Memoria. Golpe militar, represión y resistencia en Sevilla. Itinerarios,* coord. Rafael López Fernández (Sevilla: Aconcagua, 2014), 119.

A elección dun lugar ou outro tivo que ver tamén coa capacidade de aforo, o estado físico e material do inmoble e a localización xeográfica no conxunto do lugar. Frecuentemente eran edificios civís amplos, solemnes, situados no centro do núcleo urbano e sedes de importantes institucións civís. Na cidade da Coruña non se empregou a sede da Deputación e do Goberno Civil, tal e como comentamos anteriormente, debido aos importantes danos materiais sufridos durante o Golpe[380]. Noutras cidades, onde as sedes de poder si se mantiveron intactas e reuniron as condicións idóneas para promocionar a xustiza golpista, foron os grandes elixidos, como o caso de Lugo ou Pontevedra.

A continuación pasaremos a explicar os outros espazos de celebración de xuízos militares da xurisdición de Terra, as sedes dos poderes do Goberno Civil e das deputacións provinciais. Os palacios das deputacións de Lugo —San Marcos— e Pontevedra seguen a ter, na actualidade, as mesmas funcións administrativas, ambos foron construídos no século XIX e veremos que nos conta a súa historia. A creación das deputacións provinciais vén da man da instauración do réxime liberal, pois xurdiron como creación lexislativa da Constitución de 1812. É dicir, é unha institución que nace dunha nova forma de concibir o espazo e o poder radicalmente diferente á do Antigo Réxime, e son fundamentais para asentar o réxime constitucional. Nacen como organismos dependentes do poder central cunha función clave de enlace cos órganos de poder dos concellos. Nesta estrutura, a provincia, nas orixes do réxime local contemporáneo, está ligada a un determinado territorio ao que se lle adxudica un xefe

[379] Francisco Espinosa, «Julio de 1936», 53-122 (82).
[380] ADAC, sin. F 8-5-273. *La Voz de Galicia*, 24-7-1936, 1; 25-7-1936, 1 e 6.

político que, a partir de mediados do século XIX, será denominado gobernador civil. Xunto a esta figura a Deputación Provincial instáurase como unha institución colexiada, de orixe electiva, que se debate entre dúas funcións, asistente do gobernador ou corpo representativo.

A configuración dunha identidade propia como organismo de administración local non se acadará ata o Estatuto Municipal, de 1924, e o Estatuto Provincial, de 1925, no marco da ditadura de Primo de Rivera. Esa autonomía local reforzouse coa lei municipal de 1935, pero co Golpe de 1936, trúncase xa que os novos poderes instaurarán posicións intervencionistas e centralizadoras do Estado. O abano de competencias era bastante amplo, non obstante, estaba suxeito á escaseza de medios e á confusión de competencias entre o gobernador civil, a Deputación Provincial, o presidente da Deputación e a Comisión Provincial de Servizos Técnicos. De forma paralela, a organización de Falange foi constituíndo unha administración periférica propia, xunto coa Organización Sindical, como aparatos representativos da sociedade, que coparon funcións e actividades no marco provincial antes competencia das deputacións. En definitiva, volve a tendencia centralista baixo os intereses estatais mediante o control e vixilancia dos gobernos e gobernadores[381].

O acto da suspensión da Comisión Xestora da Deputación e posesión do delegado presidente recóllese nas actas da institución do día 24 de xullo, tanto en Lugo como en Pontevedra; no último caso explícase de forma minuciosa o asalto do poder e da sede física onde reside e a usurpación dos cargos administrativos para levar a cabo unhas funcións concretas:

> Proclamado por el Ejército un movimiento nacional tendente a la salvación de los principios de orden, autoridad, disciplina social y patriotismo, y de las esencias civilizadoras de nuestra cultura, del ¡VIVA ESPAÑA! Las fuerzas militares de esta plaza, en solidaridad entusiasta con las restantes guarniciones de Galicia, declararon el día veinte del actual el ESTADO DE GUERRA haciendo conocer el Bando del jefe de la 8ª División Orgánica que, a los efectos legales, se consideraba publicado a las veinte horas del mismo día. Sometiendo rapidísimamente las resistencias iniciadas en esta Capital, antes de la salida de la Artillería; desalojando a los elementos populares armados que se mantenían en rebeldía en los palacios de la Diputación y del Ayuntamiento; disolviendo los grupos callejeros; desposeyendo de sus cargos al Gobernador Civil y al Alcalde de la Capital; y nombrando seguidamente nuevas autoridades.

Como consecuencia de tales sucesos, o tenente coronel encargado do despacho no Goberno Civil da provincia, por oficio, comunica á Secretaría da Deputación Provincial o seguinte:

> La prolongada ausencia de los señores gestores de la Excma. Diputación Provincial en el desempeño de su cargo que le fue encomendado, ha de interpretarse como una falta de auxilio a la Autoridad en momentos en que es más necesaria su asistencia. Por ello, en uso de las facultades que me confiere la vigente Ley de Orden Público, decreto la suspensión en el ejercicio de sus cargos de los gestores que en la actualidad forman la

[381] Plácido Ballesteros San-José e José Ramón Rodríguez Clavel, *Los archivos de las diputaciones. Qué son y cómo se tratan* (Asturias: Trea, 2010).

> Comisión de la Excma. Diputación Provincial, y, a fin de que no sufra interrupción la vida administrativa provincial, nombro Delegado para que la controle, despache los asuntos de trámite y atienda especialmente a cobros y pagos indispensables e indiferibles (sic) adoptando de las resoluciones necesarias para la buena marcha de las funciones de beneficencia, administración y asistencia social, que a las Diputaciones están encomendadas, a Don Rafael González Fernández. Lo que comunico a V. para su conocimiento, el de la Corporación, y a todos los efectos. Pontevedra, 23 de julio de 1936[382].

O 24 de xullo de 1936 o Goberno Militar nomea, tal e como puidemos ver, como delegado-presidente da Deputación, a Rafael González Fernández. Case cinco meses despois, constitúese a nova comisión xestora, sendo os presidentes designados, a través do Goberno da provincia. O control dos golpistas está latente en todos os resortes do poder, pois dende os núcleos militares esténdese aos civís mediante o uso da forza e da violencia.

O palacio da Deputación de Pontevedra nace baixo a necesidade de construír un edificio propio para albergar dita institución a finais do s. XIX. Dende que se formula o proxecto ata que este se finaliza pasan pouco máis de dez anos. Foi deseñado polos irmáns arquitectos Alejandro e Domingo Sesmeros e a pesar de que a instalación eléctrica e telefónica é posterior, en 1890 estaba rematado. O edificio foi pensado como sede física da Deputación de Pontevedra, pero tamén do Goberno Civil e fogar do Gobernador, e sitúase na Alameda da cidade, na avenida de Montero Ríos; e está, ademais, moi próximo á casa consistorial e ao lado do que hoxe é o IES Valle-Inclán[383].

Establécese oficialmente como un lugar de conmemoración dos novos poderes nun acto simbólico que tivo lugar a finais de agosto de 1936. Colócase a bandeira bicolor no balcón do palacio e celébrase unha misa de campaña, actos que se sucederán no resto de concellos nos días sucesivos[384]. O palacio tamén será un espazo central na celebración das vitorias do exército golpista nas diferentes frontes[385], e terá un lugar destacado no programa de festexos previsto para festexar a toma de Madrid[386]. O edificio será reconvertido unha icona da grandiosidade da retagarda representada en Pontevedra —Figura 17—. Esta dinámica é compartida con outras áreas da retagarda, como Sevilla, onde o antigo edificio da Real Audiencia —Figura 18— recolleu eventos similares e cumpriu funcións parellas. No caso de Pontevedra, sabemos que tamén foi un lugar de exposición das forzas militares e recibimento dos altos mandos cando viñeron a pasar revista á retagarda. Acollerá a visita de persoeiros como o General da División, Luis Lombarte Serrano, que dará un discurso nun dos seus salóns principais[387]. É tamén onde

[382] ADPo, «Libro de actas da comisión xestora (1931-1938)», sin. 36038. 050-1 (24-7-1936).
[383] Para máis detalles técnicos e relacionados co deseño do edificio, vid. a páxina web da Deputación de Pontevedra: Transparencia/Administrativa/Edificios y sedes/Palacio Provincia, https://www.depo.gal/es/pazo-provincial [2-2-2021].
[384] *El Pueblo Gallego*. 30-8-1936, 7 e 11; 1-9-1936, 14
[385] *El Pueblo Gallego*, 28-9-1936, 2.
[386] *El Pueblo Gallego*, 7-9-1936, 6.
[387] *El Diario de Pontevedra*, 28-10-1936, 2.

se fará a recepción oficial das grandes autoridades para celebrar a «Fiesta do Caudillo»[388].

Figura 17. As bandeiras dos corpos de Falange da provincia durante a visita dos seus xefes ás autoridades ante o Palacio Provincial. Pontevedra

Fonte: *Vida Gallega*, 30-9-1936.

Figura 18. Visita de Franco a Sevilla, onde saúda dende o balcón do edificio da Audiencia Provincial tras dar un discurso mentres sona o himno nacional .

Biblioteca Digital Hispánica, sin. GC-CAJA 3-16-85.

USC UNIVERSIDADE DE SANTIAGO DE COMPOSTELA

[388] *Ciudad*, 1-10-1945, 3.

Este tipo de actividades propagandísticas serán combinadas con funcións administrativas e burocráticas propias do auxe centralista que vivirá a institución ao longo da ditadura: principalmente, beneficencia, sanidade, instrución e comunicación. Nesta liña, na prensa da época, vemos que se establece como sede da oficina central da caixa de aforros municipal ou lugar de cobranza de cédulas persoais do padrón de 1936 —na planta baixa—[389]. As actividades políticas que viña desenvolvendo esta institución, de forma destacada no período republicano a relacionada co estatuto, foron suprimidas en favor dunha labor auxiliar á consolidación dos poderes sublevados[390].

Dentro deste abano variado de competencias e funcións, a máis relevante das que están relacionadas coa violencia empregada para que os golpistas se asentasen no poder, é como lugar de celebración dos consellos de guerra da praza de Pontevedra. Todas as causas analizadas que lle instruíron a veciños do concello de Bueu, baixo a xurisdición de Terra, tiveron lugar no salón de actos do Palacio provincial de Pontevedra. Tamén era o espazo onde tamén tiñan lugar as sesións da comisión xestora, un organismo que nace coa II República e se mantivo a pesar do Golpe.

Figura 19. Salón de xustiza do palacio da Deputación de Pontevedra na actualidade.

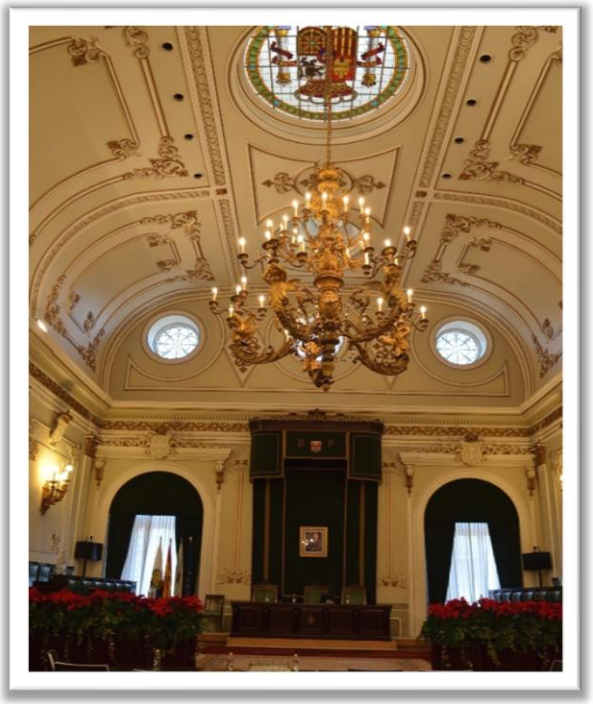

Fonte: fondo persoal da autora.

O salón ten na actualidade a mesma disposición e localización na primeira planta, e apenas sufriu cambios na súa estética. O máis destacado foi a eliminación dunha bancada en alto, situada na parte posterior da sala e as habituais reformas de mantemento que todo edificio pide cos anos, como a revisión do sistema eléctrico ou a incorporación de sistemas de calefacción e ventilación. A grandes trazos é un espazo amplo, rectangular, con altos teitos, decorados vistosos e materiais nobres. A iluminación corre a cargo dunha gran lámpada de teito situada no centro da sala e de seis lámpadas de parede situadas aos laterais que recollen os emblemas dos partidos xudiciais da provincia. É un espazo deseñado para ser visto e desfrutado, e inspira unha sensación de luxo e grandiosidade. Sen dúbida, as características do espazo responden coa intención e utilidade que os golpistas lle outorgan á trama xurídica que empregan para levar a cabo o proxecto violento. É un lugar idóneo para as celebracións públicas, como

[389] *Ciudad*, 29-10-1945, 3. *El Diario de Pontevedra*, 20-8-1936, 1.
[390] Xosé Fariña Jamardo e Miguel Pereira Figueiroa, *A Deputación de Pontevedra. 1836-1986* (Pontevedra: Deputación Provincial, 1986).

eran os xuízos, que fai alarde do poder que reside nel e dá cabida a multitude de asistentes —Figura 19—.

5.2.3. De lugares de condena a lugares de memoria?

O tratamento dos símbolos e lugares de memoria non é unha novidade da política contemporánea; pero é certo que na actualidade vivimos un auxe cara a estas cuestións debido a diferentes factores. As experiencias con réximes autoritarios, fascistas ou totalitarios, xunto co brote da sociedade de información e dos medios de comunicación de masas e o xiro culturalista das ciencias sociais, son circunstancias que fan derivar os temas de estudo cara aos imaxinarios colectivos e as súas manifestacións nos lugares e espazos[391]. No caso que nos atinxe, en España, as tarefas sociopolíticas relacionadas coa xestión do noso legado franquista nos espazos públicos, abandonan o seu carácter excepcional e residual a partir da Lei de Memoria Histórica de 2007[392]. Non obstante, o grao de cumprimento das disposicións e o nivel de involucración real dos poderes políticos, son dúas cuestións moi presentes no debate público actual. As iniciativas para levar a cabo os artigos e as disposicións legais están, en numerosas ocasións, lideradas por asociacións cidadás ou accións persoais e, non tanto, por instancias políticas. Como consecuencia, na última década, obsérvanse tarefas pendentes, en canto á xestión do pasado máis recente, que xa sinalou o Relator Especial de las Naciones Unidas, sobre *La promoción de la verdad, la justicia, la reparación y las garantías de no repetición*, Pablo de Greiff. No seu informe sobre España, publicado no ano 2014, fai especial fincapé no apartado referido a «Remoción de símbolos o monumentos conmemorativos de exaltación de la sublevación militar, la Guerra Civil y la dictadura franquista». O relator sinala que este tipo de cuestións non son asunto dunha política partidista ou de programas políticos particulares, máis ben, forman parte dun conxunto de principios e dereitos xerais que nos afectan a cada un de nós como parte da sociedade. A resignificación de lugares é un tema moi presente no debate público actual, non só entre a Academia, senón tamén na sociedade. Neste senso, traer a colación unha análise sobre a xestión pública dos espazos onde se realizaron os consellos de guerra, responde a un intento por afondar no noso pasado para contribuír ao noso presente[393].

Neste apartado pretendemos analizar o paso do tempo nos lugares de condena onde se ditaron as sentenzas dos consellos. De forma concreta, os interrogantes que guiaron as nosas pescudas xiraban en torno á evolución dos usos e funcións dos edificios, á propia

[391] Hans-Jürgen Puhle, «Símbolos, mitos y lugares de memoria en la política contemporánea», en *La celebración de la nación. Símbolos, mitos y lugares de memoria*, ed. Ludger Mees *(Granada:* Comares, 2012), 11-32.

[392] «Ley 52/2007, de 26 de diciembre, por la que se reconocen y amplían derechos y se establecen medidas en favor de quienes padecieron persecución o violencia durante la guerra civil y la dictadura», *BOE,* nº 310 (27-12-2007).

[393] Pablo de Greiff, *Informe del Relator Especial sobre la promoción de la verdad, la justicia, la reparación y las garantías de no repetición*, 22 de xullo de 2014; Asamblea General, Naciones Unidas, 27-33, https://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:_h4WUA9QAcYJ:https://www.ohchr.org/EN/HRBodies/HRC/RegularSessions/Session27/Documents/A.HRC.27.56.Add.1_S.doc+&cd=1&hl=es&ct=clnk&gl=es [20-12-2020].

evolución da institución que alberga, ás variacións estruturais relacionadas cos cambios nas dinámicas de poder e ao trato recibido polas políticas da memoria.

No caso do cuartel de Atocha, a reorganización do exército tras a guerra civil fixo que a unidade militar residente no edificio, o rexemento de Zamora nº 29, cambiara de nomes en varias ocasións. Nun principio pasou a chamarse Montaña nº 29, nos anos sesenta coñéceselle polo nome da Agrupación de Infantaría Isabel a Católica n° 29 e, posteriormente, como Rexemento de Infantaría Aero-transportable Isabel a Católica n° 29[394]. En 1979, o rexemento abandona a cidade herculina para ser trasladado a Campolongo —Pontevedra— e, dende a desaparición do servizo militar obrigatorio, son unhas instalacións ás que se lles sacou pouco rendemento. Non obstante, os responsables da Forza Loxística Operativa, sinalan que devandito edificio é necesario porque aglutina varios organismos militares e o batallón do cuartel xeral, sen que Defensa conte, na cidade, con outros establecementos que poidan desempeñar a mesma función[395].

Ata ese momento, a traxectoria das instalacións de Atocha amosou certa continuidade, incluso en época democrática, nos usos e funcións derivados da súa personalidade e entidade militar. Bo exemplo diso é o evento celebrado o 8 de decembro de 1978, en honra á patroa de Infantaría, Inmaculada Concepción, ao que acudiron as altas esferas do momento como o capitán da Oitava Rexión, Manuel Fernández Posse, o gobernador militar da Coruña, Guillermo Quintana Lacaci, o xeneral xefe da Brigada Aerotransportable, Luis Mariñas Romeu e outros xenerais, xefes, oficiais e suboficiais da Armada[396].

Na actualidade mantén a mesma localización e infraestrutura, é un edificio de titularidade estatal adscrito ao Ministerio de Defensa e sede da Biblioteca Histórico-Militar da Coruña, dependente organicamente do Instituto de Historia e Cultura Militar[397]. Nos últimos anos, houbo intentos, por parte dos distintos gobernos municipais, de negociar o traspaso da propiedade e outorgarlle distintos usos, como a organización de actividades de carácter social e cultural. Entre eles baralláronse as

394 Actualmente existe como tal pero cunha denominación e situación diferente: o batallón de infantería lixeira Zamora III/29, encadrado nas forzas lixeiras da brigada de infantería lixeira Galicia VII e o rexemento de infantería lixeira Isabel la Católica nº 29 en Figueirido —Pontevedra—. José María Fernández Caamaño, «Una ciudad con historia militar que acogió a destacadas unidades», *El Ideal Gallego*, 4-2-2018, https://www.elidealgallego.com/articulo/coruna/reportaje-ciudad-historia-militar-acogio-destacadas-unidades/20180203221211363745.html. [2-5-2020].

395 Ramón Castro, «El Ejército quiere ubicar en A Coruña una base de su unidad antiincendios», *La Voz de Galicia*, 10-1-2009, https://www.lavozdegalicia.es/noticia/galicia/2009/01/10/ejercito-quiere-ubicar-coruna-base-unidad-antiincendios/0003_7450950.htm [2-5-2020].

396 *Finisterre: revista del R.E.S. de la 8ª Región Militar*, nº 34 (1978), 2-4.

397 Vid. a páxina web do Goberno de España, Ministerio de Defensa-Patrimonio Cultural de Defensa, https://patrimoniocultural.defensa.gob.es/es/centros/biblioteca-a-coruna/portada [24-7-2020].

opcións de biblioteca central da Universidade, segunda sede do Concello ou Museo Nacional da Ciencia e Tecnoloxía; pero non se logrou chegar a ningún acordo[398].

Figura 20. Entrada principal do cuartel de Atocha con símbolos preconstitucionais retirados no ano 2010. A Coruña

Fonte: José Mª. Fdez. Caamaño, «El cuartel que liberó las casas de los coruñeses», *El Ideal Gallego*, 13-9-2015.

Figura 21. Actual entrada principal do cuartel de Atocha con novos símbolos. A Coruña

Fonte: fondo persoal da autora

USC UNIVERSIDADE DE SANTIAGO DE COMPOSTELA

[398] Rubén D. Rodríguez: «Atocha, cuartel toda la vida», *La Opinión. A Coruña,* 14-9-2014, https://www.laopinioncoruna.es/coruna/2014/09/14/atocha-cuartel-vida/878588.html [2-5-2020].

Figura 22. Reapertura do curso durante a guerra no salón de plenos da Deputación de Pontevedra.

Fonte: Xosé Fortes (dir.), *O Instituto de Pontevedra: século e medio de historia* (Pontevedra: Dep. Pontevedra, 1997), 210.

Figura 24. Reapertura do curso 1939-1940 no salón de plenos da Deputación de Pontevedra.

Fonte: Xosé Fortes (dir.), *O Instituto de Pontevedra : século e medio de historia* (Pontevedra: Dep. Pontevedra, 1997), 215.

Figura 23. José Ángel Fernández Arruti lendo o pregón das festas da Peregrina en 1982 no salón de plenos do salón da Deputación de Pontevedra.

Fonte: José Luis Teófilo Piñeiro, *O pasado nunca pasa. Pontevedra* (Santiago de Compostela: Teófilo Edicións,), 377.

USC UNIVERSIDADE DE SANTIAGO DE COMPOSTELA

As pegadas da guerra e do franquismo no cuartel son palpables hoxe en día, a pesar de ter pasado polo filtro da Lei de Memoria Histórica. No interior, nun dos extremos do patio de infantería, atópase unha escultura de Francisco Asorey, que retrata un soldado de infantería coas vestimentas e armas de combate. Está colocado sobre un rectángulo cunha Cruz-espada de Santiago en gules, acompañada da medalla da patroa do Rexemento, a Inmaculada Concepción, e a Cruz Laureada de San Fernando, coa que foi recompensado dito Rexemento polas accións de guerra, dende 1936. A ambos lados da figura están os escudos en metal e cor negra da Arma de Infantaría e do Rexemento de Zamora resaltados cunha coroa real. Ao pé da escultura hai unha placa que recolle unha inscrición modificada, a consecuencia da Lei de Memoria Histórica, na que se le «Honor y Gloria a los que dieron su vida por España» —descoñecemos a inscrición orixinal—. O mesmo acontece cun escudo preconstitucional que coroaba a escultura e foi substituído polo actual escudo nacional. No exterior do edificio, tamén se fixeron modificacións. O 19 de xaneiro de 2006 a Comisión pola Recuperación da Memoria Histórica da Coruña realizou unha petición formal, ao poder executivo, para retirar simboloxía franquista na cidade. Entre os elementos propostos para a súa retirada, destacan dous escudos da fachada do cuartel. O proceso non foi rápido nin doado, pois o Ministerio de Defensa tardou catro anos en retiralos —Figuras 20 e 21—[399].

Hoxe en día, o cuartel non realiza visitas públicas guiadas polas instalacións e, neste caso, a oportunidade de coñecer algúns dos seus espazos viñeron da man da boa disposición do funcionariado. Ningunha mención nin referencia se observou, en ningunha das instancias do cuartel, ao seu uso como espazo de reclusión e condena durante a guerra e a retagarda; mesmo se descoñece cal era a sala de armas, onde tiñan lugar os xuízos. Simplemente, se acomodaron os símbolos franquistas á realidade democrática e se eliminaron aquelas referencias «molestas» ao pasado incómodo. O esforzo por crear unha memoria democrática consciente está ausente; polo que, tanto os cambios, como os silencios observados no conxunto simbólico do Cuartel, poderían dar pé a un debate sobre o proceso levado a cabo para outorgarlle un novo significado aos lugares: ata que punto o cambio de título altera o contido?, os cambios realizados a raíz de 2007 incorporan os vencidos no recordo do espazo?, dáse unha resignificación real dos símbolos e lugares?

No caso do Palacio da Deputación Provincial de Pontevedra xa observamos, a grandes trazos, a gran fidelidade, en canto á estrutura arquitectónica e ás funcións político-institucionais, que exerce, en relación ás orixinais. Aínda que, co paso dos anos, algunhas estancias laterais sofren cambios en función das novas necesidades, como por exemplo, a conversión do comedor en despachos e oficinas, a consecuencia do aumento do persoal. Con todo, debemos sinalar certos cambios estéticos que se dan no salón de plenos, de acordo aos variados usos que desfruta, ao longo da historia. Estas modificacións poden apreciarse nas figuras —22, 23 e 24— que recollen tres eventos diferentes celebrados nun mesmo lugar e que corresponden a distintos períodos

[399] EFE/GALICIAÉ, «A Coruña retirará dos escudos franquistas del cuartel de Atocha», *Diario de Pontevedra*, 25-5-2010, https://www.diariodepontevedra.es/articulo/galicia/defensa-retirara-dos-escudos-franquistas-del-cuartel-corunes-de-atocha/20100525092100185085.html [2-5-2020].

históricos. O primeiro deles é o acto de apertura do curso durante a guerra, onde a disposición e xestos dos individuos, xunto coa vestimenta e simboloxía da sala, é distinta aos demais. A mesa presidencial está encabezada pola autoridade militar e, aos lados, os poderes civís e eclesiásticos, todos eles en pé, identificados polas súas vestimentas e coa man en alto segundo o saúdo fascista —Figura 22—. Ás súas costas, decorando a parede principal, hai unha bandeira bicolor e outra non identificada, aos lados dun retrato de Francisco Franco co uniforme militar e o emblema de Falange, co xugo e as frechas. A estética recorda a outros actos de Italia fascista e da Alemania nazi, onde a posta en escena dos eventos políticos era unha cuestión central moi planificada.

Na reapaertura do curso tras a fin da contenda —Figura 23—, a sala aparece con novos cambios estéticos que nos está a falar, ao mesmo tempo, de modificacións na reorganización do poder. As autoridades que presiden a mesa son o recente nomeado gobernador civil —e capitán da Garda Civil, Francisco García Alted—, o alcalde, Remigio Hevia Marinas, o presidente da Deputación, Luis Toledo Freire, o director do instituto, Secundino Vilanova, o párroco de San Bartolomé e a profesora da escola Normal, Sanz[400]. As autoridades de Falange atopábanse nun lugar secundario, así como os emblemas de dita organización, dentro da decoración principal da sala. Neste momento cobran importancia outros elementos, como un cadro de grandes dimensións de Francisco Franco con uniforme militar, e desaparece o protagonismo de calquera tipo de bandeira[401].

O seguinte exemplo é de época democrática e corresponde cun acto de diferente natureza —Figura 24—, a lectura do pregón das festas. O convidado principal sitúase nun atril diante da mesa presidencial onde as autoridades políticas están sentadas. A decoración da parede é distinta, pois non se observan bandeiras e, como único elemento, resalta un cadro de grandes dimensións do monarca, Juan Carlos I, engalanado coa vestimenta acorde ao seu rango, como mando supremo das forzas armadas. Se retomamos a figura 18, contrastan diversos cambios, na actualidade, nos cadros das autoridades monárquicas. Hoxe, o cadro de Felipe II é de menor tamaño e, en lugar de aparecer retratado co traxe militar —como o seu pai, antecesor no cargo—, leva unha vestimenta civil.

En definitiva, o espazo adórnase e acomódase de acordo á evolución histórica do poder, en favor duns determinados usos e funcións. Vemos como os retratos dos xefes do Estado varían en identidade, vestimenta e tamaño, pero non na localización e presenza na sala. Do mesmo xeito, co paso do tempo e os cambios de contexto, outros símbolos, como as bandeiras nacionais, perden protagonismo ou desaparecen da imaxe visual que os poderes queren ofrecer á cidadanía.

Dende o ano 2016, o salón de plenos da Deputación acolle cada ano un acto público a favor da recuperación da nosa memoria no que se levan a cabo diversas tarefas significativas, que tiveron gran acollida entre a sociedade. A tradición inaugúrase coa

400 *El Pueblo Gallego*, 24-10-1939, 7.
401 Xosé Fortes (dir.), *O Instituto de Pontevedra: século e medio de historia* (Pontevedra: Deputación de Pontevedra, 1997), 215.

incorporación á colección de cadros de presidentes da Deputación, dos retratos do período republicano; unha iniciativa que nacrae en 1997 e que precisou varios anos para que puidese ser levala a cabo. Finalmente, o 12 de novembro de 2016, a Deputación organizou un acto de desagravio e reparación coincidindo co 80 aniversario do fusilamento dun membro da comisión xestora e de dous dos presidentes da institución en 1936. Colocouse unha placa no xardín entre o palacio provincial e o edificio administrativo da Deputación que leva inscrito «Na memoria das persoas que foron encarceradas, torturadas e xulgadas nestes dous edificios por defender a lexitimidade democrática fronte o alzamento fascista de 1936. 12 de novembro de 2016» e pode apreciarse na imaxe. Tamén se realizou, no salón de plenos, unha homenaxe coa presenza de familiares das vítimas, asociacións e representantes dos concellos, entre outros asistentes[402]. A labor iniciada en 2016 ten continuidade ata hoxe cun programa de actividades cada vez máis amplo. No ano 2017 a propia Deputación sinala que «hay que recordar el papel que los dos edificios provinciales desempeñaron durante la represión: el actual Edificio Administrativo había sido convertido en cárcel y en el Salón de Plenos del Pazo Provincial se celebraron los consejos de guerra contra las personas represaliadas»[403]. O acto de 2018 xirou ao redor do traballo musical de Xosé Manuel Durán, «Son da memoria», froito do seu contacto, dende a infancia, con vítimas da violencia golpista, especialmente nas comarcas de Pontevedra, O Morrazo e Vigo. No último evento do que tivemos constancia, celebrado os derradeiros 15 e 16 de novembro, o tema central foi a loita contra a impunidade á que a Deputación brindou o seu apoio mediante a adhesión á querela arxentina contra os crimes do franquismo.

Outro conxunto de espazos que traemos a valorar son os buques prisión. Actualmente na páxina web da Armada Española, como parte do Ministerio de Defensa do Goberno de España, remítenos a un transporte lixeiro que data dos anos cincuenta e leva por nome «Contramaestre Casado». Non se trata da mesma embarcación que funcionou durante a guerra civil como buque prisión e lugar de reunión dos consellos de guerra á que facemos referencia. Non obstante, a súa recensión histórica alude á orixe do nome e á existencia dun «Contramaestre Casado I». O Ministerio repasa a vida útil da embarcación que analizamos, dende a súa incorporación á Mariña de Guerra Española, en outubro de 1920, ata a súa retirada, en 1953. Non obstante, en ningún lado se recolle a traxectoria deste buque como barco-prisión durante a guerra civil, o episodio histórico máis relevante e significativo do século XX en España. Esta non foi unha realidade illada, a toma da base naval de Ferrol por parte dos sublevados descabezou os mandos lexítimos da capital do departamento marítimo, xulgou a centos de mariños, ocupou os espazos de poder e asignou novas funcións aos buques, dentro da espiral violenta

USC UNIVERSIDADE DE SANTIAGO DE COMPOSTELA

[402] Manuel Gago, «La Diputación buscaba a sus presidentes», *La Voz de Galicia*, 22-10-2019, https://www.lavozdegalicia.es/noticia/pontevedra/2019/10/22/diputacion-buscaba-presidentes/0003_201910P22C12991.htm. [2-8-2020].

[403] Páxina web da Deputación de Pontevedra, sección de Actualidade; https://www.depo.gal/es/-/noticia-a-deputacion-organiza-unha-semana-de-actos-institucionais-de-reparacion-da-memoria-historica [2-8-2020].

empregada para acadar os seus obxectivos. O buque «Contramaestre Casado» que fora símbolo da resistencia ao Golpe, era agora un dos escenarios da xustiza golpista[404].

Figura 25. Actual disposición da sala da sección primeira do criminal no Palacio de Xustiza, A Coruña.

Fonte: fondo persoal da autora

No caso do Palacio de Xustiza da Coruña, foi construído seguindo os planos do arquitecto Palacios cun estilo modernista de marcada influencia neoclásica. Na actualidade, mantén, practicamente de forma intacta, a súa estrutura e o seu aspecto, tanto interior como exterior, e unicamente experimentou unha leve rehabilitación, no ano 2000, para acomodalo ás necesidades actuais. Con respecto ao seu uso, a reorganización do poder xudicial, que supuxo a democracia, suprimiu as Audiencias Territoriais. Conformouse un modelo xudicial baseado no mapa autonómico, en función da Constitución de 1978, e pasou a ser sede do Tribunal Superior de Xustiza de Galicia, no que se integran as tres salas principais: a do Civil e Penal, a do Contencioso Administrativo e a do Social[405]. Tal e como vimos, os xuízos militares celebráronse na sala da sección primeira do criminal. Hoxe en día, é unha estancia que se atopa practicamente intacta —Figura 25— e onde non hai ningún tipo de placa ou símbolo que recorde e «eduque» ao visitante sobre o papel de dito escenario no desenvolvemento das causas militares instruídas ás principais autoridades republicanas da cidade. Pola contra, a pegada do poder sublevado, asentado por medio da violencia, está latente nunha placa colocada ao lado da porta coa seguinte inscrición: «Para perpetuar memoria de los cursos universitarios celebrados en esta sala el año de gracia y triunfal 1938. 23 enero-12 junio». Tras a suspensión da educación universitaria pola mobilización do profesorado e alumnado, a Comisión de Cultura y Enseñanza do Goberno de Burgos decretou impartir cursos de ampliación sobre diferentes aspectos de Literatura, Historia e Ciencias, «aunque no tenga el ambiente oficial de las aulas y sea gratuita la matrícula y voluntaria la asistencia».

A capacidade de penetración da violencia da retagarda nos diferentes aspectos do cotián, deixouse ver no pago da matrícula, que, a pesar de non ser obrigatorio, fíxose como norma informal substituíla por unha achega en metálico, para o subsidio ao combatente. A sesión inaugural celebrouse «con la máxima solemnidad» e acudiron as autoridades educativas, relixiosas e militares nunha «amplia sala (que) estaba totalmente ocupada de distinguido público, entre el que se veían muchas señoras y señoritas». Os actos deste tipo ían máis alá da cuestión educativa, eran eventos aproveitados para promocionar os novos poderes por medio de discursos de importantes oradores —neste caso, Enrique

[404] ANFER, «Causa 50/37», folios 79 e 174.
[405] «Ley Orgánica 6/1985, de 1 de julio, del Poder Judicial», art. nº 26, *BOE*, nº 157 (2-7-1985).

Suñer e Gil Casares— e do himno nacional e cantos patrióticos[406]. A educación foi un dos mecanismos fundamentais na construción do Estado Nacional que pretenderon usar «para conseguir un espíritu nacional fuerte, unido e instalar en el alma de las futuras generaciones la alegría y el orgullo de la Patria». A institución educativa foi unha vía de implantación do nacionasindicalismo, que estivo intimamente ligada e controlada polos resortes do Estado franquista, «desde la Escuela a la Universidad, es el Estado nacional-sindicalista quien tiene que controlar la cultura, para que se realicen plenamente los postulados doctrinales de Fet de las Jons, avalados por la sangre de los Caídos en la cruzada contra los bárbaros»[407].

USC UNIVERSIDADE DE SANTIAGO DE COMPOSTELA

[406] *Hoja oficial del lunes: al servicio de España* (24-1-1938), 5.
[407] *La Voz de Galicia*, 22-1-1938, 1 e 4.

PARTE II: A PARTICIPACIÓN SOCIAL NAS CAUSAS MILITARES MÁIS ALÁ DE VÍTIMAS E VERDUGOS

6. As causas polo miúdo: incoacións, encausados e condenas

Os estudos actuais indican que a violencia xurídica nace á par do Golpe e materialízase tras a conquista militar do territorio, por tanto ten unha determinada temporalidade que se explica en función do contexto. A continuación, preséntanse un conxunto de táboas —2, 3 e 4— que recollen as principais características das causas analizadas que poñen o foco, precisamente, nesta cuestión. Cada unha delas aglutina todas as causas instruídas contra os veciños de cada concello —Bueu, Betanzos e Monforte de Lemos— entre 1936 e 1939. Tamén se achega a data de instrución e o número de procesados en cada xuízo, tratando de diferenciar os que eran veciños dos concellos de caso dos restantes. Por último, incluíuse o delito polo que son acusados e a sentenza que se lles dita ou o resultado da violencia que sofren, en función das categorías explicadas en apartados anteriores.

O número de encausados require algunha matización, pois esta categoría implica pasar por varias fases acusatorias nas que é indispensable presentarse fisicamente fronte as autoridades militares. Un dos primeiros pasos que sitúa a unha persoa como encartado é ser sinalado como presunto culpable dun delito de competencia militar nun atestado inicial, habitualmente instruído polas forzas de orde. O individuo debe acudir a declarar diante das autoridades e, posteriormente, o xuíz ditamina o auto de procesamento. Nesta fase poden ocorrer dúas cousas, por un lado, que o inculpado acuda a declarar pero non sexa declarado procesado —é dicir, o xuízo non continúa— como é o caso, por exemplo, de José Naveira ou Pilar Rodríguez Medín[408]. Por outro, a pesar de ser sinaladas polas forzas de orde nos atestados como presuntos culpables, pode que non se presenten ante o xuíz instrutor por diversos motivos —como sucede con Manuel Vales Fernández, Tomás Fuentes Velón, Manuel Ríos Fraga ou Germán López Pérez[409]—; entre eles, estar «escapado», estar loitando na fronte ou estar morto a consecuencia dun «paseo».

Moitos dos individuos foron chamados mediante requisitorias para presentarse ante as autoridades xudiciais nun prazo de tempo estimado e por non comparecer foron declarados en «rebeldía». O primeiro destes perfís precisa de certa aclaración. Nun principio, foron considerados vítimas procesadas, debido a que se viron inmersos neste

[408] AIMNOR, «Causa 118/36» e «Causa 1018/37».
[409] AIMNOR, «Causa 78/37».

tipo de procedementos e por tanto, como mínimo, foron investigados e chamados a declarar. Con todo, foron moi poucos, en termos numéricos, e, na análise posterior, optouse por non contabilizalos como encausados porque non foron incluídos no auto de procesamento que dita o xuíz instrutor, nin sofren as mesmas consecuencias que os sentenciados á hora de ter pasado por un proceso militar, como inhabilitacións laborais ou expedientes penais comprometidos. O segundo destes perfís si se inclúe porque a lousa de ser declarado «rebelde» imposibilita e dificulta diferentes trámites administrativos na posterior traxectoria persoal do individuo, como cambiar de residencia ou pedir un permiso de traballo. Ademais, nalgúns casos terminan por presentarse ante as autoridades militares e as causas reábrense anos despois. Este feito implica que algunhas das declaracións que se tiveron en conta para a análise das actitudes intermediarias teñan lugar máis alá de 1939, unha vez remata a contenda.

6.1. Bueu

Táboa 2. Características das causas instruídas a veciños de Bueu entre 1936 e 1939.

Causa	Data instrución	Nº proc.	Acusación	Sentenza/Resultado
768/36	3-8-1936	1	Rebelión	Absolución
69/37	12-8-1936	1/+30	Rebelión	Sobresemento
970/36	2-9-1936	1	Rebelión	Morte
1108/36	17-9-1936	1	Rebelión	Sobresemento
1308/36	8-10-1936	9	Rebelión	Paseo e perpetua (8)
1363/36	5-11-1936	26	Rebelión	Perpetua (16), morte (4), paseo (4), prisión temporal, absolución
254/37	2-7-1937	2	Deserción	Rebeldía — indultados en 1953—
263/37	7-7-1937	1/+12	Rebelión	Prisión conmutada
328/37	29-7-1937	8	Deserción	sobresemento (7), prisión
329/37	31-7-1937	6	Deserción	Sobresemento (2), rebeldía (4)
387/37	3-8-1937	9	Deserción	Sobresemento (4), rebeldía (4), prisión conmutada
345/37	4-8-1937	1/10	Deserción	Sobresemento (fronte)
364/37	9-8-1937	1	Deserción	Sobresemento (fronte)
728/37	11-1-1937	3	Auxilio...	Sobresemento (2), perpetua
286/38	22-2-1938	21	Deserción	Rebeldía (18), prisión conmutada, sobresemento (2)
388/37	13-8-1938	7	Deserción	Rebeldía (6), sobresemento
2103/38	26-9-1938	2	Ad. rebelión	Sobresemento (2)
1189/39	29-9-1938	1/17	Rebelión	Perpetua
879/39	15-10-1938	1	Rspbliddes.	Sobresemento
2529/38	24-10-1938	2/13	Ad. rebelión	Sobresemento (2)
990/39	10-2-1939	1	Deserción	Sobresemento

Fonte: elaboración propia a partir da consulta das causas no AIMNOR e ANFER.

Consideramos a base de datos de «Nomes e Voces» como un punto de partida no que atopamos moitísima información valiosa e ben organizada que adiantou, en gran medida, o noso cronograma de traballo inicial. Con todo, é un fondo vivo, non acabado e suxeito ás oportunas rectificacións e ampliacións que tratamos de engadir co fin de concretar e afinar os resultados da investigación. En primeiro lugar, corrixíronse algunhas numeracións de consellos de guerra que non estaban correctamente referenciadas, o erro máis frecuente estaba no ano de instrución do expediente ou nalgunha numeración incorrecta[410]. Posteriormente, revisáronse os encausados non validados para tratar de afinar as circunstancias e valorar posibles inclusións —como foi a de Antonio Piñeiro— ou exclusións definitivas. Revisouse a etiqueta de «veciñanza», posto que é o criterio guía á hora de traballar con traxectorias vitais, e tratamos de darlle a maior coherencia e fiabilidade posible. Fixéronse algúns cambios ao respecto, nun principio poderían resultar contraditorios pero trataremos de aclarar cales foron os criterios de selección. Benito Tomé Novas e Antonio Villaverde Hermida son recollidos por «Nomes e Voces» como bueuenses pero tal e como afirman nas declaracións das causas que lles instrúen, ambos eran veciños de Baiona e Cerponzóns, respectivamente[411]. A pesar de atoparse os dous individuos na mesma circunstancia, tomáronse decisións diferentes sobre a súa inclusión na listaxe de vítimas de Bueu. O caso de Benito Tomé foi descartado por varios motivos, á parte de non residir no concello de estudo, tampouco tiña unha relación con dito lugar máis que a de ser natural de alí. As autoridades que mandan informe sobre a súa conduta son as de Baiona, e foi no seu concello de residencia no que actuou con relación ao Golpe. Non foi así para Antonio Villaverde —vogal da Secretaría de Propaganda das Juventudes Socialistas Unificadas de Bueu— quen, a pesar de non residir en Bueu, si facía vida entre os seus veciños e era coñecido por todos por traballar como chofer. Varios bueuenses e as forzas de orde do lugar declaran e informan, respectivamente, sobre os seus antecedentes.

A listaxe de causas por deserción foi o máis incompleto e tomáronse varias decisións á hora de xestionar este tipo de información. Optouse por incluír aquelas persoas que fosen procesadas por motivos relacionados con Bueu, a pesar de residir no estranxeiro no momento do Golpe. Esta decisión tomouse en base a varios factores: nalgúns casos a emigración previa non se documenta máis alá do testemuño dos seus familiares, noutros, esa condición foi meramente circunstancial por motivos laborais e, por último, a natureza da acción pola que xorde a acusación ten que ver con Bueu e as autoridades con xurisdición no concello. Esta decisión implicou que algunha vítima que xa tiñamos recollida por ser procesada por rebelión, pase a estar rexistrada tamén como encausada por deserción, como Evencio Álvarez Riobó ou Antonio Miranda Gestido. A maiores, tamén significou incluír un total de 51 novas vítimas con esta condición, volume que incrementa de forma considerable o número inicial. Con todo, lonxe de buscar a desvirtualización das cifras, do que se trata é de poñer o foco no proceso violento, e a partir de aí, por medio das traxectorias vitais, ver cales foron as súas lóxicas de

[410] Cambiouse a numeración das seguintes causas: «766/36», «69/36», «329/36», «728/36», «879/38» e «1189/38», pola seguinte: «768/36», «69/37», «329/37», «728/37», «879/37» e «1189/39».
[411] AIMNOR, «Causa 67/37», folio 99.

funcionamento. En definitiva, optouse por un amplo criterio de inclusión de información a costa dun compromiso visible coa constante puntualización e matización que evite a deformidade da visión global do obxecto de estudo —Táboa 2—.

Durante a guerra civil, instruíronse un total de 21 causas militares contra máis dun centenar de veciños do concello de Bueu; o 42,85% foron motivadas polos delitos de deserción e o 57,14% polos delitos de rebelión ou auxilio á rebelión. Poden parecer cifras máis ou menos equilibradas, pero se nos detemos nos individuos, e non nos xuízos a balanza torna drasticamente cara aos acusados de deserción —53,3%— fronte os encartados por rebelión ou auxilio á rebelión —46,66%—. Con todo, existen certos condicionantes que explican esta cuestión e relativizan o peso e a dureza das causas por deserción fronte ás outras.

O primeiro grupo de causas foi o minoritario, foi instruído na súa totalidade pola xurisdición de Mariña e non houbo sentenzas de pena de morte. Foi excepcional a ocasión na que se ditou unha condena de prisión —que finalmente se conmutou—, como foi o caso de Maximino Montejano[412], procesado por deserción a consecuencia de non presentarse á chamada a filas por estar prestando servizos auxiliares ás forzas da república nas zonas de confrontación armada. Nesta situación tamén se atopaba o encausado José Leal, pero el foi sobresido —ao igual que tantos outros—, pois era o tipo de resolución máis frecuente neste tipo de causas tras comprobar as indagatorias e obter boas referencias das autoridades locais baixo as que estivese durante ese período da súa traxectoria vital. Ambos encartados recibiron informes favorables dende Bueu[413], pero non foi así no caso das autoridades locais dos lugares onde pasaron a guerra. O inspector da Comisaría de Investigación e Vixilancia de Pasajes —Guipuzkoa— indicaría boas referencias sobre José Leal, «es persona de buena conducta, no conociéndosele actividades ni actuación alguna con relación al Glorioso Movimiento Nacional durante el dominio rojo-separatista y su estancia en esta localidad», na mesma liña que o indicado polo Batallón de Traballadores nº 84 ou o xefe local de Falange[414]. Pero no caso de Maximino Montejano, as autoridades de Bizkaia sinalan que «sirvió en la zona roja como miliciano voluntario; que es un exaltado partidario del triunfo marxista y de ideas muy extremistas; de vida muy irregular, habiendo vivido en Bilbao en compañía de personas muy peligrosas, desafecto a la Causa Nacional e indeseable»[415].

As causas por deserción foron habitualmente sobresidas nunha fase previa do procedemento xurídico, pero tamén se deron outras casuísticas que derivaron en motivos de instrución. Moitos dos individuos encausados non acudiron ao chamamento a filas por estar ao servizo das agrupacións locais e provinciais Falange —ben como forza de combate na fronte, ben nas tarefas de vixía e persecución na retagarda[416]—. Tamén se deu o caso de que as causas por deserción se suspendesen por residir no estranxeiro dende hai anos e non actualizar a información nas caixas de recrutas correspondentes.

412 AIMNOR, «Causa 286/38».
413 AIMNOR, «Causa 387/37», folio 223; «Causa 186/38», folio 247.
414 AIMNOR, «Causa 387/37», folios 212-215.
415 AIMNOR, «Causa 286/38», folios 214-219 e 257.
416 Un total de 19 persoas se atopan nesta situación en Bueu.

De nada serviu que os familiares e incluso as autoridades locais acreditaran o feito mediante as súas declaracións, como así o fixo a nai do acusado Francisco Novas Piñeiro e o alcalde de Bueu, Camilo Davila, xustificando a súa estancia en Uruguay dende 1932[417]. A perversidade da *inventio* xurídica foi tal que tamén levou a sobreser a encartados por deserción falecidos, como Camilo Paz Troncoso. Dito bueuense emigrara á Arxentina en 1930 e falecera tres anos despois, pero tras o Golpe, por non presentarse á chamada a filas foi procesado en 1937 e sobresido un ano máis tarde[418]. Do mesmo xeito, procesouse a persoas que foran executadas a consecuencia dunha sentenza meses atrás —como Manuel Chapela Couso— ou condenados a prisión —como Salvador Parada—[419].

Os sobresementos nos delitos de deserción, tal e como podemos observar, non implican unha maior piedade dos verdugos. De forma previa a este ditame, instruíronse intensas investigacións para descubrir o motivo das ausencias e moitas foron a consecuencia de atoparse os individuos cumprindo penas anteriores derivadas de xuízos por delitos de rebelión[420]. Tamén se suspenderon algunhas causas por deserción resoltas mediante autos provisionais de rebeldía por estar «fuxidos» os encartados, como Antonio Miranda Gestido[421]:

> Por miedo huyó el 4 de agosto siguiente de mil novecientos treinta y seis, primeramente para el monte situado entre Meiro y Hermelo en este término municipal (Bueu) por donde anduvo unos catorce meses comiendo con el auxilio de su madre que le llevaba la comida al monte en horas propicias sin que ninguna otra persona le prestase auxilio alguno, y durmiendo siempre en el monte; que transcurrido ese tiempo vino para casa de sus padres en el lugar de la Graña donde vivió ocultándose cuando efectuaron registros por unas tres veces la Guardia Civil y sin recordar quien más, en el sótano de la misma casa, para lo cual verificó una entrada de trampa que todavía existe (...) continuando con esta vida hasta que se presentó[422].

Sobre os motivos da súa ocultación o propio afectado declara que «sabía que le buscaba la Guardia Civil y que no se presentó por miedo a que tomaran represalias con él (...) porque estaba afiliado a Juventud Socialista y (sabía) que habían prendido a algunos de sus compañeros y dirigentes de dicho centro». Afirma ter constancia de que mobilizaran á súa quinta en 1938 «pero que no se presentó porque, si cuando se ocultó tenía miedo, en aquellas fechas tenía pánico, por lo que optó por continuar oculto hasta que el diecinueve de mayo (de 1939) se presentó al llamamiento del Gobernador Civil de Pontevedra»[423].

---

417 AIMNOR, «Causa 329/37», folios 25 e 36.
418 AIMNOR, «Causa 254/37».
419 AIMNOR, «Causa 329/37».
420 Tal e como detallamos máis adiante, nos casos de Eugenio Dios González e Manuel López Cortizo: AIMNOR, «Causa 990/36» e «Causa 1308/36».
421 Perfil de vítima que se atopa incoada en dous sumarios e en ambos foi declarado rebelde por non comparecer ante as autoridades. AIMNOR, «Causa 1363/36». ANFER, «Causa 387/37».
422 ANFER, «Causa 387/37», folio 139.
423 AIMNOR, «Subcausa dimanante da 1363/36», folio 6r.

Deteñámonos por un instante no contexto que propicia a presentación do acusado ante as autoridades. A chamada á que fai referencia o detido forma parte dunha estratexia despregada por Manuel Gómez Cantos, cando toma as rendas do poder civil de Pontevedra, a principios de abril de 1939. Cun estilo de mando peculiar e diferente ao dos seus antecesores no cargo que denota un afán de notoriedade, establece unha sección específica nun dos xornais de maior tirada da provincia, *El Pueblo Gallego*. Usa este espazo público como unha ferramenta política e plataforma persoal dende a que promove e promociona os «éxitos e logros» da súa xestión no poder[424]. Dende que accede ao cargo deixa ben claro a súa aspiración no mando, «la de hacer patria y servir a España con toda la eficacia que merece y que necesita» e para tal fin advirte ao público:

> que necesita su colaboración y que todos en lugar de emitir quejas vanas contra los que contravengan sus disposiciones deben ir al Gobierno a denunciarlo directamente (...) pero todas las denuncias han de ser justificadas, claras y terminantes porque está dispuesto a hacer sentir todo su rigor a los que, en cualquier aspecto, denuncien hechos falsos[425].

Precisamente, unha das súas intervencións, que anuncia dende a súa plataforma na prensa, é o cambio de rumbo sobre a política con respecto aos presos baixo a súa disposición e os «fuxidos» da provincia. A primeira medida é anunciada o 25 de abril *a bombo y platillo*, Gómez Cantos pon en liberdade absoluta a todos os presos gobernativos da provincia, pero «les pidió a cambio, cumpliesen una cosa muy sencilla: que se cumpliesen bien con todas las obligaciones que tienen para con la Patria y con la sociedad, uniéndose a nosotros como buenos españoles y buenos hermanos»[426]. Días despois, completa estas medidas coa publicación dun bando no que insta «a la atracción y sumisión de las leyes del Gobierno de los numerosos fugados que se internaron en los montes a partir del Glorioso Alzamiento y que han de ser reintegrados al trabajo y sostenimiento de sus hogares, si apareciesen exentos de responsabilidad penal». Tal medida foi vista con bos ollos polos demais órganos de poder, sendo considerado pola comisión da Deputación como «la fiel interpretación de la generosidad del Caudillo, supone la restauración de la tranquilidad (...) el conocimiento de que existían en ciertas zonas de ella gentes rebeldes a toda norma legal, producía una cierta inquietud»[427]. As presentacións non tardaron en sucederse e en lugares onde o colectivo de «fuxidos» foi moi extenso, como no concello de Lavadores, ditáronse normas especiais para unha presentación colectiva prefixada[428].

A presentación dos «fuxidos» a principios de maio de 1939 converteuse na provincia de Pontevedra nun acto propagandístico dos novos poderes que os xornais titularon «Los huidos presentados. Supremo tacto y humano acierto de un gobernador civil». O día 2 un grupo de individuos:

USC UNIVERSIDADE DE SANTIAGO DE COMPOSTELA

[424] Xoán Carlos Abad Gallego, «El Gobernador Manuel Gómez Cantos, un personaje controvertido: redentor de "fuxidos" o criminal de uniforme», *Boletín Informe de Estudos Vigueses*, 10 (2004), 131-174.
[425] *El Pueblo Gallego*, 20-4-1939, 6.
[426] *El Pueblo Gallego*, 25-4-1939, 2.
[427] ADAC, «Acta de sesión ordinaria» (3-5-1939), folio 51r.
[428] Xoán Carlos Abad, «El Gobernador Manuel Gómez Cantos», 143-144.

> llegaron frente al Palacio Provincial ocupando un ómnibus que había sido puesto a su disposición por el delegado del gobernador en Vigo (...). Son dieciséis hombres. Su aspecto de excarcelados se conoce a primera vista. Todos están pálidos y sus rostros muestran barbas crecidas, cabelleras largas, que hablan de largos días de encierro. Algunos, encogidos con los huesos anquilosados por posturas inverosímiles, dan idea de escondites angostos. Uno de ellos es capaz de estarse en cuclillas semanas enteras, porque su escondite no le permitía otra postura. Entran recelosos en el vestíbulo de la dependencia oficial. Tienen que pasar ante el guarda de seguridad de servicio —uno solo— que cumple su misión en la puerta de entrada y al que saludan brazo en alto y con un ¡Arriba España! Se ve en sus actitudes una impresión de temor que no pueden disimular, ¡Tanto tiempo han estado escapando de los uniformes ...! Nadie parece esperarles y el guardia de servicio les indica su destino: arriba, a la derecha. Son las oficinas de Orden Público donde unos guardias civiles trabajan, con ruido de máquinas de escribir y crujidos de papeles manejados de prisa. Aún dura la inquietud en los rostros y en las actitudes al penetrar en la dependencia en donde su encargado manda pasar a los visitantes y les invita a sentarse. Una máquina y un pliego de papel para anotar los nombres de los que vinieron. Y en espera de don Manuel Gómez Cantos que no tarda en presentarse. A su presencia, un hondo suspiro de alivio dilata los pechos de los hombres, que han respondido a su invitación y a los que ha prometido justicia. Ya le conocen y tienen fe en sus palabras. Y el gobernador civil les dice que tienen preparado alojamiento en un centro benéfico, en donde han de pasar la noche y en donde se les dará cena y cama. Un ordenanza, para que les acompañe, uno sólo, y sin armas[429].

As presentacións adoitaron ser colectivas e tal como recorda Antonio Miranda na súa declaración ante o xuíz instrutor:

> cuando verificó su presentación voluntaria en el Gobierno Civil se le dijo por el mismo Sr. Gobernador, reunidos todos los huidos presentados ante él, que el que no tuviese delitos comunes o de sangre que nada tenía que temer y que los que estuviesen comprendidos en quintas movilizadas pasarían a prestar servicio hasta que fuesen licenciados[430].

Unha vez que o acusado sae á luz pública, «la mencionada autoridad le facilitó un salvoconducto (...) de libre circulación por la provincia que se le iba renovando cada quince días»[431]. Nesta situación, Antonio Miranda pasou meses ata que en setembro do mesmo ano se presenta na axudantía de Mariña de Bueu para revisar a súa tarxeta de inscrición para poder enrolarse nun barco de pesca. O que parecía un mero trámite administrativo para a vítima, derivou na detención por orde do xuíz. O caso de Antonio Miranda e outros na súa mesma situación, puxo en evidencia a falsa e hipócrita política do Gobernador:

> Resultando: que por tener conocimiento este juzgado de los antecedentes expuestos procede obrar en consecuencia y con la debida urgencia para lo cual, el Sr. Juez hace constar que por la natural atención al Excmo. Sr. Gobernador y por las circunstancias especiales que concurren en estos huidos presentados, sostuvo una conferencia telefónica

USC DE COMPOSTELA

[429] *El Pueblo Gallego*, 5-5-1939, 9.
[430] ANFER, «Causa 387/37», folio 139r.
[431] ANFER, «Causa 387/37», folio 139.

> y reservada con el debido control, con la mencionada superior Autoridad de la Provincia[432].

En consecuencia, a volta de Antonio Miranda á esfera pública e visible da sociedade, a pesar das promesas do gobernador Gómez Cantos, supuxo o reinicio das actuacións nas causas que tiña incoadas, unha por rebelión en 1936 e outra por deserción en 1938. De forma inmediata foi detido e posto a disposición do xuíz da axudantía, Gonzalo Torrente, e do xuíz da praza de Pontevedra, Luis del Hierro. Ambos retoman as actuacións e as dilixencias na súa contra e tras pasar uns días no depósito municipal, posteriormente é conducido á prisión provincial, onde é incomunicado[433]. Tivo que prestar declaracións en ambos procesos, que discorreron dun xeito paralelo a pesar de que a causa por deserción sempre foi un paso por detrás das determinacións do xuíz que instruía o xuízo por rebelión. A pesar de non concluír ningún dos procesos xudiciais, ambos xuíces acordan a liberdade condicional do acusado no mes de febreiro de 1940, pero o auditor, en desacordo con esta decisión ordena de novo a súa detención un mes máis tarde. Antonio Miranda estaba gravemente enfermo e no mes de maio é trasladado ao Gran Hospital de Pontevedra, onde recibe a sentenza da causa por rebelión. Foi condenado a doce anos e un día de prisión —que posteriormente resultou conmutada—, mentres que a causa por deserción decretouse sobresida, por pesar sobre el outra condena; así, prevaleceron as acusacións por rebelión fronte outro tipo de delitos.

Días despois, ante a presunta efectividade do seu anuncio e as felicitacións por tal labor, Gómez Cantos responde, «¿Lo ven Vds.? Como corderitos. Ya son míos y harán todo lo que yo les mande»[434]. De todos xeitos, carecemos de datos que nos permitan valorar realmente a efectividade da súa xestión con respecto aos «fuxidos». Algúns estudos poñen en dúbida a eficacia das súas medidas en torno a dúas cuestións. Por un lado, o descoñecemento oficial das cifras de individuos que se presentaron, pois non temos nin un censo de «escapados» nin un censo daqueles individuos que se presentaron neste breve período de tempo. Por outro, a constancia de que moitas das promesas para efectuar a presentación en termos seguros non se cumpriron, moitos volveron a ser detidos pola Garda Civil e incoados en xuízos sumarios, como o bueuense, Antonio Miranda[435]. Esta política de —falso— congraciamento cos «fuxidos» formaba parte dunha política xeral pautada dende as altas instancias do poder sublevado.

Outros procesados por deserción que foron declarados en rebeldía, posteriormente foron sobresidos grazas a testemuñar que «al iniciarse el Alzamiento Nacional se encontraban en zona roja por lo cual no pudieron efectuar su presentación», como foi o caso de José Malvido Chaves ou José Gómez Villar a finais de 1939[436]. Ambos foran declarados «rebelde» por non presentarse ao reemprazo correspondente en 1938, pero apenas un ano despois —o 24 de maio de 1939—, preséntanse ante as autoridades procedentes do campo de concentración de prisioneiros de Lucena. José Malvido na súa declaración

USC UNIVERSIDADE DE COMPOSTELA

[432] ANFER, «Causa 387/37», folio 135.
[433] AIMNOR, «Subcausa dimanante da 1363/36», folio 5.
[434] *El Pueblo Gallego*, 5-5-1939, 8. Xoán Carlos Abad, «El Gobernador Manuel Gómez Cantos», 147.
[435] Xoán Carlos Abad, «El Gobernador Manuel Gómez Cantos», 168.
[436] ANFER, «Causa 286/38», folio 200.

sinala como o Golpe o sorprende no barco no que se atopaba enrolado e atracado, por obras de reparación, en Santander. Ao ser mobilizada a súa quinta, para evitar ir á fronte, pasou forzoso a outro buque mercante que foi bombardeado. Estivo en Francia, Barcelona e Valencia ata que o mobilizaron por Terra acudindo á primeira liña de combate á fronte de Guadarrama. Tras ser destinado a Extremadura, o 14 de febreiro de 1939 «durante la noche se pasó el declarante a las fuerzas nacionales en compañía de José Gómez Villar de Bueu». Posteriormente pasaron ao campo de concentración ata que foron enviados a Bueu e se presentaron no cuartel da Garda Civil[437].

Das nove causas incoadas por deserción, seis delas abríronse en 1937, dúas en 1938 e unha ao ano seguinte —Táboa 2—. Precisamente, debido á natureza das accións que promoveron a instrución deste tipo de xuízos, estes tiveron unha evolución cronolóxica que sitúa o punto álxido na segunda metade de 1937. Un momento no que o pico dos asasinatos pronto comezaría a descender e as tarefas de persecución se reorientaban, en aras da reorganización da retagarda e a provisión de forzas humanas para a fronte bélica. No que respecta ao número de procesados por causa, destacan os procesos colectivos. Unicamente se xulgou de forma individual cando as dilixencias anteriores ao auto de procesamento deixaron sen efecto os motivos de instrución para os demais individuos investigados[438]. Por tanto, as resolucións máis frecuentes dos xuízos por deserción foron o sobresemento ou a declaración en «rebeldía». Como xa vimos, debido á propia casuística que presenta este colectivo na provincia de Pontevedra —debido á política do gobernador Gómez Cantos—, descoñecemos para cantas vítimas a condición de «rebelde» foi reversible, cal foi a porcentaxe de persoas que retoman a súa vida —con ou sen consecuencias— e cantas foron aquelas que morreron polo camiño ou que se mudaron e retomaron unha vida nun lugar diferente, se é que foi posible.

No que se refire ao segundo grupo de causas —aquelas incoadas polo delito de rebelión ou adhesión á rebelión—, son as predominantes e a pesar de xulgar a un número inferior de individuos, son as que supoñen penas máis severas. Recordemos que este delito vén definido polo CJM de 1890 —capítulo 1º do título VI sobre delitos contra a seguridade do Estado e do Exército—, non obstante, foi adulterado e deformado polos bandos declaratorios do estado de guerra publicados polas autoridades sublevadas, tal e como vimos no apartado anterior. Se nos fixamos no volume das causas instruídas por rebelión militar ou auxilio á rebelión, evolucionan cronoloxicamente dun modo inestable e confuso. En 1936 incóanse un total de seis causas, no seguinte ano unicamente unha, en 1938, cinco, e no último ano da guerra, ningunha. Estas cifras son vacilantes, de forma especial en 1938 e teñen a súa razón de ser en que nese ano se produciu a captura de numerosos buques —como o «Rafael de Palacio», «Jaime I» ou «Nuevo Celta»— que prestaban diversos servizos para o goberno lexítimo da República e no que estaban enrolados varios veciños de Bueu. Con todo, se nos fixamos no número de persoas procesadas, as cifras adquiren certo sentido en función da evolución da estratexia violenta, pois van evolucionando: dende 39 individuos, en 1936; un, en 1937; e, seis, en 1938 —Táboa 2—. Isto significa que as causas colectivas tiveron un maior pulo e

[437] ANFER, «Causa 286/38», folios 177 e 178.
[438] AIMNOR, «Causa 364/37».

protagonismo nos primeiros momentos da contenda e no momento de conformación da retagarda.

Con respecto aos «motivos» que constituíron autos, todas as causas relacionadas cos sucesos do Golpe en Bueu e Pontevedra —capital de provincia— incoáronse durante 1936 e 1937, as restantes ou teñen que ver coa guerra no mar, cuns ritmos e accións diferentes ou coas deserción ás chamadas a filas. Por tanto, dun total de 46 persoas procesadas durante a guerra civil polo delito de rebelión ou adhesión á rebelión, 39 delas fórono nos seis meses seguintes á toma do poder golpista e por accións, supostamente, intimamente relacionadas coa resistencia aos militares sublevados. Algúns dos acusados tamén pasaron por máis dun xuízo militar para rematar sendo «paseado» polas forzas sublevadas, como Francisco García Villanueva, albanel alcumado «O Xerello» que foi membro da derradeira corporación republicana, nomeada polo gobernador civil, o 7 de marzo de 1936[439].

O 31 de xullo de 1936, Francisco García foi detido, xunto con catro veciños mais, no depósito municipal de Bueu, tal e como indica o sarxento da Garda Civil, como suposto «autor de insultos y coacciones a las vecinas (...) hasta la terminación de las diligencias (...) y ver la responsabilidad que a cada uno pueda alcanzarle para proceder en consecuencia a ponerlos en libertad o confirmar su detención y entregarlos a las autoridades competentes»[440]. Son os primeiros detidos no cárcere de Bueu tras o Golpe do 18 de xullo, os demais saen en liberdade ao día seguinte pero Francisco García é trasladado a Pontevedra. No libro do cárcere podemos ver que no apartado observacións, ao lado do seu nome hai unha anotación, «entregados 2,70 para el coche», xunto cunha cruz. Catro días máis tarde, o delegado de Orde Pública de Pontevedra pono a disposición do comandante militar da praza de Pontevedra e o 9 de setembro instrúese o procedemento sumarísimo, como presunto culpable dun delito de rebelión militar[441]. Foi un xuízo rapidísimo que concluíu cunha absolución, apenas dez días despois do auto de procesamento. Antes de decretar a liberdade, acción lóxica e habitual nestes casos, as autoridades investigan se tal e como sinala a Garda Civil de Bueu, se enviaron outras dilixencias —pendentes por investigar— sobre a participación do detido nunha reunión clandestina os días do Golpe nun monte do concello. Perdémoslle o rastro ata que o incoan noutro xuízo por rebelión e ordenan dilixencias de investigación por non presentarse ante as autoridades. A comezos de novembro, o xefe da Garda Civil de Pontevedra sinala que no traslado de Pontevedra ao cárcere de Ponteareas, en unión de outros «intentaron fugarse por lo que la fuerza conductora, después de dar las voces reglamentarias de alto y no ser obedecidas tuvo necesidad de hacer fuego, resultando de dichos disparos muerto». Sucédese unha conversa entre diferentes autoridades de diferentes concellos para pescudar o lugar de enterramento do cadáver e obter o certificado de defunción, pero pouco logran concretar[442]. A morte de Francisco García ponse en dúbida xa que non aparece o seu rexistro e ademais, o relato familiar da familia

[439] AMBu, «Expedientes de constitución do Concello» (1936), sin. 1/19.
[440] AMBu, «Correspondencia» (1837-2012), sin. 165/3.
[441] AIMNOR, «Causa 768/36», folio 14 r.
[442] AIMNOR, «Causa 1308/36», folios 32, 65, 82 e 122.

Escáneo e o traballo da Asociación Johán Carballeira sitúano posteriormente, o 7 de decembro de 1936, nun intento de fuga do cárcere de Bueu. Como resultado, ese mesmo día sería asasinado, xunto con outros veciños, nas proximidades do matadoiro de Marín[443]. A perversidade da *inventio* xurídica declarárao «rebelde» ese mesmo día —o 7 de decembro— por non acudir á requisitoria publicada no *Boletín Oficial da Provincia* de Pontevedra o mes anterior[444].

No que respecta á evolución das condenas, os xuízos por delito de rebelión coparon a totalidade das sentenzas a pena de morte, a cadea perpetua, as absolucións e as declaracións en rebeldía, e tamén a metade das condenas a prisión menor e dos sobresementos. Isto significa que este tipo de xuízos marcaron a pauta violenta xurídica, tanto no que se refire ás cifras como á gravidade de accións. As condenas máis numerosas neste caso foron as de cadea perpetua, un total de vinte e seis veciños aglutinados na súa inmensa maioría en xuízos incoados en 1936. Dúas son as excepcións a esta pauta, pois Jacinto González López e Enrique Pousa Aldao serán condenados en 1938. Tamén foron abundantes os sobresementos, estes aglutínanse en persoas incoadas en xuízos por rebelión en 1936, pero especialmente en 1938, pois o pico que temos en 1937 corresponde a sobresementos en xuízos por deserción. Na súa maioría foron individuos encausados por feitos relacionados coa evolución da retagarda en lugares alleos a Galicia e/ou en zonas de competencia de Mariña. En moitos casos, incluso estaban declarados «rebeldes» —por non comparecer ante as autoridades no prazo de tempo estipulado— cando se presentan ante a Garda Civil ou os xuíces instrutores.

Vicente Malvido Santos e Celestino Garrido Medraño foron acusados de rebelión, en relación co asalto e fuxida do vapor de pesca «Nuevo Celta», do porto de Vigo, a primeiros de outubro de 1938[445]. Do mesmo xeito, no auto de procesamento contra os bueuenses Víctor López Ferradás e José García Acuña, son acusados dun delito de adhesión á rebelión por formar parte da tripulación do buque de pesca Rafael del Palacio. No seu interior produciuse unha «rebelión» e posteriormente puxeron rumbo a Brest e pasaron a «zona rebelde»[446]. Todos os tripulantes foron declarados en busca e captura pero ao pouco tempo, o acusado Víctor López escríbelle unha carta á súa muller e indícalle que lla entregue ao axudante de Mariña, Gonzalo Torrente[447]. Dende Barcelona, o acusado mándalle bos desexos para toda a súa familia, coa que espera reunirse pronto, e dálles indicacións moi concretas, consciente dos trámites que lle esperan ,«Le dices a Camilo Davila que haga el favor de informar al centro de Falange de Barcelona mi conducta anterior por si acaso hiciera falta»[448]. Posteriormente, na súa

[443]Manuel Antón Mosteiro García e Xosé Novas Piñeiro, *Crónica da Represión en Bueu. Rachando 70 anos de silenzo. Homenaxe aos que sufriron defendendo as liberdades* (Bueu: Asociación de Amigos de Johan Carballeira, 2007), 5; Aldara Cidrás, «Memoria familiar, historia de todos: el caso de Francisco Escáneo Franco», *Experiencias en común,* eds. Isabel Escobedo Muguerza y Hubert Kurdelski (Zaragoza: Servicio de Publicaciones de la Universidad de Zaragoza, 2019) 344-347.
[444] AIMNOR, «Causa 1363/36», folios 68 e 73r.
[445] ANFER, «Causa 2529/38».
[446] ANFER, «Causa 2103/38», folio 166.
[447] ANFER, «Causa 2103/38», folio 181.
[448] ANFER, «Causa 2103/38», folio 183.

declaración, narra o sucedido na embarcación e que, tras ser alertados polo cónsul francés de que non lles darían asilo, marcharon para Barcelona. Finalmente, «al ser movilizada su quinta destinaron al declarante como cocinero a la Secretaria de Marina en donde esperó la llegada de las tropas de Franco, siendo después pasaportado para Bueu donde se presentó al ayudante de Marina»[449].

Antonio Martínez López, a pesar de ser veciño de Bueu, o Golpe sorpréndeo como mariñeiro da Armada destinado na aeronáutica de San Javier —Murcia—. Tras pasar cinco días acuartelado, el e outros compañeiros son conducidos ao arsenal de Cartagena e posteriormente ao rexemento naval, alí «a las fuerzas de su regimiento lo mandaron a casa y como el declarante no era de allí se presentó a un sargento del ejército que estaba de guardia en el cuartel al cual le interesó ser pasaportado para Bueu». Debido a esta traxectoria, ao chegar a Bueu e verificar a súa presentación ante as autoridades, o 25 de abril de 1939, instrúeselle un expediente. Tivo oportunidade de delatar e acusar cando o xuíz lle pregunta de forma directa, «si tiene que hacer alguna denuncia contra alguien por comisión de delitos», pero el négase a facelo e unicamente sinala que a súa experiencia o único que lle trouxo foi un sentimento compartido de penurias, pois contesta, «que lo único que tiene que decir es que pasó mucha hambre como todos los soldados». Este feito non é incompatible cunha valoración positiva dos seus antecedentes, que lle permiten salvar o arresto habitual nestes casos. Ademais, puido seguir as dilixencias do xuízo no seu domicilio co único compromiso de presentarse cada sábado ante o xulgado militar ata que foi declarado sobresido[450].

Unha pequena parte dos sobresementos, en xuízos por delito de rebelión ou auxilio á rebelión, responde a unha lóxica diferente á anteriormente explicada. Non se trata de condenas ditadas en función dunha consideración leve ou nula do delito polo que se construíu a acusación, senón que moitos sobresementos nacen dunha natureza reiterativa e duplicada do sistema da *inventio* xurídica. A inmensidade de acusacións por diferentes actuacións relacionadas co Golpe provocou unha duplicidade de procesamentos, incluso ás veces paralelos no tempo, que adoitou desenvolverse do seguinte xeito. O bueuense Manuel López Cortizo foi detido o 3 de setembro de 1936 no depósito municipal e durante a guerra foi acusado, en tres causas, de tres delitos diferentes, rebelión, auxilio á rebelión e deserción[451]. Se seguimos unha evolución cronolóxica, a sentenza —a condena a cadea perpetua — ditada a comezos de 1937 no primeiro xuízo que lle instrúen —por rebelión— foi a que prevaleceu no resto dos procedementos. En consecuencia, seguiron o ditado no CJM de 1890 no segundo apartado do artigo nº 536 sobre a pertinencia do sobresemento, «cuando éste no constituya delito o hubiere sido debidamente juzgado por sentencia firme». Nos posteriores xuízos foi sobresido ou anulado o auto de procesamento por estar cumprindo unha condena anterior.

USC UNIVERSIDADE DE SANTIAGO DE COMPOSTELA

[449] ANFER, «Causa 2103/38», folio 200r.
[450] ANFER, «Causa 897/39», folios 289, 292, 292r e 822.
[451] AIMNOR, «Causa 1363/36» e «Causa 728/37». ANFER, «Causa 388/38».

Se nos detemos nas condenas a pena de morte, temos un total de cinco veciños —José Gómez de la Cueva, xornalista e exalcalde republicano, Manuel Graña Poseu, líder da CNT e representante de «El Adelanto Marinero», os canteiros da Portela, Avelino Chapela Soliño e Manuel Chapela Couso e Antonio Villaverde Hermida, vogal da Secretaría de Propaganda das Juventudes Socialistas Unificadas de Bueu[452]— que foron executados a raíz dunha sentenza en dous xuízos incoados entre setembro e novembro de 1936[453]. O primeiro xuízo que dita sentenza faino o 16 de novembro de 1936 e tarda doce días en executar a condena, pero no segundo procedemento dáse unha alteración no curso habitual que fai que dito trámite se prolongue no tempo. Estamos falando da maior causa —en canto a número de procesados, de declarantes e de dilixencias incoados— a veciños de Bueu durante a guerra. O voto particular dun vogal do consello de guerra fai que o auditor reconsidere a sentenza, e o Alto Tribunal de Valladolid ditamine posteriormente unha condena máis dura, un trámite que se dilata no tempo tres meses. Finalmente, as vítimas son executadas mes e medio despois, a mediados de abril de 1937, tras pasar, como mínimo, sete meses no cárcere.

A condición de «rebeldes» por rebelión existiu de forma puntual e todos os casos foron reversibles tras a presentación dos «fuxidos». A maioría derivaron en absolucións e condenas a prisión, dous tipos de condenas que foron meramente residuais e conmutadas, como no caso de Antonio Miranda Gestido, e tamén foi o sucedido con Evencio Álvarez Riobó ou Jacinto González López. Déronse puntuais absolucións nalgúns xuízos desvinculadas con autos de rebeldía anteriores, como foi o caso de Manuel Pastoriza Freire. Con todo, debemos considerar que unha absolución non significaba quedar «libre de cargas», a violencia sublevada adquiriu múltiples facetas en función das necesidades e do contexto.

No que respecta aos ritmos de instrución de causas e procesamento de individuos, as cifras máis elevadas corresponden coa segunda metade de 1936 —Táboa 2—. O primeiro xuízo instruído contra un bueuense dá comezo o 3 de agosto dese mesmo ano, e durante os próximos cinco meses concéntranse o maior número de procesados do concello —39— e as cifras máis altas de xuízos, cun total de seis procesos. O punto álxido é o mes de novembro, o día 5 iníciase o procedemento contra 26 veciños, o xuízo máis grande e co desenvolvemento e resolución —polo menos ata o ditame da sentenza por parte do consello de guerra reunido en Pontevedra— máis rápida de todos os estudados. Todas as causas instruídas neste período foron motivadas polo delito de rebelión, estiveron xestionadas pola xurisdición de terra e foron as que implicaron as sentenzas máis duras.

No ano seguinte alcanzarase o maior pico de causas incoadas en termos absolutos, un total de 28; con todo, debemos matizar que se consideramos o abano temporal no que se instrúen, é maior a concentración de xuízos nos cinco meses de 1936 que nos doce de 1937. As cifras de procesados tamén diminúen, pero fano levemente, ata chegar aos 28.

[452] Oficialmente este individuo estaba domiciliado en Barros, pero facía vida en Bueu onde era coñecido por todos onde traballaba como chofer. Por tal motivo esta incluído no cómputo de vítimas do concello pontevedrés.
[453] AIMNOR, «Causa 970/36» e «Causa 1363/36».

Acudimos tamén a un cambio na iniciativa de instrución dos xuízos, todos serán xestionados pola xurisdición de Mariña e a práctica totalidade foron incoados polo delito de deserción. A dureza das penas aliviouse en gran medida e as resolucións fan referencia ao elevado número de «fuxidos» tras ser declarados «en rebeldía» unha quincena de veciños. O ditame máis frecuente foi o sobresemento, cun número relativamente alto, en especial se o comparamos coas cifras de 1936, doce veciños en 1937, fronte a dous bueuenses en 1936, saíron con este tipo de resolución dun proceso xudicial. Estas cifras teñen moito que ver coa tipificación dos delitos —todos por deserción—, e cos condicionantes que os levaron a ser sinalados polas autoridades tras eludir un chamamento a filas. Tal e como vimos, moitos estaban desenvolvendo diferentes tarefas na retagarda baixo as novas forzas de autoridade, outros residían fóra do concello e outros, foran asasinados ou estaban inmersos nos trámites doutro procedemento militar.

Esta mesma tendencia repítese para o próximo ano da contenda, 1938 foi un período no que se agudizaron os casos de acusados que foron declarados «rebeldes» e no que se mantivo un importante número de sobresidos, debido aos mesmos condicionantes. Isto explica as elevadas cifras de encausados, perfectamente equiparables ás de 1936, pero a clave para entender as dinámicas de funcionamento da violencia empregada vai máis alá dos números. O resto de condenas, ao igual que durante 1937, foron simbólicas, dous veciños foron sentenciados a cadea perpetua e un deles, a prisión menor. A xurisdición de Mariña segue a ser a predominante e as escasas causas incoadas polo delito de rebelión están relacionadas con sucesos a bordo de buques que viviron o Golpe e a guerra en contextos diferentes. A situación no ano que remata a contenda é radicalmente diferente, unicamente se instrúe unha causa por delito de rebelión contra un individuo que fora condenado previamente, en 1936, a cadea perpetua.

Se nos detemos na velocidade de resolución das causas e no volume de encausados en cada xuízo observamos certa heteroxeneidade que é preciso evidenciar para buscarlle explicación. A marxe temporal na que se resolven os xuízos, dende a instrución do procedemento e o ditame da sentenza ao longo de 1936, abarca de forma aproximada dous meses. A partir de 1937, ata a fin da guerra, este período aumenta, de forma considerable, ata seis meses ou, mesmo, un ano. As dilixencias demóranse máis no tempo porque a situación dos procesados e o contexto cambia; xa non estamos nunha fase de golpe militar, estamos no contexto dunha guerra onde a mobilización de recursos humanos foi moi intensa. Anteriormente, vimos como se complicaron os periplos vitais de moitos veciños, algúns deles víronse inmersos en buques que pasaron de ser mercantes a ser embarcacións de guerra, outros cambiaron de lugar de residencia ou ocultaron a súa presenza pública. Neste marco, a función dos xuízos era outra, xa non primaba a axilidade na xestión do procedemento en aras de dinamizar e promocionar a tarefa violenta que buscaba facer partícipe á sociedade. Tras 1937 a función das causas pasou a ser a de rastrexar aqueles individuos sinalados polas autoridades golpistas de 1936 como «rebeldes», atraelos e supeditalos aos novos poderes. Esta tarefa lévase a cabo mediante o acto de comparecer ante os novos poderes, de dar conta das súas actuacións e comportamentos no momento decisivo do 20 de xullo e de facerlles ver que unha

integración na nova sociedade pasaba pola consigna de aceptar a nova xerarquía de mando.

6.2. Betanzos

Táboa 3. Características das causas instruídas a veciños de Betanzos entre 1936 e 1939.

Causa	Data instrución	Nº proc.	Acusación	Sentenza/Resultado
118/36	24-7-1936	1/3	Rebelión	Morte
177/36	13-8-1936	1	Rebelión	Morte
65/36	19-8-1936	1/?	Rebelión	Morte
1018/36	15-9-1936	8/8	Rebelión	Perpetua (2), absolución, rebeldía (2), paseo, sobresemento, prisión
199/36	13-12-1936	1/4	Rebelión	Morte
78/37	9-1-1937	4/ 4	Rebelión	Sobresemento, absolución e prisión (2)
50/37	10-3-1937	1	Rebelión	Morte —conmutada—
508/37	20-4-1937	5/5	Rebelión	Rebeldía (2), sobresemento, prisión conmutada, absolución
652/37	13-5-1937	3/5	Rebelión	Absolución, prisión (2)
1657/38	2-6-1937	1	Deserción	Sobresemento
1413/38	16-6-1937	1	Deserción	Rebeldía-sobresemento
3950/38	24-6-1937	1	Deserción	Embarcado sobresido
3006/38	18-7-1937	1	Deserción	paseo (28-8-1936)
97/38	20-7-1937	1/26	Rebelión	Sobresemento
2158/38	20-7-1937	1	Deserción	Prisión indultado
3751/38	20-7-1937	1	Deserción	Paseo (13-8-1936)
1351/37	24-7-1937	1	Deserción	Rebeldía
1333/37	27-8-1937	9/9	Rebelión	Rebeldía (todos) —paseo (1), prisión conmutada (3)—
1235/37	16-9-1937	1/10	Rebelión	Sobresemento
1321/37	7-10-1937	1/2	Rebelión	Morte
1094/37	30-10-1937	1/6	Rebelión	Sobresemento
448/38	8-11-1937	1	Rebelión	Perpetua conmutada
1581/37	23-12-1937	1	Rebelión	Sobresemento
989/38	26-1-1938	1	Deserción	(pre)Execución-Sobresemento
4045/38	19-2-1938	1	Deserción	Paseo (26-7-1936)
4043/38	26-3-1938	1	Deserción	Prisión
344/38	11-4-1938	2	Rebelión	Morte, prisión
1204/38	12-6-1938	1	Deserción	Rebeldía-prisión
3932/38	14-7-1938	1	Deserción	Sobresemento
2725/38	18-7-1938	1	Deserción	Rebeldía-Sobresemento
2154/38	20-7-1938	1	Deserción	Rebeldía-prisión indultado
1189/39	29-9-1938	1	Rebelión	Procesamento revogado
15/39	20-12-1938	1	Deserción	Sobresemento
1048/39	14-10-1939	1	Rebelión	Prisión

Fonte: elaboración propia a partir da consulta das causas no AIMNOR e ANFER.

USC UNIVERSIDADE DE SANTIAGO DE COMPOSTELA

Tras o contraste da información obtida a partir de «Nomes e Voces», recompilouse a información, do mesmo xeito que se fixo para Bueu —Táboa 3—[454]. Dende o golpe de Estado de 1936 ata finais de 1939, un total de 59 betanceiros foron procesados en 34 causas militares. As instruídas por delito de «rebelión» ou «auxilio á rebelión» —55,88%— superaron lixeiramente ás incoadas por deserción —44,11%—, unha diferenza que tamén coincide —e incluso se agudiza ata chegar a triplicarse— se nos fixamos no número de persoas xulgadas. Un 74,57% foron acusadas en relación co delito de «rebelión» e un 25,42% polo delito de deserción; estas últimas foron causas que tiveron un carácter individual e a maioría delas foron sobresidas —Táboa 3—.

A listaxe de vítimas relacionadas cunha acusación nun consello militar no concello de Betanzos está marcado polo factor do xénero, en sintonía coas liñas xerais do funcionamento da violencia sublevada nas retagardas. Dun total de 124 vítimas betanceiras identificadas, cinco mulleres foron detidas, condenadas a prisión ou declaradas en «rebeldía» por un xuíz militar — Anexos: Táboa 2—. Destaca o caso de Dolores Rey Bermúdez, acusada de delito de rebelión por, supostamente, intervir na voadura da Ponte Nova, o 22 de xullo de 1936, e condenada a cadea perpetua. En varias partes do sumario poden detectarse diferentes dinámicas de actuación, tanto por parte dos declarantes como da propia defensa da acusada, intimamente ligadas coa súa condición de xénero. As declaracións serán obxecto de análise nos seguintes capítulos, pero resulta interesante mencionar aquí en que termos se desenvolveu a súa defensa. A argumentación do seu avogado para sustentar a súa inocencia buscou xustificar á súa incapacidade para conformar discursos relevantes, coherentes e serios e encadrala dentro dun perfil ignorante:

> es una mujer que no sabe pronunciar ni discursos ni arengas siendo sencillamente lo que entre el vulgo se dice una charlatana (…) no constando que por su incitación se hayan cometido los hechos de que se le acusa y en cambio se deduce que era una mujer a quien nadie tomaba en consideración y que sus palabras no tenían repercusión alguna pues caían en el vacío y en la indiferencia más absoluta[455].

En consecuencia, pide que se lle aplique o código 240 do CJM, «La provocación, inducción y excitación para cometer el mismo delito (rebelión militar), cualquiera que sea el medio empleado para conseguirlo, se castigará con prisión mayor».

No que respecta á evolución da instrución de causas segundo o delito e a condena, os perfís que deron lugar a acusacións por rebelión foron dous. En primeiro lugar, aqueles individuos que ante a chamada a filas se atopaban embarcados, como foi o caso de José Antonio Dopico Muíño, José Núñez Edreira, César Gómez García e Gerardo Santos Carro[456]. Todos eles terminaron no estranxeiro ou pasaron por diversos campos de concentración —como o de Zaragoza, Valladolid ou Tarragona— no seu periplo vital ata

[454] Aclaramos a confusión entre Francisco López Couce e Francisco Couce ao concluír que se tratan da mesma persoa; contrastamos que a suposta «execución» de Tomás Fuentes Velón, en realidade foi un «paseo» executado o 27 de xullo; ou incorporamos perfís de «fuxidos», como o de Jesús Labandeira Pérez, entre outros cambios realizados.
[455] AIMNOR, «Causa 508/37», folios 110 e 111.
[456] ANFER, «Causa 2725/38»; «Causa 1413/38»; «Causa 3932/38» e «Causa 3950/38».

que puideron volver ao seu lugar de residencia. Algúns tardaron máis de quince anos en volver e cando o fixeron atopáronse cun expediente penal «manchado», como lle ocorreu a José Núñez:

> Ingresó voluntario en la Marina en el año 1935, siendo destinado al Jaime 1º en donde le sorprendió el Movimiento Nacional, a principios del mismo fue designado a formar parte la dotación de un barco mercante que salió con destino a Rusia para recoger en dicho país material de guerra y víveres con destino a la zona republicana, siendo detenidos en el Puerto de Odesa tanto el barco como su dotación completa hasta el año 1957 que el solicitante regresó a España repatriado, todo ello a VE: SUPLICA, que previo trámites oportunos y si a ello hubiere lugar, de las órdenes oportunas para que sea cancelada la nota de rebeldía que obra en el registro central de Penados y Rebeldes[457].

En segundo lugar, outro perfil de individuos xulgados por deserción e sobresidos, foron aqueles que xa pasaran por un condena militar, uns foron penados a prisión menor ou cadea perpetua e outros, foron executados a raíz dunha anterior sentenza a pena de morte. Tales foron os casos de José María Medín Vidal, condenado a cadea perpetua tras a conmutación —á pena de morte— do xeneral xefe do VIII corpo do Exército e indultado en 1955[458]; ou o de José Maseda Baamonde, condenado como suposto «autor de un delito de adhesión a la rebelión militar con apreciación de su perversidad y de la grave trascendencia que tuvieron los sucesos revolucionarios y los hechos por el perpetrados a la pena de muerte»[459]. A violencia golpista implantada pola vía xurídica adquiriu tal magnitude que, ademais de ser un medio de aniquilación e persecución, tamén actuou como un mecanismo de control, catalogación e supervisión dos destinos vitais dos individuos identificados como «inimigos».

Agora ben, temos causas por deserción que se paralizaron pero non se sobreseron os feitos de autos, foron aquelas nas que os acusados foron declarados en rebeldía por non acudir, nin á chamada a filas, nin á citación das autoridades xudiciais. Durante parte da guerra civil o colectivo «rebelde» aglutinou a moitos individuos «escapados», embarcados e asasinados; é dicir, persoas que viron a súa vida truncada polo Golpe. Non obstante, foi unha situación reversible para moitos deles, como vimos anteriormente cos embarcados retornados ou como veremos posteriormente, cos «escapados» que tras a guerra e o anuncio de indultos, a partir de 1940, deciden presentarse ante as autoridades xudiciais. Con todo, houbo un grupo de «rebeldes» que non puideron escapar de tal condición e que ademais esta supuxo unha lousa denigrante a maiores da súa morte a mans dos sublevados, estes foron os «paseados». As persoas que non puideron presentarse a filas por ser previamente asasinadas levaron consigo a condición de «rebelde». As familias de Felipe Veiga Gómez, José Edreira Seoane ou Tomás Fuentes Velón manifestaron as sospeitas das súas mortes cando foron chamados a declarar ante o xuíz instrutor. Destaca a declaración do pai de José Edreira, na que narra que ao día seguinte de ser o seu fillo detido pola Garda Civil:

[457] ANFER, «Causa 1413/38», folio 27.
[458] AIMNOR, «Causa 508/37», folios 112, 115, 116 e 225.
[459] ANFER, «Causa 989/38», folio 6.

> Le fue llevado el desayuno, almuerzo y comida al cuartel de la Guardia Civil de Betanzos para alimentar al mismo (...) le comunicaron que le habían dado la libertad, no volviéndolo a ver más por su domicilio; que hizo diversas gestiones para dar con el paradero del mismo, que el día diecisiete de dicho mes (agosto de 1936) y como tuvo noticias de que habían aparecido en Guitiriz en el monte algo separado de la carretera tres cadáveres y que aunque no fueron identificados por su estado de descomposición y ya estar enterrados en el cementerio de santa María de aquel término municipal, al personarse en aquel lugar dos hermanos del desaparecido se enteraron por el médico municipal de Guitiriz de lo que lleva referido; que al hacer sus citados hijos averiguaciones para ver de reconocer si entre los cadáveres estaba el de su referido hermano, pudo reconocer por los zapatos que le sacaron a uno de los cadáveres encontrados y que tenía en su poder un individuo conocido por el «Zoqueiro» de aquella vecindad que eran los que llevaba su hermano e hijo del declarante, por lo que desde esa fecha lo consideraron como muerto[460].

Os xuíces instrutores, a Auditoría Militar ou o Ministerio Fiscal puideron ordenar dilixencias para esclarecer e facer constar, na documentación pública do proceso, o destino sufrido polos encartados e evitar a declaración de rebeldía. Pola contra, non se observou tal esforzo máis alá das intervencións das autoridades locais, como era habitual en todos os xuízos. A pesar de non ser motivo de peso para anular o decreto de rebeldía, de forma puntual, a Alcaldía corroborou a versión dada polos familiares sobre a morte do encausado. Pero na maioría dos casos, participaba nesa cadea de escusas e exculpas que permitiron denigrar, aínda máis, a identidade da vítima e prolongou a condición de «rebelde» máis alá da súa morte. Tal foi o caso de Tomás Fuentes, rexistrado no libro de actas de defuncións do xulgado de Ferrol nº 146, o 27 de xullo de 1936, como falecido a consecuencia de «haber sido pasado polas armas»[461]. Con todo, na causa que lle instrúen o 19 de febreiro de 1938 por non presentarse a filas na Delegación Provincial de Orde Pública da Coruña sinala que «no se tiene noticia ni consta antecedente alguno que dicho sujeto haya sido fusilado» e o alcalde de Betanzos en 1939 indica que «de los datos suministrados a esta Alcaldía resulta que dicho sujeto ha huido de esta localidad, por considerarse, sin duda, comprometido en el movimiento nacional»[462]. A causa remata coa seguinte frase do auditor do departamento «archívese esta causa como está acordado»[463], a función do proceso estaba cumprida.

O último grupo de comportamentos que motivaron a instrución dunha causa por deserción e sufriron algún tipo de condena, foron aqueles individuos que a consecuencia do Golpe escaparon, fuxiron dos seus fogares e atoparon refuxio nos montes, nun lugar alleo á súa veciñanza ou ocultos no seu propio domicilio. Todos eles teñen en común que tras a guerra se presentan ante as autoridades xudiciais, os xuízos que lles foran instruídos por deserción —suspendidos temporalmente— retómanse e todos serán condenados a prisión menor, sempre conmutada e nalgúns casos sen chegar a entrar no cárcere. As súas declaracións nos xuízos están unidas polo factor do medo, un medo

[460] ANFER, «Causa 3751/38», folio 4.
[461] Base de datos «Nomes e Voces», http://vitimas.nomesevoces.net/ [2-9-2020].
[462] ANFER, «Causa 4045/38», folios 7 e 14.
[463] ANFER, «Causa 4045/38», folio 20r.

inspirado nas matanzas dos seus veciños e familiares que os verdugos deseñaron e executaron con intención exemplarizante. O encausado Ramón Veiga declara, a finais de 1940, como influíu nel a desaparición de seu irmán, paseado e posteriormente declarado «rebelde» por non presentarse a filas[464]:

> por miedo a que lo mataran como ocurrió con un hermano suyo, Felipe, al ser detenido cuando regresaba a su domicilio en las Angustias (Betanzos) en el coche de línea de Coruña a Betanzos, detención que tuvo lugar al apearse del referido coche cerca de la casa del declarante por un individuo de nacionalidad argentina que era falangista y vecino de Betanzos según le había dicho un vecino suyo llamado José Deibe que éste falleció en el frente de Madrid siendo soldado del tercio, apareciendo luego después su finado hermano muerto en Leira (Ordes) cuya desaparición ocurrió el 25 de agosto de 1936, que a los dos o tres días de ocurrir el hecho se ocultó en el domicilio de su hermano Juan (…) no se presentó por los motivos que deja expresados, hasta que lo efectuó el 24 de julio pasado en la caja de recluta de La Coruña (…) por haberse enterado que existe un decreto de indulto a los que no hubieran cometido daños[465].

Na causa contra Manuel Barbeito por deserción, declara que:

> el día 11 de junio de 1937 salió de su casa en dirección al monte en donde permaneció durante tres meses, al cabo de los cuales volvió a su domicilio hasta el 28 de febrero último en que salió de su casa con intención de presentarse en la ayudantía de Marina y sin efectuar esta situación fue detenido por una pareja de la Guardia Civil siendo trasladado a la cárcel de Betanzos, de esta a la de Coruña y por último a la prisión militar[466].

O informe do alcalde de Betanzos, Juan Jesús García Iribarne, sitúao como una persoa «de ideología marxista y gran predicador, hallándose ya su padre preso en la cárcel por idénticos motivos»[467]. A irmá do procesado, Marina Barbeito, asocia o periplo vital familiar co suceso traumático que lles tocou vivir co «problema da guerra (...) roubáronnos dous falangistas un reloj, unha linterna... zumbáronlle canto puideron para que cantara e acusárono os do pueblo»[468]. Cando Manuel Barbeito se presenta ante as autoridades militares, retómanse as dilixencias, condénano a tres anos de prisión e aos poucos meses recibe o indulto. Este proceso seguiu durante anos ás súas costas, pois en 1950 Manuel Barbeito solicita un certificado de antecedentes penais que lle denegan por estar aínda declarado en rebeldía[469].

Antonio López Salorio tamén escapou e mantívose agochado ata finais de 1939, a pesar de ser chamado polas autoridades en dúas ocasións por ser acusado do delito de

[464] Felipe Veiga Gómez, paseado e rexistrado morto en Ordes o 28 de agosto de 1936 a causa dun destrozo cranial por disparo de arma de fogo; o seu cadáver aparece en Leira —Ordes— e foi inscrito como descoñecido ata que en 1941 foi identificado; base de datos «Nomes e Voces», http://vitimas.nomesevoces.net/gl/ficha/6999/ [2-9-2020].
[465] ANFER, «Causa 1204/38», folio 18.
[466] ANFER, «Causa 1657/38», folio 30.
[467] ANFER, «Causa 1657/38», folio 12.
[468] Terra e Memoria, fondo Nomes e Voces, entrevista a Marina Barbeito Dorado, realizada por Antonio Míguez Macho, nº 2125 (Betanzos: 27-9-2006).
[469] ANFER, «Causa 1657/38», folios 78, 80 e 94.

deserción e tamén rebelión[470]. Na súa declaración saen á luz de novo sentimentos compartidos pola comunidade de «fuxidos»; o procesado di que non se presentou a filas por «verdadero pánico sufrido por las alteraciones del orden público, por lo que estuvo recluido en su domicilio sin dejarse ver». Finalmente, decide presentarse, aconsellado por seus irmáns, «que regresaron licenciados del servicio del ejército nacional»[471]. Os testemuños, as sentenzas e os desenlaces que tomaron este tipo de causas indícannos que a estratexia da ocultación das vítimas resultoulles efectiva para sobrevivir. As datas nas que se retoman os procesos xudiciais —ante a presentación dos procesados— son moi posteriores aos picos da brutalización inicial nos que se incoaron a maioría das causas e se levaron a cabo a gran parte dos asasinatos.

Das quince causas por delito de deserción, sete instruíronse en 1937 e oito en 1938, pero este feito é meramente circunstancial porque as datas de incoación son moi próximas ás chamadas a filas ignoradas —Táboa 3—. Ademais, debido aos condicionantes anteriormente explicados, moitas delas foron suspendidas, arquivadas ou sobresidas. Con todo, aquelas que proseguiron o curso habitual ata a deliberación do consello de guerra e o ditame dunha pena para o acusado foron as maioritarias, un total de nove causas. Estas, a pesar de ser instruídas no período bélico, e algunhas dentro da primeira fase con altas doses de intensidade violenta, non se reabren ata finais de 1939 ou finais da década de 1940.

No que respecta ás causas instruídas polo delito de rebelión ou auxilio á rebelión, foron as máis numerosas, procesaron un maior número de individuos e ditaron as condenas máis duras —Táboa 3—. A gran parte dos xuízos concéntranse nos seguintes dezaseis meses tras a usurpación do poder golpista, e canto máis nos aloxamos dese momento, máis se suavizan as condenas. Os procesos instruídos máis alá de 1937 foron residuais e tiveron como principal motivo de autos a detención de individuos «agochados» tras o Golpe, obxectivo das batidas organizadas dende a toma do poder por parte dos sublevados[472]. Neste caso, a pesar de ser causas incoadas próximas ao final da contenda, as sentenzas son igual de duras que a tendencia observada a principios do Golpe e a conformación da retagarda.

As sentenzas con penas a prisión[473], xunto coas declaracións en rebeldía[474], foron as resolucións deste tipo de xuízos máis habituais para os procesados betanceiros, un total de once en cada caso. Todas estas causas foron instruídas pola xurisdición de Terra, a gran maioría entre os meses de setembro de 1936 e agosto de 1937, e as dilixencias —dende o momento da instrución ata o ditame da sentenza— non se estenderon máis de catro meses —Táboa 3—. Como excepción, temos causas que a pesar de instruírse neste período, estiveron suspendidas ata que, anos máis tarde, os procesados declarados en rebeldía se presentaron ante as autoridades. Tal foi o caso de Ramón Beade Méndez,

USC UNIVERSIDADE DE SANTIAGO DE COMPOSTELA

470 AIMNOR, «Causa 2154/38» e «Causa 508/37».
471 ANFER, «Causa 2154/38», folios 17-19.
472 AIMNOR, «Causa 1048/39» e «Causa 344/38».
473 AIMNOR, «Causa 78/37», «Causa 344/38», «Causa 1048/39», «Causa 508/37», «Causa 652/37», «Causa 1018/36» e «Causa 1333/37».
474 AIMNOR, «Causa 1333/37», «Causa 1018/36» e «Causa 508/37».

membro da corporación municipal do Frente Popular, anteriormente presidente e secretario da Agrupación Socialista de Betanzos dende 1926, alcalde de Betanzos entre 1931 e 1933, posteriormente destituído e encarcerado no castelo de San Felipe —Ferrol— e deputado pola Coruña nas eleccións de 1931 e 1936[475]. Xunto con el, Ricardo Bonome Seoane, mestre de obras e membro da derradeira corporación municipal republicana polo comité agrario socialista, fora encausado no mesmo proceso con máis de media ducia de brigantinos a finais de agosto de 1937[476]. Todos eles estaban nese momento «fuxidos» ou foran paseados tras presentarse ás autoridades, como Manuel Ríos[477]. A causa paralizouse ata o ano 1947, momento no que Ramón Beade e Ricardo Bonome se presentan ante as autoridades militares no edificio da Capitanía na Coruña. O fillo do exalcalde estaba nesa época facendo o servizo militar na cidade herculina e recorda que o seu pai, ante a recomendación de presentarse ante as autoridades, empeza a considerar a idoneidade de tal acción e contacta con seu primo. El serviulle de intermediario para comunicarse por correo postal coa Garda Civil e finalmente acorda presentarse xunto con dous compañeiros, Ricardo Bonome e Ángel García. Andrés recorda como foi aquel día no que o seu pai sae á luz pública:

> Eu acompañeinos vestido de militar. Mentres esperaban a que os atenderan pasou un teniente coronel e di, «¿quienes son estes pajarracos?» e seu pai contestoulle de forma respectuosa. Cando pasaron a xunto o coronel, chamaron un a un pero quedaban todos dentro; o ultimo en entrar foi o Bonome. Eu pensaba en chamar ao meu capitán (un tal Landa) porque se demorou. Pero finalmente saen en actitude positiva e distendida, saíron fumando, incluso rindo, estiveran de cháchara. Dille seu pai que tiñan que ir á xefatura do tercio e fomos os catro. Estaba cerca de Cuatro Caminos. Se por debaio do traxe levaba a camisa azul era un personaje de carallo pero se a levaba branca ou caqui xa era un funcionario máis ou menos respectable. Porque os fascistas aínda que eran comandante andaban ca camisa que non era reglamentaria, pero pasábano por.... os funcionarios nunca a poñían. A persoa que os atendeu empezou a falarlles de forma normal, sobre os seus malestares de estómago, portouse ben con nós. Díxolles que estaban libres de ningún cargo pero deben estar baixo vixilancia; «no se metan en nada, no se preocupen...» como o papá ao neno". Fíxolles un certificado de liberdade, firmouno el e díxolles que calquera problema que tiveran que o chamaran a el[478].

O grupo de procesados polo delito de rebelión, declarados «rebeldes» por non acudir á chamada das autoridades militares, está constituído en Betanzos por vinte persoas. Todas elas foron encausadas nun total de catro causas, e en máis dunha ocasión unha persoa foi procesada en varias causas, ben de xeito simultáneo ou en diferentes datas[479]. Tal e como vimos anteriormente cos casos de Ricardo Bonome, Ramón Beade e Antonio

[475] Entrada no dicionario biográfico da Fundación Pablo Iglesias, https://fpabloiglesias.es/entrada-db/beade-mendez-ramon/ [27-11-2020]. AMBe, «Libro de actas do pleno municipal» 50 (18-3-1935 ata 19-7-1936).
[476] AIMNOR, «Causa 1333/37».
[477] Xesús Torres Regueiro, «1936-1939. As vítimas betanceiras da represión», *Anuario Brigantino*, 29 (2006), 273- 318 (308).
[478] Terra e Memoria, fondo Nomes e Voces, entrevista a Andrés Beade Dopico, realizada por Mónica Baleirón e Antonio Míguez Macho, nº 2089 (Betanzos: 11-8-2006).
[479] AIMNOR, «Causa 508/37», «Causa 78/37», «Causa 1018/36» e «Causa 1333/37».

López, parte dos procesados por rebelión estaban agochados e decidiron presentarse. Do mesmo xeito, Francisco López Couce tamén optou por esta estratexia de supervivencia tras pasar por un periplo vital complexo. A mediados de agosto de 1947 preséntase na Capitanía General da VIII División —con sede na Coruña— e declara:

> Que en los primeros días del Movimiento Nacional fue detenido e ingresado en la cárcel de Betanzos, por supuestas actividades contra las fuerzas del Ejército, permaneciendo en la misma hasta el 9 de septiembre de 1936,en que fue libertado por el teniente coronel Teijeiro, a cuyas órdenes ya había estado en la Guerra de África, y marchando con aquel al siguiente día a los frentes de guerra hasta el 8 de enero del año siguiente, que regresó a su domicilio con permiso oficial por padecer reuma y ante las amenazas de que era objecto por parte de algunos milicianos, optó por no regresar al frente y recluirse en su casa en la que ha pertenecido hasta el día 12 citado que cansado de esta situación por considerar que no ha cometido delito alguno por el que tema la acción de la Justicia, se presenta ante las autoridades para responder de sus actos[480].

Dez días despois, na declaración indagatoria ante as autoridades xudiciais, matiza que tras volver da fronte:

> continuó sin ser molestado hasta el cinco de abril del último año citado, que por haber tenido noticias de que querían detenerle se ausentó de su domicilio, o mejor dicho siguió oculto en el domicilio haciendo ver a la gente que había desaparecido con el fin de evitar su detención en cuya situación estuvo hasta la fecha de su presentación para acogerse a los beneficios del indulto[481].

En ocasións é complicado determinar se as condicións persoais que hai detrás da etiqueta «rebelde» son premeditadas ou fortuítas. O caso de Enrique Carro Pena amosa a dificultade de discernir entre unha ocultación e retirada da esfera pública local consciente ou accidental. Na causa principal na que se ve involucrado, nos sucesos de autos, a mediados de 1937, decrétaselle a incoación dunha peza separada por estar prestando servizos na fronte «con el fin de evitar dilaciones en el presente procedimiento dado su carácter sumarísimo»[482]. Cinco meses despois retómanse as dilixencias, decrétase o seu auto de procesamento é chamado a presentarse ante o xuíz instrutor mediante requisitoria[483]. Tras non presentarse ante as autoridades é declarado «rebelde» e a causa segue o seu curso coas dilixencias sobre os demais encartados[484]. En 1960 reábrese a consecuencia dunha instancia promovida polo propio encartado na que sinala que:

> recientemente tuve la precisión de interesar un certificado de antecedentes penales, por mediación de una agencia, a la que le contestaron que no se podía expedir por aparecer en rebeldía, en virtud del sumario número 508 de 1937 tramitado ante el Juzgado Militar de La Coruña. Como quiera que esta es la primera vez que tiene conocimiento de tal

USC UNIVERSIDADE DE SANTIAGO DE COMPOSTELA

480 AIMNOR, «Causa 508/37», folio 55.
481 AIMNOR, «Causa 508/37», folio 57.
482 AIMNOR, «Causa 508/37», folio 85.
483 AIMNOR, «Causa 508/37», folio 19.
484 AIMNOR, «Causa 508/37», folio 24.

> particular (...) desconociendo en absoluto la acusación que se le puede imputar, se pone a disposición de VE, para lo que a bien estime oportuno[485].

Necesitaba o certificado de antecedentes penais para poder realizar determinados servizos que implicaba a súa profesión de condutor-mecánico —viaxes ao estranxeiro—, pois tiña un vehículo propio destinado ao servizo de transporte público na cidade de Betanzos dende facía trinta anos. Na súa declaración aclara que en agosto de 1936 incorpórase á fronte nunha columna ao mando do coronel Teijeiro, primeiro estivo en Asturias e posteriormente en León ata que finaliza a contenda e se traslada ao seu domicilio en Betanzos[486]. O auditor conclúe que «los hechos anteriormente relatados podrían ser constitutivos de un delito de rebelión, sin embargo, teniendo el tiempo transcurrido, y que el mismo, de conformidad con el artículo 113 del Código Penal debió haber prescrito, es procedente que VE acuerde el sobreseimiento definitivo»[487].

Outros individuos encausados por rebelión e declarados «rebeldes» que se atopaban ocultos foron descubertos e detidos como Jesús Lavandeira Pérez, xornaleiro de profesión e presidente do sindicato anarquista de Betanzos durante a revolución de 1934. Tras o Golpe formou parte dunhas das partidas guerrilleiras diseminadas por toda a xeografía galega, e mantiña contacto esporádico con outros grupos, en aras de lograr unha maior organización e coordinación[488]. Con todo, foi detido na década dos corenta e posteriormente ingresa na colonia penitenciaria de Dueso[489] —Cantabria— e posteriormente declara ante as autoridades militares que estivo dende o 23 de xullo de 1936 «oculto en su casa aproximadamente unos dos meses y luego se marchó a casa de sus padres que viven en Vilariño, donde permaneció hasta el año 1945, dedicándose en todo este tiempo a la agricultura ayudando a varias familias de dicho pueblo»[490]. Cincuenta anos despois, cando lle preguntan por aquela época, «andiven por moitos sitios, buf, Lalín, Mellid, Arzúa, Pontedeume, Ferrol, Curtis, Teixeiro, eu que sei, andiven por moitos sitios e gracias que tiña familias que me atendían (...) pasando moitos traballos, moitas veces durmindo no medio das xesteiras, e das leñas e debaixo da terra, en cobachas e cousas así»[491]. Eran contextos e situacións ben diferentes pero ambas declaracións dan conta da evolución e adaptación das modalidades da violencia sublevada e como repercutiu na sociedade.

Os casos analizados ilustran a efectividade da estratexia da ocultación para manter a vida, especialmente para aquelas persoas que cumpriran dous requisitos: que fosen declarados en rebeldía e que se presentasen de forma voluntaria ante as autoridades ou ben nos meses próximos a rematar a guerra ou con posterioridade ao seu remate. Este

485 AIMNOR, «Causa 508/37», folio 87.
486 AIMNOR, «Causa 508/37», folios 92 e 9337.
487 AIMNOR, «Causa 508/37», folio 107.
488 Carlos Pereira Martínez, «Unha achega á historia das FAI en Galicia: o grupo "Plantas Nuevas" de Betanzos», *Anuario Brigantino*, nº 22 (1999) 247.
489 AIMNOR, «Causa 78/37», folio 233: atopase en Dueso cumprindo condena imposta por outra causa, a nº 300/45.
490 AIMNOR, «Causa 78/37», folio 238r.
491 Terra e Memoria, fondo Historga, entrevista a «Anónimo», realizada por Concepción García Vázquez, nº 91 (Betanzos: 27-3-1989).

tipo de perfís adoitaron ser castigados —ou incluso sobresidos— pola xustiza militar con penas de prisión leves que remataron sendo conmutadas. No caso de atoparse ocultos, ser detidos a consecuencia das batidas, e por tanto, presentados ante as autoridades militares sublevadas dun xeito involuntario e coaccionado, instruíronse causas por delito de rebelión que remataron de distinto modo segundo o marco temporal. Aqueles que foron encarcerados durante a contenda ou na inmediata posguerra adoitaron recibir a máxima condena —posteriormente retomaremos a análise deste conxunto de penas— como foi o caso de José Maseda ou Celestino Veiga, executados entre finais de 1937 e finais de 1939[492]. Pola contra, os individuos que se atopaban en paradoiro descoñecido e fosen descubertos cara a finais de década dos corenta, tiveron maiores probabilidades de recibir condenas xudiciais menores, como foi Jesús Lavandeira[493].

A perversidade das causas chegou ata tal punto que procesaron a persoas asasinadas previamente á instrución en mans das forzas sublevadas. Gerardo Mosquera Fidalgo era un labrador brigantino, afiliado ao sindicato de oficios Varios da CNT e membro da FAI, que foi asasinado na porta da súa casa diante da súa familia, a finais de setembro de 1936. Segundo recolle un oficio da Garda Civil, faleceu «por disparo de arma de fuego efectuada por la fuerza de dicho puesto al repeler la agresión de hacer varios disparos el mismo contra dicha fuerza»[494]. Dito oficio consta como parte da causa que lle instrúen por rebelión a uns escasos quince días da súa morte, pero o feito de que non rexistren a súa defunción ata dous meses despois permítelle ao xuíz municipal non constatar ese dato e, en consecuencia, chámano por requisitoria para presentarse diante do xuíz instrutor e por non presentarse é declarado «rebelde»[495]. Na causa contra Gerardo Mosquera procesaron a outros individuos que sufriron o mesmo destino, todos eles paseados escasas semanas antes de publicarse a súa requisitoria no *Boletín Oficial da Provincia da Coruña*. Manuel Vales Fernández, camareiro e vendedor afiliado ao sindicato de Oficios Varios da CNT, foi asasinado no concello veciño de Curtis, a mediados de agosto de 1936. Manuel Ríos Fraga, empregado de industrias Núñez e membro fundador do sindicato de dita empresa adscrito á UGT, agóchase no monte aos poucos días de comezar o Golpe. Tras a insistencia da súa nai preséntase ante as autoridades, foi detido e encarcerado na cidade da Coruña e, poucos días despois, aparece o seu cadáver na praia de Bastagueiro, no concello de Oleiros. Luis Naveira era un mariñeiro afiliado ao sindicato de Oficios Varios da CNT que foi paseado, a mediados de setembro de 1936, na estrada Betanzos-Ferrol. Con todo, a súa morte non aparece no Rexistro Civil e nas dilixencias da causa que lle instrúen por delito de rebelión a Garda Civil indica que descoñece o seu paradoiro[496]. O rastrexo da anterior información débese ao traballo das organizacións locais que loitan pola memoria, á cooperación dos familiares e ao esforzo do equipo de «Nomes e Voces». Pero debemos ter en conta que descoñecemos o destino de moitas outras persoas que, tras o Golpe, ou ben marcharon e desapareceron do lugar e da esfera pública da contorna, ou ben foron asasinadas sen deixar rastro da súa

[492] AIMNOR, «Causa 1321/37» e «Causa 344/38».
[493] AIMNOR, «Causa 78/37»
[494] AIMNOR, «Causa 1018/36», folio 28.
[495] AIMNOR, «Causa 1018/37», folios 33, 40 e 50r.
[496] Xesús Torres, «1936-1939», 302-303, 308, 311-313.

identidade. José Purriños, Carmen Vázquez, Tomás Manso ou Enrique Sóñora son algúns destes procesados declarados «rebeldes» dos que non se coñece datos sobre a súa traxectoria vital posterior ao Golpe, fenómeno que truncou e cambiou o seu rumbo[497].

As penas de morte constitúen o seguinte grupo de sentenzas maioritarias nas causas instruídas por delito de rebelión ou auxilio á rebelión. Foron un total de sete e todas salvo unha foron executadas seguindo unha liña temporal descendente a partir do punto de máximo apoxeo —que remata a finais de 1936 cun total de catro penas de morte executadas— ata finais de abril de 1938, dezaseis meses nos que se executan tres condenas. A evolución da acusación e da sentenza na causa contra o brigantino, Agustín Pena Rodríguez é un caso puntual e illado pero que nos permite detectar cales eran as respostas das autoridades militares cando a evolución dos procesos non era a prevista e esperada. Como membro da tripulación do buque «Mar Cantábrico», apresado pola frota sublevada, instruíuse un xuízo no que, xunto con outras corenta persoas, fora condenado a cadea perpetua. Con todo, ao auditor non lle parecera suficiente a condena a pena de morte que sofren a maioría dos tripulantes e apela a revogar as sentenzas de perpetua pola maior pena, entre elas a de Agustín Pena. A través do que lle acontece ao betanceiro podemos observar os argumentos empregados polos altos mandos para modular o proceso xurídico e non admitir a sentenza do xuíz instrutor:

> por no hallarla ajustada a la resultancia de los autos y a las prescripciones de la Ley y en su virtud disidente del fallo dictado por las consideraciones y en la forma que pasa a exponer. (…) desde la retaguardia, si es que hay algún trozo del territorio que pueda llamarse tal, hay que corresponder digna, justa y patrióticamente al sacrificio sin regateos que en los frentes están ofreciendo a la patria española nuestros soldados, huyendo de la venganza pero también de las sensiblerías impropias de varoniles espíritus y militares (…)[498].

Argumenta unha por unha as razóns polas que dezanove persoas «deben ser condenadas a pena de morte», no caso do brigantino, «los motivos que determinan la imposición de la pena de muerte a los procesados Agustín Pena (e outro) estima de su deber de llamar la atención acerca de los informes de antecedentes y de conducta ofrecidos a la consideración del Consejo de Guerra, a los efectos de conmutación de pena»[499]. A construción das acusacións e a selección dos resortes relevantes no desenvolvemento dos xuízos son recursos que os golpistas empregarán e reformularán en función da estratexia violenta. Neste caso, o Alto Tribunal de Xustiza Militar de Valladolid na sentenza considera que:

> en general, no puede tenerse en cuenta lo que consta en los certificados de buena conducta aportados por algunos de los procesados, porque aparte de que muchos de ellos se refieren a una época anterior a la que actuaron aquellos, a los que son de fecha inmediata precedente, solo podría dárseles validez como dato complementario, en unión de otros antecedentes que obran en los autos respecto a los individuos a quienes se refieren, porque para efectos penales, lo que de los autos resulte relacionado con cada

USC UNIVERSIDADE DE SANTIAGO

497 AIMNOR, «Causa 1333/37» e «Causa 1018/36».
498 ANFER, «Causa 50/37», folio 177.
499 ANFER, «Causa 50/37», folio 177.

> uno de los procesados, es el primordial y fundamental elemento de juicio que debe tenerse presente en el acto de dictar sentencia[500].

Dous meses despois de que o auditor emitira a sentenza á Secretaría de guerra, esta conmuta varias penas de morte a condenas perpetuas, entre elas a de Agustín Pena. Tres anos despois, os seus pais:

> como españoles y gallegos procreadores de una familia numerosa sin otro patrimonio que el de su honradez e integrada por nueve hijos, cuatro de los cuales han tenido el honor de batirse en las filas nacionalistas a las órdenes del Invicto Caudillo, impetra la GRACIA DE INDULTO para el infortunado Agustín, una víctima más del marxismo destructor que, durante cerca de tres años, tiranizó una buena porción de la patria, pasan a exponer los antecedentes y actuación del penados, modo este el más eficaz a su juicio de acreditar que su hijo ni era adicto al Frente Popular ni simpatizaba con los causantes de la tragedia que ensangrentó a España (…)[501].

Forman parte da argumentación a recadación de avais ao seu favor, entre eles, todas as forzas vivas de Betanzos e «numerosos vecinos, abogados, médicos, hombres de carrera, propietarios, industriales, lo mejor y más solvente de Betanzos, dicen a VE con la muda elocuencia de sus firmas estampadas al pie del pliego adjunto el concepto de nuestra familia, pobre pero honrada, ha sabido merecer a sus conciudadanos»[502]. Todos eles xustifican a súa filiación á CNT como requisito para poder seguir embarcado, desmontan as acusacións de «voluntario marxista», de pertencer ao comité do buque —antifascista— e de ter contacto cos mandos «rebeldes», insisten en que non opuxo resistencia á captura e contraargumentan as dúas principais acusacións da Fiscalía: contrabando de mercancías de guerra para os «rebeldes» e transbordo de milicias marxistas. Finalmente, Agustín Pena foi conmutado á pena de seis anos e un día, grazas a un proceso longo, dificultoso, complexo e que implicou a colaboración da súa comunidade.

As penas de morte levadas a cabo antes de rematar 1936 foron un trámite áxil —se temos en conta que a duración completa dun xuízo neste período era aproximadamente de catro meses— no que dende o ditame da sentenza ata a súa execución pasaron de forma habitual uns estritos dez días[503]. De forma puntual este período recortouse a 72 horas, como no caso de Manuel Veiga Vázquez —mariñeiro a bordo do bou «Ciriza» no momento de autos— que foi acusado de rebelión, xunto con parte da tripulación, porque «se pusieron de acuerdo para lograr una sublevación según un plan»[504]. Foi condenado a pena de morte o 17 de decembro de 1936 e, tras ser aprobada a sentenza polo auditor, foi executado o día 20 do mesmo mes. As dilixencias de execución da pena de morte adoitan formar parte da documentación das causas militares, pero non sempre se describe coa mesma minuciosidade o desenvolvemento das accións. Naquelas máis detalladas podemos apreciar como se constitúe e se concibe o asasinato como unha cerimonia ou un ritual onde o rango militar, os uniformes, as disposicións de cada

USC UNIVERSIDADE DE SANTIAGO DE COMPOSTELA

[500] ANFER, «Causa 50/37», folio 285.
[501] ANFER, «Causa 50/37», folios 936-938r.
[502] ANFER, «Causa 50/37», folio 936r.
[503] AIMNOR, «Causa 118/36» e «Causa 177/36». ANFER, «Causa 65/36».
[504] ANFER, «Causa 199/36», folio 34.

individuo dentro da escena e cada procedemento son puntos clave planificados e premeditados como parte da estratexia violenta:

> En Ferrol a veinte de diciembre de mil novecientos treinta y seis, se constituyó este Juzgado en la Galería de Tiro del Arsenal de este Departamento, lugar designado por la Superioridad para la ejecución de la pena de muerte conforme a lo preceptuado en la Ley de Enjuiciamiento Militar y Marina y lo ordenado por la S.A. Jurisdiccional de este Departamento Marítimo. Formaron al cuadro un piquete de marinería del Arsenal, otro de Infantería de Marina y la dotación del bou armado Ciriza 4 como también el piquete encargado de custodiar el reo. A las tres de la tarde de hoy, hora designada para la ejecución, comparecieron los reos de uniforme, conducidos por el piquete de marinería que estuvo custodiándoles. Puestos los reos en el sitio conveniente, dentro del cuadro y frente al piquete, aquellos se reconciliaron con el sacerdote, siendo seguidamente pasados por las armas y reconocidos por el médico de la Armada nombrado al efecto, manifestó que dichos reos habían fallecido. Las fuerzas desfilaron por delante de los cadáveres, dando vistas a estos, siendo trasladados al cementerio de Serantes, en donde recibieron sepultura a presencia de este Juzgado[505].

Outra das resolucións xudiciais das causas incoadas polo delito de rebelión ou auxilio á rebelión foi a absolución, un procedemento polo que se declara ao acusado libre da pena que se lle imputaba. Sete brigantinos sufriron esta experiencia, a maioría deles incoados en causas colectivas iniciadas ao largo de 1937 por diferentes motivos pero moitos procesos e sentenzas estendéronse no tempo ata 1938 ou a década de 1940 —Táboa 3—. Foi frecuente un desenvolvemento áxil dos xuízos, especialmente aqueles que tiñan un motivo de autos directamente relacionado cos sucesos do Golpe en Betanzos. José Barbeito foi acusado de asaltar o domicilio do sacerdote[506] e Antonio Armesto «por recaudar clandestinamente y cotizar fondos con destino a individuos de la compañía de ferrocarriles del norte de España, que han sido despedidos de la misma por tomar parte en actos en contra del Glorioso Movimiento Nacional, o ser desafectos al mismo»[507]. As únicas excepcións a esta rápida resolución seguen dúas liñas. Por un lado, individuos que se viron inmersos en xuízos longos contra moitos encartados e cunhas dilixencias complexas que implicaban trámites e contactos con outras prazas militares e departamentos marítimos. O caso de Antonio Crespo Blanco resulta moi ilustrativo, foi incoado «en averiguación de la conducta observada durante el Movimiento Nacional» pola dotación do destrutor «José Luis Díez». Dita embarcación formou parte da frota republicana durante os primeiros meses da contenda e as acusacións de autos implicaron seguir as actuacións no dique seco de Cartagena. Non foi ata comezos de 1940 que o brigantino foi sobresido polo auditor do departamento e posto en liberdade[508]. Por outro lado, tamén vítima dun proceso demorado incoado contra os tripulantes do petroleiro «Campoamor», Antonio Velo Fernández recibe a absolución a mediados de 1946. Neste

USC UNIVERSIDADE DE SANTIAGO DE COMPOSTELA

[505] ANFER, «Causa 199/36», folio 49.
[506] AIMNOR, «Causa 1018/36», folio 1.
[507] AIMNOR, «Causa 1235/37», folio 1.
[508] ANFER, «Causa 1094/37», folios 584 e 585.

caso, ten que ver tamén co feito de estar cumprindo condena a raíz da sentenza doutro xuízo instruído pola xurisdición de Cádiz[509].

De forma residual, as causas instruídas polo delito de rebelión remataron con sentenzas a cadea perpetua, tres foron os encausados brigantinos nesta situación. O 4 de outubro de 1936, Julio Hermida Estébanez librouse de ser detido por estar incorporado como soldado no exército en Ferrol. Vinte días despois é procesado polo delito de rebelión, acusado de atacar e roubar no domicilio do párroco nos días do Golpe, pouco despois, declara ante o xuíz instrutor e, finalmente, é condenado[510]. Na mesma causa, Carmen Romay Cortés segue unha traxectoria similar á do anterior encausado, ambos foron sentenciados a cadea perpetua acusados dun comportamento que, segundo o consello de guerra, «revela la exteriorización de una adhesión a la rebelión con un acto destructivo típico del marxismo engendrador del odio de clases y del espíritu de destrucción»[511]. A mediados de 1943, Julio Hermida atopábase no destacamento penal das Minas de Casayo —Valdeorras, Ourense— redimindo a súa pena con traballos e Carmen Romay atopábase detida no cárcere para mulleres de Saturrarán —Guipúzcoa—, momento no que a ambos se lles conmuta a pena por 32 anos de prisión maior[512]. José María Barros Germade tamén fora condenado a cadea perpetua —a finais de outubro de 1938— tras un periplo vital que concluíu coa entrega ás autoridades sublevadas en Cervantes —Lugo—. O 18 de xullo de 1936 estaba embarcado nun barco mercante que aos poucos días atraca en Gijón. Alí alístase como voluntario nun batallón de milicianos, e segundo o informe do comisario xefe de Gijón, «no se sabe si por no hacerse a la mar, pues el barco salió días después para Valencia, o por tener más sueldo como miliciano y poder atender mejor a su familia, muy numerosa»[513]. Posteriormente, foi garda de camiños pero volveu ás milicias «por ser mejor vida» a pesar de ser ferido na guerra. Estando de descanso en Mieres, o seu batallón foi atrapado, ata ese momento non pensara en desertar, pois «nunca se pasó a las filas nacionales porque se decía que a todos los fusilaban»[514]. A finais de 1942 a súa pena foi conmutada a 12 anos de prisión maior e un mes despois ordénase o cesamento da vixilancia do domicilio particular[515].

USC UNIVERSIDADE DE SANTIAGO DE COMPOSTELA

509 ANFER, «Causa 78/37», folio 171.
510 AIMNOR, «Causa 1018/37», folios 16, 36 e 84.
511 AIMNOR, «Causa 1018/37», folio 84.
512 AIMNOR, «Causa 1018/37», folios 106, 107, 132 e 13.
513AIMNOR, «Causa 448/38», folio 37.
514 AIMNOR, «Causa 448/38», folio 6r.
515 AIMNOR, «Causa 448/38», folios 120 e 123.

6.3. Monforte de Lemos

Táboa 4. Características das causas instruídas a veciños de Monforte de Lemos entre 1936 e 1939.

Causa	Data instrución	Nº proc.	Acusación	Sentenza/Resultado
176/36	23-7-1936	5/12	Rebelión	Perpetua (4) , prisión menor
179/36	26-7-1936	3	Rebelión	Perpetua (2), morte
784/36	4-8-1936	4/23	Rebelión	Perpetua (2), prisión, morte
601/36	21-8-1936	5	Rebelión	Morte, perpetua (2), rebeldía (2)
605/36	21-8-1936	2	Rebelión	Perpetua
656/36	26-8-1936	5	Rebelión	Sobresidos
620/36	27-8-1936	4	Rebelión	Sobresidos
673/36	27-8-1936	3	Rebelión	Perpetua, prisión (2)
121/36	29-8-1936	4/7	Roubo	Rebeldía (2), (pre)executado, absolucn.
175/36	30-8-1936	2	Rebelión	Morte (2)
730/36	1-9-1936	1	Rebelión	Morte
757/36	4-9-1936	1	Rebelión	Sobresido
195/37	14-9-1936	2	Morte	Sobresidos
1121/36	23-9-1936	2	Rebelión	Sobresidos
1008/36	3-10-1936	1	Rebelión	Sobresido
1045/36	12-10-1936	1	Rebelión	Sobresido
1080/36	14-10-1936	6	Rebelión	Sobresidos
1103/36	16-10-1936	1	Rebelión	Sobresido
1090/36	17-10-1936	1	Rebelión	Sobresido
1089/36	18-10-1936	2	Rebelión	Sobresidos
1087/36	19-10-1936	1	Rebelión	Sobresidos
1122/36	23-10-1936	1	Rebelión	Sobresido
1161/36	26-10-1936	2	Rebelión	Sobresidos
1147/36	31-10-1936	1	Rebelión	Sobresido
1156/36	31-10-1936	1	Rebelión	Sobresido
1160/36	4-11-1936	2	Rebelión	Sobresidos
1182/36	6-11-1936	1	Rebelión	Sobresido
1189/36	7-11-1936	1	Rebelión	Sobresido
1249/36	9-11-1936	1	Rebelión	Sobresido
602/36	10-11-1936	2/24	Rebelión	Absolución e prisión
1250/36	10-11-1936	1	Rebelión	Sobresido
1251/36	10-11-1936	1	Rebelión	Sobresido
1245/36	11-11-1936	1	Rebelión	Sobresido
1247/36	11-11-1936	1	Rebelión	Sobresido
1263/36	11-11-1936	1	Rebelión	Sobresido
1246/36	12-11-1936	1	Rebelión	Sobresido
1266/36	12-11-1936	1	Rebelión	Sobresido
1268/37	12-11-1936	1	Rebelión	Sobresido
1330/36	23-11-1936	3	Rebelión	Sobresido
1313/36	5-12-1936	1	Deserción	Sobresido
1303/36	9-12-1936	1	Morte	Sobresido
37/37	9-1-1937	1	Rebelión	Sobresido
337/37	5-2-1937	1	Rebelión	Morte
549/37	25-4-1937	2	Rebelión	Perpetua conmutada (2)
851/37	15-6-1937	6	Rebelión	Sobresidos
1322/37	10-10-1937	15	Rebelión	Sobresidos
1502/37	1-12-1937	1/2	Auxilio...	Prisión conmutada
4/38	1-1-1938	1	Rebelión	Morte

USC UNIVERSIDADE DE SANTIAGO DE COMPOSTELA

576/38	15-7-1938	2	Morte	Sobresidos
748/39	13-3-1939	1	Rebelión	Prisión
314/39	15-3-1939	5	Rebelión	Morte (3), perpetua (2) —conmutada—
371/39	16-3-1939	3	Rebelión	Sobresidos
510/37	19-3-1939	2	Rebelión	Perpetua conmutada, absolución
44/40	20-4-1939	1	Rebelión	Prisión conmutada
43/40	16-1-1940	1	Rebelión	Sobresido

Fonte: elaboración propia a partir da consulta das causas no AIMNOR e ANFER

Foi o concello no que se incorporaron máis modificacións a partir dos datos de «Nomes e Voces», como a eliminación das vítimas recollidas baixo a etiqueta de «dubidosas» nas que non se puido comprobar o suceso asignado, a incorporación de causas non rexistradas e leves modificacións nos datos das vítimas — Anexos: Táboa 3—. En liñas xerais, estamos a falar dun grupo de vítimas no que 118 monfortinos foron encausados en 55 causas incoadas durante a guerra civil —Táboa 4—. A liña cronolóxica amosa unha densa concentración de instrución de sumarios en 1936 —cun 74,54% das causas totais—, fronte unha drástica redución a partir de 1937 —ano no que se instrúen o 10,9% do total— e que evoluciona, de forma descendente, ata a fin da guerra, cun leve repunte nos meses de marzo e abril de 1939. Esta mesma tendencia tamén se observa na concentración e evolución do tipo de condenas ditadas nas sentenzas dos xuízos. Se nos detemos no primeiro mes de dominio golpista, ata o 30 de agosto de 1936, concéntrase practicamente o total anual das sentenzas máis severas —as penas de morte— pero tamén aquelas que implicaban reclusión, tanto temporal como definitiva, as penas a cadea perpetua e a prisión, maior ou menor. Pola contra, se nos detemos no total de persoas que resultaron sobresidas en 1936, a maioría delas —o 72,34% das encartadas en 1936— foron encausadas posteriormente, nos meses de outubro e novembro de 1936 —Táboa 4—. A continuación, examinaremos a evolución cronolóxica dos xuízos en función dos feitos que motivaron autos de instrución e das sentenzas.

Practicamente todas as causas se incoaron baixo a acusación de delito de rebelión ou auxilio á rebelión, unicamente en catro casos illados se ordenaron dilixencias de instrución de causa militar por acusacións de distinta natureza. Eladio Marín Grados, Manuel Martínez Álvarez, Aurelio Martínez Fernández e Albino Riveiro Rodríguez foron encausados polo delito de roubo e José Rodríguez Pérez polo delito de deserción[516]. Os catro monfortinos xulgados con motivo do roubo dunha caixa de explosivos da estación de ferrocarril de Monforte foron encarcerados por orde do xuíz de instrución e sometidos a un procedemento que seguiu a vía xurídica ordinaria dende o mes de agosto de 1936 ata maio de 1937. Posteriormente, dito sumario pasa a ser competencia da xurisdición militar e o fiscal e o auditor ordenan unir as dilixencias e actuacións realizadas a outro xuízo xa en marcha que investiga os mesmos acontecementos[517].

USC UNIVERSIDADE DE SANTIAGO DE COMPOSTELA

[516] AIMNOR, «Causa 1313/36» e «Causa 121/36».
[517] AIMNOR, «Causa 121/36». O curioso é que o xuízo seguido polo xulgado de instrución de Monforte teña entidade propia e se considere no conxunto dos fondos consultados para a presente investigación como un sumario militar.

José Rodríguez Pérez foi acusado de deserción e declarado «rebelde» por non presentarse ante as autoridades a mediados de xullo de 1937. No mes de decembro de 1936:

> se marchó por tener miedo a los efectos de la guerra (...). Después de haber desertado ha permanecido escondido en los alrededores de su domicilio en Rivas Altas (sic) del ayuntamiento de Monforte hasta cuando se presentó el 21 de abril de 1939 que verificó su presentación en el cuartel de la Guardia Civil de Monforte de Lemos en donde le ordenaron que se presentase en el Gobierno Militar de la plaza de Lugo, siendo después destinado en el regimiento de infantería número treinta, en el que permaneció cree hasta el mes de agosto del citado año de mil novecientos treinta y nueve, que fue conducido al batallón de cazadores de Navas número dos de Larache, para cumplir el mismo correctivo de cuatro años de recargo (...) hasta final de mayo de mil novecientos cuarenta que fue licenciado[518].

Finalmente, anúlase o auto de rebeldía e resulta sobresido, de forma definitiva, a principios de 1944[519]. A estratexia da ocultación durante o período no que a violencia sublevada actuou con máis intensidade permitiu evitar condenas severas. Con todo, non logrou evitar, a longo prazo, ter que dar explicacións sobre o comportamento e as actuacións relacionadas co golpe de Estado, pois os informes de antecedentes penais convertéronse en documentos imprescindibles para buscar traballo ou mesmo cambiar de residencia.

En primeiro lugar, predominan en gran medida as persoas que resultaron sobresidas, un total de 73 individuos foron xulgados en 33 causas durante a guerra civil. Aproximadamente un terzo dos encausados sobresidos —47 persoas— nun terzo das causas totais para o período bélico recibiron esta resolución en 1936 e concentráronse nos meses de outubro e novembro —Táboa 4 e Anexos: Táboa 3—. Precisamente neste marco temporal é cando accede ao cargo de comandante militar da praza de Monforte de Lemos Carlos Aranguren Roldán, nomeado, o 29 de agosto de 1936, ata que Roberto Baamonde Robles o substitúe catro meses despois[520].

As primeiras causas que resultaron sobresidas instruíronse contra sete monfortinos —Manuel López Soto, Celestino López Salcegama, Alejandro Gil Pesqueros, Vicente García Álvarez, José Rodríguez Silvosa, Maximino Rodríguez Balboa e José Varela Prieto— no mes de agosto de 1936 por motivos relacionados coa morte do falanxista José Veiga Expósito[521]. Dito suceso propiciou o inicio de dous xuízos, e ambos deron comezo cun día de diferenza; o primeiro iniciouse pola vía da xustiza ordinaria e posteriormente traspasouse á militar; e o segundo foi directamente incoado polo comandante militar da praza de Monforte. Sobre a metade dos procesados recaía unha dobre acusación en ambos procedementos, que seguiron o seu curso de forma independente ata o mes de decembro de 1936, momento no que o auditor constata que se están levando a cabo dúas

USC UNIVERSIDADE DE SANTIAGO DE COMPOSTELA

518 AIMNOR, «Causa 1313/36», folio 40.
519 AIMNOR, «Causa 1313/36», folios 41 e 54.
520 *El Pueblo Gallego*, 1-9-1936», 11 e 24-12-1936, 5.
521 AIMNOR, «Causa 656/36» e «Causa 620/36».

causas polo mesmo motivo[522]. José Varela e Maximino Rodríguez foron os primeiros en obter o sobresemento[523], mentres que para o resto de procesados aglutináronse dilixencias e competencias na primeira causa, suspendida por estar nese momento o único procesado, José Rodríguez, declarado en rebeldía. A paralización dun proceso en marcha con autos de procesamento pendentes de asinar non foi o habitual, de feito o xuíz instrutor descúlpase «debiendo hacer constar que por el exceso de trabajo que pesó sobre este juzgado no se le prestó a esta causa la atención debida»[524]. A comezos de 1937 retómanse as dilixencias e, en tres meses, os encausados son declarados sobresidos e postos a disposición da Delegación de Orde Pública, salvo Manuel López, que foi posto en liberdade[525].

As restantes vinte e cinco causas que foron instruídas en 1936 e concluíron co sobresemento dos encartados, tiveron en común que se inician na «Era Aranguren», unha figura que fomentou a incoación e desenvolvemento dos sumarios militares. Neste período —entre setembro e novembro de 1936— a gran maioría de xuízos contra monfortinos deron comezo baixo a súa orde directa de efectuar as detencións dos acusados. As escasas causas que se inician por un procedemento diferente fano a raíz de atestados instruídos por membros da Garda Civil ordenados pola Xefatura do posto de liña de Monforte. Os casos de Benigno Martínez Rey ou Eusebio Cuesta Fernández dan conta da forma xeral de proceder e das acusacións vertidas pola Comandancia Militar para iniciar os trámites de instrución: o primeiro foi detido e posto a disposición do xuíz militar habilitado para a praza de Monforte por orde de Carlos Aranguren, que o cualifica de «conocido marxista que ha tomado parte activa como director en varios movimientos sociales por los que estuvo detenido en otras ocasiones, y en la presente ha condenado el movimiento militar y esparcido bulos que perjudicaban a este»[526]; o segundo foi detido o 22 de xullo e posto a disposición do xuíz instrutor tres meses despois porque «según los informes que obran en este centro (Comandancia Militar de Monforte) fue presidente del Centro Obrero y se le supone del Comité de Huelga, siendo un significado marxista»[527]. Foron ademais xuízos breves e áxiles, a maioría duraron como máximo un mes e os demais non se estenderon máis alá do trimestre; polo tanto, pode dicirse que de forma global, foron xuízos rápidos que se resolveron antes de rematar 1936 ou a comezos de 1937.

Aquelas escasas causas que remataron co sobresemento de algún dos seus procesados máis alá de 1936 —un total de cinco— tiveron, no que respecta ao número de encausados, un carácter mixto, dende un ata quince individuos —Táboa 4—. As causas máis próximas a 1936, como as instruídas contra Celestino López Salcegama, ou contra Ubaldo Carballada, Ramón Dacal García, José Sierra Casanova ou Tomás Rodríguez Díaz, entre outros, tiveron un motivo de autos relacionado coas investigacións da Comandancia

USC UNIVERSIDADE DE SANTIAGO DE COMPOSTELA

522 AIMNOR, «Causa 656/36», folios 50 e 56.
523 AIMNOR, «Causa 656/36», folio 61.
524 AIMNOR, «Causa 620/36», folios 62 e 63.
525 AIMNOR, «Causa 620/36», folio 136.
526 AIMNOR, «Causa 757/36», folio 1.
527 AIMNOR, «Causa 1156/36», folio 1.

Militar e da Garda Civil sobre os feitos do Golpe[528]. As dúas causas restantes foron instruídas próximas á fin da contenda ou na inmediata posguerra e tiveron unha natureza ben diferente. Ambas teñen en común que se inician coa reaparición —tanto voluntaria como involuntaria— de individuos que se viran involucrados en acusacións por delito de rebelión no verán de 1936. Evaristo Martínez del Sar fora declarado «rebelde» nunha causa que investigou —por iniciativa do comandante Aranguren— o roubo dunha carga de dinamita na estación de Monforte a finais de agosto de 1936. No mesmo xuízo e a consecuencia das mesmas dilixencias, o monfortino Valeriano Fernández fora detido e prestara declaración ante as autoridades militares que, finalmente, o deixaron en liberdade sen antecedentes. A reaparición destes individuos na esfera pública en 1939 trouxo consigo a instrución de dilixencias relacionadas coas vellas acusacións que, a pesar de que puideron derivar na continuación dos anteriores xuízos, trouxeron como consecuencia novas incoacións de sumarios.

O 16 de marzo de 1939, un grupo de once gardas civís da comandancia de Lugo, que prestaban servizos en Monforte, fixeron un rexistro no domicilio de Evaristo Martínez del Sar no que «fue hallado éste, oculto detrás de un armario y en un rincón de la habitación de su dormitorio, el que al momento fue detenido para someterle a un interrogatorio y ser puesto a disposición de la Autoridad competente»[529]. Unha semana despois é trasladado á prisión provincial de Lugo dende onde declara que:

> al estallar el movimiento no sólo se arrepintió de sus errores pasados, sino que se adhirió de corazón dirigiendo al Generalísimo Franco con ocasión de su exaltación a la Jefatura del Estado una carta (…) también al obispo de Salamanca y una oración (…) que es autor de las iniciativas presentadas por su esposa, ante el general Millán Astray (…) sobre la obtención de recursos para la beneficencia y obra social[530].

Os borradores das cartas formaron parte do sumario como proba xudicial, síntoma de que a vítima estivera «construíndo» ou preparando o terreo ante unha inminente vitoria dos sublevados nunha contenda que se prolonga por case tres anos. Neste marco, interpretamos as cartas, nas que se despedía con entusiastas frases como «Viva el Ejército Nacional, su más apasionado admirador» ou «Viva Cristo Rey, Arriba España, Viva Franco», como un recurso que formaba parte dunha estratexia para lograr integrarse de novo na sociedade tras unha posible presentación voluntaria, como, pouco tempo despois, fixeron outros veciños. Posteriormente, unifícanse dilixencias na mesma causa en torno a Evaristo Martínez e Valeriano Fernández —entre outros— por ser investigados anteriormente en relación a un mesmo atestado, o roubo de dinamita na estación.

No caso de Valeriano Fernández, preséntase ante o comandante militar de Monforte o 25 de abril de 1939, considerado como «huido político que fue detenido por su significación marxista en la primera quincena del mes de agosto de 1936, siendo puesto en libertad pocos días después y al enterarse que le buscaban nuevamente huyó hacia la parroquia de Castrillón permaneciendo oculto hasta su presentación». A versión de

[528] AIMNOR, «Causa 851/37», «Causa 1322/37» e «Causa 37/37».
[529] AIMNOR, «Causa 371/39», folio 1.
[530] AIMNOR, «Causa 371/39», folio 15.

Valeriano matiza substancialmente a versión anterior, pois sinala que a marcha para Castrillón debíase a motivos laborais «hasta que se presentó por haberse enterado que había sido detenida su esposa»[531]. A mediados de xaneiro de 1940 instrúeselle causa separada na que volve matizar que «no es cierto que huyera a la parroquia de Castrillón y que si es cierto que fue a ayudar a su madre en los trabajos de labranza (...) y que el día 25 de abril de 1939 se presentó ante la Guardia Civil de Monforte por haberle dicho su esposa que le andaban buscando, cosa que el diciente ignoraba»[532]. Con todo, Valeriano Fernández, xunto con outros monfortinos formaba parte da «Relación de los marxistas de este término que en la actualidad se hallan huidos pretendiendo eludir la acción de las autoridades» na que as autoridades sublevadas recolleron información persoal, política e socioeconómica dos aludidos co fin de perseguilos[533]. Este tipo de causas tiveron un lento desenvolvemento no que pasaron máis de seis meses dende a presentación do acusado ante as autoridades ata a información da comandancia militar local á superioridade para a incoación de peza separada e a execución das dilixencias correspondentes. Unha vez que o xuízo está en marcha, en catro meses decrétase o sobresemento das actuacións e, dez días despois, Valeriano sae en liberdade.

Dentro das causas que resultaron sobresidas debemos considerar de forma diferenciada un conxunto delas que presentan certas características peculiares. Trátase de tres causas que se instrúen para pescudar o falecemento dun total de cinco monfortinos, mortes que, precisamente, resultaron ser asasinatos levados a cabo polas forzas de orde tras o golpe de Estado. En definitiva, son xuízos que se instrúen para pescudar un perfil de vítimas que habitualmente se coñece como «paseados», feito pouco frecuente e que precisa ser explicado. Son causas que, nun principio, son instruídas polo xulgado de instrución do partido de Monforte pero que, nalgún punto das dilixencias, se efectúa o traspaso das actuacións á competencia militar das prazas cabeceira do mesmo partido xudicial —neste caso coincidente co concello obxecto de estudo— ou Lugo, capital de provincia. Son procesos xudiciais que funcionan en base a unha lóxica diferente, pois non acoden veciños a declarar, unicamente interveñen as forzas vivas locais, ou ben, do lugar de veciñanza da vítima, ou do lugar onde aparecen os seus corpos, se se trata dunha localización distinta. Non se aglutinan seguindo un patrón cronolóxico pero si manteñen unha concentración xeográfica moi concreta dentro do panorama galego. As análises feitas para Galicia localizaron a dispersión deste tipo de causas e determinan que se incoaron un total de 41 xuízos para investigar a morte de 54 persoas que foron «paseadas». Estas cifras significan que este tipo de procedementos afectaron ao 2,99% do total de «paseados» e ao 12,98% do conxunto de «paseados» aos que lles foi incoado un xuízo militar. Aglutínanse de forma moi significativa nas comarcas de Santiago de Compostela e na de Terra de Lemos, cuxa capital é Monforte, concello que linda cos demais integrantes, Bóveda, Pantón, A Pobra do Brollón, O Saviñao e Sober[534].

USC UNIVERSIDADE DE SANTIAGO DE COMPOSTELA

531 AIMNOR, «Causa 371/39», folio 75.
532 AIMNOR, «Causa 43/40», folios 1 e 3.
533 AMMo, «Cartapacio» 61.
534 Xabier Buxeiro, «Paseos, execucións e otros asasinatos», 129.

A primeira deste grupo de causas comeza no xulgado de instrución de Monforte a comezos de setembro de 1936 pero —segundo os artigos 4º e 7º do CJM— tres meses máis tarde o auditor ordena o traslado de competencias á xurisdición militar. O suceso que se investiga é a morte «a causa de disparos de armas de las fuerzas armadas de Falange Española» de Rosendo Vila, propietario e colaborador do diario local *El Combate* que fora alcalde de Monforte en 1935. As actuacións tiveron lugar o 7 de setembro de 1936, na propia casa da vítima, a onde se dirixiu un grupo de vinte falanxistas procedentes do veciño concello do Incio, —alertados de que alí tiñan lugar reunións moi numerosas a altas horas da noite para escoitar pola radio as noticias de Madrid— xunto co xefe comarcal de Falange de Monforte. Este último declara que «después de practicar este reconocimiento, se presentó la Guardia Civil al mando del Teniente Jefe de línea al que todos los falangistas explicaron lo sucedido, retirándose a dormir y despidiéndose»[535]. A acción que motiva o inicio das dilixencias, en realidade, implica cuestións máis complexas que invitan a reflexionar sobre a natureza deste xuízo. Nunha entrevista á filla de Rosendo, anos despois do sucedido, aclara que:

> Mi padre era muy amigo de la Guardia Civil, entre ellos el coronel Manuel Castro Lebón (...) el cuartel estaba muy cerca de nuestra casa. Castro decía que los rojos habían huido a las montañas y que de noche bajaban al pueblo a hacer cosas que no son agradables y le dijo a mi padre que si veía algo raro tirara una señal al aire y ellos en seguida venían, le dio armas, le dio balas, le dio de todo. Se corrieron rumores de la radio republicana de boca en boca y fueron a casa de mi tío Faustino a recogerla (…) después se presentan en casa a golpazo limpio en la puerta, mi padre se levanta y yo también, y les dice, «¿quiénes son ustedes?» y le contestan, «somos la Falange Española que venimos a recoger la radio». Y mi padre les dice, «presenten el carnet de Falange» y le contestan, «no lo tenemos», y salta mi padre, «Oh! Entonces ustedes son unos fascinerosos» e hizo la señal a Castro. Ellos le dicen, «así nos recibe, pues así le contestamos» e hicieron una descarga sobre el chalet. Castro no oyó la señal de mi padre pero sí la descarga y vinieron a casa. Mientras, nosotros pensábamos que eran comunistas, rojos, y le dicen a mi padre, «le damos unos minutos para que se entregue» y mi padre le dice, «cuando llegue el señor Castro yo me entregaré» y contestan ellos, «la Falange nada tiene que ver con la Guardia Civil» (…). Sale mi padre a la ventana y dice, «voy a hacer la señal al aire al señor Castro» y le pegan un tiro que le entra por la boca y le sale por la nuca y quedó muerto en el acto, se calló en la ventana. Mi madre coge el cuerpo y lo pone allí en el suelo y entonces pegan la peor descarga de todas para matarnos a nosotras, unas balas bajas que pasaban al lado nuestra… Mi madre empezó a pedir socorro y le dicen, «cállese señora o la matamos a usted también». En esto llegó Castro y dice, «alto el fuego» y empiezan unos insultos entre la Guardia Civil y Falange, Castro le dijo de todo, asesinos, criminales y bueno… empezaron a puñetazos por ver quien entraba primero en la casa, entra Falange y se encuentran con un cuadro de mi padre que le dio Primo de Rivera, el padre de José Antonio, cuando estaba en Cuba (…) y dicen, «uy! Mira lo que hemos hecho, mira lo que hay aquí», les entró el pánico. Pasaron por delante de mi madre de rodillas uno a uno pidiendo perdón y algunos lloraban, eso lo vi yo. Cuando llegaron del juzgado para el levantamiento del juzgado y mi madre le dijo lo de las amenazas eso no lo apuntó el juez, se lo saltaron (…). Hay un bulo en Monforte, mi padre mientras fue alcalde prohibió los mítines fuesen del color que fuesen (…), y detuvo a uno de derechas (Andrés Gil

[535] AIMNOR, «Causa 1303/36», folios 1-3, 10, 11, 14 e 22.

> Municio) (…) y en Monforte dicen que fue ese el que fue a matarlo y no es cierto. Allí si llegan los falangistas a llevar el carnet allí no pasa absolutamente nada (…) yo tengo amigos de Galicia, en Lugo que a mi me discuten que esa muerte fue adrede, pero no[536].

A voz testemuñal da súa filla vai máis alá do acto criminal —recollido na causa militar pola comisión formada para esclarecer os feitos—, pois introdúcenos nas relacións persoais de seu pai cos veciños locais, sendeiros que nos permiten entender o suceso. De forma concreta, o acordo que tiña Rosendo Vila co comandante da Garda Civil, Manuel Castro, para dar aviso dos «escapados» non o menciona no informe que lle solicitan as autoridades militares. Con todo, dá boas referencias da súa persoa e sinala con convicción —a pesar de non estar presente nese momento— que a vítima «sin duda confundiéndoles con ladrones se negó a abrirles la puerta»[537]. En realidade, o suceso violento ofrece información primordial sobre a viabilidade das relacións de convivencia entre os poderes políticos da II República e as forzas de orde, pero tamén, sobre os mecanismos que permitían o seu funcionamento. Neste caso, esta «alianza» entre Rosendo Vila e Manuel Castro baseábase no recoñecemento da autoridade do poder sublevado e a mutua colaboración na identificación e localización do «inimigo rebelde». Este «pacto tácito» rómpese coa impunidade coa que actúa a milicia falanxista ao negarse a identificarse como parte desa estrutura de mando que a vítima recoñecía. Así, o feito de poñer en cuestión a autoridade golpista e non adoptar unha postura de submisión foron comportamentos que permiten explicar as lóxicas da actuación violenta, máis alá dos antecedentes políticos vinculados coa II República.

Mercedes Vila tamén fai mención a eses clixés sociais que se foron conformando como parte do relato vencedor sobre os motivos e os culpables das matanzas e persecucións que se inician en 1936. En 1940 marcha para Alacant, onde residía parte da súa familia, e alí quedou afincada o resto da súa vida. Anos máis tarde volve de visita a Galicia, onde mantiña relación cos amigos monfortinos, os mesmos que alentaban xustificacións para a morte de Rosendo Vila apegadas a inquiñas e odios persoais. Ela, a pesar da carga persoal que supón o asasinato dun pai, puido ver dende a distancia alacantina que a verdadeira razón do disparo foi unha disputa de poder, a necesidade de remarcar a autoridade. Un argumento que parece tan inverosímil e ilexítimo que os sublevados terxiversaron e transmutaron para integrar nun discurso que calou na sociedade e asentou o seu poder durante décadas. Finalmente, o auditor decreta o sobresemento «no habiendo méritos para hacer una declaración de responsabilidad»[538].

A segunda causa deste grupo de xuízos dá comezo no xulgado de instrución de Vilalba, xurisdición derivada do lugar de aparición dos cadáveres —Langostelle, km. 555 da estrada A Coruña-Madrid— de Agustín Rodríguez e Manuel Pérez, este último residente en Monforte. Pronto se traspasan as competencias ás autoridades militares e solicitan

USC UNIVERSIDADE DE SANTIAGO DE COMPOSTELA

536 Entrevista á filla de Rosendo Vila, Mercedes Vila Torregrosa, con 78 anos de idade en Cadena Ser, cedida por Felipe Aira e Rafael Aguiar López.
537 AIMNOR, «Causa 1303/36», folio 14.
538 AIMNOR, «Causa 1303/36», folio 121.

declaracións e informes a autoridades locais; as forzas da Garda Civil describen a detención e o asasinato do seguinte xeito:

> En virtud del oficio del SE Gobernador Civil y Delegado de Orden Público de fecha 10 fueron comisionados para proceder a la captura de Agustín que se suponía en Monforte o sus inmediaciones, convenientemente oculto por haber sido activo participante en los sucesos ocurridos en esta capital el día 20 de julio último y llevando además dicha fuerza orden de la citada autoridad para la detención de varios sujetos que al igual que el anterior habían participado en los aludidos sucesos (…) en aquella localidad en la casa de prostitución La Verduga se llevó a cabo la detención del amante de esta, Manuel Pérez, conocido maleante extremista participante también de actos en contra del glorioso Movimiento Nacional (…). Fueron conducidos para ser puestos a disposición de la autoridad competente pero en las proximidades del límite de la provincia de Lugo y Coruña, Agustín Rodríguez interesó de la fuerza les dejara descender a muchos detenidos al objeto de evacuar una necesidad fisiológica, a lo que la fuerza y entonces aprovechando la claridad reinante y lo poco poblado del sitio emprendieron veloz carrera con propósito de fugarse y a pesar de las repetidas llamadas de auto dadas por la pareja, no se detuvieron (…) ésta haciendo uso de las armas dispararon sobre ellos repetidas veces[539].

O último dos casos que foi asasinado coa condición de «rebelde» ás súas costas foi José Rodríguez Silvosa, sinalado como un dos presuntos culpables da morte do falanxista, José Veiga, en 1936[540]. Segundo información da Garda Civil, José Rodríguez tamén tomara parte nas accións para impedir o paso das forzas militares por San Clodio, en xullo de 1936, e andara «escapado» pola zona de Castroncelos. O garda Manuel Estévez, no xuízo para esclarecer os feitos que se lle imputan a Silvosa e outros, sinala que el e outro monfortino foron detidos e:

> trasladados a los puntos por donde habían andado huidos con objeto de comprobar los hechos que les imputaban, toda vez que los testigos no daban con exactitud sus nombres y se hacía preciso el reconocimiento personal. Que al llegar con ellos a la parroquia de Castroncellos, el sargento dispuso se llamase al alcalde de barrio y cuando iban a buscarlo los detenidos intentaron darse a la fuga por lo que la fuerza les dio la voz de alto repetidas veces y como no hicieron caso hicieron fuego sobre ellos[541].

A descrición da acción narra un «paseo» con múltiples eufemismos que fan referencia ás orixes do mito da «aplicación da lei de fugas». Ambos foron os únicos monfortinos dos que se teña constancia que fosen asasinados deste xeito en 1938, a outra única vítima neste marco temporal, Consuelo Alonso, recibiu a morte tras unha sentenza. A peculiaridade de José Silvosa e Ramón Somoza é que eran procesados declarados «rebeldes» por estar «fuxidos» que foran apresados pola forza. Descoñecemos os detalles da detención, pero se contrapoñemos este caso con outro similar, sucedido oito meses despois —a detención e sobresemento de Evaristo Martínez del Sar, comentada

USC UNIVERSIDADE DE SANTIAGO DE COMPOSTELA

539 AIMNOR, «Causa 195/37», folio 44.
540 AIMNOR, «Causa 620/36».
541 AIMNOR, «Causa 576/38», folio 32r.

anteriormente—, observamos certas diferenzas, como o marco temporal da acción e o comportamento da vítima.

A risco de caer na lóxica explicativa instaurada pola *inventio* pola que os acusados tiñan unha razón para selo, é certo que Evaristo Martínez mostrou unha actitude totalmente submisa ás forzas de orde, arrepentido do seu comportamento durante o Golpe e presentando probas documentais de tal actitude. Se tomamos este feito como elemento diferenciable entre ambos casos, o feito de non claudicar ante as forzas de orde no momento da «captura» e estar nunha condición vulnerable, sinalado polas autoridades militares en plena contenda, foron condicionantes que, segundo a estratexia violenta planificada, determinarían a inminente «liquidación física do inimigo». Este argumento cobra importancia co propio uso que as forzas de orde e as autoridades militares fan dos corpos e da acción criminal. Neste caso, empregan a xustiza ordinaria para dotar de rigorosidade a xestión da aparición de dous cadáveres nun lugar público, cos correspondentes trámites que dita a lei, como a chamada a un xuíz que dite a acta de defunción e de levantamento dos cadáveres, a realización da pertinente autopsia e a investigación dos feitos. Ata que se resolve o motivo da morte por medio dun construto que dota de lexitimidade un acto ilegal en si mesmo, a aplicación da «ley de fugas». As mortes de Silvosa, ademais, convértense en actos exemplarizantes para todos aqueles individuos que se atopaban repregados á esfera máis íntima e ocultos do mundo público. Tiñan, por tanto, un segundo sentido, alertar e advertir de que os detidos á forza, a consecuencia das batidas e dos rexistros, terían un final semellante.

En relación aos seguintes argumentos, dedúcese que este tipo de procedementos foron puntuais e responderon a lóxicas concretas e específicas dos ritmos da violencia sublevada: a escaseza de xuízos similares cunha atípica natureza da acción que motiva a instrución; a narración das mortes, chea de eufemismos e inserida nun marco estrutural que é froito da *inventio* xurídica golpista; xunto coa xustificación final do auditor, que decreta o sobresemento porque «no se descubren características delictivas por aparecer como acaecidos en la ejecución de un servicio en que la fuerza se vio obligada a disparar sobre los dos sujetos, cuando estos se dieron a la huida»[542]; e a práctica ausencia de declaracións e intervencións da sociedade, dos veciños e dos familiares das vítimas.

Algúns autores teñen observado casos similares noutras retagardas como Burgos, Segovia, Cádiz ou Sevilla, e foron interpretados como unha incoordinación inicial entre a xustiza militar e a ordinaria á hora de tramitar xuridicamente ditas mortes[543]. Os bandos de guerra que si regularon e pautaron o funcionamento formal da *inventio* xurídica, non recolleron a xestión das matanzas executadas fóra desta vía. A dualidade de competencias resolveríase coa publicación do Decreto nº 91, «dictando normas a las que haya de sujetarse provisionalmente la organización de la justicia municipal»[544]. Con todo, o patrón temporal das causas observadas en Monforte non se axusta de forma

[542] AIMNOR, «Causa 195/37», folio 46 (18-3-1937).
[543] Francisco Espinosa Maestre, «Julio de 1936», 53-122 (104-107) e Santiago Vega, *La política del miedo,* 71-76.
[544] *BOJDNE*, nº 16 (5-9-1936).

estrita a esta circunstancia. Este feito indícanos que este tipo de conflitos de xurisdición continuaron —aínda que de forma puntual e residual, durante a retagarda—, posiblemente suxeitos á actuación particular da persoa que ocupase o cargo no xulgado municipal. En contraposición, veremos como foron a maioría das causas neste concello instruídas polo delito de rebelión e cunhas características e resolucións ben diferentes.

En segundo lugar, as sentenzas máis numerosas durante os tres anos de conflito foron as condenas a cadea perpetua, quince dos vinte individuos totais foron encausados en 1936, e máis concretamente, durante o primeiro mes da contenda, en seis xuízos militares —Táboa 4 e Anexos: Táboa 3—[545]. Todos os xuízos que recolleron, nas sentenzas ditadas polo consello de guerra, condenas a cadea perpetua, tiveron un carácter colectivo, do mesmo xeito que, todos os demais instruídos, dende escasos días despois do Golpe —o primeiro o 23 de xullo— ata a chegada da «Era Aranguren», en setembro de 1936. A pesar de que a inmensa maioría das penas foron conmutadas, a partir de 1937 este tipo de condenas foron residuais, aínda que experimentan un leve ascenso en 1939, coincidindo coas tendencias iniciais de instrución de sumarios. Foron xuízos breves, cunha duración que oscilou entre un e catro meses, e todos eles se resolveron antes de rematar 1936.

En terceiro lugar as sentenzas máis frecuentes foron as penas de morte, condenas que supuxeron poñer fin á vida de persoas escusándose nun proceso xurídico orquestrado pola *inventio* golpista. Foi unha fórmula de asasinato que os sublevados quixeron promocionar como «xusta», síntoma da súa «eficaz xestión do poder», pero este non foi o seu único fin nin o máis relevante. En realidade, a única diferenza entre esta modalidade de execución e os «paseos» —dentro do perverso abano da violencia golpista— foi todo o proceso público ao que foron sometidas as vítimas e tamén parte da sociedade coa que convivían, por medio das chamadas para declarar sobre os feitos de autos ou os antecedentes políticos e morais dos acusados. Un total de once monfortinos sufriron este tipo de condenas, tres delas conmutadas a mediados de 1940, pero esta non foi unha pauta habitual —Táboa 4 e Anexos: Táboa 3—. A evolución cronolóxica destes xuízos durante a retagarda segue unhas pautas similares ao resto de condenas. As execucións, a consecuencia dunha sentenza xudicial, de José Rodríguez Franjo, Víctor Martínez Rodríguez, Antonio Iglesias Franjo, Raimundo Moure Pérez, Eladio Martín Grados e Ricardo López Somoza concéntrase en 1936 e de forma aguda no primeiro mes tras o Golpe[546]. Foron xuízos rápidos que duraron dende un a catro meses e dende o ditame da sentenza ata as dilixencias de execución da condena pasaron escasos días ou incluso horas.

Unha excepción rompe esta lóxica temporal, o caso de Víctor Martínez, concelleiro da derradeira corporación republicana, xunto os seus compañeiros de despacho, Agustín Guitián Grau, Isidoro Ferreiro Neira, Miguel Chapel Salgueiro e Juan Tizón Herreros, os dous últimos encausados —e declarados en rebeldía por atoparse «fuxidos» no

[545] AIMNOR, «Causa 176/36», «Causa 179/36», «Causa 784/36», «Causa 601/36», «Causa 605/36» e «Causa 673/36».
[546] AIMNOR, «Causa 175/36», «Causa 179/36», «Causa 601/36», «Causa 784/36» e «Causa 730/36».

estranxeiro— noutro xuízo que o auditor ordena que se acumule a este por «persecución de los mismos delitos, por hechos coetáneos y acaecidos en el mismo territorio de Monforte»[547]. O 17 de agosto de 1936 o comandante militar da praza de Lugo habilita o xuíz militar da praza de Monforte para actuar como tal no procedemento instruído contra varios veciños da demarcación de dito xulgado. Iníciase o procedemento, Víctor Martínez declara voluntariamente ante a Garda Civil e varios veciños son chamados a declarar. Catro días despois da chegada do comandante militar, Carlos Aranguren, o 2 de setembro, este ordena a detención dos acusados, que non serán declarados procesados ata 23 días despois. O proceso continúa o seu camiño, sucédense máis declaracións e variados informes das autoridades locais. Posteriormente, o fiscal pide para os procesados a pena de morte, pero a finais de novembro celébrase o consello de guerra e a Fiscalía muda a súa petición e solicita a máxima pena unicamente para Víctor Martínez. A sentenza dita cadea perpetua para todos os encartados e ata aquí —27 de novembro de 1936— teriamos a duración habitual dos xuízos neste marco temporal, tres meses aproximadamente. Pero un voto particular de tres vogais pide de novo a pena de morte para dito encausado. O auditor e o xefe da División concordan cos vogais e o Alto Tribunal de Xustiza de Valladolid admite que a maioría de aquel tribunal «obró con error en el ejercicio del albedrío legal» e emite sentenza —a principios de febreiro de 1937— conforme ao voto particular en base ao agravante de que Víctor Martínez «era Presidente de Izquierda Republicana cuando ocurrieron los hechos de autos, con antecedentes de destacado directivo de la política del Frente Popular, que propagaba»[548]. Finalmente, o 22 de maio de 1937, Víctor Martínez foi executado tras unha longa detención. Non foron frecuentes xuízos tan demorados no tempo, unicamente aqueles que fosen paralizados por algún motivo como estar todos os procesados ausentes e declarados en rebeldía.

Unha vez pasado o momento de máximo apoxeo de instrución de causas e tamén de condenas a pena de morte, teremos os casos puntuais de Faustino Vázquez Carril, en 1937, e de Consuelo Alonso, en 1938. O primeiro deles era un barbeiro monfortino que poucos días antes do Golpe é chamado para o reemprazo do servizo militar. A morte do seu pai, o día 12 de xullo, fai que os sucesos do día 20 o sitúen en Monforte de permiso[549]. Nese momento, Faustino Vázquez fora encarcerado porque segundo declara, «no quise tomar las armas y salir a la calle con los facciosos, y porque cuando el interrogatorio manifesté que contra un Gobierno legalmente constituido no luchaba (...). No me fusilaron gracias a los buenos informes que de mi dio en Lugo un sargento de Infantería». Esta circunstancia permítelle vivir parte da guerra e posteriormente, deixar constancia da súa experiencia por escrito mentres se atopaba na fronte de Asturias. Tras ser ferido en acción bélica foi trasladado ao hospital militar de Lugo e, posteriormente, ao da Coruña, onde lle atopan unha documentación «comprometida» na súa mesa de noite.

Tratábase dun diario da guerra que escribiu inspirado nas palabras do escritor Eduardo Zamacois, «La vida es una novela que escribimos entre todos: hoy con horas alegres,

[547] AIMNOR, «Causa 601/36», folio 50.
[548] AIMNOR, «Causa 601/36», folios 166 e 167.
[549] Faustino Vázquez Carril e Emilio Grandío Seoane, *Las Columnas Gallegas hacia Oviedo. Diario bélico de la guerra civil española (1936-1937)* (Baiona: Nigratrea, 2011), 71-81.

mañana con horas tristes, ahora que, casi siempre, a gusto del autor» co fin de «poner al descubierto el día de mañana todas las infamias cometidas por las fuerzas que luchan en pro del capital y de la religión». Os referidos escritos foron interpretados polo xuíz e polo fiscal como indicadores dun «estado de conciencia de franca hostilidad hacia el Glorioso Movimiento Nacional y de adhesión a la rebelión suscitada contra el mismo». Incluso o avogado defensor sinala que «más que un delincuente, se trata de un verdadero perturbado (...) que a nadie leyó las memorias de campaña y que tenía intención de quemarlas, invocando por fin su excelente comportamiento en campaña»[550]. Foi un xuízo rápido e áxil, pois os dous meses de duración —dende que se instrúe a causa ata que se dita sentenza— concordan coa media das causas instruídas en 1936, época de máximo apoxeo. Con todo, foi un procedemento moito máis curto no que a volume de páxinas, trámites, dilixencias e declaracións se refire, en comparación cos anteriores; ademais, a execución da sentenza estendeuse un mes dende o ditame do consello de guerra, un tempo moito máis prolongado que meses atrás.

Consuelo Alonso foi a única muller procesada en Monforte de Lemos e tamén en toda a provincia de Lugo. Dedicábase a vender xornais e aos poucos días do Golpe sufriu un dos peores agravios da violencia golpista sexuada sufrida polas mulleres neste contexto, «la Falange local la detuvo y le cortó el pelo». Se ben nas primeiras indagatorias sinala que ignora as causas de tal feito, posteriormente indica que a causa radica en que «un hijo suyo quería ser monaguillo en una parroquia de que era sacristán un jefe de Falange, que sus hijos hicieron todos la primera comunión». A finais de 1937 foi detida e ingresa no cárcere de Monforte a consecuencia dunha denuncia realizada ese mesmo día, ante a comisaría de Investigación e Vixilancia, por parte de Gonzalo Sánchez Taíz y García Camba, Ángeles Iglesias Rodríguez e Celia Rodríguez Bada. Foi acusada de «ser enlace entre los significados hombres de izquierda de la ciudad», de celebrar «con grandes aspavientos las noticias que las radios rojas hacen circular», de ameazar a «ciertos elementos de derechas», de realizar frecuentemente «gestos amenazantes o levantar el puño en alto» ou de xestionar «fondos del Socorro rojo que circulan aún en manos de muchas gentes de la España Nacional y que sin duda llegan a esta denunciada para pagarle los servicios que hace a su causa», entre outras acusacións[551]. Unha semana despois pasaran polas cadeiras das autoridades militares para declarar máis dunha ducia de veciños e tras as acusacións insistentes relacionadas con Consuelo Alonso e o «Socorro Rojo», o xuíz instrutor ordena ao comandante militar da praza que investigue sobre tal circunstancia para que «la paz en la retaguardia sea un hecho, matando los focos que tratan de envenenar los espíritus timoratos e indecisos, fáciles»[552]. Mes e medio despois de instruír o xuízo celébrase o consello de guerra, unha semana despois, a sentenza a pena de morte é aprobada polo xefe da VIII Rexión Militar, pero non é ata tres meses despois, cando se executa. Igual que no caso de Faustino Vázquez, o xuízo de Consuelo Alonso é relativamente áxil e rápido —neste caso, cun maior número de

[550] AIMNOR, fondo PCMAYMA, «Peza separada da causa 339/37», folios 7 e 8; «Causa 337/37», folios 35, 38, 39, e 47.
[551] AIMNOR, «Causa 4/38», folios 1-3 e 52.
[552] AIMNOR, «Causa 4/38», folio 15r.

declarantes, trámites e informes de variadas autoridades locais— ata que chegamos á fase da execución da sentenza a pena de morte, que cada vez se dilata máis no tempo.

As condenas a prisión foron minoritarias, un total de oito individuos foron sentenciados a condenas de prisión, maior ou menor. Cronoloxicamente seguen unha pauta coherente coa pauta xeral de instrución de sumarios, pois están concentradas, na súa maioría, en 1936, e forman parte de procesos colectivos contra máis dun individuo. Posteriormente, descenden drasticamente en 1937 ata ser inexistentes en 1938, o ano que finaliza a contenda temos un breve repunte con dous casos, esta vez en sumarios individuais.

As persoas que resultaron absoltas foron totalmente residuais, catro persoas pasaron polo primeiro trámite en dous xuízos incoados no primeiro ano de contenda —Anexos: Táboa 3—. Tamén foron excepcionais e puntuais aqueles absoltos que foran declarados «rebeldes» previamente; temos casos nos que esta condición foi reversible, como xa comentamos anteriormente, a situación de Evaristo Martínez, pero tamén o foi a de Manuel Fernández, pois o día 5 de maio de 1939 preséntase ante ás autoridades e, en consecuencia, foi detido e posto a disposición das autoridades militares[553]. No seu caso, a fórmula escollida para xustificar o seu comportamento foi unha carta dirixida a Manuel Castro, xefe de liña da Garda Civil de Monforte. Nela explicaba o motivo das súas letras, ter a oportunidade de explicar en primeira persoa como viviu o Golpe en Monforte e cales eran e son as súas circunstancias e antecedentes. Mentres, a causa toma o seu curso e solicítanse declaracións a varias testemuñas e veciños e informes ás autoridades locais. Para outros individuos, a condición de «rebelde» non foi reversible, recordemos o caso de José Rodríguez Silvosa, «paseado» sen opción a limpar o seu expediente[554].

Noutros casos, o auto de «rebeldía» pesou nas vidas daquelas persoas que fuxiron e nunca máis volveron integrarse na localidade monfortina. Tales foron os casos de dúas importantes figuras locais, Juan Tizón Herreros e Miguel Chapel Salgueiro, alcalde e concelleiro, respectivamente, da derradeira corporación republicana, destituída o 30 de xullo de 1936, polo comandante militar de Monforte. Eles foron sinalados —xunto con outros monfortinos, como Agustín Guitián, e exconcelleiros, como Víctor Martínez ou Isidoro Ferreiro— nun atestado que a Garda Civil lle comunica ao comandante militar de Lugo para instruír unha causa militar por delito de rebelión, a finais de agosto de 1936. Dous meses despois son declarados procesados e o xuíz instrutor ordena a súa detención, pero tras atoparse en paradoiro descoñecido e non responder á chamada das autoridades militares foron declarados «rebeldes»[555]. A principios de novembro de 1936 o auditor ordena o embargo dos bens de todos os encartados en rebeldía para responder á cantidade dun millón de pesetas «como indemnización al Tesoro Nacional»[556].

Juan Tizón e Miguel Chapel fuxiron xuntos o 20 de xullo, tras romper comunicación coas súas familias, a do primeiro, afincada na cidade da Coruña e a do segundo, en Monforte. O propio exalcalde escribiu unha obra, entre 1937 e 1938, na que, nos ofrece información

[553] AIMNOR, «Causa 371/39», folio 43.
[554] AIMNOR, «Causa 576/38».
[555] AMMo, «Cartapacio» 58. AIMNOR, «Causa 601/36».
[556] AIMNOR, «Causa 601/36», folio 133.

da traxectoria vital de ambos persoeiros. Dito traballo chega ata nós grazas á labor de recompilación realizada polo seu xenro, Raúl Solleiro, en 2010, xunto co traballo de investigación levado a cabo por outras autoras[557]. Actualmente, a información sobre o periplo que viviron ambos individuos foi completada e ampliada polo proxecto etnoarqueolóxico «Adegas da Memoria». Foi desenvolto por un denso e experimentado equipo científico e audiovisual coa intención de gravar unha serie documental e realizar unha intervención arqueolóxica na zona dos Conventos para sacar á luz o periplo vital de Juan Tizón durante a fuxida nos días do Golpe[558]. Conclúen que o exalcalde estivo uns días agochado nun forno da aldea de Costaneiros —Monforte— e posteriormente nas bodegas no concello da Pobra do Brollón, lugar onde se realizou a intervención. Foi nesta «cueva» na que Tizón escribiu un poemario anticlerical, *Seis cregos escollidos*, unha obra de teatro na que enxalzaba a Unión Soviética, e unhas memorias, *Persecución*. Posteriormente, buscou refuxio nun sequeiro en Ribas de Sil ata que logra saír do país en dirección a Portugal[559].

Os fillos de ambos políticos recordan que tras a súa marcha viviron unha auténtica persecución e intimidación; Miguel Luis Chapel sinala que «Todos los días a las siete de la mañana: diana, ¡a levantarse!. Venían a revisar si mi padre estaba escondido en casa (...). Salías a la huerta y veías a uno apuntando hacia la casa con un fusil. Era tremendo»; Isabel Tizón ten na mente que «Aquí la guerra comenzó y acabó muy rápido. Lo que más recuerdo eran los registros a las tres de la mañana, buscándolo siempre a él. Eran militares y policías (...). Recuerdo el enfado de mi hermana porque le registraban hasta las cartas del novio»[560]. Se tomamos o relato *Persecución* de Juan Tizón como autobiográfico, Miguel Chapel e mais el pasaron un tempo nos montes próximos e contaron coa axuda de moitos veciños do lugar «que se encargaron de la vigilancia nocturna para garantizar la seguridad del *Fugitivo*». Non obstante, sabían que era unha situación temporal, perigosa e arriscada pois:

> Las hordas franquistas comenzaban siempre de madrugada la caza del hombre. Era la mejor hora (...) porque el perseguido contaba con la oscuridad como un elemento a su favor, que podía dar lugar a que los cazadores resultasen cazados, y las fuerzas del fascismo no querían exponerse inútilmente. (...). Los fascistas querían ahorrar sangres. La de ellos naturalmente!, pues la otra no. Esta, por el contrario, debía continuar corriendo en abundancia, porque la sangre para el fascismo es elemento tan indispensable como el agua para los peces, como el Sol para las plantas, como el aire para las aves. Sin sangre el fascismo no podría vivir[561].

[557] Juan Tizón Herreros, *El pensamiento hecho palabra* (Santiago de Compostela: Fundación Luis Tilve, 2010).
[558] Coordinado por Xosé Gago García-Brabo, en colaboración co concello da Pobra do Brollón e a asociación de veciños de Vilachá, concellos que lindan con Monforte.
[559] Xurxo M. Ayán Vila, «Etnoarqueología de la represión franquista na Pobra do Brollón (Galicia, España) (1936-1949)», *Vestígios-Revista Latino-Americana de Arqueología Histórica,* 2/13 (2019, julho-dezembro), 49-50.
[560] Juan Tizón, *El pensamiento hecho palabra*, 89.
[561] Íbid, 131.

Tras rematar a guerra civil, entre 1939 e 1941, Juan Tizón e Miguel Chapel deciden buscar refuxio en Portugal, a onde lograron chegar axudados pola rede de contrabandistas e *estraperlistas,* coñecedores de camiños e pasos seguros. O exalcalde bota man de vellos contactos que finalmente lle serviron de auxilio, entre eles, un avogado chamado Antonio Ribeiro da Silva, en colaboración co Servizo de Intelixencia Británico. Mentres, as dilixencias previas da causa instruída na súa contra amosan que esta foi unha etapa na que as forzas de orde volven centrar as pescudas nos domicilios particulares dos perseguidos. Ante os resultados negativos, o auditor conclúe rematar e arquivar as dilixencias[562].

En Portugal, as vidas dos políticos toman diferentes rumbos, pero nunca retornan á que deixaron en Monforte. O Golpe truncou e alterou de forma profunda as súas vidas. Miguel Chapel, foi depurado e separado de forma definitiva do seu traballo na empresa ferroviaria, marcha para Francia e alí vese envolto na Segunda Guerra Mundial. Remata afincado nunha localidade próxima a París, onde será concelleiro socialista na década dos sesenta. Volverá a formar outra familia e ata a morte de Franco non volverá a España. Juan Tizón pasou o resto da súa vida no Porto, onde todos o coñecían como Luis Ferreira. Mantivo correspondencia coa súa familia dun xeito camuflado e, en 1943, a súa filla maior logra visitalo amparada no apelido do seu marido e pola viaxe de lúa de mel. Morrería dous anos despois, exiliado e sen a compañía dos seus[563].

6.4. Balance xeral: tendencias comúns e trazos diferenciadores

A análise polo miúdo dos tres lugares obxecto de estudo, permítenos poñer en relación diversas casuísticas e características dos procesos militares para buscar pautas comúns que nos revelen o seu papel na estratexia violenta. O primeiro factor esencial para entender a función das causas no conxunto da violencia golpista e de retagarda é a cronoloxía das incoacións. O ritmo de instrución dos xuízos segue unha liña temporal descendente dende 1936 ata 1939, en especial no referido a aquelas incoadas polo delito de rebelión ou auxilio á rebelión, acusacións que derivaron no maior número e rigor das condenas. A práctica totalidade dos autos de procesamento por este tipo de delitos asináronse nos seis meses seguintes ao golpe de Estado do 18 de xullo; aínda que certos condicionantes fixeron que este fenómeno se concentrase ou dilatase levemente con respecto a este marco temporal inicial. A acción das «batidas», levada a cabo de forma moi intensa en zonas onde se reorganizaron grupos de guerrilleiros, como Betanzos, condicionou o ritmo de instrución de causas fóra do período de máxima intensidade habitual. Numerosas causas contra betanceiros dan conta deste fenómeno e ilustran o peso da persecución dos «fuxidos» na incoación de sumarios máis alá da fase do Golpe, durante 1937. Outro factor que puido alterar os ritmos de instrución habituais de causas por rebelión foi o feito de xulgar individuos que se atopaban enrolados en buques e participaron en accións de guerra fóra de Galicia e/ou baixo a xurisdición de Mariña, situación frecuente en concellos de costa, como Bueu. Do mesmo xeito, de forma

[562] Íbid, 97.
[563] Íbid, 99-107.

puntual, a xestión persoal do mando das Comandancias Militares puido interferir na configuración de determinados picos de instrución —que non teñen porque coincidir coas penas máis duras—, tal e como vimos na «Era Aranguren». Con todo, estes matices no ritmo cronolóxico de instrución de causas non altera a esencia da función que cumpriron estas causas con respecto á dureza das condenas. Posteriormente retomaremos esta cuestión, pero en liñas xerais, a pauta cronolóxica xeral de instrución de sumarios militares segue un ritmo paralelo ao desenvolvemento do Golpe e da conquista do poder.

As causas por deserción son mostra doutro delito protagonista na incoación de sumarios e poden chegar a alcanzar cifras importantes e comparables ás de rebelión, pero unha análise cualitativa profunda revela que as súas lóxicas e dinámicas na estratexia da violencia funcionaron de xeito parcialmente diferente. Foron sumarios que aglutinaron as penas máis leves e moitos non chegaron á fase constitutiva de consello de guerra. No panorama galego, determinadas comarcas reuniron un elevado número de xuízos por este delito, entre as que destacan Ferrol, A Coruña, O Barbanza, Vigo e outras situadas nas Rías Baixas[564]. No que respecta ao volume de individuos acusados por este tipo de delito, tiveron relativa importancia nos concellos de Betanzos e Bueu, mentres que en Monforte son practicamente inexistentes. Isto débese a que a xurisdición militar encargada de xestionar este tipo de delitos é a de Mariña —ela instrúe a práctica totalidade dos xuízos por deserción estudados—, pero o concello monfortino está situado xeograficamente fóra do seu ámbito de competencia. A pauta temporal de instrución, se temos en conta este factor, segue unha evolución moi condicionada pola guerra no mar e non tanto pola evolución do Golpe e da retagarda nos concellos, unidade de estudo tomada como referencia. En consecuencia, a incoación de causas por delito de deserción seguiu ritmos intimamente ligados ás chamadas a filas que se concentran entre a segunda metade de 1937 e a primeira metade de 1938.

É preciso debuxar o abano temporal de instrucións e poñelo en relación, por un lado, co tipo de casuísticas que derivan na acusación dun determinado delito, e por outro, coas diferentes resolucións das causas para detectar as lóxicas de funcionamento da violencia. No que respecta ao delito de rebelión, os últimos meses de 1936 foron decisivos no ditame e execución das penas xudiciais máis severas. Aquelas que se estenden máis alá dos seis primeiros meses tras o Golpe, teñen que ver, na inmensa maioría, con xuízos contra persoas detidas nas batidas. A pesar de ser xulgados fóra do período de alta intensidade da violencia, sofren os mesmos agravios que se fosen detidos ou xulgados previamente. Esta dinámica manterase ata o final da guerra, momento no que se empezan a suavizar as condenas e a pauta violenta se transforma de novo.

As penas de morte, a pesar de non ser as máis numerosas, si son as máis inmediatas e habitualmente concéntranse en xuízos colectivos. Este tipo de sumarios permitiron, por un lado, dar unha maior axilidade aos procedementos, concentrando dilixencias e trámites nun momento inicial, onde a prioridade foi a rapidez; e por outro, axilizaron a busca da asistencia, da atracción e da participación da sociedade nos consellos de guerra,

[564] Base de datos «Nomes e Voces», http://vitimas.nomesevoces.net/ [4-5-2020].

convertidos en eventos públicos. As condenas de prisión —tanto temporais como perpetuas— adoitaron ter un peso relevante na estratexia violenta, pois os sublevados eran conscientes da inviabilidade do asasinato masivo de todas aquelas persoas que resultaron sinaladas pola xurisdición militar. Execútanse dentro duns ritmos cronolóxicos semellantes ás condenas a pena de morte, pero tras a contenda os indultos modificarán o seu cumprimento.

En ocasións, os resultados de sobresemento, absolución ou rebelión tiveron un maior peso cuantitativo con relación ás outras sentenzas[565]. Con todo, debemos indicar que, segundo os casos analizados, este feito non significa que prime a «clemencia e benevolencia» nas actuacións das autoridades militares, pois ten a súa razón de ser en que moitos destes individuos foron sobresidos e absoltos por atoparse cumprindo condena dun xuízo previo, por ser asasinado anteriormente, a raíz dunha sentenza, ou por xustificar debidamente a súa ausencia ás chamadas a filas por atoparse en «territorio rojo». Foron excepcionais os casos nos que un encartado sufriu este tipo de resolucións «porque no se ha demostrado la perpetuación del delito». De feito, case de forma exclusiva, esta situación concéntrase nas causas incoadas entre outubro e novembro de 1936, polo comandante militar de Monforte de Lemos, Carlos Aranguren. O alto número de instrucións, xunto co breve período de tempo que estivo no cargo apuntan a que posiblemente ditas resolucións correspondan a estratexias de control á xestión da violencia dende a comandancia.

As circunstancias que imposibilitaron a reversión da condición de «rebelde» nos xuízos por rebelión teñen moito que ver coa función que desenvolveron este tipo de procedementos durante a retagarda. Os «paseados» que foran encausados —antes ou despois do auto de procesamento— non foron sobresidos, nin absoltos, senón que quedaron nunha condición perenne de «rebeldía». Esta acción formou parte da estratexia sublevada como unha fórmula máis de denigrar e humillar á vítima, pero tamén de executar a violencia. Na maioría dos casos leváronse a cabo dilixencias e tomáronse declaracións que comprobaron o asasinato da vítima, pero este nunca foi presentado como un acto consecuencia da acción golpista. De igual modo que os fiscais e auditores construíron argumentacións dentro da lóxica da *inventio* para darlle un sentido aos asasinatos derivados das sentenzas dos consellos de guerra; as forzas de orde fixeron o mesmo pola vía da «aplicación da lei de fugas», nos casos nos que precisaron dar conta desas accións.

Se nos detemos nos xuízos por deserción, as circunstancias que motivaron as ausencias que derivaron nestas acusacións non sempre tiveron que ver cunha actitude activa e consciente de rexeitamento á mobilización. Máis ben, foron variadas en función da personalidade do lugar e da organización e sincronización das diferentes entidades da xurisdición militar. Unha posible falta de actualización dos datos da caixa de recruta de Bueu, en relación cos datos de empadroamento, fixo que non se contemplasen os cambios de residencia de algúns antigos bueuenses que no momento do Golpe residían

[565] Igual que noutros lugares, como o País Vasco, onde o 49% dos procedementos de tipo político incoados, concretamente en Bizkaia, entre 1937-1945: Erik Zubiaga, «Ley de guerra», 151.

noutros concellos e mesmo noutros países dende anos atrás. Tamén foron significativos os individuos sinalados —pero frecuentemente non procesados— por non presentarse á chamada a filas que estaban desempeñando servizos para Falange, ben na fronte bélica, encadrados nas milicias, ou ben dentro das tarefas encomendadas dentro da retagarda pola agrupación local ou provincial. En Betanzos, no colectivo dos acusados de deserción estiveron máis presentes aqueles veciños embarcados, mesmo dende antes do 18 de xullo de 1936. Este tipo de casos, remarca o feito anteriormente mencionado sobre a liña cronolóxica destes xuízos, pois seguirán unha evolución máis apegada á guerra no mar e por tanto, diferente aos ritmos da violencia que experimentaron retagardas temperás, como Galicia. Algúns destes individuos víronse involucrados en accións de guerra ou de retagarda nas respectivas zonas onde se producira o desembarque ou as condicións nas que a súa embarcación caera en mans dos sublevados. Outros grupos que foron comúns nas acusacións de deserción en ambos concellos foron os individuos que se atopaban recluídos polas forzas sublevadas e mesmo incoados noutra causa militar, que adoitaron ser sobresidos. Tamén, aqueles suxeitos que fuxiron, escaparon e se repregaron á máis íntima e oculta esfera do ámbito privado para salvar a vida foron acusados de deserción cando non se presentaron á chamada a filas.

Moitos destes acusados de deserción foron procesados en xuízos colectivos e foron declarados «rebeldes». Esta foi unha condición que puido ser reversible para aqueles individuos que se atoparon nalgunha das seguintes circunstancias: 1) os que se presentaron de forma voluntaria ante as autoridades; 2) aqueles que, segundo as circunstancias, a pesar de ser detidos e levados fronte as autoridades de forma involuntaria, presentaron xustificacións dunha aceptación da nova orde de poder e submisión ao novo cadro de mando; 3) os que se atopaban cumprindo unha condena —prisión e execución— a raíz da sentenza nun xuízo anterior por rebelión. Esta última situación é relevante se a comparamos coa situación inversa que sufriron os procesados por rebelión que foran «paseados».

As resolucións máis frecuentes deste tipo de procedementos foron os sobresementos ou as condenas a prisión que, en moitos casos, non chegaron a facerse efectivas pola inmediata conmutación. Neste tipo de delitos, as únicas situacións que non permitiron superar a condición de «rebelde» foron as de aqueles individuos que nunca se presentaron ante as autoridades. Foi o caso das dilixencias negativas de busca e captura ou das persoas emigrantes que residían no estranxeiro dende antes de 1936, a pesar de que familiares acreditasen o feito. A única forma de lograr o sobresemento e cesamento definitivo das actuacións xudiciais foi mediante a prescrición do delito e a petición expresa de anulación do auto de rebeldía[566].

É necesario facer un breve apunte sobre a axilidade dos procesos e a súa transformación ao longo da retagarda e da guerra. Comezan sendo xuízos dinámicos, cun gran número de dilixencias e declaracións de testemuñas —que posteriormente veremos—, cunha rápida execución das sentenzas e nos que comparten protagonismo as acusacións individuais e as colectivas. Este penúltimo dato refírese, en especial, ás condenas a pena

[566] ANFER, «Causa 254/37», folios 45 e 65; «Causa 329/37», folio 61.

de morte, porque as restantes están relacionadas coas detencións, antes dos xuízos. Estas teñen un carácter preventivo e tras a sentenza realízase un cómputo de tempo que se lle resta á condena final. Hai certas excepcións a esta pauta de axilidade, por un lado, os xuízos que demandaron contacto e referencias puntuais con autoridades alleas á praza de instrución que, por cuestión de loxística, condicionaron o seu rápido desenvolvemento; e por outro, xuízos nos que os feitos que investigaron aglutinaron a encartados de diferentes lugares como foron «a rebelión» nos buques, onde se atopaban enrolados veciños de moi distintas localidades, ou as accións que defenderon os principais núcleos de poboación nos primeiros días do Golpe, pois involucraron a veciños de diferentes concellos. A partir da segunda metade de 1937, dilátanse no tempo os trámites que discorren dende a instrución ata o ditame da sentenza, pero tamén o período da súa execución. Ademais, cada vez é menos frecuente a incoación de sumarios colectivos, con alta participación social e penas severas.

Para rematar, algúns dos nosos estudos de caso permiten facer un seguimento da experiencia feminina dentro dun procedemento militar ten que ver coa maneira en que, o feito de ser muller, tamén lles permitiu despregar toda unha serie de estratexias que empregaron de xeito consciente para tratar de atenuar ou evitar unha posible condena. Esta estratexia puido ter diferente resultado pero tamén puido ser empregada por outros axentes sociais implicados na violencia, como os propios avogados defensores, algunhas testemuñas que buscaron achegar unha declaración —tanto positiva como negativa— para a encartada, ou mesmo, os propios poderes militares que pautaron o desenvolvemento dos xuízos sumarísimos. Este feito amósanos a influencia do rol feminino na planificación da estratexia violenta por parte dos poderes sublevados, pero tamén o peso que tivo nos mecanismos de participación social no proceso violento. De forma xeral, este rol foi concibido en base a un discurso androcéntrico que situaba á muller nun status inferior e dependente do home e que lle impedía ou dificultaba desenvolver unha conciencia propia, especialmente en materia política e moral.

Por exemplo, a condición de «esposa» puido supoñer un argumento de peso na defensa da inocencia das acusadas, de forma especial en circunstancias nas que non houbese a necesidade de recorrer a castigos exemplarizantes, por parte dos tribunais militares. Esta situación podía darse, segundo os casos analizados, en dúas circunstancias. Por un lado, cando a cronoloxía avanzada da retagarda demandaba unha estratexia violenta diferente na que este tipo de castigos quedaron nun segundo plano. Por outro, cando o principal elemento perseguido —que era masculino e co que a muller sinalada mantiña unha relación persoal— fose castigado con éxito, en función da planificación da estratexia violenta previa. Outros casos da retagarda galega permiten ilustrar esta realidade, como o sucedido con Manuela Cabana López, veciña do concello de Miño e procesada por delito de rebelión en 1938, que é moi ilustrativo. A súa condena a 12 anos de reclusión foi conmutada a prisión menor a pesar de ocultar no domicilio particular ao seu marido, asasinado tras unha persecución. As consideracións nas que se basea o tribunal para atenuar a súa pena teñen que ver con:

> Que la procesada no pudo eludir la coacción impuesta por su marido para que ocultara a los que allí se encontraban, sin que tampoco se atreviese a denunciar a estos últimos

> por el fundado temor de descubrir a su esposo, circunstancia que este aprecia al consejo al efecto de aminorar su responsabilidad[567].

Nos puntuais casos de procesamentos femininos na provincia lucense, unha vez máis a condición de esposa e nai serviu como atenuante da pena imposta polo tribunal militar. A luguesa Hermelinda Páramo Ventosinos foi acusada, xunto con outros vinte e tres homes, de rebelión militar por tomar parte nunha disputa contra membros de Falange. No auto de procesamento o xuíz instrutor ratifica a prisión provisional de todos os encartados, mentres que para Hermelinda determina que:

> Atendido su sexo, que en realidad no parece que dicha mujer habiese (sic) cometido ningún acto de intervención directa con relación a los hechos de que se trata, cabiendo suponer que si formaba parte de la partida facciosa era por razón de dependencia o afecto a su marido (…) procede por todo ello que la referida mujer continúe en situación de prisión atenuada[568].

A maioría dos informes de conduta que as autoridades lle fixeron chegar ao xuíz argumentan o seu «mal» comportamento en cuestións de tipo moral e, mesmo, moi vinculadas ao rol feminino socialmente aceptado, sobre todo na esfera pública. Este rol estaba tan asumido, tanto por parte de homes como de mulleres, que á hora de analizar os perfís sociolaborais dos declarantes nas causas supón un problema engadido. As mulleres, a pesar de participar na economía familiar mediante múltiples fórmulas, moi poucas poñen de manifesto nos seus testemuños a súa dedicación real. Cando deben sinalar a súa profesión as respostas máis frecuentes adoitan ser «las propias de su sexo» ou «tareas del hogar», sendo interpretadas por algúns autores como síntoma dun dobre discurso[569]. Con todo, este tipo de testemuños tamén puideron ser empregados de forma consciente como un xeito de despolitizar o seu rol laboral e axustar o seu rol familiar aos modelos oficialmente establecidos.

USC UNIVERSIDADE DE SANTIAGO DE COMPOSTELA

[567] AIMNOR, «Causa 310/1938», folio 79. Julio Prada e Beatriz Nieto, «Franquismo, género y represión», 55-105 (79).
[568] AIMNOR, «Causa 1198/36», folio 90. Julio Prada e Concepción Álvarez Gómez, «Franquismo y represión sobre las mujeres en la provincia de Lugo», en *Franquismo y represión de género en Galicia*, ed. Julio Prada (Madrid: Catarata, 2013), 106-154 (107).
[569] Julio Prada e Beatriz Nieto, «Franquismo, género y represión», 91.

7. A declaración: ferramenta analítica

7.1. O concepto de «intermediario»: proposta de uso e aplicación

No que respecta á análise dos comportamentos e actitudes, entendemos o Golpe e a retagarda dende un punto de vista instrumental, como o marco de referencia que nos permitirá «reconstruir las percepciones e interpretaciones de los seres humanos en determinadas circunstancias históricas»—. Trátase, por tanto, dun espazo sociohistórico concreto onde o ser humano interpreta o que percibe e posteriormente, entre o estímulo e a reacción, ten lugar un proceso no que extrae conclusións, decide e actúa[570]. O comportamento xeral da poboación local sitúase ante un novo contexto definido pola violencia que repercute en todos os aspectos vitais e altera as relacións veciñais, as redes de sociabilidade e a vida comunitaria. Prodúcense cambios inmediatos —como a inversión de poderes ou a alteración de equilibrios propios da convivencia— e modulacións nos lazos sociais, os intereses e as presións que pautan o comportamento social cotiá. Así, a práctica violenta enténdese como un fenómeno ao que ninguén foi alleo e que calou nas diferentes esferas, tanto públicas como privadas.

En contexto de guerra, a institución que agrupa os membros do grupo executor da violencia «sólo conceden a los actores los márgenes de actuación estrictamente definidos según el grado y la estructura de mando». Neste marco específico, ter en conta a existencia de superposición de roles pode ser útil para comprender a estratexia violenta, por exemplo, un individuo militarizado que fose condutor de camións sería unha peza primordial no traslado de detidos. Por tanto, «una actividad inofensiva de por sí puede convertirse, de pronto, en asesina, cuando se cambia su marco de relación». Pode que dentro das propias entidades que monopolizaron a execución da violencia as alternativas de actuación e posibilidades de elección fosen menores das que ofrece a vida civil cotiá. Un aspecto a ter en conta nas decisións sobre o comportamento humano é que este non depende directamente de motivos causais e cálculos racionais; como ser social está inmerso en diferentes relacións nas que as figuras de referencia que o conforman inflúen na toma de decisións e actuacións[571].

Nesta lóxica, entendemos que a acción que unha persoa executa nun rol, baixo un marco de referencia concreto, pode cambiar, e os suxeitos son conscientes das súas adaptacións. Esta manobra é posible grazas á abstracción do rol, o que significa que podemos tomar distancia, valorar as nosas actuacións e obrar de forma flexible, segundo as esixencias de cada un. Pero tamén é habitual que unha mesma persoa se atope ante diversas posicións ao mesmo tempo, polo que as súas actuacións están suxeitas a un conxunto de expectativas non coincidentes ou mesmo opostas, feito que dá lugar a un conflito entre roles[572]. Determinados comportamentos como o de Ignacio Lis Lombos —veciño de Bueu, médico e militante de FET-JONS— están amosando como, ante unha posible

[570] Sönke Neitzel e Harald Welzer, *Soldados del Tercer Reich. Testimonios de lucha, muerte y crimen*, (Barcelona: Crítica, 2011), 15 e 16.
[571] Íbid, 18, 29, 34 e 35.
[572] Paul F. Secord e Carl W. Backman, *Psicología social* (México: Mc Graw-Hill, 1976), 414-451.

disputa de roles en tensión, aquel que está vinculado coa violencia de forma máis directa non ten por que ser o prioritario. Esta incomodidade ven dada polas propias características do marco golpista, que levan a que o suxeito se atope sometido a expectativas en competencia, ou conflitivas, de roles diferentes. Posteriormente, veremos cal prevalece e, se é posible, os efectos a medio prazo nas súas traxectorias vitais.

En resumo, no abano de actitudes sociais que conformaron a resposta cidadá ante o golpe de Estado fracasado de 1936, temos toda unha gama de diferentes comportamentos, perfís e/ou motivacións que ás veces se solapan, froito da converxencia de diferentes factores. En relación á pluralidade de roles que desempeña un individuo dentro dunha comunidade ou no círculo familiar, político e cultural, unha persoa non ten un modo de actuar estático, predefinido e mecánico, senón que vive inmerso nun mar de circunstancias que a poden conducir a manifestar comportamentos que entrañan dualidades compatibles. Deste modo, aínda que sexa unha tarefa dificultosa para a historiadora, non se deben confundir as intencións coas prácticas, pois en ocasións son campos contraditorios e que non seguen unha argumentación lóxica e coherente. Isto permítenos introducir complexidades e analizar tópicos no comportamento da «xente corrente» ante episodios como os vividos na retagarda.

Neste contexto, a actividade académica centrou os seus esforzos investigadores en traballos sobre determinados suxeitos, primeiro as vítimas e despois os perpetradores. Este modelo analítico resultou un paso fundamental no inicio dos estudos do Golpe e da Guerra, pero suscita dúbidas á hora de explicar o amplo abano de comportamentos e actitudes que quedan fóra destas ríxidas etiquetas. Se poñemos o foco de análise no proceso para chegar á sociedade, e non na sociedade e na individualidade para chegar ao suceso, é máis doado acceder ás lóxicas concretas que permiten explicar o xeral. Na primeira toma de contacto coas fontes déronse evidencias que apelaban a un novo tratamento e requiren de novas ferramentas que permitan falar da realidade deste fenómeno. A vella clasificación considérase un esquema demasiado amplo e impreciso que omite comportamentos sociais pautados por lóxicas non sempre obvias. Ante a necesidade de afondar, dende o punto de vista conceptual, nunha nova forma de aproximarse a esta realidade busca romper con certos tópicos e incorporar diversos matices. Estamos falando das denominadas «actitudes intermediarias», termo que pode suscitar controversia ou confusión, tanto pola súa natureza como pola súa utilidade para a análise histórica, pero a continuación, procurarase definilo, poñelo en valor e amosar o seu uso práctico.

Esta idea non é de todo novidosa, pois ten a súa orixe nas dúas últimas décadas, momento no que se empezan a incorporar reflexións acerca dos demais actores sociais partícipes na implantación do contexto de violencia estatal. O avance dos traballos non sempre significou afondar e afinar na definición e explicación dos comportamentos sociais, todos eles recollidos no caixón desastre de «zona gris». Orixinalmente Primo Levi creouno para falar sobre a colaboración nos *lager* de traballo, un dos primeiros intentos de desmarcarse desa clásica e dicotómica clasificación que divide as vítimas e

os perpetradores como entes totalmente separados[573]. Precisamente unha das afirmacións máis interesantes foi a de incluír nese conxunto aos executores. Ben é certo que isto debe ser manexado con cautela, pois a relación entre vítima e perpetrador non se estableceu en termos simétricos; precaucións que outros autores sinalan, ao mesmo tempo que as asumen e aplican ao estudo do batallón 101 alemán[574]. Tal e como vimos no estado da cuestión inicial, este e outros debates similares tráense ao panorama español da man de autores italianos ou alemáns que tamén reflexionan sobre a súa propia experiencia violenta.

A través desta bagaxe de estudos sobre resistencia, colaboracionismo, aceptación e demais cuestións acerca das actitudes sociais e dos mecanismos de adaptación, démonos conta da necesidade de definir estes conceptos, de intentar botar luz sobre aspectos descoñecidos e de intentar debuxar de forma máis precisa o escenario existente entre vítimas e perpetradores. Así, ambos termos atópanse escasos na tarefa de explicar e dar conta de todo o abano de actitudes e comportamentos facilmente observables a nivel local. Por este motivo, unha das intencións deste estudo é a de «examinar individuos cuya conducta no siempre respondió a aquello que cabría esperar de su posición social o de su ideología política, que cambiaron de pensamiento con el paso de los años, que combinaron actitudes contradictorias e mesmo incompatibles»[575].

Precisamente coa intención de abrir miradas e construír unha historia que contemple múltiples vertentes máis alá da política, púxose o punto de mira neste tipo de actitudes intermediarias. Estas fan referencia a aquelas levadas a cabo de forma individual pero dentro dunha lóxica xeral, tanto de forma consciente como inconsciente, e/ou voluntaria como involuntaria, para modular e intervir no proceso violento. Esta modulación hai que entendela tanto en sentido positivo —a favor do acusado ou que segue a corrente acusatoria pautada polos poderes sublevados— como en sentido contrario; isto revela unha dualidade que interactúa co contexto violento e impregna todos os ámbitos sociais.

O termo actitudes intermediarias ha de ser entendido de forma flexible e cambiante, pois adquire vida propia en función das condicións e do contexto. Non se considera incompatible con outras condicións como a de vítima ou perpetrador e pode convivir con elas e incluso interferir, modulalas ou darse de forma simultánea. Por iso os adxectivos «dualidades compatibles» son os que mellor definen as actitudes para este tipo de casos. Neste caso, analizamos este tipo de comportamentos por medio das declaracións das testemuñas nas causas militares. Non obstante, as posibilidades de estudo que ofrecen poden ser múltiples. Poden ser observados mediante outras fontes que recollan, de algún modo, a voz da sociedade dentro da súa relación co Estado, como poden ser as declaracións das testemuñas nos expedientes de depuración ou nos expedientes de responsabilidades políticas. Atrás queda a análise das motivacións e das intencións no noso estudo, pois son asociadas, nun principio, ao campo da abstracción e da subxectividade e por tanto, quedan fóra do noso alcance. Centrarémonos nos

[573] Primo Levi, *Los hundidos,* 33.
[574] Christopher Browning, *Aquellos hombres grises.*
[575] Claudio Hernández, *Franquismo a ras del suelo,* 97.

comportamentos e nas accións tratando de situalas nun contexto temporal e buscar sinerxías explicativas das súas consecuencias.

As pautas que se tomaron para extraer e seleccionar aquelas voces que poden manifestar actitudes intermediarias son as seguintes: a) participarán nos xuízos en calidade de testemuña, familiar, veciño, forzas de Orde Pública ou «prohomes locais», e a súa declaración será o medio tanxible que permita poñer en relación o comportamento co contexto violento; b) quedan excluídas as autoridades militares que pautan e dirixen o consello de guerra, e tamén aquelas vítimas directas que sofren esta acción, é dicir, os propios encausados —dentro de cada causa analizada—. A razón é que ambos se atopan desempeñando un rol moi concreto intimamente ligado coa execución da violencia que condiciona de antemán o seu comportamento; son os extremos da pirámide violenta, pois son os propios implicados. Debemos matizar que se analizarán, de forma diferenciada, as actitudes intermediarias daquelas persoas que durante a retagarda pasaron por algún posto dentro da corporación municipal, e aquelas que formaron parte do corpo da Garda Civil. Cremos que son grupos que se atoparon nunha posición moi concreta e diferenciada, con respecto aos demais veciños, no desenvolvemento do Golpe e da retagarda e, por tanto, merecen un estudo diferenciado que permita poñelos en relación co resto da sociedade. Ademais, no que respecta ás vítimas, non se inclúen como perfís intermediarios aquelas que dentro de cada causa estean sendo acusadas, detidas ou procesadas. Pero si se incluirán aqueles perfís de persoas cuxa calidade de vítima lla outorgue outro procedemento alleo a aquel no que están prestando declaración. É dicir, Agustín Guitián Grau, a pesar de ser unha vítima procesada na causa 601/36 e condenado a cadea perpetua polo delito de rebelión, é incluído na lista de perfís con actitudes intermediarias porque declara na causa 851/37 contra varios monfortinos. Cada consello é un microcosmos cunha determinada temporalidade; por tanto, os encausados nun xuízo militar non se consideran intermediarios dentro da súa propia causa, pero si poden desenvolver comportamentos similares noutros xuízos que permitan entender a lóxica de funcionamento da violencia no Golpe e na retagarda.

En canto á explicación terminolóxica, falamos de «intermediarias» porque é un concepto que apela a unha posición media, que pon en relación a dous suxeitos ou entidades diferentes. Por unha banda, a persoa que está recibindo un agravio, agresión ou dano persoal directo; e por outro, a persoa que está exercendo de primeira man esa acción. Digamos que é un concepto que parte dunha deconstrución dos conceptos de vítima e perpetrador e que, ao mesmo tempo, os complementa e entende dunha forma cambiante, dinámica, flexible e permeable. Agora ben, isto non significa que todos os individuos poidan ser vítima e verdugo, senón que estas categorías quedan escasas á hora de dar conta das actitudes sociais ante a imposición dun Golpe militar.

Os parámetros de estudo a partir destas declaracións recollen datos de distinta índole sobre o seu rol social dentro da comunidade local, sobre o tipo de testemuño que emiten e sobre a proxección social posterior á súa actuación no devandito suceso. En primeiro lugar, tense en conta o perfil socioprofesional de cada individuo en relación ao seu grao de visibilidade pública —entendendo o papel que desempeña como veciño local—, a idade e os antecedentes políticos coñecidos. En segundo lugar, obsérvanse tres

elementos da declaración ou declaracións emitidas: cara a quen se dirixe —ben cara aos encartados ou cara a terceiras persoas—, sobre que feitos narra —son varios os que ocupan un lugar central pero suceden baixo un espazo temporal diferente e teñen unhas connotacións diferenciadas— e o carácter positivo —achega argumentos defensivos directos cara a algún individuo—, negativo —emite acusacións ou valoracións despectivas e desfavorables— ou neutro —é ambigua no sentido de que está exenta de xuízos de valor persoal e non emite ningunha observación parcial— do discurso. Posteriormente deterémonos no proceso de construción deste tipo de cualificativos coa intención de armar unha ferramenta analítica útil, viable e práctica que permita estudar o carácter das declaracións.

Precisamente, esta rede analítica cobra sentido na medida en que a maioría dos testemuños foron selectivos, é dicir, son discursos sobre terceiras persoas e feitos perfectamente identificables. Á hora de establecer un cómputo numérico sobre as connotacións das declaracións tivemos en conta que as testemuñas dan información sobre diferentes aspectos pero cun punto central, o encartado ou a persoa susceptible de selo. Sobre á vítima os declarantes poden dar información sobre os seus antecedentes político-sociais, sobre a súa intervención nos sucesos do Golpe ou simplemente ofrecer datos de diferente tipoloxía sobre a acción e o comportamento de dito suxeito dentro do marco de referencia. Por tanto, consideramos oportuno e coherente contabilizar as declaracións en función das persoas sobre as que ofrece o seu testemuño o propio declarante. Ademais, consideramos que o factor temporal é clave porque enténdese cada declaración como unha oportunidade e ocasión concreta de intervir no desenvolvemento do xuízo. Cada unha destas intervencións puideron ser diferentes e afectar a diferentes persoas, por tanto, contabilizaranse por separado as declaracións en cada causa sobre diferentes persoas e en distintos momentos.

En terceiro lugar, detémonos na posterior proxección persoal coa intención de reconstruír traxectorias de vida que nos axuden a poñer en relación diferentes datos. Neste caso, dito aspecto enténdese asociado a diferentes vertentes, como poden ser, a participación en Falange, o ascenso socioprofesional ou lograr un lugar público visible. Así, é importante determinar, para cada caso, se esta información é coñecida ou descoñecida; en caso afirmativo, se evolucionou en sentido positivo con beneficios persoais de diversa índole —maior proxección ou situación económica, por exemplo— ou en negativo —prexuízos e retroceso persoal en calquera aspecto vital—. Neste último caso, enténdese tamén como aspecto positivo o feito de manterse no mesmo status social que antes do 18 de xullo, unha condición que para moitos individuos foi denegada.

USC UNIVERSIDADE DE SANTIAGO DE COMPOSTELA

7.2. Tipoloxía das declaracións: positivas, negativas e neutras

As declaracións son entendidas como o conduto polo que as persoas interveñen no proceso xurídico, é dicir, mediante o seu testemuño podemos deducir cales foron as súas actitudes e comportamentos, unha das pezas esenciais da estratexia violenta golpista. O acto de emitir unha declaración podía ter diferentes tons no que respecta á obrigatoriedade. Na maioría das intervencións que se observaron, a acción de testemuñar veu reclamada por parte das forzas de orde ou dos membros que formaron parte do procedemento xurídico. Tal e como recolle o artigo nº 437 do CJM de 1890 vixente durante a retagarda e inmediata posguerra, «Las personas de cualquier clase o jerarquía que sean residentes en territorio español, están obligadas a auxiliar a la acción de la justicia, prestando las declaraciones que el Juez instructor considere necesarias para el esclarecimiento de los hechos que persiga». Unicamente en casos excepcionais estas condicións cambian: os principais membros da familia real estarían exentos de declarar; outras autoridades estarían exentas de concorrer ao chamamento do xuíz instrutor pero non de declarar, como os representantes diplomáticos acreditados ou os alcaldes[576]. Este chamamento, a pesar de ser de cumprimento obrigatorio para a práctica maioría dos veciños que se viran involucrados —segundo o indicado polo CJM de 1890— ás veces tamén se recordaba a obriga de prestar declaración na propia citación baixo ameaza de multa ou sanción, tal e como indica o xuíz instrutor da praza de Monforte, a principios de setembro de 1936:

> Acordó que las personas que al margen se expresan concurran ante este juzgado Militar situado en la planta baja de la casa nº 14 de la calle del Doctor Teijeiro a las 12 horas (...) a fin de que declaren en dicha causa bajo apercibimiento de incurrir en la multa de cinco a cincuenta pesetas de no concurrir al primer llamamiento y ser procesado por denegación de auxilio si fuese ya el segundo, en cuanto a jurados, peritos y testigos; y el de ser detenidos y presos respectivamente los denunciados y presos[577].

Incluso se o motivo que impedía acudir a declarar estaba relacionado con problemas de saúde, un médico debía testemuñar e corroborar dita indisposición, tal e como lle sucedeu a José Castillo. O monfortino fora sinalado polo garda civil encargado de recompilar información sobre o encausado, como un dos veciños que podían contrastar os feitos que se lle imputaban ao encartado. Non obstante, un certificado médico oficial —documentación, que formaba parte do sumario— acredita que «se halla padeciendo una neuralgia intercostal, cuya dolencia le imposibilita por unos días, emprender viaje alguno» para desprazarse ao xulgado[578].

O procedemento da toma da declaración seguiu en moitas ocasións o pautado polos artigos 453 e 454 do CJM de 1890, cun patrón marcado por un formulario que se cubría segundo os datos correspondentes de cada declarante. De forma aproximada todos

USC UNIVERSIDADE DE SANTIAGO DE COMPOSTELA

576 «CJM», arts. nº 438 e nº 439, *Gaceta de Madrid*, nº 277 (4-10-1890).
577 AIMNOR, «Causa 673/36», folio 23.
578 AIMNOR, «Causa 44/40», folio 31.

seguiron un esquema como o que se recolle na declaración do brigantino, Luis Álvarez García:

> En Betanzos, a veintiuno de septiembre de mil novecientos treinta y seis ante el Sr. Juez y de mi, secretario, comparece el que dice ser y llamarse como queda dicho, mayor de edad, soltero; natural de Betanzos (La Coruña), calle Sánchez Bregua, dieciséis. Instruido por S. Sª con arreglo a derecho después de haber prometido cumplir las prescripciones legales de todas las que fue enterado, siendo examinado convenientemente, DECLARA, que lleva más de cuatro años siendo residente en Betanzos y conoce perfectamente al Señor López Datorre (encausado), que este señor ha sido primero de la Dictadura, en el primer bienio de la República parecía inclinarse al Socialismo (...)[579]

A pesar de non ser a lóxica xeral, si houbo actitudes intermediarias voluntarias fóra dos grupos sociais que abarcan as forzas de orde ou os membros da corporación municipal. Houbo puntuais e excepcionais casos nos que a declaración de veciños ante as autoridades foi unha manifestación consecuencia dunha iniciativa persoal de prestar testemuño. Normalmente, este tipo de comportamentos están recollidos nos atestados iniciais que as forzas de orde comunican ás autoridades competentes para proceder e instruír un xuízo de guerra contra o suxeito implicado nos feitos de autos. O modo no que se inicia a causa contra a monfortina Consuelo Alonso é un bo exemplo deste *modus operandi*[580]. A tripla denuncia que Gonzalo Sánchez Taíz, Ángeles Iglesias Rodríguez e Celia Rodríguez fan ante a Xefatura do Servizo de Investigación e Vixilancia de Monforte provoca a detención da acusada e posterior disposición baixo a supervisión das autoridades militares[581].

As declaracións constitúen determinados discursos que implican a interacción de varios elementos: o contexto no que se realiza e actúa como marco de referencia do declarante, o suceso que constitúe o feito de autos e o individuo acusado sobre o que xira toda a acción principal, o proceso violento. En consecuencia, a clasificación que realizamos destas manifestacións dos individuos busca discernir mediante criterios —o máis lóxicos e racionais posibles— as diferentes connotacións do discurso en relación co encausado. Optouse por unha tripla clasificación que ordena as declaracións segundo unha natureza positiva, negativa e/ou neutra.

As primeiras son aquelas que emiten, de forma clara e directa, de cara ao encartado, un enunciado con argumentos empregados para: favorecer a inocencia con respecto á participación nos feitos que se lle imputan e expoñer unha conduta e antecedentes sen tacha. As segundas, funcionan en sentido contrario ás anteriores, pois empregan termos e argumentacións que contribúen a elaborar esa visión do encartado como «elemento perturbador parte de las hordas marxistas de pésima conducta y antecedentes que actuó en contra del Glorioso Movimiento Nacional». Non obstante, non todas as declaracións emiten discursos tan evidentes e contundentes facilmente catalogables, e non por iso merecen ser obviados na explicación da lóxica violenta. Coa intención de recoller este tipo de intervencións creouse o adxectivo «neutro», pero debemos ter en conta os matices

[579] AIMNOR, «Causa 177/336», folio 53.
[580] AIMNOR, «Causa 4/38».
[581] AIMNOR, «Causa 4/38», folios 2-6.

que encerra e cales foron as posturas tomadas ante posibles complexidades, que proseguimos a expoñer.

As declaracións catalogadas e explicadas baixo o cualificativo de «neutras» corresponden a variados patróns de respostas que non sempre son doados de discernir e clasificar. O primeiro deles é o típico caso da testemuña á que lle preguntan sobre a identidade do encausado, a veracidade da coartada que sostén na súa declaración indagatoria, a calidade dos seus antecedentes e conduta e/ou a súa suposta participación nos feitos de autos. Ante esta batería de preguntas sobre o encartado, o intermediario pode contestar que non o coñece e que nada lle conta ao respecto. Este tipo de testemuños non achegan argumentos de ningún tipo para apoiar ou rebater a acusación, pois simplemente optan por unha posición «ignorante». A maioría deste tipo de casos seguen unha liña moi similar ao manifestado polo betanceiro, Agustín Crepo Savín. Na segunda metade de 1939 manifesta sobre o encartado que «desconoce cuál haya sido esta (la actuación en los días 19 de julio y siguientes), pues a pesar de que eran vecinos, no se relacionaba con él por ser de ideas contrarias, limitándose a decirse adiós y que él nunca le causó daño de ninguna clase»[582].

Outro patrón de declaracións que foron clasificadas como neutras foron aquelas relacionadas coas requisas de armas que se organizaron en moitos concellos como Bueu. Moitos veciños sinalan que se presentaron de forma voluntaria para cumprir coas ordes dadas pola Alcaldía, como Ramón Domínguez Ferrándes, ou mesmo que participaron na propia requisa, como o garda municipal, Manuel Palmeiro[583]. Todos fan fincapé nas súas declaracións en que foron accións tranquilas e sen violencia, por tanto, os intermediarios aos que lles adxudicamos declaracións neutras non empregaron cualificativos despectivos ou acusatorios cara ás autoridades republicanas que ordenaron tal acción. Tampouco utilizaron argumentos que defenderan unha suposta acción ilexítima, simplemente se limitaron a describir un trámite habitual e rutineiro. Do contrario, se interpretásemos este tipo de manifestacións como declaracións positivas, estariamos entrando la lóxica da *inventio* que terxiversa accións legais en accións punibles. Un último grupo de declaracións que foron interpretadas nesta mesma liña que vimos sinalando, foron as daqueles intermediarios que non achegaron ningún tipo de información relevante sobre o que se lle pregunta acerca do encartado. A finais de abril de 1937, ante preguntas do xuíz instrutor sobre el «concepto que les merecen los inculpados tanto en su conducta moral como en la política», a testemuña, Antonio Yáñez Álvarez declara «que uno de los hermanos trabajó un tiempo en una notaría juntos y nada tiene que decir; y durante los días del movimiento estuvieron en su despacho con su padre por unos escritos de la hipoteca, nada más que decir»[584].

Ás veces xógase de forma consciente entre límites analíticos difusos e ambiguos, e nalgún momento a diferenciación entre unha declaración neutra, negativa ou positiva tórnase realmente complicada. En ocasións nas declaracións dos intermediarios non se

[582] AIMNOR, «Causa 1048/39», folio 14r.
[583] AIMNOR, «Causa 1363/36», folios 16 e 18r.
[584] AIMNOR, «Causa 549/37», folio 20.

emiten argumentos directos defensivos nin xuízos de valor persoal parcial acerca da inocencia ou culpabilidade do acusado. Nese caso, sendo rigorosos, deberían ser consideradas declaracións neutras —discursos enunciativos que unicamente sitúano nun lugar e unha hora aproximada—. Pero a propia lóxica da *inventio* xurídica tamén dá pé á posibilidade de interpretar ditas declaracións como intervencións cun carácter positivo, posto que corrobora unha coartada que exonera de culpa ao presunto culpable. Estas dualidades están presentes, por exemplo, nas declaracións de Manuel Estévez Bernárdez, Emilio Carabelos Praga, Dámaso Alonso ou Manuel Barreiro Freijomil. Aos catro, cando se lle pregunta pola coartada do encartado, Antonio Miranda Gestido, do día 22 de xullo de 1936, responden na mesma lóxica que o fai Manuel Estévez:

> (…) dijo que le vio ese día cuando entraba en la taberna de José Cerviño, el declarante jamás entró en ella el referido Gestido, el cual se puso a jugar una partida de dominó con el de [término ilegible], el dueño de la taberna y Antonio Pérez siendo aproximadamente las nueve durando la partida hasta las diez y media, que una vez acabada se marchan para sus respectivos domicilios viendo que el Gestido subía para la suya[585].

Neste caso, optouse por tipificar este tipo de declaracións como neutras, con base no uso da linguaxe empregada. Pero esta complexidade á hora de discernir o carácter das acusacións permítenos afondar na busca da lóxica de funcionamento da estratexia violenta. Moitas declaracións catalogadas cun carácter neutro ou outras de signo positivo —en base á non utilización por parte dos intermediarios de argumentos directamente acusadores ou inculpadores—, foron transmutadas pola *inventio* xurídica —da que formou parte a oratoria da Fiscalía como peza primordial— en acusacións que fundamentaron a tipificación do acusado como «rebelde». Pero isto non quere dicir que *a priori* deben ser consideradas como comportamentos acusatorios ou cun carácter negativo en base a buscar un castigo para o acusado. Se fose o caso, de novo estariamos empregando a propia *inventio* para explicar o golpe de Estado. Foi o propio proceso violento o que transformou este tipo de declaracións en canles que reconverteron o Golpe no «Glorioso Movimiento Nacional».

Esta controversia vese de forma moi clara nalgúns dos informes que adoitaron mandar, as Alcaldías e as Xefaturas de Falange ou da Garda Civil, aos xuíces instrutores sobre os encartados. Camilo Davila, alcalde de Bueu durante o primeiro ano da retagarda, envía, a mediados de outubro de 1936, varios documentos que informan da actuación de sete encartados, e todos eles seguen o patrón do sinalado cara a José Bernárdez Santaclara, «nada consta en contrario a su buena conducta. Ha sido organizador y secretario general de la Juventud socialista, miembro destacado de las milicias marxistas uniformadas y del Comité del Frente Popular»[586]. O alcalde non disocia os seus antecedentes políticos dunha «boa conducta», mesmo os integra e considera que son perfectamente compatibles. Os que realizan a terxiversación desta información son as autoridades que pautan e dirixen o proceso xurídico. A Fiscalía sinala posteriormente que «no consta en autos que estos individuos hayan participado directamente en las agresiones al ejército, pero no puede dejar de advertirse su carácter de revolucionarios, pues todos ostentan

[585] AIMNOR, «Causa 1363/36», folio 24.
[586] AIMNOR, «Causa 1308/36», folio 10.

cargos en las sociedades obreras, que eran de fines revolucionarios». A construción do inimigo con base na súa filiación política xorde por iniciativa das altas instancias militares, no propio desenvolvemento dos consellos de guerra.

No que respecta ao proceso de cuantificación das declaracións, é preciso facer un breve apunte sobre a propia concepción dunha declaración. Neste caso, é entendida como unha oportunidade de intervir no proceso xudicial nun momento determinado e sobre unha persoa en concreto. É dicir, un intermediario pode declarar no mesmo día ou en diferentes datas sobre varias persoas ao mesmo tempo e de modo distinto nun ou varios xuízos de guerra. Todas elas se terán en conta, salvo nos casos das ratificacións que corroboren unha declaración anterior, pois considérase un trámite propio do procedemento alleo á dinámica da violencia golpista. Non obstante, si se computará como unha nova declaración se no marco da ratificación o testemuño do intermediario é diferente ao inicial; é dicir, se a ratificación se converte nunha declaración radicalmente diferente á anterior. Este matiz é moi importante, porque o número de declaracións non vai coincidir co número de intermediarios nin co número de persoas sobre as que declaran, senón coas múltiples intervencións dos intermediarios nos procedementos contra os encartados.

Tamén debemos ter en conta que se desenvolveron todo tipo de estratexias declaratorias e non todas resultan doadas de interpretar. En ocasións, declarar de forma positiva para o encartado supuña facelo de xeito negativo para outras persoas, veciños ou implicados. Ás veces, esas declaracións cara a terceiros implicados, si foron selectivas, negativas e por tanto, contabilizáronse como tales. Non obstante, noutras ocasións as testemuñas optaron por defender a coartada do encartado, por medio de declaracións negativas abstractas grupais que non implicaron acusacións directas por medio de nomes e alcumes. O testemuño de Juan Rey Bermúdez é moi significativo, pois na procura de argumentar a non participación do acusado nos feitos de autos, sinala que:

> estando en la tienda del padre de Manuel Cachaza (encausado), llegó un numeroso grupo de individuos armados con pistolas y revólveres los cuales preguntaron por el señor Cachaza diciéndole que tenía que ir con ellos, contestándole el que no podía ir pues tenía el coche averiado (...) los del grupo le dijeron que si no les (sic) acompañaba que le volaban la cabeza de un tiro, y que además de los revólveres algunos de los del grupo llevaban también armas largas[587].

Se temos en conta estas variables, circunstancias e controversias podemos debuxar todo un plano de actitudes intermediarias que seguen unha mecánica propia que, na medida do posible, trataremos de explicar. Todo iso sen deixar de ser conscientes de que o que constrúe o tecido desta rede é unha serie de relacións cotiás de carácter familiar, veciñal, económico e político que non sempre responden a unha mecánica predicible, senón que se moven nun mar de circunstancias cambiantes.

[587] AIMNOR, «Causa 78/37», folio 121.

7.3. Puntos de viraxe e redes sociais como pontes micro-macro

O motor do beneficio material ou a defensa dos intereses particulares foron algúns dos argumentos empregados para explicar a participación ou a colaboración cidadá na implantación do contexto violento. Ao igual que algunhas das ideas máis asentadas pola historiografía desde o inicio do estudo das vítimas: o carácter falso ou teatral dos xuízos de guerra, o papel dos avogados defensores en calidade de «invitados de pedra» ou as represalias en forma de ameazas, recriminacións ou multas en contra de testemuños positivos que escasamente podían presentar os acusados[588]. Así, o réxime sustentaría a práctica violenta nas denominadas «comunidades de castigo» das que sairían os «gardiáns da vitoria». Nas causas militares estes perfís corresponderían con aqueles declarantes que emiten unha declaración negativa a favor dun castigo para o encartado. Non obstante, é oportuno preguntarse si un estudo a nivel local permite matizar estas afirmacións, e para iso, unha posible fórmula sería comprobar o funcionamento da lóxica da recompensa, a participación nas institucións ou a colaboración na persecución do inimigo[589]. Veremos ditas cuestións nos apartados seguintes, como se materializan e se se axustan ou non a tales xeneralizacións.

A análise das declaracións é sumamente importante para abordar o estudo das actitudes e comportamentos sociais ante sucesos violentos e conflitivos como foi o Golpe de 1936. Todo se altera dun xeito brusco tras o 18 de xullo de 1936, constitúese un novo marco de referencia onde se transforma o conxunto da sociedade, dende as formas de entender a política ata os modos de subsistir, pasando por múltiples aspectos que afectaron á vida pública e privada das persoas. Pero a rearticulación da sociedade a partir deste punto de inflexión non estaba predefinida e por tanto, o papel das declaracións e a evolución das traxectorias vitais dos intermediarios permiten reflexionar acerca de como se reconfigura esa realidade. Precisamente, seguindo o modo no que se desenvolven e evolucionan os xuízos, podemos apreciar que teñen unha capacidade performativa, pois crean e van recreando un novo marco que non estaba previamente escrito.

Nesta lóxica analítica resúltanos moi interesante o concepto rescatado da socioloxía de «puntos de viraxe», entendidos como «momentos vitales identificados por el sujeto y/o por el investigador como una encrucijada a partir de la cual el itinerario biográfico de la persona tomó un rumbo distinto o inició una nueva etapa»[590]. Para a nosa investigación, asociar o Golpe, ou máis ben, as actitudes intermediarias dos suxeitos, por medio das súas declaracións nos consellos de guerra coa posterior evolución das súas traxectorias vitais, constitúe un punto de partida clave para detectar as lóxicas de funcionamento da violencia golpista. Ademais, isto entronca de forma intrínseca cos enfoques

588 Eliseo Fernández Fernández, «As causas xudiciais seguidas pola xurisdición militar: unha fonte para o estudio da represión» en *A represión franquista en Galicia. Actas dos traballos presentados ao Congreso da Memoria, Narón, decembro de 2003,* dir. Asociación Cultural Memoria Histórica Democrática (A Coruña: Deputación Provincial A Coruña, 2005), 753-767 (762).
589 Claudio Hernández Burgos, «De la cultura de guerra a la cultura de la victoria», 123-148.
590 Ana Lía Kornblit, «Historias y relatos de vida: una herramienta clave en metodologías cualitativas», *Metodologías cualitativas en ciencias sociales. Modelos y procedimientos de análisis*, ecoord Ana Lía Kornblit (Buenos Aires: Biblos, 2007), 9- 33.

metodolóxicos adoptados, pois este tipo de escenarios sociais só son accesibles e detectables a un nivel de análise moi reducido, dentro dun marco xeral que as envolve e demanda un estudo comprensivo.

Entendemos as declaracións nos xuízos no Golpe e retagarda como o punto de partida dunha rede analítica que incorpora datos de índole persoal, social, político e económico. Posteriormente, pasaremos a debuxar o esqueleto que nos permite construír unha traxectoria vital do intermediario. A partir da propia identidade do individuo, inmerso nun determinado contexto cambiante —de forma drástica a partir do 18 de xullo de 1936— trataremos de poñer en relación información acerca do seu rol social, laboral, familiar, económico e político dentro da comunidade. A relevancia deste conglomerado de redes sociais para o estudo das actitudes sociais radica en poñer en relación os comportamentos e manifestacións individuais ante a viraxe do cotiá cara a un contexto violento: a) detectar, tal e como anunciabamos nos nosos obxectivos iniciais, a existencia dunha correspondencia entre unha toma de postura concreta ante os sublevados e un determinado desenvolvemento da traxectoria individual; b) calibrar ata que punto a lóxica da recompensa persoal actuou como aliciente á hora de colaborar co réxime; c) determinar como funcionaban as diferentes relacións familiares, laborais, económicas, de poder e en que grao influían na conformación de determinadas actitudes. Ao mesmo tempo está interconectado, co emprego das historias e vida; pois precisamente estas permiten captar estas redes, ver como interactúa a persoa no seu cosmos social e detectar ambigüidades ou aparentes contradicións. En resumo, significa, descifrar a claves que explican fenómenos sociais de carácter xeral e histórico[591].

Debemos matizar que entendemos o concepto de recompensa, mellora e ascenso na traxectoria vital dunha persoa de xeito amplo e que abrangue diferentes aspectos. O feito de prosperar e avanzar, no contexto do Golpe e da retagarda, moitas veces, vai máis alá de conseguir un posto laboral con mellores condicións, acadar un lugar visible dentro da esfera pública ou ser nomeado para un posto importante. Tras o Golpe de 1936, «que a vida te trate ben» implica moito máis que alcanzar obxectivos como os anteriormente mencionados. Consideramos que unha persoa segue adiante cando logra integrarse nas estruturas sociais que a violencia golpista impón e consegue pasar desapercibido baixo a lupa da persecución, por tanto, non se trata dunha valoración moral.

USC UNIVERSIDADE DE SANTIAGO DE COMPOSTELA

[591] José Ignacio Ruíz Olabuenaga, *Metodología de la investigación cualitativa* (Bilbao: Universidad de Deusto, 2003).

7.4. Taxonomía dos comportamentos na violencia segundo a participación nas causas militares

O variado elenco de actores e axentes sociais que interveñen e participan permite distinguir tres grandes colectivos: en primeiro lugar, as autoridades militares e xurídicas que pautan o desenvolvemento da causa; en segundo lugar, os encartados sobre os que se instrúe o atestado inicial e sofren de forma directa os efectos da violencia mediante unha condena xudicial; e finalmente, o variado grupo social que participa en calidade de testemuñas e avais. Este último presenta un longo percorrido dende os corpos de seguridade ata os veciños locais de a pé, pasando por poderes políticos e/ou personalidades de peso na comunidade. Todos eles teñen voz nos xuízos e conforman unha armazón conectada intrinsecamente na que obviar algunha das partes sería ofrecer un discurso manco.

Táboa 5. Taxonomía dos comportamentos segundo a participación dos individuos nas causas militares

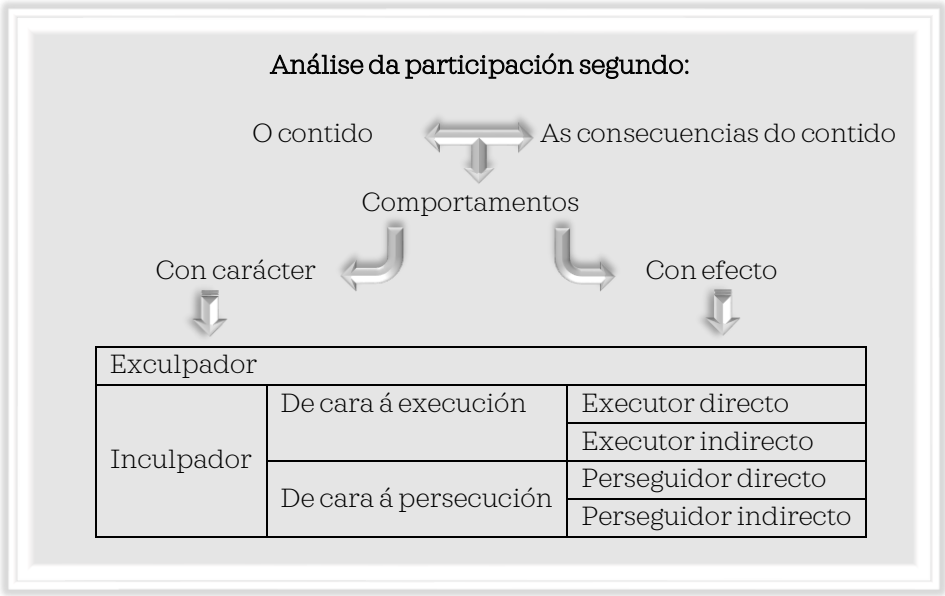

Exculpador		
Inculpador	De cara á execución	Executor directo
		Executor indirecto
	De cara á persecución	Perseguidor directo
		Perseguidor indirecto

Fonte: elaboración propia

Na participación e no comportamento dos individuos neste contexto obsérvanse tres cuestións relevantes para ter en conta: as motivacións —aqueles impulsos emocionais e persoais, códigos morais ou intereses de diversa natureza que sustentan a causalidade da acción—, os contidos —o propio discurso emitido— e as consecuencias dese contido —o impacto do discurso no desenvolvemento do xuízo e no ditame da sentenza para o encartado—. Estas tres pezas poden ser ou non coincidentes e poden ser ou non obvias, polo tanto é preciso diferencialas e evitar unha conexión automática entre motivación-contido-consecuencia da participación dos axentes sociais nos xuízos. Non obstante, ponse de manifesto a exclusión das motivacións —a pesar de recoñecer a súa existencia— no presente intento taxonómico. É un terreo pantanoso que non ofrece unha canle empírica para poder acceder ao seu coñecemento e adoita estar asociado a explicacións de carácter subxectivo e moral ou persoal. Esta situación é diferente para os contidos e

as súas consecuencias, obxectos que si son susceptibles de ser sometidos a unha análise obxectiva a través do desenvolvemento da argumentación e da condena sufrida polos encartados.

O estudo da participación nas causas está centrado na análise da palabra, do discurso, das actitudes e dos feitos que recolle a fonte. Os individuos en particular tan só adquiren utilidade argumental e explicativa na medida en que se asocian a determinados comportamentos. Recordemos que estes poden non ser únicos e presentar dualidades compatibles, certos paradoxos e unha gran heteroxeneidade, tal e como amosan a continuación os exemplos sobre os diferentes comportamentos do garda civil de Betanzos, Manuel Cebral Caamaño. Por este motivo falamos de perfís condutibles —asociados a condutas, actitudes e comportamentos— e non de perfís persoais —asociados a determinados individuos con nome propio—. A análise da palabra é a peza primordial porque en maior ou menor medida é o que condiciona e sustenta a sentenza que recibirá o acusado e o discorrer do propio xuízo.

De forma previa á tipificación débese ter en conta que dentro das causas nas actuacións das autoridades militares e da Garda Civil, intervén unha gradación vertical da violencia. É dicir, a maquinaria violenta está estruturada e suxeita a un organigrama máis ou menos definido por figuras cunha función específica. Polo tanto, existen diferentes chanzos que pautan e gradan o proceso desde as instancias superiores do poder ata as máis apegadas á sociedade que seguen unha liña vertical. A lóxica desta liña pode ser descendente no caso de ser comportamentos **de orde**, aqueles que se orixinan dentro dunha cadea de control que parte do vértice superior para efectuar, planificar e/ou emitir a ofensa violenta cara a rangos de menor entidade. Pola contra, os comportamentos **de mando** son aqueles efectuados en liña ascendente polos cargos situados no plano inferior de rango que obedecen as consignas das instancias superiores.

A peza que nos permite alcanzar a tipoloxía de comportamentos que engloba todos os colectivos partícipes nas causas é, precisamente, a existencia de determinado grao de liberdade e/ou consciencia. Os comportamentos derivados desa gradación vertical da violencia enténdense como **ordinarios** xa que nacen a consecuencia dunha toma de decisión baseada na reflexión e na consciencia do feito: emitir ou acatar unha orde. Agora ben, a imprevisión do fenómeno violento e o seu efecto social de arrastre e penetración capilar leva a participar a certos elementos da comunidade baixo lóxicas non tan evidentes e algo difusas. Os comportamentos orixinados neste contexto son considerados como **extraordinarios,** teñen carácter puntual, un grao de consciencia dubidoso e poden observarse especialmente no grupo dos testemuños, dos avais e mesmo das vítimas —como é o caso das declaracións neutras carentes dunha motivación *a priori* de cara aos acusados e unha repercusión do seu discurso mínima ou inexistente—.

Recordemos as complexidades que presenta o rastrexo das motivacións explicadas anteriormente e as posibles disidencias entre o contido e as consecuencias do mesmo. Por tanto, para determinar os perfís de comportamento segundo a participación –como se aprecia no esquema 1- agrupamos eses contidos e esas consecuencias en dúas grandes categorías relacionadas coa exculpación e a inculpación. Se nos centramos nos contidos

falamos de comportamentos **con carácter** exculpador/inculpador e se nos referimos ás consecuencias dos contidos falamos de comportamentos **con efecto** exculpador/inculpador. No primeiro caso estamos a falar de **comportamentos exculpadores** como aqueles encamiñados a librar ao encartado da culpabilidade dos cargos que se lle imputan. Tal é o caso das declaracións de carácter positivo de cara aos acusados por parte das testemuñas ou as argumentacións emitidas polos avogados defensores de cara á retirada da acusación do fiscal. Un exemplo é a declaración que ofrece sobre o detido, Domingo Datorre Vidal, o garda civil de Betanzos, Manuel Cebral Caamaño, «fue socialista y el cargo de guardián que ostenta se lo dieron los socialistas, no obstante, no consta que haya tomado parte en contra del Glorioso Movimiento Nacional y (…) pasa desapercibido»[592]. Inmediatamente despois, Domingo é posto en liberdade por non haber indicios de culpabilidade; polo tanto este é un exemplo de comportamento con carácter e con efecto exculpador. Non obstante, o contido e a consecuencia non sempre van en sintonía, en especial dentro do terceiro grupo de actores que inclúe a avais e testemuños.

No segundo caso, os **comportamentos inculpadores** poden derivar en diferentes manifestacións da violencia que repercutirán nos acusados e que aquí se agrupan en dous grandes grupos: a execución é entendida como o asasinato baixo previa condena xudicial e a persecución é considerada como aquela violencia sufrida a consecuencia das sentenzas que non derivan en pena de morte[593]. Esta pode traspasar o escenario da causa e establecerse baixo outras canles alleas ás sentenzas xudiciais, pois engloba todo tipo de fórmulas, dende os «paseos» ata a humillación psicolóxica, pasando pola tortura ou as sancións económicas, entre outras. No primeiro grupo sitúanse os **comportamentos executores,** que poden ser **directos** -na medida en que participan de forma activa no asasinato- ou **indirectos**, se están situados nas marxes do consentimento, da permisividade e da complicidade en relación aos directos. Así, os fallos a favor das condenas de morte -efectuados polos compoñentes dos consellos de guerra- ou as ratificacións de ditas condenas -asinadas polo Xeneral Xefe de División- son comportamentos executores directos. Neste caso, na gradación vertical da violencia seguen un comportamento descendente de orde que se prolonga ata os comportamentos ascendentes de mando manifestados nos —e polos— suxeitos que, *de facto*, realizan o fusilamento e apertan o gatillo. No caso dos comportamentos executores indirectos -que permiten e sustentan os directos- sitúanse aquelas declaracións negativas -nalgúns casos incluso premeditadas- contra os encartados ou as detencións que se realizan durante as dilixencias previas ao xuízo por parte das forzas de orde e seguridade.

No segundo grupo atopamos os **comportamentos persecutorios** que, segundo os mesmos criterios que para os executores, poden ser **directos** ou **indirectos** en función da implicación activa ou pasiva na persecución. Un exemplo do primeiro é o decreto por parte do comandante xuíz permanente, Segundo Diaz de Herrera, polo que embarga os bens dos encartados fuxidos xa que «gozan de una situación económica relativamente

[592] AIMNOR, «Causa 1333/37», folio 43.
[593] «CJM», arts. nº 177 e nº 178, *Gaceta de Madrid*, nº 279 (6-10-1890), 74.

desahogada» para «que en su día respondan con sus responsabilidades civiles[594]». Así mesmo, os comportamentos persecutorios indirectos sosteñen e permiten os directos; como é o caso do recoñecemento dos nomes propios que hai detrás dos alcumes dos acusados feito polo garda civil de Betanzos, Manuel Cebral Caamaño[595].

USC UNIVERSIDADE DE SANTIAGO DE COMPOSTELA

[594] AIMNOR, «Causa 1333/37», folios 49-51r.
[595] AIMNOR, «Causa 1333/37», folio 27.

8. Entre testemuños e testemuñas: actitudes intermediarias na sociedade

Somos conscientes que o propio procedemento metodolóxico ten certas eivas, pois o proceso de busca de información de traxectorias vitais é algo moi complexo que atopa serias dificultades á hora de afondar en certos sectores sociais. As principais fontes empregadas para recompilar a información unicamente dan conta da evolución pública e visible daqueles individuos que chegaron a postos importantes ou que veñen de familias acomodadas e coñecidas na comunidade. Precisamente, entendemos que unha evolución da traxectoria en ascenso vai moito máis alá que chegar ao cumio da esfera social e formar parte daqueles grupos que aparecen nos actos públicos recollidos pola prensa. O feito de prosperar no pequeno comercio local, de mellorar as condicións laborais nun emprego asalariado, aumentar os terreos de cultivo ou pasar menos fame son pequenos síntomas que tamén forman parte do que nos entendemos por melloras vitais. Non obstante, estes fenómenos foron pouco frecuentes e menos visibles, debido ás propias características da violencia golpista e ao contexto socioeconómico de posguerra.

8.1. Como, quen e cando declaran

8.1.1. Bueu

Nas causas instruídas entre 1936 e 1939 a veciños do concello de Bueu detectáronse un total de 66 persoas intermediarias que participaron, modularon e interviñeron no desenvolvemento dos xuízos a través de 154 declaracións —Gráfica 8—. A pesar de que non foi a tendencia maioritaria, tampouco foi un *rara avis* que máis dun individuo emitise máis dunha declaración e mesmo de diferente carácter, en especial aqueles que tiñan unha posición relevante na comunidade. Máis de dous terzos das participacións nos xuízos tiveron lugar antes de rematar 1936, coincidindo cos máximos picos de instrución de causas —todas elas por delito de rebelión— e de número de procesados veciños do concello —Gráfica 9—. Os meses de setembro, outubro e novembro, de 1936, foron momentos dunha intensa participación social, mentres que a partir de decembro do mesmo ano dá comezo unha tendencia inversa. En 1938 temos un leve repunte que se explica —ademais de por unha intensa actividade da xurisdición de Mariña na instrución de procedementos por deserción dende 1937— por un aumento das causas instruídas por delito de rebelión a consecuencia de accións de guerra en buques nos que varios bueuenses estaban enrolados. A continuación pasaremos a explicar en profundidade que significado teñen estas cifras, cal foi a súa evolución durante a retagarda e que tipo de perfís entran neste tipo de comportamentos e actitudes.

USC UNIVERSIDADE DE SANTIAGO DE COMPOSTELA

Gráfica 8. Tipoloxía das declaracións totais. Bueu. 1936-1940...

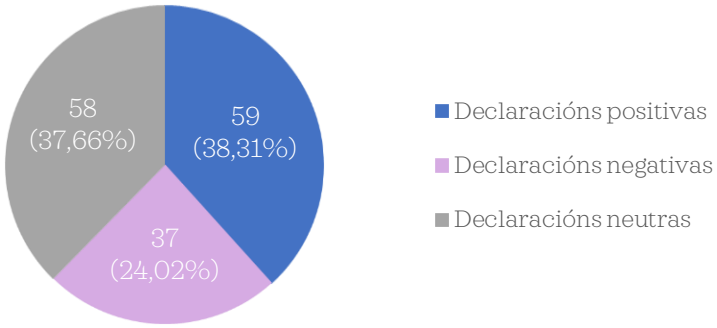

Fonte: elaboración propia a partir da análise

Gráfica 9. Evolución anual da porcentaxe da tipoloxía de declaracións con respecto ao total. Bueu. 1936-1940...

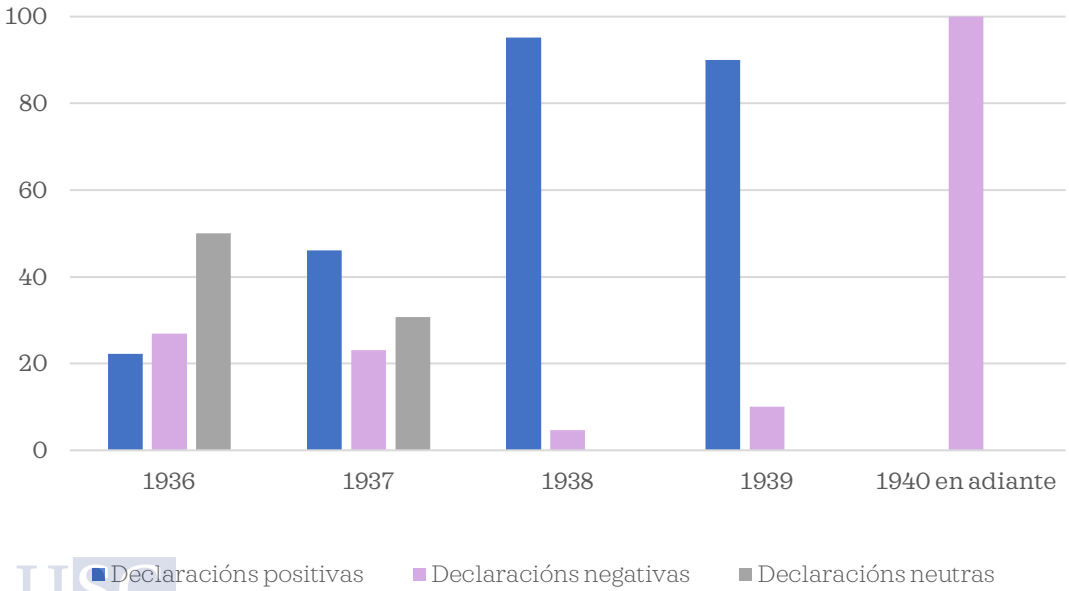

USC UNIVERSIDADE DE SANTIAGO DE COMPOSTELA

Fonte: elaboración propia a partir da análise

No que respecta ás declaracións de carácter negativo, son un total de 37 e supoñen un 24,02% do cómputo xeral—Gráfica 8—. O grupo de intermediarios que manifestaron nalgún momento do Golpe ou da retagarda declaracións deste signo, está formado por un total de 24 persoas, é dicir, un 36,32% do total. A maioría delas declararon de forma única e exclusiva deste xeito, pois tan só seis persoas deron, ademais, outros testemuños de carácter positivo ou neutro, elas foron Celestino Garrido, Gaspar Massó, Camilo Davila, Consuelo Hernández, José Sanz e Manuel Omil[596]. Cronoloxicamente, as actitudes intermediarias en sentido negativo concentráronse de forma moi significativa —máis dun 60%— nos tres meses posteriores ao golpe de Estado. Dende novembro de 1936 ata o final da guerra reducíronse drasticamente seguindo unha traxectoria descendente.

As declaracións dos intermediarios con carácter positivo suman un total de 59, o que supón un 38,31% dos testemuños xerais—Gráfica 8—. Con todo, é preciso relativizar estas cifras para poder comparalas cas anteriores dun xeito máis transparente e equitativo. Se ben as declaracións negativas derivan todas de causas instruídas polo delito de rebelión, neste caso teñen un importante papel as manifestas en xuízos por deserción, un 42,3% con respecto as declaracións positivas totais. Este tipo de declaracións merecen certas puntualizacións. Os declarantes nestes xuízos adoitaron ser familiares ou veciños moi achegados aos acusados que foron reclamados para informar sobre o lugar de residencia ou o motivo da ausencia ante a chamada a filas. A circunstancia que incita a declarar non está intimamente ligada con sucesos do Golpe en cada concello, pois o motivo da instrución do expediente militar contra o acusado depende do sistema de recruta establecido de forma previa ao Golpe. Por tanto, ante o risco de alterar e distorsionar as cifras, optouse por matizar a inclusión destes declarantes no grupo de intermediarios. A incorporación das persoas que participan nas causas por deserción no grupo de intermediarios depende dunha declaración complementaria noutras causas por delito de rebelión. Por un lado, evitamos inflar as cifras de declaracións positivas de persoas do círculo familiar e íntimo dos encartados circunscritas a confirmar unicamente coartadas relacionadas coa emigración, na maioría dos casos. Por outro lado, incluímos as declaracións nestes xuízos das persoas que forman parte do grupo de intermediarios a partir de declaracións en xuízos por rebelión, acusacións que si están directamente ligadas cos sucesos do Golpe. Isto permítenos coñecer parte da traxectoria destes suxeitos, a pesar de que a súa participación en causas de deserción non son o factor determinante para incluílos no grupo de intermediarios.

Mentres que as declaracións positivas constitúen o 38,31% do total —Gráfica 8—, as persoas que manifestan este tipo de comportamento son un grupo máis reducido, 18 intermediarios. Fronte á tendencia observada nas declaracións negativas, neste caso, as persoas que declaran en sentido positivo adoitan facelo cara a máis dunha persoa e/ou de forma máis recorrente. Unicamente en seis casos houbo intermediarios que

[596] AIMNOR, «Causa 1363/36», folios 2r, 14, 38r, 44, 66, 81; «Causa 364/37», folio 8; «Causa 1108/36», folios 2, 8 e 9; «Causa 1308/36», folio 10; «Causa 728/37», folio 17; «Causa 970/36», folio 18.

combinaron declaracións de distinto signo, unhas cifras coherentemente similares ás anteriores e nas que posteriormente nos deteremos.

Con respecto á evolución temporal deste tipo de actitudes, seguen as mesmas pautas xerais de concentración nos primeiros meses da contenda que descenden de forma significativa a partir do mes de decembro de 1936. Non obstante, as cifras de 1937 e 1939 non descenden tanto como nas declaracións negativas. Ademais, temos un repunte significativo e exclusivo deste tipo de declaracións en 1938—Gráfica 9—. Tal e como explicabamos cando falabamos dos ritmos temporais xerais, este pico explícase pola intensa instrución de causas por deserción e as acusacións de rebelión dos bueuenses enrolados en buques durante a retagarda. Esta realidade ven explicada de forma concreta, polas declaracións sobre 19 acusados do sarxento da Garda Civil de Bueu, José Sanz de Lama. Posteriormente afondaremos na participación da Benemérita nos xuízos militares, pero traemos este dato a colación aquí para explicar que a súa actuación aglutina a práctica totalidade dos testemuños de 1938. Neste marco temporal participou o mesmo día —o vinte de xuño— en tres xuízos diferentes por deserción que se instrúen en menos de quince días de diferencia, entre finais de xullo e mediados de agosto de 1938[597]. As declaracións positivas deste intermediario neste tipo de xuízos seguen un patrón moi similar ao que manifesta cara ao encausado Evencio Álvarez Riobó:

> No hay nada contrario a su buena conducta y antecedentes, carece de ideología y de actividades político-sociales, habiendo permanecido en actitud pasiva en cuanto al Movimiento Nacional, hasta marzo del año anterior (1937) que desapareció la embarcación en la que trabajaba con la tripulación y actualmente es prisionero de guerra[598].

Os intermediarios con declaracións neutras son os máis numerosos, ao igual que este tipo de manifestacións. Foron 29 persoas as que expuxeron un total de 58 testemuños, deste carácter, en causas instruídas por delito de rebelión, o que supón, un 37,66% dos testemuños totais. Son excepcionais as declaracións neutras en xuízos por deserción e a gran maioría concéntranse no xuízo con maior número de encartados bueuenses e que acaparou as penas máis duras de toda a retagarda[599]. Na liña do sucedido coas declaracións de diferente carácter, cinco intermediarios manifestaron outro tipo de testemuños de forma paralela. Se nos detemos nos ritmos temporais, os comportamentos deste tipo manifestáronse, de forma moi intensa, nos meses de setembro e novembro de 1936. Pola contra, en outubro e decembro dese mesmo ano, xunto con maio e agosto de 1938, as intervencións neutras foron poucas e moi puntuais, mentres que no resto da retagarda foron inexistentes.

En Bueu un total de 66 persoas manifestaron nalgún momento do Golpe, da retagarda, ou do réxime actitudes intermediarias, con respecto aos xuízos instruídos contra os veciños entre 1936 e 1939 —Táboa 2—. A gran maioría foron homes, un 84,84%, e dunha pequena porcentaxe atopamos algunha referencia da súa traxectoria vital. O caso das

[597] ANFER, «Causa 328/37», folio 113; «Causa 387/37», folio 110; «Causa 388/37», folio 76.
[598] ANFER, «Causa 328/37», folio 113r.
[599] AIMNOR, «Causa 1363/36».

mulleres, é unha cuestión completamente descoñecida, pois o seu tratamento precisa de novos enfoques que permitan explicar as claves do seu comportamento intermediario. No caso dos homes, temos certa información que nos permite analizar en 20 casos —sen ter en conta neste grupo a membros da corporación local nin do corpo da Garda Civil— certos parámetros vitais dende inicios do século XX ata a posguerra.

Un último apunte ten que ver precisamente coa diferenciación das actitudes intermediarias segundo a súa pertenza aos poderes locais, ás forzas do posto da Garda Civil ou o resto da sociedade, entre os que se inclúen o resto de veciños e aqueles que teñen algún tipo de vinculación oficial cunha institución de tipo relixioso. Neste caso, a participación do primeiro grupo no conxunto total das declaracións anteriormente analizadas é minoritaria, pois unicamente catro membros da corporación local —entre xullo de 1936 e o final da contenda— interveñen nos xuízos como declarantes. O peso da Garda Civil aínda foi substancialmente menor, pois unicamente intervén, tal e como vimos, o sarxento, José Sanz de Lama. O resto de declarantes —un total de 61 individuos— pertencen á sociedade que conforma a veciñanza do concello. Posteriormente, veremos como e cando declaran, así como as consecuencias que os seus testemuños teñen nas súas traxectorias vitais e o papel que cumpren dentro da estratexia violenta.

8.1.2. Betanzos

O grupo de intermediarios no concello de Betanzos que declaran nas causas instruídas a veciños durante o Golpe e a retagarda está composto por 155 persoas. Todas elas emiten 271 declaracións cara a diferentes encausados e a maioría delas fano de forma puntual e concreta, mesmo en diferentes momentos que seguen determinadas pautas cronolóxicas —Gráficas 10 e 11—. Estes ritmos temporais abarcan dúas franxas moi definidas que van, por un lado, dende finais de xullo ata finais de setembro de 1936, e por outro, durante o primeiro semestre de 1937 —que no caso das declaracións negativas se mantén durante o segundo semestre—. A continuación veremos a evolución cronolóxica xeral en función da tipoloxía das declaracións.

As persoas que manifestan actitudes intermediarias poden declarar en máis dunha ocasión sobre un ou varios encartados, por tanto, falar de individuos non é sinónimo de falar de declaracións. Por iso é interesante buscar as tendencias xerais dos intermediarios á hora de testemuñar nos xuízos e para iso resulta esencial poñer en relación as cifras das declaracións coas dos intermediarios. O 79,72% dos individuos intermediarios manifestaron unha ou varias declaracións dun único tipo; aqueles que só declararon de forma positiva foron o 34,45%, de forma negativa o 31,08% e de forma neutra o 16,21%. As restantes combinacións posibles entre as diferentes tipoloxías tiveron un carácter residual, destacando que unha única persoa manifestou os tres tipos de declaracións, Juan Jesús García Iribarne. Recordemos que estas cifras se solapan a consecuencia das declaracións múltiples, pero dannos interesante información sobre as tendencias cara a este tipo de comportamentos. Os intermediarios que declaran con carácter negativo adoitan facelo, ou ben cara a máis dun individuo, ou ben de forma reincidente no tempo.

Mentres que aqueles intermediarios que manifestan outro tipo de declaracións adoitan facelo de forma puntual e non como unha constante habitual.

Gráfica 10. Tipoloxía das declaracións totais. Betanzos. 1936-1940...

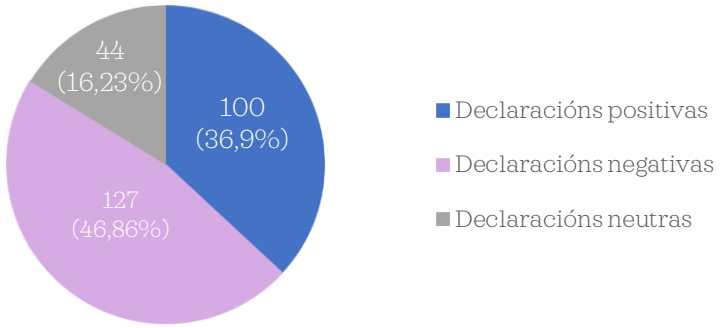

Fonte: elaboración propia a partir da análise

Gráfica 11. Evolución anual da porcentaxe da tipoloxía de declaracións con respecto ao total. Betanzos. 1936-1940...

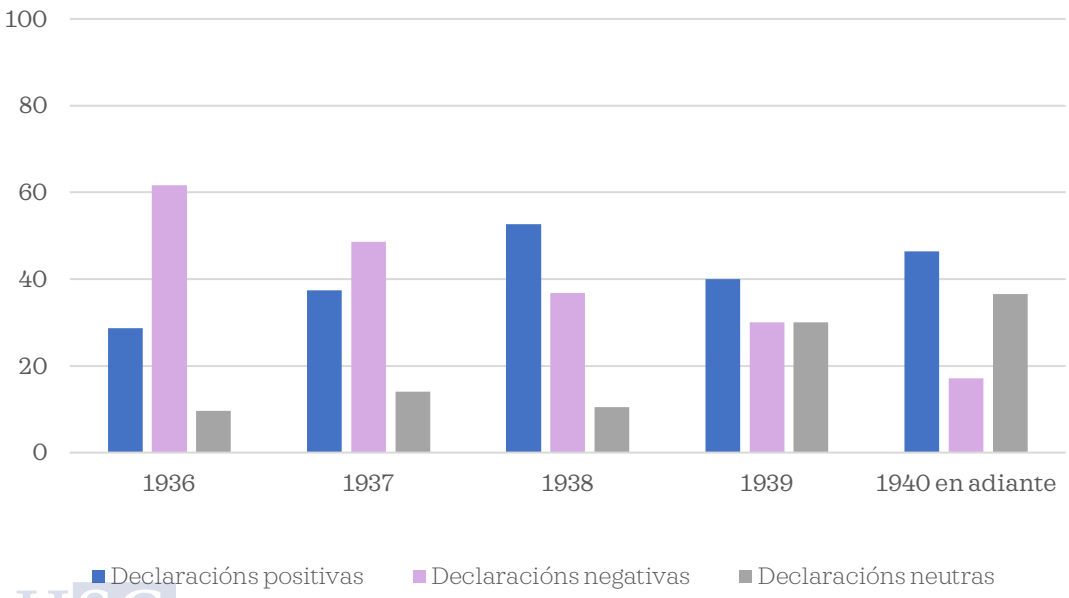

USC UNIVERSIDADE DE SANTIAGO DE COMPOSTELA

Fonte: elaboración propia a partir da análise

Se nos detemos nas declaracións de tipo negativo, supoñen un 46,86% das totais, polo que, en termos globais, sobresaen, con respecto ás demais, durante todo o período analizado —Gráfica 10—. É dicir, non é o comportamento máis frecuente dentro do grupo dos intermediarios, pero si son as declaracións máis abundantes. Tampouco se distribúen de forma homoxénea no tempo, a metade delas agrúpanse nun tramo moi concreto que abarca o mes de setembro de 1936 —Gráfica 11—. Ese marco é moi próximo ao inicio formal do procedemento xurídico contra o exalcalde de Betanzos, Tomás López da Torre[600]. A pesar de que a comandancia militar ordena instruír información «para depurar la responsabilidad que pudiera tener en la preparación y desarrollo del movimiento subversivo» o 28 de xullo de 1936, as actuacións formais non dan comezo ata quince días máis tarde. Este tipo de declaracións decaen de forma paralela á participación social nos xuízos de guerra ata comezos de 1937, ano no que manterán unhas cifras bastante estables e homoxéneas en ambos semestres. A partir de entón, comezarán a descender de forma definitiva en 1938 e no derradeiro ano de contenda.

No que respecta ás declaracións positivas, supoñen un 36,9% do total e seguen unha evolución un tanto diferente ás negativas, pois en 1936 temos dous momentos importantes —Gráficas 10 e 11—. O primeiro deles coincide co inicio da instrución mencionada anteriormente contra o exalcalde brigantino a poucos días do inicio do Golpe. Se ben, en termos numéricos, este tipo de declaracións son relativamente poucas —apenas pasan a ducia—, é importante sinalar que este tipo de actuacións foron as primeiras manifestacións dos intermediarios. O segundo pico dos testemuños de carácter positivo ven derivado da instrución de tres causas polo delito de rebelión dende mediados de agosto ata mediados de setembro de 1936, mes no que ascenden de forma relativa. En comparación, salvo esa diferenza inicial de preponderancia positiva, o volume deste tipo de intervencións irá en detrimento das negativas ao longo de 1936; non obstante, durante 1937 acadarán certo equilibrio, especialmente no primeiro semestre. Salvo o predominio das declaracións negativas que se dará na segunda metade de 1937, no resto da retagarda, a participación social nos xuízos será puntual e esporádica e ambos tipos de declaracións convivirán cunhas cifras bastante similares —Gráfica 11—.

As declaracións neutras dos intermediarios son as menos importantes, en termos numéricos, ao longo de toda a retagarda, pois supoñen o 16,23% do total. Son as menos frecuentes e están repartidas no tempo dun xeito coherente aos ritmos anteriores —Gráficas 10 e 11—. Non obstante, adquiren certo peso nas causas que se reabren tras finalizar a guerra a aqueles individuos que foran declarados previamente «rebeldes» por non presentarse ante as autoridades correspondentes. A causa instruída contra o brigantino Antonio López Salorio polo delito de deserción é moi ilustrativa ao respecto. A pesar de ser chamado a filas e instado por requisitoria a comparecer ante o xuíz instrutor a principios de decembro de 1937, non se presenta ante as autoridades ante finais de 1939 «por verdadero pánico sufrido». A maquinaria xudicial volve a poñerse en marcha, retoman as dilixencias e os trámites oportunos e chaman a declarar a máis

[600] AIMNOR, «Causa 177/36».

dunha ducia de veciños para dar conta da súa conduta e antecedentes do encausado. A inmensa maioría —doce intermediarios— ofrecen testemuños neutros sobre os puntos clave do interrogatorio que propón o xuíz instrutor, sinalando que nada lles consta[601]. Na máis inmediata posguerra, as declaracións deste tipo conviven con cifras moi similares ás positivas, aínda que moi lonxe do período de máximo apoxeo das declaracións negativas no segundo semestre de 1937.

Se poñemos o foco nos suxeitos intermediarios, recordemos que foron un total de 155 e a maioría deles manifestaron declaracións nun mesmo sentido, ben positivo, ben negativo ou ben neutro. Dentro das tres modalidades, a maioría deles—un total de 60 persoas—tiveron unha participación exclusiva nas causas militares mediante declaracións de tipo positivo. Ademais, tal e como vimos anteriormente, aglutínanse cronoloxicamente, no mesmo período no que ten lugar o maior volume de instrución de causas e as sentenzas xudiciais máis duras. A pesar de manifestar un menor número de declaracións positivas que negativas, foron máis suxeitos os que optaron por este tipo de discursos cara aos encartados.

É preciso tamén sinalar, a distribución da tipoloxía das declaracións en función dos grandes grupos analizados, tal e como vimos para o caso anterior. A situación de Betanzos radica considerablemente da do concello de Bueu, posiblemente debido a unha maior mobilidade nos cargos da corporación municipal e na xefatura do posto da Garda Civil; así como a situación específica que vive o corpo da Benemérita na chamada a declarar masiva no xuízo contra o exalcalde, Tomás López da Torre. O peso de ambos grupos no total dos testemuños analizados é relativamente superior, no caso dos poderes locais, interveñen practicamente a metade dos alcaldes e concelleiros que pasan polas cadeiras de mando durante a contenda —13 persoas dun total de 24—. Na mesma liña, a participación dos membros da Garda Civil como declarantes nas causas ascende a 18 persoas. Posteriormente, deterémonos a analizar que feitos explican estas situacións, como son as declaracións e que repercusión teñen a nivel persoal e dentro da estratexia violenta do Golpe e da retagarda.

Se nos detemos no xénero das persoas intermediarias, observamos un total de 23 mulleres e para a práctica maioría descoñecemos as súas traxectorias vitais. Dúas delas teñen vinculacións con institucións relixiosas locais como madres superioras, pero a gran maioría delas adoitan indicar nas declaracións que se dedican «a sus labores», cando en realidade non só se ocupan das tarefas do fogar ou das tarefas do campo, senón que tamén algunhas se dedican ao servizo doméstico —como Rosario Purriños que é empregada na casa dos Babío ou Josefina Carneiro, criada na casa do cura— outras tamén teñen pequenos comercios, como María Maceiras. O traballo no campo convivía con diversas estratexias extra-agrarias que implicaban unha pluriactividade. Esta estratexia foi fundamental para obter remanentes en metálico e poder adquirir produtos necesarios

[601] ANFER, «Causa 2154/38», folios 40r, 41r, 42, 43, 44, 48 e 49.

no fogar que doutro modo serían inaccesibles[602]. Por tanto, as declaracións das mulleres nas causas militares reflexan o éxito do discurso da domesticidade en canto á autopercepción e na forma que se ten delas. Non obstante, na práctica dito discurso vólvese feble e adquire outros matices contraditorios.

8.1.3. Monforte de Lemos

Gráfica 12. Tipoloxía as declaracións totais. Monforte de Lemos. 1936-1940...

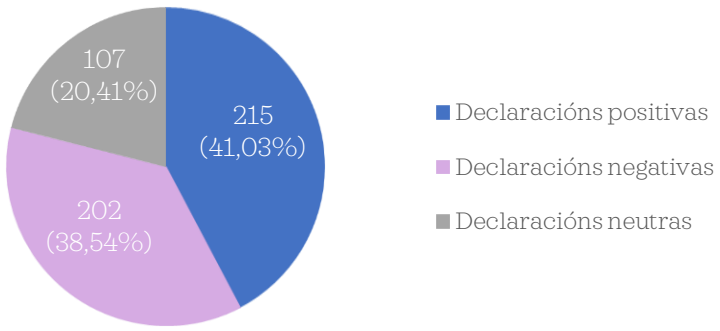

Fonte: elaboración propia a partir da análise.

Gráfica 13. Evolución anual da porcentaxe da tipoloxía de declaracións con respecto ao total. Monforte de Lemos. 1936-1940...

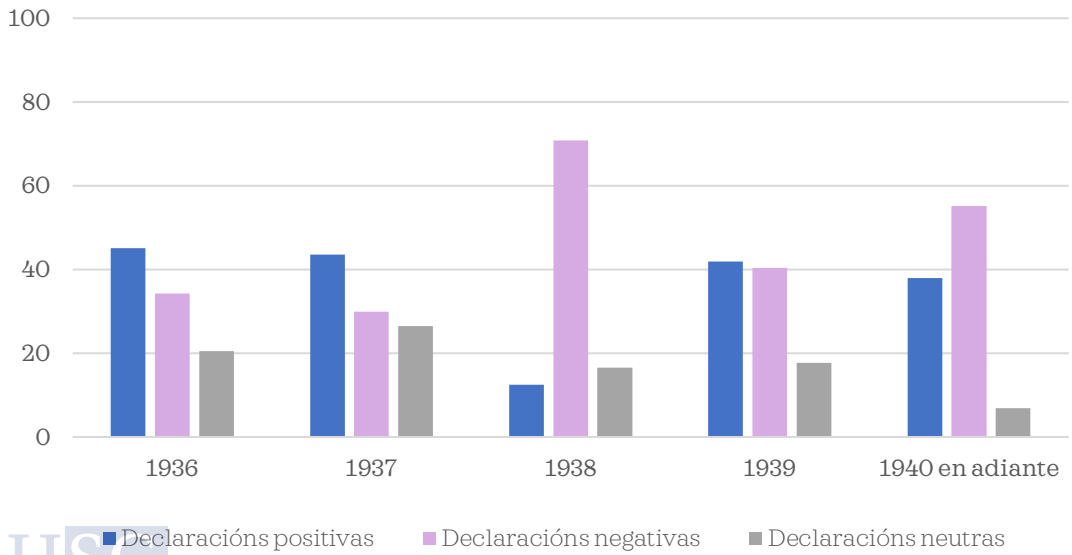

USC UNIVERSIDADE DE SANTIAGO DE COMPOSTELA

Fonte: elaboración propia a partir da análise

[602]Alba Díaz Geada, «Mujeres en común» en *Tiempo de dictadura. Experiencias cotidianas durante la guerra, el franquismo y la democracia*, coords. Gloria Román Ruíz e Juan Antonio Santana González (Granada: Universidad de Granada, 2018), 109-127.

O conxunto de intermediarios do concello conforman un grupo de 297 persoas que manifestaron un total de 524 declaracións naqueles xuízos de guerra que se instruíron entre 1936 e 1939 —Gráficas 12 e 13—. As intervencións case duplican aos suxeitos, polo que, ao igual que noutros lugares estudados, foron frecuentes as declaracións múltiples, ben cara a varias persoas, ben en diferentes momentos cara a un mesmo suxeito ou ben unha combinación de ambas opcións. As declaracións cun carácter negativo constitúen o 38,54%, unha cifra moi similar ás positivas —41,03%—, polo que resulta interesante detectar se evolucionan de forma paralela durante na retagarda ou, pola contra, que elementos explican os diferentes ritmos. A continuación, veremos a tendencia xeral prestando atención á tipoloxía das declaracións.

O período de máximo apoxeo da participación social nas causas por medio de declaracións negativas sitúase nos catro últimos meses de 1936, e de forma moi aguda no mes de novembro. Posteriormente, decae o ritmo inicial e ao longo de 1937 observamos unha diminución dun 30% aproximadamente con respecto ás cifras do primeiro ano de retagarda. No segundo trimestre de 1937 observamos un leve repunte deste tipo de declaracións que se estende durante todo ano seguinte; deste xeito, 1938 manterá unhas cifras moi similares ao ano anterior. Irán descendendo de forma paulatina o último ano da contenda e serán residuais máis alá destas datas —Gráfica 13—.

As declaracións positivas constitúen un 41,03% e suman un total de 215. Seguen unha tendencia similar no que respecta á súa evolución durante os primeiros meses de retagarda —Gráfica 12—. Dende o mes de setembro ata decembro de 1936 concéntranse o 56,27% das declaracións positivas, porcentaxe que se eleva ata o 71,16% se incluímos o primeiro semestre de 1937. A partir de entón, sofren un descenso significativo que se acentúa en 1938. A partir de 1939 as declaracións positivas parece que queren recuperar importancia, pero cunhas cifras moi afastadas das que tiñamos nos primeiros meses de retagarda —Gráfica 13—.

As intervencións de signo neutro nos xuízos son as de menor peso no terreo cuantitativo, pois representan un 20,41% do total con 107 declaracións—Gráfica 12— . En coherencia cos ritmos anteriores, a metade delas teñen lugar nos últimos meses de 1936. E de forma moi concreta entre os meses de setembro e novembro. Durante 1937 diminúen pero mantéñense bastante estables durante todo o ano ata que descenden dun modo máis significativo en 1938. O ano no que remata a contenda parece que queren recuperar de forma moi leve os niveis anteriores, pero na máis inmediata posguerra caen en picado ata quedar nun lugar totalmente residual —Gráfica 13—.

Se nos detemos nas pautas temporais das declaracións, sen facer distincións en canto ao discurso sobre o acusado, observamos unha tendencia xeral descendente que segue certa lóxica co ritmo de instrución das causas. O patrón adoita ser que cantas máis causas, máis declaracións, con todo, observáronse dúas dinámicas que de forma puntual rompen estas pautas. En primeiro lugar, as causas instruídas inicialmente que deixaron en suspenso as dilixencias e trámites relacionadas cos «rebeldes fuxidos», son retomadas tempo despois. Cando os suxeitos se presentan, tanto voluntariamente como á forza, antes as autoridades, reactívase a dinámica xudicial e apélase a novas declaracións. Este

tipo de causas non foron tan frecuentes en Monforte durante a guerra, como noutros lugares como Bueu, onde a política do Goberno Civil pontevedrés alentou a presentación dos «fuxidos» ao rematar a contenda. Na provincia de Lugo este tipo de persecucións explícitas danse un pouco máis tarde e teñen certa interferencia directa nos ritmos de instrución e desenvolvemento das causas militares. Foi considerado un «problema» ao que os novos poderes procuraron prestar atención, incluso máis alá de rematar a contenda, tal e como se sinala no informe reservado e de carácter urxente que a Xefatura Provincial de FET-JONS de Lugo lle envía á Secretaría Xeral a comezos de 1941:

> Desde que terminó la guerra el problema más urgente y de mayor gravedad planteado en esta provincia es el del orden público. Como sabe esa Secretaría General, durante el año mil novecientos cuarenta se encomendó al General Don Pablo Martín Alonso, Gobernador Militar de Asturias, la misión de perseguir y capturar a los huidos y desertores de las provincia de Lugo, Ourense, Zamora, León y Asturias, cuyo efecto se les concedió el mando de la Agrupación de Columnas de Operaciones de Asturias, de la cual dependió la IIIª Columna situada en esta provincia, con cabecera en Monforte y mandada por el General Severino Pacheco Diego[603].

No caso monfortino, convén destacar que o fenómeno que rompe esta pauta está relacionado cun suceso moi específico, a causa contra Consuelo Alonso instruída a principios de 1938. Este foi o único procedemento instruído ese ano contra veciños do concello e, ademais foi a única muller condenada a pena de morte na provincia lucense. En Galicia, durante a guerra civil foron asasinadas 77 mulleres, unicamente dúas o fixeron tras unha sentenza en consello de guerra, Consuelo Alonso e Amada García, veciña de Mugardos —A Coruña— xulgada en Ferrol por rebelión militar e executada a comezos de 1938. Outras 274 mulleres sufriron diferentes agravios relacionados coa xurisdición militar. A maioría delas foron declaradas sobresidas, con penas de prisión menores ou mesmo, foron absoltas. As que viron conmutadas a pena de morte, as declaradas en rebeldía e as condenadas a cadea perpetua foron, non obstante, meramente residuais. Neste contexto, ambos asasinatos teñen lugar nun marco cronolóxico onde as mortes están en claro descenso, fronte a alza doutro tipo de agravios de menor intensidade, como as condenas a cadea perpetua. Dende unha dimensión sociopolítica, os perfís das mulleres que foron vítimas adoitaron ter un carácter reivindicativo na esfera pública[604].

O grupo de individuos intermediarios que declararon nas declaracións instruídas a monfortinos entre 1936 e 1939 está conformado por un total de 297 persoas. A gran maioría son homes, pois unicamente 35 mulleres manifestan algún tipo de testemuño en ditos procedementos militares. Unha elevada porcentaxe adoitan ser completas descoñecidas para nós, outras ofrécennos pequenos datos de diferente índole. Era parte do procedemento xurídico que as persoas declarantes indicaran diante do xuíz a relación de parentesco co acusado. As mulleres familiares dos detidos foron minoría, pero máis

[603] AGA, «Delegación Nacional por provincias-Lugo», sin. 51-20533 (1939-1941).
[604] Andrés Domínguez, Gustavo Hervella, Antonio Somoza e Lourenzo Fernández, «La mujer en el vértice del terror».

aló deste formalismo, algunhas presentábanse como «mulleres ou viúvas de» algún home cunha posición destacada na comunidade, como Obdulia Solchaga, viúva de Díaz Varela. Unha decena indican a súa profesión, entre as que destacan as relacionadas co comercio, con traballos agrícolas ou cos servizos, como o telégrafo. A gran maioría sinalan que se dedican a «sus labores», considerándoas como «las propias de su sexo» ou «sin dedicación profesional especial». Unha mínima parte estaban afiliadas a Sección Feminina, pero este dato non constaba na súa presentación como declarante diante do xuíz instrutor, ao contrario dos homes.

As mulleres intermediarias interviñeron nun total de nove causas, a sexta parte do total das instruídas para o período analizado. Ademais, fixérono de forma puntual e illada, xa que ningunha declarou en máis dun xuízo, aínda que si, en ocasións para máis dunha persoa encartada. As declaracións, por tanto, repártense dunha forma homoxénea pero escasa na gran maioría dos nove xuízos. Non obstante, temos dúas excepcións nas que hai unha especial concentración de declaracións femininas. Veremos cales foron os motivos de autos e o perfís dos acusados neses xuízos para determinar cales foron as circunstancias que alentaron unha maior participación feminina, por parte das autoridades militares. O primeiro deles foi o xuízo por rebelión contra Consuelo Alonso, alcumada «La Comunista», tal e como vimos, é unha causa relevante que semella un tanto excepcional, tanto polas súas características, como pola súa cronoloxía. En termos cuantitativos, foi das que máis participación social propiciou e, ademais, dentro dun marco temporal alleo aos máximos picos de instrución de causas militares dentro do concello e da lóxica xeral da retagarda. Das 48 declaracións rexistradas en 1938, un total de 37 responden ao xuízo contra dita monfortina. Case a metade desas declaracións foron realizadas por 16 mulleres, unha porcentaxe pouco frecuente, en relación aos demais xuízos analizados. A práctica totalidade das declaracións no xuízo contra Consuelo foron de carácter negativo, tanto de homes como de mulleres.

Precisamente, os procedementos sumariais, son unha das canles pola que podemos observar unha violencia diferenciada entre homes e mulleres. No emprego dos conceptos para referirse aos comportamentos das acusadas e dos acusados, podemos apreciar unha carga simbólica mediatizada polo sexo na que predominan consideracións de tipo moral para as mulleres[605]. O xuíz instrutor demandou ás testemuñas o mesmo tipo de información relacionada «con la conducta y actuación anterior, durante y posterior al Movimiento Regenerador de España de la sumariada», con todo, atopamos diferentes matices nas respostas. As mulleres insistiron nas súas declaracións na transgresión dos comportamentos da acusada en espazos públicos. Ángeles Iglesias sinala que «todas las mañanas y sobre las ocho horas con motivo de ir a la plaza para hacer sus compras, se reúne con un grupo de mujeres rojas para comentar y propalar las noticias que da Azaña por las noches». Cristina Fernández ou Mercedes Sánchez indican que «durante las manifestaciones o entierros que se verificaban durante el mando del Frente Popular la encausada acostumbraba a llevar banderas comunistas». Moitas coinciden tamén en que, precisamente debido ao seu emprego como vendedora de

[605] Pura Sánchez, *Individuas de dudosa moral. La represión de las mujeres en Andalucía (1936-1958)* (Barcelona: Crítica, 2009).

prensa, recorre todo Monforte para «propagar estas noticias tendenciosas entre los elementos que le son afines entre los marxistas»[606]. Pola contra, os homes tenderon a sinalar aspectos do comportamento da encausada relacionados coa súa personalidade política. Os argumentos expostos xiraron ao redor de «su ideología contraria al Movimiento», da súa significación como «elemento perturbador para el Orden Público», da percepción do «auxilio rojo» para a propaganda política e da «ocultación de armas en su casa para la sublevación que tenían proyectada los rojos»[607].

Segundo o recollido no artigo nº 445 do CJM de 1890, os cónxuxes estaban dispensados da obriga de declarar[608]. A pesar de dita exención, Ángel Pérez, a parella de Consuelo Alonso, deu testemuño para tratar de defender a súa inocencia. Convén deterse nos dous argumentos empregados para facelo, pois sustentan unha determinada visión do significado de «feminidade normativa» e utilízana cun determinado fin para tratar de modular a violencia. Por un lado, mediante unha sutil manobra, reorienta a orixe das denuncias contra Consuelo na súa propia persoa e en antigos conflitos cos denunciantes no eido profesional:

> Entre los denunciantes de su esposa, abogado D. Gonzalo Sánchez Taíz y hermano y Celia Rodríguez Bada, esposa del alguacil en funciones de este Juzgado de Instrucción, existe antigua y enconada enemistad debida ésta a habérsele formado expediente al declarante, desempeñando el cargo de juez de instrucción el abogado D. Carlos Sánchez Taíz, resultando de este el cese del declarante de alguacil del Juzgado de Instrucción de esta ciudad, sustituyéndolo en este cargo el marido de Celia[609]

Por outro lado, Ángel Pérez trata de despolitizar a identidade e a conduta de Consuelo, sintetizadas no alcume polo que era coñecida, pois «en el orden político carece de ideas políticas, y que aunque le llaman la Comunista le consta que no sabe lo que es el comunismo». Ademais de desmentir todas as acusacións vertidas, trata de «recolocar» o seu comportamento dentro do que os roles de xénero consideraban a «norma» e aplacar deste xeito o impacto da condena militar. Trata de axustar as súas rutinas cotiás aos clásicos patróns sociais e culturalmente aceptados, «su vida habitual es la siguiente: se levanta sobre las 6 o 7 de la mañana, arregla su casa y sobre las 9 o 10 se marcha y se hace cargo de la venta de periódicos, regresando una vez termina (...) sin que salga después de su domicilio, salvo casos excepcionales que tenga que hacer compras». No que respecta ao plano afectivo, sinala que, «como madre y esposa ha cumplido siempre bien en sus obligaciones sin que el declarante tenga nada que exponer en contra»[610].

Un segundo xuízo no que atopamos unha relativa densa concentración de actitudes intermediarias de mulleres —segundo as cifras xerais—, é o instruído no mes de marzo de 1939 por morte do falanxista, Eduardo Soto, veciño de Monforte. Nesta ocasión, catro mulleres declaran de forma reiterativa nun total de dezaseis veces sobre as actuacións de varios individuos acusados de asasinato. Todas elas son chamadas a declarar en

606 AIMNOR, «Causa 4/38», folios 2r, 6 e 7r.
607 AIMNOR, «Causa 4/38», folios 9, 10, 12, 14.
608 «CJM», *Gaceta de Madrid*, nº 277 (4-10-1890).
609 AIMNOR, «Causa 4/38», folio 16.
610 AIMNOR, «Causa 4/38», folio 16.

calidade de familiares da «vítima» e veciñas testemuñas da suposta coartada dos acusados. O atestado da Garda Civil indica que á saída do café Almacén, Eduardo Soto foi atacado e agredido de gravidade a consecuencia de varias contusións na cabeza que o levaron a falecer ás poucas horas. As sospeitas levan a sinalar aos acusados encausados como presuntos culpables, «los cuales esperaron al agredido a poca distancia del establecimiento referido agrediéndole con palos dándose inmediatamente a la fuga». A primeira muller que chaman a declarar é Isolina Valcárcel, dona do establecemento de autos. Posteriormente, intervén a nai do falecido, Amelia Rodríguez e posteriormente dúas veciñas, Emilia Valcárcel e Esperanza Vázquez, ambas reclamadas para dar testemuño por parte do fillo de Eduardo Soto e dun dos acusados.

A peculiaridade que presenta este xuízo radica en que permite reflexionar en torno a diversas cuestións relacionadas coas actitudes intermediarias femininas. En primeiro lugar, é certo que a circunstancias que promoven un maior número de declaracións de mulleres é circunstancial, pois débese a unha cuádrupla acusación de autos. Esta condición esixe testemuños sobre máis dunha persoa que se traducen nun maior número de intervencións. Con todo, os perfís das intermediarias, os seus testemuños e o marco temporal no que se sitúan, permiten reflexionar sobre a evolución que sofre o proceso de reclamación de declarantes, dende a perspectiva de xénero. A inmensa maioría das declaracións de mulleres —salvo as relacionadas co xuízo contra Consuelo Alonso— tiveron lugar preto de rematar a contenda ou na inmediata posguerra. Polo que, este contexto pareceu ser o máis proclive á demanda de participación feminina como declarantes, en virtude do seu papel na comunidade como «observadoras ou informadoras». Aquelas mulleres que de xeito excepcional declararon nun momento inicial da retagarda fixérono seguindo un patrón moi similar ao de Dolores Rodríguez a principios de novembro de 1936. Dita monfortina, ante preguntas do xuíz instrutor sobre a conduta do acusado indica que, «no (lo) vio nunca en política porque nunca sale de casa y no sabe nada de esas cosas (...) no sabe nada de política por estar siempre metida en sus quehaceres domésticos»[611]. O rol das mulleres como declarantes nos períodos de máxima intensidade da violencia estivo supeditado ao uso intencionado que elas mesmas fixeron da súa «feminidade» coa intención de pasar desapercibidas. En cambio, puido ser que conforme avanzaba a contenda elas, aínda que de forma tímida e progresiva fosen mudando as súas voces e estratexias, como as mulleres declarantes en dita causa ou noutras. Sabina González foi chamada a declarar en 1937 tras ser sinalada como testemuño presencial da coartada que alegaba o encartado en contra da acusación, Manuel López e, sobre esta cuestión di que «se encontraba en su casa y al oír un ruido producido por el tumulto se asomó al balcón, haciéndolo al poco tiempo el procesado que habita en la misma casa que la que declara, pues este ocupa el piso de la izquierda y la que declara el de la derecha»[612].

O papel que manteñen estas catro mulleres á hora de desenvolver actitudes intermediarias no xuízo pola morte de Eduardo Soto, sintetiza a evolución das estratexias femininas dentro dos principais roles sociais que desempeñaron no resto de

611 AIMNOR, «Causa 175/36», folio 32.
612 AIMNOR, «Causa 620/36», folio 74.

causas analizadas. En definitiva, podemos concluír que o conxunto de actitudes intermediarias desenvoltas por mulleres, ou por homes en xuízos contra mulleres, adquiren certos matices específicos sobre o funcionamento da violencia golpista nos que é preciso deterse. En torno a elas, empregáronse un conxunto de estratexias —moitas relacionadas cos roles de xénero— que buscaron mediar nos efectos da violencia.

8.2. A operatividade da lóxica da recompensa

A continuación, poñeremos en relación a evolución das traxectorias vitais coñecidas dos intermediarios coa tipoloxía das súas intervencións nos xuízos. Buscaremos en que medida a participación na violencia xurídica golpista —que se desenvolve e evoluciona durante toda a retagarda, a posguerra e parte da ditadura— foi un punto de viraxe vital para os intermediarios. Trataremos de determinar se houbo relación entre unha promoción persoal —en calquera dos planos vitais aos que a documentación dispoñible nos deu acceso— e as prácticas acusatorias. E, pola contra, buscaremos lóxicas de castigo ou calquera tipo de manifestación que involucre unha reversión das traxectorias vitais dos intermediarios —con respecto ao período republicano ou anterior— derivadas da intervención nos xuízos mediante declaracións positivas cara aos encartados.

É preciso advertir das dificultades experimentadas á hora de reconstruír as traxectorias vitais dos individuos. Debemos ter en conta os diferentes planos nos que se desenvolve a vida dos individuos, e non todos deixan o mesmo tipo de pegadas na documentación e outras fontes que chegan ás nosas mans hoxe en día. A esfera pública ofrece moitas máis posibilidades de rastrexo que a esfera privada, ámbito ao que moitas vidas se retrotraeron ante a penetración da violencia golpista no cotián. Ademais, este feito tamén implica a influencia do xénero, pois o ámbito doméstico —ligado á esfera máis íntima dunha persoa— foi un espazo tradicionalmente reservado para as mulleres. Esta situación fai que o proceso de busca de información sobre a maioría dos nosos «descoñecidos» se complique. Así, aqueles colectivos que quedaron na sombra foron as mulleres e aqueles homes que presentan un perfil socioprofesional medio-baixo —encadrados dentro da man de obra do sector da industria, comercio ou servizos locais—.

Outro elemento que dificulta o rastreo de información neste sector da poboación foi o fenómeno migratorio. Por exemplo, na inmediata posguerra retómanse cadeas migratorias e moitos brigantinos atoparon neste fenómeno unha vía de escape aos problemas políticos e económicos deste contexto. A maioría deles procedían dos barrios da Magdalena, da Cañota e a Cruz Verde e o seu destino predilecto, mesmo por encima de América, foi Reino Unido. A comezos da década dos sesenta constaban rexistradas no Consulado Xeral de Londres, máis de 200 familias de Betanzos e a súa comarca cunha destaca presenza de mulleres como empregadas do fogar[613].

[613] José Luis Couceiro Vicos, «Betanceiros en el Reino Unido. Memorias de un emigrante», *Anuario Brigantino* (suplemento), nº 30 (2007).

8.2.1. Bueu

En relación con anterior, unha primeira cuestión na que nos interesa afondar é a relación entre un determinado tipo de declaracións e a evolución das traxectorias vitais. Buscamos valorar a influencia que tiveron na evolución socioeconómica posterior dos declarantes, os comportamentos positivos ou negativos sobre os antecedentes e as coartadas dos encausados. A tendencia maioritaria resultou ser a de aquelas persoas que manifestan declaracións de carácter positivo ou neutro e adquiren de forma paralela, un ascenso na esfera social frecuentemente vinculado á súa proxección laboral. Os casos que dan conta desta realidade son ao redor dun 20% do total de intermediarios, pero todos eles amosan matices que nos axudan a entender a función da participación social nos xuízos. Neste grupo de intermediarios observamos que a gran maioría conxugaron tres elementos: manifestar declaracións positivas sobre os encartados, xunto co mantemento ou mellora do seu status laboral e unha traxectoria vital que non se atopou baixo o punto de mira dos poderes sublevados ou, en caso de facelo, saíu depurada favorablemente. De feito, a práctica maioría formaba parte do grupo de funcionarios e empregados municipais que saíron airosos do expediente instruído a raíz da Orden do 12 de marzo de 1939, debido «a la completa adhesión al Glorioso Movimiento Nacional»[614].

José Fernández Barros era secretario do concello de Bueu dende 1932, ano no que accedera por medio de concurso á praza en propiedade[615]. Tras o golpe de Estado, mantivo o seu posto no concello e por tanto, tal e como indicaba a circular do gobernador civil publicada dous meses despois, pasou a actuar como secretario das novas xuntas locais de Primeira Ensinanza, reconfiguradas «para devolver a la Escuela española su carácter patriótico y religioso»[616]. Foi unha figura relevante na vida do concello, polo que, a finais de 1936 foi chamado a declarar no consello de guerra contra o exalcalde, José Gómez de la Cueva:

> La conducta moral de este es muy buena; y la política, como alcalde, buena también; que sabe por habérselo dicho un oficial del Ayuntamiento, que las armas que había en esta dependencia las recogió un oficial de Marina al iniciarse el Movimiento Nacional. (...) tiene que añadir que calificó ambas (condutas) de buenas porque en su función de alcalde, siempre se inclinó del lado de la justicia, apartándose de bandolerías políticas[617].

No expediente de depuración instruído, o cura párroco afirma —do mesmo xeito que fará para todos os demais funcionarios—, que non lle constan «en la conducta político-social del mencionado funcionario dichos ni hechos que no fueran en completa solidaridad con el Glorioso Movimiento Nacional». Na mesma liña, as autoridades de FET-JONS sinalan que era de «ideología de derechas» sen unha actuación moi destacada ata que «al iniciarse el Movimiento se encuadro en la "Guardia Cívica"». O comandante

USC UNIVERSIDADE DE SANTIAGO DE COMPOSTELA

614 «Orden de 12 de marzo de 1939 sobre depuración de funcionarios de la Administración local en relación con el Movimiento Nacional», *BOE*, nº 74 (14-3-1939). AMBu, «Actas do pleno municipal (1937-1941)», sin. 35-1 (28-6-1939).
615 AMBu, «Escalafón de empleados del Ayuntamiento con hojas de servicios (1936)», sin. 246-8.
616 *BOPPo*, nº 237 e nº 257 (12-9-1936; 7-10-1936).
617 AIMNOR, «Causa 1363/36», folio 15.

da Garda Civil engade que «no perteneciera ni tomara parte en acto alguno favorecedor para el funesto Frente Popular, pues mientras estuvo este en el poder, ciñó su actuación al estricto cumplimiento de su deber». E por último, o alcalde sintetiza os anteriores comentarios e conclúe que «es de buena conducta en todos los aspectos, constituye un elemento de orden, alejado de la funesta labor desarrollada por el Frente Popular (…) y no cabe dudar de su identificación con el Glorioso Movimiento Nacional»[618]. En definitiva, José Fernández seguirá na Secretaría do concello ata a súa derradeira sesión nas actas do pleno do 29 de xuño de 1951[619].

Julio Rodríguez Portela era o oficial segundo do concello dende 1923 e, como tal, foi chamado a declarar no atestado instruído pola Garda Civil contra o exalcalde de Bueu, a mediados de setembro de 1936[620]. Describe a forma en que se concederon as autorizacións para a recollida de armas o 19 de xullo de 1936 e faino como se fose un trámite administrativo e burocrático habitual, sen conflito e dun xeito neutro[621]. Cando se lle volve a preguntar por máis detalles do suceso, de forma moi cautelosa, elude indicar o nome dos individuos que levaron as armas e dos que marcharon a Pontevedra, e tampouco pode precisar se o exalcalde se atopaba presente no concello[622]. Non obstante, na súa última declaración, tres meses despois, sinala que na súa presenza o oficial de Mariña déralle as armas a Gonzalo Torrente Piñón[623]. Julio Rodríguez foi mudando o seu discurso, segundo o Golpe avanzaba e daba paso a un novo contexto con novas regras de xogo que cada vez estaban máis e mellor definidas. A pesar de estar na idade regulamentaria, non foi mobilizado por ter outros tres irmáns na fronte[624]. Pasou a retagarda en Bueu e de forma puntual cubriu outros postos no concello que quedaban vacantes con motivo de diferentes circunstancias, en especial diversas funcións propias da administración de arbitrios[625].

No expediente de depuración instruído a mediados de 1939 —ao igual que o resto do funcionariado comprendido na orde do último 12 de marzo—, as forzas vivas locais declaran do seguinte xeito sobre a súa actuación. A Delegación local de FET-JONS sinala que antes do Golpe «su actuación fue más bien pasiva y atemperada a las circunstancias»; despois encadrouse na Garda Cívica, «prestando en ella los servicios que le fueron encomendados» e posteriormente ingresa en FET-JONS e faise cargo da instrución dos Frechas. O cura da parroquia sinala que «viene observando una conducta político-social en plena identificación con el Glorioso Movimiento Nacional» e a Alcaldía

618 AMBu, «Expediente de depuración: José Fernández Barros, secretario (1939)», sin. 281-6.
619 AMBu, «Actas do pleno municipal (1941-1951)», sin. 28-2 (29-6-1951).
620 AMBu, «Cadros de persoal (1937-1955)», sin. 246-10.
621 AIMNOR, «Causa 1363/36», folio 2.
622 AIMNOR, «Causa 1363/36», folio 21r.
623 AIMNOR, «Causa 1363/36», folio 78r.
624 AHPPo, «Membros da Xefatura Local de Bueu que prestan xuramento», sin. 181 (1943).
625 AMBu, «Actas do pleno municipal (1935-1937)», sin. 27-3 (13-11-1936). *BOPPo*, nº 169 (26-7-1937).

e a Comandancia da Garda Civil pouca información a maiores aportan, ademais de ter «buena conducta y antecedentes de orden»[626].

José Cerqueiro Malvido accede ao cargo de oficial maior do concello en 1904, aínda que de forma puntual exercerá, de forma accidental, de secretario municipal[627]. A comezos de novembro de 1936 foi chamado a declarar na principal causa instruída contra os veciños de Bueu sobre a requisa de armas no día do Golpe e sinala ao respecto «que no pasó por su mano documento alguno relacionado con la requisa de armas, sin duda por no ser grato del Frente Popular, del cual estaba amenazado de destitución»[628]. Ofrece un testemuño neutro sen información sobre o suceso e tampouco unha discriminación directa persoal. Non obstante, aproveita a ocasión para manifestar a súa distancia con respecto ao Frente Popular, encadrándose dentro dun colectivo que sufriu «agravios» por parte das políticas da coalición republicana. A mediados de 1939 vese inmerso, xunto cos demais funcionarios municipais, nun expediente de depuración no que diferentes autoridades fan constar o seu grao de adhesión e o seu comportamento. Hai que destacar que, tanto a Comandancia da Garda Civil como a Delegación local de FET-JONS, poñen de manifesto a mesma idea que o oficial sinalara na súa declaración na causa militar, «en consonancia a su ideología de derechas, actuando en periodos electorales, etc., pidiéndose su destitución en algún acto público del Frente Popular, por su actuación en contra». Tamén se incorporou «al inicio del Glorioso Movimiento Nacional en la disuelta Guardia Cívica y después pasó a Fet de las Jons»[629]. Logrou esquivar a depuración profesional, mantivo o seu posto no concello e ademais consolidouse como unha figura recoñecida e querida na comunidade durante a Ditadura. Poucos anos antes de finar, en 1953, o alcalde propuxo con éxito no pleno a concesión da medalla de Bueu, a máis alta consideración «en agradecimiento a sus valiosos servicios prestados durante cuarenta y nueve años, con el interés, celo y competencia que de caracterizan»[630].

Francisco Lobeira Pérez foi presidente da sociedade agraria de oficios varios de Cela —Bueu— durante a República e dende 1935 era peón municipal[631]. En función deste último rol, acude a declarar sobre os feitos no concello o día de autos en relación á Alcaldía. A súa manifestación *a priori* ten un carácter neutro, pois non involucra a terceiras persoas nin establece acusacións de ningún tipo. Non obstante, a función que lle encargou o exalcalde, xunto a outros empregados no concello para o día de autos, foi fundamental no desenvolvemento dos feitos:

> Ni por el Alcalde ni por otro funcionario del Ayuntamiento le fue ordenado nada absolutamente relacionado con el movimiento salvador de España, no habiendo intervenido por lo tanto en nada que con el mismo se relacione, recordando únicamente

[626] AMBu, «Expediente de depuración: Julio Rodríguez Portela, oficial segundo (1939)», sin. 281-6.
[627] AMBu, «Cadros de persoal (1937)», sin. 246-9; «Expedientes de constitución do Concello (1937)», sin. 1-20.
[628] AIMNOR, «Causa 1363/36», folio 21.
[629] AMBu, «Expediente de depuración: José Cerqueiro Malvido, oficial mayor (1939)», sin. 281-6.
[630] AMBu, «Expediente de concesión da medalla de Bueu a José Cerqueiro Malvido (1953)», sin. 2.609-5.
[631] *El Pueblo Gallego*, 6-4-1932, 9. AMBu, «Cadros de persoal (1937-1955)», sin. 246-10.

> en la noche del día veinte de julio último le fue ordenado por el entonces alcalde, José Gómez de la Cueva, que se quedara en el interior del Ayuntamiento con su compañero Camilo Verde y los guardias municipales (...) prestando servicio de vigilancia, por si surgía alguna llamada telefónica para que le fueran avisar, prestando este servicio en las noches sucesivas (...) pudiendo asegurar que las noches que le tocó el mencionado servicio, no entró en el ayuntamiento persona alguna; que no sabe quién organizó el personal que salió cara Pontevedra en los camiones ni quien les hizo entrega de las armas (...)[632].

No expediente que lle instrúen, diversas autoridades fan constar que antes do 18 de xullo de 1936 «su conducta es aclimatada a las circunstancias». No que respecta aos antecedentes sociopolíticos, «era de filiación radical, pues fue presidente en los últimos tiempos de la sociedad de matiz radical "El Porvenir"». En consonancia coa súa declaración no xuízo, «durante el Movimiento mantuvo una actitud pasiva, si bien se le considera afecto al mismo» e tampouco se encadrou en ningunha milicia nin desempeñou cargo de ningún tipo. A Alcaldía interpreta a anterior información como un individuo que

> acaso por su modesta condición haya tenido inclinaciones de carácter izquierdista, pero en lo cierto que no realizó actos que pudieran afirmar tal inclinación, y su actitud pasiva en cuanto al Movimiento no debe interpretarse como de desafección al mismo, ya que no hay indicio alguno que así lo aconseje[633].

Manuel Palmeiro Iglesias, foi garda municipal dende 1919 e como tal participou na recollida de armas decretada pola Alcaldía do Frente Popular nos días do Golpe en Bueu[634]. Segundo recolle no seu diario, estivo de servizo os días do Golpe e dende o día 22 de xullo ata mediados do mes de agosto, pasou a estar ás ordes do comandante da Garda Civil e prestou servizos en horario nocturno[635]. Entre as súas labores, destacou a de notificar aos concelleiros republicanos o cesamento nos seus cargos, orde ditada polo Goberno Civil de Pontevedra e executada polo alcalde, Camilo Davila[636]. Na causa instruída contra o exalcalde, José Gómez de la Cueva e outros veciños, declara sobre dita cuestión dun xeito neutro, pois describe a execución dunha orde ditada por un superior conforme á lexislación vixente. Non involucra de forma directa a ningún veciño, salvo ao alcalde, pero non dun xeito acusatorio, senón como parte natural do procedemento habitual[637]. O interesante é detectar como a propia *inventio xurídica* se aplica de forma seleccionada e intencionada contra un determinado colectivo. A implicación na recollida de armas supuxo motivo para instruír o auto de procesamento en contra do veciño Manuel López Cortizo, interpretado polo fiscal como un acto «en perfecto acuerdo con

632 AIMNOR, «Causa 1363/36», folio 18.
633 AMBu, «Expediente de depuración: Francisco Lobeira Pérez, peón caminero (1939)», sin. 281-6.
634 AMBu, «Cadros de persoal (1937)», sin. 246-9.
635 AMBu, «Cadros de persoal (1935-1937)», sin. 254-11.
636 AMBu, «Expediente de cese do alcalde José Gómez de la Cueva e toma de posesión do novo alcalde Sr. Camilo Davila Davila, debido ó estallido da Guerra Civil (1936)», sin. 11-29.
637 AIMNOR, «Causa 1363/36», folio 16.

su mala conducta, ideología extremista y militante de la Juventud Socialista» e condenado a cadea perpetua[638].

A mediados de 1937 foi sancionado, xunto con outro garda, por desatencións con «Auxilio de Invierno». O xefe local informa ao comandante da praza ao respecto, que:

> con gran indignación hemos visto ayer como los sres. (…) se negaron rotundamente a admitir la insignia del Auxilio de Invierno que nuestras camaradas de la Sección femenina les ofrecieron. Esta actitud que significa una profanación al botoncito bicolor que hipócritamente llevan en la solapa, requiere una adecuada sanción, para que sirva de ejemplo y escarmiento de los tacaños y ambiciosos que no saben o no quieren sentir la hora actual española. Creemos que las personas que económicamente puedan ayudar a mitigar la miseria de los indigentes deben o tienen la obligación de contribuir a ello y no soslayar cínicamente su aportación. En nombre de los cincuenta niños que actualmente reciben alimento en nuestros comedores de Auxilio de Invierno pedimos a Vd., proceda contra la conducta indigna de esos fingidos patriotas minados por la tacañería[639].

No que respecta ao expediente de depuración instruído a mediados de 1939, destaca o informe do delegado de FET-JONS no que sinala que ante o 18 de xullo non tivo actuación política «y siempre atemperada a las circunstancias y cambios políticos». Non se encadrou en ningunha milicia pero «según su situación acostumbrada, mostró una conducta de adhesión al mismo (Movimiento), prestando los servicios que se le encomendaron de patrulla, vigilancia, etc.». Precisamente, volve a saír á luz a súa participación na recollida de armas no comandante da Garda Civil no que di que a efectuou como funcionario municipal ás súas ordes, «cuyo hecho fue incluido en diligencias instruidas por el que suscribe y elevadas a la superioridad, habiendo sido ya sustanciadas en Consejo de Guerra, sin que por la Autoridad Judicial Militar se le procediera, ni resultara sanción alguna». É curioso como este feito se converte nunha peza angular do expediente, no que todas as autoridades se esforzan en xustificar, incluída o alcalde, pois considera que «dentro de su modesta esfera ha cumplido con un deber acatando ordenes de sus superiores y en virtud de ellas participó en la recogida de armas de julio de 1936»[640].

Outro dos que conformaban o grupo de gardas municipais foi **Francisco Fernández Alejos**, no posto dende 1923[641]. Declara no mesmo contexto que o compañeiro Manuel Palmeiro e faino tamén, dun xeito moi similar. Trátase dunha declaración neutra que describe unha serie de actuacións que encaixan dentro dunha normal relación entre un empregado e os seus superiores[642]. Despois do sucedido, mantívose no posto pero de xeito intermitente debido a unhas doenzas que o obrigaron a gardar repouso. De feito, cando ten lugar o seu expediente de depuración, a mediados de 1939, acababa de

638 AIMNOR, «Causa 1363/36», folios 82, 103 e 175.
639 AMBu, «Multas impuestas a varios individuos por infracción artículos ordenanzas municipales (1936)», sin. 1267-7.
640 AMBu, «Expediente de depuración: Manuel Palmeiro Iglesias, guardia municipal (1939)», sin. 281-6.
641 AMBu, «Cadros de persoal (1937)», sin. 246-9.
642 AIMNOR, «Causa 1363/36», folio 18.

solicitar unha baixa médica, dinámica que debeu ser frecuente durante parte da retagarda[643]. Cando as novas autoridades valoraron o seu comportamento anterior e de cara ao «Movimiento», sinalan que non tivo actuación e «acomodándose siempre a las circunstancias», non se encadrou en ningunha milicia pero foi considerado afecto, «si bien no prestó ninguna ayuda al mismo sin duda por hallarse desde hace años casi imposibilitado»[644]. Pouco despois de que o alcalde dese por concluso o expediente ao consideralo «elemento de orden y adhesión», foi cesado por esgotar o tempo regulamentario de baixa e posteriormente xestiónase a súa xubilación por enfermidade[645].

Precisamente, o individuo que cubriu as baixas do garda Francisco Fernández foi **José Collazo Iglesias**. Foi o único dos intermediarios do grupo municipal que cumpre estas tres condicións: promociona na súa traxectoria vital posterior ao Golpe tras manifestar declaracións de carácter positivo nos consellos de guerra e non pasa por un expediente de depuración. O motivo radica en que comeza a formar parte do grupo de empregados do concello a partir do 28 de outubro de 1936, e por tanto queda excluído dese trámite. Na reunión do pleno, foi designado para a vixilancia da administración municipal de arbitrios, con todo, ocupou outras vacantes eventuais de forma intermitente, como as de garda municipal ou porteiro[646]. Pola súa idade avanzada non foi mobilizado para loitar na fronte de guerra, pero «al estallar el Movimiento Nacional se presentó a las autoridades locales prestando servicios en patrullas y vigilancia y otros servicios importantes para el Partido»[647]. No recordo colectivo, a súa imaxe quedou asociada á de aqueles grupos locais activamente implicados nas tarefas de persecución levadas a cabo para que os golpistas acadasen e se perpetuasen no poder. A comunidade bueuense converteu a seguinte frase, posta en boca de súa muller, Carmen Vidal, nun estereotipo autoexplicativo do uso dunha violencia, presuntuosa, fantoche e pública, «cada hombre que mata, un pollo que me como»[648]. Recorda tamén á retórica lingüista militar empregada para falar do funcionamento da violencia, moi en sintonía con aquela frase do tenente xeneral Gonzalo Queipo de Llano que dicía «Por cada uno de origen que caiga, yo mataré a diez extremistas, por lo menos (...)»[649].

O artigo nº 15 da Orde, do 12 de marzo de 1939, sinalaba sobre os funcionarios municipais sanitarios que, ao estar rexidos pola lexislación de coordinación xeral que lles adxudicou a praza, eran considerados como funcionarios do Estado. En consecuencia, a depuración deste grupo de traballadores, en lugar de adecuarse á

643 AMBu, «Actas do pleno municipal (1937-1941)», sin. 35-1 (10-5-1939).
644 AMBu, «Expediente de depuración: Francisco Fernández Alejos, guardia municipal (1939)», sin. 281-6.
645 AMBu, «Actas do pleno municipal (1937-1941)», sin. 35-1 (15-9-1939 e 26-9-1939).
646 AMBu, «Actas do pleno municipal (1935-1937)», sin. 27-3 (28-10-1936, 10-5-1939, 15-9-1939 e 23-1-1940).
647 AHPPo, «Miembros de la jefatura local de Bueu que prestan juramiento (1943)», sin. 181.
648 Terra e Memoria, fondo Nomes e Voces, entrevista a María González López, realizada por Andrés Domínguez Almansa e Antonio Somoza Cayado, nº 2300 (Bueu: 9-1-2008).
649 Santiago Vega Sombría, *La política del miedo*, 52.

anterior Orde, seguiu o ditado pola Lei, do 10 de febreiro de 1939[650]. Dous suxeitos intermediarios atopáronse neste situación, pero só un deles sufriu algún tipo de sanción e comezan moito antes de 1939. **Claudiano García Santaclara** tiña unha farmacia na vila inaugurada a comezos do século XX, negocio que conxugou co posto de farmacéutico municipal, tras ser nomeado en 1924[651]. Despois do Golpe, foi suspendido o 11 de agosto de 1936 por orde gobernativa, feito que non impediu que colaborase nas doazóns locais para o exército e as milicias. Quizais, incluso, ambos feitos teñan algo que ver e o donativo buscase, dalgún xeito, unha aproximación aos novos poderes na busca da aceptación e do distanciamento do grupo perseguido. O certo é que se atopaba nunha situación moi susceptible cando no mes de setembro de 1936 é chamado a prestar declaración en dous xuízos. No primeiro, declarou sobre a requisa de armas efectuada o 21 de xullo de 1936 e, en consonancia con todas as declaracións efectuadas nun primeiro momento, describiu dun modo neutro e aséptico dito procedemento sen emitir argumentos explícitos a favor nin en contra dos encartados[652]. Na segunda causa, declarou sobre unha «das anomalías» que chamaron a atención do Garda Civil que instruíu o atestado contra o encartado, Manuel López, o feito de efectuar compras por medio de vales. Claudiano García declara que o acusado, en datas próximas ás eleccións de febreiro pagoulle no seu establecemento cun vale dos enviados polo Frente Popular para recadar fondos para a campaña electoral. O feito é tan insignificante que foi pasado por alto, no resumo da autoridade xudicial, moito máis interesada en efectuar unha acusación relacionada coa recollida de armas[653]. Exemplos como os do farmacéutico, dan conta de que as declaracións, por tanto, non buscaron funcionar como un medio de troco para librarse de situacións comprometidas coas autoridades golpistas.

Claudiano García seguiu estando no punto de mira dos novos poderes, pois, a mediados de 1937, volve a ser sancionado por orde da Delegación de Orde Pública, a raíz do Decreto nº 108[654]. A mecánica que motiva o seu agravio ven dada por unha trama persecutoria planificada e verticalmente dirixida, dende a cúpula da Junta de Defensa Nacional. O ano seguinte, a Inspección Provincial de Sanidade ordena á corporación municipal que sexa reposto no cargo e que se lle reintegren os haberes correspondentes a dito período, que abrangueu cerca de ano e medio[655]. Houbo certa controversia, dentro da corporación, á hora de determinar a contía a devolver, en función da primeira ou da segunda suspensión. Finalmente, acórdase devolver o salario íntegro e, dende mediados de 1938, volve a constar como activo no seu posto municipal[656]. Tras a guerra, incoáselle un expediente de responsabilidades políticas que lle inmobiliza a libre disposición dos seus bens ata que foi declarado absolto[657]. A pesar do observada que foi a súa traxectoria

650 «Ley de 10 de febrero de 1939 fijando normas para la depuración de funcionarios públicos», *BOE*, nº 45 (14-2-1939), 856-859.
651 AMBu, «Cadros de persoal (1937)», sin. 246-9. *Diario de Galicia*, 16-6-1909, 2.
652 AIMNOR, «Causa 1363/36», folio 6.
653 AIMNOR, «Causa 728/36», folios 2 e 3.
654 AMBu, «Cadros de persoal» 246-9 (1937). *El Pueblo Gallego*, 23-8-1936, 11.
655 AMBu, «Actas do pleno municipal», sin. 35-1 (23-3-1938 e 13-4-1938). AMBu, «Expedientes disciplinarios (1938-1951)», sin. 281-5 (12-5-1938).
656 AMBu, «Cadros de persoal (1938)», sin. 2619-16; «Cadros de persoal (1937-1955)», sin. 246-10.
657 *El Pueblo Gallego*, 28-9-1941, 5.

durante a retagarda, en 1943 constaba na xefatura local de FET-JONS de Bueu como un «adherido que no ha prestado ningún servicio»[658]. Logrou manter en activo a súa farmacia durante boa parte da ditadura ata que falece en 1996, despedido por toda a comunidade «siendo toda una institución en esta villa de Bueu»[659].

Ignacio Lis Lombos foi médico de asistencia pública publicitaria municipal dende 1911[660]. Despois do 18 de xullo de 1936 é nomeado membro da xunta local de Primeira Ensinanza e delegado local de Sanidade[661]. Nese mesmo ano, adhírese a Falange e un ano despois, alega méritos para ascender á categoría de militante, dentro da mesma organización[662]. De forma paralela, pasa a colaborar en numerosas subscricións e donativos en favor do exército, das milicias, dos feridos de guerra ou da construción dunha «Cruz aos Caídos»[663]. En canto á súa visibilidade na esfera pública e ao prestixio derivado da súa profesión, Ignacio Lis foi un dos prototipos das «forzas vivas» —entendidas como persoas significadas dentro da comunidade— que foron chamadas a participar nas causas militares incoadas, a partir de xullo de 1936.

Na primeira ocasión, faino en calidade de veciño para deixar constancia das actuacións sobre a requisa de armas do día 20 de xullo. Describe o suceso dun xeito aséptico, pacífico, sen altercados e sen manifestar ningunha acusación explícita[664]. A segunda declaración ten lugar, a finais de 1937, baixo un rol diferente, en calidade de profesional da Medicina, certifica o grave estado de saúde do encartado e solicita o correspondente traslado ao hospital de Pontevedra[665]. A poucos días desta declaración era sinalado polo delegado local de FET-JONS como un dos individuos «que por sus cualidades y aptitudes lo considero más señalado para la Alcaldía»[666]. Descoñecemos o tipo de negociacións que houbo en privado, pero, na corporación local que toma posesión o 30 de decembro de 1937, non aparece o seu nome e si o do seu fillo, Ignacio Lis Alonso, como vogal e primeiro tenente da Alcaldía.

Na mesma liña, en 1943, FET-JONS valora a situación dos seus afiliados e adheridos das delegacións locais e, sobre o médico bueuense, afirman que «se dedicó a los trabajos de su profesión negándose repetidamente a satisfacer la cuota de afiliado por parecerle excesiva, no posee espíritu falangista alguno y no se le considera apto para puestos»[667]. En consecuencia, a dobre desvinculación, con respecto a un posto no poder local e á cooperación con FET-JONS, indica que, a pesar do interese en manter unha certa imaxe

658 AHPPo, «Miembros de la jefatura local de Bueu que prestan juramiento (1943)», sin. 181.
659 *El Pueblo Gallego*, 8-11-1964, 8; 1-6-1966, 10.
660 AMBu, «Cadros de persoal (1937)», sin. 246-9.
661 AHPPo, «Correspondencia (1936-1938)», sin. 193. «Acta de constitución de la Junta local de 1ª Enseñanza. Bueu», *BOPPo*, nº 257 (7-10-1936).
662 AHPPo, «Correspondencia oficial (1938)», sin. 1; «Miembros de la jefatura local de Bueu que prestan juramiento (1943)», sin. 181; «Relación de militantes de la jefatura local de Bueu en diciembre de 1940», sin. 181; «Correspondencia oficial (1936-1938)», sin.193.
663 *El Pueblo Gallego*, 23-8-1936, 11; 8-8-1937, 11; 23-1-1940, 7.
664 AIMNOR, «Causa 1363/36», folio 12.
665 AIMNOR, «Causa 364/37», folio 2.
666 AHPPo, «Correspondencia oficial (1936-1938)», sin. 193.
667 AHPPo, «Correspondencia oficial (1932-1945)», sin. 188.

pública de sintonía cos novos poderes, esta foi moi superficial e con poucas responsabilidades compartidas. A pesar desta convivencia descafeinada cunha implicación directa na violencia golpista, Ignacio Lis Lombos mantivo o seu posto de médico municipal durante toda a retagarda e a posguerra, ata que falece en 1944[668].

Unicamente un dos seus tres fillos actuará como intermediario. Posteriormente veremos que tipo de perfil representa José Lis Alonso, pero é interesante contrapoñelo coa traxectoria de seu pai e dos seus irmáns. **Ignacio Lis Alonso**, estudou a carreira de Medicina, e tras acceder á corporación local é nomeado xefe local de FET-JONS en 1938. De forma paralela, traballaba como médico ao lado de seu pai e, cando el falece, faise cargo da súa carteira de clientes. Durante a retagarda e a inmediata posguerra, tivo os cargos de xefe local do departamento médico de FET-JONS e da Delegación local, foi delegado do Frente de Juventudes e tamén de Información e Investigación, ata que, en 1943, aglutina o mando da primeira tenencia da Alcaldía, da Xefatura do Servizo local de Sanidade do Frente de Juventudes e da asesoría médica local de Auxilio Social[669]. Tras o paso de varias xeracións, no recordo comunitario actual, quedou o pouso dun home que desempeñou a profesión «con adicación (sic.) total e sen descanso, todos e cada un dos días do ano (...) nunha época na que os honorarios do médico non existían e moitas veces cobraban en especies»[670]. O seu irmán, **Luis Lis Alonso,** na década dos anos corenta, tamén sería o xefe local de FET-JONS. Sobre a súa actuación antes do 18 de xullo de 1936, cando presta xuramento na xefatura loca,l en 1943, sinala que «asistí a todas las reuniones clandestinas de Falange para las que fui citado por el entonces jefe, Antonio Cerviño. Soy miembro fundador de las Jons locales, salí voluntario en la legión gallega, pasando más tarde al ejército en donde estuve hasta terminada la guerra»[671]. Félix Lis Alonso, o menor dos irmáns, licenciouse en Dereito antes do Golpe de 1936, pero a guerra civil truncou o seu destino profesional. Pasou a prestar servizos en varias frontes, como cabo de arma de artillería, e, ao finalizar a contenda, foi nomeado xefe local de FET-JONS de Bueu, cargo que compartiron os catro irmáns en diferentes momentos da retagarda e da posguerra[672].

Outros grupos da sociedade experimentaron unha situación similar á maioría dos funcionarios municipais explicados anteriormente. É dicir, compatibilizaron declaracións positivas, sobre os encartados nos xuízos, con traxectorias vitais en ascenso. Todos eles teñen un perfil socioeconómico variado, pois eran empregados, grandes e pequenos industriais, xunto con xente do mundo do Dereito. **Manuel Rodríguez**

668 AMBu, «Actas do pleno municipal (1941-1948)» (30-11-1944), https://atopo.depo.gal/Record/arc.SES_5_0000072448 [28-8-2020]. AMBu, «Cadros de persoal (1937-1955)», sin. 246-10.

669 AHPPo, «Miembros de la jefatura local de Bueu que prestan juramiento (1943)», sin. 181; «Correspondencia oficial», sin. 163 (27-5-1938).

670 David García, «Las caras de las nuevas calles de Bueu», *Faro de Vigo*, 23-2-2012, https://www.farodevigo.es/o-morrazo/2012/02/23/caras-nuevas-calles-bueu-17682307.html [26-10-2020].

671 AHPPo, «Miembros de la jefatura local de Bueu que prestan juramiento (1943)», sin. 181; «Expediente constitución gestora de Bueu», sin. 25 (4-11-1946).

672 *El Pueblo Gallego*, 30-5-1940, 2. AHPPo, «Miembros de la jefatura local de Bueu que prestan juramiento (1943)», sin. 181.

Riveiro, á altura de 1936, era propietario e encargado na fábrica de Antonio Alonso Hijos, unha empresa dedicada ao mundo conserveiro e asentada en Bueu, na década dos anos vinte, tras facerse coa antiga fábrica de salgadura de Pescadoira. Durante a década seguinte converteuse nunhas das principais conserveiras españolas, xunto aos Massó, e, tras a contenda, os seus beneficios duplicáronse de forma exponencial cun balance económico que duplicaba ao de preguerra[673]. Na causa instruída contra o exalcalde, José Gómez de la Cueva, declara sobre a folga, do día 20 de xullo de 1936, que:

> en ocasión de encontrarse en la vía pública acompañado de sus convecinos José María Massó García y Attilio Gaggero Moresco, se les acercó el entonces alcalde de este ayuntamiento. José Gómez de la Cueva y como existían rumores de huelga, les hizo presente que las fábricas podían seguir trabajando hasta terminar el pescado que habían adquirido, pues él les garantizaba el mantenimiento del orden, continuando el trabajo en completa normalidad[674].

Posteriormente, a mediados de outubro de 1936, foi sinalado polo alcalde-delegado de Bueu como unhas das «persoas de moralidad absoluta que por razón de sus actividades, significación y entusiasmo por el movimiento salvador de España, pueden estimarse de valiosa y leal cooperación a la labor administrativa dada su competencia y austeridad»[675]. Descoñecemos cales foron os parámetros para medir unha aproximación ao proxecto golpista, pois Manuel Rodríguez non actúa como acusador na causa militar, non se afilia á xefatura local de FET-JONS ata 1939 e non consta que prestara ningún servizo, en relación ao «Glorioso Movimiento Nacional»[676]. A pesar de todo, consta como vogal da corporación municipal, a finais da década dos corenta[677].

Attilio Gaggero foi un empresario que chega a Bueu con cinco anos, xunto coa súa famili,a procedentes de Xénova. O motivo da viaxe residía no encargo que traía o seu pai, Emilio, de envasar e exportar anchoa para o seu país de orixe. Era unha familia pertencente á nacente burguesía industrial que mantiña un estilo de vida acomodado —Figura 26—. Attilio medrou inmerso nos negocios do seu proxenitor, que deixou, antes de morrer, unha fábrica de salga que, posteriormente, se convertería en conservas[678]. En 1914 faise cargo, de forma definitiva, do negocio familiar e asóciase con Ángel Nabone para fundar a empresa que estaba activa a mediados de 1936. Tras a I Guerra Mundial, asume, de forma individual, a propiedade dun centro fabril que entraría nunha importante fase de desenvolvemento, durante a República, cun importante volume de exportacións, máis alá do mercado nacional[679]. En definitiva, dito empresario, xunto cos

673 Xoán Carmona Badía, «Antonio Alonso: La más antigua de las conserveras gallegas» en *Las familias de la conserva. El sector de las conservas de pescados a través de las sagas familiares*, coord. e dir. Xoán Carmona Badía (Pontevedra: Deputación de Pontevedra, 2011), 160-187.
674 AIMNOR, «Causa 1363/36», folio 3r.
675 AMBu, «Expediente de cese do alcalde José Gómez de la Cueva e toma de posesión do novo alcalde Sr. Camilo Davila Davila, debido ó estallido da Guerra Civil (1936)», sin. 11-29.
676 AHPPo, «Relación de militantes de la jefatura local de Bueu en diciembre de 1940», sin. 181; «Miembros de la jefatura local de Bueu que prestan juramiento (1943)», sin. 181.
677 AHPPo, «Conclusiones del Consejo Nacional de jefes provinciales», sin. 44 (9-11-1949).
678 José Manuel Dopazo Entenza e Claudio S. Lamosa Quinteiro (coords.), *Lembranzas de 1890 a 1945. Bueu* (Bueu: Club Golfiños, 2014), 68.
679 *El Pueblo Gallego*, 6-10-1935, 53.

irmáns Massó e Manuel Rodríguez —en representación da saga Alonso— eran as tres principais figuras da industria local á altura do verán de 1936 e todas elas estaban vinculadas ao mundo da conserva.

Figura 26. A familia Gaggero Moresco no seu domicilio particular en Bueu. 1910 ca.

Fonte: José Manuel Dopazo Entenza e Claudio S. Lamosa Quinteiro (coords.), *Lembranzas de 1890 a 1945. Bueu* (Bueu: Club Golfiños, 2014), 69.

No xuízo instruído contra o exalcalde, Attilio Gaggero declara sobre a folga do día 20 de xullo nos mesmos termos que os seus colegas de profesión, Manuel Rodríguez e José María Massó. Unicamente engade que o peón do concello foi a recollerlle unha escopeta de caza, por orde da Alcaldía e ambos procesos foron descritos en termos pacíficos, como meros trámites burocráticos[680]. Non volverá a declarar noutros xuízos militares, pero manifestará outro tipo de accións que denotan unha certa interese en cooperar cos novos poderes insurrectos. Participa en donativos voluntarios para o exército e as milicias e, tamén, doará unha partida de cartos para o presuposto de gastos do concello, xunto con outros empresarios do sector do polbo[681]. Mantén, tamén, certo contacto coa Delegación local de FET-JONS, pois consta como adherido nos recibos das cotas extraordinarias de 1938. A pesar de que foi proposto para ser dado de baixa, en 1943, debido a que «se dedicó a los trabajos de su profesión no acudiendo a ningún llamamiento de los que se hicieron y por su actuación de censura y crítica hacia nuestras organizaciones»[682], foi depurado favorablemente, en 1945, tras realizar servizos de patrulla e vixilancia na localidade[683]. Ningún dos feitos anteriores pode asociarse directamente coa declaración positiva sobre a actitude de José Gómez á fronte da Alcaldía. Máis ben todo o contrario, a prensa dos anos sesenta recollía a continuidade dos tres grandes conserveiros locais no cumio socioeconómico da comarca[684].

Víctor Carballo Castiñanes fora alcalde na ditadura de Primo de Rivera, pero pouco se coñece acerca desta figura no plano sociopolítico, máis alá da rexencia dunha taberna

[680] AIMNOR, «Causa 1363/36», folio 3r.
[681] *El Pueblo Gallego*, 23-8-1936, 11. AMBu, «Actas do pleno municipal (1937-1941)», sin. 35-1 (14-12-1938.
[682] AHPPo, «Correspondencia oficial (1932-1945)», sin. 188 (1943).
[683] AHPPo, «Miembros de la jefatura local de Bueu que prestan juramiento», sin. 181 (1943); «Relación de camaradas que pertenecen a la jefatura local de Bueu y provincial de Pontevedra que han sido depurados favorablemente», sin. 57 (1945); «Relación de los recibos de la cuota extraordinaria de 1938-Adheridos», sin. 57.
[684] *El Pueblo Gallego*, 25-6-1961, 34.

local[685]. Tras o Golpe de xullo de 1936 foi dado de alta en Falange, prestou servizos como Garda Cívico e participou en donativos voluntarios para o exército e as milicias[686]. A inicios de 1937 instrúenlle unha causa militar ao bueuense, Jacinto González, por «dedicarse a recoger a los vecinos de Bueu y conducirlos a la capital con armas el día del movimiento nacional en Pontevedra». Foi chamado a declarar e, sobre a súa actuación, sinala que o coñece, por ser veciños desde pequenos, e que «lo tiene considerado como un buen muchacho que nunca intervino en nada, que nunca le vio en manifestaciones ni sabe que haya provocado a nadie y que últimamente andaba con los elementos del Frente Popular»[687]. Despois da guerra, foi sancionado pola primeira autoridade civil de Pontevedra por incumprir normas relacionadas co abastecemento[688]. Da súa traxectoria pode deducirse que Víctor Carballo conviviu, como tantos outros, na violencia que empapou todos os aspectos da vida cotiá, a partir do verán de 1936.

Unha traxectoria similar foi a experimentada por **Francisco Domínguez Cabanillas,** comerciante, alcalde durante a ditadura de Dámaso Berenguer e consogro do médico, Ignacio Lis Lombos[689]. Tras o 18 de xullo de 1936, participou nos servizos de patrullas e gardas baixo as ordes de Falange, organización na que se dá de alta ese mesmo ano[690]. A mediados de novembro de 1936, foi chamado a declarar no consello de guerra por delito de rebelión contra Antonio Villaverde e, ao respecto, sinala que «es un hombre trabajador, que se dedicaba, como chofer, a transportar carga de Cangas y Bueu a Pontevedra, manifestando asimismo a preguntas del señor fiscal que es hombre de izquierda, lo que le consta por observación»[691]. Cara a finais de 1937, foi denunciado e sometido a deliberación pola Xunta Provincial de Abastos, xunto con outros comerciantes de Bueu, pero non chegou a ser sancionado. Posteriormente, foi nomeado delegado local do Negociado Informativo do Combatente e, finalmente, foi designado como fiscal suplente, na posguerra[692].

Se retomamos a implicación da familia Lis nas declaracións dos xuízos instruídos durante a contenda, a descendencia do médico municipal, Ignacio Lis Lombos, que participa nos consellos de guerra, está representada por **José Lis Alonso**. Curiosamente, foi un dos dous únicos exemplos de intermediarios que dan conta dunha situación inversa á sinalada anteriormente: perfís que tras manifestar declaracións de tipo negativo se viron no punto de mira da Xefatura de FET-JONS. Ambos presentan certos matices que é necesario explicar. No primeiro caso, o fillo maior de Ignacio Lis Lombos:

> el 18 de julio salió de esta para presentarse a las autoridades del polígono de Marín siendo destinado a Pontevedra a las órdenes del capitán Pardo. Más tarde y por orden superior

685 *El Correo Gallego*, 11-11-1923, 11.
686 *El Pueblo Gallego*, 3-9-1936, 9. AHPPo, «Miembros de la jefatura local de Bueu que prestan juramiento», sin. 181 (1943).
687 AIMNOR, «Causa 728/37», folio 16.
688 *El Compostelano*, 9-9-1940, 4.
689 *El Ideal Gallego*, 8-4-1930, 1. *Hoja oficial del lunes*, 1-9-1952, 2.
690 AHPPo, «Miembros de la jefatura local de Bueu que prestan juramiento», sin. 181 (1943); «Relación de militantes de la jefatura local de Bueu en diciembre de 1940», sin. 181.
691 AIMNOR, «Causa 970/36», folio 42.
692 *El Pueblo Gallego*, 23-11-1937, 4; 20-1-1938, 2; 22-11-1941, 6.

> vino a esta para ayudar a fundar las Jons locales. Por órdenes superiores se encargó de la dirección de la fabricación de bombas y otro material de guerra en la fábrica de Massó Hermanos de ésta, con el grado de sargento. Fue jefe local de milicias, delegado sindical local, jefe local del partido[693].

A principios de 1940, na causa contra Antonio Miranda, declara que «en su aspecto político-social, deja bastante que desear, por ser de ideas extremistas, sabiendo que fue socio de la Juventud Socialista y directivo en otras sociedades de resistencia, habiendo actuando siempre en pro de sus ideales». Ademais, involúcrao na participación do feito que se investiga en autos —a voadura da ponte de Veireses—, segundo o «rumor público»[694]. A pesar desta dilata traxectoria á veira dos novos poderes, foi considerado polas autoridades de FET-JONS como un individuo que «carece absolutamente de disciplina y espíritu falangista, haciendo caso omiso de las concentraciones y actos, concepto regular, se dedicó a los trabajos de su profesión, por su poco celo se propone que pase a adherido»[695]. Non obstante, no relativo ao seu rol profesional, en 1941, era o xefe dos talleres mecánicos da fábrica dos Massó en Cangas, unhas das máis punteiras a nivel estatal[696].

Pero non debemos perder a perspectiva, as declaracións negativas non prexudicaron as traxectorias vitais dos individuos, pero tampouco «limparon» o expediente daquelas persoas que a cúpula de FET-JONS considerou pouco comprometidas co «Glorioso Movimiento Nacional». De feito, a promoción vital foi posible co suposto lastre que puido ser unha actitude pasiva no golpe de Estado ou a defensa dun encartado acusado de rebelión militar, tal e como veremos no seguinte caso.

Gaspar García Massó, foi un industrial, membro da coñecida familia de orixe catalán establecida en Bueu, dende principios do século XIX. Foi un dos responsables da expansión da conserveira, dentro e fora de Galicia, acadando unha notoria presenza pública na esfera social da época. A comezos do século XX era presidente da asociación Liceo Casino de Bueu e presidente da Unión de Fabricantes de Conservas de Galicia[697]. No eido político, foi deputado provincial[698], pertenceu a Unión Patriótica e Acción Popular e foi afiliado ao Partido Galleguista[699]. A partir do 18 de xullo de 1936, «no ha prestado servicios durante el Glorioso Movimiento Nacional (…) en principio, (mantuvo) una actitud pasiva, solicitando su ingreso en Falange poco después y le fue denegado»[700]. A principios do mes de decembro de 1936, foi chamado a declarar no xuízo contra o exalcalde, José Gómez de la Cueva. Ambos formaban parte dun mesmo círculo social que compartía certas inquedanzas e preocupacións e, ademais, tiña como punto de encontro a casa do seu amigo, en Bueu, o debuxante, Federico Ribas. Este era un lugar

693 AHPPo, «Miembros de la jefatura local de Bueu que prestan juramiento», sin. 181 (1943).
694 AIMNOR, «Subcausa 1363/36», folio 38.
695 AHPPo, «Correspondencia oficial (1932-1945)», sin. 188.
696 *El Pueblo Gallego*, 30-7-1941, 2.
697 *El Pueblo Gallego*, 3-11-1932, 1; 10-1-1936, 2.
698 *El Pueblo Gallego*, 17-5-1929, 6.
699 AHPPo, «Miembros de la jefatura local de Bueu que prestan juramiento», sin. 181 (1943); «Correspondencia oficial (1932-1945)», sin. 188.
700 AHPPo, «Miembros de la jefatura local de Bueu que prestan juramiento», sin. 181 (1943).

que acollía faladoiros de xente do mundo intelectual, como Rómulo Gallegos, Maruja Mallo, Kasado, Castelao e outros membros do grupo galeguista local[701].

Sobre a honorabilidade do encartado, «la considera muy elevada, habida en cuenta entre otras, la circunstancia de que, por vivir dicho individuo una vida muy modesta, aquella resaltaba todavía más». En relación aos antecedentes políticos, «lo considera un afiliado al partido galleguista, de carácter avanzado, colaborador de *El Pueblo Gallego* con tendencia azañista en sus escritos. Que no lo considera hombre de acción, ni ascendiente entre las masas» e insiste en que tratou de disuadir a aqueles que foron armados en camións a defender Pontevedra do ataque militar. Con respecto á súa actuación como alcalde, «no era sino un testaferro del Frente Popular, cuyos verdaderos dirigentes eran otros»[702]. O testemuño de Gaspar Massó, advertido da «obligación que tiene de decir la verdad y de las penas señaladas por la Ley al reo de falso testimonio» deu datos moi precisos, pero descoñecidos para ninguén, sobre a personalidade política galeguista do encartado. Tamén defendeu a súa inocencia, en relación á súa actuación como líder local os días do Golpe e esquivou a súa implicación co Frente Popular, mediante unha estratexia que nos resulta coñecida. Reorientou a responsabilidade da dirección da coalición republicana cara ao extenente de alcalde, Francisco Piñeiro, e o secretario do Partido Comunista de Bueu, José de la Torre, ambos «paseados» dous meses atrás[703].

Tal e como vemos, non se observan indicios dun activo compromiso e implicación na violencia golpista, todo o contrario, debido ás súas accións e comportamentos durante a retagarda e inmediata posguerra, foi considerado, polas autoridades de FET-JONS, cun concepto regular, pois «en cuanto a su amor y disciplina falangista, no se le cree con la suficiente como para pasar a la categoría de militante, debiendo, por tanto, de continuar en la categoría de adherido»[704]. Esta situación non impediu que, tras a conversión da S.A. familiar nunha empresa colectiva, a inicios dos anos trinta, a súa traxectoria profesional continuase en alza:

> Con Gaspar Massó García (sic) como gerente, la empresa Massó Hermanos S.A. vivió una etapa de gran esplendor. Los años de la Guerra Civil fueron eufóricos en cuanto a ventas, pues las conserveras gallegas sirvieron sus suministros a los lugares ocupados por los nacionales. La empresa Massó continuó la expansión, tanto de las propias instalaciones de la firma, como del número de barcos[705].

Tampouco foron máis numerosas as traxectorias vitais que compaxinaron un ascenso cunha declaración negativa, en lugar que cunha positiva. Máis ben, foi todo o contrario; pois, fronte á maioría dos suxeitos que analizamos anteriormente —dende José

[701] Lois Pérez Leira: «Federico Ribas, un artista xenial», en Confederación Intersindical Galega, Vigo, 2-8-2004, www.galizacig.com [26-2-2021].
[702] AIMNOR, «Causa 1363/36», folio 81.
[703] Base de datos «Nomes e Voces», http://vitimas.nomesevoces.net/ [3-7-2020].
[704] AHPPo, «Correspondencia oficial (1932-1945)», sin. 188.
[705] Mª Luisa Muñoz Abeledo, «Los Massó. Dos siglos y cuatro generaciones de dinámica empresarial» en *Las familias de la conserva. El sector de las conservas de pescados a través de sus sagas familiares*, dir. e coord. Xoán Carmona Badía (Pontevedra: Deputación de Pontevedra, 2011), 114-145 (134).

Fernández ata Ignacio Lis Lombos— unicamente dous bueuenses experimentaron dita traxectoria.

Manuel Omil Pousada era un industrial local, vencellado ao mundo da música e propietario dun salón de baile coñecido como «O baile do Piringallo». Nos anos trinta funcionaba como unha terraza ao aire libre cun palco, pero na década seguinte converteríase nunha gran sala de festas de maior envergadura[706]. Tras o 18 de xullo de 1936, encádrase na Garda Cívica e, tras o Decreto de Unificación de FET-JONS[707], solicita o ingreso na organización apelando a determinados méritos. Os argumentos sinalados xiraron en torno, por un lado, ao seu compromiso persoal «habiendo prestado todos los servicios que me encomendaron de día y de noche»; e por outro, á súa implicación familiar[708]. Manuel Omil invoca o «mérito» de ter dous fillos en Falange e un deles, Salvador Omil Estévez, encadrado como voluntario no polígono de Janer de Marín, pois «a pesar de no haber ingresado anteriormente en Falange no por eso dejaron de estar a nuestro lado»[709]. Ao ano seguinte, pagou a cota extraordinaria como militante de FET-JONS e foi depurado favorablemente, en 1945, na categoría de militante[710]. A integración con éxito do industrial nas filas de FET-JONS vai da man da gran proxección alcanzada polo seu negocio en Bueu. Durante a ditadura converteuse en todo un referente musical da época e a súa vida prolongouse máis alá do século XX con actuacións de artistas icónicos, como Albano, Manolo Escobar ou Julio Iglesias[711].

Agora, ben, para buscar a relación entre estas variables e o seu comportamento intermediario nas causas militares, é preciso fixarse na cronoloxía dos feitos. A súa primeira declaración ten lugar no mes de agosto de 1937 no xuízo por deserción contra Eugenio Cabanelas. Nela indica que a ausencia do encartado se debe a un cambio de residencia realizado catro anos atrás, polo que, a pesar de ser un discurso neutro, en canto a forma, supón confirmar a coartada do acusado, na práctica[712]. A segunda e última declaración de Manuel Omil, dáse, a principios de 1940, na subacausa contra o «fuxido», Antonio Miranda. Varios puntos do seu testemuño levaron a outorgarlle un cariz negativo. En primeiro lugar, o feito de asociar os antecedentes políticos do encartado cunha conduta contraria á esperada —«buena»— e; en segundo lugar, facelo responsable

706 David García, «El final de un Paraíso de varias generaciones», *Faro de Vigo*, 28-05-2006, https://www.farodevigo.es/o-morrazo/2006/05/28/final-paraiso-generaciones-18228642.html [19-1-2021].
707 *BOE*, nº 182 (20-4-1937).
708 AHPPo, «Correspondencia oficial (1936-1938)», sin. 193.
709 AHPPo, «Correspondencia oficial (1936-1938)», sin. 193; «Expedientes personales militantes, Abilleira-Pereira: Salvador Omil Estévez (1937-1950)», sin. 55; «Relación de militantes de la jefatura local de Bueu en diciembre de 1940», sin. 181.
710 AHPPo, «Relación de camaradas que pertenecen a la jefatura local de Bueu y provincial de Pontevedra que han sido depurados favorablemente (1945)», sin. 57.
711 David García, «El final de un Paraíso de varias generaciones», *Faro de Vigo*, 28-5-2006, https://www.farodevigo.es/o-morrazo/2006/05/28/final-paraiso-generaciones-18228642.html [29-10-2020].
712 ANFER, «Causa 364/37», folio 8.

dun dos actos que foron tipificados, polos bandos de guerra, como susceptibles de ser xulgados polo delito de rebelión[713].

En definitiva, a incorporación de Manuel Omil a FET-JONS e o inicio do seu ascenso profesional déronse antes de emitir unha declaración negativa con tons acusatorios. Ademais, o seu negocio pasou por varias amoestacións que, a pesar de que non foron tan importantes como para enturbar a liña xeral de éxito, si supuxeron algúns inconvenientes. Por exemplo, a sanción imposta, a finais de 1943, polo Goberno Civil sobre o peche do local durante dous meses e o pago de 1.000 pesetas por desobedecer as disposicións que regulan os horarios de funcionamento e o acceso a menores dos salóns de baile[714]. Precisamente, as declaracións negativas tampouco funcionaron como un mecanismo de contención deste tipo de agravios, nin foron elementos que permitiron a inclusión da sociedade na «comunidade da Vitoria».

A traxectoria do bueuense, **Avelino Carballo Pousa,** permítenos seguir profundando no papel das declaracións acusatorias na dinámica violenta e na conformación dunha nova sociedade. Dende un primeiro momento, contribuíu coas forzas golpistas por medio da participación nos donativos para o exército e as milicias[715]. Pouco despois, a mediados de outubro de 1936, foi chamado a declarar na causa contra Antonio Villaverde Hermida, acusado de rebelión. O feito no que se ve involucrado —e sobre o que presta testemuño dito intermediario— está relacionado co recrutamento de xente en Bueu para ir a defender a República á capital pontevedresa, o 20 de xullo de 1936. Todos os individuos que declaran sobre esta cuestión coinciden en que o acusado achegouse a eles armado para solicitar a súa presenza e que «si bien llevaba una pistola en la mano, no amenazó». Pola contra, Avelino Pousa é o único dos declarantes que non se atopaban detidos que sinala que «encañonado con una pistola le dijo que había que ir al Ayuntamiento de Bueu, pero a pesar de esta amenaza, el declarante se negó rotundamente y no fue»[716].

Durante a guerra foi mobilizado, dende febreiro de 1938 ata agosto de 1939, foi recadador de cédulas persoais a cargo da Deputación e, posteriormente, accedeu ao cargo de subadministrador provisional da lonxa de Bueu por libre nomeamento, o 1 de outubro de 1943. Tras solicitar a corporación municipal o aumento dunha praza de oficial 3º ou auxiliar, por considerar insuficiente o persoal, é nomeado para tal cargo, no mes outubro de 1944. No seu expediente como funcionario municipal constará definido como «activo y laborioso», uns méritos que poderían estar derivados —dentro do marco cronolóxico— da lóxica de premio, veremos se este foi un feito illado ou unha constante[717].

Por último, debemos incluír unha reflexión acerca das declaracións que prestaron individuos que se atopaban nunha situación de vulnerabilidade vital, a consecuencia da xustiza militar. Dende o punto de vista metodolóxico seleccionado, non se optou por

USC UNIVERSIDADE DE SANTIAGO DE COMPOSTELA

713 AIMNOR, «Subcausa 1363/36», folio 8.
714 *El Pueblo Gallego*, 9-11-1943, 1.
715 *El Pueblo Gallego*, 3-9-1936, 9.
716 AIMNOR, «Causa 970/36», folios 20-24.
717 AMBu, «Cadros de persoal (1938)», sin. 2619-16.

incluír ás propias vítimas procesadas en cada causa como perfís intermediarios, pois atopábanse nunha situación que, de partida, radicaba, en gran medida, da dos demais declarantes. Con todo, si se considerou conveniente ter en conta, na nosa análise de actitudes intermediarias, a aqueles suxeitos que, a pesar de estar involucrados en diferentes fases dun procedemento militar —como detido, inculpado, procesado ou condenado—, prestan declaración noutro xuízo alleo, contra outros veciños. Interésanos comprobar que tipo de declaracións manifestan e, tamén, se existe algunha relación entre elas e a súa condición persoal, na que a súa propia experiencia vital se atopa directamente en perigo.

Observamos diversas traxectorias persoais de veciños de Bueu que nos permiten achegarnos a dito fenómeno; unha delas é a de Ricardo Gómez Buceta. A mediados de xullo de 1936 era pai de familia numerosa, traballaba como administrador e depositario de arbitrios no concello e estaba afiliado ao Partido Galeguista[718]. Movíase nuns círculos políticos e culturais, públicos e moi activos, ao igual que o alcalde, José Gómez de la Cueva, con quen mantiña unha relación de íntima amizade. A súa sobriña recorda que «súas irmáns eran amigas de miña nai e miña tía, éramos todos como una familia… Cuevas sempre viña a casa tomar o café e tomar o viño»[719]. Tras o Golpe, moitos dos seus compañeiros e veciños foron encartados, de forma colectiva, na maior causa instruída na contorna baixo a acusación de «rebelión». Neste marco, el participou en calidade de espectador, a comezos de decembro de 1936, pero veremos baixo que contexto. O 28 de outubro, foi suspendido de emprego e soldo no seu cargo no concello, a consecuencia dunha inspección que derivou nun suposto descuberto nas arcas municipais. Foi relevado na depositaría de arbitrios, por Antonio Cerviño, e na administración de dita sección, por José Collazo, sendo considerados ambos «personas idóneas y de buenos antecedentes a juicio del ayuntamiento». En realidade, os dous foron figuras locais que cobraron pulo na esfera pública, tras xullo de 1936, debido á súa participación e implicación na violencia[720]. Un mes despois, Ricardo solicita á corporación a revogación de tal suspensión por carecer de argumento, pero é denegada ata que «os expertos» determinen unha resolución.

O 7 de decembro atopabase á espera desta resolución, cando foi chamado a declarar no xuízo militar sobre a actuación do exalcalde, o día 21 de xullo de 1936. Na súa intervención apoia a coartada ofrecida polo propio acusado, na que sostén a súa inocencia ante a acusación de entregar a dinamita e os pistóns para voar a ponte de Bueu[721]. Uns quince días despois, tal e como recorda súa sobriña:

> o 23 de diciembre, ás 11 da noite, veñen a buscar a meu tío e marcháronse, nada máis… aos 3 días volveron para que fixeran unhas declaracións e Ricardo non volveu máis, e Cerqueiro e o municipal foron petarlles e díxolles que Ricardo non estaba nin no

USC UNIVERSIDADE DE SANTIAGO DE COMPOSTELA

[718] Base de datos de «Nomes e Voces», http://vitimas.nomesevoces.net/ [8-6-2020].
[719] Terra e Memoria, fondo Nomes e Voces, entrevista colectiva a Emilio Pais, Salvador Dopazo, Julio Gil Novas e Peregrina Piñón Buceta, realizada por Andrés Domínguez Almansa e Antonio Somoza Cayado, nº 2313 (Bueu: 23-4-2008).
[720] AMBu, «Actas do pleno municipal (1935-1937)», sin. 27-3 (28-10-1936 e 10-2-1937).
[721] AIMNOR, «Causa 1363/36», folios 77-79.

> ayuntamiento, nin no calabozo e miña tía volveuse loca (…) buscaron e rebuscaron e non apareceu, bueno… chamábanlle descarga cando os mataban e os tiraban e foi en Marín e meu tío sempre levaba un impermeable marrón e seu primo empezou a tirar do enterrador e…finalmente, polas señas díxolles que si, que estaba enterrado nese sitio, fixéronlle unha cruz e enterrárono alí, esa cruz quedou alí toda a vida e ninguén a quitou, dentro do cementerio de Marín[722].

A pesar de ser «paseado», o proceso de revogación do seu emprego no concello continuou e adquiriu perversos matices. A finais de 1936, foi reposto coa condición de abonar máis de 4.000 pesetas con motivo dun desorde na caixa de arbitrios[723]. O seu asasinato non deixou pegada documental, pois non se rexistrou a entrada no depósito de detidos e a súa «desaparición» non foi inscrita no Rexistro Civil, ata finais de agosto de 1937[724]. A corporación municipal «escusouse» na falta de presentación de Ricardo para separalo de forma definitiva do cargo, «a pesar de las notificaciones y comunicaciones que al efecto se le practicaron, llegando incluso al requerimiento inserto en el Boletín Oficial de la Provincia fecha once de enero último, por unanimidad se acuerda destituirle del cargo encaminado»[725]. A viúva de Ricardo, Josefa Loveira, envía una instancia ao concello, a mediados de 1937, e solicita a devolución da fianza ou garantía hipotecaria que pesa sobre varias fincas, achegada polo seu marido ante notario en 1927 para poder acceder ao cargo que mantiña[726]. Tempo despois, foi cancelada a hipoteca, pero a falsa débeda contraída co concello somerxe á súa familia na ruína económica, ata o punto de verse na necesidade de emigrar. Tempo despois, foilles reclamada, de novo, e a súa familia rematou pagando para limpar o nome de Ricardo[727].

Outros casos que nos permiten acceder a este tipo de casuísticas son os testemuños dos veciños que foron encausados, a mediados de setembro de 1936, José Gómez de la Cueva, Avelino Chapela Soliño e Manuel Graña Poseu. Todos eles tiñan en común que estaban sendo procesados, de forma conxunta —xunto outros veciños—, nunha causa incoada por delito de «rebelión» e, ademais, foron chamados a declarar noutra causa instruída previamente contra o bueuense, Antonio Villaverde Hermida —tamén polo delito de «rebelión»—, a comezos de outubro de 1936.

José Gómez era de orixe vigués pero trasládase para O Morrazo cando súa nai herda o pazo familiar, onde queda afincado e desenvolve unha importante traxectoria. Estaba afiliado ao Partido Galeguista e de profesión era xornalista. Co pseudónimo de Johan Carballeira popularizou moitos dos seus escritos reivindicativos de ton nacionalista,

---

722 Terra e Memoria, fondo Nomes e Voces, entrevista colectiva a Emilio Pais, Salvador Dopazo, Julio Gil Novas e Peregrina Piñón Buceta, realizada por Andrés Domínguez Almansa e Antonio Somoza Cayado, nº 2313 (Bueu: 23-4-2008).

723 AMBu, «Actas do pleno municipal (1935-1937)», sin. 27-3 (31-12-1936).

724 AMBu, «Libro rexistro de entrada e saída de presos (7-10-1927 ata 21-6-1971)», sin. 2688-19. Base de datos interna de «Nomes e Voces».

725 AMBu, «Actas do pleno municipal (1935-1937)», sin. 27-3 (10-2-1937).

726 AMBu, «Actas do pleno municipal (1935-1937)», sin. 27-3 (14-7-1937).

727 David García, «La falsa deuda de Ricardo Gómez Buceta», *Faro de Vigo*, 15-4-2010, https://www.farodevigo.es/o-morrazo/2010/04/15/falsa-deuda-ricardo-gomez-buceta-17852080.html [11-9-2020].

dende mediados de 1927[728]. Os seus derradeiros artigos, publicados antes do Golpe de 1936, xiraron en torno á problemática do prezo da sardiña, do Estatuto de Autonomía, da necesidade da pluralidade ideolóxica, da incorporación cidadá para a democracia e das críticas ás políticas personalistas e á corrupción[729]. No plano político, foi designado alcalde de Bueu, tras as eleccións de febreiro de 1936, e orientou a súa labor cara a resolución de problemas relacionados coa fiscalización municipal, a xestión da lonxa, as obras do porto, a fundación de escolas ou a readmisión de todos os obreiros despedidos por cuestións políticas e sociais[730].

Co golpe militar, foi cesado a finais de xullo de 1936 no seu cargo e, apenas dous meses despois, foi detido na prisión provisional da capital pontevedresa —situada na escola normal—, onde se lle instrúe un atestado por «auxilio á rebelión», en relación coa requisa de armas, levada a cabo nos primeiros días do Golpe. Nesta condición,, foi chamado a declarar, o 17 de outubro de 1936, na causa instruída contra Antonio Villaverde Hermida. No seu testemuño explica o desenvolvemento do Golpe en Bueu sen involucrar de xeito persoal e directo a ningún individuo. Sobre a acción concreta do acusado, emite unha declaración, considerada positiva, na que sinala que «no ha visto a Antonio Villaverde Hermida desde el día diecinueve por la tarde que andaba paseando con su novia hasta los primeros días de agosto que ya estaba vestido de militar»[731].

Avelino Chapela e Manuel Graña ingresan no depósito municipal o 6 de outubro de 1936 e o delegado de Orde Pública de Pontevedra ponos a disposición do gobernador civil. En función do atestado instruído pola Garda Civil, iníciase un proceso xudicial polo que, a comezos de decembro, son declarados procesados e, finalmente, executados a consecuencia dunha sentenza a pena de morte[732]. Ambos atópanse inmersos nesta situación cando foron chamados a declarar sobre Antonio Villaverde, o 13 de outubro de 1936, e a pesar de que os dous involucran ao acusado nos feitos da voadura da ponte de Beireses os primeiros días Golpe, fano de forma indirecta e con interesantes matices. Máis que indicar de forma concreta a súa intervención na execución da acción, poñen o acento en que foi Antonio quen lles obrigou a eles a participar no acto «rebelde» baixo punta de pistola. Ambas declaracións seguen unha mesma liña argumental, neste caso, Avelino manifesta:

> Que en la noche del veintidós al veintitrés de Julio pasado, cuando salía el declarante, acompañado de otros individuos de una taberna de esta localidad, se encontraron con varios individuos que les amenazaron pistola en mano, a fin de que les acompañaran, y más adelante se encontraron con el individuo llamado Antonio Villaverde Hermida quien, también con una pistola, les amenazó obligándoles a acompañarle. Cuando llegaron al denominado puente de Beireses, en la carretera que une la villa con la de

728 Francisco Rodríguez Pastoriza, *A obra xornalística de José Gómez de la Cueva (Johan Carballeira)* (Ames: Ed. Laiovento, 2019) e Xesús Portela, *Johan Carballeira. Poeta, xornalista, político, o valedor dos homes no mar* (Vigo: Ir Indo, 1997). Base de datos de «Nomes e Voces», http://vitimas.nomesevoces.net/gl/ficha/17692/ [11-9-2020].
729 *El Pueblo Gallego*, 19-2-1936; 23-2-1936; 30-5-1936; 5-6-1936 e 21-6-1936.
730 Xesús Portela, *Johan Carballeira,* 35.
731 AIMNOR, «Causa 970/36», folio 24 r.
732 AIMNOR, «Causa 1363/36», folios 25, 82

> Marín, varios individuos se pusieron debajo del puente y colocaron unos explosivos sin que pueda precisar el declarante quienes fueron los autores de este hecho (…)[733].

En definitiva, podemos observar dúas cousas sobre este tipo de perfís. Por un lado, que a dinámica da acusación non foi una ferramenta empregada de forma sistemática como vía de «salvación» e, no caso de selo, tampouco se pode asociar, de forma directa, o testemuño coa motivación persoal do seu autor. E por outro, independentemente dos incentivos que houbese detrás das posibles declaracións negativas destes perfís, a realidade é que os seus testemuños na práctica non funcionaron como elementos «salvavidas». Non se establece unha relación evidente entre as declaracións acusatorias e as condenas suavizadas e/ou anuladas. Do mesmo xeito, a situación inversa carece de relación explicativa, pois non significa que as condenas máis severas viñeran a consecuencia de intervención positivas.

8.2.2. Betanzos

As persoas intermediarias detectadas nas causas instruídas a veciños do concello, entre o Golpe de 1936 e finais de 1939, foron un total de 155 e atopamos información sobre a traxectoria vital dun 41,93% —65 individuos—. Non puidemos localizar datos que nos permitisen reconstruír o periplo vital de máis da metade dos suxeitos intermediarios, unha cifra relativamente alta sobre a que é conveniente reflexionar. Os intermediarios homes son maiores en termos numéricos, pero tampouco obtivemos información que nos permitise reconstruír as traxectorias vitais de todos eles. Daqueles que nos resultan coñecidos, aproximadamente unha ducia pertencen nalgún momento do período analizado á corporación municipal, e unha ducia e media son membros do corpo da Garda Civil do posto de Betanzos. Ambos son colectivos que estudaremos en puntos posteriores, polo que, nesta ocasión, centrarémonos nos individuos restantes. Debemos matizar, que cando nos referimos a individuos con traxectorias coñecidas, quere dicir que sabemos —en diferentes graos de profundidade— certos aspectos da súa posición económica, política e social dentro da comunidade. Ademais, esta información adoita abarcar un período cronolóxico previo, pero tamén posterior ao Golpe, para poder trazar unha liña evolutiva que permita as comparacións.

Do resto da sociedade que manifestou actitudes intermediarias, e da que puidemos obter datos para reconstruír as súas traxectorias, o 65% —un total de 23 persoas— experimentaron unha evolución ascendente, no sentido expresado de mellorar a súa posición social, económica ou profesional. Agora ben, afirmar de forma contundente que para estas persoas a participación na lóxica violenta, por medio das declaracións, supuxo un punto de viraxe nas súas traxectorias vitais é unha suposición aventurada. Veremos en que sentido existen correlacións e como están derivadas, segundo que tipo de comportamentos.

Do total das persoas intermediarias que sofre algún tipo de mellora, no que respecta ao seu status social dentro da comunidade, unicamente seis o fan despois dunha

[733] AIMNOR, «Causa 970/36», folios 21-22.

declaración negativa, nas causas contra brigantinos. Trátase de persoas como **José Calviño Salazar**, inspector municipal da Sanidade, nomeado poucos meses antes de declarar, vocal nato das xuntas municipais de Beneficencia e Sanidade, e meses despois reelixido para os mesmos cargos e, ademais, ascendido a médico forense do partido xudicial de Betanzos[734]. Outras persoas, tras a intermediación nos xuízos e tras realizar doazóns voluntarias a Falange, experimentan certas melloras que lle permiten manter e subsistir na rama laboral á que se dedicaban, de forma previa ou con leves melloras[735]. **Benito Benito Uria** continúa como industrial local e incluso prospera ata formar parte do subgrupo de hostalaría candidato para representar a representantes e empresas do sector, na década de 1940[736].

Algúns dos perfís con vinculacións previas con Falange, como **Julio Rodríguez Ares** —considerado como «Vieja Guardia»—, seguiron unha proxección ascendente, pois foi proposto como xestor municipal, a finais da década dos corenta, xa que «durante el movimiento actuó como colaborador, no desempeñó otros cargos, es católico, militante y con una posición económica acomodada»[737]. Esta traxectoria continúa case vinte anos despois de rematar na contenda, pois está presente na Asemblea Xeral de militantes, como delegado de sindicatos, e forma parte da reunión da xefatura de Betanzos, como conselleiro local[738]. Cun perfil moi semellante ao anterior, **Manuel Fernández Puga** era un comandante militar, retirado, que declara, a finais de setembro de 1936, e pouco despois —posiblemente a raíz da súa formación e experiencia— pasa a dirixir as milicias locais como comandante xefe[739]. O exemplo máis claro deste perfil de intermediarios é o caso de **Pedro Navaza Taibo**, quen, coas súas propias palabras, describe a súa traxectoria do seguinte modo:

> Delegado Comarcal, en posesión del carnet de Agente Auxiliar nº 61, expedido en 9 de marzo de 1940, por la Delegación Nacional. Antes del Glorioso Alzamiento Nacional, fui simpatizante de F.E. de las J.O.N.S. llegando a contribuir como cotizante y realizar servicios confidenciales por la citada organización, habiéndome enfrentado en varias ocasiones con elementos marxistas. Ingresé en la Milicia Española en 25 de julio de 1936 en la que fui cabo, en el Decreto de Unificación pasé a F.E.T. y de las J.O.N.S en la que ejercí el mando de jefe de escuadra. He sido organizador de los comedores de Auxilio Social. El 11 de noviembre de 1936 fui nombrado vocal de la Junta de Donativos de prendas de vestir para el Ejército y Milicias Armadas. El 26 de noviembre del mismo año

734 AMBe, «Libros de actas e expedientes de nomeamento e composición (Xuntas e Sanidade)» 3114 (1905-1961); ARG, «Expedientes de ayuntamientos (1939-1940)», sin. 32416. AIMNOR, «Causa 1321/36», folio 17; «Causa 177/36», folio 114.

735 AMBe, «Expedientes do Movemento Nacional (1939-1971)», sin. 4340. AIMNOR, «Causa 508/37», folio 1.

736 *El Correo Gallego*, 11-10-1947, 3. AIMNOR, «Causa 508/37», folio 1.

737 AGA, «Renovación comisiones gestoras, A Coruña (1947)», sin. 44/2916. ARG, «Fichas sobre composición de corporaciones locales (1939-1952)», sin. 32031; «Correspondencia de entrada y salida (1937-1953)», sin. 65245 e «Relación de afiliados a la Milicia Nacional (1937-1940)», sin. 65273-9.

738 ARG, «Actas de reunión de afiliados (1956-1961)», sin. 65223-1. AIMNOR, «Causa 177/36», folio 56.

739 AIMNOR, «Causa 177/36», folio 57. AMBe, «Servizos militares. Correspondencia (1910-1939)», sin. 2750 (31-5-1937). *La Voz de Galicia*, 14-2-1937, 8.

> en la junta de Donativos para víveres del Ejército y Milicias Armadas. El 8 de marzo de 1937, como enfermero del Hospital militarizado. El 21 de junio de 1937, como agente de Información e Investigador según oficio (...). El 2 de diciembre de 1937, Delegado Comarcal (sic) de Chatarra (...). A pesar de haber tenido dichos cargos, los pocos momentos libres los dediqué a servicios acompañando a la Guardia Civil, por serles de suma confianza, tanto en la persecución y captura de huidos del funesto frente popular (sic), como en otros servicios que me fueron encomendados. Por la realización de los servicios que detallo, he sido felicitado por los superiores, los cuales ejercí en esta localidad, habiendo sido voluntarios y gratuitos. No poseo sueldo ni remuneración alguna[740].

A colaboración coa Garda Civil comeza de forma moi temperá, tal e como recolle na súa declaración, a finais de outubro de 1939, pois «desde el primer momento que la Guardia Civil de la Plaza salió a la calle para para imponer el orden, y tan pronto le fue posible se puso a disposición del teniente jefe de línea quien le facilitó armamento para prestar el servicio que se le encomendase»[741]. Ademais, froito desa colaboración, tamén se encargou de deter a algúns acusados e procesados[742]. Agora ben, se nos detemos nas datas, a súa declaración negativa realízase cara a finais de 1937, momento no que xa desempeñara importante cargos dentro de Falange, polo que este non foi un factor que o catapultara dentro da organización[743]. É certo que o seu nomeamento como depositario de arbitrios, si se fai despois da súa declaración —de carácter negativo— pero baixo unhas circunstancias moi concretas. Seu pai, Pedro Navaza González, era depositario do fondo de arbitrios municipais dende 1899 e, tras máis de vinte anos de servizos abonables e máis de 35 anos de servizo, o gobernador civil recórdalle á corporación á obriga de xubilalo, segundo o sinalado polo Regulamento de Funcionarios, de 23 de agosto de 1924. Dita cuestión abórdase na primeira reunión ordinaria da corporación, no mes de agosto de 1940, na que se procede á xubilación e á designación de Navaza Taibo como funcionario interino, xa que viña «desempeñando el cargo de depositario auxiliar para los casos de enfermedad, ausencia, etc», pero cunha condición, «siempre y cuando el padre se prestase voluntario a responder y garantizar a este señor con la fianza»[744].

É certo que existen traxectorias vitais nas que se produce, de xeito paralelo, o alcance dunha certa prosperidade tras manifestar declaracións negativas nos xuízos contra os seus veciños. Con todo, non podemos establecer unha relación de causa-efecto sen máis evidencias que unha minoría de casos e a propia coincidencia temporal dos sucesos. En diversos informes, que se emiten por parte de diferentes autoridades sobre os afectados, non existe ningunha referencia á validez da acusación como proba de adhesión ou mérito de recompensa. Dentro das etiquetas de «buena conducta y buenos antecedentes» non pareceu constar o feito de declarar de forma negativa contra os acusados. Outro tipo de valoracións, como a colaboración e submisión aos poderes golpistas na comunidade, con respecto á estrutura de orde e mando despregada, si foron relevantes.

USC UNIVERSIDADE DE SANTIAGO DE COMPOSTELA

740 ARG, «Informes político-sociais (1937-1956)», sin. 65273-5 (26-4-1940).
741 AIMNOR, «Causa 1048/39», folio 18.
742 AIMNOR, «Causa 652/37», folio 30r.
743 AIMNOR, «Causa 1321/37», folio 31r.
744 AMBe, «Actas do pleno municipal», sin. 51 (2-8-1940).

Pola contra, a convivencia das declaracións positivas e neutras con evolucións ascendentes de traxectorias vitais foi a pauta máis habitual dentro dos intermediarios. Aqueles que alcanzan maiores cotas de evolución na súa traxectoria vital e, ademais, en gran medida, supeditada ou inserida baixo os dirixentes e herdeiros do 18 de xullo de 1936, fixérono sen emitir declaracións negativas nos xuízos. Este criterio non formou parte dos *ítems* a valorar no campo dos antecedentes ou das condutas individuais, á hora de buscar persoas para cubrir postos de responsabilidade dentro da cúpula do poder no Novo Estado.

Os intermediarios dos que estamos falando eran industriais, comerciantes, profesionais do mundo do Dereito e funcionarios municipais que, en maior ou menor medida, compatibilizaron a evolución e ascenso social con declaracións positivas nos xuízos. Un dos casos máis destacados foi o de **Emilio Romay Montoto**, avogado brigantino e membro dunha familia de longa tradición progresista e republicana. Era sobriño do primeiro alcalde en propiedade da República, Víctor Montoto Arias, e neto do primeiro alcalde da Revolución de 1868 e o segundo da I República, en 1874, Salvador Montoto Varela[745]. Emilio Romay contaba, á altura de 1936, cunha dilatada carreira política na Alcaldía e na Deputación Provincial. Dita traxectoria dá comezo na ditadura de Primo de Rivera, esténdese durante o goberno do xeneral Dámaso Berenguer —formando parte do Comité Provincial de Unión Monárquica Nacional— e continua durante a II República, como tesoureiro da Unión de Derechas local[746].

Ante o Golpe, pasa a participar nos servizos diarios de vixilancia, organizados polas milicias locais e pasa a formar parte de Falange, na categoría de militante[747]. Ao mesmo tempo que coopera cun dos corpos que dirixe a estratexia violenta e executa moitas das execucións e persecucións, a Garda Civil solicita o seu testemuño sobre as responsabilidades do exalcalde, Tomás López da Torre, no desenvolvemento do Golpe en Betanzos. O 27 de xullo de 1936, manifesta que «las relaciones personales con el encartado y el deponente están rotas desde hace bastante tiempo». Non obstante, no relativo á súa actuación nos días previos, sinala que «dada su actuación no ocurrieron desmanes mayores en esta población, pues en todo momento aconsejaba y trataba de evitarlos». Incluso, sobre os ataques sufridos polos sacerdotes, defende a intervención do exalcalde ao seu favor, «el encartado se interponía ante las turbas que trataban de lincharlos para evitarlo sin temor a que por ello le ocurriesen a el graves consecuencias». Ademais, sobre a requisa de armas, exonérao de toda responsabilidade, pois «no le consta ni cree lo haya efectuado ya que los revoltosos no debían contar con ellas por cuanto registraban cuantas casas creían podía haberlas»[748]. A manifestación dunha declaración positiva cara ao exalcalde do Frente Popular non é incompatible coa volta,

USC UNIVERSIDADE DE SANTIAGO DE COMPOSTELA

745 Alfredo Erias, «Unha viaxe polo Betanzos», 320.
746 *El Ideal Gallego*, 19-9-1930, 1. ARG, «Unión de Derechas-asociación política. Betanzos (1933)», sin. 31471-23.
747 ARG, «Servicios diarios da Milicia Nacional (1936-1939)», sin. 65256-1; «Informes político-sociais (1937-1956)», sin, 65273-5 (20-1-1938).
748 AIMNOR, «Causa 177/36», folio 6.

de novo, ás cadeiras da Deputación. Tras a toma de posesión como vocal da comisión provincial, a prensa fai un breve percorrido pola súa traxectoria política anterior,

> Emilio Romay Montoto, ciertamente muy conocido en la Casa Grande, ya que presidió con singular acierto cuando el Gobierno del inolvidable Primo de Rivera realizando al frente de la Diputación una excelente labor, tan beneficiosa para los intereses generales de la provincia que le valieron unánimes elogios (...). Como alcalde de Betanzos, que ejerció también cuando la Dictadura Militar, destacó su brillantísima gestión consiguiendo grandes mejoras para su pueblo natal (...). Actualmente es presidente insustituible del Sindicato Católico Comarcal Agrario de Betanzos, uno de los más poderosos de España, que él fundó y organizó con admirables resultados para el progreso de la riqueza ganadera de Galicia, como lo viene demostrando en las presentes circunstancias. Elocuente orador y dotado de una clara inteligencia y especial preparación, goza en toda la comarca de gran prestigio y estimación en todas las clases sociales, por lo que su designación constituye un acierto del señor Gobernador, como lo es el de los demás miembros de la nueva Gestora, que tendrán en el señor Romay un valioso cooperador asesorativo (sic)[749].

Un ano máis tarde, accede, de novo, á Presidencia da Deputación e, pouco despois, volve a ser reclamado polas autoridades militares para declarar no xuízo contra o betanceiro, Antonio López Salorio. O delito polo que se acusa ao encartado era deserción, pois eludiu o chamamento a filas, ata que decide presentarse ante as autoridades ao finalizar a guerra. O testemuño das forzas de orde neste tipo de causas foi primordial á hora de ditar condena ou ordenar o sobresemento as actuacións xudiciais. Neste caso, o informe do comandante da Garda Civil alertou á Fiscalía das posibles implicacións de Antonio López «en contra de la Causa Nacional» por consideralo «de mala conducta y desafecto». Un dos argumentos sobre os que xirou a súa acusación foi o de participar no asalto ao Brigo Club de Betanzos, e, precisamente, sobre esta cuestión declara Emilio Romay, por ser presidente de dita sociedade. A súa declaración foi interpretada dun xeito neutro, pois, «ignora las circunstancias en el asalto porque no se encontraba en el sitio de autos»[750].

A pesar das súas intervencións cun carácter positivo ou aséptico nos consellos de guerra, a súa traxectoria vital continúa en ascenso, co beneplácito dos altos poderes insurrectos; pois a comezos de abril de 1946, foi elixido e proclamado procurador en Cortes. Durante esta época, Emilio Romay compartiu a cadeira do mando provincial con individuos como Feliciano Crespo Bello, xefe comarcal de Falange en Ortigueira[751], quen, tras o seu falecemento repentino en 1950, recórdao como un home que:

> Dentro de un respecto profundo hacia las opiniones ajenas, era excepcional su tenacidad defendiendo sus puntos de vista, sin llegar nunca a la exacerbación, ni en la dialéctica ni en el gesto. Nunca le he visto dejar de reconocer el valor argumental del oponente, aún

USC UNIVERSIDADE DE SANTIAGO DE COMPOSTELA

749 *El Compostelano*, 31-10-1938, 1.
750 AIMNOR, «Causa 2154/38», folio 49.
751 *El Compostelano*, 6-6-1945, 1.

> en casos en que el razonamiento estuviera influido por un acto sentimental, afectivo, de puro compromiso humano o de simple «obligación política»[752].

Emilio Romay tiña unha rede de contactos moi extensa e esta non se viu enturbada nin alterada pola súa participación positiva no xuízo contra o exalcalde. Todo o contrario, a relevancia social da súa figura foi en ascenso durante a ditadura, chegando a súa muller a recibir o pésame da Casa Civil ante o seu repentino falecemento —Figura 27—, en 1950. Na súa resposta, Mercedes aproveita a ocasión para recalcar a tarefa desenvolta polo seu marido nun período convulso e complicado da Historia, «Era mi buenísimo marido, q.e.p.d. un admirador ferviente de Nuestro caudillo a quien sirvió con la mayor lealtad y entusiasmo, desde el principio de Nuestra Cruzada»[753].

Figura 27. Mercedes Becaría escríbelle ao xefe da Casa Civil para agradecer as condolencias enviadas polo falecemento do seu esposo, Emilio Romay Montoto. 28-2-1950.

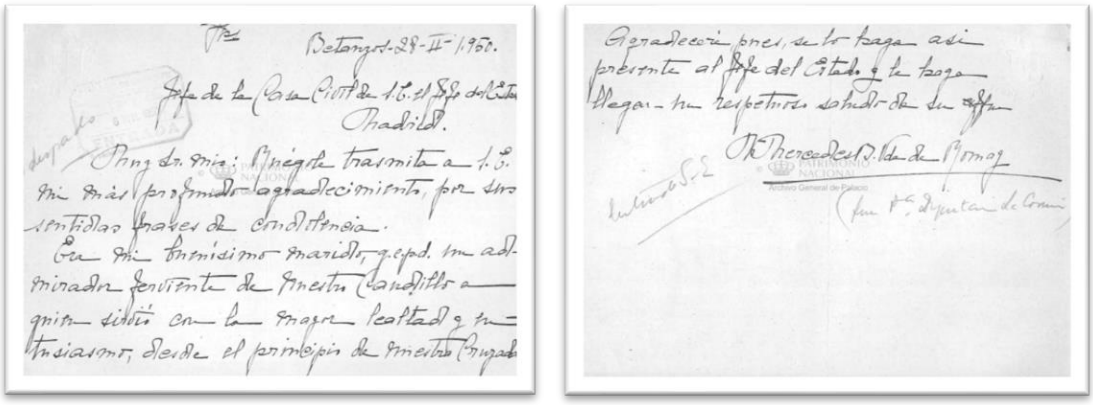

Fonte: AGP, «Diputaciones Provinciales», sin. 3136.

A súa traxectoria persoal, neste caso, ofrécenos importantes datos, pois a comezos de maio de 1930, Emilio Romay casa con Mercedes Becaría Loureda e ambos terán tres fillos, José Manuel, Julio e Mercedes. Os herdeiros varóns continuarán os seus estudos, igual que seu pai, pola rama do Dereito e Avogacía; profesión que Julio exercerá no concello brigantino e compaxinará coa Alcaldía, dende 1974 ata 1978[754]. José Manuel Romay —nado en 1934— recollerá e ampliará o legado de seu pai perpetuando os apelidos Romay Becaría na Historia de España máis recente. Foi presidente da Deputación Provincial da Coruña, deputado nas Cortes Xerais, conselleiro de Agricultura, Gandería e Política Forestal, e, posteriormente, conselleiro de Sanidade na Xunta de Galicia; foi ministro de Sanidade e Consumo, senador nas Cortes Xerais e presidente do Consello de Estado. Tras unha larga e dilatada carreira política, que chega ata os nosos días, ingresa, en 2015, na Real Academia Gallega de Jurisprudencia y Legislación e concédeselle a medalla de académico. No seu discurso de agradecemento, recoñece a influencia que o seu pai e o seu irmán exerceron na súa vida, ambos avogados brigantinos, «mi padre no cobraba a nadie, y mi hermano, adaptándose a los tiempos y

752 Feliciano Crespo Bello, «Páginas de duelo. Emilio Romay Montoto (Fisonomía a grandes rasgos)», *Anuario Brigantino*, nº 3 (1951), 127-131.
753 Archivo General de Palacio, «Diputaciones Provinciales», sin. 3136.
754 *La Voz de Galicia*, 10-12-2011.

para alegría de mis sobrinos, cobraba a algunos, cobraba a veces». José Manuel Romay foi criado nun cosmos xurídico que lle fixo desenvolver unha concepción do Dereito moi arraigada na moral e na política:

> El derecho es un orden normativo de la conducta humana. (...) Pero la conducta humana no es objeto exclusivo de la ordenación normativa jurídica, sino que existen otros complejos o sistemas de normas en los cuales la conducta es regulada desde puntos de vista distintos e incluso con criterios diferentes a los de las normas jurídicas. Estos otros órdenes normativos son la moralidad, los usos sociales y la política. (...) El hombre, en algunas circunstancias de su vida se comporta con arreglo a ciertas normas que, si no tienen un carácter estricto de moralidad, tampoco pueden interpretarse pura y simplemente como Derecho. Son solamente eso: usos sociales, costumbres, convencionalismos, decoro social, como también se le ha llamado[755].

Esta concepción sobre a Xustiza e o Dereito, pode axudar a comprender a actitude intermediaria que seu pai manifestou nos consellos de guerra instruídos durante a contenda e retagarda. A evolución de familias, como a Romay Montoto, mostra a viaxe que exercen perfís conservadores non republicanos que, dende comezos de século, ocupan postos de mando, a nivel local ou provincial. A saga familiar e a influencia da súa rede de contactos, frecuentemente construída ou afianzada polo rol profesional, é o temón que rexe as negociacións que deseñan as cadeiras de poder. Por tanto, a orixe da perpetuidade en postos de máxima responsabilidade de certas familias, durante todo o franquismo e parte da Transición, non se sitúa na manifestación de declaracións acusatorias nos consellos de guerra.

Manuel Becaría Loureda, cuñado de Emilio Romay Montoto, era un promotor e industrial da madeira, vocal de Unión de Derechas local e considerado como «Vieja Guardia» por ser un dos fundadores da Falange local en 1933[756]. É dicir, formaba parte dos círculos do poder local de Betanzos e agrupámolo dentro do grupo de individuos intermediarios, pois participa nos procesos xudiciais. De forma concreta, declara dun modo positivo no consello de guerra contra o exalcalde de Betanzos, que tivo lugar a finais de setembro de 1936. Manuel Becaría defínese a si mesmo como «fascista» e sinala que «López Datorre evitó que fuese detenido en el mes de Abril; que tuvo conflictos con motivo de unas obras que realizó con obreros de la CNT y UGT solucionándoselo el alcalde, (...) que no sabe si frecuentaba la Casa del Pueblo, el testigo por lo menos no lo vio»[757]. Ante o Golpe, prestou diversos servizos na Comandancia militar e en hospitais[758]. Posteriormente, o seu negocio coa madeira prospera, foi autorizado para abrir un serradoiro e pasou a formar parte da comisión de madeireiros da provincia da

USC UNIVERSIDADE DE SANTIAGO

[755] *Discurso leído el día 27 de marzo de 2015 en la solemne Sesión de Ingreso del Académico de Número, José Manuel Romay Becaría y contestación de Domingo Bello Janeiro* (A Coruña, 2015).
[756] ARG, ««Unión de Derechas-asociación política. Betanzos (1933)», sin. 31471-23; «Correspondencia de entrada e de saída (1937-1943)», sin. 65245. AGA, «Renovación comisiones gestoras (1939-1942)», sin. 44/2628-1.
[757] AIMNOR, «Causa 177/36», folio 14r.
[758] AGA, «Renovación comisiones gestoras (1939-1942)», sin. 44/2628-1.

Coruña[759]. En 1942, foi proposto e designado para a Alcaldía de Betanzos[760], polo que a súa traxectoria ascendente non atopou trabas, a pesar de declarar de forma positiva contra o exalcalde do Frente Popular.

Outras cuestións, de diferente índole, farán que a súa proxección vital se vexa prontamente truncada. Tres anos despois, o xefe provincial comunícalle ao gobernador civil da provincia sobre o relevo do alcalde actual, «por tener conocimiento que este señor lleva una vida privada un tanto turbulenta y poco edificante, por lo que decidí suspenderle en el cargo y ordenar la práctica de una información, al objeto de poner en claro la conducta»[761]. Precisamente, por tratarse de cuestións persoais —frecuentemente non promocionadas na prensa da época e aparcadas á esfera privada—, non se atopou información máis concisa sobre as dúbidas da actuación de Manuel Becaría como líder municipal. A pesar da destitución como parte da corporación, Manuel Becaría conságrase como un importante almacenista e exportador de madeira da comarca ata que falece, once anos despois, tras unha larga enfermidade[762].

Tomás Dapena Espinosa, foi membro de Juventud Católica durante a Segunda República e, posteriormente, foi un dos fundadores da Falange local —afiliado dende o mes de febreiro de 1934— que mantivo un constante contacto con Juan Canalejo, quen lle mandaba panfletos e publicidade para repartir por Betanzos[763]. Con respecto ao Golpe:

> el 18 de julio estaba reunido con otros camaradas para secundar el Alzamiento Nacional, a partir de la ocupación en Betanzos prestó todos los servicios de escolta, guardias y batidas que le fueron encomendados, en febrero de 1937 se incorporó voluntario en la 1ª bandera de FE de La Coruña donde permaneció hasta noviembre del mismo año (...) que pasó al cuerpo jurídico de ocupación de Asturias y al ocuparse Barcelona a la Auditoría de guerra de esta capital donde se licenció[764].

Ao rematar a contenda, foi xefe local do SEU e de FET-JONS; tamén prestou variados servizos dentro da administración da organización, como delegado comarcal[765], cargos e responsabilidades que o levaron a ser conceptuado cun «alto espíritu Nacional-sindicalista y apto para el desempeño del mencionado cargo» na corporación municipal en 1944[766]. Tras o abandono da Alcaldía, por parte de Manuel Becaría, Tomás Dapena toma o relevo[767]. Precisamente, en calidade de alcalde, foi chamado a declarar —o 10 de setembro de 1947— na causa instruída contra varios brigantinos. En concreto, sobre o acusado por delito de rebelión, Francisco López Couce, manifesta que «ha observado

[759] *BOPCo* (13-5-1939); *El Compostelano*, 14-8-1939, 2.
[760] *El Correo Gallego*, 19-12-1942, 3. AGA, «Renovación comisiones gestoras (1939-1942)», sin. 44/2628-1.
[761] AGA, «Renovación comisiones gestoras (1945)», sin. 44/2773-1.
[762] *La Noche*, 6-7-1956, 5.
[763] Alfredo Erias, «Unha viaxe polo Betanzos», 339. ARG, «Correspondencia de entrada e de saída (1937-1943)», sin. 65245. AGA, «Renovación comisiones gestoras (1949)», sin. 44/2759-7.
[764] ARG, «Correspondencia de entrada e saída (1937-1943)», sin. 65245.
[765] ARG, «Correspondencia de entrada e saída (1941-1955)», sin. 65272-7.
[766] ARG, «Correspondencia de entrada e saída (1944-1948)», sin. 65246 (23-3-1944).
[767] AGA, «Renovación comisiones gestoras (1945)», sin. 44/2759-1; «Renovación comisiones gestoras (1946)», sin. 44/2904.

una conducta correcta y no se le conocen antecedentes que le puedan afectar como delincuente, lo mismo en su conducta privada que político-social»[768]. Tal e como podemos deducir, o seu progreso dentro de Falange e o seu ascenso ao poder municipal teñen lugar antes da súa única declaración en sumarios incoados durante a guerra civil. Ademais, dita declaración positiva non interrompeu o seu progreso vital posterior. Foi secretario da Xefatura Comarcal de FET-JONS e mantívose á fronte da Alcaldía ata 1968, momento no que recibe a medalla de Betanzos e é proposto para a concesión da Medalla Encomienda al Mérito Civil[769].

Dentro do panorama comercial e industrial de Betanzos, outros intermediarios actuaron nunha liña similar e desenvolveron traxectorias paralelas. Un deles foi **Salvador Sánchez García Limiñón**, industrial e propietario dunha fábrica de madeiras que leva por nome o seu apelido, «Limiñón». Era militante en Falange, dende o 14 de decembro de 1933, e, tras o Golpe, a mediados de setembro de 1936, preséntase como voluntario para ir á fronte. Tras a contenda, é nomeado, a comezos de agosto de 1939, xefe comarcal e, tamén, foi proposto para a delegación sindical xa que, como «camisa vieja, jefe local de Betanzos, conoce perfectamente la cuestión sindical, tiene entusiasmo y una posición desahogada que le permite desempeñar cargos sin apetencia de ningún género»[770]. A finais dese mesmo ano, en relación co seu cargo en Falange, será chamado, de forma constante, para informar sobre os antecedentes dos encartados, en diversas causas que se instruíron entre 1936 e 1939. O sinalado para José Pico Muíño é o informe tipo que envía ás autoridades militares nos demais casos, un expediente de carácter positivo, no que confirma que o acusado «ha observado buena conducta moral, tanto pública como privada». Pero, tamén é certo que presenta certas reminiscencias neutras, pois en canto á súa actuación política, sinala que a descoñece por estar ausente dende 1931[771].

Tras ditos informes, onde non se observa unha actitude acusatoria, en 1944, é nomeado inspector provincial de zona de Betanzos —que abarca as comarcas de Betanzos, Cambre e Culleredo—[772]. Este cargo compatibilizarao durante boa parte da década co de xefe local de FET-JONS. Posteriormente, a comezos de 1945, debido á da carga de traballo que supoñen ambos cargos, ou, simplemente, polo descoido das tarefas propias do seu rango, o xefe provincial, Diego Salas, faille unha chamada de atención:

> Resulta incongruente tener que ser yo el que exija el cumplimiento de cosas sujetas ya a pauta, como es la colaboración burocrática y demás formalidades directas de las Falanges Locales para con los distintos servicios de la Organización, originando sin duda, un entorpecimiento innecesario y tan grande por la postura anárquica de estos casos

USC UNIVERSIDADE DE SANTIAGO DE COMPOSTELA

768 AIMNOR, «Causa 508/37», folio 63.
769 ARG, «Actas do Consello local (1955)», sin. 65272-4. *La Voz de Galicia*, 22-8-1968.
770 AGA, «Expedientes, ceses y nombramientos locales. La Coruña», sin. 51/20629.
771 «Causa 2725/38», folio 24, AIMNOR. As demais declaracións: «Causa 50/37», folio 939 (4-4-1940). ANFER, «Causa 2154/38», folio 31 (14-3-1940) e «Causa 1204/38», folio 31 (6-2-1941).
772 ARG, «Correspondencia de entrada e saída (1937-1943)», sin. 65245; «Certificados de boa conduta (1942-1954)», sin. 65253-1.

> concretos, que es lastimoso tener que llegar a extremos innecesarios para recordar la disciplina a quienes no cumplen debidamente (...)[773].

A inxerencia da súa participación nas causas pouco ou nada tivo que ver nin co seu ascenso dentro de Falange, nin coas reprimendas dos seus superiores. Estas advertencias, tampouco foron impedimento para que Salvador Sánchez pasara a formar parte da corporación municipal, como vogal e segundo tenente de alcalde, a principios de 1949, e se mantivese na Xefatura Comarcal, en 1950[774].

Domingo Nevares Gil tamén foi un brigantino que actuou como intermediario e pertencía ao gremio comercial local, pois era propietario dun almacén de tecidos denominado «La Verdad»[775]. Sobre a súa traxectoria, segundo o Servizo Nacional de Información e Investigación de FET-JONS, antes do 18 de xullo de 1936, carecía de filiación ou ideoloxía política e non desempeñara ningún cargo, por tanto a súa actuación foi «buena». Durante o Golpe, encadrouse nas Milicias Españolas e «prestó servicios de protección y orden público y todos cuantos le fueron encomendados». Posteriormente, realiza un donativo na memoria de Mola, accións que contribúen á elaboración dun bo concepto da súa persoa por parte da Xefatura Comarcal[776]. A principios de abril de 1940, é chamado a declarar, por primeira vez, e faino sobre a conduta de Antonio López Salorio, acusado de deserción. O seu testemuño é o prototipo de declaración neutra, pois ignora todas as preguntas que forman parte do interrogatorio.

Ante o inicio das investigacións para buscar novos membros para a corporación municipal, a comezos de 1944, as autoridades sinálano como «militante, afecto y de intachable conducta» e «un camarada que posee alto espíritu Nacional-Sindicalista y apto para el desempeño del mencionado cargo»[777]. Uns meses despois, é nomeado membro da corporación municipal,[778] pero, a mediados de marzo de 1946, suplica que admitan a súa renuncia para os cargos de xestor e primeiro tenente[779]. O ascenso ao poder local, por tanto, non está sustentado na súa participación como declarante no xuízo militar. Tampouco, o feito de intervir dun modo neutro enturbou o concepto que tiñan del os altos mandos da provincia, encargados das designacións para os postos de mando.

O 26 de setembro de 1947, volve a participar nun xuízo de guerra, esta vez contra Ricardo Bonome Seoane, exconcelleiro do comité agrario socialista-republicano declarado «rebelde» por non presentarse ante as autoridades militares cando o acusan de deserción e rebelión durante a guerra civil. Domingo Nevares declara sobre seu veciño, que:

> le conoce aproximadamente desde hace veintiséis años, mereciéndole el mismo un inmejorable concepto, que antes del movimiento acompañaba el cargo de concejal (…)

[773] ARG, «Correspondencia de entrada e saída (1944-1948)», sin. 65246 (23-1-1945).
[774] ARG, «Fichas sobre composición de corporaciones locales», sin. 2352 (1939-1952); «Cartas particulares (1949-1957)», sin. 65253-2.
[775] *Vida Gallega*, 30-5-1926, 32. *La Voz de Galicia*, 13-8-1944, 3.
[776] *La Voz de Galicia*, 28-5-1938, 2.
[777] ARG, «Correspondencia de entrada e saída (1944-1948)», sin. 65246.
[778] *La Voz de Galicia*, 14-12-1945, 5.
[779] ARG, «Correspondencia de entrada e saída (1941-1955)», sin. 65272-7 (22-3-1946).

> pero no lo cree capaz de auxiliar a los bandoleros ni a tener contacto alguno con los mismos, dado el carácter de éste, ya que lo conoce perfectamente[780].

Esta vez emite testemuño dun xeito positivo, sinalando, segundo o seu criterio, a inocencia do acusado, con respecto ás acusacións que se lle imputan. Pero este comportamento tampouco lle afecta ao favorable ascenso dentro de Falange xa que, na década dos anos cincuenta, copará importantes postos, como o de membro do consello local de FET-JONS[781].

Víctor Loureda Lago foi outro dos intermediarios que pertencía ao mundo do comercio brigantino, pois durante a República, figuraba como un dos máis importantes colleiteiros de viño do municipio[782]. No mes de agosto de 1936, estaba prestando servizos de garda a milicia local de Betanzos[783]. A mediados de maio de 1937, declara sobre o acusado José Díaz Acea nos seguintes termos, «que conoce al procesado y según su criterio es persona trabajadora y que no tiene matiz extremista de ningún género ni se ha metido en política»[784]. Tras a contenda, prosigue cos seus negocios, pero, entre 1941 e 1943, foi sancionado, en máis dunha ocasión, pola Fiscalía Provincial de Taxas por ocultación de artigos suxeitos a racionamento e non efectuar a correspondente declaración de cereais[785]. Nin as multas, nin o seu papel como intermediario positivo, foron interferencias coa violencia de retagarda e as novas políticas económicas do Novo Estado que impediron manter, e mesmo poñer en alza, o seu negocio local como colleiteiro dos famosos viños do país da marca «El Mendo»[786].

Vicente de la Fuente Nistal era fillo dun coñecido comercial brigantino, Juan de la Fuente Manríquez, que rexentaba dous negocios de carácter familiar que contaban cunha longa traxectoria, dende finais do século XIX. Por un lado, un almacén dedicado á importación e exportación de produtos fertilizantes, abonos e outros produtos agrícolas chamada «La Agrícola»[787]. E por outro, un almacén de viños situado na rúa Valdoncel —Figura 28—, que funcionaba como punto de encontro e reunión social[788]. En 1932, casa con Carmen García Don, naquel momento, encargada da central telefónica de Betanzos[789]. A nova condición de casados fixo que abandonara o seu posto de traballo na compañía de teléfonos, o cal continuou en mans da súa saga familiar, primeiro a súa irmá e, posteriormente, a súa sobriña. Dous anos despois, chega ao seu primeiro fillo, Vicente de la Fuente García, quen recorda como a súa nai lle cantaba ao seu irmán

[780] AIMNOR, «Causa 1333/37», folio 89.
[781] ARG, «Actas de reunión de afiliados (1956-1961)», sin. 65223-1 (4-6-1958).
[782] *Anuario del comercio, de la industria, de la magistratura y de la administración*, (Bailly-Baillere, 1935), 2211.
[783] ARG, «Servicios diarios da Milicia Nacional (1936-1939)», sin. 65256-1.
[784] AIMNOR, «Causa 78/37», folio 119r.
[785] *El Compostelano*, 30-6-1941, 4; 12-7-1943, 2.
[786] «Sección industrial y comercial. Anuncios», *Anuario brigantino*, 1 (1948), 13.
[787] *El Pueblo Gallego*, 16-8-1928, 12. *Programa de los festejos en honor al patrono tutelar de esta ciudad el glorioso San Roque* (Betanzos: Imprenta Villuendas, 1931), 13.
[788] *Grandes fiestas en honor al patrono tutelar de esta ciudad el Glorioso San Roque: los días 14, 15, 16, 17, 18, 19 y 25 de agosto de 1941* (Betanzos, 1941), 4.
[789] *El Ideal Gallego*, 4-5-1932, 8.

pequeno, «Santiaguito Salvador salva a España y a tu Nación», parte do himno do Santiago Apóstol[790].

Figura 28. Clientela do bodegón de Vicente de la Fuente Manríquez en 1932.

Fonte: *Vida Gallega*, 30-12-1932, 18.

Tras o Golpe do 18 de xullo de 1936, De la Fuente Nistal, afiliase ás milicias de Falange[791]. Pouco despois, a Comisión Provincial de Incautación de Bens ábrelle un expediente de responsabilidades civís a seu pai, Juan de la Fuente, que lle bloquea as contas e lle obriga a pechar o bodegón durante un tempo[792]. Pouco antes de falecer, en 1939, déixalle a seu fillo, «La Agrícola», o negocio de fertilizantes, pero pronto cae enfermo e a súa muller, Carmen García, fíxose cargo. Posteriormente, a mediados da década dos corenta, tivo que ser ingresado nun sanatorio na serra de Guadarrama debido a unha afección pulmonar, onde pasou cerca de tres anos[793]. Ao volver a Betanzos, xa bastante recuperado, igual que o seu colega de profesión, Domingo Nevares, é chamado para declarar no xuízo instruído contra Ricardo Bonome, a finais de setembro de 1947:

> que hace muchos años que le conoce y que si bien era de ideología republicana y ocupó el cargo de concejal del ayuntamiento, fue siempre muy amigo del orden mostrándose en todo momento correcto con todo el mundo, sin demostrar ser amigo de violencias y que durante todo el tiempo que ha estado huido, dado su carácter y manera de ser, lo cree incapaz que prestase auxilio y tuviera contacto alguno con las partidas de bandoleros que merodeaban aquella comarca[794].

Vicente de la Fuente Nistal e súa familia desfrutan dunha vida tranquila durante a ditadura na que criaron aos seus fillos nun ambiente relixioso e católico practicante. O maior deles, Vicente de la Fuente García, recorda que puideron saír adiante grazas aos ingresos do comercio local familiar e á panadería que rexentaba a súa avoa, a nai de Carmen Don. Este feito foi clave para poder acceder a certos alimentos que escaseaban na posguerra, pois:

> gracias á panadería de miña abuela nós podiamos comer un bocadillo, iso si, sempre era do mesmo, do que sobraba ou do que atopábamos. E miña nai, sempre me dicía, «o bocadillo hai que comelo na casa», claro, non podiamos comelo diante da xente porque... aquelo era todo un luxo e non todo o mundo podía[795].

USC UNIVERSIDADE DE SANTIAGO

790 Vicente de la Fuente García, «Santiago de la Fuente García S.J. iba para ingeniero pero decidió ser misionero», *Anuario Brigantino*, 35 (2012), 497-522.
791 ARG, «Relación de afiliados á Milicia Nacional (1937-1940)», sin. 65273-9.
792 *El Pueblo Gallego*, 18-4-1937, 11.
793 Entrevista telefónica con Vicente de la Fuente García (20-10-2020).
794 AIMNOR, «Causa 1333/37», folio 89r.
795 Entrevista telefónica con Vicente de la Fuente García, (20-10-2020).

É certo que o acceso á propiedade de «La Agrícola» coincide ca fin da contenda e por tanto, a súa figura adquire unha maior visibilidade pública, palpable por medio dos anuncios do seu negocio na prensa. Con todo, a súa participación nas milicias non supuxo un ascenso automático da súa traxectoria, senón que os pequenos avances no eido laboral viñeron motivados por outro tipo de circunstancias. Vicente de la Fuente compaxinou unha vida persoal e laboral, tras o Golpe, acorde á súa época, na que o seu papel como intermediario positivo non supuxo un inconveniente para formar parte do consello local de FET-JONS, durante a década dos cincuenta[796]. Este ascenso social é secundado polo seu fillo, Vicente de la Fuente García, profesor mercantil tras a ditadura, que posteriormente se fai cargo do negocio familiar local. En 1979 pasa a formar parte da corporación municipal, sendo alcalde de Betanzos durante catro anos[797].

Outro dos perfís socioprofesionais que nutriron o grupo de intermediarios que experimentan unha mellora na súa traxectoria vital, tras declarar nos xuízos militares de forma positiva, é o dos empregados ou funcionarios municipais. **Raimundo Gumbao Sánchez** era un carabineiro retirado que, tras o 18 de xullo, pasa a formar parte da Milicia Cidadá. A finais de outubro de 1937, foi dado de alta como subxefe de escuadra para a organización da 1ª centuria[798]. Tres meses despois, é chamado a declarar na causa militar contra o brigantino, Ricardo Villarnovo e sobre el, manifesta que o coñece e:

> que por su buena conducta que siempre observó, desde hace siete años que le conoce, le merece el mejor concepto, considerándole como hombre de orden, por lo que refiere a sus antecedentes político-sociales. (...) y que no ha tenido la menor intervención en la voladura del puente Nuevo[799]

Tras dita intervención mantén o seu rango dentro das milicias e, nun informe que as autoridades fan sobre el, en 1945, é sinalado como un individuo de «buena conducta moral, pública y privada, careciendo en absoluto de antecedentes político-sociales, y teniéndosele por afecto al régimen actual»[800].

Antonio Amor Barallobre é outra figura intermediaria cuxa traxectoria resulta moi interesante. Formaba parte do funcionariado do concello, dende a segunda década do século XX, como cabo da garda municipal. En 1934, pasa á xefatura do corpo ata principios de 1946, momento no que se xubila[801]. Como dirixente das forzas que auxiliaron as tarefas de persecución e violencia desenvoltas pola Garda Civil, a partir do 20 de xullo de 1936, é chamado a declarar en varias ocasións, nas que sempre manifestou testemuños de carácter neutro ou positivo. A finais de xullo de 1936, no xuízo contra o exalcalde, Tomás López da Torre, sinala:

796 ARG, «Relación de afiliados á Milicia Nacional (1937-1940)», sin. 65273-9, «Actas do Consello local (1955)», sin. 65272-4.
797 Vicente de la Fuente, «Santiago de la Fuente García S.J.», 497.
798 ARG, «Libros de altas e baixas da Milicia Nacional (1937-1942)», sin. 65256-2.
799 AIMNOR, «Causa 508/37», folio 36r.
800 AMBe, «Expedientes de conduta política e moral (1945-1956)», sin. 1072.
801 Xulio Cuns Lousa e Xosé Mª Veiga Ferreira, «Os Serenos: historia e historias da Garda Municipal de Betanzos» *Anuario Brigantino*, 23 (2000). AMBe, «Reuniones y asambleas (1912-1953)», sin. 1076 264.

> que a pesar de ser enemigo político del exalcalde Sr. López da Torre cree que este con su conducta evitó que en Betanzos se cometieran serios desmanes (…) durante su actuación no se han repartido armas en la casa del ayuntamiento y que tampoco dio ninguna orden a la guardia municipal para que recogiese ninguna arma de ningún vecino[802].

Dous meses despois, na acta de celebración do consello de guerra contra o exalcalde, volve a declarar e faino dun xeito neutro[803]. A súa participación nos xuízos dun xeito favorable para o encartado —que remata sendo executado— non influíu no seu cargo profesional e tampouco no concepto que a Xefatura da Garda Civil tiña sobre el. Un informe do comandante do posto de Betanzos, a mediados de outubro de 1937, sinálao como persoa «de buena conducta e ideología de derechas habiendo sido siempre de esta idea, es de orden y persona competente y seria»[804]. A comezos de xuño de 1938, o seu fillo político, Juan Muñoz, morre na fronte, polo que a súa familia pasa a formar parte do colectivo de «héroes que murieron por la Patria»[805].

Unha traxectoria similar foi a experimentada polo oficial do concello, **Pedro Couce Domínguez**. No consello de guerra— que tivo lugar a finais de setembro de 1936— contra o exalcalde, Tomás López da Torre, sinala que «había protegido a las derechas según había oído e igualmente cuando el primero de Mayo del año actual con motivo del incidente ocurrido en un entierro trataron de linchar las turbas a los sacerdotes, los contuvo mientras no llegó la Guardia Civil»[806]. Tras dita declaración positiva, será conceptuado, anos despois, como «persona de solvencia moral y material, siendo completamente afecto al Glorioso Movimiento Nacional, al que se adhirió desde su iniciación»[807]. No eido laboral, manterá o seu posto no concello durante máis de dez anos[808].

Ramón Montes Navaza era membro da ORGA-FRG e, nas eleccións municipais de maio de 1931, sumouse á coalición republicano-socialista e saíu elixido, como parte da corporación[809]. Estivo no poder municipal por pouco tempo, ata 1932[810]. Posteriormente, en 1933, pasa a ser xestor afianzado de arbitrios do concello, posto que mantén, como mínimo ata 1948, pero non sen pasar, previamente, polo filtro dos novos poderes[811]. Tras o golpe de Estado, formou parte dos brigantinos que estaban baixo sospeita e vixilancia pola Delegación de Orde Pública[812]. En consecuencia, a mediados de abril de 1938, dita Delegación envíalle ao gobernador civil a indicación de que o seu posto no concello —xunto co de outros funcionarios e empregados municipais— o ocupen outras persoas

802 AIMNOR, «Causa 177/36», folio 7.
803 AIMNOR, «Causa 177/36», folio 113r.
804 AIMNOR, «Causa 1333/37», folio 43.
805 *La Voz de Galicia*, 4-6-1938, 6.
806 AIMNOR, «Causa 177/36», folio 114r.
807 AMBe, «Expedientes de conduta política e moral (1945-1956)», sin. 1072.
808 AMBe, «Expedientes xerais de persoal (1811-1972)», sin. 202.
809 Alfredo Erias, «Unha viaxe polo Betanzos», 317 e 326.
810 Base de datos de todos os concelleiros das corporacións republicanas, «Xeración Perdida 36», https://www.dacoruna.gal/cultura/xeracion-perdida/ [8-4-2021].
811 AMBe, «Expedientes xerais de persoal (1811-1972)», sin. 202.
812 Emilio Grandío, «Betanzos baixo sospeita», 298.

«de reconocido patriotismo, que hayan derramado su sangre por la Causa Nacional»[813]. En consecuencia, ábreselle un expediente, e un ano máis tarde, a corporación —en conformidade co disposto polo xuíz instrutor— aproba que dito funcionario continúe no seu posto sen imposición de sanción[814]. En 1947, Ricardo Bonome, o seu compañeiro de partido durante a República, tras ser buscado e perseguido, preséntase ante ás autoridades e xúlgano por rebelión militar. No desenvolvemento do xuízo, Ramón Montes é chamado a declarar e sobre o acusado sinala que:

> lo conoce desde la infancia mereciéndole un inmejorable concepto en todos los aspectos, por su honradez y seriedad, correcto y que nunca demostró ser amigo de violencias y que antes del Movimiento desempeñó el cargo de concejal del ayuntamiento, comportándose siempre con toda corrección[815].

Neste contexto, o feito de ter pasado por unha situación susceptible —baixo a depuración dos novos poderes sublevados en 1936— non implicou, de forma automática, a adopción de comportamentos e actitudes que comprometeran a integridade física e persoal doutras persoas nunha situación similar.

O funcionariado do xulgado municipal foi outro dos grupos de intermediarios nos que atopamos perfís similares os anteriores. **Alfredo Curiel Rodríguez**, foi nomeado xuíz municipal, a mediados de 1930[816]. Durante a República identificouse coas «dereitas, distinguiéndose por sus arraigadas ideas religiosas y rectitud en su proceder». De forma inmediata, dez días despois ao Golpe do 18 de xullo de 1936, declara sobre o exalcalde, Tomás López da Torre, que a súa actuación:

> fue excelente a juicio del exponente sin que tenga conocimiento de que en la preparación y desarrollo del Movimiento haya tomado parte directa (…) sino que por el contrario cree que toda su tendencia a pesar de ser militante socialista y ser muy destacado en esta ciudad trató de que no se alterase el orden[817].

O intento por incorporar ao exalcalde dentro do grupo de «persoas de orde» local fracasa tras ser condenado a pena de morte, pero, o seu comportamento intermediario positivo foi compatible cunha cooperación cos poderes golpistas que gozou dun alto recoñecemento. Ante o Golpe, ingresa na Milicia de Caballeros de Betanzos co grao de sarxento, onde «prestó valiosos servicios, (...) poniendo en todo momento un entusiasmo digno de encomio, que le mereció de parte de sus superiores gran concepto, por su elevado espíritu militar y disciplina». A súa «adhesión al Glorioso Movimiento Nacional» foi constatada por medio da súa activa militancia «cumpliendo en todo con gran espíritu Nacional-sindicalista todo lo ordenado por sus jerarquías». Pero ademais, o seu rol profesional foi valorado polos altos mandos de Falange «con gran acierto y rectitud en su proceder, siendo hombre de probidad y honradez excelente, y con la necesaria preparación y actitud para el desempeño de cargos públicos»[818]. Debemos ter

[813] ARG, «Expedientes de ayuntamientos (1938)», sin. 32372.
[814] AMBe, «Libro de actas do pleno municipal (1936-1940)», sin. 51 (30-12-1939).
[815] AIMNOR, «Causa 1333/37», folio 89.
[816] *El Ideal Gallego*, 17-6-1930, 3.
[817] AIMNOR, «Causa 177/36», folio 6r.
[818] ARG, «Servicios diarios da Milicia Nacional (1936-1939)», sin. 65256-1.

en conta, que como xuíz de instrución, foi o encargado de xestionar o rexistro de defuncións, e por tanto, de reconverter a maioría dos asasinatos da violencia golpista en «mortes accidentais», por medio da utilización de eufemismos relacionados con traumatismos de orixe descoñecida. A principios de 1945, o máximo representante do poder local describe a súa persoa en base a

> una probidad excelente, gozando del aprecio y consideración de sus convecinos (...) Se caracteriza por su honradez, siendo de delicado trato y de una gran discreción cuya conducta privada y social son excelentes. La adhesión a la causa nacional la sintió en todo momento desde la iniciación del Glorioso Movimiento salvador de España, con verdadero fervor, debiéndole estimársele como gran patriota[819].

Unha traxectoria similar e paralela foi a experimentada por **Benjamin Gil Saez**, xuíz de primeira instancia e instrución do partido e cidade de Betanzos, que no consello de geurra contra Tomás López da Torre manifesta que:

> por referencias de otras personas de solvencia moral en esta localidad, que al parecer la observaron más directamente, sabe que (…) tendió a evitar violencias o atentados contra las personas y las cosas procurando (…) mantener el orden y la autoridad en esta ciudad y aconsejando a los elementos más exaltados de los grupos armados (…) de que debían abstenerse de hacer objeto de agresión o de significar malquerencia contra la Guardia Civil[820].

Dende entón, a súa traxectoria persoal evoluciona á alza. Despois da guerra, foi ascendido a xuíz de termo e, posteriormente, pasa a servir a cargo do presidente da sección cuarta da Audiencia Provincial de Madrid. Finalmente, pasa a desempeñar a praza de maxistrado da Audiencia Territorial da capital, ata a súa xubilación, a finais de 1981[821].

Por último, do mundo relacionado coa banca e a industria brigantina, **Domingo Etchevarría Naveira** e **José Núñez Lisarrague** son dous dos máximos expoñentes que logran acadar un importante éxito profesional, sen que as súas intermediacións en positivo supuxeran «un síntoma molesto» para o xerme do novo réxime en construción. Ambas familias son representativas dos grandes cambios da época contemporánea da comarca e os seus negocios tiveron en común o factor familiar e a especialización en diferentes ramas do sector bancario, comercial e fabril[822]. O primeiro deles, Domingo Etcheverría, compaxinou as súas tarefas como empresario coas demandadas pola Alcaldía de Betanzos durante un breve período da Restauración[823]. O seu volume de negocio, á altura de 1933, era modesto, pero unha reforma estrutural baseada na reorientación financeira converteuno nun empresario de éxito durante a ditadura. Este

USC UNIVERSIDADE DE SANTIAGO

819 AMBe, «Expedientes de conduta política e moral (1945-1956)», sin. 1072.
820 AIMNOR, «Causa 177/36», folio 100.
821 *El Correo Gallego*, 28-9-1943, 4. *BOE*, nº 133 (5-6-1967), 7681; nº 253 (22-10-1981), 24779.
822 Margarita Vilar Rodríguez e Elvira Lindoso Tato, «Análisis comparado de dos elites brigantinas: la trayectoria empresarial de los Núñez y los Etcheverría desde una perspectiva histórica (c. 1717-1955)», *Anuario Brigantino*, nº 31 (2008), 111-140.
823 *Heraldo de Galicia*, 25-2-1923, 5.

ascenso profesional foi compatible coa súa declaración positiva no xuízo contra o «fuxido», Ramón Beade:

> por su temperamento y modo de conducirse siempre se le ha considerado como hombre afable, de buena conducta e incapaz de cometer ningún acto de violencia, ni menos aconsejarle (…) sinceramente lo cree incapaz ni de haber acaudillado masas ni aconsejar acto delictivo alguno[824].

O segundo dos empresarios, José Núñez é xerente da sociedade Industrias Núñez, empresa que, dende o golpe de Estado, colabora coas novas autoridades, subministrando enerxía eléctrica sen custo ás dependencias relacionadas co exército en Betanzos. É un acto realizado cunha determinada intención que desexa que sexa público e coñecido e, por tanto, deixa constancia na reunión da corporación municipal de comezos de abril de 1938 que «la industria Núñez ha aportado gratuitamente como símbolo de adhesión al Glorioso Movimiento Nacional 19.584, 70 pesetas en iluminaciones diversas»[825]. A central hidroeléctrica de As Pías e a subcentral situada na Ponte Nova eran as dúas sedes que lle permitiu desenvolver á familia os dous grandes sectores económicos que maiores beneficios lle reportaban, a electricidade e a madeira. Durante a contenda, foi chamado a declarar sobre a requisa de vehículos nos días do Golpe e sobre a actuación do encartado, José Alguero, indica que «no lo considera persona de ideas marxistas ni disolventes sino por el contrario es persona de orden y burgués y que él no ha oído estuviese afiliado a ningún partido político»[826]. Na mesma liña, uns meses despois, a comezos de 1938, declara sobre o acusado Ricardo Villarnovo «que lo conoce desde hace tiempo y desde luego puede decir que por la conducta que siempre observó tanto privada como política y social, le merece el mejor concepto al deponente, habiéndolo tenido siempre como hombre formal y de orden»[827]. Tras a guerra e posguerra, a familia Núñez pasou por un período de dificultades, no eido profesional, pero non foron a consecuencia do seu papel como intermediario nas causas. Moitos dos seus clientes estaban en zona republicana e ao rematar a guerra, as súas contas quedaron bloqueadas e non puideron facer fronte ás débedas coa empresa brigantina[828].

José Babío Teijeiro era un propietario comerciante que formara parte do último equipo de goberno local da monarquía, xente que conformaba a elite sociopolítica brigantina[829]. Pertencía ao grupo dos maiores contribuíntes locais e foi dado de alta, como afiliado a Falange, na Xefatura Comarcal de Betanzos, o 20 de febreiro de 1934[830]. A pesar de non ocupar ningún cargo político durante a República, sempre intentou influír na toma das decisións máis importantes no municipio. Era membro dun dos grupos de presión denominado «delegados de propietarios» que participaron de forma activa nas reunións

824 AIMNOR, «Causa 1333/37», folio 7r.
825 AMBe, «Libro de actas do pleno municipal (1936-1940)», sin. 51 (2-4-1938); «Correspondencia. Servicios militares (1910-1939)», sin. 2750.
826 AIMNOR, «Causa 78/37», folio 116.
827 AIMNOR, «Causa 508/37», folio 38.
828 Margarita Vilar e Elvira Lindoso, «Análisis comparado de dos elites brigantinas», 111-140.
829 Alfredo Erias, «Unha viaxe polo Betanzos», 320.
830 ARG, «Libros de afiliados (1936-1967)», sin. 65214-4.

do concello. Esta dinámica continúa tras o Golpe, pois a pesar de non entrar no grupo de goberno local, forma parte da comisión especial de obras municipais[831]. Non asiste a moitas reunións, quizais esta ausencia teña que ver coas súas responsabilidades como membro dos diferentes grupos de milicias que se tornaban a vixilancia de diferentes puntos da contorna[832]. A cuestión de compatibilizar as tarefas das milicias coas obrigas laborais dos funcionarios municipais, será un punto de forte controversia entre a Alcaldía e as autoridades de FET-JONS[833]. A pesar de desatender os debates en torno á política local, buscou conxugar, de forma efectiva, o seu rol, como colaborador no desenvolvemento da violencia persecutoria golpista, en beneficio do seu rol profesional, pois era un dos provedores de materiais de construción para as obras no despacho da Alcaldía[834].

A finais de agosto de 1936, no xuízo contra o exalcalde, Tomás López —recordemos que foi dos primeiros que se instrúen— acusa de forma directa a varios veciños de poñer un explosivo na súa casa, unha das edificacións de inspiración moderna de recente construción máis destacadas da vila naquel momento[835]. Esta situación procedía dunha importante pugna anterior que existía entre o propietario e os membros da CNT sobre a obra da traída de augas. A disputa continuou o 22 de xullo, pois en sinal de protesta, roubáronlle un carro de fariña. A intercesión neste conflito, por parte da Alcaldía, para lograr que ninguén saíse prexudicado, foi precisamente unhas das argumentacións que o exalcalde empregou para xustificar a súa actuación nos días de autos[836]. Este comportamento foi corroborado polo propio José Babío na súa declaración, non obstante, tamén sinala que:

> durante los días 20, 21 y 33 de dicho mes no puede decir lo que ocurrió en esta ciudad por haber permanecido encerrado en su casa ante el temor de nuevos ataques, le consta que el Sr. López Datorre, en compañía del Novo, el Callobrés y Beade, eran los principales dirigentes de todas las masas revolucionarias[837].

A súa condición de maior contribuínte situouno ao mando da comisión para confeccionar os padróns dos beneficiados de subsidios por combatente voluntario[838]. Ademais, colaborou en múltiples ocasións na recompilación de donativos voluntarios de FET-JONS[839]. No rastrexo da súa traxectoria, a derradeira pegada atopámola nas actas

831 AMBe, «Libro de actas do pleno municipal (1936-1940)», sin. 51.
832 AMBe, «Libro de actas do pleno municipal (1936-1940)», sin. 51 (3-8-1936 e 10-8-1936). ARG, «Servizos diarios da Milicia nacional» (1936-1939), sin. 65256-1.
833 ARG, «Expedientes de ayuntamientos (1938)», sin. 32372.
834 AMBe, «Libro de actas do pleno municipal (1936-1940)», sin. 51 (31-12-1936).
835 Mónica Vázquez Astorga, «La arquitectura de los años treinta y cuarenta en Betanzos (A Coruña): su compromiso con el ideario moderno», *Anuario Brigantino*, nº 31 (2008), 355-374 (362).
836 AIMNOR, «Causa 177/36», folio 2.
837 AIMNOR, «Causa 177/36», folio 27.
838 AMBe, «Libro de actas do pleno municipal (1936-1940)», sin. 51 (1-2-1937).
839 AMBe, «Expedientes do Movimiento Nacional (1939-1971)», sin. 4340.

do consello local de Falange en 1955, recibindo pagos da organización[840]. Ademais, aparece entre os camaradas desta comarcal que posúe a condición de excombatente[841].

Un perfil de intermediarios primordial para entender o calado da dinámica violenta foi o comportamento dos suxeitos que estaban detidos ou inmersos en procesos xudiciais no momento que declaran contra os seus veciños. Foron unha minoría debido a que, unicamente, foron chamados a declarar na medida en que as dilixencias sobre a investigación do feito de autos —a maioría deles relacionado co golpe de Estado— demandaron declaracións de testemuños directamente relacionados. A pesar de que non poucos veciños se viron inmersos nas declaracións sobre o desenvolvemento das actuacións —a maioría delas sucedidas entre o 20 e o 22 de xullo de 1936—, moitos deles atopábanse «fuxidos» —como Luis Naveira—, mortos —como Tomás Fuentes— ou loitando na fronte de guerra —como Francisco López[842]—. A continuación, comentaremos os casos de dúas vítimas que participaron como testemuñas noutros xuízos contra betanceiros, alleos aos procedementos que xulgaban a súa propia actuación.

José Medín Vidal, a finais de maio de 1937, atopabase detido na prisión provincial da Coruña cumprindo unha sentenza a cinco anos de cárcere, imposta polo xulgado de instrución de Betanzos por tenencia de armas. Nese intre, foi chamado a declarar, con motivo da explosión con dinamita da ponte para impedir o paso das tropas a Betanzos, nos días do Golpe. El nega calquera tipo de intervención pero, a pesar de insistir na súa inocencia, foi declarado procesado. José Medín rebate arduamente a incoherencia dese ditame, pois sinala que o día de autos —22 de xullo de 1936— el estaba detido no cuartel da Garda Civil de Betanzos[843]. No libro rexistro de detencións do depósito municipal consta que ingresa o día 25 de xullo, pero non temos referencia das detencións efectuadas pola benemérita no cuartel[844]. A principios de agosto de 1937, foi condenado a pena de morte e nesta situación presta declaración, un mes máis tarde, na causa instruída por rebelión a outros conveciños sobre o incendio e saqueo do convento franciscano. Faino de forma neutra, pois sinala que «no sabe nada de la quema del convento» e non involucra aos acusados no feito de autos. Non obstante, indica que «andaban mineros de Vivero y que fueron los que hicieron los desmanes, aunque despues cargaron con la culpa los de Betanzos»[845]. A comezos de outubro de 1937, o xeneral xefe do VIII corpo do exército, conmútalle a pena por cadea perpetua e dous días despois, recibe a notificación.

José Naveira García foi detido pola Garda Civil, o 22 de xullo, cando viaxaba nun automóbil requisado, xunto con outros veciños, como Francisco Fraga e José Camba. A familia para a que traballa como chófer, os Corral Castro, corroboran a súa coartada e defenden a súa actuación nos días de autos. Trátase dunha familia vinculada coas «dereitas» e de tradición relixiosa; pois durante a República varios irmáns formaron

[840] ARG, «Actas do Consello local (1955)», sin. 65272-4.
[841] ARG, «Libros de afiliados (1935-1967)», sin. 65214-4.
[842] AIMNOR, «Causa 508/37», folios 2-9.
[843] AIMNOR, «Causa 508/37», folios 33, 63, 79 e 112.
[844] AMBe, «Libro rexistro de presos», sin. 4312, 52.
[845] AIMNOR, «Causa 1333/37», folio 19.

parte de agrupacións deste signo. María Araceli foi presidenta de Acción Católica, Erundina formou parte da xunta directiva da Unión Regional de Derechas e Agustín foi vogal da Unión de Derechas local[846]. Este último, ademais, era xenro da famosa e coñecida familia formada por Ángel Durán Villarnovo e Pilar Cao Díaz. A declaración de José Naveira, desvinculándose da actuación dos demais ocupantes do vehículo e outorgándolles a responsabilidade da requisa e de portar armas, xunto co feito de que unha recoñecida estirpe de Betanzos intercedera no seu favor, deriva en que o xuíz decretase a súa liberdade[847]. A partir do 29 de setembro de 1936, participa nos servizos de vixilancia das milicias locais, polo que pasa a formar parte das forzas de orde que se fan coa xestión da vixilancia e persecución local. Este cúmulo de factores fan que cando sexa posta, de novo, en cuestión a súa actuación nos días do Golpe, o comandante da Garda Civil sinale ao seu favor que «ha observado siempre una conducta pública y privada de filiación derechista, de (su) participación en la conducción de coches con los revoltosos ha sido obligada y es afecto al Movimiento»[848]. Ademais, en febreiro de 1937, declara nun dos xuízos contra os seus veciños, dun modo negativo, na mesma liña do manifestado no xuízo que a el mesmo se lle instruira, meses atrás[849]. Dous anos despois, consta como xefe de escuadra da 1ª centuria do grupo de 2ª liña da 4ª bandeira da Coruña da milicia de FET-JONS de Betanzos[850].

A traxectoria dunha minoría de intermediarios veuse posta en dúbida polas forzas de orde, pois pasaron por algún tipo de expediente ou procedemento de sanción. Veremos a raíz de que tipo de comportamentos se efectuaron e cal foi o papel que tiveron as súas declaracións. Tras o Golpe, **José Iglesias García** foi designado como capataz de limpeza municipal, o 27 de xullo de 1936 —tras as primeiras purgas de empregados— e pasa a colaborar dunha forma activa nas tarefas de persecución desenvoltas dende a retagarda[851]. Se seguimos unha orde cronolóxica, é dos primeiros participantes nos donativos para as tropas da fronte de guerra, posteriormente, incorporase á milicia nacional, chegando a ser subxefe de escuadra e, finalmente, vai a loitar na contenda[852]. De forma paralela a dita traxectoria, en calidade de autoridade dentro do organigrama de Falange, foi chamado a declarar en varios xuízos e faino, en todos eles, en sentido negativo[853]. Este tipo de comportamentos lévano a ser conceptuado polos seus superiores como «militante de excelente conducta en todos los aspectos y adherido al Glorioso Movimiento Nacional»[854]. Esta visión vólvese turbia cando, a comezos de 1938, a Xefatura Provincial de FET-JONS declara sobresido o expediente instruído pola Delegación de Justicia y Derecho contra Fernando Martínez Álvarez, xefe local de

[846] ARG, 31473-12; «Asociación Femenina de Unión Regional de Derechas. Betanzos (1933)», sin. 31471-22 e «Unión de Derechas, Betanzos (1933)», sin. 31471-23.
[847] AIMNOR, «Causa 118/36», folios 9, 10 e 22.
[848] AIMNOR, «Causa 78/37», folio 22r.
[849] AIMNOR, «Causa 78/37», folio 31.
[850] ARG, «Servicios diarios da Milicia Nacional (1936-1939)», sin. 65256-1.
[851] AMBe, «Libro de actas do pleno municipal (1936-1940)», sin. 51 (27-7-1936).
[852] ARG, «Libro de altas e baixas da Milicia Nacional (1937-1942)», sin. 65256-2. *La Voz de Galicia*, 7-8-1936, 4. AGMAV, «Expedientes personales de milicias», sin. 6036, 51.
[853] AIMNOR, «Causa 177/36», folio 25 e 60; «Causa 1321/37», folio 11.
[854] ARG, «Certificados de boa conduta (1942-1954)», sin. 65253-1.

Betanzos. En consecuencia, José Iglesias foi suspendido en todos os seus dereitos como militante e ordenóuselle instruír o sumario correspondente «como falso denunciante y por el mal concepto de su falangismo»[855]

Jaime Costas Peláez formouse en Dereito ata ocupar a Fiscalía Municipal —en calidade de suplente— e, posteriormente, abrir un despacho como procurador, converténdose nunha das figuras ben coñecidas da esfera social brigantina[856]. Despois do Golpe, a mediados de maio de 1937, declara na causa contra José Rivas, e outros, que «conoce al procesado con quien se ha relacionado con motivo de su profesión y que a su juicio se trata de un excelente muchacho, honrado comerciante»[857]. A pesar de que declara en calidade de «miliciano», non consta como dado de alta na Milicia ata finais de 1937[858]. En 1944, foi sinalado, polas autoridades locais de FET-JONS, como un dos múltiples camaradas «que cometieron acto de indisciplina y no acudieron al llamamiento del Jefe Provincial del Movimiento el día 3 de Agosto de 1943, con motivo de cubrir la carrera al paso de nuestro Jefe Nacional, Generalísimo de los Ejércitos y Jefe del Estado»[859]. Este distanciamento e falta de compromiso coa xerarquía de FET-JONS, xunto cunha intermediación positiva nos xuízos militares, non interromperon a súa proxección laboral, pois falece en 1959, sendo procurador de tribunais[860].

Antolín Sánchez Valeiro era un avogado recoñecido como unha das grandes e coñecidas figuras da política local do primeiro terzo do século XX. Dirixiu, durante un tempo, a agrupación Monárquica e, durante a República, liderou a Unión Regional de Derechas de Betanzos. Esta agrupación estivo conformada por elites conectadas por vínculos familiares con gran influencia socioeconómica e unha personalidade marcadamente relixiosa[861]. Ao igual que noutras zonas da provincias da Coruña, a CEDA brigantina organizouse case exclusivamente por monárquicos. Foi alcalde de forma intermitente entre 1914 e 1917, tamén foi nomeado deputado e, posteriormente, vicepresidente da Deputación Provincial da Coruña[862]. Tras o 18 de xullo de 1936, non consta como integrante dos grupos de milicias, nin afiliados á Falange local, pero si aparece seu fillo, Antolín Sánchez Fernández —dado de alta en 1937— que pasará, na década dos cincuenta, a formar parte do consello local de FET-JONS[863].

[855] ARG, «Expedientes de depuración», sin. 65272-11.
[856] *El Ideal Gallego*, 28-12-1937, 1; 18-8-1930, 3.
[857] AIMNOR, «Causa 78/37», folio 119r.
[858] ARG, «Servicios diarios da Milicia Nacional (1936-1939)», sin. 65256-1.
[859] ARG, «Correspondencia de entrada e saída (1944-1948)», sin. 65246.
[860] *La Voz de Galicia*, 23-10-1959, 4.
[861] Emilio Grandío Seoane, «La CEDA en el partido judicial de Betanzos: organización local y comportamiento electoral (1931-1936)», *Anuario Brigantino*, 15 (1992), 175-199 (199).
[862] ARG, «Unión de Derechas, asociación política. Betanzos. 1933», sin. 31471-23. *El Ideal Gallego*, 12-4-1930, 3; *El Eco de Santiago*, 14-4-1930, 1; *El Compostelano*, 7-2-1934, 2; *El Pueblo Gallego*, 8-4-1931, 11. Seu bisneto, Antolín Sánchez Presedo tamén será alcalde de Betanzos nos anos oitenta: Alfredo Erias Martínez, «Estructura socioprofesional de Betanzos (1840-1936)», *Anuario Brigantino*, nº 23 (2000), 311-374 (324, 325, 332).
[863] ARG, «Actas das reunións de afiliados (1956-1961)», sin. 65223-1; «Servizos diarios da Milicia Nacional (1936-1939)», sin. 65256-1. *La Voz de Galicia*, 27-12-1947, 4.

A mediados de maio de 1937, Antolín Sánchez Valeiro, por petición do encausado, José Alguero, é chamado a declarar sobre a requisa de automóbiles nos días do Golpe en Betanzos. Sobre o encartado sinala que:

> el concepto que le merece es de un perfecto burgués y no el de un extremista. Que no tiene noticias de que estuviese afiliado a ningún partido político (...). En los días del Movimiento el declarante se hallaba ausente en La Coruña pero que no cree capaz al procesado de inducir a los grupos revoltosos ni de que estas personas se reuniesen en su casa[864].

Días despois, na reunión do consello de guerra, volve a ser chamado para prestar declaración, por parte do avogado defensor. Na súa intervención, ratifica o mencionado anteriormente e, ademais, insiste en que o acusado «ha sido siempre hombre casero y amigo y amigo de la vida familiar no actuando nunca en política». A preguntas da Fiscalía, responde «que no le tenía por enemigo político»; e, ante a pregunta relacionada coas «concomitancias con elementos izquierdistas», a acta do consello recolle que Antolín Sánchez elude dar una contestación concreta. Posteriormente, manifesta que «trataba a algunos elementos de izquierdas pero no políticamente (...) tiene la impresión de tratarse de un derechista por dentro y un perfecto burgués; que lo estima neutral en política, manifestando que cree esto posible en España aún en el año mil novecientos treinta y seis[865]».

Na sentenza que absolve a José Alguero, o consello de guerra «llama la atención de la Autoridad Judicial respecto a la actitud vacilante observada por el testigo, ya que no ha demostrado una posición franca de colaboración con la administración de la Justicia por si se estima procedente imponerle alguna sanción»[866]. De forma inmediata, o xeral xefe do 8º corpo do exército imponlle unha multa de 1.000 pesetas, sen indicar o motivo nin lexislación á que se axusta o ditame[867].

8.2.3. Monforte de Lemos

Temos un total de 297 intermediarios, 35 mulleres e 262 homes e só temos datos que nos permitan reconstruír a traxectoria vital dun 16,5% —49 persoas—. Dende un punto de vista cuantitativo, a gran maioría dos intermediarios coñecidos sufriron unha evolución das súas traxectorias vitais que foi en ascenso, tanto a curto como a longo prazo. Trataremos de discernir se as actitudes intermediarias destes suxeitos foron empregadas, por parte dos novos poderes, como méritos ou penalizacións, á hora de incorporar á sociedade no seu proxecto. A lóxica da recompensa non operou nas grandes figuras de Monforte que se farán con novas cotas de poder, tras intervir nas causas militares.

Dentro daquelas sobre as que puidemos reconstruír parte das súas traxectorias vitais, o 79,59% —39 individuos— pasaron por cargos en diferentes entidades públicas que

[864] AIMNOR, «Causa 78/37», folio 115.
[865] AIMNOR, «Causa 78/37», folio 124r.
[866] AIMNOR, «Causa 78/37», folio 126r.
[867] AIMNOR, «Causa 78/37», folio 129.

cualificamos como experiencias positivas, dentro dunha traxectoria vital en ascenso. Unicamente catro desas persoas manifestaron, de forma única e exclusiva, actitudes intermediarias negativas nos xuízos instruídos contra monfortinos e cinco persoas compaxinaron declaracións positivas, neutras ou negativas. As restantes persoas declararon, de forma exclusiva, dun modo positivo ou neutro, sendo máis numerosas as primeiras fronte as segundas, chegando a duplicarse as cifras. Así, de 39 persoas que sufriron un ascenso vital, o 74,35% —29 individuos— manifestaron actitudes intermediarias positivas ou neutras. A continuación, repasaremos algúns destes perfís, tratando de pescudar que trazos comparten, cal é o seu perfil socioeconómico, se participaron noutras esferas da violencia sublevada, como a conformación de milicias, e cal foi a súa proxección na esfera pública durante a retagarda, a posguerra e a ditadura. Comezaremos por describir o grupo de intermediarios máis destacado que experimentou unha proxección vital á alza, dende o Golpe de 1936, e que asociamos a intervencións positivas nos consellos de guerra.

Antonio Franco de Lis era un empregado monfortino que, durante a retagarda, participou, de forma activa ,na dirección das tarefas de persecución, pois ocupou o cargo de xefe de milicias da Milicia Nacional de Falange de Monforte de Lemos[868]. Tras a contenda, a principios de marzo de 1940, foi chamado a declarar na causa instruída por delito de rebelión contra Manuel Martínez. En calidade de veciño, Antonio Franco indica sobre o acusado que:

> no sabe la actuación política del mismo con relación al Glorioso Movimiento Nacional. Que el declarante era una persona perseguida por los del Frente Popular y no vio nada en contra suya del citado Manuel (...) que no sabe si fue a Lugo con armas (...) para oponerse al mismo. Que el concepto que le merece era de un trabajador cualquiera sin meterse en nada de política[869].

A estas alturas, a intensidade das acusacións e das penas importas pola xustiza militar era menor que nos primeiros meses da contenda. A pesar de que Manuel Martínez foi condenado a prisión, o testemuño do que fora xefe local non deu pé a que o fiscal argumentara a acusación. Dous anos despois, a traxectoria e o compromiso de dito falanxista foi recoñecida, por medio da concesión da medalla de La Vieja Guardia[870].

Manuel Garro Quiroga foi un avogado que, durante a República, exerceu de secretario da Federación Agraria e tivo vínculos co círculo falanxista de Monforte, feito que o levou a estar detido no mes de maio de 1936[871]. Aos poucos días do inicio do Golpe en Monforte, faise cargo das escuadras que guarnecen a praza e actúa como xefe local de Falange. Baixo o seu mando lévanse a cabo múltiples detencións, como as de Antonio Macía, Manuel García ou Luis López, todos eles con cargos na UGT ou «guardias

USC UNIVERSIDADE DE SANTIAGO DE COMPOSTELA

868 AGMAV, «Expedientes personales de Milicias (1936-1956)», sin. 8579.
869 AIMNOR, «Causa 44/40», folio 26.
870 *El Pueblo Gallego*, 17-6-1937, 8.
871 *El Combate*, 30-12-1934, 1. *El Pueblo Gallego*, 8-5-1936, 10.

rojos»[872]. Cumpriu un papel fundamental de enlace entre a retagarda e a fronte, pois trataba de difundir no municipio e comarca:

> el comportamiento realmente heroico de los muchachos monfortinos de Falange que voluntariamente se hallan batiéndose en los frentes de batalla de la manera más ardorosa. A su conocimiento han llegado actos de verdadera heroicidad sometidos arriesgadamente por los muchachitos de nuestro pueblo que no vacilan en exponer su vida por la consecución de una España mejor, más grande y libre definitivamente de las torvas pasionales políticas (...)[873].

A construción simbólica dos combatentes heroicos na retagarda mediante este tipo de alocucións públicas, xunto con outras medidas, como os subsidios militares, foron empregados como mecanismos de control social[874]. Pouco despois, o avogado monfortino viaxa ás frontes de Guadarrama, Villablino e Asturias e desempeñou diversos cargos dentro da organización, como a xefatura provincial de prensa e propaganda[875]. A principios de 1940, estivo destinado en comisión de servizo como alférez xurídico na auditoría de Ourense, posición dende a que declara na causa contra Manuel Martínez:

Figura 29. Acto celebrado na Casa Sindical de Madrid no que tomaron posesión diversos cargos sindicais (Manuel Garro, 2º pola drta.).

Fonte: *El Progreso*, 28-12-1965, 1.

> Se encontraba en la comandancia de Monforte de Lemos cuando individuos de aquel (lugar) regresaban de Lugo a donde había ido con ánimo de oponerse al Movimiento, en la cual hicieron entrega algunos de ellos de las armas y les fueron recogidas por soldados, falangistas y guardias civiles que se encontraban prestando servicio en dicha comandancia cuyos nombres no precisan en este momento debido ya bien por tiempo transcurrido[876].

Na súa intervención elude dar referencias sobre os antecedentes e actuacións do encartado, con respecto ao 18 de xullo alegando mala memoria. Se nos centramos na propia actuación, máis que nas motivacións —que nos resultan inaccesibles e unicamente manexables a través de hipóteses e elucubracións—, dito acto significou, na práctica, non dar pé á construción dunha acusación, por parte da Fiscalía. Ademais, foi a única vez na que unha figura tan relevante, na dirección e execución das prácticas persecutorias en Monforte, participou nun xuízo militar instruído contra veciños do concello, durante a guerra. Despois desta declaración, a súa traxectoria pública

[872] *El Pueblo Gallego*, 11-8-1936, 8.
[873] *La Voz de Galicia*, 29-8-1936, 7.
[874] Francisco Leira Castiñeira, «La socialización de los soldados del ejército sublevado (1936-1945). Su papel en la consolidación del Régimen franquista» (tesis doctoral, Universidad de Santiago de Compostela, 2018) 143.
[875] *La Voz de Galicia*, 19-8-1937, 4.
[876] AIMNOR, «Causa 44/40», folio 76r.

evolucionou positivamente, como figura pública e destacada, dentro da nova estrutura de poder orixinada no golpe de Estado. Tras ingresar na organización sindical en 1940, pasou a desempeñar a Xefatura Nacional do sector social agrario da Vicesecretaría Nacional de Ordenación Social. Foi condecorado con diferentes insignias, como a medalla de La Vieja Guardia, a medalla da Campaña ou a medalla da Cruz Roja ao Mérito Militar, entre outras. A finais de 1965 —Figura 29—, tomou posesión da Xefatura da Obra Sindical de Colonización[877].

José Sogo Mayor foi un capitán de enxeñeiros, acusado e detido, nos primeiros días do Golpe, a consecuencia da denuncia do xardineiro municipal, Toribio Santomé —segundo o testemuño do comandante militar da praza de Monforte, Carlos Aranguren[878]—. O agravio ao capitán Sogo foi interpretado, polo propio comandante e pola corporación municipal, como unha «actuación antipatriótica o contraria al movimiento nacional» que debía ser sancionada, en función do Decreto nº 108[879]. Considerado como unha das «persoas honorables» da comunidade, a finais de setembro de 1936, foi nomeado secretario do comité local de defensa pasiva contra ataques aéreos[880]. Pouco despois, é chamado a participar como declarante no consello de guerra contra varios monfortinos acusados de rebelión militar. Sobre José Rodríguez e José Sobrino declara de forma neutra debido a que non os coñece; con todo, sobre o acusado Antonio Vázquez sinala que «trabajó a sus órdenes y le merece un excelente concepto; que no era elemento destacado ni peligroso, si bien sabe que estaba afiliado a la casa del pueblo, extremo a que se vio obligado el procesado para poder trabajar»[881]. Argumenta a defensa do procesado en base á boa consideración que lle merece, tanto no referido á súa conduta, como aos seus antecedentes. Se ben, neste último caso, trata de escusar a súa vinculación sindical converténdoo nun acto coaccionado. Este tipo de actitudes funcionaron en contra da lóxica xeral da violencia que operaba neste contexto. Estas non supuxeron un lastre, á hora de ser nomeado para cargos na corporación local, pois José Sogo foi membro, na década dos anos cincuenta, e foi escollido tenente de alcalde. A mediados de 1965, foi entrevistado sobre a cuestión urbanística e industrial de Monforte e a prensa preséntao como «teniente coronel de ingenieros retirado, excomandante militar de Monforte, exteniente de alcalde, exconcejal de nuestro ayuntamiento y una de las personas que goza en la ciudad y comarca monfortina de más aprecio y consideración»[882].

Román Piñeiro Pardo foi un avogado que, na ditadura de Primo de Rivera, ocupou o cargo de concelleiro e, posteriormente, durante a República, secretario municipal[883]. Durante dito período, tivo varios vaivéns no cargo pero, a finais de xullo de 1936, retomará o posto no concello cunha longa traxectoria no mesmo[884]. Esta reposición

877 *El Progreso*, 23-12-1965, 1.
878 AMMo, «Libro de actas de sesiones del ayuntamiento (1936-1938)», s.s. (24-9-1936).
879 «Decreto 108», art. 3, *BOJDN* (16-9-1936).
880 AMMo, «Cartapacio» 58 (21-9-1936).
881 AIMNOR, «Causa 197/37», folio 67.
882 *El Progreso*, 31-7-1965, 7.
883 *El Ideal Gallego,* 15-1-1924, 3. *El Pueblo Gallego,* 2-9-1931, 4.
884 *El Pueblo Gallego*, 6-8-1936, 7. AMMo, «Cartapacio» 58 (31-7-1936).

implica que pase a formar parte de iniciativas instauradas polos novos poderes, como a Xunta Municipal para a cobranza do prato único ou a Xunta do Patronato Católico monfortino de asistencia social[885]. A finais de 1937, propón a corporación que se lle instrúa expediente oficial ao interino da concello, Constantino Roldán, con motivo do desempeño das súas funcións, pois:

> Cumple de una manera irregular y defectuosa los servicios que se le encomiendan, por falta del debido celo en el cumplimiento de sus obligaciones, a pesar de las repetidas advertencias que se le han hecho. (...) además del correspondiente descrédito de estas oficinas ante las autoridades que reciben esos trabajos defectuoso, con retraso, a una perturbación de la buena marcha de los servicios[886]

O seu comportamento, como intermediario nas causas militares, é contrario ao anterior pois, a finais de abril de 1939, foi chamado a declarar para dar conta dos antecedentes e comportamentos do encartado:

> Que conoce a Evaristo Martínez del Sar por haber sido concejal del ayuntamiento de Monforte, cesando en dicho cargo en el mes de febrero de mil novecientos treinta y ocho aproximadamente, no volviéndole a tratar desde aquella fecha, si bien oyó decir de rumor público que a partir de su matrimonio se había enfriado su entusiasmo por su ideología. Que por haber cesado en su cargo de secretario desde el advenimiento de la corporación del Frente Popular, hasta el diecinueve de julio de mil novecientos treinta y seis nada sabe ni le consta de la actuación del encartado en los sucesos de aquellos primeros días del Movimiento[887].

A actitude do secretario municipal, no seu rol como intermediario no xuízo, pode parecer un tanto aséptica, pero non se sitúa dentro de dinámicas acusatorias claramente definidas, como no caso de Constantino. Na súa declaración utiliza os trazos sociopolíticos do encausado como elementos descritivos da súa identidade sen cargas pexorativas. Destaca, que atribúe o motivo do desarraigo da actividade e implicación política á influencia da súa relación sentimental. Segundo indica un informa da Garda Civil sobre Román Piñeiro, era un:

> entusiasta apologista del funesto Azaña, haciendo de este entusiastas elogios como gobernante y estadista. Durante el paso de los socialistas por la Alcaldía y muy principalmente durante el mandato en esta del tristemente célebre Juan Tizón Herreros fue íntimo suyo y gran admirador, no se sabe si por su cargo de Alcalde o por la simpatía que le inspiraba. Se le considera poco capacitado para el cargo que ejerce y su trato con los ciudadanos es poco correcto[888].

A pesar desta valoración negativa e dun comportamento nos xuízos alleo á lóxica acusatoria, a súa traxectoria experimentou beneficiosos progresos. Durante a ditadura, desempeñou diferentes cargos, propios da súa formación profesional e mesmo fora de Galicia, como o de secretario xeral da corporación provincial de Logroño.

USC UNIVERSIDADE DE SANTIAGO DE COMPOSTELA

885 AMMo, «Cartapacio» 60 (30-11-1936).
886 AMMo, «Cartapacio» 62 (20-12-1937).
887 AIMNOR, «Causa 371/36», folio 23r (27-4-1939).
888 AHPL, «Expedientes de movimiento de miembros de las corporaciones locales remitidas al gobernador civil: situación de guerra», sin. 12705.

Posteriormente, na década dos anos cincuenta, volve para Galicia, pois foi designado para a Secretaría da Deputación Provincial de Lugo[889].

Ramón Gutiérrez Flores foi un avogado monfortino que, durante a República, foi membro do triunvirato provincial de Falange de Lugo e liderou o Bloque Nacional en Monforte[890]. Tratábase dunha plataforma que buscaba aglutinar ás dereitas ao redor dun réxime autoritario, fascista, unitario e partidario «de un Estado autoritario organizado corporativamente que funda en una unidad superior intereses, hombres, matices e ideas. Lo demás, la división, la contraposición de los partidos, el balanceo, en fin, es digno de un consejo de guerra»[891]. Ramón Gutiérrez, por tanto, formaría parte dese «fascismo» —ou radicalismo— constituínte que, aínda que non estaba asentado en ningunha formación política era compartido por varios sectores que propugnaban unha solución autoritaria en contra do «desorden» establecido[892]. Nos primeiros días do Golpe de 1936, o avogado colócase na secretaria da Falange local, pois pertencía a unha rede de contactos que apoiou o Golpe en Monforte[893]. O seu irmán Enrique foi «gran colaborador de la Causa Nacional» e, en función da súa «intachable conducta moral, pública y privada, afecto a las organizaciones de Fet de las Jons», durante a retagarda, reuniu as condicións de «moralidad y solvencia» esixidas para ser considerado digno dun posto na corporación municipal en 1944[894]. Ademais, seu irmán Luciano, era xenro de Emilio Cortés Reyes, comandante militar da praza, dende o 30 de xullo ata o 29 de agosto de 1936[895].

A comezos de outubro de 1936, ascenderá ao cargo de xefe local de Falange, posición dende a que acometeu unha reorganización interna e levou a cabo importantes tarefas de depuración, como a do médico Mariano Mazaira[896]. A finais dese mesmo mes, dirixe un escrito á corporación municipal no que:

> creyendo esta jefatura interpretar el verdadero sentido del actual movimiento salvador de la patria, que entre otras disposiciones manifiesta separar de los cargos de carácter público a aquellos elementos de marcada significación izquierdista, pertenecientes a partidos políticos que integraban el llamado Frente Popular, debo de exponer, que hallándose en el caso antedicho el inspector médico Mazaira, con destino en este ayuntamiento (...) recurro a petición de que sea depuesto de su cargo de inspector médico[897].

Dous días despois da intervención de Ramón Gutiérrez, o xefe provincial de Milicias transmítelle, ao comandante, a militarización do citado médico para as forzas de Falange

889 *BOE,* nº 108 (18-4-1954), 2502.
890 *El Pueblo Gallego*, 5-10-1934, 14.
891 Ramón Gutiérrez Flores, «Rompiendo lanzas. El Bloque Nacional», *El Combate*, 16-12-1934, 5.
892 Eduardo González Calleja, «La violencia y sus discursos: los límites de la "fascistización" de la derecha española durante el régimen de la Segunda República», *Ayer*, nº 71 (2008): 85-116 (112).
893 *La Voz de Galicia*, 1-8-1936, 7.
894 AHPL, «Expedientes de movimiento de miembros de las corporaciones locales remitidas al gobernador civil: informes de conducta», sin. 12705 (22-5-1944).
895 *El Pueblo Gallego*, 7-8-1936, 6; 1-9-1936, 11.
896 *El Pueblo Gallego*, 8-10-1936, 11.
897 AMMo, «Cartapacio» 58 (21-10-1936).

na fronte de guerra[898]. Con todo, precisamente, no mes de outubro de 1936, presta declaración en función do seu rol como dirixente de Falange sobre a conduta e antecedentes o encartado, Víctor Martínez, exmembro da corporación do Frente Popular:

> Que en efecto, entre la documentación sustraída en el sindicato ferroviario existía una carta dirigida por el señor Tizón al diputado de Izquierda Republicana Señor Villaamil, en la cual se expresaba en términos muy duros con relación a Víctor Martínez y le señalaba como a un enemigo del socialismo[899].

Dito testemuño significa apoiar a coartada sinalada polo encausado, na que argumenta a súa inocencia con base nunha circular que recolle a confrontación que mantiña co exalcalde, José Tizón[900]. No consello de guerra, Ramón Gutiérrez volve a declarar e ás preguntas do fiscal, indica a filiación política do acusado —por todos coñecida—, pero obvia sinalar a súa participación nos feitos de autos. En resumo, o xefe local de Falange mantense á marxe das acusacións vertidas contra o encausado e actúa como un apoio argumental da súa coartada no xuízo. Este comportamento, aínda que foi oposto ás súas actuacións fóra dos procedementos militares, foi perfectamente compatible —dentro do mesmo rol— e, ademais, non supuxo unha traba para ascender, posteriormente, na estrutura de poder no «Novo Estado». Na década dos anos corenta, accede á xefatura da sección social central do Sindicato Vertical de Transportes e concédeselle a Cruz da Orden Cisneros[901]. Na próxima década, visita Monforte, lugar onde é ben recibido, pois organízanlle unha homenaxe na sede da sociedade obreira La Fraternal[902]. Na segunda metade da década dos cincuenta, será nomeado delegado provincial de sindicatos de Pontevedra. Desempeñará dito cargo durante ano e medio aproximadamente, concluíndo, así, unha longa etapa en diferentes estamentos do poder da ditadura[903].

Guillermo Cloos foi un enxeñeiro alemán, moi coñecido e afincado en Monforte, dende os anos vinte do século XX, para xestionar unha empresa mineira e extraer wolframio das explotacións galegas. Esta actividade tivo un forte desenvolvemento no oeste de España durante a I Guerra Mundial, pois os avances tecnolóxicos permitiron o seu uso con fins militares de alto valor[904]. Dirixiu con eficacia as labores técnicas para subministrar diferentes minerais destinados á industria bélica do goberno alemán. Un dos xacementos máis relevantes estaba nas minas do Freixo, en Monforte, onde chegaron a estar en nómina ao redor duns trescentos traballadores da comarca. A comezos da República, as reivindicacións sindicais, polas precarias condicións e salarios, provocaron fortes tensións que conduciron a unha folga que paralizou o funcionamento da mina e culminou co ataque ao domicilio do xerente da mina[905]. Guillermo Cloos, ademais de empresario e enxeñeiro de minas, tiña o cargo de vicecónsul de Alemania, ambos roles

898 AMMo,«Cartapacio» 58 (23-10-1936).
899 AIMNOR, «Causa 601/36», folio 124.
900 AIMNOR, «Causa 601/36», folio 122.
901 *El Progreso*, 28-5-1947, 4.
902 *El Progreso*, 26-8-1952, 2.
903 *El Pueblo Gallego*, 5-2-1957, 6; 25-12-1958, 4.
904 Leonardo Caruana de las Cagigas e Eduardo González Calleja, «La producción y contrabando de wolframio en España durante la Primera Guerra Mundial», *Ayer*, nº 95 (2014): 183-209.
905 L.A.R., «Tierra de "lobos sucios"», *El Progreso*, 18-4-2016.

e posicións sociais permitiranlle establecer unha confraternización cos poderes sublevados tras o golpe de Estado. Esta realidade queda de manifesto, a finais de novembro de 1936, cando o gobernador civil de Lugo viaxa a Monforte con motivo do recoñecemento italo-alemán do goberno do xeneral Franco. A prensa promocionou o evento como un acto patriótico no que se engalaron as rúas, se decretou o peche do comercio e unha gran multitude de xente, xunto coas milicias uniformadas dos Caballeros de Santiago, agardaron a chegada da autoridade. A primeira parada foi o Consulado, onde o gobernador agradeceu de primeira man dita colaboración a Guillermo Cloos, pois «desde aquel momento tendría en el corazón de todos a la nación alemana como un pueblo hermano, con el cual colaboraría España, para extirpar la ola marxista que trata de destruir la civilización occidental». O vicecónsul respondeu que «esta unión de las potencias defensoras de la civilización sería invencible y destruiría al marxismo demoledor que trataba de invadir Europa»[906]. As declaracións de intencións quedaban claras.

A interacción deste individuo coa violencia sublevada pode observarse no seu rol como intermediario na causa instruída contra o exconcelleiro, Víctor Martínez. Sobre as súas actuacións e antecedentes, declara, a finais de novembro de 1936, que «observó siempre que hizo política en Monforte en sentido anticomunista y antisocialista, llegando a manifestar al deponente en una conversación, que por si acaso arribase al poder Largo Caballero, se marcharía de España avergonzado»[907]. A práctica política do acusado descrita polo vicecónsul vai en contra da argumentación do fiscal, pois desvincúlao das «ideas que han conducido a España a la atroz situación porque hoy pasa»[908]. Foi a única intervención nos consellos de guerra instruídos a monfortinos durante a retagarda, e a súa actitude intermediaria non supuxo un apoio ás prácticas acusatorias pautadas polos poderes militares. Agora ben, iso non constituíu unha desvinculación dos poderes locais, máis ben todo o contrario, ambos comportamentos conviviron. Dende a Alcaldía de Monforte sucedéronse actos de confraternización e conmemoración con Alemania, como a celebración do «día de Alemania», a comezos de marzo de 1937. O programa de actos incluía o desfile das forzas armas das Milicias de segunda liña, dos Flechas e da Garda Cívica dos Caballeros de Santiago coas bandeiras de Falange e Alemania na cabeceira[909]. Neste tipo de eventos, foi crucial a participación cidadá, sempre demandada e alentada dende os poderes municipais, tal e como se pode apreciar no seguinte chamamento asinado pola Alcaldía:

> acordado rendir en el día de hoy en esta localidad un homenaje a la gran Nación alemana, como testimonio de agradecimiento por su valiosa y decidida adhesión y apoyo a la causa del Movimiento Nacional, que es la de la vieja civilización de Europa, espero del reconocido patriotismo del vecindario, concurran a las 12 del día de hoy ante el

USC UNIVERSIDADE DE SANTIAGO DE COMPOSTELA

906 *El Pueblo Gallego*, 24-11-1936, 10.
907 AIMNOR, «Causa 601/36», folio 152.
908 AIMNOR, «Causa 601/36», folio 134.
909 *La Voz de Galicia*, 6-3-1937, 5.

consulado de Alemania, al objeto de izar en el mismo la bandera Nacional y de Falange (…)[910].

Figura 30. A manifestación do 1 de maio de 1936 en Monforte de Lemos.

Fonte: Julio González, *Monforte en imaxes,*. nº 79.

Este tipo de comportamento enténdese máis aló do marco local, tras a guerra civil e no marco da II Guerra Mundial, a cooperación indirecta do Estado franquista coa Alemaña nazi manifestarase por varias vías, unha delas, na reactivación de provisión de wolframio. A principios dos anos corenta, Galicia foi un territorio relevante económica e militarmente no conflito, en especial nas relacións franco-alemás. Guillermo Cloos botará raíces en Monforte e emparentará con figuras locais tan destacadas como Guillermo Fernández Otero. Seu xenro foi doutor en Dereito e desenvolveu unha intensa actividade política como procurador a Cortes, deputado, delegado de Cultura ou alcalde de Monforte que o conduciu a recibir, por parte da Xefatura do Estado, a medalla ao Mérito Civil, en 1971[911].

Juan Alonso Villalobos tomou posesión como notario de Monforte, en 1934, onde se destacou como «derechista» e, tras o Golpe de 1936, como falanxista[912]. Tiña gran facilidade de palabra e protagonizou moitos discursos nos que daba conta desta transición, como o celebrado o 15 de agosto no teatro principal de Monforte para engrosar os fondos das subscrición patriótica:

> Empezó el señor Villalobos diciendo que el mismo, aun hacía escasamente seis meses, había hecho uso de la palabra en aquel mismo lugar como defensor de una determinada política de derechas (...) sin embargo era un desengaño más y por ello se había enrolado

USC UNIVERSIDADE DE SANTIAGO DE COMPOSTELA

910 AMMo, «Cartapacio» 60 (3-5-1937).
911 *El Pueblo Gallego*, 2-6-1971, 17; 26-2-1970, 15; 1-4-1958, 14. *El Progreso*, 27-1-1968, 7.
912 *El Pueblo Gallego*, 13-9-1934, 11; 18-8-1936, 10.

> en las filas de Falange Española, porque reconocía que esta era la única salvación de la Patria[913].

Pouco despois, foi nomeado xefe local e, como tal, desenvolve unha activa labor na recruta de milicianos[914] e na persecución e planificación das matanzas, pois tal e como recolle o exiliado Antón Patiño nas súas memorias, «destacouse nese labor inmundo escollendo ás súas vítimas entre as fotos do primeiro de maio de 1936 (...) as fotos de Nuevo, o retratista, servíronlle de acta notarial»[915] —Figura 30—. O seu comportamento no desenvolvemento das causas militares instruídas contra os monfortinos é substancialmente diferente, pois responde a outra lóxica. A finais de novembro de 1936, declara no consello de guerra por rebelión contra o exconcelleiro, Víctor Martínez, dun xeito positivo. Desenvolve diferentes argumentos que avalan a súa mala relación cos principais «elementos marxistas actualmente fuxidos» e a cooperación e axuda que lle prestou a «los afiliados de derechas» cando estiveron baixo o punto de mira das autoridades[916]. Nese xuízo, o notario formou parte dun grupo de intermediarios que pertencían «ás forzas vivas» de Monforte e que actuaron, en conxunto, a favor do acusado. Algún deles xa os mencionamos anteriormente, como o vicecónsul alemán ou o avogado Gutiérrez Flores, pero na mesma liña actuaron os sectores máis ligados á Igrexa —como o cura Benigno Jul ou Pedro Boo Pita— e aqueles que rapidamente ascenderon na organización falanxista, como o farmacéutico, Ramón Martínez Losada[917]. A defensa da actuación do acusado non supuxo un lastre na súa traxectoria posterior. Ao rematar a guerra, foi nomeado vogal da Deputación Provincial de Lugo e, posteriormente, será destinado a ocupar importantes cargos fóra de Galicia[918]. Durante a década dos corenta, foi nomeado para a Xefatura Provincial e a Dirección do Goberno Civil de Jaén, e, máis tarde, foi designado para ocupar os mesmos cargos en Valladolid[919]. Na seguinte década, volve a Galicia para ocupar o Goberno Civil da provincia de Pontevedra e, posteriormente, pasará a ocupar a Xefatura da Delegación Provincial de Vivenda en León[920].

Martín Cachaldora Gómez, foi un industrial, dono dunha ferraxaría e armería moi coñecida na localidade monfortina. No eido político, durante a República, foi vogal da Asociación Republicana Radical, vicepresidente da Unión Republicana e concelleiro ata o seu cesamento, a mediados de marzo de 1936[921]. Non temos noticia da súa actuación ante o Golpe en Monforte, pero si que, debido á súa idade, non foi mobilizado a filas e que foi chamado a prestar declaración sobre a requisa de armas na causa instruída contra os irmáns Rodríguez Vaquero. Presta un testemuño, en dúas ocasións, de carácter

913 *El Pueblo Gallego*, 18-8-1936, 10.
914 *El Pueblo Gallego*, 25-12-1936, 7.
915 Antón Patiño Regueira, *Memoria de ferro* (Vigo: A Nosa Terra, 2005), 145.
916 AIMNOR, «Causa 601/36», folio 151r.
917 AIMNOR, «Causa 601/36», folios 11, 64, 65, 152 e 153.
918 *El Progreso*, 10-8-1941, 4.
919 *El Progreso*, 6-8-1943, 3; 7-2-1946, 1; 26-7-1947, 4.
920 *El Pueblo Gallego*, 17-6-1951, 7. *La Noche*, 23-11-1957, 4.
921 AHPL, «Asociación Republicana Radical (1933-1935)», sin. 13045/23; «Unión Republicana (1936)», sin. 13046/37. AMMo, «Libro de actas de sesiones del ayuntamiento (1936-1938)», s.s. (15-3-1936).

positivo, pois describe un suceso como un mero trámite administrativo, sen violencia, nin coacción e non manifesta ningún tipo de acusación explícita[922]. Tal e como vemos, a súa participación na violencia de retagarda foi puntual e sen implicacións directas de carácter negativo, con respecto aos encausados. Este feito non impediu que fora nomeado membro da asociación patronal de industria y comercio e que mantivese un perfil público e visible, como presidente da comisión de festas[923]. En cambio, a comezos da década dos corenta, foi sancionado pola Fiscalía Provincial de Taxas por adquisición clandestina e prezos de venta abusivos[924].

Antonio Rumbo Vázquez era fogueiro na estación de Monforte, un oficio cunha larga xornada que requiría dun esforzo físico intenso e para o cal, a regulamentación de finais do século XIX, demandaba «saber leer y escribir, tener de 22 a 35 años, ser robusto, poseer buena vista y buen oído»[925]. No que respecta á súa traxectoria sociopolítica e comportamento ante o golpe de Estado, era:

> Afiliado a Fet desde 1934, siendo enlace de Fet y la Guardia Civil, encuadrándose al estallar el Movimiento en las milicias de FE con las que ha colaborado para sofocar los focos marxistas del municipio desempeñando el cargo de delegado del Servicio de Información desde 1938, en el que continúa en la actualidad. Al iniciarse el Alzamiento no acató la orden de huelga lanzada por los Generales Izquierdistas y se presentó al trabajo, siendo el primer fogonero que circuló en las vías con un tren desde Monforte a La Coruña. Más tarde fue al frente de Aragón donde su actuación le valió una felicitación de sus jefes, según carta laudatoria. Su conceptuación en todos los órdenes es buena. De excelente moralidad pública y privada, con suficiente capacidad para el desempeño del cargo que ocupa, así como en el Municipio[926].

Toda esta bagaxe permitiulle aglutinar méritos para acceder á corporación municipal en 1944, cargo no que se manterá, como mínimo, cinco anos máis[927]. É preciso, entón, preguntarse, cal foi a súa actuación como intermediario nas causas instruídas durante a retagarda. A comezos de novembro de 1937, foi chamado a declarar no xuízo instruído contra varios veciños, a raíz dunha acusación realizada por Pedro Pérez Somoza. Dito individuo presentou unha lista que, supostamente, recollía os afiliados socialistas que foran partícipes dun complot contra os poderes golpistas[928]. As dilixencias sumariais pronto se tornan cara á investigación da falsidade de tal documentación e chaman a declarar a varios veciños, sobre os membros da lista, e a Pedro Pérez, o denunciante. Antonio Rumbo indica que, «de las listas que se le leen (..) considera elementos destacados y capaces de todo, en tal terreno, a Tizón, Miguel Chapel y Evaristo Martínez del Sar», todos eles foran declarados «en rebeldía» nese momento. Sobre os demais

922 AIMNOR, «Causa 549/37», folios 54 e 59.
923 AMMo, «Cartapacio» 60. *El Progreso*, 15-8-1952, 5.
924 *El Progreso*, 11-4-1943, 2.
925 Mikel Iturralde, «Los oficios que trajo el tren y el tiempo se llevó», *El Correo*, 26-11-2013, https://www.elcorreo.com/vizcaya/ocio/201311/24/domingo-relatos-ferroviarios-oficios.html [6-11-2020].
926 AGA, «Administración local, personal, Lugo» 44/2762 (1944).
927 AGA, «Composición de la corporación municipal, Lugo-Monforte de Lemos» 44/3267 (30-6-1949).
928 AIMNOR, «Causa 1322/37», folios 2 e 37.

individuos, sinala que eran «elementos incapaces de intervenir en tal complot, todo le parece una patraña»[929]. Tal e como podemos observar, o seu comportamento como intermediario móstrase contrario á dinámica das falsas acusacións. A pesar de que non defende os antecedentes e as actitudes de todos os presuntos culpables dun delito de rebelión, si que o fai para a maioría deles. Unicamente sinala con connotacións negativas as personalidades máis destacadas do goberno do Frente Popular, ocultos tras a persecución sufrida, a raíz do golpe de Estado. O seu papel como intermediario pouco proclive ás acusacións e ás denuncias conviviu con futuros nomeamentos para cargos importantes. Tal e como vimos, nos anos corenta pasou a formar parte do goberno municipal pero seguiu en contacto con cuestións relacionadas coa súa anterior profesión. Asumiu a Delegación Sindical de Ferrocarrís e foi o organizador do 1º aniversario da Irmandade Ferroviaria, en 1948[930].

Observamos tamén un denso grupo formado por individuos coñecidos e cunha proxección vital destacada, durante a retagarda e a posguerra, que non amosaron unha actitude intermediaria nos xuízos moi definida. Manifestaron declaracións que foron declaradas neutras, con base en discursos asépticos que non achegan información valiosa para o apoio dos fiscais, en aras á construción da acusación. **Ramón Martínez Losada** foi un destes perfís, deputado provincial durante a ditadura de Primo de Rivera, farmacéutico municipal, dende 1925, e presidente da Asociación Patronal de Industria e Comercio, en tempos da República[931]. Tivo unha intensa implicación no desenvolvemento do Golpe, pois formou parte dos cadros de Falange e incluso foi nomeado, a mediados de 1937, xefe provincial de Lugo, a prensa recollía esta nova facendo un percorrido pola súa traxectoria:

> Con esta designación se cubre un puesto que evidentemente precisa grandes valores de mando, de talento y de carácter, que sin duda tiene el designado. El señor Martínez Losada es «camisa vieja» en la Falange y por su actuación se ha hecho acreedor a ser una de las cabezas directoras de este resurgir nacional para el que todos trabajamos. Pero por si esto no fuese suficiente para su prestigio, no hemos de ocultar la labor realizada anteriormente a esta fecha por el nuevo jefe provincial en la jefatura de la segunda línea de la Jons de Monforte, en donde desarrolló una amplia labor de proselitismo. La impresión de esta ciudad, en donde el señor Martínez cuenta con numerosas amistades, ha sido felicísima y en general podemos decir que en la provincia entera no se puede mejorar el efecto producido por dicha disposición. Felicitamos a nuestro amigo y muy especialmente a las Jons de la provincia[932].

Antes deste nomeamento, teñen lugar dúas declaracións en xuízos militares instruídos a diferentes veciños. No caso do procedemento incoado contra o exconcelleiro, Víctor Martínez, e outros compañeiros acusados de rebelión militar, presta testemuño sobre a posesión dunha arma, en sintonía coa versión do acusado[933]. Posteriormente, na causa instruída contra os irmáns Rodríguez Vaquero, opta por amosar unha actitude cautelosa

[929] AIMNOR, «Causa 1322/36», folio 58.
[930] *El Progreso*, 27-4-1940, 3; 8-1-1948, 2.
[931] *El Regional*, 19-1-1924, 2. AMMo, «Cartapacio» 56 (30-3-1935); «Cartapacio» 53 (31-1-1934).
[932] *La Voz de Galicia*, 12-6-1937, 5.
[933] AIMNOR, «Causa 601/36», folio 11.

sen indicios acusatorios, pois manifesta que «desconoce su conducta tanto moral como política de dichos inculpados, ya que por la diferencia de edad, y también falta de trato social con ellos, no constándole nada (a favor) ni en contra». Fai alusión, tamén, a que descoñece aos acusados por atoparse ausente en Monforte, dende abril de 1935, data que coincide co seu nomeamento para un importante cargo na capital de provincia lucense no Bloque Nacional[934]. A proxección que posteriormente alcanza a súa carreira en Falange amosa que o feito de participar nos procedementos militares, en contra dos acusados, non foi un mérito a valorar na conformación dos novos poderes.

O caso de **Ramón Pozo Pascual** é moi interesante, pois é das poucas ocasións nas que o comandante militar da praza é chamado a declarar, en calidade de veciño, e non polo seu rol castrense. No seu expediente militar consta que na praza de Monforte de Lemos:

> se adhirió al Glorioso Movimiento Nacional presentándose en la Comandancia Militar de la referida plaza, quien le ordenó se hiciese cargo acto seguido de la censura de Comunicaciones, Correos, Telégrafos y Teléfonos. El día 8 de septiembre y por orden de la misma autoridad cesó en dicho cometido y empezó a ejercer las funciones de juez militar (...). el día 20 de abril por orden del excmo. Gobernador Militar de la plaza de Lugo del día anterior, cesó (...) y se hizo cargo de la Comandancia Militar de Monforte de Lemos[935].

Estaba casado con Elena Pérez Orozco, a creadora da entidade de carácter patriótico «Mujeres al Servicio de España» dedicada a confeccionar roupas con destino aos soldados que loitaban na fronte de guerra[936]. O seu cuñado era Julio Pérez, nomeado xestor municipal, a principios de novembro de 1936, e, cinco meses despois, alcalde de Monforte. A estas alturas, era unha familia directamente implicada na xestión golpista da retagarda. A finais de abril de 1937, Ramón Pozo foi chamado a declarar no xuízo contra os irmáns Rodríguez Vaquero e, sobre o seu comportamento o día de autos, informou –dun xeito neutro– que non os coñece e que actuaron conforme a súa condición de gardas de asalto; é dicir, ás ordes da autoridade vixente no momento[937]. Posteriormente, o militar:

> El día 2 de septiembre y en cumplimentando orden del Excmo. General Jefe del 8º cuerpo del Ejército (...) tomó el mando de las fuerzas del Rgmnto. de infantería de Zaragoza nº 30 allí destacadas (...). Según escrito del Excmo. Gobernador militar de la plaza de Lugo (...) fue designado para el mando del batallón de guarnición (...) emprendiendo marcha para Lugo (...)[938].

Durante a guerra, foi enviado á fronte de Asturias e Gijón, ao mando de varios rexementos e batallóns, ata que volve a Monforte para facerse cargo das forzas do rexemento de infantería «Zaragoza, nº 30» e organizar a caixa de recruta nº 66 de nova creación, en outubro de 1939. Anos despois, retírase e volve a afincarse no val de Lemos,

USC UNIVERSIDADE DE SANTIAGO DE COMPOSTELA

934 AIMNOR, «Causa 549/37», folio 19r. *El Pueblo Gallego*, 13-4-1935, 13.
935 AGMS, «Expediente de Ramón Pozo Pascual», sin. 286-3.
936 *La Voz de Galicia*, 25-3-1937, 5.
937 AIMNOR, «Causa 549/37», folio 22r.
938 AGMS, «Expediente», sin. 286-3.

onde recibe o premio da 1ª sección da «Hermandad de retirados de los tres ejércitos» e falece en 1966[939].

O último exemplo que traemos a colación, con respecto ás traxectorias que sufriron un ascenso na súa traxectoria vital compaxinado cunha declaración neutra, ven a ilustrar como diferentes elementos da familia Baamonde Robles se fixeron con distintas cotas de poder, tras o Golpe, de forma independente ás súas actitudes como intermediarios. **Manuel Baamonde Robles** era un coñecido avogado monfortino que na ditadura de Primo de Rivera ocupou a Presidencia da Deputación Provincial de Lugo e formou parte da corporación municipal de Monforte. En épocas anteriores, participou nas eleccións pola candidatura liberal e:

> fue el que inspiró todo el izquierdismo republicano en esta comarca; íntimo amigo de Portela Valladares a quien servía con sus votos y valiéndose del paso de su hermano comandante de caballería a su paso por esta Comandancia Militar a raíz del Glorioso Movimiento Nacional, protegía a los izquierdistas de esta comarca[940].

A escasos tres meses do golpe de Estado, foi chamado a declarar na causa instruída contra varios monfortinos, supostamente, involucrados na morte dun falanxista. Un dos acusados, Manuel Soto, argumenta a súa defensa en que «nunca perteneció a ningún partido hasta que se vio obligado a hacerlo al centro ferroviario por presión de sus compañeros por haber sido concejal 4 años en tiempos de dictadura»[941]. Manuel Baamonde foi chamado a declarar sobre o seu cargo político, feito que corrobora sen precisar ningún tipo de información a maiores[942]. Esta declaración foi cualificada como neutra, pois, a pesar de ratificar a coartada do acusado, faino por medio dunha información pública e accesible por calquera outro medio. O ton aséptico da súa intervención contrasta co perfil debuxado pola Garda Civil, na inmediata posguerra, sobre a súa actuación política:

> En la actualidad dirige una peña de izquierdistas que se reúnen en el denominado Casino antiguo, hoy sin nombre oficial conocido y que a raíz del Movimiento fue clausurado por sus ideales y gentes que en el comentaban desfavorablemente la Santa Cruzada, siendo el director espiritual del mismo; como hombre intelectual no deja huellas a su favor. Es peligroso por su marcada influencia que ejerce sobre determinadas peñas y tertulias[943].

Manuel Baamonde era un home de peso na comunidade que, ademais, emparentou cunha familia similar, pois en 1929 casara con Carmen Hermida Balado, irmá de Alfredo, o primeiro alcalde de Monforte, tras o golpe de Estado de 1936[944]. O feito de pertencer a esta rede familiar e pasar desapercibido, no desenvolvemento da xustiza militar en

939 *El Progreso*, 2-10-1964, 2; 11-12-1966, 7.
940 AHPL, «Expedientes de movimiento de miembros de las corporaciones locales remitidas al gobernador civil: situación de guerra», sin. 12705.
941 AIMNOR, «Causa 656/36», folio 25r.
942 AIMNOR, «Causa 656/36», folio 30r.
943 AHPL, «Expedientes de movimiento de miembros de las corporaciones locales remitidas al gobernador civil: situación de guerra», sin. 12705.
944 *El Pueblo Gallego*, 19-10-1929, 3.

Monforte, favoreceu a conservar a súa posición social, na conformación do «Nuevo Estado».

Dentro do grupo de intermediarios que experimentan unha evolución positiva e manifestaron declaracións negativas, destacan **Fernando Baamonde, José Castillo Rodríguez e Carlos Sánchez Taíz García y Camba**. Todos eles comparten que son figuras notables e coñecidas na comunidade monfortina, con estudos universitarios e vínculos con Falange, antes do golpe de Estado. O primeiro deles, **Fernando Baamonde,** era membro dunha familia moi coñecida en Monforte, precisamente, foi sobriño de Manuel Baamonde Robles, avogado comentado anteriormente[945]. O seu pai, Roberto Baamonde, era un comandante militar retirado que, tras o 18 de xullo de 1936, atopabase, de forma accidental, en Monforte de Lemos, e, tras ser proclamado o estado de Guerra polo destacamento da Garda Civil, na tarde do día 20 de xullo, presentouse ante o tenente da Garda Civil, José Díaz Rodríguez, que asumira o mando da Comandancia Militar da praza. Mentres a máxima autoridade saíu con forzas ao seu mando con destino a próximas localidades, Roberto Baamonde asumiu, de forma interina, a Comandancia Militar de Monforte e «con algunos soldados mantuvo el orden y la adhesión al Movimiento Nacional». Un mes despois, recibiu a orde telegráfica da VIII División Orgánica para:

> la organización de una Milicia compuesta de Personal Mayor de 30 años, que sin recibir devengo alguno del Estado quedó organizada, instruida y con Reglamento aprobado por el Excmo. Sr. General Jefe de la citada División, con un efectivo de 108 hombres, que continuaron prestando servicio en aquel pueblo[946].

De forma simultánea, nos momentos iniciais, foi o encargado de presidir unha comisión para a recolecta e o envío de víveres, dende a retagarda á vangarda, e tamén unha comisión encargada da «suscripción nacional» e recadación de ouro. A finais de ano, foi nomeado para cubrir a Comandancia Militar da praza de Monforte, substituíndo a Carlos Aranguren Roldán. Durante o tempo que desempeñou dito cargo, entre finais de 1936 e o primeiro trimestre de 1937, unicamente se instruíron catro causas e ningunha delas por iniciativa da súa autoridade. Algúns monfortinos recordan, anos despois, de forma especial, a súa labor na comandancia militar. Antonio González foi chamado a filas durante a guerra e destinado a Zaragoza por máis de dous anos. Con todo, viviu a época da violencia golpista máis intensa no concello e, incluso, foi testemuña directa dun «paseo»: «Eu estaba (subido) na ameixeira comendo ameixas e escoito a xente baixar dun coche e a un home dicir, "Manolo, ídesme matar" e de seguido escoito dous disparos; no momento sentinme horrorizado e baixei da ameixeira e marchei». Do mesmo xeito, lembra que:

> Aquí houbo un comandante da praza que foi moi bo, xunto con outro, foron a salvación, senón… matarían cen máis (…). A salvación foi o teniente coronel Bahamonde, defendeu ao pueblo a mais non poder (…) e quedara como comandante da caixa de recluta, un tal

USC UNIVERSIDADE DE COMPOSTELA

945 *El Pueblo Gallego*, 1-8-1936, 7; 24-12-1936, 5. *El Correo Gallego*, 16-12-1928, 10.
946 AGMS, «Expediente de Roberto Baamonde Robles», sin. B98.

> Choco (…) e contiveron a avalancha (de violencia) (…). Bahamonde enterouse de que mataran a un rapaz de Rivas Altas (sic) e ordenou mandar á Legión ao asasino[947].

Pero non foi un caso illado, outro dos «escapados» que andaron durante máis de dous anos polas terras do Val de Lemos, lembra que «o coronel Bahamonde, que se fixo ca praza de Monforte, detivo ata aos falanxistas e parou as matanzas»[948]. Roberto Baamonde, o 12 de marzo de 1937, foi nomeado xestor do concello de Madrid —onde tiña residencia antes do Golpe— e abandona o cargo en Monforte. Con todo, demorouse a súa entrada na capital e quedou desempeñando servizos baixo o mando do xefe da VIII División, como a organización do Hospital de evacuación de Monforte ou a organización do batallón de guarnición nº 352 en Ourense. A inicios de 1938, sae ao mando do batallón cara á fronte asturiana, lugar onde desenvolveu «accións efectivas» que supuxeron as felicitacións do gobernador militar de Asturias por:

> La perseverancia y eficaz labor de ese Batallón en la persecución y captura de los rebeldes huidos por el monte y particularmente la actuación personal de V.S al mando de esa Unidad y del Sector que tiene asignado, en cuyo cometido me ha dado constantes y reiteradas pruebas de actividad, inteligencia, celo y espíritu militar me inducen muy gratamente por cierto a expresarle mi satisfacción, felicitando a V.S. por la efectividad de sus servicios a la Patria y a su Glorioso Movimiento Nacional, pues no son menos dignos de estima los servicios, cuando con su carencia de publicidad pueden aparecer oscuros o modestos[949].

Rematou a contenda prestando «servicios de persecución de huidos» ata que se licenciou, no mes de maio de 1939. Posteriormente, regresa á praza de Lugo, onde quedou prestando servizos ata mediados do mes de outubro, momento no que pasa á situación de retirado previa ao 18 de xullo de 1936[950]. Os seus fillos e os irmáns de Fernando, terán unha alta implicación no desenvolvemento da violencia golpista. Emilia, farase cargo das milicias femininas e seu irmán, Roberto, irá a loitar na fronte, onde perde a vida, a mediados de outubro de 1936[951]. Outro dos seus irmáns, Carlos, tamén participará como declarante nos xuízos militares, en calidade de xefe comarcal de FET-JONS e farao dun modo negativo para o acusado[952].

Fernando Baamonde é chamado a declarar, a mediados de outubro de 1936. Era moi novo, pois tiña 17 anos e estudaba Dereito, pero xa desempeñaba o cargo de xefe de bandeira de Falange. Dá o seu testemuño sobre unha suposta carta que o acusado, Víctor Martínez, menciona para argumentar as súas malas relacións coa cúpula do Frente Popular. Con todo, confirma a existencia de dito documento pero matiza o seu contido, con respecto á versión dada polo acusado, «en la que decía que Víctor Martínez no valía

947 Terra e Memoria, fondo Nomes e Voces, entrevista a Antonio González Sío, realizada por Andrés Domínguez Almansa e Antonio Somoza Cayado, nº 2247 (Monforte de Lemos: 5-6-2007).
948 Terra e Memoria, fondo Historga, entrevista a «Anónimo», realizada por María López González, nº 609 (Currelos-O Saviñao: 8-1-1993).
949 AGMS, «Expediente de Roberto Baamonde Robles», sin. B98.
950 AGMS, «Expediente de Roberto Baamonde Robles», sin. B98.
951 *El Pueblo Gallego*, 1-8-1936, 7; 18-10-1936, 11.
952 AMMo, «Cartapacio» 60. AIMNOR, «Causa 549/37», folios 51 e 52.

para nada en esta localidad, pero que no le señalaba como enemigo del socialismo»[953]. Posteriormente, mostra certas reticencias, con respecto á escala de mando da delegación monfortina de FET-JONS, pois o xefe local de milicias, a principios de agosto de 1937, informa aos seus superiores que Fernando Baamonde:

> se resiste a prestar el servicio que se le ordena, alegando no pertenecer a las Jons de esta localidad y si a la de Madrid desde el año 1933 (…). Dicho miliciano desde la iniciación del Glorioso Movimiento ha venido prestando servicio a favor de la causa nacional, incluso formando parte de la fuerza que operó en los diferentes pueblos de esta comarca, llegando a desempeñar el cargo de jefe de milicias, seguramente no se han cubierto los trámites reglamentarios por lo que afecta a su ingreso en las Milicias de esta ciudad, pero si colaboró con las mismas vistiendo su uniforme y desempeñando dicho cometido. Se debe sin duda tal negativa a que siendo antes Jefe de Milicias (sic) le parece una humillación quedar de simple miliciano, apoyándose sin duda en ser de familia pudiente pues su padre es comandante retirado de Caballería, ex-director General de Abastos (sic), con bastante ascendiente en esta ciudad y un tanto distanciado de Falange por enemistad con alguno de los altos cargos de la misma según se desprende de las conversaciones de unos y otros[954].

Posteriormente, seguirá escalando dentro do exército durante a guerra civil, chegando a ser comandante. Durante o franquismo, na década dos anos sesenta, será nomeado xefe do servizo especial de Vixilancia Fiscal do Ministerio de Facenda[955]. Ademais, de seu pai, gran parte da familia de Fernando Baamonde terá unha alta implicación no desenvolvemento da violencia golpista. Súa irmá, Emilia, farase cargo das milicias femininas e seu irmán, Roberto, irá a loitar na fronte, onde perde a vida, a mediados de outubro de 1936[956]. Outro dos seus irmáns, Carlos, tamén participará como declarante nos xuízos militares en calidade de xefe comarcal de FET-JONS e farao dun modo negativo para o acusado[957].

José Castillo, era un auxiliar de farmacia:

> Afiliado a FE se dedicó a la propaganda desde 1934, en febrero de 1936 fue uno de los organizadores del tren especial a Lugo con motivo del mitin del malogrado Calvo Sotelo. En Julio de 1936 se vio obligado a huir en la persecución de que era objecto por los elementos marxistas, los cuales le habían parado y registrado varias veces. (...) Prestó todos los servicios que le fueron encomendados, tales como guardias, vigilancia, patrullas, conducciones y detención de destacados del Frente Popular. Al ser movilizada su quinta, 1929, no llegó a incorporarse por tener dos hermanos en filas (uno voluntario). Fue jefe de almacén durante la guerra, delegado de información y Delegado de la Oficina de Colocación Obrera (sic) (...)[958]

953 AIMNOR, «Causa 601/36», folio 124.
954 AGMAV, «Expedientes personales de Milicias. Jefatura Provincial de Lugo (1936-1956)», sin. 8557-1.
955 *El Progreso*, 30-9-1966, 1.
956 *El Pueblo Gallego*, 1-8-1936, 7; 18-10-1936, 11.
957 AMMo, «Cartapacio» 60. AIMNOR, «Causa 549/37», folios 51 e 52.
958 AHPL, «Expedientes de movimiento de miembros de las corporaciones locales remitidas al gobernador civil: informes de conducta», sin. 12705.

No que respecta á súa intervención como declarante nos xuízos instruídos a monfortinos, debemos conectar coa experiencia como intermediario do anterior suxeito, Antonio Rumbo. Pois ambos declaran no mesmo xuízo, instruídos baixo unhas circunstancias excepcionais, unha acusación particular. Esta será a única ocasión na que José Castillo declara de forma positiva apoiando a tese da denuncia falsa, por tanto, resulta pertinente poñer en cuestión a tese explicativa da violencia da retagarda con base en «rencillas persoais»[959]. Non obstante, o perfil do farmacéutico como declarante é maioritariamente negativo, tal e como manifestou na causa instruída contra Consuelo Alonso ou no xuízo por rebelión contra Manuel Martínez[960]. Con respecto a este último, resulta moi cauteloso á hora de indicar a orixe da súa información, pois matiza que «no puede decir como cosa cierta que el encartado (...) vino a Lugo con armas para oponerse al Glorioso Movimiento Nacional; pues el que declara solo lo oyó decir a unas personas de las que no recuerda el nombre». Non obstante, coa intención de deixar constancia do manexo de certa información, sinala como culpable a outros veciños que xa foran condenados e incide no mal concepto político que o acusado lle suscita[961].

Carlos Sánchez Taíz, era un profesional do mundo do dereito que desempeñaba o cargo de xuíz municipal en Monforte, dende a República[962]. En moitas das causas instruídas contra veciños durante a retagarda, foi a figura con competencia para informar ao xuíz instrutor sobre os antecedentes penais dos acusados. Neste contexto, a súa traxectoria profesional observou certa mellora, pois, a mediados de maio de 1937, foi nomeado delegado do Ministerio Fiscal no partido de Monforte[963]. No que respecta á súa convivencia coa violencia de retagarda, mediante a participación como declarante nos procedementos militares instruídos a veciños, esta circunscríbese a unha sola causa, a incoada contra Consuelo Alonso, entre finais de 1937 e principios de 1938. A súa declaración é das acusacións máis directas, intensas e detalladas que se observaron en todos os xuízos analizados. Ademais, é unha actitude intermediaria calculada e planificada, tal e como deixa constancia o secretario que, «haciendo uso el testigo de las atribuciones que al mismo le confiere el artículo 431, titulo VIII, título I, tratado III, del Código de Justicia Militar, redacta este por si mismo esta declaración»[964]. Sitúa a orixe do seu alcume, «La Comunista», no «carácter tendenciero (sic.), su gran agresividad e ideas francamente comunistas» que xustifica na súa experiencia como xuíz de instrución, pois «ha intervenido en diversos juicios de faltas a que dio lugar la actuación en el sentido referido de dicha mujer». Sobre a súa conduta e actuación política, centra a súa acusación na cara pública que adquiriron as súas manifestacións «comunistas», pois «no se recató, antes bien, alardeó en todo momento (...) habiéndole visto incluso el que depone portar banderas de carácter extremista en alguna manifestación pública de índole político». Este tipo de comportamentos proseguiron tras o golpe de Estado,

959 AIMNOR, «Causa 1322/37», folio 53.
960 AIMNOR, «Causa 4/37», folio 18; «Causa 44/40».
961 AIMNOR, «Causa 44/40», folios 40, 54 e 100. AGMS, «Expediente de Roberto Baamonde Robles», sin. B98.
962 *El Pueblo Gallego*, 22-9-1933, 9. AMMo, «Cartapacio» 53.
963 *La Voz de Galicia,* 19-5-1937, 5.
964 AIMNOR, «Causa 4/38», folio 137r.

«continuando estos insultos a las personas que no les son gratas y que pertenecen a agrupaciones o entidades adheridas al Movimiento Nacional».

Este tipo de declaracións e actuacións intermediarias non foron a lóxica xeral. A maioría das declaracións consideradas negativas foron por contradicir coartadas que defendían a inocencia dos acusados ou por dar malas referencias sobre os antecedentes políticos dos procesados. Adoitaron ser declaracións moi concretas sobre un feito puntual e, frecuentemente, que se compaxinaron con boas referencias sobre os antecedentes «morais» e privados dos procesados. Unha acusación tan directa, contundente e que afecte a todos os aspectos vitais dunha persoa, non foi unha constante, de feito, o propio declarante se sorprende que ninguén houbese denunciado ante ás autoridades un perfil como o de Consuelo Alonso:

> Por un inexplicable fenómeno de cobardía colectiva, a pesar de que la actuación de esta mujer es conocida de casi todo el vecindario, hasta el presente no ha habido quien tuviese el valor cívico suficiente para denunciarle; por lo cual el que declara se creyó en el caso de hacerlo y así lo hizo en el mismo día en que se enteró de que se le estaba incoando la presente causa, por lo cual no llegó a presentar la denuncia que tenía redactada[965].

Cónstanos que seguiu en activo ata a década dos anos sesenta, época na que se xubila. Ademais, colaborou como columnista na prensa, durante a retagarda, medio polo cal manifestou unha adhesión ao proxecto golpista e un enxalzamento da «santa cruzada»[966].

Agora ben, tamén observamos dentro do grupo de individuos intermediarios, un pequeno conxunto de veciños que experimentaron unha traxectoria vital durante a retagarda non tan favorable como os perfís anteriores. Destacamos que a maioría deles manifestaron actitudes intermediarias con base en declaracións de carácter negativo, feito que confirma a non operatividade da lóxica da recompensa, á hora de participar nas causas militares. Precisamente, o primeiro deste exemplos é o irmán de Carlos Sánchez Taíz y Camba, **Gonzalo**, un coñecido avogado monfortino. Durante a ditadura de Primo de Rivera, foi un asiduo colaborador na prensa da época e foi un dos creadores do diario *Alborada*, un proxecto editorial de ricas pretensións pero de curta vida[967]. Posteriormente, foi nomeado deputado provincial suplente[968] e, a comezos da República, foi designado representante da Sociedad de Autores Españoles en Chantada e Sarria, concellos próximos a Monforte de Lemos[969]. Tras o Golpe, a finais de setembro de 1936, afiliase en Falange, prestando diversos servizos na xefatura local, ata chegar a ser subxefe local, en 1938[970]. Durante esta época, de forma simultánea ao seu rol na avogacía

[965] AIMNOR, «Causa 4/38», folios 16 e 17.
[966] AHPL, «Expedientes gubernativos y personales (1933-1963)», sin. 80074. *La Voz de Galicia*, 28-4-1938, 3.
[967] Miguel Ángel Baamonde, *Medio siglo de periodismo monfortino* (Lugo: Servicio de publicaciones de la Diputación Provincial de Lugo, 1994) 125.
[968] *El Regional*, 5-2-1929, 2.
[969] *El Ideal Gallego*, 19-11-1931, 5.
[970] AHPL, «Expedientes de inscripción de defunciones y desapariciones en el registro civil (1938-1941)», sin. 80072-1. AGA, «Delegación Nacional por provincias. Lugo (1939-1940)», sin. 51/2053.

e nas milicias locais, actuou como intermediario en dúas das causas instruídas contra os monfortinos ao largo da retagarda, entre os meses de agosto e decembro de 1937.

Na primeira ocasión declara no consello de guerra contra os irmáns e gardas de asalto, Rodríguez Vaquero, e faino dun xeito neutro. A acusación xira en torno á asistencia dos irmáns á capital lucense para opoñerse ao Golpe militar, feito que os propios afectados confirman, en coherencia co chanzo de mando baixo o que estaban supeditados como gardas de asalto. A declaración do avogado, confirma ese testemuño pero o seu discurso non deriva nunha acusación ou defensa da actuación, máis ben, describe unha acción dentro da lóxica habitual do procedemento[971].

A súa intervención no segundo xuízo é radicalmente diferente, de feito, a súa denuncia —xunto coa doutras dúas veciñas— é a que motiva as dilixencias de instrución e a incoación dun sumario militar contra Consuelo Alonso. Xa nos detivemos en anteriores ocasións no desenvolvemento desta causa, pero agora poñeremos no foco en concreto na declaración deste individuo. Presenta unha denuncia moi completa, ante a Xefatura de Investigación y Vigilancia de Monforte, que implica diferentes acusacións en torno aos comportamentos e personalidade sociopolítica da sinalada. O día seguinte, Consuelo Alonso foi detida e, tres días despois, instrúeselle, de forma oficial, unha causa militar[972]. Tras esta actuación, foi expulsado da organización a consecuencia da resolución da Delegación Nacional de Justicia y Derecho, a principios de xullo de 1941[973]. Descoñecemos os motivos que se atopan detrás de tal feito, pero o que nos está a dicir é que as actitudes intermediarias, incluso aquelas negativas que implicaron acusacións e denuncias directas, non supuxeron, de forma automática, a integración nos cadros de poder de FET-JONS.

Na mesma liña de perfil de actitudes intermediarias, **Pedro Pérez Somoza**, foi outra das destacadas persoas que conxuga comportamentos acusatorios e declaracións negativas cunha traxectoria vital prexudicada. É dicir, neste caso, si podemos afirmar a existencia dunha relación causal, clara e explícita entre a súa actitude na xustiza militar e a evolución da súa traxectoria persoal. A principios de novembro de 1936, Pedro Pérez, un comerciante local da rama téxtil, efectúa unha denuncia ante a Comandancia Militar ao mando de Carlos Aranguren. A pesar de que este feito foi sinalado pola autoridade militar para proceder a instruír unha causa militar, o denunciante, na súa primeira declaración, opta por unha postura allea á denuncia. Desvincúlase de tal acción e sinala que descoñece os «antecedentes marxistas» e a o comportamento contrario ao golpe de Estado que, supostamente, manifestou o acusado, Manuel Pérez. Non obstante, o que si queda patente na súa declaración é a relación familiar entre o declarante e o acusado, cuñado e xenro, respectivamente, e o conflito xerado en torno á demanda de divorcio presentada pola irmá do acusado contra o denunciante. A pesar de que a Garda Civil

USC UNIVERSIDADE DE SANTIAGO DE COMPOSTELA

971 AIMNOR, «Causa 549/37», folio 68.
972 AIMNOR, «Causa 4/38», folios 1-11.
973 AGMAV, «Expedientes personales de Milicias. Jefatura Provincial de Lugo (1936-1956)», sin. 8609.

apoia a denuncia, non se chaman a declarar a máis testemuños e o procedemento remata sendo sobresido[974].

A súa seguinte actuación como intermediario responde a un mesmo patrón, no que, por medio dunha denuncia, involucra, nesta ocasión, a máis dunha ducia de persoas. O comerciante fai chegar, dun xeito anónimo, unha documentación falsa —elaborada por el mesmo— sobre os supostos membros dunha agrupación socialista que deseñou un complot en contra do Golpe[975]. O perfil dos individuos denunciados xiran en torno á rede familiar e de apoio de Carmen Cuadrado, a parella do denunciante. As pelexas e discusións entre Pedro Pérez e a súa esposa eran constantes e Carmen, mesmo foi buscada polas autoridades, en varias ocasións, por «desaparecer del domicilio conyugal abandonando a los hijos menores de edad», a comezos de 1936. Finalmente, por iniciativa da muller, inicia o preito de divorcio, a finais dese mesmo ano[976]. A personalidade violenta e conflitiva de Pedro Pérez vai máis alá do Golpe de 1936. A principios de 1931, foi moi sonado na prensa unha pelexa que mantivo cunha compañeira de profesión á hora de montar o seu posto na feira comarcal[977]. Tres anos despois, denunciou, ante a Xefatura de Investigación e Vixilancia, un pago cun billete falso e, tamén, unha suposta agresión que sufriu seu irmán, ante a Garda Civil[978]. Varios dos testemuños no xuízo deixan constancia, tamén, de que foron ameazados, física e verbalmente, por dito comerciante, como Manuel Carballedo[979]. No medio deste conflito familiar, ten lugar o golpe de Estado en Monforte, suceso ao que Pedro Pérez se suma uníndose ás milicias e participando en diferentes labores de persecución e intimidación, como a requisa á Casa do Pobo[980]. O comerciante interpreta esta circunstancia como unha oportunidade perfecta para introducir as súas inquiñas persoais na dinámica violenta do contexto. Primeiro, propiciou a detención de seu cuñado, José Cuadrado, nos primeiros días do Golpe, tal e como sinala no xuízo na súa contra:

> Fue el deponente detenido por un requeté y un soldado y al pasar por delante del ayuntamiento se cruzaron con el cuñado del diciente, Pedro Pérez Somoza, preguntándole entonces el requeté si conocía a aquel señor, contestándole que sí, que era cuñado suyo; continuaron por la calle del Cardenal hacia el Convento, enterándose después el exponente que allí fue visto por le falangista señor Castillo y se presentó en la comandancia militar a preguntar si había derecho a mezclar asuntos particulares en la política, ya que sabían que el diciente y su cuñado estaban enemistados por cuestiones de intereses, contestándole que no, por lo que después de explicar lo que pasaba, ordenaron que el diciente fuese llevado a la Comandancia, soltándole después de interrogar al requeté y a Pedro, quedando este al parecer detenido[981]

[974] AIMNOR, «Causa 1182/36».
[975] AIMNOR, «Causa 1322/37», folios 2-7.
[976] *El Pueblo Gallego*, 31-3-1936, 13. AIMNOR, «Causa 1322/37», folio 18. *La Voz de Galicia*, 7-11-1936, 5.
[977] *La Voz de Galicia*, 20-1-1931, 9.
[978] *El Pueblo Gallego*, 18-5-1934, 11; 23-5-1934, 13.
[979] AIMNOR, «Causa 1322/37», folio 64.
[980] AIMNOR, «Causa 1322/37», folio 39.
[981] AIMNOR, «Causa 1322/37», folio 11.

E segundo, emprendeu a dinámica das denuncias, ante as autoridades militares da súa familia política, das persoas que axudaron á súa muller e, mesmo, de parte da súa competencia directa, como comerciante local. Pero esta estratexia, —que foi empregada tantas veces como un argumento explicativo do «terror caliente»— non lle funcionou e veremos por que.

O grupo de persoas acusadas por Pedro Pérez foi moi variado. Se ben non se observaron individuos integrados nas estruturas do novo poder local, o seu perfil foi heteroxéneo, pois abarcaba dende apolíticos ata «desafectos al Movimiento Nacional», pasando por persoas que «aún siendo simpatizantes de la política de izquierdas son de orden»[982]. A maioría eran persoas coñecidas e fichadas polos encargados da xestión da orde pública —como FET-JONS ou a Garda Civil— e non todos contaban cuns antecedentes sociopolíticos «perfectamente limpos» no seu expediente. A pesar de atoparse nesa situación de vulnerabilidade, a denuncia de Pedro Pérez non supuxo un argumento nin escusa aproveitado polas autoridades militares para ditar unha sentenza desfavorable ou instruír novos procedementos na súa contra[983]. Todo o contrario, a Auditoría declara sobresidos ao grupo dos denunciados e ordena incoar unha causa militar contra o denunciante por denuncia falsa[984]. O funcionamento da xustiza militar obedeceu a un plan definido que foi tutelado de principio a fin polas súas máximas autoridades. Nel quedou pouca marxe á improvisación e á desviación da pauta establecida, polo que, a interferencia de elementos alleos a dito plan non obtiveron outros resultados máis que os ditados polas instancias castrenses.

No conxunto de individuos que manifestan declaracións de carácter negativo e posteriormente sofren algún tipo de atranco nas súas traxectorias, convén incluír a José Casanova Pérez. Non é un perfil moi coñecido e destacado na esfera pública monfortina, pois dedicábase á labranza e tiña ao redor de 25 anos. A mediados de outubro de 1936, foi interrogado, pola Garda Civil, sobre a busca dos culpables da colocación de bombas e pinchos na estrada que conduce a Lugo, á altura de Ribas Altas, nos días do Golpe. Unha semana despois, declara ante o xuíz instrutor que «vio el diciente que pasaban dos individuos por la carretera (...) de los que sólo conoció a uno que es hijo del Naveira (...) llevaba en la mano una tabla de dos metros de largo por una cuarta de ancho llena de puntas»[985]. Posteriormente, consta na «relación de los marxistas de este término que en la actualidad se hallan huidos pretendiendo eludir la acción de las autoridades» elaborada polas autoridades locais. Na listaxe tamén aparece seu irmán e foi

[982] AIMNOR, «Causa 1322/37», folios 39 e 60.
[983] A ningunha das persoas acusadas por Pedro Pérez se lle instruíu una causa militar posterior; unicamente o caso de Cándido Rodríguez López, que foi acusado en 1939 de asasinato —non por rebelión nin auxilio á rebelión, as acusacións máis frecuentes relacionadas cos sucesos do golpe de Estado— pero finalmente sobresido. «Causa 979/39», base de datos de instrución de procedementos militares na provincia de Lugo facilitada polo Tribunal Territorial IV —A Coruña—.
[984] AIMNOR, «Causa 1322/37», folio 74; «Causa 1487/37», base de datos de instrución de procedementos militares na provincia de Lugo facilitada polo Tribunal Territorial IV —A Coruña—.
[985] AIMNOR, «Causa 1103/37», folio 7r.

conceptuado como un individuo «de ideas marcadamente izquierdistas, gran defensor del Frente Popular y propagandista del mismo, ignorándose su paradero desde los primeros días del Glorioso Movimiento Nacional»[986]. Tras este dato, pérdeselle a pista, polo que o efecto acusatorio que tivo a súa declaración na detención do veciño Manuel Naveira González non supuxo un elemento valedor para eludir a persecución.

Emilio Iglesias Álvarez era garda municipal en Monforte, dende mediados de novembro de 1931[987]. Descoñecemos cales foron as súas actuacións como funcionario do concello, no desenvolvemento do Golpe en Monforte, máis alá da súa participación como intermediario, na causa contra Eusebio Fernández Cuesta, e do que indica o seu propio testemuño. A finais de novembro de 1936, foi chamado a declarar sobre a requisa de armas realizada o día 20 de xullo, e, dun xeito aséptico e neutro, afirma a súa involucración en tal acto, tras recibir unha orde do seu superior directo, o alcalde[988]. Emilio continua no seu posto ata que, a mediados de maio de 1937, a Inspección de Vixilancia lle fai chegar un parte á corporación municipal sobre uns disparos realizados polo garda nos servizos de vixilancia. Este feito motiva a suspensión de emprego e soldo e a instrución dun expediente para depurar os feitos[989]. Posteriormente, este feito é ratificado e ampliado polo gobernador civil amparado polo Decreto nº 108, autoridade que lle fai chegar á corporación:

> que este gobierno no ha de ocultarle el desagrado que la conducta de dicho guardia en el asunto moral le ha producido causándole extrañeza que todavía ostente el uniforme dadas sus condiciones, todo lo que debe ser acicate a esa alcaldía para extremar las medidas que contra el mismo haya que adoptar en vista de lo que de dicho expediente resulte[990].

No desenvolvemento do expediente do garda, o xuíz instrutor pídelle informe á Alcaldía sobre as súas actuacións e este indica que «es de conducta moral dudosa como aficionado a la bebida y de carácter violento, estándosele tramitando en la alcaldía expediente de destitución por estar comprendido en el decreto 108 en virtud de acusación»[991]. A Garda Civil completa o informe anterior e indica que dito suxeito «deja bastante que desear, lo mismo en la vida pública como en la particular, es un tanto inclinado a la bebida, llegando al extremo de emborracharse en varias ocasiones, incluso estando desempeñando su cargo como guardia urbano». No que respecta ao seu concepto sociopolítico, «requisó armas antes de la incoación de la causa Nacional, se supone fue ordenado por el funesto exalcalde Juan Tizón y era de los llamados del Frente Popular, no habiéndose notado después de la iniciación del movimiento ser desafecto al mismo»[992]. Posteriormente, foi publicado un edicto no que se invitaba aos veciños do concello a declarar sobre a «conducta moral y actuación política» do garda. Pero, polas respostas ofrecidas pola escasa media ducia de declarantes, estes non acudiron de forma

[986] AMMo, «Cartapacio» 61.
[987] AMMo, «Cartapacio» 56 (30-3-1935).
[988] AIMNOR, «Causa 1322/37», folios 8 e 13.
[989] AMMo, «Actas sesiones del ayuntamiento (1936-1938)», s.s.
[990] AMMo, «Cartapacio» 62; «Actas sesiones del ayuntamiento (1936-1938)», s.s. (19-7-1937).
[991] AMMo, «Cartapacio» 60 (10-10-1937).
[992] AMMo, «Cartapacio» 60 (21-7-1937).

voluntaria, senón que foron chamados a declarar sobre a requisa de armas, na que participou dito suxeito, nos días do Golpe. Non se observaron actitudes acusatorias, nin se corroboraron os malos antecedentes sobre a súa conduta, indicados anteriormente pola Alcaldía e a Garda Civil. Finalmente, foi proposto para ser substituído e, ante a notificación da resolución, presenta a súa alegación. Nela trata de xustificar o seu comportamento sobre a requisa de armas e no seu discurso queda perfectamente ilustrado a labor que fixo posteriormente a *inventio xurídica* para perverter actuacións que foron lexítimas e conformalas en delitos de rebelión:

> Obedecimos como fue nuestro deber y una vez ante el Alcalde este nos ordenó acompañáramos a Eusebio Cuesta a los domicilios que tubiese (sic) a bien indicarnos a fin de retirar de los mismos y ante la presencia de sus propietarios las armas que obrasen en su poder; ante una orden terminante dada personalmente por el propio alcalde ¿que podíamos hacer los Guardias Urbanos sinó (sic) obedecerla y cumplirla? En la ejecución de la orden que el Alcalde me dio no he puesto de mi parte nada que tendiera a hacerla molesta y menos vejatoria para aquellas personas (…)[993].

A determinación da condena que deberá sufrir o citado garda foi motivo dunha intensa discusión no seno da corporación. O conflito derivou nunha votación na que gañou, sete votos contra tres, a imposición dunha dura sanción que carrexou a súa destitución.

O caso de **Luis López Rodríguez** ilustra como unha actitude intermediaria negativa nos consellos de guerra, ou acusatoria nos expedientes de depuración, non supuxo unha integración nos novos poderes nin a conceptuación faborable, por parte da Garda Civil. O noso intermediario era un propietario local que, tras o Golpe, pasa a autodefinirse como «Caballero Miliciano de las Milicias de Monforte de Lemos», na denuncia que presenta, ante a corporación municipal, contra o cobrador de arbitrios municipais e exconcelleiro, David Méndez[994]. A inmediata consecuencia da súa acción foi a instrución dun expediente de depuración, baixo o amparo do Decreto nº 108. Non obstante, a súa actitude espertou sentimentos de receo e desconfianza entre parte dos membros do poder local. O vogal, Eduardo Pérez Ruíz, sinala que acepta obrar como xuíz instrutor de dito expediente:

> no sin antes hacer la observación de lo extraña que es una denuncia formulada contra el expresado funcionario después de haberse abierto una información pública para depurar la conducta de todos los empleados municipales con relación al Movimiento Nacional y no haber habido acusación alguna, siendo a su vez favorables los informes de la Guardia Civil y por lo tanto pide se abra nueva información con relación a los demás empleados municipales a fin de que no se vuelvan a repetir estos hechos[995].

Ao día seguinte, ao ler a acta do día anterior, o vogal, Julio Pérez Orozco matiza, ao respecto, que «para formular una denuncia en este Ayuntamiento cualquier ciudadano tiene personalidad suficiente sin necesidad de añadir calificativo alguno, cualquiera que este sea (...)»[996]. Facer gala de etiquetas que aluden ao rol desempeñado nas milicias, á

[993] AMMo, «Cartapacio» 60 (2-10-1937).
[994] AMMo, «Actas sesiones del ayuntamiento (1936-1938)», s.s (18-2-1937).
[995] AMMo, «Actas sesiones del ayuntamiento (1936-1938)», s.s (18-2-1937).
[996] AMMo, «Actas sesiones del ayuntamiento (1936-1938)», s.s (25-2-1937).

hora de presentar unha denuncia, non foi un mérito, nin un elemento que outorgara máis credibilidade e, mesmo puido funcionar, tal e como vemos, cun efecto contrario. Precisamente, unha parte das estratexias da violencia golpista foron pensadas para atraer e involucrar á parte da sociedade máis estática e indiferente, non tanto a aquela que se sumou e colaborou nas estruturas creadas para impoñer unha «nove orde», como as milicias. Con todo, é certo que Luis López foi considerado como unha «persoa de solvencia» na comunidade e foi reclamada, por parte da Alcaldía, para depoñer en expedientes de depuración, como o instruído ao que fora oficial do concello, Pedro Losada[997]. Posteriormente, un ano despois de rematar a guerra, foi chamado a declarar na causa militar instruída contra o «fuxido», Manuel Martínez. Ante as preguntas relacionadas sobre a intervención do acusado nos feitos de autos, sinala que «sí estuvo el encartado en Lugo y que cree también con el propósito de oponerse por las armas al Glorioso Movimiento Nacional»[998]. Luis Pérez responde na liña dos seus comportamentos anteriores, pois manifestou en diferentes contextos actitudes de tipo acusatorio. Non obstante, dita traxectoria non lle permitiu forxar un bo concepto diante da Garda Civil, pois considérano como:

> Un cacique antiguo, siempre en el partido Agrario al servicio de Martínez de Velasco, quien en unión del Señor Pérez Orozco, manejan a su antojo al actual alcalde de esta ciudad, José Díaz López, enemigo de Falange, siendo uno de los que también restó gente para concurriera al mitin dado en Lugo por Calvo Sotelo. Perteneció a las Milicias Nacionales integrada luego con la de Falange; sus campañas anti-falangistas determinaron en el sentido de censura a los Jefes de la Organización, que SE el General Monasterio lo expulsara de ella. En cuanto a su conducta, es dudosa por cuanto en la casa de José Taboada de Zúñiga cuando ejerció como apoderado del mismo era poco escrupuloso en contabilidad y administración, casos estos que le obligaron a dicho señor a expulsarlo de la misma. Ejerce gran influencia caciquil y gran mangoneador político con aspiraciones de mando oculto[999].

Alipio Cachaldora Pérez foi un coñecido comerciante e industrial local cunha importante participación na política da República. Foi tesoureiro de Unión Republicana e concelleiro municipal, dende comezos de 1935 ata mediados de marzo de 1936. Ante o Golpe, non nos consta unha participación activa cos poderes sublevados, de feito, todo o contrario. O seu rastro desaparece da vida pública, sabemos que continuou co seu pequeno negocio local e que foi chamado a declarar na causa instruída contra Consuelo Alonso. A pesar de que opta por amosar unha actitude ignorante sobre moitas das acusacións que se lle imputan, considera á acusada «como una anormal y desequilibrada por tanto, si bien estima que dada su actuación que le consta por rumor público, es un elemento peligroso y contrario al Régimen Actual»[1000]. Este tipo de actitudes intermediarias non funcionaron como medios valedores á hora de evitar o impacto da violencia en primeira persoa. Catro meses despois, cara a finais de maio de 1938, Alipio

USC UNIVERSIDADE DE SANTIAGO DE COMPOSTELA

997 AMMo, «Cartapacio» 63.
998 AIMNOR, «Causa 44/40», folio 52.
999 AHPL, «Expedientes de movimiento de miembros de las corporaciones locales remitidas al gobernador civil: situación de guerra», sin. 12705.
1000 AIMNOR, «Causa 4/38», folio 19r.

Cachaldora estivo detido durante tres días no cárcere de Monforte[1001]. No plano profesional, mantivo o seu comercio en pé, a pesar de que, a principios de 1942, a Fiscalía Provincial de Taxas o sancionara con tres meses de clausura e o pago de 10.000 pesetas por vender artigos sen os requisitos legais correspondentes[1002]. Con todo, o seu negocio logrou sobrevivir á ditadura e converterse nun dos máis veteranos da cidade do Cabe, con máis de 130 anos de historia ás súas costas[1003].

Antonio Yáñez Álvarez era rexistrador da propiedade, á altura de xullo de 1936, e pronto se involucrou nas iniciativas a nivel local das forzas sublevadas. A mediados de novembro de 1936, pasou a formar parte da xunta do partido xudicial de Monforte encargada de recadar 80.000 pesetas para vestiario do exército[1004]. Como persoa coñecida, publicamente, e de peso na comunidade, asistiu a distintos eventos, como a inauguración do «Hogar del Herido» nun dos baixos do Campo da Compañía en Monforte. Esta foi unha oportunidade que non deixou escapar para facer resaltar «el acierto de los tres cuadros que ocupaban el frente del salón. En el centro el Corazón de Jesús, objeto principal de nuestra lucha, a un lado la Patria, el Estado representado por el Escudo Nacional y al otro lado Franco, único e indiscutible Caudillo»[1005].

Ata que foi nomeado xefe local de FET-JONS, a finais de 1938, unicamente participou como declarante nunha causa militar, a instruída contra os irmáns Rodríguez Vaquero. Nada concreta sobre os feitos de autos, pero sinala que «uno de los hermanos trabajó un tiempo en una notaría juntos y nada tiene que decir; y durante los días del movimiento estuvieron en su despacho con su padre por unos escritos de la hipoteca, nada más que decir»[1006]. Esta participación nos xuízos multiplícase ao acceder á Xefatura local de FET-JONS, informes nos que conxugará testemuños, tanto de carácter positivo, como negativo, para os encartados. Entre eles, destacan o efectuado sobre o encartado Ángel González, pois cualifícao como unha «persona de acción y peligroso» e, no relativo á súa actuación durante o golpe de Estado, «antes de escapar de su domicilio, se le atribuye haber visitado con otros individuos de Castro de Rey, todos armados, al teniente de la Guardia Civil retirado Manuel Losada (...) pidiéndole las armas que tuviese y amenazándole de muerte»[1007]. Noutra ocasión, o carácter dos seus informes non tiveron un cariz negativo tan claro, movéndose máis ben entre argumentos neutros e positivos, sobre o acusado. Para Manuel Fernández sinalou que as acusacións vertidas na súa

[1001] María Jesús Souto Blanco, *A represión franquista e as súas zonas de penumbra. Vítimas confirmadas e posibles en Lugo (1936-1940)*, «Ficha persoal: Alipio Cachaldora Pérez», http://www.lugo.es/cs/represion/fichaimp.jsp?id=1547&tipo=1 [14-10-2020]. Base de datos «Nomes e Voces», http://vitimas.nomesevoces.net/gl/ficha/17543/ [14-10-2020].
[1002] *El Progreso*, 17-2-1942, 2.
[1003] Benigno Lázare, «Los Cachaldora detrás del mostrador desde finales del XIX», *La Voz de Galicia*, 11-9-201, https://www.lavozdegalicia.es/noticia/lugo/2011/09/11/cachaldora-detras-mostrador-finales-xix/0003_201109L11C6991.htm [15-10-2020].
[1004] AMMo, «Cartapacio» 61 (15-11-1936).
[1005] *El Progreso*, 9-8-1938, 4.
[1006] AIMNOR, «Causa 549/37», folio 20.
[1007] AIMNOR, «Causa 748/39», folio 28.

contra non puideron ser debidamente confirmadas e indicou que a súa conceptuación policial, relativa á súa moralidade e vida pública e privada, era «buena»[1008].

Na década dos anos corenta, Antonio Yáñez foi proposto, por parte do Goberno Civil ante o Ministerio de Gobernación, como membro xestor da corporación municipal de Monforte[1009]. Este feito tivo lugar, a pesar da información emitida ao gobernador civil por parte de FET-JONS na que sinalaba que dito monfortino:

> En el año 1934 apareció afiliado al partido de Lerroux, quizás por la persecución de que era objeto entonces, pero cotizando al propio tiempo para Falange. No desempeñó cargo político alguno ni se le conoce actuación destacada. Al iniciarse el Movimiento se encuadró en FET y de las JONS, y desde noviembre de 1938 desempeña el cargo de jefe local y encargado del Servicio de Información e Investigación, siendo entusiasta de la Organización por la cual labora constantemente. Su conceptuación en todos los órdenes es buena y con aptitud para el desempeño de cargos públicos[1010].

O feito é que Antonio Yáñez, finalmente, non foi designado vocal da corporación municipal. Descoñecemos os motivos de tal retractación e ata que momento estivo a cargo da xefatura local. Con todo, atopouse un informe ao respecto, sen data nin autoría que sinala certas pegas na súa conduta que entran en contradición co anteriormente sinalado polas autoridades:

> En el desempeño del cargo como Jefe de Falange se caracteriza por su falta de ascendiente que dá (sic) lugar a que esta organización no goce de la simpatía y apoyo que merece; desempeña esta Jefatura los informes con algo de anormalidad, bien solicitándolos del propio interesado o bien copiándolos de la policía sin hacer labor ninguna depuradora. Estas anormalidades han dado lugar a casos lamentables como el de haber avalado a u soldado del Regimiento de Infantería de Mérida nº 35 que hallándose en el frente de combate se pasó al campo rojo en Grado (Asturias) y luego más tarde en Campo de Concentración fue puesto en libertad por informes emitidos con esta irregularidad[1011].

O que si sabemos é que a súa traxectoria vital non se veu minguada por este tipo de informes, pois, en 1946, atopámolo como vocal da Deputación Provincial de Lugo e, a comezos da década dos sesenta, xubílase por cumprir coa idade regulamentada no corpo estatal de funcionarios[1012].

Manuel Zubizarreta García foi a única persoa —o total de persoas analizado— que sofre algún tipo de agravio e, ademais, participa nas causas, por medio de testemuños de diferente tipoloxía —tanto positivos, neutros, como negativos—. No aspecto socioprofesional, pertencía ao mundo do pequeno comercio local —sendo dono dunha armería en Monforte— e formaba parte do grupo de Izquierda Republicana que fora

[1008] AIMNOR, «Causa 371/39», folio 51.
[1009] AGA, «Administración local. Personal. Lugo», sin. 44/2762 (9-10-1941).
[1010] AGA, «Administración local. Personal. Lugo», sin. 44/2762 (24-9-1941).
[1011] AHPL, «Expedientes de movimiento de miembros de las corporaciones locales remitidas al gobernador civil: informes de conducta», sin. 12705.
[1012] *El Progreso*, 7-3-1946, 2. Dirección General de Registros y del Notariado, «Resolución por la que se jubila a don Antonio Yáñez Álvarez, Registrador de la Propiedad de Madrid número 5 por haber cumplido la edad reglamentada», *BOE*, nº 1210 (23-1-1963).

designado para conformar o grupo de goberno municipal que tomou posesión, a mediados de marzo de 1936[1013]. A principios de outubro de 1936, foi chamado a declarar polo xuíz instrutor sobre a coartada que presenta o acusado e compañeiro de partido, Víctor Martínez. Manuel Zubizarreta afirma, dentro dun discurso neutro, que non recorda se o procesado estivo na súa casa o día de autos[1014]. No mesmo día, tras a declaración anterior, volve a ser chamado para prestar testemuño sobre unha denuncia que formulou, ante a Garda Civil, sobre a requisa de armas, levada a cabo o 20 de xullo de 1936:

> le esperaba el alcalde en funciones en aquella ocasión, Miguel Chapel, con una pareja de guardias municipales, diciéndole que tenía que entregarle las armas y municiones que tuviese, entonces el declarante quiso comunicarle a la Guardia Civil, impidiéndoselo el Chapel, diciéndole que era orden del Gobernador Civil y que los otros armeros llamados, Cachaldora, David Fernández ya las habían entregado, viendo en la posición de hacer el lo mismo[1015].

É difícil discernir sobre as motivacións do declarante para efectuar a denuncia ante a Garda Civil, pero debemos facer a advertencia que a pesar de que todos os comportamentos se viron influídos polo marco referencia —a violencia golpista—, tamén puideron ter outro tipo de alicientes e condicionantes. Máis aló da interpretación da denuncia dende a posición dun exconcelleiro destituído tras o Golpe, é oportuno reflexionar sobre dita actitude dende o punto de vista dun comerciante, pois non debeu ser satisfactorio que lle requisasen o xénero do seu negocio, o seu medio de sustento. De novo, o mesmo día, o 1 de outubro de 1936, volveu ser chamado a declarar noutro xuízo:

> bajo apercibimiento de incurrir en multa de cinco a cincuenta pesetas de no concurrir al primer llamamiento y ser procesado por denegación de auxilio si fuese ya el segundo en cuanto a jurados, peritos y testigos; y el de ser detenidos y presos respectivamente los denunciados y presos[1016].

Na acusación realizada polo xuíz instrutor contra o monfortino Francisco Sasaín sobre a ida a Lugo «con el fin de oponerse al movimiento militar», Manuel Zubizarreta confirma a coartada presentada polo encausado. É dicir, sinala que nunha conversa entre ambos lle sinalou a intención da súa viaxe á capital da provincia, facer unha reportaxe como correspondente de *La Voz de Galicia*[1017]. Descoñecemos a orde na que manifestan estas tres declaracións, todas elas realizadas nun mesmo día e con diferente carácter. Manuel Zubizarreta parece que, durante a retagarda, logrou pasar inadvertido, pois non temos constancia de que fose detido e continuou co seu negocio sen participar na vida pública de Monforte. Pero a retagarda non vivía de costas á vangarda e, a comezos de 1939, os golpistas fanse co poder en Cataluña e a materialización da fin da guerra esperábase

USC UNIVERSIDADE DE SANTIAGO DE COMPOSTELA

[1013] *El Pueblo Gallego*, 9-3-1936, 11. *Anuario del comercio, de la industria, de la magistratura y de la administración* (Bailly-Baylliere, 1935).
[1014] AIMNOR, «Causa 601/36», folio 101.
[1015] AIMNOR, «Causa 601/36», folios 101r e 102.
[1016] AIMNOR, «Causa 673/36», folio 29.
[1017] AIMNOR, «Causa 673/36», folios 4 e 46r.

máis pronto ca tarde. Os militares sublevados o 18 de xullo de 1936 eran conscientes desta realidade e:

> Próxima la total liberación de España, el Gobierno, consciente de los deberes que le incumben respecto a la reconstrucción espiritual y material de nuestra Patria, considera llegado el momento de dictar una Ley de Responsabilidades Políticas que sirva para liquidar las culpas contraídas por quienes contribuyeron con actos u omisiones graves a forjar la subversión roja, a mantenerla viva durante más de dos años y a entorpecer el triunfo, providencial e históricamente ineludible, del Movimiento Nacional (...)[1018].

Esta lei cruzarase, dous anos máis tarde, na traxectoria vital de Manuel Zubizarreta, pois, a principios de outubro de 1941, o xuíz instrutor provincial de Responsabilidades Políticas de Lugo deixa constancia que, por acordo do Tribunal Regional da Coruña, se está levando a cabo, entre outros, un expediente contra dito monfortino[1019]. Nel declaran as autoridades locais e todas deixan constancia sobre a cantidade de bens e capitais que posúe o expedientado e sobre a calidade dos seus antecedentes sociopolíticos e da súa «moralidade». O comandante da Garda Civil, Eliseo Díaz, indica que:

> posee algunas fincas en esta demarcación y un comercio de ferretería, como asimismo una casa, calculando un capital superior a 100.000 pesetas, en cuanto a sus antecedentes políticos, ha pertenecido al partido de izquierda republicana, el cual acaudillaba el vecino de esta ciudad y hoy fusilado Víctor Martínez habiendo también desempeñado el cargo de concejal de este ayuntamiento hasta la iniciación del MN y con carácter republicano; en cuanto a su conducta moral, pública y privada, nada consta en perjuicio del mismo.

O informe da Xefatura local de FET-JONS matiza, sobre a súa filiación política antes do 18 de xullo de 1936, que era «de Izquierda Republicana y su ideología, la correspondiente a su filiación, sin ser muy extremada». Sobre a súa actuación nese mesmo contexto, «no se le conoce ninguna destacada más que la que corresponde a su cargo de concejal» e, tras o Golpe, «no se encuadró en ninguna organización de carácter político; ni desempeñó ningún cargo, ni actuó». En xeral, para este corpo, «su concepción policial fue buena; así como su vida privada y pública (con la salvedad que supone su ideología). Es católico indiferente, es de buena moralidad y bastante competencia». Sobre a situación económica e persoal, «carece de familia, sin que tenga por tanto a su cargo hijos legítimos ni naturales, ni tampoco otra persona. No se le conocen más bienes que un comercio de ferretería de mediana importancia, en esta ciudad, de cuyos productos vive». O alcalde ofrece información na mesma liña, pero, sobre os seus antecedentes político-sociais, matiza que «no consta nada con relación al hecho que se le atribuye; posteriormente ha mostrado afecto al Régimen». As autoridades locais son bastante benévolas nas súas declaracións —en canto á súa condición como exconcelleiro—, pois compaxinan, sen confrontación, o pasado republicano, militante e practicante, cunha adaptación e integración nas novas estruturas de poder conformadas tras o Golpe. A pesar da confianza depositada polas forzas vivas na evolución da súa traxectoria,

[1018] «Ley de Resposanbilidades Políticas, de 9 de febrero de 1939», *BOE*, nº 44 (13-2-1939).
[1019] *BOE*, nº 276 (3-10-1941), 3623.

Manuel Zubizarreta desenvolve toda unha estratexia discursiva exculpatoria e xustificatoria do seu pasado político. Sobre a súa condición de exconcelleiro sinala que:

> acepto el puesto, llevado de un afán de aniquilar o coadyudar (sic) al aniquilamiento de la acción marxista que era entonces rasgo diferencial de un sistema político, por todos lados desdichado y fulminantes pulverizado por el patriótico actuar de la sensatez española que dio lugar al Glorioso Movimiento Nacional. (…) Fue un sentir netamente españolista, el que llevó al exponente aquella corporación municipal como ya antes lo había hecho en los tiempos en que en general Primo de Rivera, vino a evitar que nuestra querida patria sucumbiese a manos de esos españoles que no debiera otorgárseles tan enorgullecedor calificativo, pues no han tenido la obligada virtud de sentir en español[1020].

El mesmo se insire no discurso construído polos golpistas e difundido por diversas vías, dende a construción das acusacións, por parte da Fiscalía Militar, ata a propaganda e as arengas difundidas pola prensa requisada. Trata de desvincularse «del mal de la patria» encarnado no Frente Popular e defende a súa conduta cidadá con base nunha adhesión «con el entusiasmo de buen español a la Gloriosa Cruzada que acaudillaba nuestro Generalísimo». Para argumentar a súa participación na corporación republicana recorre a escusas baseadas no pragmatismo que lle ofrecía dito cargo, pois «sus aspiraciones de antimarxista empaquetado no tuvieran otro marco de lucha que el que le brindaba una intervención municipal, pero siempre, desde un campo de clara característica apolítica y si desde la posición de español que ama a su patria» e chama a declarar a varias persoas de orde involucradas cos novos poderes, como o garda cívico, Luis González, presidente do comité de Subsidio al Combatiente, Jaime Usatorre ou o presidente de las Juventudes de Falange, Julio García. Todos eles achegan referencias do acusado na liña do que el mesmo argumenta e considérano afecto ao «Glorioso Movimiento Nacional»[1021].

Un dos máximos valedores no expediente de responsabilidades políticas contra Manuel Zubizarreta foi o capitán da Garda Civil, Manuel Álvarez Sarandés, veciño de Monforte, durante a República, que foi trasladado á Coruña a raíz do golpe de Estado[1022]. Posteriormente, retomaremos a súa figura cando nos centremos nas actitudes intermediarias da Benemérita, pero foi unha persoa que exerceu unha gran influencia e tivo moito poder na comarca. No expediente contra o exconcelleiro, sinala que ao longo dos seus oito anos de servizo en Monforte:

> en todo momento se tuvo siempre al Sr. como persona honrada, jamás se ha tenido conocimiento de haberse significado en asuntos políticos, siendo hombre de orden como lo demostró en muchas ocasiones, nunca constó en los ficheros de la Guardia Civil como persona dudosa, al contrario un gran entusiasta y amante del benemérito cuerpo de la Guardia Civil, pues en una ocasión cedió en la Festividad de los Reyes un cajón de juguetes para los huérfanos del cuerpo y siempre ensalzó en público con gran entusiasmo la actuación de la fuerza, principalmente en los momentos más difíciles que atravesó esta ciudad (movimiento revolucionario de 1934) estuvo siempre al lado de las personas

[1020] AHPL, «Expediente de Responsabilidades Políticas contra Manuel Zubizarreta García», sin. 92415/11.
[1021] AHPL, «Expediente de Responsabilidades Políticas contra Manuel Zubizarreta García», sin. 92415/11.
[1022] *El Progreso*, 1-1-1937, 3.

> amantes del orden y nunca constó el menor antecedente de éste, a pesar de tener controlados el que narra todas las personas de significación marxista del distrito y con respecto al Glorioso Movimiento Nacional, según noticias que me merecen crédito precisamente del cuerpo tampoco han dudado lo más mínimo respecto al mismo[1023].

En definitiva, a experiencia de Manuel Zubizarreta como intermediario, ilustra que a xustiza militar foi empregada en aras de atraer, involucrar e facer partícipe á sociedade nas dinámicas violentas orixinadas polo propio Golpe. Pero esa participación non foi unha moeda de cambio para pasar inmune doutros mecanismos de depuración social e, tampouco, foi unha acción que funcionou con base nunha lóxica de recompensa.

Para concluír, debemos facer mención ás declaracións intermediarias realizadas por persoas que deron testemuño dende unha situación de especial vulnerabilidade. Os casos dos seguintes monfortinos ilustran a variedade de casuísticas que se poden dar, cales foron as súas declaracións e que papel cumpriron na evolución das súas traxectorias vitais. Advertimos que non se trata dun perfil maioritario, dentro do total de persoas que declaran nos xuízos, pero si resulta importante deternos no seu comportamento. Buscamos analizar tamén, ata que punto a participación social nos procesos xudiciais modulaba a estratexia violenta e os seus destinos vitais, partindo dunha situación especialmente comprometida.

Os catro individuos que detectamos nesta situación declaran todos en sentido positivo e neutro. O primeiro deles, **Agustín Guitián Grau**, era viaxante de comercio e foi detido, a principios de setembro de 1936, tras ser sinalado, pola Comandancia Militar de Monforte, como «parte del grupo que en la Estación Telefónica de esta localidad intentó cortar las comunicaciones» nos días do Golpe[1024]. Pouco despois, trata de revogar o seu auto de procesamento, pero a súa petición foi denegada polo auditor. Finalmente, a finais de novembro de 1936, foi condenado polo delito de «rebelión» a cadea perpetua e, posteriormente, todos os seus bens foron embargados[1025]. Atopábase cumprindo condena no cárcere provincial de Lugo, a finais de setembro de 1937, momento no que foi chamado a declarar nunha causa instruída contra varios dos seus veciños. Os interrogantes xiraron en torno á involucración do acusado, Ubaldo Carballada, na venta de «revistas y libros de matiz rojo, para que leídas por este pudiese hacer más concienzudamente propaganda», pero tamén, nas «relaciones de todo orden que le unían con el paisano». As respostas de Agustín apoian a defensa das acusacións vertidas sobre o acusado, pois a pesar de sinalar que o descoñece, afirma que «nunca se dedicó a repartir libros ni propaganda política de ninguna clase (...)»[1026].

Luis Basanta Guerra foi interrogado e encarcerado, a mediados de outubro de 1936, tras ser acusado de ir a Lugo armado para loitar contra as forzas golpistas[1027]. Na situación

[1023] AHPL, «Expediente de Responsabilidades Políticas contra Manuel Zubizarreta García», sin. 92415/11.
[1024] AIMNOR, «Causa 601/36», folio 56.
[1025] AIMNOR, «Causa 601/36», folio 155. AHPL, «Expediente de responsabilidades políticas», sin. 109633-14.
[1026] AIMNOR, «Causa 851/37», folios 78r e 79.
[1027] AIMNOR, «1080/36».

de detido e encartado, o día 30 dese mesmo mes, foi chamado a declarar noutra causa militar contra os monfortinos, Julio Arnáez e Francisco Fernández, investigados por «facilitar la huida de marxistas armados». No seu discurso recoñece que buscou o auxilio dos encartados para volver a Monforte tras a súa ida á capital, pois eles e seu pai eran compañeiros e todos traballaban como maquinistas. Ademais, sobre as armas, sinala que mantivo unha conversa co acusado nos seguintes termos, «Señor Arnáiz, no le he dicho nada antes porque venía un carabinero con nosotros, pero he escondido una escopeta entre el carbón, la recogeré al llegar a Monforte ya que si no la devuelvo tendré que abonar su importe», pero o acusado respóndelle que, «de ninguna manera consentía que hubiera arma en la máquina y que se la retirara inmediatamente». En liñas xerais, trata de asumir a culpa da acusación e exonerar aos encartados da acusación vertida polo atestado inicial. Incluso, este tipo de actitude leva a que o auditor lle ordene ao xuíz instrutor «comprobar si la conducta de Luis Basanta ha sido objeto de esclarecimiento en algún procedimiento, como parece inferirse del contenido de su declaración (...) debiendo en otro caso iniciar actuaciones conducentes a tal fin»[1028]. En efecto, esas investigacións estaban sucedendo, tal e como comentamos anteriormente. Na causa que se lle estaba instruíndo, intentou revogar o seu auto de procesamento. A pesar de ser denegado, antes de rematar o ano, foi sobresido, xunto co resto de acusados, e posto a disposición das autoridades gobernativas[1029].

Os dous seguintes casos están moi relacionados e ambos suxeitos actúan dun mesmo modo e dende unhas posicións moi parellas. **Álvaro Naveira Vázquez** foi detido e encarcerado no cárcere de Monforte, a finais de outubro de 1936, polas forzas da Garda Civil, a consecuencia das dilixencias efectuadas para a «averiguación de quien o quienes pudieran haber sido los autores de cortar la línea telegráfica del Estado, al lado de la vía férrea en dirección a Lugo y próxima a esta estación en los primeros días del Movimiento Nacional»[1030]. Uns días antes, entrara en prisión **Manuel Naveira González,** tras ser acusado de intento de sabotaxe ás forzas da Garda Civil mediante a colocación de bombas e pinchos na estrada en dirección Lugo, os días do Golpe[1031]. Ambos coincidiron, ao mesmo tempo, na prisión de Monforte, xunto con José Augusto Leite, que se atopaba detido pero non estaba a disposición dun xuíz instrutor ata que o garda de servizo verte acusacións na súa contra sobre o seu «desacertado» comportamento como recluso, «saludó tres veces al despedirse de sus familiares, al finalizar la comunicación con el público, con el puño cerrado y en alto». Ante a acusación de manifestar o «saúdo marxista», Álvaro e Manuel declaran de acordo á versión ofrecida polo acusado dos feitos, na que defende a súa inocencia, «no vio el diciente que ningún recluso pusiera el puño cerrado y en alto, sino que, como de costumbre (...), haciendo ademán con los dedos de la mano abriéndolos sin que se elevara la mano a una altura superior a la normal». O auditor reconduce a acusación de José Augusto e amplía as dilixencias, esta vez encamiñadas a acreditar «los motivos por los que el detenido se encontraba en dicha situación al realizar el hecho que se le imputa». Finalmente, o acusado foi sobresido, ao

[1028] AIMNOR, «Causa 1121/36», folios 2, 11 e 29.
[1029] AIMNOR, «Causa 1080/36», folios 48-56 e 62.
[1030] AIMNOR, «Causa 1161/36», folio 2.
[1031] AIMNOR, «Causa 1103/36», folios 2-7.

igual que os declarantes, Álvaro Naveira e Manuel Naveira, entre finais de novembro e principios de decembro de 1936[1032].

En relación cos casos estudados, observamos que as condicións de detido, de encausado e de condenado, non foron marcos vitais nos que se desenvolveran, de forma específica, actitudes de acusación e denuncia contra outras persoas. Máis ben, todo o contrario, baixo condicións de vulnerabilidade vital, foron frecuentes as declaracións de tipo positivo nas que se defendían as coartadas dos acusados e se argumentaban as «boas» referencias acerca dos seus antecedentes. Ademais, este tipo de comportamentos non trouxeron asociados consecuencias que empeorasen a situación dos declarantes, que xa se atopaban detidos e inmersos no transcurso dun procedemento militar. Así, o feito de declarar de xeito favorable contra outro encartado non supuxo un castigo engadido á súa situación previa e, mesmo ese tipo de comportamentos foron compatibles, de forma frecuente, co sobresemento posterior das actuacións.

8.3. Balance xeral: a función da participación social nos xuízos dentro da estratexia violenta na retagarda

En primeiro lugar, o factor do xénero é importante á hora de coñecer os perfís intermediarios e afondar nas súas lóxicas de participación nos xuízos, pois a maioría das persoas declarantes e das traxectorias vitais coñecidas son homes. Esta realidade está vinculada coa forma na que os sublevados entenderon a violencia; con todo, elas desenvolveron estratexias importantes, en torno á súa identidade, que lles permitiron modelar a súa participación nese proceso. Interviñeron nos xuízos, de xeito puntual, e fixérono en función dos lazos de carácter de familiar e/ou veciñal que as unía cos acusados. Tamén foi frecuente que foran chamadas a declarar como testemuños dos feitos, de forma especial, sobre aqueles que tiveron lugar preto das casas nas vilas nos primeiros días do Golpe e foron interpretados, polas autoridades militares, como «actos revolucionarios contra las fuerzas de orden». Foron vistas dende un prisma que lles outorgaba un rol familiar tradicional e doméstico, frecuentemente asociado ao fogar; por tanto, serían as perfectas testemuñas «de los desmanes cometidos por los marxistas». Con todo, a súa resposta a dita chamada foi heteroxénea e, frecuentemente, eludiron dar datos concretos nas súas declaracións. Empregaron de forma consciente un determinado discurso que as converteu en «amas de casa sen vista nin oído» que xogou ao seu favor.

No relativo á tipoloxía das declaracións e á súa distribución cronolóxica, existen certas dinámicas que convén destacar. Adoita establecerse un aumento das declaracións e das persoas declarantes proporcional ao volume demográfico dos lugares de estudo, aínda que con algúns matices. En todos os lugares analizados, os picos de declaracións coinciden cos de instrución de causas militares, de forma moi acusada durante os cinco meses seguintes ao Golpe militar e cuns niveis parecidos para todo o ano 1937. A pesar de que no segundo ano da contenda dáse un breve descenso nas cifras de instrución de

[1032] AIMNOR, «Causa 1147/36», folios 3, 7, 7r, 13 e 20; «Causa 1161/36», folio 17; «Causa 1103/36», folio 17.

xuízos, as demoras nos trámites daqueles que foron instruídos meses antes repercuten nas relativas altas cifras de declaracións durante 1937. Certos condicionantes puideron alterar esta tendencia xeral e provocar a aparición de picos de participación fóra destes marxes. Un deles foi a instrución de xuízos puntuais, como o da monfortina, Consuelo Alonso, acusada de delito de «rebelión», e aqueles relacionados co delito de «deserción» ou a dispar evolución da guerra no mar, tal e como vimos en Bueu. Pero, tamén debemos considerar a reactivación de xuízos e dilixencias que foran arquivadas anteriormente debido á captura ou á presentación «voluntaria» daquelas persoas que se atopaban en paradoiro descoñecido e foran reclamadas polas autoridades militares.

En liñas xerais, as cifras de declaracións de carácter positivo e negativo adoitaron ser bastante parellas, mentres que as neutras oscilan en maior medida, en función de varios condicionantes. No caso de Bueu, é onde teñen un peso relativamente superior e todas elas se concentran nun único xuízo, aquel de maior envergadura, en relación ao número de encausados, á severidade das condenas e ao volume de participación social. Ademais, outro factor a ter en conta na distribución das declaracións é que nos territorios onde predominan as causas incoadas polo delito de «deserción», as intervencións de carácter positivo adoitan experimentar un crecemento exponencial. Nos capítulos posteriores afondaremos o peso que as autoridades locais e os membros da Benemérita tiveron na participación social nos xuízos, por medio dos seus informes e declaracións.

Con todo, é preciso poñer en relación o volume e a tipoloxía das intervencións cos efectos e as repercusións que estas tiveron na estratexia violenta e na evolución das traxectorias vitais dos participantes. A tendencia maioritaria foi a conxugación entre declaracións de tipo positivo e neutro, con traxectorias vitais en ascenso, tal e como comprobamos, de forma concreta, no caso dos empregados municipais e dentro dun amplo e variado sector socioeconómico, como grandes empresarios, pequenos comerciantes ou profesionais liberais. As declaración negativas non foron o motor directo que impulsou as traxectorias en ascenso, aínda que tampouco as interrompeu. Ademais, non limparon expedientes que foron considerados comprometidos por parte das novas autoridades, nin tiveron a capacidade de conter diferentes agravios por parte do réxime. Por tanto, a súa manifestación non propiciou por si soa e de forma directa unha política de favoritismos e beneficios persoais.

Nos casos puntuais nos que esa mellora se relaciona con declaracións negativas, debemos considerar que se trataba de individuos que xa partían dunha posición social relevante. As dinámicas de promoción inícianse antes, de forma previa á participación nos xuízos e, ademais, non foi raro que ditos perfís formasen parte de Falange, sendo incluso «camisas viejas». Por tanto, a acusación non se pode considerar como elemento monocausal do ascenso, pois non funcionou como una proba de adhesión ou un mérito de recompensa. Ademais, as escasas dinámicas acusatorias non impediron dubidosas conceptualizacións por parte dos sublevados. Por último, o feito de intervir nos xuízos, dende una posición comprometida, non desencadenou, de forma directa, declaracións de tipo negativo cara a outras persoas. Máis ben, foi todo o contrario, a maioría dos casos dan conta da inclinación cara a declaracións de carácter positivo. Ademais, as repercusións que este tipo de actitudes tiveron nas súas vulnerables traxectorias non

trouxeron, de xeito automático, un endurecemento das súas condenas e, mesmo foron compatibles co seu sobresemento.

As autoridades militares non precisaron xustificar as súas accións e condenas nos testemuños, pois non era esa a finalidade da súa chamada. Eles buscaron e entenderon a participación social como un elemento que ía máis alá da construción de consenso ou de lexitimidade. En realidade, esa involucración formaba un trazo característico da súa estratexia violenta coa intención de facelos partícipes do seu proxecto aniquilador. Na práctica, as declaracións dos veciños foron accións que lle outorgaron aos xuízos unha capacidade performativa da sociedade que permitiu a conformación dun novo marco de convivencia.

USC UNIVERSIDADE DE SANTIAGO DE COMPOSTELA

PARTE III: AS ACTITUDES INTERMEDIARIAS DENDE O GOLPE DE ESTADO ATA O FIN DA GUERRA CIVIL

9. A influencia das actitudes intermediarias na conformación dos poderes municipais

Galicia forma parte das denominadas «retagardas temperás», escenarios que pasaron, dende moi cedo, a estar supeditados ao dominio golpista nos que se foi construíndo, asentando e difundindo unha *inventio* xurídica, xerme da xustificación e lexitimación da futura creación do Estado franquista. En cuestión de días ou escasas semanas, o golpe de Estado —por medio da violencia que o caracteriza— usurpa o poder da II República. Veremos ata que punto foi un episodio planificado e executado, dende unha parte do exército —a través dunha lóxica vertical— que penetrou ata a escala local, para atinxir todos os aspectos da vida cotiá da sociedade. O uso intencionado das armas con altas doses de coacción, intimidación, confusión e ameaza buscou a participación cidadá. Neste capítulo, o foco de análise centrarase no vínculo que establece un determinado grupo social —o poder local— coa violencia, por medio da súa participación nos xuízos como informantes ou declarantes.

A conformación dos poderes locais na retagarda e na ditadura foi un tema que espertou un gran interese nos expertos, dende finais do século pasado, ten unha ampla bagaxe nos estudos da guerra civil e do franquismo e foi abordado dende variados enfoques. Unha das cuestións nas que se puxo o foco foi a continuidade das elites no poder, entre a II República e o primeiro franquismo, en relación co rol destes suxeitos no golpe de Estado, na guerra civil e nas retagardas. Os primeiros traballos xorden a finais dos anos setenta ou a principios da década dos oitenta, e están máis centrados na cúspide do persoal político do primeiro franquismo e non tanto nos poderes locais que quedaron baleiras a inicios do Golpe. O persoal ministerial, os procuradores a Cortes, os gobernadores civís ou as cúpulas de Falange foron os perfís estudados, dende unha óptica de análise centrada na conformación vertical descendente do poder. Aqueles autores observaron un grupo de mando constituído por homes de curta idade, de clase media-alta e procedente do Partido Único, do exército e/ou dos sectores católicos, que estaba vinculado con vellos equilibrios de poder e interactuaba coas clases dominantes tradicionais[1033]. As seguintes achegas fanse dende unha abordaxe local, baseadas na

[1033] Carles Viver Pi-Sunyer, *El personal político de Franco (1936-45)* (Barcelona: Vicens Vives, 1978) e Miguel Jérez, *Élites políticas y centros de extracción en España, 1938-1957* (Madrid: Centro de Estudios Constitucionales, 1982), 403-412.

fonte oral e sinala que, nos novos grupos de poder participaran, de forma conxunta, os novos burócratas e profesionais, xunto cos terratenentes locais[1034]. Dez anos despois, emerxe unha nova corrente de investigación máis apegada ao estudo dos cadros provinciais e locais, o seguinte chanzo de poder. Recoñecen a heteroxeneidade política precedente, pero dentro das dereitas que actuaban con base nunha identidade forxada sobre intereses comúns[1035].

Estes novos traballos caracterízase polo uso de enfoques metodolóxicos micro, na liña de abaixo a arriba e centrados nas traxectorias vitais. Tamén, teñen en común o emprego do termo «homes novos» para referise a aquelas persoas que chegan ao poder local tras finalizar a contenda, portadores dun espírito renovado como membros de Falange. Sería un amplo colectivo que ten en común unha base social heteroxénea relacionada co novo contexto posbélico, no que os participantes na contenda que se encadraron no Partido Único reclaman as súas cotas de mando. Sobre o nivel de renovación dos cadros políticos tras 1939, hai diferentes posturas, segundo os autores, en función do tamaño ou a personalidade socioeconómica dos concellos[1036]. Entre a renovación e continuación dos mandos de poder, con respecto ás posturas tradicionais latentes dende a ditadura de Primo de Rivera, existe unha postura intermedia. A combinación de ambas casuísticas sería posible grazas á convivencia entre, por un lado, unha elite de vella raíz adaptada ao novo contexto e, por outro, un novo persoal que provén da experiencia colectiva na guerra —fronte bélica, milicias ou diferentes tarefas vinculadas coa implantación da violencia e o mantemento da orde pública— e do encadramento no Partido Único[1037]. De todos os xeitos, nas publicacións destaca un tratamento bastante estable e homoxéneo da conformación dos cadros de poder local durante a guerra e/ou retagarda. Adóitase interpretar o período bélico como un contexto dominado por vellos homes de confianza,

[1034] Ronald Angus Fraser, *Mijas. República, Guerra y Franquismo en un pueblo andaluz* (Barcelona: Antoni Bosch, 1985), 115-116.

[1035] Emilio Grandío Seoane, «El primer personal político del franquismo en la provincia de La Coruña. Cambio y continuidad de las élites políticas municipales durante la guerra civil en la retaguardia nacional (1936-1939)» en *El régimen de Franco (1936-1975). Política y Relaciones Exteriores*, eds. Javier Tusell et al. (Madrid: UNED, 1993), 69-87 e Glicerio Sánchez Recio *Los cuadros políticos intermedios del régimen franquista, 1936-1959. Diversidad de orígenes e identidad de intereses* (Alicante: Instituto Juan Gil-Albert, 1996), 37-50.

[1036] Lourenzo Fernández Prieto, «Represión franquista y desarticulación social en Galicia. La destrucción de la organización societaria campesina. 1936-1942», *Historia Social*, nº 15 (1993), 49-65; Francisco Cobo Romero e Teresa María Ortega López, «No sólo Franco»; Miguel Ángel Del Arco Blanco, «Hombres nuevos. El personal político del primer franquismo en el mundo rural del Sureste español», *Ayer*, nº 65 (2007), 237-267 e Julián Sanz Hoya, «Jerarcas, caciques y otros camaradas. El estudio de los poderes locales en el primer franquismo», *Historia del Presente*, nº 15 (2010), 9-24.

[1037] Ángela Cenarro, *Cruzados y camisas azules. Los orígenes del franquismo en Aragón, 1936-1945* (Zaragoza: PUZ, 1997), 117-160. Ángela Cenarro, «Instituciones y poder local en el Nuevo Estado» en *República y Guerra en España (1931-1939)* coords. Santos Juliá (Madrid: Espasa Calpe, 2006), 325-355; Damián Alberto González Madrid, *Los hombres de la dictadura. El personal político franquista en Castilla-La Mancha (1939-1945)* (Ciudad Real: Biblioteca Añil, 2006). Óscar Rodríguez Barreira, *Miserias del poder,* 240.

de mediana idade e de tradición dereitista que se renova, ou empeza a convivir cunha nova xeración, a partir de abril de 1939[1038].

Este é o punto de partida que motivou centrar o noso estudo nesa relación entre a configuración dos cadros de poder local e a implantación dunha violencia estatal masiva. A pesar de que as posturas anteriores sobre a continuidade ou descontinuidade das elites locais semellan incompatibles, diferentes autores amosaron sólidos argumentos que lle dan respaldo. Con todo, o debate derivou máis cara á identidade política deses individuos, que cara ás lóxicas que os sitúan á fronte do poder. En consecuencia, os seguintes traballos evolucionaron cara a variados sendeiros, un deles tivo que ver coa mobilización social que propiciou a cúpula golpista, en aras de aglutinar aceptación e colaboración para o proxecto do «Novo Estado». Conceptos como o de «beneficiarios» saíron á luz para intentar explicar os mecanismos de funcionamento da participación política na violencia do réxime. Neste caso, fan alusión a unha xustificación na colaboración coa ditadura, baseada nun conxunto de alianzas —formais e informais, concretas e abstractas— que incentivou a colaboración política co réxime nas distintas esferas de poder. O seu funcionamento tería unha determinada forma de proceder, a lóxica da recompensa e da sanción formarían parte do *modus operandi* do réxime, en canto á tarefa de construción dunha familia política propia[1039]. As «cotas de poder» serían premios habituais á colaboración e os comités de incautación e os xuízos militares constituíronse como fórmulas de violencia, pero tamén como oportunidades e espazos onde os apoios do réxime puideron beneficiarse. Así, este grupo de estudos sinala que os poderes locais formaron parte deste proceso e apoderándose dos bens das vítimas mediante a colaboración nas delacións[1040].

O feito de detectar, nas lóxicas de implantación da violencia, canles que buscaran, tamén, incorporar á sociedade ao proxecto de «reconstrución nacional», constitúe un diálogo que introduce un actor na ecuación que é preciso ter en conta: cal foi a resposta social e que capacidade tivo para actuar e comportarse nese contexto? A nosa hipótese de partida focaliza a análise no peso da lóxica da recompensa, na conformación dos cadros locais durante a retagarda mediante as declaracións nas causas xudiciais: a quen colocan nas cadeiras dos salóns de plenos durante o Golpe? Existe unha relación entre os cambios no poder e a participación nas causas militares? É un grupo ríxido e duradeiro ou, pola contra, flexible e cambiante durante a guerra? Que factores motivaron cambios e modificacións? Favoreceron as acusacións e declaracións negativas un posto no poder municipal? Foron sancionadas as declaracións positivas nos xuízos mediante destitucións? En que termos se establecen as relacións entre os tres grupos protagonistas

[1038] Damián Alberto González Madrid, «Coaliciones de sangre en el poder político local. Castilla-La Mancha, 1939-1945», *Ayer*, nº 73 (2009), 215-244 (241-244); Miguel Ángel Del Arco Blanco, «Hombres nuevos», 264-267 e Glicerio Sánchez Recio *Los cuadros políticos intermedios del régimen franquista,* 37-50.
[1039] Peter Anderson y Miguel Ángel del Arco Blanco, «Construyendo la dictadura».
[1040] Óscar Rodríguez Barreira y Antonio Cazorla Sánchez, «Hoy Azaña, mañana… Franco. Una microhistoria de caciquismo en democracia y ditadura. Berja (Almería). 1931-1945», *Hispania*, nº 229 (2008), 471-502.

—as altas instancias do poder militar, o grupo do poder local e o resto da sociedade— na violencia capilar que empapa a vida do concello?

As institucións do poder municipal son un poderoso campo de análise para estudar —de forma concreta e tanxible— a participación deste grupo social na instauración do réxime golpista. O grao de aproximación da lupa detense no concello, pois é o escenario no que se establece a comunicación, a negociación e o diálogo entre as institucións superiores e a sociedade. É o lugar idóneo para buscar as sinerxías do funcionamento da nova xerencia da orde política, creada no Golpe e durante a retagarda, e poñelas en relación co contexto xeral do Estado español. En definitiva, búscase avaliar o peso da recompensa na obtención de «cotas de poder», en relación á participación deste grupo nas causas. Somos conscientes de que a colaboración co réxime presentou múltiples caras e con diferentes grados de implicación, como o ingreso en milicias, o ofrecemento de servizos persoais no cuartel da Garda Civil, a subscrición económica ou a asistencia a actos públicos ou relixiosos, entre outras. Con todo, optouse por centrar a análise nas causas militares, fundamentalmente, por dúas razóns. A primeira delas, está relacionada na potencialidade analítica da fonte, pois permite poñer en relación, de forma directa, a actuación e comportamento dos poderes locais coa violencia que está a sufrir o resto da sociedade. Ademais, fronte aos posibles baleiros de información que poida existir —no relativo á recompilación de documentación sobre a violencia allea ás canles pautadas pola *inventio* xurídica golpista—, as causas militares son unha fonte accesible, completa e pouco estudada neste sentido. A segunda razón ten que ver coa función que os xuízos militares tiveron na construción dunhas culturas políticas destinadas á aceptabilidade da violencia. A xustiza militar foi un mecanismo clave, para os golpistas, á hora de buscar a mobilización social e instala a participar no derribamento e na transformación da orde social establecida, condicións «necesarias» para «curar a auténtica comunidade nacional».

O capítulo divídese en tres apartados que seguen unha secuenciación cronolóxica. O primeiro deles abarca dende o golpe de Estado ata o mes de novembro de 1936, uns catro meses nos que se constitúen as comisións xestoras primixenias, tras a destitución das corporacións republicanas lexítimas. O segundo apartado abarca un período cronolóxico máis longo, ata finais da contenda, e caracterízase pola convivencia de diferentes ritmos de modificacións das comisións xestoras. Finalmente, o terceiro esténdese ata finais de 1942, momento no que se deixan sentir cambios nas dinámicas de conformación dos poderes locais. A elección de alargar o obxecto de estudo máis aló da fin da guerra busca comprobar a evolución das traxectorias de vida do persoal político da retagarda —en función das súas actitudes e comportamentos— e da suposta chegada dos «homes novos» ao mando municipal.

USC UNIVERSIDADE DE COMPOSTELA

De forma transversal, en todos os apartados farase un estudo individualizado dos concellos que incorporará información sobre dous planos, dende arriba e dende abaixo. Por un lado, as directrices teóricas que emanan das autoridades golpistas sobre a reorganización do poder local; todo o que ten que ver cos ritmos de renovación, os requisitos a cumprir polos cargos, as competencias para designar os poderes e as pautas de control e depuración do funcionamento das xestoras. Por outro, a participación das

figuras do poder local na violencia golpista exercida, por medio das causas militares. Farase unha valoración da porcentaxe de participación e do carácter da mesma, en función das connotacións positivas, negativas ou neutras que supoñan para os acusados. Posteriormente, poñerase en relación o peso das intervencións nos xuízos cos nomeamentos, ceses e renuncias nos cargos das xestoras. Para finalizar, farase unha recompilación xeral e global das conclusións obtidas das grandes tendencias, na procura de facer fincapé nas pautas aplicables ao conxunto da retagarda temperá, e non tanto nas especificidades de cada lugar. Deste xeito, o obxectivo principal é comparar os ritmos de cada concello, na procura dos cambios e das continuidades nos cargos das comisións xestoras, xunto cos mecanismos que facilitan ou dificultan o movemento nas cadeiras de poder, en función da participación nas causas militares. En definitiva, descifrar as lóxicas de funcionamento do mando local, en relación á súa participación na violencia golpista.

9.1. Golpe: a chamada de «españoles sanos, honrados y patriotas»

O primeiro dos apartados caracterízase por ser o período no que se constitúen as comisións xestoras primixenias, tras a destitución das corporacións republicanas lexítimas. En Galicia, as forzas golpistas ocupan a maioría do territorio dende o día 20 e comezan o proceso de reconfiguración dos mandos locais. Iremos combinando a análise dos nomeamentos e ceses no poder municipal coas declaracións nos xuízos. Nesta tarefa faremos uso do concepto «homes do momento», que nace á raíz de buscar as lóxicas que sitúan a un determinado grupo provisional de individuos a cargo do poder local. Estudos previos centraron o debate na cuestión política falando de «novos e vellos» homes; agora o que se pretende é poñer o foco na relación que establecen eses individuos —chamados a cumprir un determinado cometido con certas expectativas— co contexto e co momento: o Golpe e a retagarda. Nesta primeira etapa non ten sentido valorar se os nomeamentos teñen correlación cos comportamentos acusatorios nas causas porque ambos discorren de xeito paralelo. Con todo, observaremos se existe diálogo e interferencia, entre os dous roles, e como inflúen as declaracións e os seus carices, na evolución do cargo de cara á seguinte fase.

Os bandos de guerra publicados polos comandantes que usurpan o poder nas diferentes prazas militares do territorio supoñen o punto de partida da reorganización do poder golpista. Estes documentos eliminaron as garantías individuais establecidas na Constitución de 1931 e situaron as forzas armadas, a xustiza común, a orde pública e o poder civil baixo a competencia militar. En cuestión de días, os principais núcleos de poboación de Galicia caen en mans dos sublevados e as forzas de orde ocupan as cadeiras de poder das deputacións, gobernos civís e municipios. Dende estas institucións e nun breve período de tempo —cuestión de días— emítense distintas circulares, publicadas nos *Boletíns Oficiais das Provincias,* que concretan como debe levarse a cabo o proceso de depuración e usurpación dos mandos municipais. De xeito paralelo, a prensa que cae en mans dos sublevados comeza a difundir un discurso, en consonancia, sobre a composición das xestoras que apelaba a dúas importantes necesidades: captar unhas elites locais sen pasado político activo para os postos directivos e expandir un

sentimento patriota que dése cohesión e articulase a sociedade en aras da vitoria golpista:

> a ellas se debe ir sin filiación política alguna, pues la política es lo más despreciable que en el mundo existe, y la que ha arrasado al país en la lucha civil. Ni derechos, ni izquierdas (…) sino españoles. Y en las derechas y en las izquierdas, hay españoles sanos, honrados y patriotas. El patriotismo no es patrimonio de una casta, ni de un partido ni de una idea. El patriotismo lo sienten todos por igual, pero lo han puesto a prueba los que fieles en su fe española no han desertado de sus puestos en los días de lucha y persecución (…)[1041].

O *BOP* da Coruña publica, o 28 de xullo, as directrices iniciais e as instrucións oportunas para levalas a cabo que, fundamentalmente, se basean en dous aspectos: por un lado, a destitución das corporacións municipais anteriores e, por outro, a definición dunha nova xerarquía de mando que, de forma descendente, irá dende o subdelegado militar ata a milicia armada, corpo formado coa colaboración da Garda Civil[1042]. É un proceso que emana directamente do poder militar sublevado e que chega ata a veciñanza de cada concello; polo tanto, funciona en relación a unha lóxica verticalmente dirixida. En previsión dunha guerra curta e dun próximo reacomode oficial nos resortes de poder estatais, estas comisións serán grupos interinos conformados en función dun plan e dunha situación temporal e momentánea.

A persoa que levará a batuta a nivel local e fará de intermediaria entre o poder supramunicipal e os veciños do lugar será a designada pola Delegación de Orde Pública correspondente, en función das recomendacións da comandancia da Garda Civil. Nestas primeiras medidas de control, tamén se asentan os primeiros chanzos dun proceso que busca incorporar a unha parte da sociedade no proxecto golpista: unha das vías para facelo foi a creación das milicias armadas. A verticalidade do poder establécese, dende un primeiro momento, en aras dun obxectivo común, pautado e definido polos bandos militares construídos grazas á *inventio* xurídica. Nesta escala de mando, os perfís militares actuarán de forma prioritaria na adopción de cargos, como o de xefe das milicias, tal e como dispón a circular. No caso de darse unha duplicidade de poderes, os subdelegados do poder civil encargaranse da parte administrativa, mentres que os delegados militares ao mando das milicias exercerán o control da Orde Pública.

A pauta escrita sinalaba, tamén, a función coa que deberían formarse comisións xestoras «para mantener el orden público en las demarcaciones de los Ayuntamientos de esta provincia y no interrumpir las funciones administrativas»; pero, tamén, os criterios definitorios dos cargos e a concreta definición das súas competencias: «se consideran destituidas todas las corporaciones municipales, quedando sólo al frente de ellas funcionarios de carácter público de las mismas, sin otras funciones ni atribuciones que las particulares de su cometido, de lo que responderán»[1043].

USC UNIVERSIDADE DE SANTIAGO DE COMPOSTELA

[1041] *El Correo Gallego*, 7-8-1936, 1.
[1042] «Circular», *BOPCo,* nº 170 (28-7-1936), 1.
[1043] «Circular», *BOPCo,* nº 170 (28-7-1936), 1.

Deste xeito, inaugúrase un proceso de varrido do poder local lexítimo que culmina coa ocupación dos salóns municipais por un grupo de persoas que —sexa de forma directa ou indirecta e/ou consciente ou inconsciente— pasa a formar parte da complexa maquinaria golpista. A constitución das primeiras comisións xestoras supuxo, para os individuos que aceptaron o cargo, a asunción dun determinado rol público na comunidade. Os suprapoderes chamaron á dirección do poder local a formar parte da persecución por medio das causas militares, procedementos que viviron o seu momento de apoxeo durante esta etapa e inicios da seguinte. Posteriormente, veremos o funcionamento deste mecanismo de colaboración, xunto co tipo de relación e o grao de compromiso que se forxa entre as autoridades golpistas, os poderes locais e a sociedade.

9.1.1. Bueu

O día 21 de xullo de 1936, o tenente de navío, Juan León «confiere por orden del jefe del Polígono de Tiro Naval Janer de Marín (Francisco Bastarreche) la posesión del cargo de alcalde de esta villa, tanto en el orden delegado de la autoridad como en el administrativo a D. Gonzalo Torrente Piñón, subdelegado marítimo de este puerto». En consecuencia, Gómez de la Cueva, alcalde do Frente Popular, «no opone reparo a esta sustitución, por haber recibido noticias del secretario del Gobierno Civil de Pontevedra de estar declarado el estado de guerra, y ante tal circunstancia, entrega su mando a la Autoridad Militar»[1044].

Figura 31. Praza do concello presidida pola casa consistorial o día do mercado semanal. Bueu, 1920-1930.

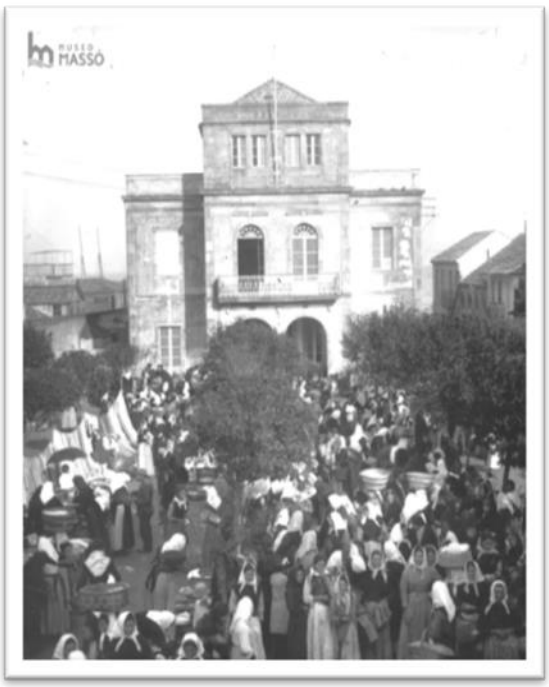

Fonte: AMM, fondo fotográfico, sin. CE2704,

A purga da Alcaldía, tal e como vemos, está descrita dun xeito moi fino, escrupulosamente detallado e cunhas palabras ben seleccionadas para ocultala. Non se observa a descrición dun cesamento directo, nin un uso visible de ningún tipo de coacción, así como tampouco signos de violencia; polo que, falsamente, semella un simple traspaso de poder acorde ás circunstancias do momento. O lugar onde esta acción se leva a cabo, a casa consistorial de Bueu, tamén é significativo. A súa elección non é cuestión menor, pois responde dentro da lóxica da *inventio* a un intento de lexitimación dos poderes golpistas, en base á lexislación precedente. Segundo o artigo nº 56 da Lei Municipal de 1935, as reunións do concello «habrán de celebrarse en la Casa Consistorial y serán nulas si se verificaren en lugar distinto». Adoitan ser lugares centrais da localidade, espazos de conmemoración e reunión onde se celebran os eventos máis

[1044] AMBu, «Correspondencia (1837-2012)», sin. 165-3.

significativos —Figura 31—, dende as festividades locais ata os mercados semanais. Pero, tamén, eran as sedes físicas onde residía o poder do municipio, entendido polo artigo nº 2 da mesma lei como «una asociación natural de carácter público de personas y bienes, constituído por necesarias relaciones de vecindad y domicilio dentro de un territorio determinado».

Un día despois, o 22 de xullo, Camilo Davila é nomeado polo xefe militar da zona —Francisco Bastarreche— alcalde interino e delegado encargado da administración municipal, pero non toma posesión ata o día 30 dese mes. Na mesma acta na que os poderes nomeados polos golpistas toman *de facto* a casa consistorial, establecen o cesamento dos concelleiros da derradeira corporación republicana vixente. Nese «tránsito» de poderes, a figura de Gonzalo Torrente funcionou durante nove días como unha peza transmisora cunha función de enlace loxístico, pois durante a súa interinidade na Alcaldía, como representante do poder militar, non levou a cabo ningunha das funcións encomendadas, segundo a Lei Municipal vixente. Gonzalo Torrente Piñón foi un capitán de corbeta que estivo á fronte da Axudantía de Mariña de Bueu dende 1930 ata 1945, que pasa á situación de reserva ata a súa morte en 1958[1045]. Era o pai de Gonzalo Torrente Ballester, intelectual que formou parte dos círculos galeguistas de Bueu e mantivo unha gran amizade con José Gómez de la Cueva, alcalde republicano —detido e condenado a pena de morte[1046]— ao que acompañou o día da súa voda con Josefina Malvido, o 9 de maio de 1932, como testemuña[1047]. Non obstante, o desentendemento de Torrente Piñón, con respecto ao cargo político no concello para o que foi designado, non significa unha toma de postura totalmente allea á conformación do poder golpista. O 7 de setembro, comunicáballe ao alcalde que foran suprimidas as delegacións e subdelegacións marítimas para restablecerse, no seu lugar, as comandancias e axudantías de mariña, polo que:

> me es muy grato reiterar a V. mis ofrecimientos en mi puesto de ayudante militar de Marina de este distrito, tanto en el orden particular como en el oficial; pudiendo tener la seguridad de que coadyuvaré con V. con el mayor empleo y entusiasmo, para el bien y el engrandecimiento de España con arreglo a las normas trazadas por Patriótico Gobierno Nacional de Burgos[1048].

Tres meses despois, volve a comunicarse coa Alcaldía sobre a coordinación dunha reunión para «dar cumplimiento a órdenes recibidas y dimanadas del Jefe de la 8ª división encaminadas a la organización del servicio de vigilancia y protección contra aviones enemigos»[1049]. No mesmo senso, actúa como xuíz instrutor de todas as causas militares incoadas, dende o distrito marítimo de Ferrol, pola Axudantía de Mariña de

USC Universidade de Santiago

[1045] José María Estévez Castro, *Reconocer Bueu* (Pontevedra: Servizo de publicacións da Excma. Deputación Provincial de Pontevedra, 1996). *La Voz de Galicia*, 26-10-1945, 4.
[1046] AIMNOR, «Causa 1363/37».
[1047] Manuel Jabois, «Yo soy el hombre de quien todos se olvidan», *Fronterad*, (09-09-2010), http://www.fronterad.com/?q=yo-soy-hombre-quientodos-se-olvidan [3-4-2021].
[1048] AMBu, «Correspondencia (1837-2012)», sin. 165-3.
[1049] AMBu, «Correspondencia (1837-2012)», sin. 165-3.

Bueu, a veciños do concello, entre xullo de 1936 e 1939[1050]. Con todo, todas elas foron instruídas por non presentarse a filas e moi poucas derivaron en auto de procesamento. Os chamados pola requisitoria, ou ben residían fóra do concello dende hai anos, ou estaban en comisión de servizo cos sublevados: tarefas de xestión loxística en Falange e/ou encadrados nas milicias de voluntarios para loitar na fronte bélica ou participar nas tarefas de vixía propias da agrupación local ou provincial.

O seu rexeitamento da Alcaldía non responde a ningunha das condicións de incapacidade e/ou incompatibilidade recollidas nos artigos 46-49 da Lei Municipal, polo que semella unha elección propia. Do mesmo xeito, no seu rol como xuíz instrutor, abriu procesos contra individuos que non tiñan cabida a ser xulgados como «rebeldes» e facilmente esquivaron o peso da *inventio* sobre eles. Os comportamentos descritos falan dunha inmersión na dinámica golpista, con puntuais e intermitentes implicacións no proceso violento dende o seu cargo previo na armada. Torrente soubo esquivar as implicacións directas na violencia inherentes ao seu cargo sen sufrir penalizacións no seu rango profesional. No terreo persoal, o seu fillo atopábase nunha situación de vulnerabilidade debido á súa relación co exalcalde e ás súas simpatías co Partido Galeguista. A pesar de non atoparse en Bueu no momento do Golpe grazas a unha beca universitaria para estudar en París, o famoso escritor recorda que:

> Al estallar el alzamiento contra la República, mi primera preocupación fue mi familia. Las informaciones que teníamos de la guerra española era a través de la radio y de la prensa francesa. Para ellas lo que estaba pasando en España era una «verbena trágica», pero no había una precisión de noticias que permitiese formarnos una idea de lo que estaba pasando aquí (…). A finales de 1936 me embarqué en Bologne-sur-mer y me vine para la España nacional, aunque mi billete decía: destino, Lisboa. Pude desembarcar en Vigo y llamar por teléfono a casa. La respuesta de mi padre, que seguía de ayudante de Marina en Bueu, fue inquietante: ¿A qué has venido, si han fusilado a todos tus amigos? La primera impresión seria de la realidad se me presentó al pasar la curva de los Caños, en Teis, a las tres de la tarde. Desde la baca del coche de línea vi tirados en la cuneta once cuerpos ensangrentados y muertos. Las mujeres de mi familia se pusieron muy nerviosas con mi llegada. De modo que fui a hablar en Ferrol con el padre Fermín, rector del colegio de las Mercedarias. Andaba por allí suelto algún papel con mi nombre en relación con cualquier actividad ideológica pasada de mi galleguismo o sobre frecuentaciones anteriores, que bajo el prisma de la guerra habían adquirido mayor o menor significado real. El caso es que el padre Fermín, después de una larga conversación, me mando aguardar a que volviese y se fue. Era muy conveniente, me dijo al regresar casi una hora más tarde, que al día siguiente me inscribiese en Falange. Y no tuve más remedio que hacerlo, si quería vivir tranquilo[1051].

As súas decisións e actuacións deixan intuír a existencia de certos espazos de decisión dentro da verticalidade do poder castrense e o peso doutros roles sociais —como pai ou veciño do concello— nos comportamentos e actitudes.

[1050] ANFER, «Causa 254/37», «Causa 286/38», «Causa 328/37», «Causa 329/37», «Causa 345/37», «Causa 364/37», «Causa 387/37», «Causa 388/37» e «Causa 879/39».
[1051] Carlos Fernández, *Alzamiento y guerra civil en Galicia (1936-1939),* tomo II, 726.

Volvemos ao proceso de constitución da comisión, no que, o 19 de agosto de 1936, o Goberno Civil comunícase coa Alcaldía para solicitar propostas que «reúnan especiales condiciones de moralidad, integridad y cultura, no exentas de conocimientos en cuestiones que se relacionen con la Administración Municipal» para constituír a comisión xestora do concello. Das seis candidaturas enviadas por Camilo Davila, dúas foron escollidas para conformar o novo grupo, xunto con outros dous individuos. O 19 de setembro, noméanse, de forma oficial, e ratifícase a Camilo Davila nos cargos de delegado civil e delegado da Orde Pública[1052]. A asunción da Alcaldía e do poder local pasa a ter unhas connotacións moi diferentes ás que tiña durante a II República. Neste marco supón unha determinada toma de postura, unha identificación coa cúpula golpista e unha introdución na violencia empregada; así o pon de manifesto Davila na primeira reunión da comisión na que:

> pronunció el alcalde frases de exaltación patriótica recabando el apoyo de todos para la defensa de los intereses municipales y para cooperar a la acción abnegada del Ejército y milicias en la obra magna de la regeneración de España, cooperación que con todo entusiasmo ofrecieron los señores de la corporación acordando dirigirse a la Junta de Defensa Nacional en respetuoso telegrama expresivo de estos sentimientos del Consejo que son los de sus administrados dándose por terminado el acto y por constituida la Comisión Gestora[1053].

Os vogais que, xunto con Camilo, foron designados para dirixir o temón do barco municipal foron Antonio Cerviño Martínez, José María Massó García, Ángel Maneiro García e José Pazos Lobeira. O alcalde tiña por aquel entón 48 anos, era correspondente dos bancos Pastor, Hispanoamericano, Coruña e Central e, tamén actuaba como prestamista local[1054]. Dende inicios do século XX tivo unha intensa actividade política sempre ligada ás dereitas; en 1917, foi concelleiro, tivo a Alcaldía durante varios anos, de forma intermitente dende 1922 ata 1930, e foi tenente de alcalde, a comezos de 1931. A mediados de febreiro de 1935, deu un mitin en Bueu dende a presidencia da Unión Regional de Derechas, cargo que xa desempeñara a mediados de 1932. Na mesma agrupación actuaba José Pazos Lobeira, agricultor de 42 anos, como secretario, e, tamén, era vicepresidente da Sociedade de cazadores de Bueu[1055]. Ángel Maneiro era un carpinteiro de 55 anos e Antonio Cerviño, de menor idade, fora secretario do Centro Recreativo en 1930, membro do comité da Volta Ciclista e da comisión das festas do Carme, en 1935. Era fillo do coñecido comerciante local, Andrés Cerviño Martínez, propietario dun negocio de ultramarinos e efectos navais situado na rúa da Praia, que formaba parte dos maiores contribuíntes locais. En 1934, os pais de Antonio foran padriños da voda do irmán do alcalde, Aureliano Davila; polo que, debido aos seus roles

USC UNIVERSIDADE DE SANTIAGO DE COMPOSTELA

[1052] AMBu, «Expedientes de cargos municipales (1936)», sin. 11-29.
[1053] AMBu, «Libro de actas do pleno municipal (1935-1937)», sin. 27-3 (23-11-1936).
[1054] AIMNOR, «Causa 1363/36», folio 2r. AMBu, «Acta de toma de posesión del Delegado Gubernativo para el mantenimiento del orden y garantía de la ibre emision del sufragio (1936)», sin. 1250-30.
[1055] *El Pueblo Gallego*, 6-8-1932, 15.

no eido familiar, laboral, económico ou social, todos eran persoas coñecidas da comunidade[1056].

Figura 32. Mulleres limpando sardiña na fábrica vella da familia Massó. Bueu, 1924.

Fonte: Manuel Sendón e Xosé Luis Suárez Canal, *Arquivo José María Massó* (Vigo: Centro de Estudios Fotográficos, 2000), 125.

A figura máis destacada desta comisión foi a de José María Massó García, fillo de Ramona García Feijóo e Gaspar Massó Ferrer, nado en Bueu no ano 1899. Forma parte da terceira xeración dunha industria familiar conserveira, de orixe catalán, que aterra en Bueu, a inicios do século XIX, coa instalación dunha fábrica de salgadura, que, posteriormente, evolucionará cara ao sector da conserva. O seu pai fora deputado provincial polo sector liberal de Montero Ríos durante varios anos e, pouco antes de morrer, en 1928, formaba parte do Consejo Provincial de Fomento[1057]. Durante toda a súa vida desenvolveu actividades vinculadas ao mar, tanto no aspecto económico como no relativo a actividades de lecer, pois gustáballe moito a fotografía, a historia e os deportes acuáticos. Na década dos anos vinte, estivo na Guerra do Rif en Marrocos e ao volver, en 1929, casa con María de los Ángeles Bolívar, e o seu irmán, Gaspar, coa irmá dela, Amalia[1058]. A inicios da II República, formaba parte, como vicepresidente, do consello de goberno da sociedade anónima que levaba o seu apelido, Massó Hermanos S.A. Xunto a el, eran membros da directiva, o seu tío, Salvador Massó Ferrer —presidente— e os seus irmáns, Gaspar —vogal— e Antonio —secretario—. Nese momento, era unha das empresas da conserva galega máis potente, incluso a nivel nacional, e con prometedoras miras internacionais, especializada na transformación da sardiña. Nutríase, ademais, dunha ampla man de obra local na que predominaba o sector feminino fronte o masculino —Figura 32—; á altura de 1933 estamos a falar dun total de 636 persoas das cales un 87,6% eran mulleres[1059].

Antes do Golpe, a situación da familia era de gran importancia e relevancia no eido público, pois todos os irmáns varóns tiñan cargos e responsabilidades en distintas

[1056] *El Pueblo Gallego,* 25-10-1930, 8; 25-6-1935, 5; 12-7-1935, 3; 28-2-1930, 7; 21-6-1934, 12. *El Progreso*, 14-1-1934, 2. *Anuario del comercio, de la industria, de la magistratura y de la administración*, (Bailly-Baillere) Andrés Cerviño aparece como comerciante local en todas as seguintes ramas: alpargatería, armador de lancha e vapor de pesca, bazar, calzado, comestibles, venta de efectos navais, paquetería, mueblería, obxectos de escritorio, materiais de construción, lubricantes, xoguetes e louza.

[1057] Mª Luisa Muñoz Abeledo, «Massó Hermanos. Líder mundial de la sardina en *Grandes empresas. Grandes historias de Galicia*, coord. Fernando R. Ojea (A Coruña: Ed. *La Voz de Galicia*, 2000), 60-68.

[1058] *Vida Gallega*, 20-5-1932, 44.

[1059] Mª Luisa Múñoz, *Género, trabajo y niveles de vida*, 59.

esferas da sociedade: Gaspar era presidente da Unión de Fabricantes e Conservas de Galicia e vicepresidente da Xunta de Obras do porto de Vigo e Antonio era vogal da Sociedad Aseguradora Mutua Automovilística de Vigo[1060]. José María era perito industrial e, no momento no que toma posesión como vogal da comisión xestora, xa ingresara en Falange —o 24 de xullo— na categoría de militante, cunha cota de 50 pesetas[1061]. Era unha familia con poder e con contactos nas altas esferas que abarcaban máis alá da rede galega e así o denota a correspondencia entre os Massó e Alfredo García Ramón, membro do congreso dos deputados e o inspector xeral da Garda Civil de Madrid, con motivo dos preitos que a familia tiña co concello de Bueu, pola xestión da lonxa, e que se perpetuaron máis alá de xullo de 1936[1062].

En canto á personalidade socioeconómica se refire, o grupo da comisión xestora municipal, formada polas autoridades militares golpistas, estaba composto por homes cunhas determinadas trazas comúns que convén subliñar: non fixeron carreira profesional no mundo castrense; agás o alcalde, tampouco nos consta que desenvolveran unha actividade política activa[1063] relacionada cunha militancia participativa ou a posesión de cargos; profesionalmente, veñen do mundo agrícola, industrial e comercial; e, por último, todos eles se moven nun rango de idade que vai dende os 42 aos 55 anos. No que respecta á participación nas causas militares instruídas contra veciños do concello neste período, dous dos cinco compoñentes da xestora prestaron declaracións, entre finais de setembro e principios de outubro de 1936, o alcalde, Camilo Davila, e o xestor, José María Massó. O primeiro deles mediante testemuños e informes de diferente carácter —positivos, negativos e neutros— en catro causas e o segundo, declarou unha vez, de forma puntual e neutra, sobre as actuacións do exalcalde os días do Golpe en Bueu[1064]. Posteriormente, veremos como se relacionan ditas actitudes intermediarias co seu rol na cúpula do poder local.

9.1.2. Betanzos

O 27 de xullo de 1936, ten lugar na casa consistorial a primeira reunión da comisión xestora na que toma posesión, como presidente provisional e delegado gobernativo militar, Ángel González Vázquez. Era unha persoa coñecida publicamente como «O Chiquito», un militar retirado que tiña contactos cos círculos locais vencellados á Unión Regional de Derechas Autónomas de Betanzos. Non nos consta o desempeño de ningún cargo político ou sindical previo, o que non significa que non tivese conciencia política

[1060] *El Pueblo Gallego*, 10-1-1936, 2; 1-2-1936, 4; 30-4-1932, 5.
[1061] AMM, «Correspondencia. Fet Tradicionalista y de las Jons», sin. 3-59.
[1062] AMM, «Correspondencia particular», sin. 2-17.
[1063] Non se atopou no rastrexo prosopográfico dos individuos dato que nos afirme o contrario e tampouco constan na listaxe de exconcelleiros elaborado en 1935 e que comprende dende 1910 no que hai unha nota que di «No existe en este ayuntamiento persona alguna que haya sido Diputado provincial, Diputado a Cortes o Senador por sufragio, ni retirados del Ejército o de la Armada. Bueu, 3 de mayo de 1935»: AMBu, «Expedientes con información de exconcelleiros (1935-1948)», sin. 2607-1.
[1064] AIMNOR, «Causa 1363/36», folios 2r y 3; «Causa 1308/36», folio 10-11r; «Causa 970/36», folio 18; «Causa 1108/36», folio 9.

ou non tomase posición, dentro da ampla pluralidade existente durante a II República. De feito, nese período foi vicepresidente da Cociña económica de Betanzos —a partir da renovación da xunta o 19 de xullo de 1935— e manifestou de forma visible mediante un escrito, xunto con outros nove persoeiros, as súas discrepancias co poder local pola xestión do culto relixioso[1065].

O equipo da xestora inicial complétase con cinco vogais, Ezequiel Núñez Núñez, Francisco Laforet Cabanas, Santiago Moretón Simón, Raúl Fernández Meas e Vicente Castro de Aguiar. En liñas xerais, falamos de homes que, pola súa traxectoria vital, están ao redor dos cincuenta anos de idade, pertencentes a familias coñecidas que gozan de certo peso na esfera pública local, cunha personalidade profesional vinculada co mundo comercial, agrícola e militar e con vínculos políticos ligados ás liñas dereitas e monárquicas de Betanzos. A análise micro permite, neste caso, ver como o discurso público que recolle a prensa, acerca dos trazos cos que se deben cubrir as xestoras, non se axusta de forma rigorosa á realidade. Veremos cales son as claves que permiten explicalo.

Ezequiel Núñez Núñez, tenente coronel de infantería retirado, está casado con Anuncia Bachiller, coa que é pai de Ezequiel —xefe da caixa de recruta de Ferrol en 1929— e de Daniela Núñez Bachiller, a primeira muller que exerceu a medicina na Coruña, na especialidade de obstetricia e xinecoloxía. Forma parte da coñecida familia Núñez, que durante varias xeracións se dedicaron ao negocio comercial e industrial e, a dous meses de tomar posesión do cargo de vogal, asume o cargo de xefe de persoal das oficinas da Xunta Oficial de Donativos en Especie da VII División[1066]. Do mesmo xeito, Francisco Lafont Cabanas forma parte deste clan, pois casou con Julia Núñez Colomer —prima terceira de Ezequiel— e ademais, foi director do Laboratorio Químico da Coruña do *holding* Núñez de Betanzos. Polo tanto, ambos xestores formaban parte dunha mesma estirpe brigantina, unha longa familia que perpetuou durante anos o éxito comercial e industrial dos seus negocios na vila e na provincia. Non obstante, tamén fixo carreira no exército; durante a ditadura de Primo de Rivera foi capitán de artillería e estivo ao cargo da Academia de suboficiais da praza de Ferrol. Ao mesmo tempo, tamén estaba inmerso nos grupos de poder locais e, en outubro de 1930, durante a ditadura do xeneral Berenguer, actúa como técnico e asesor do alcalde —Adolfo Sánchez— para levar a cabo no concello os proxectos da rede de sumidoiros e traída de augas[1067].

Santiago Moretón Simón comparte cos anteriores individuos o rol de comerciante local, pois foi dono do establecemento «La Alborada Gallega» dedicado á venta de tecidos e paquetería, tal e como anuncia no programa das festas de San Roque de 1931. A súa

[1065] ARG, «Cocina económica. Betanzos (1919)», sin. 31473-4. Alfredo Erias, «Unha viaxe polo Betanzos», 291-376. AMBe, «Libro de actas do pleno municipal (1936-1940)», sin. 51.
[1066] Margarita Vilar e Elvira Lindoso, «Análisis comparado de dos elites brigantinas». *El Correo gallego*, 30-1-1929, 4; 21-2-1929, 2; 21-10-1930, 4. *El Progreso*, 2-9-1936, 2.
[1067] *El Compostelano*, 13-9-1933, 2. *El Correo Gallego*, 14-1-1926, 1; 21-1-1926, 1; 3-8-1926, 4; 18-6-1923, 2. *El Ideal Gallego*, 31-10-1930, 5. José Raimundo Núñez Varela Lendoiro, «Betanzos: Travesía para la Puente Vieja o Venela del Sombrerero», 16-6-2015, //www.cronistadebetanzos.com/betanzos-travesia-para-la-puente-vieja-o-venela-del-sombrerero/ [9-11-2020].

participación na política local, ao contrario que os anteriores, fora plenamente activa dende inicios de século. Fora concelleiro en 1917, 1920 e 1934, así como vogal da Unión de Derechas local, en 1933. Posteriormente, a raíz dos sucesos de 1934, o gobernador civil destitúe á corporación socialista por prestar «una asistencia moral al movimiento revolucionario» e, no seu lugar, constitúe unha nova formada por «radicales y otros partidos de las derechas» na que foi nomeado concelleiro. Mantivo, tamén, certa actividade sindical, pois foi presidente da Sociedade de Socorros Mutuos de Artesáns de Betanzos ata 1924, foi presidente e secretario do Círculo Mercantil, en 1930, e, ademais, vogal da Cociña Económica, en 1935. Foi unha persoa participativa nos actos relixiosos da localidade, pois nas celebracións da Inmaculada Concepción do ano 1931 foi unha das autoridades da organización que presidiu a procesión[1068].

Raúl Fernández Meás foi un destacado agricultor local que introduce a plantación do lúpulo en Betanzos na década dos vinte. Pertenceu á Unión Monárquica e foi segundo tenente de alcalde, en 1925, e alcalde accidental, en 1929 e 1930. O derradeiro deles foi, talvez, o que menos convivencia física tivo coa sociedade betanceira debido á itinerancia que supón a súa carreira na Armada. Vicente Castro Aguiar foi alférez de navío en 1911[1069], posteriormente, en 1920 foi trasladado para Madrid por ser nomeado axudante secretario do almirante, Federico Ibáñez Valera, subdirector da Escola Aeronáutica en 1926, e un ano despois, director. Ascendeu o ano seguinte ao emprego inmediato de capitán de fragata e foi pasaportado a Marín por ser nomeado segundo comandante do cruceiro «Reina Victoria Eugenia», en 1928. Dous anos despois, é enviado a Barcelona para tomar o mando do buque portaavións «Dédalo», xefe do segundo negociado da sección de persoal, foille concedida a Cruz de San Hermenegildo[1070].

Todos eles están presentes na primeira reunión, a finais de xullo de 1936, a excepción de Vicente «por hallarse desempeñando una comisión de la comandancia militar». A toma de posesión dos ditos cargos ten unhas determinadas connotacións de cara á implicación da violencia golpista na vila, tal e como se pon de manifesto no discurso do presidente, que toma a palabra:

> agradeciéndole la cooperación que sinceramente le han dispensado y les invita a que coadyuven en interés del pueblo brigantino a fin de obtener la tranquilidad pública que a todos interesa. (…) Propone que se acuerde el envío de un saludo al comandante militar de la plaza y que esta lo eleve a la autoridad militar superior de la provincia haciendo

[1068] ARG, «Sociedad de socorros mutuos de artesanos. Betanzos (1901)», sin. 31912-9; «Unión de Derechas, asociación política. Betanzos», sin. 31471-23; «Cocina económica. Betanzos (1919)» , sin. 31473-4. AMBe, «Bandos (1935-1939)», sin. 111. AGA, «Correspondencia. Funcionarios (1935-1936)», sin. 44/2425-6.
El Ideal Gallego, 12-5-1917, 2; 13-8-1930, 5; 9-12-1931, 1. *El Compostelano*, 18-10-1934, 2. *Heraldo de Galicia*, 14-3-1920, 8.
[1069] *Diario Oficial del Ministerio de Marina*, nº 32 (10-2-1941), 3. *El Correo Gallego*, 4-1-1927, 4; 4-1-1927, 4; 8-4-1928, 2; 5-2-1930; 1-2-1931, 2; 20-10-1932, 4; 29-7-1920, 6; 13-9-1927, 4.
[1070] *El Ideal Gallego*, 7-3-1926, 3; 4-02-1925, 3. Alfredo Erias, «Uha viaxe polo Betanzos». ANFER, «Caixa» 8282, sin. 968/20.

> votos por el restablecimiento de la paz y tranquilidad pública en España interrumpida desde hace días[1071].

Esta breve alocución dá importantes claves sobre a organización do poder golpista e o xeito de interactuar os dirixentes militares cos mandos políticos infraprovinciais e a sociedade. O discurso de Ángel deixa entrever que a supremacía do Exército e da Armada está latente nos diálogos entre as diferentes escalas do poder civil. Deste xeito, a ocupación dos cargos da xestora supón dar unha resposta a un cometido para o que son chamados, pero que zumega certos indicios de libre aceptación e voluntariedade. Esa cooperación supón, nun inicio, dúas cousas: primeiro, asumir os principios e directrices golpistas; e segundo, levar a cabo no plano local unha política de acordo con eles. Veremos como responde este grupo de poder ante as demandas da cúpula militar a participar na violencia.

Unha das primeiras medidas tomadas pola xestora, en aras desa ansiada «tranquilidad pública», foi a de poñer en evidencia un determinado comportamento de certos funcionarios municipais. Recordemos que, a estas alturas, aínda non había ordes claras directas sobre a as actuacións e sancións deste colectivo, nos bandos declaratorios do estado de guerra publicados ata o momento. En consecuencia, o feito de subliñar a ausencia no seu posto de traballo do capataz da cuadrilla de limpeza, José Purriños Conles, o canteiro, José Sánchez Mata e o caixa da música da banda municipal, Antonio Sánchez Deive, plasma a capilaridade da violencia, dende a iniciativa militar ata a xestión do poder local, e unha certa comuñón da iniciativa particular da xestora co proxecto golpista.

9.1.3. Monforte de Lemos

O día 30 de xullo, José Díaz Rodríguez, tenente da Garda Civil e xefe de liña de Monforte convoca, en calidade de presidente e comandante militar da praza, unha sesión extraordinaria no concello. Nela pon de manifesto que «como tal autoridad y en uso de sus facultades propias y atendiendo a las circunstancias porque atraviesa España en la actualidad, nombra gestores de este ayuntamiento Don Alfredo Hermida Losada y David Méndez Fernández»[1072]. O primeiro actuará como alcalde-presidente e o segundo, como tenente de alcalde-vicepresidente da comisión xestora do concello, tras o cesamento dos anteriores responsables no cargo. Todo este proceso será recollido en acta polo secretario municipal, Román Piñeiro Pardo, figura primordial e indispensable para que as sesións puideran levarse a cabo[1073]. O modo de efectuar a destitución da corporación lexítima foi mediante a lectura dunha instancia escrita que o comandante

USC UNIVERSIDADE DE SANTIAGO DE COMPOSTELA

[1071] AMBe, «Libro de actas do pleno municipal (1936-1940)», sin. 51.
[1072] AMMo, «Libro de actas do pleno municipal (1935-1936)», sin. 81.
[1073] O artigo nº 63 da «Ley municipal de 1935» —*Gaceta de Madrid*, nº 305 (1-11-1935), 898-919— establece a súa función e as características que deben ter as actas das sesión municipais para considerarse válidas.

militar comunicou, de forma individual, a cada interesado, mediante a presentación no domicilio e a posterior sinatura de cada persoa[1074].

O mesmo día 30 dáse, por tanto, de forma simultánea, a destitución da corporación republicana, o nomeamento da comisión xestora golpista e a toma de posesión de ditos cargos. É un proceso inmediato no que intervén a cúpula do poder militar e a máxima autoridade da Garda Civil. O poder local queda en mans dun reducidísimo grupo conformado por dúas persoas. David Méndez Fernández era tenente da Garda Civil retirado, fora xefe de liña de Monforte e, previamente, suboficial sarxento da comandancia de Pontevedra[1075]. Pola contra, os antecedentes do alcalde, Alfredo Hermida Losada, non nos falan dunha traxectoria profesional dentro das forzas de seguridade, era un propietario local, sen filiación política previa coñecida e membro da sociedade recreativa El Casino, onde, días antes do golpe de Estado, se produciu un forte altercado[1076]:

> la contienda se desarrolló entre elementos de derecha y de izquierda, y aún parece que entre ellos había algunos ajenos a la sociedad. Después de la riña fueron arrojados a la calle varios muebles, aunque no llegó a prendérseles fuego. Se dio cuenta de lo que sucedía el gobernador civil de la provincia, y el señor Núñez García acudió a Monforte dos horas después de los sucesos. Conferenció con el alcalde, con el teniente de la Guardia Civil y con diversas representaciones, y ordenó la clausura del Casino. Fueron detenidas seis conocidas personas que ingresaron en la cárcel (…)[1077]

Formaba parte da elite pública local con ramificacións máis aló da escala galega, pois seu irmán, Benito, fora xefe da Administración Civil e da sección central e de persoal do Ministerio de Gobernación, dende 1931, anteriormente fora secretario xeral de Seguridade. Tras o Golpe, seu irmán pasa a ocupar un alto cargo dependente do Gobierno General del Estado de Valladolid, unha carreira que seguirá en continuo ascenso ata a súa xubilación[1078].

O papel de ambas figuras foi clave no desenvolvemento da xestora, pois, mentres non se constitúe un novo equipo de goberno —a mediados do próximo mes de novembro—, eles dous levan o peso da xestión local. A constante labor e compromiso co cargo dos recen chegados, permitiu levar a cabo todas as reunións estipuladas pola Lei Municipal e a asunción das tarefas propias da institución. Con todo, obsérvase, por parte do comandante militar, unha intervención relevante en tarefas relacionadas coa depuración

---

1074 AMMo, «Cartapacio» 58.
1075 *La Voz de Galicia*, 31-7-1936, 6. *El Diario de Pontevedra*, 20-10-1925, 3.
1076 *La Voz de Galicia*, 31-7-1936, 6. *El Correo Gallego*, 8-4-1937, 3. *El Pueblo Gallego*, 8-4-1936, 9.
1077 *La Zarpa*, 12-7-1936, 11. Para máis información sobre a creación de sociedades de carácter recreativo, cultural e benéfico, como o Casino, e o seu papel como canles de politización dende o séxulo XIX, vid.: Antonio Somoza Cayado, Construción e destrución da cidadanía societaria, dinámica social e política da Provincia de Lugo na Segunda República e nos primeiro anos do franquismo (1930-1950) (tese de doutoramento, Universidade de Santiago de Compostela, 2011) e Antonio Míguez Macho, La construcción de la ciudadanía a través de los movimientos sociales: el movimiento obrero en Galicia (tese de doutoramento, Universidade de Santiago de Compostela, 2006).
1078 *El Correo Gallego*, 4-6-1931, 4; 8-4-1937, 3.

do persoal municipal. Neste período cronolóxico, os testemuños de ambas figuras nos xuízos instruídos contra os monfortinos ofrecen datos interesantes sobre as marxes de actuación. O xestor Méndez intervén de forma positiva, días antes do seu cesamento, no xuízo contra os irmáns Saco López e outros —acusados de intento de agresión ás forzas armadas e por reunión clandestina— para os que «tiene muy buen concepto»[1079]. Non obstante, o cariz das súas declaracións nos procesos xudiciais cambiará radicalmente tras ser cesado na xestora e reincorporarse na Garda Civil, como xefe de liña de Monforte. A partir de entón, emite varios informes negativos para máis de media ducia de vítimas, o cambio con respecto á situación anterior é o seu rol na comunidade, pois pasa de informar en calidade de vicepresidente da xestora municipal a xefe de liña da Garda Civil, como detallaremos posteriormente[1080]. Con respecto ás declaracións do alcalde, Alfonso Hermida, os informes emitidos sobre os antecedentes dos acusados son, en termos numéricos, relativamente escasos. A demanda da Alcaldía a participar nesta tarefa, como parte «das autoridades de orde e competencia», xunto coa Igrexa e a Garda Civil, foi unha constante que non se cumpre, de forma exacta, no caso de Monforte. De forma illada e puntual —ao contrario que nos demais lugares que o fan dun xeito reiterado e constante—, Hermida intervén en dúas causas nas que dá información con distintos matices; a pesar de predominar o carácter negativo, en ocasións, introduce concrecións cara a graduar a implicación dos acusados: «por ser un significado marxista, no necesitaba que fuese inducido por nadie para realizar dicho hecho, pues muy bien podía ser que fuese uno de los inductores, y los otros dos, si bien eran también marxistas no se significaron tanto como el anterior»[1081]. Posteriormente veremos o peso destas intervencións na evolución dos cadros de poder local.

9.2. A retagarda: a perpetuación dos «homes do momento»

As lóxicas de actuación iniciais propias do Golpe avanzan no tempo e deixan paso a un novo escenario de retagarda no que se sitúa un punto de inflexión, a partir do mes de novembro de 1936. Esta segunda fase é máis longa, irregular e inestable que a anterior, abarca un período cronolóxico máis amplo e nace no medio da incerteza, tras a reorientación da estratexia bélica a longo prazo, ante a resistencia da capital madrileña. Prodúcense varios reaxustes dos cadros locais de poder, non obstante, a maioría deles non constitúen un patrón de comportamento concreto, como na fase anterior. Veremos cales son os factores que motivan ditos cambios e inflúen nos diferentes ritmos que, a pesar de ser heteroxéneos, si manteñen un punto en común, a actuación, a evolución e consolidación dos «homes do momento». Explicaremos a idiosincrasia deste grupo que nace e aséntase no poder, ata o final da contenda, momento —valga a redundancia— no que xorden novas necesidades e se inaugura un novo contexto, en torno á construción do «Novo Estado» franquista.

USC DE SANTIAGO DE COMPOSTELA

[1079] AIMNOR, «Causa 176/36», folio 97 (11-11-1936).
[1080] AIMNOR, «Causa 510/37», folio 22; «Causa 656/36», folio 44; «Causa 1080/36», folio 41 e «Causa 1182/36», folio 10.
[1081] AIMNOR, «Causa 179/36», folio 35 e 53 (6-10-1936).

Dende que os golpistas pasan a dominar fisicamente un territorio, absorben as competencias de poder e orde pública e sitúan, nas súas cabeceiras, a persoas «de confianza». Tras pasar este período de incerteza —que eles mesmos pensaban que sería breve e transitorio—, buscan afinar e perfeccionar a composición dos mandos locais, en aras dunha xestión eficaz dos recursos da retagarda. Dende a creación da Junta de Defensa Nacional, tras pautar cuestións prioritarias para a estratéxica bélica —planificación das chamadas a filas, organización dos mandos militares ou renovación dos dirixentes dos medios de comunicación—, abordan a administración da retagarda. A Lei, do 1 de outubro de 1936, «Estableciendo la Organización Administrativa a que ha de ajustarse la nueva estructuración del Estado» é o punto de partida para tal tarefa, que, posteriormente, se desenvolve nas «Instrucciones» publicadas, o día 6 de outubro, no *BOE* e na circular que o gobernador xeral —Francisco Fermoso Blanco— envía aos mandos provinciais, o 10 de outubro. Nesas ordes matiza e puntúa determinados aspectos do funcionamento da vida municipal para conformar un grupo de poder «afín a la Causa Nacional»[1082].

O cargo de gobernador xeral é de recente creación e as competencias que asume están orientadas a funcionar como un elemento de enlace, entre o poder estatal e os poderes provinciais, xa que «tendrá por cometido la inspección de las provincias ocupadas y cuanto se refiere a la organización de la vida ciudadana, abastos, trabajo y beneficencia, en estrecha relación con las autoridades de las mismas y con los departamentos correspondientes de la Junta Técnica del Estado»[1083], ademais, «coordinará las actividades de los Gobernadores civiles en su relación con las autoridades militares (…), revisará la constitución de las comisiones gestoras de las Diputaciones provinciales» e ditará as medidas para a revisión da constitución das comisións xestoras municipais[1084]. O gobernador xeral tamén será a figura que supervisará a conformación das comisións supramunicipais e limitará as competencias dos gobernadores civís, á hora de designar as presidencias de tales organismos, o que significa a supeditación do estatuto provincial á nova escala de poderes. Os perfís que deberán nutrir as comisións provinciais serán:

> los representantes más destacados de las Cámaras de Comercio, Industria y de las de Navegación en las provincias de Litoral, bien entendido que la ideología de los que acrediten en tal cometido a dichas entidades deberán ser personas de eficiencia en su labor y carentes de significado político, aceptando en último extremo el de tendencias afines a la causa nacional[1085].

[1082] «Circular sobre Constitución de las Comisiones Gestoras de los Ayuntamientos y sus atribuciones», *BOPCo,* nº 239 (17-10-1936), 1. «Circular sobre a Constitución de las Comisiones Gestoras municipales», *BOPCo,* nº 241 (20-10-1936), 1. «Circular ampliación», *BOPCo,* nº 250 (30-10-1936), 1.

[1083] «Ley Estableciendo la Organización Administrativa a que ha de ajustarse la nueva estructuración del Estado», art. 3, *BOE* (2-10-1936).

[1084] «Instrucciones para el desenvolvimiento de los cometidos asignados en el artículo tercero de la Ley de 1º de octubre último, 4ª y 5ª», *BOE*, nº 2 (6-10-1936).

[1085] «Instrucciones para el desenvolvimiento de los cometidos asignados en el artículo tercero de la Ley de 1º de octubre último, 5ª», *BOE*, nº2 (6-10-1936).

A verticalidade do poder está latente en todo o proceso e culmina nas circulares que as autoridades da provincia publican nos *Boletíns Oficiais* correspondentes sobre a «Constitución de las Comisiones Gestoras de los Ayuntamientos y sus atribuciones», a mediados de outubro. A estrutura lexislativa anterior demanda a formación dun grupo local de poder, en sintonía co grupo provincial, que deberá estar formado, na mesma liña que o anterior, por:

> los mayores contribuyentes por rústica, industrial, pecuaria y utilidades, siempre que reúnan las características de apoliticismo y eficiencia (…) ello no obsta para que asimismo puedan ser llamados a formar parte de dichas Gestoras cualesquiera otras personas que, en razón a sus actividades o por su significación personal, puedan estimarse como de leal o imprescindible cooperación, así como las representaciones de agrupaciones obreras que, por su ideología, puedan ser consideradas como afectas al movimiento salvador de España[1086].

No relativo ás competencias e funcións, segue vixente a Lei municipal de 1935, non obstante, con matices para segundo que circunstancias, como a capacidade de intervención do alcalde, pois «inspirado en el mejor beneficio a la Patria y Movimiento Salvador de ella, podrá suspender provisionalmente cualquier acuerdo tomado, así como en sus funciones a todos los elementos componentes de la Comisión o funcionarios dependientes de su Autoridad»[1087]. Tamén, radicará nas súas mans a competencia sobre a Orde Pública pero non será a primeira opción; se reside no municipio un xefe/oficial da Garda Civil ou outra persoa designada polo gobernador provincial, eles terían preferencia sobre o alcalde.

En consonancia coa demanda que as autoridades militares golpistas realizaban por medio dos bandos, das circulares e da prensa, nunha fase inicial de conformación de xestoras, a consigna segue a ser: recrutar xente sen un pasado político activo. Non obstante, unha das principais novidades que introduce esa fase é a reclama das persoas con maior peso e solvencia económica da sociedade para ocupar as cadeiras de poder. Con respecto á etapa anterior, trátase de regular o número de xestores, con todo, tampouco se tomará, de xeito literal, o que indica o artigo nº 39 da Lei municipal sobre esta cuestión. Fronte a unhas previas comisións formadas por un grupo reducido de persoas, agora nutriranse pola metade dos subdelegados das parroquiais do concello. Porén, o aumento da capacidade de actuación do alcalde, outorgada polas novas disposicións, fará que «previa propuesta y autorización de mi Autoridad (gobernador civil), podrá incrementar la Comisión Gestora con aquellos elementos destacados» que, segundo as directrices de Francisco Fermoso, «se estimen indispensables para la buena gestión administrativa, los que han de tener una solvencia moral bien notoria».

USC UNIVERSIDADE DE SANTIAGO DE COMPOSTELA

[1086] «Instrucciones para el desenvolvimiento de los cometidos asignados en el artículo tercero de la Ley de 1º de octubre último», 8ª instrución, *BOE*, nº 2 (8-10-1936).
[1087] «Circular sobre la constitución de las Comisiones Gestoras de los Ayuntamientos y sus atribuciones», 3º punto, *BOPCo*, nº 239 (17-10-1936).

Tras o Decreto de unificación de FET-JONS[1088], xorden novas iniciativas e directrices dende a cúpula do poder golpista para reordenar a composición do grupo de mando local. Esta disposición evidenciou a necesidade que os poderes golpistas tiñan de «crear una sola política nacional, enlace entre el Estado y la Sociedad, garantía de continuidad política y de adhesión viva del pueblo al Estado». Levaron a cabo o dito proxecto «cristalizando en el Estado nuevo el pensamiento y el estilo de nuestra Revolución Nacional (…) siendo Falange Española y Requetés los dos exponentes auténticos del espíritu del alzamiento nacional iniciado por nuestro glorioso Ejército el diecisiete de julio»[1089].

A Orde decretada polo gobernador xeral, Luis Valdés, aprobada polo Goberno Xeral o 30 de outubro de 1937, e publicada no *BOE*, catro días máis tarde, recolle indicacións importantes para a organización das corporacións municipais e provinciais. A construción dun aparato de mando golpista na zona dominada durante a guerra, demanda, por parte das altas instancias do poder, a involucración da sociedade. Considera que debe ter un determinado papel activo no control da Administración local e na conformación das normas que a dirixen «con el fin que tanto los Ayuntamientos como las Diputaciones se regenten por personas no sólo afectas al Movimiento Nacional sino que sintiéndole hondamente aporten al mismo en todos sus aspectos e intensidad lo que él requiere». De xeito paulatino, vemos como incrementa a demanda da participación social na construción e no asentamento do poder, en especial, no grao de implicación cos novos poderes. Nun principio, a asunción social do Golpe supuña tomar posición ao respecto, admitir e recoñecer os nomeamentos que emanan do seu poder militar. Esa esixencia non é constante nin estable, pois aumenta conforme evoluciona a guerra e a retagarda e, posteriormente, a comuñón co Golpe pasará a implicar algo máis que aceptar sentarse na cadeira de mando. Agora reclaman un determinado comportamento e actitude que, de forma inevitable, estará intimamente ligado e/ou influenciado pola violencia que caracteriza o asalto ao poder.

As cinco disposicións que a Orde recolle aglutinan os requisitos que deben guiar a revisión das corporacións vixentes, a nivel municipal e provincial. Para as vacantes e as renuncias existentes nas entidades do poder a diferentes escalas, o gobernador xeral deberá efectuar as súas propostas, segundo o concepto que lle merece cada individuo, en base aos informes da Garda Civil e dos xefes locais e provinciais de Falange. Desígnase o número de integrantes e representantes que deben ter as corporacións municipais e provinciais, en función dos seus habitantes; no primeiro caso, o número redúcese levemente, con respecto ás disposicións do artigo nº 39 da Lei municipal de 1935. Sobre os criterios que deben guiar a elección de persoal, destacan tres principios: deben ser persoas —de novo— de «reconocida solvencia moral y conducta intachable», que non formaran parte das agrupacións que integraron o Frente Popular da II

USC UNIVERSIDADE DE SANTIAGO DE COMPOSTELA

[1088] «Decreto nº 255, disponiendo que Falange Española y Requetés se integren bajo la jefatura de SE el Jefe de Estado, en una sola entidad política de carácter nacional que se denominará "Falange Española Tradicionalista de las Jons" quedando disueltas las demás organizaciones y partidos único», *BOE*, nº 182 (20-4-1937).
[1089] «Decreto nº 255», *BOE*, nº 182 (20-4-1937).

República, cunha tendencia a incorporar máis elementos de Falange para impoñer «un ritmo nuevo». Esta chamada a conformar os cadros de poder con «hombres nuevos», estenderase a todo o territorio do Estado español, tras finalizar a contenda, en abril de 1939. Mentres, nos territorios de retagarda estas dinámicas de posguerra anticípanse, pero veremos como se levan a cabo na práctica.

A Orde de Luis Valdés segue a perpetuar o deseño vertical do poder golpista latente dende a planificación e execución do 18 de xullo; así o poñen de manifesto as alusións á vixencia da 5ª e 8ª instrucións para o desenvolvemento dos cometidos asignados no artigo nº 3 da Lei, de 1 de outubro de 1936. Deste xeito, as disposicións que regularon, de forma inicial esta segunda fase da formación das comisións xestoras municipais, seguen a estar vixentes. Recordemos que estas directrices instan a cubrir os postos de mando, tanto a nivel provincial como municipal, con persoas destacadas no ámbito económico e, polo tanto, cunha posición destacada na esfera pública e na sociedade do momento[1090]. A novidade que introduce Valdés é a pretensión de que os elementos integrantes de FET-JONS copen, cada vez máis, os devanditos postos. Así, a participación activa da sociedade na implantación da violencia golpista pasa a ser, de forma clara e directa na teoría, un mérito para optar a ocupar postos no poder municipal. A continuación veremos de que forma se volve tanxible nos concellos os ditames recollidos nas circulares emitidas polas altas instancias dos poderes golpistas.

9.2.1. Bueu

O proceso de implantación da estrutura político-administrativa golpista tivo un funcionamento vertical rápido e áxil. A comunicación entre as distintas escalas do poder foi inmediata; o 15 de outubro de 1936, o gobernador civil contacta co alcalde de Bueu, Camilo Davila, solicitando:

> los nombres de los cuatro mayores contribuyentes, por rústica, industrial, pecuaria y utilidades, cuatro por cada concepto, su filiación y sus actividades políticas a partir de los últimos seis años, expresando también, si son deudores a fondos públicos, tienen reclamaciones pendientes o les alcanza alguna de las incompatibilidades previstas en el artículo 46 de la Ley Municipal de 31 de octubre de 1935. Me informará además, respecto a la eficiencia y moralidad de cada uno de ellos, así como si reúne condiciones que lo hagan recomendable, por sus conocimientos en cuestiones municipales, para el desempeño de funciones administrativas. As propio tiempo hará indicación de aquellas personas que, en razón de sus actividades o por su significación personal, puedan estimarse como de leal o imprescindible cooperación a la labor de la Gestora, así como del elemento obrero que por su ideología, pueda ser considerado afecto al movimiento salvador de España[1091].

Tres días despois, o alcalde envía a información solicitada. Este concello carece de contribuíntes en concepto de reparto de utilidades; polo demais, dos maiores contribuíntes en concepto de rústica e pecuaria —Agustín García Parada, Tomás García

[1090] *BOE*, nº 2 (6-10-1936).
[1091] AMBu, «Expedientes de cargos municipais (1936)», sin. 11-29, folio 23.

Parada, Claudiano García Santaclara e José Freire Costas— non todos reúnen os requisitos solicitados. Son persoas de maior idade ou con antecedentes políticos vinculados ao Partido Galeguista, ás esquerdas e de forma tímida ás dereitas; algún é analfabeto e outro foi sancionado pola Delegación de Orde Pública e suspendido pola actual xestora nun cargo municipal. En concepto de industrial, as persoas indicadas amosan características máis acordes coas demandas da cúpula militar, pois tres de catro amosan «tendencias dereitistas» —Andrés Cerviño Nogueira, José Ramos Crespo, Manuel Santos Juncal e José María López Portela—. Todos eles foron considerados polo alcalde exentos das «incapacidades e incompatibilidades que señala el artículo 46 de la Ley Municipal, ni nada se conoce que afecte a su moralidad»[1092]. Con todo, Camilo Davila acompaña o escrito cunha «relación de personas de moralidad absoluta que por razón de sus actividades, significación y entusiasmo por el movimiento salvador de España, pueden estimarse de valiosa y leal cooperación a la labor administrativa dada su competencia y autoridad». Eles son:

> José María Massó García (de la razón social Massó hermanos, fabricantes de conservas), Ángel Maneiro García (obrero carpintero), José Pazos Loveira (propietario de algunos terrenos y a la vez obrero en trabajos derivados de la agricultura), Antonio Cerviño Martínez (jefe de Falange local), Manuel Portela Villanueva (propietario), Luis Pimentel Gil (médico), José Paredes Portela (pequeño agricultor), Manuel Rodríguez Riveiro (propietario y empleado de la casa de Antonio Alonso hijos, fabricantes de conserva) y Francisco Lago Carballal (pequeño propietario)[1093].

As conversas entre as distintas esferas do poder continúan e, o 28 de outubro, o gobernador civil volve a contactar co alcalde de Bueu, Camilo Davila, nos seguintes termos:

> próxima la reorganización de las comisiones gestoras ha de informarme esa alcaldía con la máxima urgencia y con la mayor reserva, respecto a la actuación y condiciones para el caso, de quienes forman en la actualidad la de ese municipio; de la cooperación que le hayan prestado y de la oportunidad y conveniencia de que continúen en sus puestos[1094].

Tres días despois, manda resposta na que subliña a actuación dos actuais xestores designados, «son de reconocida aptitud y de inmejorables condiciones para tales cargos, su actuación es austera y laboriosa, prestan todo su apoyo y entusiasmo a favor del glorioso movimiento nacional y considera esta alcaldía que es de suma conveniencia la continuación en sus puestos»[1095]. Esta defensa e posta en valor que Camilo Davila fai do seu equipo de goberno non se argumenta na escasa e pouca relevante participación nas causas militares instruídas contra veciños do concello, tal e como vimos anteriormente. Por tanto, a «efectividade» do poder local non se mide por medio dunha alta actividade acusatoria no desenvolvemento da violencia, levada a cabo por medio da *inventio* xurídica. Con todo, a confianza que Camilo Davila deposita no goberno basease noutro tipo de factores, que son tan relevantes como para manter o grupo municipal, que si foi

[1092] AMBu, «Expedientes de cargos municipais (1936)», sin. 11-29, folios 25 e 26.
[1093] AMBu, «Expedientes de cargos municipais (1936)», sin. 11-29, folio 27.
[1094] AMBu, «Expedientes de cargos municipais (1936)», sin. 11-29, folio 21.
[1095] AMBu, «Expedientes de cargos municipais (1936)», sin. 11-29, folio 27.

renovado noutros concellos. Este feito ofrece pistas sobre dous feitos importantes —ademais do peso das declaracións— sobre: por un lado, a capacidade de acción da figura do alcalde para seleccionar persoas destinadas a ocupar cargos de relevancia local no eido político. E por outro, a marxe de influencia que esa figura podía exercer ante os seus superiores, o que significa, a conformación dunha dinámica vertical do poder con espazo para o diálogo.

As novas disposicións para a reestruturación político-administrativa tamén sinalaban como corpo nutrinte das comisións xestoras os subdelegados parroquiais, tamén coñecidos como alcaldes de barrio. Non obstante, as circulares non daban instrucións de como se debería depurar este grupo do que, dende novembro de 1936, empezaron a saír algúns xestores das comisións. De aí a preocupación que o goberno civil lle transmite ás Alcaldías, o 27 de abril de 1937:

> En varios Ayuntamientos de la provincia, no han sido sustituidos los alcaldes de barrio de las parroquias que integran las corporaciones municipales y en muchos casos, se da la coincidencia de que los desempeñan individuos pertenecientes al Partido del Frente Popular. Bajo su responsabilidad, me informará respecto a este asunto, enviándome relación de los nombres de quienes ejerzan dichos cargos, con informes respecto a sus actividades políticas anteriores al Movimiento Nacional y su conducta pública y privada, proponiéndome además de acuerdo con la Guardia Civil del puesto de esa jurisdicción nombre de vecino de moralidad acrisolada y de ideología derechista, que haya dado pruebas de adhesión al Movimiento salvador de España, para que les sustituyan[1096].

Dous días despois, o alcalde, Camilo Davila, manda resposta, nela sinala que o mes anterior xa se efectuara a dita renovación con persoas «consideradas adictas al Movimiento Nacional, carecer de antecedentes políticos que empañen su buena conducta y ser además elementos de orden de tendencia derechista». Eles son:

> En la parroquia de Bueu: Emilio Piñeiro, Francisco Franco Miranda, Manuel Malvido Ferradás, Baltasar Buceta Marino, Francisco Loira, Manuel Nores, Marcelino Costas, José del Río Miranda, José Rúa Montes, Benito Riobó Juncal, José Cerviño Portela y José Durán Estévez. En la parroquia de Beluso: Benigno de la Torre Rúa, Adolfo Ferradás Pastoriza, Manuel Ferradás, Manuel Fariña, Francisco Docampos, José Pastoriza Martínez, Benito Estévez Ferradás, Andrés Pena y Serafín Acuña. En la parroquia de Cela: Manuel Soage Freire, Benito Diz, Antonio Pastoriza Malvido, José Rey Parada, José Soage Freire, Manuel García Loveira, José Loveira Davila, Marcelino Loira, Manuel Pousada Loveira y Benito Estévez Martínez[1097].

Con todo, recordemos que o grupo xestor segue a ser o formado despois do Golpe, en setembro de 1936, composto por Camilo Davila Davila, Antonio Cerviño Martínez, José María Massó García, Ángel Maneiro García e José Pazos Lobeira[1098]. Esta comisión permanece intacta ata mediados de 1937, momento no que temos dúas baixas importantes. Aínda que ambas se producen por diferentes razóns, en conxunto,

[1096] AMBu, «Expedientes de cargos municipais (1937)», sin. 11-30, folio 25.
[1097] AMBu, «Expediente de nombramiento y posesión de alcaldes de barrio (1937)», sin. 11-30.
[1098] AMBu, «Libro de actas do pleno municipal (1935-1937)», sin. 27-3 (23-9-1936).

responden ás propias lóxicas da convivencia entre as persoas —neste caso ás que ocupan un cargo no poder local— e a violencia golpista que se dan en cada lugar.

O 28 de abril de 1937, reúnese a comisión xestora, preséntanse varios candidatos para cubrir a praza de depositario e administrador de arbitrios e escóllese de forma unánime á persoa que a viña exercendo, de forma accidental, dende que quedou dispoñible a vacante, Antonio Cerviño, vogal da actual comisión xestora e xefe da Falange local[1099]. Para acceder ao dito cargo, era necesario depositar unha fianza económica para a posible «existencia de cualquier descubierto e irregularidad en que incurriere el garantizado»[1100]. Neste caso, Cerviño recorre a seu pai, Andrés Cerviño, un dos maiores contribuíntes locais por industrial que traballa como provedor de diferentes produtos e materias para o concello. Tras tomar posesión do novo posto, de forma inmediata, Antonio Cerviño renuncia por incompatibilidade ao seu cargo de vogal na comisión municipal.

O comportamento dos Cerviño é moi ilustrativo á hora de desentrañar que tipo de relacións se estableceron entre os veciños e o proceso de implantación da violencia golpista na cúpula do poder local. Tanto o pai, Andrés, como o fillo, Antonio, optaron por priorizar outros roles profesionais e visibles na vida pública que lle supuxeran un maior beneficio persoal que un cargo na comisión xestora municipal[1101]. En primeiro lugar, a entrada de Antonio no poder local permitiu continuar co comercio en alza de seu pai, co que fixera e seguirá facendo negocios co concello, durante toda a retagarda. Esta actividade non sería posible se fose o seu pai o que entrara no grupo de poder local, pois o artigo nº 46 da Lei Municipal recolle como incapacidade para desempeñar o cargo de concelleiro, «los que directa e indirectamente estén interesados en contratas o suministros, dentro del término municipal, por cuenta del respectivo Municipio, de la Provincia, de la Región o del Estado». En segundo lugar, cando se lle presenta a oportunidade a Antonio de obter unha praza no concello, e nun posto tan rendible e poderoso como é a cuestión dos arbitrios, el opta por esta vía, en lugar dun posto no goberno municipal[1102]. É preciso matizar ao respecto, que nin o cargo de xestor, nin o cargo na depositaría municipal foron «cotas de poder» asignadas como resposta a declaracións negativas nos xuízos, pois foron inexistentes. Isto non significa o illamento de Cerviño á realidade violenta e persecutoria iniciada co Golpe, pois, nos meses seguintes, marchará a loitar na fronte e non volverá ata finalizar a contenda.

[1099] AHPPo, «Correspondencia oficial (1936-1938)», sin. 1932.
[1100] AMBu, «Libro de actas do pleno municipal (1935-1937)», sin. 27-3 (28-4-1937).
[1101] Na análise das actas das sesión do pleno municipal obsérvase en todo o período estudo una constante vinculación económica; pois Andrés Cerviño Nogueira foi provedor do concello con respecto a materiais de construción para as obras municipais, material eléctrico para o equipamento da casa consistorial, materiais para a reparación da escola de Beluso ou equipamento para a Lonxa de Bueu. Consultar en: AMBu, «Libro de actas do pleno municipal (1935-1937)», sin. 27-3; «Libro de actas do pleno municipal (1937-1941)», sin. 35-1 e «Libro de actas do pleno municipal (1941-1948)», sin. 28-1.
[1102] AMBu, «Libro de actas do pleno municipal (1935-1937)», sin. 27-3 (28-4-1937); «Expediente de Antonio Cerviño Martínez: renuncia del cargo de gestor por haber sido nombrado admor. depositario interino (1937)», sin. 11-31.

A seguinte renuncia será a de José María Massó García, motivada por desacordos coa comisión que se manifestan, de forma tanxible, nas actas municipais, dende principios de xuño de 1937. Na sesión do día 9, Massó fai pública unha queixa dos veciños sobre a elevación dos prezos dos artigos de primeira necesidade. A reacción do alcalde foi inmediata, xustifica toda a súa resposta en base á necesidade de «cooperación social» e fai do seu discurso toda unha alegación en favor da cooperación cidadá, en aras do éxito do triunfo golpista:

> teniendo en cuenta que para la eficacia de una gestión como la de que se trata se precisa la cooperación ciudadana, se fijaron bandos recordando a los vecinos su derecho, que es además un deber, sobre todo para quienes figuran en las diversas milicias de denunciar cualquier abuso cometido en el particular de la elevación injustificada de precios sin que hasta la fecha haya tenido ocasión de imponer sanciones en tal sentido por no haberse presentado otra denuncia que la formulada de modo incorrecto y vago por el señor Massó, a quien da seguridad de que inmediatamente se le señalen casos determinados de infracción los corregirá con toda severidad[1103].

As disputas entre o conserveiro e a Alcaldía continúan. José María sinala a inconveniencia de sinalar a persoas da mesma familia para as vacantes que quedan a consecuencia das chamadas a filas; pois considera que dito feito «puede ser mal visto por la sociedad». Non obstante, Camilo manifesta que, ata ese momento, o xestor non se opuxo ao acordado nin propuxo a outro candidato e deixa entrever certa incoherencia e intereses ocultos nos seus comentarios. Esta situación denota unha ascendente tensión interna que desemboca, unha semana despois, nun escrito titulado *Al Ayuntamiento de Bueu: vamos hacia una nueva España,* no que o vogal presenta cargos contra o concello. Nel expresa a súa concepción do poder local na retagarda e denuncia a mala xestión que a comisión xestora fai das cuestións municipais:

> Vamos hacia una NUEVA ESPAÑA más justa; estamos en plena guerra —Santa Cruzada—; nuestros hermanos luchan y mueren en ella -la muerte es para ellos un acto más de servicio a la Patria; hacen guardia eterna muchos, magníficos peones del imperio ¿Qué hace la retaguardia? ¿Pensamos alguna vez las cuentas que nuestros hermanos del frente nos pedirían? Los vivos no las pedirían. Los muertos no las exigen. Estas consideraciones y no otras son las que me impulsan a creer que la retaguardia y principalmente los gestores de los ayuntamientos deben ponerse a tono con nuestros hermanos del frente, con el mismo fuego, con verdadero dinamismo, por la Patria, el Pan y la Justicia. ¿La actual gestora del Ayuntamiento de Bueu cumple sus deberes? No. Seguimos haciendo dos sesiones reglamentarias en el mes, como si no hubiese nada más que hacer, como si reinase una paz octaviana, con papeleos innecesarios para asuntos que pueden resolverse sin ellos, consintiendo subas en los comercios de artículos que aún antes del Movimiento existían, de artículos que ahora se suben escandalosamente: sulfato, cal, géneros, etc., etc.
>
> No esperemos denuncias que no llegarán, pues el pueblo teme, puesto que algunos son «peces gordos». Le consta a la corporación que existen estos y otros hechos y no se trata de evitarlos, sigue la máquina municipal la vida sedentaria, no de la vieja y tradicional España, sino la del legalismo estúpido (…) en cosas que se pueden resolver por el medio

[1103] AMBu, «Libro de actas do pleno municipal (1935-1937)» sin. 27-3 (9-6-1937).

> directo; con la Ley, sí, pero con sentido común y teniendo por base esta autoridad que nos da la razón y la fuerza desde el principio de este Gloriosísimo Movimiento Nacional.
>
> ¿Tenemos problemas? Muchos, casi todos expuestos por mí en las reuniones (…)[1104].

Sinala a necesidade de dotar a maquinaria municipal cos empregados necesarios «siempre a concurso u oposición, aunque ellos sea interino, debido a las circunstancias, y no como en estos momentos, que se coge a un empleado para la Lonja sin concurso y a mis espaldas». Ademais, propón investigar o estancamento dos fondos da Fundación Nogueira e efectuar melloras en diferentes ámbitos, como a proliferación das necesarias obras municipais, a educación ou a urxente construción dunha estrada á batería de Udra. Pon en valor a actividade da Beneficencia e avoga por «"dar calor oficial" a toda clase de obras de esta naturaleza y no se haga como con "Auxilio de Invierno de Bueu" que da de comer a 30 o 40 niños y reparte raciones a varias familias y a pesar de todo ello tiene que luchar con una porción de "politiquerías" de pueblo». Finalmente, sinala que nun ano de labor non se fixo gran cousa e dita situación lévao a abandonar a xestora, pois «el carro municipal es lento. Me horroriza el "que dirán" de tanta lentitud; soy incapaz de imprimirle más velocidad. Presento mi dimisión irrevocable. Dios guarde a España y a mi querido Bueu»[1105].

En contestación, o presidente da xestora, Camilo Davila, redacta un prego de descargo para presentar ante o gobernador civil da provincia. Sobre a elevación dos prezos de artigos de primeira necesidade, argumenta que a sociedade estaba perfectamente informada das súas obrigas, por medio da publicación de varios bandos nos meses anteriores, e que non se impuxeron sancións porque non chegaron denuncias que desen conta de infraccións, salvo as que subministra Massó «en su escrito de un modo vago e impreciso, imperdonable en quien por lo independiente de su situación, y por su carácter de jefe de una Milicia, no puede escudarse en el temor a la calidad de los infractores, para desatender los requerimientos de la Alcaldía (…)». No que se refire ao exceso de legalismo apuntado polo xestor, o presidente expón que «no pueden sustituir preceptos legales por MEDIOS DIRECTOS,-DICTADOS DEL SENTIDO COMUN-, o consideraciones de AUTORIDAD, apuntados por el señor Massó, si pugnar con las leyes»[1106].

Sobre a escaseza de persoal, o alcalde apela á reducida dotación económica coa que contan, e sobre o criterio de selección, dá prioridade a determinadas características, en contra do que di Massó: «ha de reunir condiciones de competencia laboriosidad y honradez que garanticen su gestión, no precisando títulos especiales que la ley no exige (…)». No relativo á Fundación Nogueira, o xestor era consciente que a comisión está levando a cabo unha labor de esclarecemento do ocorrido. A cuestión das obras municipais sobre os camiños, as fontes, a ampliación do cemiterio ou a construción do matadoiro son asuntos paralizados, especialmente pola falta de dotación económica e considera que «no es la ocasión presente la indicada para obtener de la Diputación

[1104] AMBu, «Expediente de constitución do concello (1936)», sin. 1-18, folio 1.
[1105] AMBu, «Expediente de constitución do concello(1936)», sin. 1-18, folios 2 e 3.
[1106] AMBu, «Expediente de constitución do concello (1936)», sin. 1-18, folio 4.

aportaciones de auxilio para ejecutarlas, ni para exigir del contribuyente el aumento considerable de tributación que para tales obras sería indispensable». Nas seguintes cuestións, referidas ao mercado ou a rúas concretas, apela a diferentes sesións da xestora, nas que se levaron a cabo debates sobre a forma de tratar cada asunto, para demostrar que non é unha cuestión esquecida pola presidencia. O cargo que apunta Massó sobre o «Auxilio de Invierno» cuestiona a colaboración do poder local coa obra de Falange, polo tanto, o presidente da comisión xestora alega que:

> Nadie ha interesado aportación oficial alguna para Auxilio de Invierno, que seguramente se desenvuelve con arreglo a las normas dictadas por el Gobierno. Es de carácter voluntario la aceptación de la ficha azul y no obstante el alcalde, de manera particular con una cuota mensual que se presta apoyo a esta obra de Falange lo acreditan las multas que la Alcaldía impuso a quienes, según denuncia del Jefe de aquella, se han negado a recibir los emblemas. Nada sabe la Alcaldía de esas dificultades políticas que a los ojos del Sr. Massó únicamente estorban la acción del Auxilio de Invierno, y cuya existencia nos permitimos poner en duda[1107].

Camilo Davila defende a labor da corporación que, en coordinación cos poderes provinciais, dá conta do tratado nas reunións e a publicación correspondente para lograr a difusión entre a poboación. Ante as acusacións dun presuposto ordinario mal xestionado, o presidente alude aos problemas de financiamento orixinados pola adquisición da lonxa, na que participou de forma directa a familia Massó, e ás dificultades que están poñendo os conserveiros locais para tributar pola dita actividade. E para rematar, cuestiona o comportamento do xestor no relativo á súa involucración e participación, dun xeito activo e efectivo, nas tarefas da xestora, pois:

> A pesar de vivir en el núcleo en que se halla la Consistorial faltó más veces que ningún otro gestor a las sesiones y solamente la Comisión de Obras de su presidencia tiene seis informes pendientes sin justificación de la demora. Elo demuestra que el Sr. Massó es persona muy ocupada y ante tal circunstancia parece natural que no sea el quien haya de estimar reducido el número de dos sesiones al mes que se vienen celebrando, y a censura de sus compañeros por inactivos cuando en honor a la verdad pueden asegurarse, que si algún descuido pudiera observarse al Sr. Massó cabe la mayor culpa[1108].

Esta situación desemboca en que, a finais de xuño de 1937, a comisión xestora de Bueu quede composta polo alcalde presidente, Camilo Davila e os xestores Ángel Maneiro García e José Pazos Lobeira. Tanto os Davila como os Massó eran familias de peso no concello e, incluso, máis alá do círculo local. Ambos compartían palco coas autoridades da provincia en eventos sociais relevantes, como as corridas de touros e, polo tanto, relacionábanse cos xefes da Garda Cívica, autoridades provinciais de FET-JONS, cónsules e importantes personalidades do mundo socioeconómico da provincia de retagarda[1109]. Non obstante, a imaxe pública da familia Davila verase cada vez máis prexudicada, a partir do enfrontamento con Massó. A prensa da época recolle a deliberación da Xunta Provincial de Abastos e Prezos sobre «sanciones a comerciantes

[1107] AMBu, «Expediente de constitución do concello (1936)», sin. 1-18, folio 7.
[1108] AMBu, «Expedientes de constitución do concello (1936)», sin. 1-18.
[1109] *El Pueblo Gallego*, 17-7-1937, 3.

desaprensivos», entre elas, a denuncia presentada contra varios comerciantes de Bueu, un deles, «Hermanos Davila». Comprobouse a alteración non autorizada e inxustificada dos prezos de venda e, en consecuencia, sufriron unha sanción gobernativa, de forma concreta, o pago dunha multa e 150 pesetas por infrinxir algunhas disposicións do gobernador civil[1110].

Figura 33. Visita de Pilar Franco ao Hospital Militar de Evacuación Bella Vista en maio de 1937. Vigo.

Fonte: Beny, «Hospital de la Guerra Civil, Bella Vista (1937)», https://sucedioenvigo.blogspot.com/2017/11/hospitales-de-la-guerra-civil-bella.html.

De xeito paralelo, a colaboración que a familia Massó prestou no desempeño de cargos e na realización de labores de recadación e donativos para diferentes fins relacionados coa prosperidade do poder golpista na retagarda e na fronte bélica, foi esencial e destacable. Dende o Golpe e ao longo de 1937, diferentes membros estableceron redes de cooperación e colaboración coas diferentes institucións de FET-JONS e Sección Femenina, e tamén ocuparon importantes postos en entidades de peso, no eido socioeconómico do lugar. Ese lugar amplíase máis alá das contornas de Bueu, pois diferentes membros da familia residen en concellos moi próximos ou limítrofes, como Cangas do Morrazo ou Vigo, onde radican diferentes sedes e instalacións da empresa familiar. O propio exconcelleiro, José María Massó, era o xefe da segunda liña[1111], e por parte de súa muller, súa cuñada, María Eugenia Bolívar, era a delegada local de Sección Femenina[1112] e seu cuñado, Tomás alistarase voluntario para ir combater á fronte armada[1113]. Outra das súas cuñadas —Amalia, muller de seu irmá Gaspar— estaba entre as socias da Cruz Roja que facían garda nocturna no hospital militar de evacuación de Bella Vista. Foi un recurso sanitario creado a comezos de 1937 e estivo activo durante tres anos, época na que, grazas ás súa intensa labor, foi visitado por diferentes personalidades do réxime —Figura 33—, como Pilar Franco —irmá de Francisco Franco—. Para esta tarefa facilitábaselles un medio de transporte para efectuar o traslado dende o centro da cidade; o coche saia diariamente ás dez menos cuarto dende as proximidades da Comandancia Militar e, ás oito menos cuarto, pola mañá, de volta ao hospital. Antonio e Gaspar eran irmáns do exconcelleiro José María:

> o Antonio era o jefe da Falange... o único o que non estaba metido nesa maniobra era Gaspar, aquele era un home, o que sirve servía pa todo...servía para empotrar dous millóns de latas en Norteamérica en menos que canta un jalo, a ver se me entendes, era

[1110] *El Pueblo Gallego*, 23-11-1937, 4.
[1111] *El Pueblo Gallego*, 12-8-1937, 6.
[1112] *El Pueblo Gallego,* 7-8-1937, 7.
[1113] *El Pueblo Gallego*, 19-7-1939, 5.

> un fulano comercial, fora presidente da festa do Carme aquí en Bueu... Antonio era por mi culpa, por mi culpa y por mi grandísima culpa, levábanse ben, pero despois entre os fillos xa non, andaban a trastazos[1114].

Gaspar era vogal da Xunta reguladora de importación e exportación, así como representante da Unión de fábricas e conservas no Comité de pesca, membro da Xunta Provincial de Abastecementos e presidente da Unión de fabricantes de conservas de Galicia[1115]. Mentres, seu irmán, Antonio, era o delegado local de prensa e propaganda de FET-JONS e mantiña o cargo de vogal da Sociedade Mutua Automobilística de Vigo, dende antes do Golpe do 18 de xullo[1116]. A pegada que, ata o momento, deixa a actuación desta familia no desenvolvemento da retagarda é clave para o asentamento do poder golpista.

Recóllense numerosas contribucións económicas e múltiples donativos de produtos da súa conserveira, dende a doazón de entradas para os espectáculos taurinos destinadas a excombatentes, achegas de distinta índole para «Auxilio de Invierno», a cooperación para a construción dun aeroporto en Vigo, ata a doazón de obxectos para o subsidio en favor dos excombatentes[1117]. Na mesma liña, o tío do exconcelleiro, Tomás Bolívar, fixo doazóns en metálico á delegación local de Falange de Cangas, unha delas para sufragar unha comida extraordinaria, con motivo da conquista de Santander polo exército sublevado. Este tipo de actuacións eran concibidas, por parte dos receptores, como «gesto que debe servir de toque aleccionador a otros muchos de nuestros convecinos, que se hallan en buenas condiciones económicas para poder hacerlo, y sin embargo viven rezagados en las sombras de su tacañería»[1118]. Todas estas achegas fanas tanto a título persoal como a nome da empresa familiar, Hermanos Massó, S.A. Quizais, unha das máis destacadas, ata o momento, sexa a efectuada o 13 de outubro de 1937, na que, de forma conxunta, cos operarios das diferentes fábricas doan un total de 9.310,30 pesetas e 10.000 latas de conservas. Pero, o ofrecemento vai máis alá da cuestión económica, pois, tamén ofrecen apoio loxístico, por medio da doazón de: unha lancha para facilitar o transporte coa colonia penitenciaría de San Simón, un edificio para fins de Asistencia Social e comedores de «Auxilio de Invierno» e outra construcción para fins educativos. Este tipo de comportamentos son tomados, por parte do goberno militar da provincia, como «digno de la mayor loa que me complace en extremo hacer público para que sirva de estímulo su alto patriotismo»[1119].

[1114] Terra e Memoria, fondo Nomes e Voces, entrevista colectiva a Emilio Ignacio Pais Cerviño, Julio Gil Novas, Salvador Dopazo Freire e Peregrina Piñón Buceta, realizada por Andrés Domínguez Almansa e Antonio Somoza Cayado, nº 2313 (Bueu: 23-4-2008).
[1115] *El Pueblo Gallego*, 19-1-1937, 3. *La Voz de Galicia,* 12-8-1936, 1; 27-8-1936, 7. *BOPPo*, 15-2-1937.
[1116] *El Pueblo Gallego*, 13-2-1937, 3; 7-8-1937, 7. *La Voz de Galicia*, 16-12-1937, 2.
[1117] *El Pueblo Gallego*, 11-5-1937, 5; 2-6-1937, 5; 14-7-1937, 2; 17-8-1937, 4; 1-9-1937, 4; 20-11-1937, 4.
[1118] *El Pueblo Gallego*, 31-8-1937, 5.
[1119] *El Diario de Pontevedra,* 14-10-1937, 2.

Figura 34. Anuncio de Massó Hermanos S.A. na prensa a finais de 1937

EN LA RIA DE PONTEVEDRA FRENTE AL MAR...

La industria Pesquera y Conservera de la Casa Masso y H.nos S. A.

Fonte: *El Pueblo Gallego,* 28-11-1937, 6.

Figura 35. Á dereita, o interior da fábrica Massó de Bueu no discurso pronunciado por Jesus Suevos sobre o «Fuero del Trabajo». .

FUERO DEL TRABAJO: ESPERANZA DE LAS CLASES POPULARES Y VOLUNTAD DE JUSTICIA DE LA REVOLUCION TRIUNFANTE

Fonte: *El Pueblo Gallego*, 22-5-1938, 10.

A bagaxe participativa da familia Massó cos poderes insurrectos alcanza unha gran visibilidade na esfera pública por medio da súa difusión na prensa. Esta traxectoria culmina nun extraordinario anuncio, a finais de 1937, que ilustra a combinación do seu éxito empresarial coas achegas e contribucións que, dende a retagarda, nutren a estratexia bélica nacional. A publicidade do potencial industrial da empresa familiar baséase na descrición da súa dilatada traxectoria produtiva e comercial —Figura 34—, xunto con varias imaxes sobre a modernización e mecanización das súas fábricas do Morrazo —Bueu e Cangas— «que inspiraron y dirigen con tanto celo los hermanos Massó» co seu «españolismo, es decir, su amor a España y al Ejército. En los dieciséis meses del Glorioso Movimiento su nombre ha pasado por las columnas de los diarios como cooperadores a aquel»[1120].

Na mesma liña, a fábrica da familia, instalada en Bueu, foi sede, a mediados do mes de maio de 1938, da campaña levada a cabo polos poderes sublevados sobre a divulgación do «Fuero del Trabajo» —Figura 35—. Ao igual que noutros lugares da contorna cun número importante de obreiros, en Bueu, o gobernador civil, Mateo Torres Bestard, e o xefe de FET-JONS, Jesús Suevos, deron un discurso diante dun gran número de traballadores —tal e como podemos apreciar na imaxe—. O acto foi recollido pola prensa e nel, os novos poderes venderon as «bondades» da nova lei e do nacionalsindicalismo, que «cumple sus promesas de una vida mejor para todos los españoles y coloca los cimientos de la magnífica patria de la Victoria, el pan y la Justicia»[1121].

Esta situación de relevancia e peso social —existente de forma previa ao Golpe e consolidada durante a guerra e boa parte da ditadura franquista— é compatible co seu papel nos consellos militares instruídos contra veciños do concello, mediante declaracións asépticas, sen rastro de inculpabilidade cara aos acusados. A última delas foi xusto antes da súa alegación contra a xestión municipal da retagarda, na causa contra un empregado seu. Afirma, sobre a súa conduta privada, que «es un tonto y un abúlico, afecto al Frente Popular», pero, ao respecto do seu comportamento no Golpe, suposta acción pola que será acusado e procesado polo delito de auxilio a la rebelión, «no recuerda la actuación que haya tenido en contra del Movimiento Nacional»[1122]. As declaracións de José María, no desenvolvemento da *inventio* xurídica, non teñen cabida dentro da «lóxica de recompensas», instaurada polas altas instancias para «premiar» os seus colaboradores.

O enfrontamento directo na cúpula do poder local de Bueu entre o actual alcalde, Camilo Davila, e o exconcelleiro, José María Massó; as penalizacións dos Davila por infraccións en materia de abastos; xunto cunha tendencia a participar cos poderes insurrectos por parte da saga familiar Massó, son factores a ter en conta no resultado da reorganización da comisión xestora que toma posesión o 18 de decembro de 1937. Dende as negociacións que se dan en novembro de 1936, sobre unha posible remodelación da xestora municipal, ata o cesamento de Camilo Davila na cadeira do poder local, a finais de 1937, a

[1120] *El Pueblo Gallego*, 28-11-1937, 6.
[1121] *El Pueblo Gallego*, 18-5-1938, 1; 19-5-1938, 1.
[1122] AIMNOR, «Causa 728/37», folio 15r (19-5-1937).

intervención do alcalde nos xuízos é constante. Con todo, o carácter das súas declaracións flutúa, dende as positivas ata as negativas, pasando polas neutras, sendo estas últimas as que afectan a un maior número de vítimas, un total de dezasete[1123]. A frecuencia das intervencións nos xuízos de ambas figuras é incomparable en termos equitativos, pois as autoridades militares apelaron ás Alcaldías a declarar, de forma recorrente. As intervencións dos xestores responden a unha lóxica diferente do proceso xudicial pois, maioritariamente, interviñeron en calidade doutro rol, alleo ao cargo local —veciño do lugar, testemuño presencial dos feitos que motiva a acusación ou persoa de relevancia socioeconómica na comunidade—; en consecuencia, as declaracións dos alcaldes adoitan ser máis frecuentes que as dos xestores. Non obstante, a calidade das declaracións si son un parámetro interesante a considerar e ambos coinciden nunha predominante tendencia á neutralidade, con acusacións e defensas puntuais —no caso de Camilo Davila— das vítimas procesadas. A curto prazo, tras estas manifestacións ningún deles ocupará un posto de relevancia no concello. Con todo, unha análise das súas traxectorias, a medio prazo, permitirá analizar a operatividade das declaracións na elección dos cargos na xestora.

Na renovación da comisión municipal, levada a cabo a finais de 1937, mantéñense os xestores anteriores —Ángel Maneiro García e José Pazos Lobeira— a excepción do alcalde, Camilo Davila, que é destituído. Perfecto García Lemos ocupará a Alcaldía, un individuo que descende dunha familia de comerciantes adiñeirados que lle permitiu cursar estudos en Madrid, durante a II República. O seu pai, Perfecto García Nogueira fora nomeado, en 1931, concelleiro por formar parte do grupo de maiores contribuíntes locais e, ademais, participara na directiva de sociedades de recreo, como o club de fútbol. Síntoma desa notoriedade e peso na comunidade era o posto que desempeñaba na Xunta de Subsidio a Combatentes como vogal, ao que renuncia no intre no que seu fillo é designado para a Alcaldía, por ser cargos incompatibles[1124]. Perfecto, no momento do seu nomeamento, estaba identificado polos seus superiores con FET-JONS e era unha figura pública e coñecida no municipio de previa tradición. A súa posición social perpetúase tras o matrimonio con Josefa Puig Davila, filla dun importante industrial que fora presidente do Liceo Casino, membro da corporación de 1931, ao igual que o seu consogro, e actual director da fábrica Massó, Francisco Puig Martínez[1125].

Os novos concelleiros que completarían o «novo» grupo de poder local serán Francisco Cerviño Portela, Ignacio Lis Alonso, Francisco Lago Carballal, Manuel Portela Villanueva, Luis Pimentel Gil, Guilermo Novio Cardeso, Américo Otero Enero e por último, José María Massó retorna á cadeira de mando. Todas as novas incorporacións veñen de FET-JONS, salvo Francisco Lago e Manuel Portela, ambos son importantes comerciantes locais cuns antecedentes políticos vencellados ás dereitas[1126]. O resto do

USC UNIVERSIDADE DE SANTIAGO DE COMPOSTELA

[1123] AIMNOR, «Causa 1363/36», folios 44 y 66; «Causa 263/37», folio 29; «Causa 329/37», folio 34; «Causa 387/37», folios 33-40; «Causa 728/37», folio 17.
[1124] AMBu, «Libro de actas do pleno municipal (1937-19341)», sin. 35-1 (31-12-1937).
[1125] *El Pueblo Gallego*, 13-1-1934, 6; 14-11-1934, 4.
[1126] *El Ideal Gallego*, 27-7-1932, 4. AMBu, «Expedientes de cargos municipais (1938)», sin. 11-32; «Expediente de constitución de concello (1937)», sin. 1-20.

grupo presenta un variado perfil socioprofesional que abarca a rama sanitaria, educativa ou comercial: mestres, médicos, comerciantes e un perruqueiro. Todos eles coinciden na visibilidade pública das súas figuras, pois a maioría socializou previamente —tanto entre eles como con outros veciños de Bueu— en diferentes sociedades e entidades de carácter lúdico-recreativo, como no Liceo Casino, no Centro Recreativo, no comité da Volta Ciclista, no Fútbol Club ou nas comisións de festas locais[1127]. A composición desta xestora indica que se cumpre a máxima da orde, do 30 de outubro, no relativo á incorporación de FET-JONS nos cadros locais. Con todo, non está presente ningún «camisa vieja» de vella filiación, polo que a súa vinculación a Falange, tras o 18 de xullo de 1936, foi un feito circunstancial que lles supuxo dubidosos beneficios.

Agora ben, é pertinente preguntarse —con respecto o grao de operatividade da «lóxica da recompensa»—, sobre as declaracións das figuras do cadro municipal nos consellos instruídos contra os seus veciños neste período e buscar se existe unha correlación entre a actitude acusatoria e o mantemento ou nomeamento para o goberno local. Dentro do grupo que se mantén na corporación, dende a súa constitución no mes de setembro de 1936, ningún deles participou nos xuízos. A tónica é a mesma para o novo grupo de individuos que acceden as cadeiras de mando, salvo para Luis Pimentel Gil. Entre os meses de setembro de 1936 e maio de 1937, declara en dúas ocasións dun xeito neutro sobre a requisa de armas que tivo lugar no concello —ao igual que no resto de Galicia e territorios da «retagarda temperá»— a comezos do Golpe. Ofrece información dun xeito aséptico, sen acusacións directas contra os encausados e, mesmo, corrobora as declaracións feitas por eles[1128].

A experiencia destes «homes do momento» no poder municipal prolóngase durante a próxima década, a máis longa traxectoria dos casos analizados. A composición quedaría intacta ata 1947, se non fose polo cambio de temón que se produce na Alcaldía a comezos de 1939. O 21 de xaneiro, o gobernador civil comunícalle a Perfecto García o seu cesamento, como consecuencia dun incidente coa policía marítima, por solicitar que lle servisen unha copa nun establecemento despois da hora permitida e establecida pola Delegación de Orde Pública[1129]. O cargo de alcalde recae en José María Massó e a toma de posesión, en lugar de facerse —como de costume— nas reunións do pleno diante de toda a corporación, faise a porta pechada na casa consistorial coa única asistencia de José María, Perfecto e o secretario municipal, José Fernández Barros. É un traslado de poder aparentemente fluído que conclúe do seguinte xeito, «después de cambiar frases de saludo y mutuo afecto entre el Alcalde que cesa y el entrante, renovando ambos su inquebrantable adhesión al Caudillo y a la Causa Nacional, se extiende la presente acta»[1130].

Existen certos indicios para pensar na posibilidade de que o acceso de Massó á Alcaldía forme parte dunha estratexia que vaia máis alá de cubrir a cadeira deserta do mando

[1127] *La Zarpa*, 28-6-1935, 5. *El Diario de Pontevedra*, 12-9-1928, 2. *El Pueblo Gallego*, 1-6-1930, 9; 14-1-1936, 14.; 17-2-1931, 12; 10-6-1933, 11. *Vida Gallega*, 10-2-1934, 43.
[1128] AIMNOR, «Causa 728/37», folio 15 (19-5-1937); «Causa 1363/36», folio 8 (15-9-1936).
[1129] AMBu, «Expedientes de cargos municipais (1939)», sin. 11-34, folio 1.
[1130] AMBu, «Expedientes de cargos municipais (1939)», sin. 11-34, folio 3.

local ante a «metedura de pata» do anterior do cargo. Descoñecemos a profundidade do altercado entre o exalcalde e as forzas de seguridade, non obstante, a destitución semella un castigo excesivo. Ademais, Massó non era a autoridade local inmediata tras a figura do alcalde, senón que a primeira tenencia estaba a cargo de Ignacio Lis Alonso, a consecuencia da votación realizada na reunión de constitución de dita xestora[1131]. Non se atopou lei escrita que indique que as vacantes na Alcaldía se deban cubrir mediante o ascenso do primeiro tenente de alcalde pero, tanto esta vía, como a da designación dun novo alcalde externo á corporación, foron as pautas máis habituais empregadas ata o momento[1132]. Veremos as continuidades desta figura no poder na seguinte etapa.

9.2.2. Betanzos

No caso de Betanzos, a Lei do 1 de outubro de 1936 si tivo repercusións inmediatas na composición da xestora deste concello e deixáronse sentir igualmente, dun xeito áxil e rápido, nas disposicións adoptadas na reunión extraordinaria do 12 de novembro. O número de membros da corporación case se triplica e, do grupo anterior, só se manteñen o alcalde, Ángel González Vázquez, e o xestor, Santiago Moretón Simón. O resto da xestora foi nomeada «con la convicción de que no pondrán inconveniente en su aceptación aún cuando le resultasen un tanto pavorosos en atención a las excepcionales circunstancias porque atraviesa muestra querida España». Isto significa que a adopción dun rol público, como parte da comisión xestora do concello, supón dar resposta a unha demanda de participación que os poderes golpistas realizan nas distintas capas da sociedade. Neste caso, a petición é para a conformación dun tecido político local do que pasan a formar parte: Juan Jesús García Iribarne —1º tenente—, Andrés Sarrot Golpe —2º tenente—, Gonzalo González González —3º tenente—, Marcelino Garrido Vázquez, Antonio Pérez López, Luis Soto López, José Maceiras Soya, Ángel Vázquez Vales, Antonio Pérez Lago, Félix Martín Hernández, Alonso Pérez y Pérez, Valentín Otero Couce —suplente—, Isidro Diz Porto —suplente— e Antonio Presedo Porto —suplente—. Todos eles aceptaron os cargos «orgullosos de la distinción de que se les hacía objeto y que pondrían su mayor empeño en la buena marcha del ayuntamiento sin regateo de sacrificios»[1133].

A nova corporación pasa a estar conformada por dezaseis individuos, subdivididos á súa vez en tres grupos, veremos cales son e o funcionamento da «lóxica da recompensa» para tales nomeamentos. O primeiro deles está composto polo alcalde, Ángel González, e o xestor, Santiago Moretón, vellos coñecidos que representan as continuidades coa antiga xestora e que non participaran como declarantes nas causas militares. O segundo está conformado por seis persoas que supoñen, practicamente, a metade das novas

[1131] AMBu, «Libro de actas do pleno municipal (1935-1937)», sin. 27-3 (18-12-937).
[1132] A curta evolución da xestora de Bueu entre 1936 e 1939 non permite ofrecen exemplos máis aló da propia designación de Perfecto. Non obstante, neste marco temporal as novas designacións para as Alcaldías de Betanzos —nos casos de Ángel González, Juan Jesús García ou Gonzalo González— e Monforte de Lemos —nos casos de Alfredo Hermida, Julio Pérez ou José Díaz López— confirman esta tendencia.
[1133] AMBe, «Libro de actas do pleno municipal (1936-1940)», sin. 51.

incorporacións e son os recentemente nomeados subdelegados civís das parroquias: Antonio Pérez Lago, Félix Martín Hernández, Alonso Pérez y Pérez, Isidro Diz Porto, Antonio Presedo Porto e Valentín Otero Couce. Todos eles dedícanse ao mundo agrícola e, de forma puntual, formaron parte das directivas de sociedades mutuas agrícolas e/ou gandeiras, constituídas ao longo do primeiro terzo do século XX[1134]. Dada a nova reorganización do Estado, levada a cabo polos golpistas na zona baixo o seu control, foran nomeados subdelegados civís das parroquias para exercer «funciones que hasta hace poco eran propias de los llamados alcaldes de barrio, debiendo de dar cuenta a esta Delegación (Alcaldía de Betanzos) de cuantas extralimitaciones observe en la expresada parroquia, y quedando obligado a concurrir a las reuniones con el carácter informativo»[1135]. Xa vimos na etapa anterior que os cargos que seguen a formar parte do actual cadro de poder apenas interveñen no desenvolvemento das causas militares contra veciños do lugar. Salvo a puntual declaración negativa do alcalde, todo indica a non operatividade deste factor para manter un posto na xestora. Dentro do seguinte grupo, o peso deste factor na designación do cargo tampouco foi relevante, pois, das seis novas incorporacións, unicamente dúas declaran e fano unha vez son xestores. Valentín Otero era un labrador, sen filiación política antes do Golpe, que, posteriormente, pasa a formar parte das Milicias e, uns meses despois, é nomeado para o cargo de subdelgado parroquial e vogal da xestora[1136]. El, xunto con Félix Martín, son os dous únicos membros que declaran nas causas contra betanceiros; no caso de Valentín Otero, faino en dúas ocasións, a mediados de maio de 1937, e dun modo dispar e contraditorio. Primeiro —ante o interrogatorio da Garda Civil—, informa de xeito negativo sobre o acusado, José Barneito Franco, ao involucralo de forma directa nas tarefas de coordinación para facer fronte á sublevación, «arengó a los vecinos a hacer frente en contra de las fuerzas del ejército (sublevado)»[1137]. Non obstante, días despois, suaviza a súa consideración sobre o encausado, «habiéndole estimado y reputado como hombre de orden en todo momento, aunque a partir de las pasadas elecciones del mes de febrero (…) parece ser que simpatizaba con los postulados del titulado Frente Popular»[1138]. Do mesmo xeito, tres meses despois, a mediados de maio de 1937, o xestor Félix Martín emite unha declaración negativa[1139].

[1134] Como é o caso de Antonio Pérez Lago, membro da directiva da Sociedade de seguros mutuos de ganado de Betanzos, *El Ideal Gallego*, 18-9-1919, 2.
[1135] «Circular 5.872», *BOPCo*, nº 252 (2-11-1936). AMBe, «Expedientes de nomeamento de alcaldes de barrio (1846-1958)», sin. 115.
[1136] AGA, «Correspondencia-Renovación comisiones gestoras-Betanzos (1939-1942)», sin. 44/2628.
[1137] AIMNOR, «Causa 1018/37», folios 261 e 262.
[1138] AIMNOR, «Causa 1018/37», folio 280.
[1139] AIMNOR, «Causa 652/37», folio 49.

Figura 36. Escolas García Naveira. Betanzos, 1920.

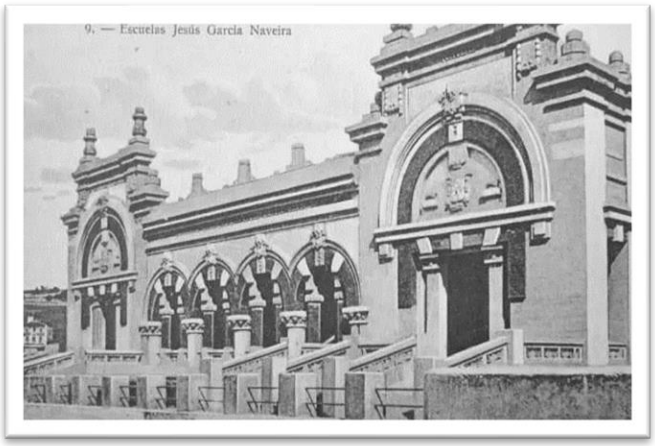

Fonte: Santiago de la Fuente García, «Los hermanos García Naveira y sus fundaciones», *Anuario Brigantino*, nº 22 (1999), 432.

E por último, un grupo máis heteroxéneo formado polos oito individuos restantes: Juan Jesús García Iribarne, Andrés Sarrot Golpe, Gonzalo González González, Marcelino Garrido Vázquez, Antonio Pérez López, Luis Soto López, José Maceiras Soya e Ángel Vázquez Vales. Luis Soto e Antonio Pérez compartían unha vida dedicada á ensinanza que os levara a ser mestres, compañeiros dende os anos vinte, na escola García Naveira de Betanzos. Era unha institución inaugurada a principios de século —Figura 36—, grazas á obra filántropa dos irmáns que lle dan o nome e que terá longa traxectoria na comunidade. Ademais da labor educativa que levaban a cabo, tamén brindaron outros servizos e axudas á comunidade e, incluso, os informes e recomendacións dos seus mestres foron moi apreciados á hora de buscar emprego[1140].

Luis chegou a ser director da dita escola e membro da Junta Central de Protección a los Huérfanos del Magisterio, a inicios da República[1141]. Antonio era descrito polo gobernador civil da Coruña, en base aos informes da Garda Civil, como «maestro, con ideología previa al Golpe de derechas pero una actuación apolítica, ante el Golpe se encuadra en las milicias ofreciendo servicios de colaboración, no tuvo cargos, católico, económicamente acomodado y militante»[1142]. Juan Jesús García Iribarne é fillo do filántropo local Juan García Naveira —un dos irmáns filántropos mencionados anteriormente— e está casado con Marcelina Etchevarría, membro dunha importante familia dedicada ao mundo comercial e industrial. Foi presidente e formou parte da Unión Regional de Derechas de Betanzos e, tamén, do Patronato de Asilo y Escuelas García Naveira, xunto con Luis Soto López e outro dos xestores nomeados, Andrés Sarrot Golpe[1143]. Andrés era un militar retirado que estivo destinado como capitán de infantería no rexemento de Isabel La Católica —localizado na Coruña, no cuartel de Atocha—, posteriormente, pasa ao rexemento de reserva e, finalmente, concédeselle o retiro, como comandante de infantería en 1914. Tras abandonar a carreira militar incorporouse á política local da man de Unión Patriótica, partido do que chegou a ser presidente, durante a ditadura de Primo de Rivera. Era unha figura relevante e coñecida

USC UNIVERSIDADE DE SANTIAGO DE COMPOSTELA

[1140] Santiago de la Fuente García, «Los hermanos García Naveira y sus fundaciones», *Anuario Brigantino, nº* 22 (1999), 395-434.
[1141] *El Ideal Gallego*, 1-9-1923, 2. *El Compostelano*, 7-2-1925, 2; 14-5-1931, 1.
[1142] AGA, «Correspondencia-Renovación comisiones gestoras-Betanzos (1947)», sin. 44/2916.
[1143] *El Ideal Gallego*, 2-7-1930, 5; 27-12-1928, 5. *Vida Gallega*, 10-11-1930, 50. ARG, «Unión de Derechas-asociación política. Betanzos (1933)», sin. 31471-23.

publicamente que, durante a época da II República, preside a cooperativa económica de consumo de Betanzos[1144].

Gonzalo González era un gran empresario e comerciante local que fixo fortuna en Cuba, a onde seguiu viaxando constantemente, tras afincarse definitivamente na localidade brigantina, en 1918. Aínda que residiu durante anos no estranxeiro sempre mantivo forte lazos con Betanzos. Foi un dos promotores da sociedade Hijos de Betanzos y su Partido da Habana, dende a cal se premiaba en metálico aos mellores estudantes da escola García Naveira. Algúns problemas persoais afástano de novo de Betanzos por un tempo pero, en 1931, volve e aséntase na localidade como un benfeitor coñecido. Unha das rúas máis importantes levará o nome da súa primeira muller, coopera de forma activa —a pesar de ser ateo— cos franciscanos, en cuestións de caridade, e foi socio e, posteriormente, presidente do Liceo Recreativo de Betanzos. Pouco a pouco, consolídase como unha figura pública e coñecida na sociedade e vencellada ao mundo comercial, tras a recente apertura —a poucos meses do golpe de Estado— dunha ferraxería na rúa Travesa[1145]. Finalmente, dos demais xestores pouco rastro se atopou nas fontes, Marcelino Garrido fora un comerciante que veu da Arxentina, José Maceira fora vogal da Sociedade de Socorros Mutuos de Artesanos durante a II República e sobre Ángel Vales nada nos consta[1146].

Ningunha das novas incorporacións participa nas causas de forma previa antes do seu nomeamento, polo que no acceso á cadeira de poder influíron outros factores. Ao igual que os xestores que viaxan da antiga corporación á actual, comezan a intervir nas declaracións xudiciais unha vez están no cargo, e non antes. E cando o fan, as súas declaracións son puntuais, heteroxéneas e non constitúen un determinado patrón de comportamento dentro do grupo xestor. Con todo, si achegan importantes matices para comprender as mecánicas da participación social no golpe de Estado. Gonzalo González foi un dos xestores nomeados que declara, cun carácter negativo, en novembro de 1937, contra un veciño, «fue el elemento más peligroso y destacado que hubo en los primeros días del Movimiento, en unión a otros varios que unos fueron muertos y otros están huidos»[1147]. Andres Sarrot, pola contra, declara dun xeito moi dispar sobre a participación do seu «amigo íntimo, el procesado señor Alguero» —e concuñado do seu sobriño— nos feitos no 21 de xullo de 1936:

> tiene de él formado concepto de ser persona de orden amante de su trabajo; que ha formado parte del Somatén y por sus ideas pacifistas era un verdadero enamorado del credo de esta organización: PAZ, PAZ y siempre PAZ. Que el día 21 de julio del pasado año al enterarse de que su sobrino señor Concheiro Golpe con quien vivía se había refugiado en casa del señor Algüero fue a verle a este domicilio y recuerda que se encontraba en él el alcalde Tomás López Datorre con quien se habló allí de cuestiones de

1144 *El Ideal Gallego*, 14-9-1928, 2. *La Idea Moderna*, 1-3-1900, 3. *El Diario de Pontevedra*, 30-1-1903, 2; 30-3-1914, 2. AMBe, «Orde e seguridade-reuniones y asambleas (1912-1953)», sin. 1076.
1145 Marta González Rodríguez y Lucia Golpe González, «Gonzalo González y González, benefactor de la ciudad de Betanzos», *Anuario Brigantino*, nº 33 (2010), 227-260.
1146 *El Diario de Pontevedra*, 3-6-1912, 2. ARG, «Sociedad de socorros mutuos de artesanos. Betanzos (1901)», sin. 31912-9.
1147 AIMNOR, «Causa 1321/37», folio 32r.

> beneficencia, ya que el declarante era el presidente de la Cocina Económica (…) que las conversaciones que ha tenido con el declarante nunca se mostró extremista y que no lo cree antimilitarista sino enemigo declarado de las guerras y defensor de la doctrina internacional de una Sociedad de Naciones con un ejército fuerte (…)[1148].

Nun principio, é oportuno reflexionar sobre a orixe das boas referencias, veñen unicamente da súa vinculación persoal co acusado? Esta cuestión é moi difícil de calibrar e pertence ao terreo abstracto das motivacións. Con todo, Andrés foi un aval chamado a declarar, por parte do acusado, e, ademais, formou parte dun grupo máis amplo de declaracións positivas sobre o encausado José Alguero Penedo. Foi acusado pola Garda Civil de organizar «reuniones de izquierdistas» na súa casa, os días previos ao Golpe, e de actuar en calidade de «cuco, es decir colocado en una situación pasiva a la espera de lo que sucediese y del curso que tomaran los acontecimientos»[1149]. Este grupo de avais coincidía co grupo local que, a grandes trazos, secundou e favoreceu o triunfo do Golpe en Betanzos e estaba composto por militares, membros da Igrexa, industriais —como foron Juan Castro López, Juan Penedo López ou José Núñez Lisarrague— ou os propios poderes locais, como foron Andrés Sarrot ou Juan Jesús García[1150]. Non só participaron, senón que o fixeron a favor do procesado e influíron no desenvolvemento do proceso, pois finalmente o fiscal retira a acusación[1151].

O avance da guerra déixase sentir na evolución da conformación das retagardas e a prioridade deste elemento, sobre a cuestión político-administrativa, desemboca en importantes ausencias nas comisións xestoras municipais. Neste caso, o alcalde Ángel González, a principios de 1937, reincorpórase ao exército e marcha para a fronte de León. En consecuencia, é substituído de forma interina polo 1º tenente, Juan Jesús García, quen toma a palabra, na sesión do 1 de febreiro, para resaltar a tarefa do seu predecesor, «dada la gran labor que durante su corto plazo ha desarrollado al frente de la alcaldía-presidencia con gran éxito, no sólo para el erario municipal sino para la urbanización, tranquilidad y bienestar de los habitantes de este término en general, proponía se le conceda un voto de gracias»[1152]. O feito de ocupar a cadeira consistorial non só supuña a asunción dun rol como parte da escala de mando golpista, pois, tamén, implicaba actuar e tomar decisións conforme a tal. En consecuencia, pasa a ter unha actitude activa como declarante nas causas militares, ante a demanda que os xuíces instrutores facían de referencias da conduta privada e sociopolítica dos acusados. Dende que accede ao cargo, pasando primeiro por unha interinidade, ata o seu cesamento, cara a finais de 1939, ofrece un total de dez declaracións, seis negativas, tres positivas e unha neutra. A practica totalidade das mesmas concéntranse durante o desfrute do cargo en propiedade, polo que este factor, ao igual que non foi decisivo para acceder ao poder, tampouco o foi para consolidarse. A pesar desta tendencia activa a participar na construción de alegacións negativas, que os fiscais empregarán —sen validar nin

USC UNIVERSIDADE DE SANTIAGO DE COMPOSTELA

[1148] AIMNOR, «Causa 78/37», folios 118r e 119 (15-5-1937).
[1149] AIMNOR, «Causa 78/37», folio 69.
[1150] AIMNOR, «Causa 78/37», folios 114-119.
[1151] AIMNOR, «Causa 78/37», folios 124 e 125.
[1152] AMBe, «Libro de actas do pleno municipal (1936-1940)», sin. 51 (1-2-1937).

contrastar previamente— para solicitar condenas, o pouso social que queda sobre a «efectividade» súa xestión terá que ver con outra cuestións.

Unha vez pasan seis meses dende a marcha do alcalde propietario —Ángel González—, o Goberno Civil destitúeo do cargo, pois, esta autoridade, segundo recolle o artigo nº 80 da Lei Municipal vixente, ten a competencia para facelo, dado o actual estado de guerra. Non obstante, varios xestores deixan constar en acta, primeiro a título persoal e posteriormente en nome xeral da xestora, o desexo de que Juan Jesús García permaneza na Alcaldía, de forma definitiva. No fondo, reclaman que a designación do novo alcalde quede en mans do goberno local, o que denota unha pugna entre as comisións xestoras e os Gobernos Civís pola capacidade de autoxestión. Recordemos que, segundo o artigo nº 73 da Lei Municipal, unha das vías para o nomeamento do alcalde era por elección do concello; polo que, ditas demandas buscan ir máis alá da xurisdición de guerra e unha volta á aplicación da legalidade republicana. Con todo, débense ter precaucións á hora de interpretar este feito como unha defensa da República e/ou unha desconformidade cos poderes golpistas. O foco nesta cuestión vai máis aló do Golpe pois, simplemente buscaban aqueles mecanismos que lle resultaban máis eficaces e rendibles, ao goberno local, para a xestión do poder no concello.

Esta cuestión remata catro meses despois cando, na sesión do 2 de decembro de 1937, dase lectura a un comunicado do gobernador civil no que nomea alcalde presidente a Juan Jesús García, posto que xa exercía de forma accidental dende principios de ano. Deste xeito, a loita pola xestión do poder local resólvese de forma favorable para as instancias provinciais, tal e como recolle o corpus da *inventio* xurídica golpista. Con todo, a colocación de Iribarne na cadeira de mando foi unha decisión que tamén compraceu ás diferentes instancias do poder. Poucos días antes, o xeneral xefe da VIII Rexión Militar —Luis Lombarte Serrano— visitaba o domicilio familiar, xa que:

> desde la iniciación del Glorioso Movimiento Nacional se han destacado por su patriótica actuación y la constancia, número y generosidad, de las aportaciones realizadas para atender las necesidades del Ejército de Jesús García y señora y su hermana doña Águeda, vecinos de Betanzos. Con objecto de testimoniar a los mismos su personal agradecimiento y rendirles oficialmente un tributo de admiración y de simpatía (…) es de justicia dar publicidad a tan honrosas y patrióticas conductas[1153].

O ascenso de Iribarne tamén será aplaudido polos membros da corporación, algúns deles, como Santiago Moretón, deixa constancia nas actas que «si la Corporación municipal tuviera que designarlo mediante votación hubiera también sido nombrado por unanimidad». O xestor Andrés Sarrot, diríxese ao gobernador na mesma liña do anterior, «le reiteramos nuestra más leal y patriota colaboración para que su gestión admirable siga como hasta aquí inspirada por sentimientos de justicia y patriotismo en interés del bien público que es para lo que hemos aceptado el cargo cuando nos nombró el delegado civil»[1154]. A xefatura da Garda Civil tamén se manifesta compracida con tal nomeamento, pois considera que «es señor de suma garantía, de ideología de derecha

[1153] *La Voz de Galicia*, 25-11-1937, 1.
[1154] AMBe, «Libros de actas capitulares ou do pleno (1936-1940)», sin. 51 (2-12-1937).

extremado, gozando de una conducta intachable y gran admirador del Alzamiento Militar»[1155].

En consecuencia, pronto xorde unha iniciativa de diferentes asociacións locais —Liceo Recreativo, Patronal de Comerciantes e Industriales, Propietarios de Fincas Rústicas e a Asociación de Urbanización y otras— para obsequiar cun bastón de mando, a modo de insignia oficial da súa autoridade, ao recente alcalde propietario[1156]. Tras recibir o seu agasallo, Iribarne quere deixar constancia nas actas do pleno o agradecemento e uso do bastón «obedeciendo a su criterio propio de estrenar todas sus cosas inmediatamente de recibirlas»[1157]. Este tipo de manobras están a darnos pistas sobre a utilidade que os poderes fan do seu discurso para poñer de manifesto aqueles aspectos que queren que sexan visibles e públicos. Tras o desexo de querer deixar constancia sobre determinadas cuestións, escóndese a situación inversa; non visibilizar nas actas aquelas cuestións sensibles e incómodas que, pola contra, non pegan o salto á esfera pública e serán tratadas a porta pechada na casa consistorial.

A actual posición social e política de Iribarne, asentado nunha estirpe familiar de longa tradición benfeitora local, é auxiliada, apoiada e fomentada polas autoridades militares golpistas e por determinados sectores sociais da localidade betanceira. Son os mesmos que se ven directamente beneficiados polas xestións e pola capacidade de intervención e modulación que o alcalde posúe, entre a súa rede de contactos supramunicipais, que culminan na figura do gobernador civil. Iso si, os «bos faceres» aportados por Juan Jesús, que actúan de reforzo do seu *status* social e político na retagarda, non están tan vinculados co seu rol nas causas como declarante negativo, como coa súa capacidade de compaxinar e xestionar os diferentes intereses económicos das súas redes de contacto. Así o demostra a negociación que establece coa máxima autoridade provincial, en materia de abastos, e que afecta ao comercio local:

> habiendo conseguido antes de ser multados varios industriales de la localidad debido a la inspección girada recientemente por unos individuos a nombre de la Junta provincial de Economía y Abastos fuesen pasados a informe de esta alcaldía con objeto de que no hubiese desarmonía entre las responsabilidades contraídas por los industriales en relación con su culpabilidad y su situación económica[1158].

Este feito foi agradecido polo representante do gremio e á súa vez concelleiro, Santiago Moretón. As inxerencias dos principais sectores económicos locais no goberno municipal fixeron que se alentasen, dende o grupo de goberno, iniciativas públicas que recoñezan o comportamento de Iribarne, en aras ao seu beneficio. A colocación dunha placa conmemorativa á labor benfeitora da familia García Naveira, na praza central do concello, foi un gran evento social valorado polo alcalde en funcións, na sesión do 30 de marzo de 1938 —Andrés Sarrot Golpe— do seguinte xeito: «sin que ni la crítica de algunos, ni el desagradecimiento por parte de otros fueran capaces de detener ni de

[1155] ARG, «Correspondencia do Ministerio de Gobernación e outros organismos sobre asuntos que afectan a outros concellos (1936-1938)», sin. 2792 (15-12-1937).
[1156] *La Voz de Galicia,* 10-12-1937, 5.
[1157] AMBe, «Libro de actas do pleno municipal (1936-1940)», sin. 51 (1-1-1938).
[1158] AMBe, «Libro de actas do pleno municipal (1936-1940)», sin. 51 (3-1-1938).

entibiar los actos constantes de filantropía que brotaban de sus corazones, testimoniando el amor a su tierra natal». Tamén, destaca a asistencia do gobernador civil e a conveniencia das súas palabras:

> supo fijar con el acierto y precisión que le caracteriza en elocuentes párrafos que merecieron el unánime elogio el significado del acto hermanado maravillosamente con los sentimientos patriotas que en estos momentos de exaltación de los valores españoles venían a dar muestra del cálido fervor rebosante también en todos los oyentes manifestando que ostentaba la representación expresa del Gobierno de la Nación. [1159]

En consecuencia, o día da colocación e inauguración da placa —o 27 de marzo de 1938— foi declarado festividade local. Este tipo de actos e comportamentos dan conta do funcionamento da violencia golpista e da capilaridade coa que atravesa dende a cúpula militar ata a sociedade. Moitas dinámicas de convivencia e relación social de vella tradición, exentas de carácter político, pasan agora a estar asociadas, durante o Golpe e a retagarda, a actos de «exaltación nacional».

No que respecta ás relacións entre o poder local e as instancias de FET-JONS, non sempre foi unha convivencia en harmonía. Houbo diferentes tensións relacionadas coas parcelas de poder e a situación dos límites para cada organismo. Un dos elementos de controversia foi a organización dos servizos de milicias. O 31 de maio de 1938, o xefe local de FET-JONS —Manuel Fernández Puga— responde de xeito negativo á Alcaldía, ante a petición de que aos empregados no concello non se lles adxudiquen quendas de garda de día, pois non están comprendidos no artigo nº 1 da Orde, do 7 de novembro[1160], e «todos alegan que necesitan las horas del día para poder atender a ganarse su subsistencia y la de sus familias». En caso de acceder a dita petición, dado que todos reclaman ter as mesmas horas dispoñibles, «no contaría con la fuerza necesaria para dichos servicios». Propón que os individuos soliciten a baixa na Milicia, non obstante, fai unha chamada á unión e á cooperación xa que, «si por parte de todos y en beneficio del Glorioso Movimiento Nacional no se pone no sólo el cumplimiento del deber, sino también el mayor espíritu de sacrificio no habría medio de tener una milicia ni organización posible»[1161].

Vinte días despois, o xefe local apela á actuación do gobernador civil mediante unha carta na que lle expón a situación e na que interpreta a actitude do alcalde como unha traba ao desenvolvemento «de los importantes servicios que en colaboración con la Guardia Civil y Fuerzas del Ejército viene prestando y que seguramente son conocidos por V.E.». É dicir, á persecución e castigo daqueles que foron englobados baixo a etiqueta de «rebelde», segundo a *inventio* xurídica golpista[1162]. O gobernador pídelle ao alcalde

USC UNIVERSIDADE DE SANTIAGO DE COMPOSTELA

[1159] AMBe, «Libro de actas do pleno municipal (1936-1940)», sin. 51.
[1160] «Orden dictando normas sobre la prestación de sus servicios propios de los funcionarios que forman parte de las Milicias Nacionales», *BOE*, nº 25 (10-11-1936).
[1161] AMBe, «Correspondencia-Servizos militares (1910-1939)», sin. 2750 (31-5-1938).
[1162] ARG, «Expedientes de concellos (1938)», sin. 32372 (21-6-1938).

unha actualización sobre o desacordo entre ambas posturas[1163] e Juan Jesús García Iribarne responde, de forma tallante:

> Los empleados de este municipio ya vienen prestando las guardias nocturnas en la Milicia de la localidad a la que pertenecen, siendo materialmente imposible que lo efectúen durante el día tanto por la escasez de personal como por la abrumadora labor que pesa sobre estas oficinas con motivo de la situación anormal porque atravesamos, que cuadruplicó el trabajo en diversa clase de servicios, los que son exigibles dentro de plazos muy perentorios, significándole que si esta alcaldía estimase que no debía concurrir a las guardias o pusiese para ello obstáculos como afirma el SR. Jefe provincial, le bastaría atenerse estrictamente a lo dispuesto en el citado art. 1º de la Orden de 7 de noviembre[1164].

Poucos meses despois, a xestora terá unha nova incorporación coa toma de posesión do vogal, Juan Ramón Barón, o 17 de outubro de 1938[1165]. Trátase dun enxeñeiro contratista que estivo anos no servizo do exército para o que realizou importantes obras, como a dos cuarteis do polígono de Janer de Marín (Pontevedra). A mediados de 1930, volveu ao servizo activo, como tenente de enxeñeiros en situación de dispoñible, na Coruña e, tras o Golpe, é nomeado inspector de automóbiles da División[1166]. Ademais da súa vinculación co sector do exército sublevado, non tarda en poñer á súa disposición os seus coñecementos técnicos e, a mediados de 1937, realiza un «valioso y patriótico ofrecimiento al gobernador civil» ao doar un proxecto de condución de augas para o edificio de Falange en Cabanas (Pontedeume) dedicado ao orfanato[1167]. Xa fora autor de plans similares, como o dos sumidoiros de Betanzos, e, días antes da súa posesión no cargo, ofrecera á Alcaldía brigantina un novo proxecto para un malecón á beira do río Mandeo[1168].

A nula participación de Juan Ramón nas reunións quincenais das xestoras é similar á efectuada nas declaracións xudiciais e, ademais, acentúa unha tendencia previa de constantes faltas de asistencia entre os seus membros. A principios de 1939, Andrés Sarrot sumarase a esas ausencias, por cuestións de saúde, e, progresivamente, a tendencia, a curto e medio prazo, será semellante. Tal é a situación que o poder supramunicipal apela á necesidade de renovar os grupos de poder local:

> Muchas vienen actuando desde los primeros días del Alzamiento, a pesar de haber sido nombradas con carácter circunstancia y transitorio; otras se encuentran en la imposibilidad de celebrar reuniones por haber sido movilizados sus componentes; y en general la mayoría de ellas carecen del espíritu juvenil representativo del nuevo Estado encontrándose integradas aún por elementos de la vieja política[1169].

[1163] AMBe, «Correspondencia-Servizos militares (1910-1939)», sin. 2750 (7-7-1938).
[1164] ARG, «Expedientes de concellos (1938)», sin. 32372 (13-7-1938).
[1165] AMBe, «Libro de actas do pleno municipal (1936-1940)», sin. 51.
[1166] *El Correo de Galicia*, 26-5-1929, 14. *El Correo Gallego*, 22-6-1930, 2. *La Voz de Galicia*, 10-11-1936, 2.
[1167] *El Pueblo Gallego*, 4-7-1937, 10.
[1168] *La Voz de Galicia*, 13-10-1937, 5.
[1169] ARG, «Correspondencia do Ministerio de Gobernación e outros organismos sobre asuntos que afectan a outros concellos (1939)», sin. 2690 (10-2-1939).

Esta situación parece ser máis extrema nas corporacións de menor tamaño e con menos recursos, na que os cargos do poder local non poidan ser sustentados por homes de peso que teñan un respaldo económico detrás, que sustente a súa dedicación ao concello. Para a sociedade, o feito de ter que combinar unha actividade profesional que produza recursos para o mantemento da economía familiar, xunto cunha participación activa nas diferentes tarefas nas que foron encadrados, en aras a asentar o dominio golpista —véxase milicias, fronte bélico ou postos de poder na retagarda—, non foi unha tarefa doada. Ás veces o feito de cadrar o horario para as reunións das xestores trouxo polémica e disputa; ao respecto, o xestor Maceiras indica que «a su juicio no debe variarse el horario de las sesiones, teniendo en cuenta que ahora empiezan a crecer los días y las labores agrícolas, por consiguiente, terminan más tarde, y se les hace más gravoso el tener que venir antes a las citadas sesiones»[1170].

A fin desta etapa vén co triunfo golpista nunha guerra que se prolongou durante practicamente tres anos; trátase dun punto importante no proceso de consolidación e estruturación do «Novo Estado». Neste momento, o compromiso e a adhesión das corporacións locais, en relación ao seu cargo como parte dunha nova estrutura de poder, concrétase na organización de grandes eventos para conmemorar a fin da guerra e a promoción e difusión da *inventio* que lexitimará o seu poder:

> Brigantinos, la segunda reconquista de la patria hispana ha terminado. Percíbase el palpitar de tantos corazones oprimidos hasta ahora por el plomo enemigo dirigido por las disolventes ideas marxistas y democráticas y su eco de redención repercute en todos los ámbitos del planeta. Vence la civilización a la esclavitud, la sagrada tradición al snobismo de actuación inconfesable, el orden al horrible y espantable terrorismo, la idea religiosa al ateísmo de fatal derivación. Bajo el lema del honor recobran su imperio las excelsas ideas de patria y hogar (…). Todos cuantos sienten la grandeza del momento, no pueden menos por designio imperativo de un deber latente, de dirigir su vista al cielo, en acción de gracias y fervorosos votos para que el altísimo acoja en su seno a los caídos en aras de la cruzada y el más sublime de sus pensamientos, al caudillo incomparable al general de generales (…). Con el golpe de gracia recibido por el marxismo en nuestro suelo se presiente renacer de la España pujante y poderosa (…). Enorgullezcámonos de ser españoles y celebremos el triunfo con el júbilo y regocijo que la magnitud de un hecho tan simbólico encierra gritando conmigo: ¡Franco! ¡Franco! ¡Franco! Arriba España ¡Viva España! [1171]

A cabeza do poder local en representación dos «homes do momento» levará a batuta nos concellos á hora de transmitir a interpretación da vitoria sublevada á sociedade, por medio dun discurso intencionado e derivado da *inventio* nacida ao abeiro da necesidade de triunfo do golpe de Estado de 1936.

USC UNIVERSIDADE DE SANTIAGO DE COMPOSTELA

[1170] AMBe, «Libro de actas do pleno municipal (1936-1940)», sin. 51 (20-12-1936).
[1171] AMBe, «Libro de actas do pleno municipal (1936-1940)», sin. 51 (30-3-1939).

9.2.3. Monforte de Lemos

O nomeamento da nova xestora plasmouse na reunión do día 13 de novembro de 1936 na que:

> el delegado gobernativo (Miguel García Cortés) dirige un expresivo saludo a los señores alcalde y gestores nombrados manifestándoles que deberán obrar con estricta justicia, sin distingos de ningún género contando en ese caso con la absoluta y plena confianza del señor gobernador civil, esperando actuando con diligencia, justicia y mucha energía, para llegar a extirpar los restos de la política perniciosa, que está destruyendo al Glorioso Ejército Nacional para formar la nueva y grande España[1172].

As ordes de actuación e os obxectivos da súa xestión estaban ben pautados polas autoridades superiores responsables de tales designacións. A chamada á violencia está patente na reorganización dos poderes locais, que no caso de Monforte se renova na súa totalidade, salvo a Alcaldía, que segue en mans de Alfredo Hermida Losada. O resto do grupo dos «dos homes do momento», confórmase cun heteroxéneo e amplo abano de oito persoas —Julio Pérez Orozco, Eduardo Pérez Ruíz, José Taboada Zúñiga, José López Díaz, Manuel Andrade Fernández, Antonio López Baamonde, Jesús Dapena Soto e Tomás González Casanova— que irán tomando posesión dos seus cargos, nas próximas tres reunións[1173].

José López e Julio Pérez eran importantes propietarios[1174]; o segundo deles, durante a II República ocupou lugares destacados en sociedades e iniciativas locais, pois foi presidente do Casino Monfortino e membro da comisión organizadora para a constitución dunha sociedade de caza e pesca[1175]. O seu rol político, antes do Golpe, foi cualificado, pola Garda Civil, do seguinte xeito:

> Hacía manifestaciones en favor de los republicanos acaudillados por Lerroux, luego intervino con los agrarios (…). Cuando el mitin de Calvo Sotelo en la última propaganda electoral, mitin que se dio en la capital de Lugo trabajó activamente en la contra del mismo al objeto de restar gente que no concurriera al mismo; enemigo de Falange, a la cual critica como al actual régimen, haciéndolo de forma cautelosa para dejas pocas huellas de su labor (…). Como al principio se indica, se dice perteneció al partido Radical para luego sumarse al de Martínez de Velasco desempeñando la Vicepresidencia de la Federación Agraria de Monforte. Es individuo ambicioso y caciquil (…)[1176].

Eduardo era un comisionista que traballaba como viaxante para a fábrica de fíos Fabra i Coats de Barcelona. En 1933, casa con Pura Méndez Sío, filla de David Méndez, actual tenente da Garda Civil, retirado e xestor da anterior comisión xestora[1177]. Os informes da

[1172] AMMo, «Libro de actas do pleno municipal (1936-1938)», sin. 82 (13-11-1936).
[1173] Con este individuo hai un constante erro nas fontes pois frecuentemente aparece mencionado con apelidos cambiados; por tanto, José López Díaz e José Díaz López son a mesma persoa.
[1174] *El Pueblo Gallego*, 17-11-1936, 11.
[1175] *El Pueblo Gallego*, 15-3-1935, 13; 17-3-1932, 8; 17-11-1936, 11.
[1176] AHPL, «Expedientes de movimiento de miembros de las corporaciones locales remitidas al gobernador civil: situación de guerra (1938-1976)», sin. 12705 (18-1-1941).
[1177] *El Pueblo Gallego*, 4-8-1933, 10.

Benemérita sinálano como un «calvosotelista que pertencía a Falange dende 1934, chegando a ser secretario local»[1178]. Antonio López, Manuel Andrade e Tomás Gónzalez eran industriais locais, sen filiación política coñecida, pero asociados a «ideas dereitistas». O segundo deles, tras o Golpe, é nomeado polo alcalde vogal da Junta de Beneficiencia de Monforte, e o terceiro, pasa a formar parte das milicias dos Caballeros de Santiago[1179]. Jesús era médico de profesión e, no eido político, fora o líder local de Unión Patriótica que, a partir do 16 de setembro de 1936, ingresa en Falange. Ambos roles aglutínanse tras o 18 de xullo, pois estivo ao cargo dunha sala do Hospital Militar de Evacuación instalado en Monforte durante a guerra[1180]. Por último, José Taboada de Zúñiga formaba parte da fidalguía monfortina vinculada co pazo de Tor; unha estirpe da que formaba parte, xunto cos seus trece irmáns, algúns deles con importantes cargos na política local e na Deputación Provincial de Lugo, dende a ditadura de Primo de Rivera e durante a guerra civil[1181].

A actividade desta xestora, composta por nove individuos, será intensa e constante ata a morte natural do alcalde Alfredo Hermida —a primeiros de abril de 1937—, momento a partir do cal, dan comezo unha serie de cambios. Con respecto á etapa anterior, por un lado, as declaracións de Hermida nas causas, parecían ir en aumento e, a pesar de firmar en ocasións informes neutros ou positivos, o ton xeral foi negativo. Con todo, o discurso das súas declaracións, nesta etapa da xestora, adoitou ser moi cauteloso e, mesmo ambiguo, cinguíndose sempre aos feitos «comprobados» e sen aventurarse a interpretacións e suposicións[1182]. Un exemplo das súas declaracións é a realizada na causa instruída contra un grupo de monfortinos, acusados de agredir ás forzas de Falange:

> (Manuel Soto) es simpatizante del Partido Socialista, no es hombre de acción siendo persona de buena conducta moral. (…) (Vicente García) es un significado marxista que ha demostrado gran actividad en su propaganda de las doctrinas del Frente Popular. (Alejandro Pesqueras) no existe dato alguno acerca de los antecedentes del mismo. Referente a la intervención que hayan podido tener en la muerte del falangista José Veiga Expósito, nada se ha podido comprobar y si solamente que se encontraban en el grupo de donde partieron los disparos huyendo una vez realizado el atentado (…)[1183].

Por outro lado, o cambio de rol social de David Méndez —que pasa de xestor a tenente da Garda Civil— supuxo un aumento das declaracións negativas nos xuízos, polo que houbo outros perfís —alleos ao poder local— que favoreceron a persecución golpista cunha maior colaboración. No caso das oito novas incorporacións, só un dos xestores

[1178] AHPL, «Expedientes de movimiento de miembros de las corporaciones locales remitidas al gobernador civil: informes de conducta (1938-1976)», sin. 12705.
[1179] AHPL, «Expedientes de movimiento de miembros de las corporaciones locales remitidas al gobernador civil: informes de conducta (1938-1976)», sin. 12705. *El Pueblo Gallego*, 4-10-1936, 8.
[1180] AHPL, «Expedientes de movimiento de miembros de las corporaciones locales remitidas al gobernador civil: informes de conducta (1938-1976)», sin. 12705 (31-7-1941).
[1181] *El Ideal Gallego*, 7-3-1931, 5; 8-6-1927, 2. Xenealoxía dos Zúñiga Taboada, candaira.es/zunigagenealogia.html [25-5-2020].
[1182] AIMNOR, «Causa 620/36», folios 88 e 121; «Causa 1313/36», folio 14.
[1183] AIMNOR, «Causa 620/36», folio 88 (23-2-1937).

declarara antes de acceder ao cargo e durante o tempo que o desempeñou, Jesús Dapena Soto. Intervén en tres ocasións, como declarante nos xuízos, e todas elas dun xeito positivo cara aos procesados[1184]. Baixo estes comportamentos, non se atopan, por tanto, indicadores dunha intensa e efectiva participación nos xuízos en favor das acusacións. É dicir, a «da lóxica da recompensa» non permite explicar a reconfiguración dos poderes locais, tras o Golpe.

A morte do alcalde, Hermida, a comezos de abril de 1937, comunícase mediante unha reunión extraordinaria o día 8, na que recoñecen a súa traxectoria na Alcaldía do seguinte xeito:

> tan grande labor ha realizado al frente de su cargo, desde la iniciación del MN salvando con admirable acierto y por su honorabilidad y espíritu de trabajo con extraordinario éxito, los azarosos y difíciles momentos por que atraviesa España. Por unanimidad se acuerda levantar la sesión en señal de duelo (…)[1185].

Durante o breve período de vida da xestora ata o momento, producíronse vinte reunións ás que asistiron a metade dos seus compoñentes. Entre as ausencias máis habituais destacan as de José Taboada, Jesús Dapena e Tomás González, entre outros. O ano de 1937 é un período convulso para a xestión do poder local, pois, tras a morte do alcalde, a asistencia dos vogais ás reunións da comisión baixa, de forma significativa, e o gobernador civil reordena a composición da corporación. O Goberno Civil de Lugo destitúe, a principios de maio, ao xestor, Manuel Andrade; e, o día 28, manda un escrito á Alcaldía para cesar nos respectivos cargos a José Taboada Zúñiga, Antonio López Baamonde, Tomás González Casanova e Jesús Dapena Soto. Precisamente, o grupo destituído coincide coas ausencias máis reiteradas nas reunións da xestora, feito que dificulta a súa labor, pois para poder levar a cabo as reunións ordinarias e tomar acordos, era preciso a asistencia da súa maioría[1186].

Para cubrir as vacantes anteriores, o gobernador nomea a Luis Payo Romero, Luis Rey Mariño, Pedro González Vázquez, Servando Diez Soto, Avelino Taboada Zúñiga, Manuel López Baamonde, Manuel Vilariño Rodríguez, Ramón Goyanes Gayoso, Juan Vila Sánchez, Manuel Illanes Fernánez, Emilio Martínez Díaz, Severino Díaz Rodríguez e Pedro Carballada Méndez[1187]. O proceso de destitución e toma de posesión dos novos cargos —segundo follas soltas de correspondencia atopadas no arquivo municipal— foi un proceso individualizado. O alcalde convocaría a cada destituído e a cada novo nomeado para as vacantes, de forma previa á próxima sesión constitutiva, que quedaba marcada para o 3 de xuño de 1937[1188]. Porén, a seguinte reunión foi ordinaria e efectuouse o 11 de xuño, cun nivel de asistencia moi baixo, o que marcaría tendencia para o resto do período cronolóxico analizado, cunha media aproximada de 5 membros.

USC UNIVERSIDADE DE SANTIAGO DE COMPOSTELA

[1184] AIMNOR, «Causa, 601/36», folio 152; «Causa 673/36», folio 63, «Causa 1156/36», folio 25r.
[1185] AMMo, «Libro de actas do pleno municipal (1936-1938)», sin. 82 (8-4-1938).
[1186] «Ley Municipal de 1935», art. nº 59, *Gaceta de Madrid*, nº 305 (1-11-1935).
[1187] AMMo, «Cartapacio» 60 (28-5-1937).
[1188] AMMo, «Cartapacio» 60 (2-6-1937).

Algúns deles, incluso, non se incorporarán, nin tomarán posesión ata pasados uns meses, como é o caso de Luis Payo[1189].

O alcalde, tras este vaivén nos postos do poder local, puxo o seu posto a disposición do Goberno Civil, pero, a mediados de xuño, recibe por parte da autoridade provincial a seguinte notificación, «recibido su oficio, número 3016 de 10 del actual, tengo el gusto de significarle que debe V. continuar en el desempeño del cargo de alcalde de ese Ayuntamiento que viene ejerciendo en la actualidad, para lo que cuenta con la confianza de este gobierno»[1190]. A relación de Julio co cargo semella algo tormentosa e, un ano, despois, finalmente, desvincúlase da comisión xestora, feito que as fontes recollen dun modo contraditorio. Por un lado, na sesión municipal trátase o asunto da desvinculación de Julio Pérez —do seu cargo de alcalde e xestor— como unha renuncia, por parte do afectado, motivada por problemas de saúde, que o gobernador civil admite[1191]. Por outro lado, un informe que a Garda Civil elabora sobre a situación da corporación, do funcionariado e dos propios corpos de seguridade do concello tras a guerra, sinala que «cesó de alcalde (…) con motivo de Orden dada por el jefe nacional del servicio de abastecimiento, coronel de intendencia señor Villalonga, por irregularidades en la exportación y matanzas de reses vacunas»[1192]. Con todo, o que si sabemos é que os poderes do momento souberon desenvolver variados mecanismos para establecer vías de comunicación alternativas, en función de distintas variables, como o ámbito de difusión da información —público ou privado— ou a audiencia á que ía destinada —sociedade ou circulación interna—.

En consecuencia, a corporación que ocupará o mando local ata máis alá da fin da guerra será a publicada no *BOP* de Lugo o 28 de agosto de 1938[1193]. Os cambios con respecto á última reordenación pautada polo Goberno Civil —28 de maio de 1937— son apenas imperceptibles. O primeiro tenente de alcalde, José Díaz López asumirá a Alcaldía, o xestor, Pérez Ruíz —que accedera ao cargo ao inicio da segunda fase—, desaparece do mapa e as novas incorporacións, do pasado mes de maio, consolídanse no poder[1194]. Se nos detemos na súa orientación e experiencia política, dos catorce compoñentes, no momento do seu nomeamento —a mediados de 1937—, tres deles eran afiliados a FET-JONS, os restantes ás «dereitas»[1195] e todos, salvo Juan Vila —exalcalde[1196]— e Ramón

[1189] AMMo, «Libro de actas do pleno municipal (1936-1938)», sin. 82 (7-2-1938).
[1190] AMMo, «Cartapacio» 60 (14-6-1937).
[1191] AMMo, «Libro de actas do pleno municipal (1938-1940)», sin. 83 (23-6-1938).
[1192] AHPL, «Expedientes de movimiento de miembros de las corporaciones locales remitidas al gobernador civil: situación de guerra (1938-1976)», sin. 12705.
[1193] AHPL, «Expedientes de movimiento de miembros de las corporaciones locales remitidas al gobernador civil: situación de guerra (1938-1976)», sin. 12705 (22-8-1938).
[1194] Non nos consta a súa destitución nin renuncia, así como tampoco a súa presenza nas milicias locais nin rastro na prensa.
[1195] AHPL, «Expedientes de movimiento de miembros de las corporaciones locales remitidas al gobernador civil: situación de guerra (1938-1976)», sin. 12705 (22-8-1938).
[1196] *El Pueblo Gallego*, 23-5-1930, 9.

Goyanes —xestor agrario a principios de 1934[1197]—, non tiveran cargos. No que respecta á súa profesión, a maioría deles eran agricultores, seguidos de industriais e comerciantes.

Sobre as súas actuacións ao inicio do Golpe, pouco sabemos, salvo que Servando «siempre se ha tenido por persona de derechas prestando servicio en las Milicias de Santiago desde la iniciación de la Causa Nacional»[1198]. Tampouco adoitaron ser veciños cunha presenza pública notable, nin membros de familias destacadas, salvo o caso de Luis Rey Mariño. En 1924 casa coa irmá do exxestor, José Taboada de Zúñiga, María de la Paz, polo que accedera á estirpe fidalga monfortina. Dez anos despois, licénciase en Dereito na Universidade de Valladolid, aspirando ao premio extraordinario. Tras o golpe de Estado, foi considerado polas autoridades golpistas como «una persona activa y de carácter (…) afecto a nuestra causa». No momento do seu acceso ao poder local monfortino, era residente do concello, pero non foi sempre así:

> en la época republicana antes de venir a esta residía en Madrid donde concurría al Ateneo asiduamente, durante su estadía en esta se distinguía por la apología que él y el actual Secretario de este Ayuntamiento D. Román Piñeiro Pardo hacían del entonces señor Azaña a quien admiraban como un gran estadista, al advenimiento de la Causa Nacional se mantuvo retirado hasta que se le nombró para formar parte de la gestora a la cual pertenece. De su entusiasmo y adhesión al Glorioso Movimiento nada se sabe y únicamente se puede decir que en sus aportaciones de índole moral y material nunca hubo de distinguirse contribuyendo a él como lo hacen los que lo sienten debidamente[1199].

A pesar do gran grupo que pasa a conformar o poder local, só serán frecuentes nas reunións Pedro González Vázquez, Luis Rey Mariño e Servando Díez Soto; os demais asisten de forma puntual e Luis Payo Romero toma posesión do cargo de xestor e 2º alcalde o 7 de febreiro de 1938, por estar anteriormente ausente.

A continuación, avaliaremos a participación deste grupo de poder no desenvolvemento das causas militares contra os monfortinos, antes e despois de acceder aos postos de responsabilidade pública. Dos trece membros, por un lado, tres deles participaron como declarantes nos xuízos militares antes de ser nomeados xestores. Eles foron Avelino Taboada, Manuel Vilariño e Emilio Martínez, e todos informaron —de forma puntual pero con diferentes carices— sobre veciños coñecidos pois, tal e como recoñece Avelino durante o xuízo, «conoce todos los detalles expuestos en esta declaración, porque en Monforte se conoce todo el mundo y es sumamente fácil enterarse de las cosas»[1200]. Os dous primeiros declaran a favor dos encausados e insisten, de forma clara e directa, na desvinculación dos actos polos que son procesados; mentres que Emilio faino nun sentido negativo[1201]. Por outro lado, dos trece xestores, dous deles —Manuel Illanes e

[1197] AMMo, «Cartapacio» 53 (11-1-1934).
[1198] AHPL, «Expedientes de movimiento de miembros de las corporaciones locales remitidas al gobernador civil: situación de guerra (1938-1976)», sin. 12705.
[1199] AHPL, «Expedientes de movimiento de miembros de las corporaciones locales remitidas al gobernador civil: situación de guerra (1938-1976)», sin. 12705.
[1200] AIMNOR, «Causa 179/37», folio 69.
[1201] AIMNOR, «Causa 179/37», folios 68r e 69 (27-10-1936); «Causa 175/36», folio 31r (4-11-1936); «Causa 620/36», folio 96 (24-2-1937) e «Causa 1103/36», folio 7 (24-10-1936).

Ramón Goyanes— participan nos xuízos a raíz de ser nomeados xestores e fano en sentido negativo[1202]. Tanto se as declaracións tiveron lugar antes ou durante o cargo de xestores, este factor non significou un elemento determinante no nomeamento ou destitución do persoal político. Un número superior de xestores accederon ao goberno local sen ter este requisito, ao igual que os que se mantiveron na xestora municipal, ata os anos corenta.

Deteñámonos na figura de José Díaz López, pois xunto con Julio Pérez son perfís que nesta etapa ascenden no cadro do poder local, pasando de xestores a alcaldes. As súas declaracións nos xuízos, antes de acceder ao poder, foron nulas, ao igual que na etapa na que foi xestor. Non obstante, a mediados de 1938 faise cargo da Alcaldía e, a partir de abril de 1939, observamos unha participación continua —que se prolonga ata 1940— e cun carácter, maioritariamente, negativo[1203]. A principios de 1939, o gobernador civil moveu fíos para buscar «personas dignas» para desempeñar cargos na corporación de Monforte. Confeccionou unha lista na que aparecían algúns xestores actuais e, tamén, novas figuras, a maioría delas eran milicianos ou afiliados a Falange[1204]. Sobre esta selección, mandou informar á Garda Civil e á Delegación de Información e Investigación. Un mes máis tarde, recibe a resposta da primeira, na que destaca ao respecto dúas cuestións: a primeira, as boas referencias dadas para o xestor Juan Vila «propietario y labrador, persona activa y de buena conducta en todos los órdenes y afecto a nuestra causa» quen, a pesar de non constar vinculado a FET-JONS nin ás milicias, nin participar nas causas militares, pasa o filtro para o mantemento do poder[1205]. A segunda cuestión importante é a defensa que a Garda Civil fai do posto do alcalde, José Díaz. Todas as persoas da lista presentan boas aptitudes e condicións para o cargo de xestores, pero no caso da Alcaldía:

> para Presidente de la Corporación ninguno de ellos reúne las condiciones del actual, José Díaz López, el cual además de ser persona de solvencia moral y material y de excelente conducta en todos los órdenes, demuestra gran interés por los asuntos inherentes a su cargo, es asiduo al despacho, tiene férrea voluntad y es muy laborioso[1206].

Ese «buen hacer» que as autoridades, encargadas de valorar o grao de compromiso e cooperación dos mandos designados para o mando local —neste caso, FET-JONS—, resaltan para José Díaz, non está relacionado con declaracións negativas nas causas xudiciais. Tal e como comentábamos, as intervencións do alcalde nos procesos comezan a partir do mes de abril de 1939, mentres que a avaliación da súa labor no cargo, feita pola Garda Civil, foi dous meses antes. Isto significa que outras tarefas, comportamentos

[1202] AIMNOR, «Causa 314/39», folios 112 (4-3-1939) e 144 (25-4-1939).
[1203] AIMNOR, «Causa 43/40», folio 21 (8-4-1940); «Causa 44/40», folio 16 (31-1-1940); «Causa 371/39», folios 16 (15-4-1939), 94 (31-7-1939), 46 (2-6-1939) e 47 (10-6-1939).
[1204] AHPL, «Expedientes de movimiento de miembros de las corporaciones locales remitidas al gobernador civil: situación de guerra (1938-1976)», sin. 12705 (19-1-1939 e 23-1-1939).
[1205] AHPL, «Expedientes de movimiento de miembros de las corporaciones locales remitidas al gobernador civil: situación de guerra (1938-1976)», sin. 12705 (13-2-1939).
[1206] AHPL, «Expedientes de movimiento de miembros de las corporaciones locales remitidas al gobernador civil: situación de guerra (1938-1976)», sin. 12705 (15-2-1939).

e responsabilidades influíron e determinaron na duración e estabilidade dos cargos nas xestoras municipais.

9.3. A fin da guerra: «buenos guardianes de la Victoria»?

Dende o inicio da sublevación, o progresivo asentamento dos poderes golpistas nos territorios avanzou de forma paralela á elaboración dunhas directrices, cada vez máis centralizadoras e selectivas, para conformar os grupos de goberno local. Tras as primeiras disposicións que pautaron a formación dunhas xestoras de curta vida na primeira etapa, a orde do 30 de outubro de 1937 actuou como guía teórica para a organización do poder durante a maior parte da retagarda, sendo o marco teórico principal da segunda fase. Ca fin da guerra, suavízanse estas dinámicas, pois a orde do 21 de xuño de 1939 introduce leves modificacións[1207]. A excepción dos concellos cabeceiras de partido xudicial ou maiores de 3.000 habitantes —como é o caso dos tres concellos analizados—, a competencia para designar os concelleiros pasa do Ministerio de Gobernación ao Goberno Civil. Esta situación manterase durante tres anos, a orde do 20 de xullo de 1942 volta á lexislación de 1937, que se estenderá ata as primeiras eleccións municipais da ditadura, en 1948[1208].

A terceira etapa busca poñer en relación o comportamento e actuación dos «homes do momento» —protagonistas do poder local durante a retagarda— cos «homes novos». Este perfil, segundo o debate historiográfico actual, ocupará un posto de preponderancia no acceso aos cadros de mando nas diferentes escalas —dende a estatal ata a local— debido á súa íntima ligazón con Falange, canal de recrutamento do novo réxime para a participación política. Buscaremos as sinerxías que explican este traspaso de poder, en relación co contexto —a fin da contenda— e co comportamento —a participación por medio de declaracións no desenvolvemento das causas militares—.

9.3.1. Bueu

A maioría dos membros da corporación de Bueu, conformada a finais de 1937, xunto coa nova Alcaldía, nomeada comezos de 1939, mantéñense unha vez finalizada a contenda, incluso durante varios anos. A continuación, veremos a súa evolución, a grandes trazos, deténdonos naquelas cuestións que nos permitan coñecer a implicación dos individuos, como parte da sociedade co poder insurrecto en xuño de 1936. Dende finais da guerra ata a renovación do grupo de poder en 1947, cónstanos ceses puntuais dalgúns xestores, como o de Luis Pimentel en 1939 —con motivo de ser nomeado médico de asistencia pública domiciliaria[1209]— ou o de Guillermo Novo en 1946 —por ser destinado mestre

[1207] «Orden de 21 de junio de 1939 dictando normas para el nombramiento de concejales», *BOE, nº* (22-6-1939).
[1208] Antonio Martínez Marín, *La representatividad municipal española. Historia legislativa y régimen vigente* (Murcia: Universidad de Murcia, 1989), 99.
[1209] *Boletín Oficial del Colegio Provincial de Médicos de Pontevedra*, nº 172 (01-11-1939), 55. AMBu, «Libro de actas do pleno municipal (1937-1941)», sin. 35-1 (22-11-1939).

nacional fóra do concello e, por tanto, verse forzado a cambiar de residencia—. Non foron os únicos, xa que un escrito da Alcaldía ao Goberno Civil a finais de 1946 indica que, tras esta derradeira renuncia, xa son cinco as que existen na corporación[1210]. Esta situación denota un grupo de goberno canso no que o posto no poder local non adoitou ser unha prioridade, pois á hora de valorar o progreso na futura traxectoria vital, a oportunidade de mellora profesional adoitou pesar máis que o feito de manter o posto de mando no poder local. A análise xeral das dinámicas que afectan á constitución das corporacións xestoras, como grupo de poder máis alá de 1942, é unha cuestión que aquí se nos escapa, pero si se considera necesario sinalar a lonxevidade da última comisión, nomeada en plena retagarda, e as repercusións, a longo prazo, que supón para algunhas figuras.

Antigos xestores e membros das súas familias desempeñaron, durante a retagarda de forma paralela, diferentes cargos nas milicias e na organización local de FET-JONS; despois da guerra, cambia a situación e ditos postos vólvense inestables e un tanto esvaradíos. Antonio Cerviño fora xestor durante, aproximadamente, sete meses, entre 1936 e 1937, cargo ao que renunciara para ocuparse da depositaría municipal. Pouco tempo desempeñou as súas tarefas como funcionario, pois a mediados de 1937 acode a loitar na fronte de León e, cando regresa, non atopamos indicios nas fontes de que retomara o seu posto. Á altura de 1941, Salvador Lago Carballal —irmán do xestor Francisco e persoa que se fai cargo interinamente da depositaría, o primeiro de setembro de 1937— aínda ocupa o posto ata que, a primeiros de novembro de 1941, é nomeado José Magdaleno Comesaña[1211]. Tampouco parece que Cerviño tome posesión, á súa volta, do cargo de xefe local para o que fora nomeado antes da súa partida, pois a cúpula de FET-JONS non tarda en reclamalo. A primeira chamada é en xullo de 1939, por parte do xefe provincial Jesús Suevos, «enterado por el jefe local interino que te has reintegrado a Bueu, he decidido ocupes de nuevo el puesto de jefe local que declinaste cuando saliste para el frente. Hoy mismo he escrito al actual Jefe para que te dé posesión del cargo»[1212]. A segunda é un mes despois, por parte do secretario provincial, Ramón G. Babé, «procederás a hacerte cargo de la Jefatura local, al recibo del presente escrito, ya que a pesar del tiempo transcurrido desde tu nombramiento como Jefe local, no lo has hecho»[1213]. Sabemos que non retomou o seu cargo de funcionario municipal e descoñecemos canto tempo durou a evasión de Cerviño da cabeza de FET-JONS en Bueu; non obstante, a volta da fronte non supuxo unha áxil e eficaz reincorporación. A última pista que temos deste individuo, tras a guerra, foi a súa declaración no xuízo contra Miranda Gestido, a comezos de 1940. Foi a única ocasión na que declara nos procesos xudiciais e faino nun ton negativo, acusatorio e nun contexto no que se atopaba desvinculado, por decisión propia, dos poderes sublevados[1214].

[1210] AMBu, «Expediente cargos municipais (1946)», sin. 11-36 (16-10-1946).
[1211] AMBu, «Expediente-Cadros de persoal (1937-1955)», sin. 246-10; «Expediente-Cadros de persoal (1938)», sin. 2619-16.
[1212] AHPPo, «Junta Provincial del Movimiento-Correspondencia oficial (1939)», sin. 164 (24-7-1939).
[1213] AHPPo, «Junta Provincial del Movimiento-Correspondencia oficial (1939)», sin. 164 (19-8-1939).
[1214] AIMNOR, «Causa 1363/36», folio 38r (17-1-1940).

Tal e como vimos anteriormente, as ramas da familia Massó na colaboración cos golpistas esténdese ata múltiples ámbitos. Iso non significa que dentro da mesma familia —ao igual que no resto da sociedade— non vexamos diferentes perfís de comportamentos e actitudes cos poderes golpistas e mandos do réxime franquista. José María sitúase no mando da Alcaldía, dende inicios de 1939, un dos tres importantes cargos que desempeñou durante o franquismo. E mentres estivo no cargo, declarou en catro ocasións e todas elas dun xeito positivo, polo que, o mantemento do seu poder e posterior ascenso non derivou dunha lóxica acusatoria na *inventio* xurídica[1215]. Dez anos despois de rematar a contenda, sube un chanzo na escala de mando e toma posesión do cargo de vogal da Deputación Provincial de Pontevedra[1216]. En 1965, é nomeado para un novo cargo que conforma un triunvirato á inversa: un home que acumula tres poderes. O seu último nomeamento foi para a cabeceira da xefatura local de FET-JONS de Bueu, posto que deixara o vello coñecido e exalcalde, Perfecto García Lemos, facendo constar que:

> Siendo la base fundamental de nuestra política la unidad y por creer que el mando político debe estar en una sola persona, ha solicitado al jefe provincial se le relevase del cargo, pues con la unificación de mandos el consejo local conocería de cerca todos los problemas que afectan al municipio, esperando del nuevo jefe local que trabajando todos en equipo se podrá hacer algo para engrandecer nuestro querido pueblo (…)[1217].

José María compatibiliza os tres cargos xunto cunha activa vida na esfera pública ata que, en 1967, o gobernador civil renova moitos cargos da corporación provincial, entre eles o de Massó, ao que lle dedica as seguintes palabras:

> (…) vino efectuando en su acto de servicio en la diputación provincial, cuando sigue en otros actos de servicio público y generales en defensa de estos intereses, y que es el diputado provincial más veterano por años de servicio y el más veterano en la entrega diaria, que es nuestro entrañable José María Massó. Su ejecutoria en esta Diputación provincial durante 18 años largos, su ejecutoria en la alcaldía de Bueu —en la que continuará defendiendo los intereses generales de aquella zona— le ofrecen como el hombre en el cual centro yo el agradecimiento público, para que sea compartido con los que con él hoy cesan también y que han mantenido una ejecutoria honesta, desinteresada[1218].

A súa permanencia na Alcaldía, tamén foi unha das máis lonxevas da provincia, o que mostra unha adaptabilidade tan flexible como o da propia ditadura, pois durou ata 1971[1219]. O seu sucesor foi José Benito Otero Baena e, a pesar de que nun principio non quería o posto, «yo ya tenía 10 hijos y no quería tener 13.000», finalmente tivo que aceptar a orde do Goberno Civil. O primeiro que fixo cando se publicou a noticia «fue hablar con José María Massó para asegurarle que yo no había tenido nada que ver en el nombramiento. Me dijo que no me preocupase, que le habían dado una patada en el

[1215] AIMNOR, «Causa 345/37», folios 103 e 123; «Causa 387/37», folio 130; «Causa 2103/38», folio 264; «Causa 879/39», folio 298.
[1216] ADPo, «Ficha do Deputado José María Massó Garcia (1949)», sin. 24908/18/24.
[1217] *El Pueblo Gallego*, 4-1-1966, 9. *La Noche*, 29-12-1965, 14.
[1218] *El Pueblo Gallego*, 2-4-1967, 12.
[1219] *El Pueblo Gallego*, 11-2-1971, 13.

culo»[1220]. Dous anos despois de abandonar a cabeceira municipal, é nomeado fillo predilecto de Bueu:

> un hombre cuyas cualidades humanas y personales son sumamente extraordinarias y dignas de ejemplo del mejor ciudadano, de las cuales ha dejado constancia pública, no sólo en este municipio, sino en su labor al frente de este ayuntamiento, primeramente como concejal desde el año 1936 a 1939, y de manera muy especial en su labor como alcalde continuada en este ayuntamiento desde 1939 hasta 1971 que ha cesado como regidor municipal. Pero no sólo es de resaltar su extraordinaria actuación pública y privada en favor de este municipio y de todos los vecinos de Bueu, sino que ha tenido una gran preocupación por el desarrollo y crecimiento de esta villa (…). Todo ello resalta que es de plena justicia, la concesión de este título de hijo predilecto para un hombre que no sólo ha sabido llegar a buen puerto la magnífica Administración Municipal, sino que además su comportamiento al frente de la alcaldía ha sido ejemplo para todos los ciudadanos por su honradez, humildad y caballerosidad (…)[1221].

O paso polas diferentes batutas de mando da provincia e do concello de José María Massó, supuxo un acto, consciente e voluntario, que lle serviu para asentar a súa previa prosperidade económica e visibilidade na esfera pública. Recordemos que a orixe da súa colocación nas cadeiras de mando ven da involucración na violencia golpista de 1936, pero non por vía dunha declaración negativa nas causas militares. Posteriormente, aferrouse aos postos de poder ata que foi cesado polas súas instancias superiores e, grazas a eles, desenvolveu unha imaxe social positiva con base en, por un lado, a participación e promoción de actividades de ocio vinculadas co deporte de mar e, por outro, a presidencia do consello de administración dunha empresa que proporcionou miles postos de emprego na comarca[1222]. Agora ben, establecer a partir desta experiencia unha correlación directa e automática entre a participación coa/na violencia golpista e un éxito e promoción na traxectoria vital das persoas, resulta unha perigosa xeneralización.

Dentro da mesma familia, temos o caso contrario, seu irmán, Antonio, dende inicios do Golpe, actuou como delegado da administración de FET-JONS. Pero, a súa traxectoria en postos de responsabilidade de mando, dá un xiro ca fin da guerra, a partir de entón, temos un intento de desvinculación da organización falanxista:

> He venido desempeñando sin interrupción dicho cargo a pesar de las dificultades con que para ello he tropezado, debido principalmente a que mis ocupaciones me obligaban a trasladarme continuamente a Vigo y aún a residir allí una parte del año, lo que de hecho me impide atender debidamente esta delegación. Aparte de esto y terminada también la

USC UNIVERSIDADE DE SANTIAGO DE COMPOSTELA

[1220] David García, «Bueu despide a "Pepé" Baena, su alcalde artista», *Faro de Vigo*, 8-2-2017, https://www.farodevigo.es/portada-o-morrazo/2017/02/08/bueu-despide-pepe-baena-alcalde/1619722.html [6-6-2020].
[1221] AMBu, «Expediente de nomeamento como fillo predilecto a José María Massó García», sin. 61-24 (27-2-1974).
[1222] *Hoja oficial del lunes: al servicio de España*, nº 1893 (25-7-1960), 5. *La Noche*, 20-1-1961, 45. *El Pueblo Gallego*, 8-6-1963, 5.

> guerra victoriosamente, ya no existen los motivos por los cuales había sido requerido en un principio, basados principalmente en la marcha de muchos de nuestros camaradas[1223].

Quince días despois, recibe resposta:

> Espero rectificaras tu deseo de abandonar el cargo de Delegado local de la Admon. De esa JONS en que vienes prestando tan entusiasta colaboración al Movimiento. Me baso en el hecho de que los camaradas fieles a los postulados de José Antonio no debemos dar rienda suelta al cansancio o a la desgana; antes al contrario, debemos trabajar siempre con espíritu de sacrificio y vernos en e espejo de los que cayeron para siempre con el ideal encendido de amor a España y a la Falange. Esto no quiere decir que en fecha oportuna y cuando ya todos los camaradas movilizados se encuentren en sus hogares, sean relevados los que han trabajado con fé y entusiasmo, entre los que puedes contarte tú, por la competencia y asiduidad en el desempeño de tu misión[1224].

Esta correspondencia danos moita información sobre o grao de compromiso que a rede do poder local tivo cos golpistas e matiza algunhas das interpretacións, dadas pola historiografía, sobre a relación entre a colaboración co réxime a cambio de recompensas. Antonio non prestou declaración nos xuízos instruídos contra os veciños de Bueu— e, a pesar de desempeñar un cargo en Falange, trata de desfacerse das súas responsabilidades ao remate da guerra. O contexto bélico sería considerado por figuras semellantes como un período convulso no que tiveron que asumir roles, en aras de pertencer ao grupo dominante. Finalmente, Antonio Massó consegue desvincularse do cargo de delegado local, que pasa a ser ocupado, a partir do 3 de outubro de 1940, por Francisco Puig Davila, cuñado de Perfecto García Lemos, alcalde de Bueu durante 1938[1225]. Durante o franquismo —a pesar de ter un peso relevante na esfera pública e de manterse no grupo da directiva da empresa familiar, á cabeceira da cúspide económica da provincia— non volveu a ter ningún cargo de responsabilidade.

9.3.2. Betanzos

A noticia e a celebración do triunfo golpista na guerra, chegou rapidamente ata o lugar máis recóndito da xeografía do Estado español, pois a difusión da «Victoria» —Figura 37— e o seu posterior recordo e conmemoración, serán piares fundamentais na constitución do «Novo Estado»:

> Y allá en Betanzos, en un lugar típico, adornado con sobriedad y buen gusto se sentaron a la mesa más de 100 jefes y oficiales en torno a los generales Gil Yuste, Cebrian y Delgado Serrano y el Gobernador civil de La Coruña que invitaba. Platos del país, vino del país y cánticos y bailes del país (…). Pero la intimidad de la fiesta falló después de la comida. Porque cuando los invitados se embarcaban en la ría para dar un paseo hasta los Caneiros (…) allí estaba en masa el pueblo de Betanzos que había levantado dos arcos de triunfo,

USC UNIVERSIDADE DE SANTIAGO DE COMPOSTELA

[1223] AHPPo, «Junta Provincial del Movimiento-Correspondencia oficial (1936-1939)», sin. 193 (20-5-1939).
[1224] AHPPo, «Junta Provincial del Movimiento-Correspondencia oficial (1936-1939)», sin. 193 (6-6-1939).
[1225] *El Pueblo Gallego*, 4-10-1940, 2.

> vitoreando a los héroes. ¡Y cómo gozaba de aquel espectáculo García Iribarren, el simpático y diligente alcalde![1226]

Seis meses despois de finalizar a contenda, a principal cadeira do poder local sofre unha alteración, pois, o alcalde, Juan Jesús García Iribarne, pasa a formar parte da corporación da Deputación Provincial e o xestor, Gonzalo González, ocupará o seu lugar[1227]. Este cambio no poder obedece á decisión de dar prioridade á cadeira provincial sobre a local, máis que unha incompatibilidade manifesta de cambos cargos. Vimos anteriormente outros casos, como o de Bueu, no que se dá un desempeño simultáneo de dous ou tres cargos. Con todo, este grupo de poder permanece intacto ata o segundo trimestre de 1940, pois, a raíz da morte por enfermidade do xestor, Andrés Sarrot, danse varias renuncias e novos nomeamentos para cubrir ditas vacantes[1228].

Figura 37. Celebración da Vitoria en Betanzos

La Fiesta en honor de los héroes de la División 82

DOS ASPECTOS DE LA FIESTA GALLEGA CON QUE EL GOBERNADOR CIVIL OBSEQUIO EN BETANZOS AL GENERAL DELGADO SERRANO, JEFES Y OFICIALES DE LA 82 DIVISION

Fonte: *La Voz de Galicia*, 21-4-1939, 4.

A xestión dos poderes supramunicipais, para reorganizar o cadro municipal de Betanzos, xa comezara a principios de 1940. A finais de xaneiro, o gobernador solicita, da Garda Civil e de FET-JONS, informes sobre un grupo de veciños candidatos para ocupar as cadeiras de mando. Posteriormente, de forma paralela ás designacións do gobernador civil, sucédense varias renuncias. O alcalde interino, Gonzalo González, presenta a súa dimisión ao gobernador, o 18 de abril, por ter que:

> desarrollar diversas actividades, que han producido perturbación en la vida ordinaria del que suscribe, con quebranto de su salud (…) sin perjuicio, claro está, de que en el caso de que VE necesitase de sus servicios en el citado cargo o en otro cualquiera, en favor de la Causa Nacional, pudiese disponer de su persona icnondicionalmente»[1229].

Esta renuncia ven acompañada doutras catro por parte dos xestores Marcelino Garrido Vázquez, José Maceiras Soya, Santiago Moretón e Antonio Pérez Lago. Todos eles poñen os seus cargos a disposición do gobernador debido a «que llevan mucho tiempo en el

[1226] *La Voz de Galicia*, 20-4-1939, 6.
[1227] AMBe, «Libro de actas do pleno municipal (1936-1940)», sin. 51 (17-10-1939). *La Voz de Galicia*, 29-10-1939, 2. ADAC, «Libro de actas da comisión xestora da Deputación Provincial», s.s. (28-10-1939). Nesa mesma sesión o betanceiro Romay Montoto accede á presdiencia da Deputación, *El Compostelano*, 30-10-1939, 1.
[1228] AMBe, «Libro de actas do pleno municipal (1936-1940)», sin. 51 (18-3-1940).
[1229] ARG, «Expedientes de concellos (1939-1940)», sin. 32416 (18-4-1940).

concejo»[1230]. Durante a traxectoria destes individuos na xestora, unicamente destaca a puntual e negativa intervención de Santiago Moretón, xunto coa reiterativa participación do alcalde, nos xuízos militares contra os veciños do lugar[1231]. No caso deste último, a pesar de pertencer ao grupo do poder local nun período de baixa actividade dos tribunais de guerra —con respecto ao primeiro ano da retagarda—, Gonzalo intervén, de forma asidua, con seis declaracións de carácter negativo[1232]. Pese a todo, o gobernador acepta a renuncia de González, Moretón e Pérez Lago con relación ao argumento que lle brinda o alcalde, «tienen en el trabajo al que se dedican el único medio de subsistencia, y sin perjuicio para ellos, no disponen del tiempo necesario que emplear en los quehaceres municipales, hasta el punto de que hace bastante tiempo se ven en la necesidad de dejar de asistir a las sesiones»[1233]. Non se avalía a participación dos cargos para decidir sobre o seu destino no poder, requisito que tampouco pareceu darse para o nomeamento da nova Alcaldía. Para tal cargo, a mediados de abril, o gobernador civil nomea a Manuel Álvarez García, antigo vocal da Unión de Derechas de Betanzos, secretario local de Falange, asesor xurídico das CONS e xefe da comisión local do Subsidio ao Excombatiente[1234]. Era un avogado local que pasou o filtro das autoridades, grazas ao informe da Garda Civil que o describía como «persona de buena conducta y antecedentes, tanto antes de iniciarse el Glorioso Alzamiento, como después de ideología de derechas, amante del orden y afecto a la causa, si bien parece de tendencia algo caciquil, considerándosele con capacidad suficiente para el desempeño del cargo»[1235].

Outra nova incorporación foi a do xestor, Fernando Martínez Álvarez, que toma posesión do cargo, a principios de maio, con «buena conducta y antecedentes, desempeñó el cargo de jefe local de Fet de las Jons durante algún tiempo, es afecto al Glorioso Alzamiento Nacional, considerándosele con capacidad suficiente para el cargo propuesto»[1236]. A interpretación do seu nomeamento —en base á «lóxica da recompensa»— como premio a consecuencia unha declaración negativa contra os encausados, entra en confrontación coa información dispoñible. Fernando Martínez participa, de xeito puntual, na dinámica dos procesos militares antes de ser nomeado para o cargo e faino en calidade de xefe local de FET-JONS. Na causa contra o betanceiro José María Barros Germade, xulgado polo delito de adhesión á rebelión —tras alistarse ao desembarcar en Gijón no exército republicano chegando ao grao de tenente—, Fernando Martínez manifesta, de forma positiva, que «se halla embarcado y ausente de su casa, viniendo a ella de tiempo en tiempo a pasar contados días al lado de los suyos.

[1230] AMBe, «Libro de actas do pleno municipal (1936-1940)», sin. 51 (17-4-1940).
[1231] AIMNOR, «Causa 344/38», folio 4r.
[1232] AIMNOR, «Causa 50/37», folios 936-939; «Causa 1048», folios 9 e 37; «Causa 2154/38», folios 23 y 37 e «Causa 2725/38», folio 29.
[1233] ARG, «Expedientes de concellos (1939, 1940)», sin. 32416 (29-4-1940).
[1234] AMBe, «Libro de actas do pleno municipal (1936-1940)», sin. 51 (17-4-1940); «Bandos (1935-1939)», sin. 111 (27-8-1938). ARG, «Unión de Derechas-Asociación política. Betanzos (1933)», sin. 31471-23 (25-5-1933). *La Voz de Galicia*, 19-1-1937, 2.
[1235] ARG, «Expedientes de concellos (1939-1940)», sin. 32416 (8-4-1940).
[1236] ARG, «Expedientes de concellos (1939-1940)», sin. 32416 (8-4-1940).

De mis averiguaciones se deduce que es persona de buenos antecedentes; como también lo son sus familias, suya y de su mujer»[1237].

Esta fase de cambios ten que ver cun activo conflito no seo de FET-JONS, tras a guerra, relacionado coa pouca organización e efectividade, á hora de introducirse na política do Novo Estado. Un informe da propia organización, a finais de 1939, reclamaba, nun ton pesimista, a necesidade de fortalecer a posición do Partido Único na estrutura do poder:

> La guerra no ha terminado: solapada y encubierta se trata de desviar el curso arrollador de nuestro nuevo Estado: (…) multitud de enemigos encubiertos, tratan de oponerse a la marcha triunfal emprendida. (…) Si a ese estado de cosas sumamos el desprestigio, en que por ineptitud o maldad de las personas, ha caído esa incipiente organización política de FET, se comprende la necesidad inexcusable del empleo de un gran revulsivo". Se debaten en organizar un gran Congreso Nacional para tomar conciencia de la situación por la que atraviesan, reorganizar el partido, designar ocho inspectores regionales (…). Si la nueva España ha de ser francamente azul, un solo color ha de intervenir en su composición. Esta reforma, en países democráticos, puede hacerse perfectamente de los escalones inferiores a los superiores, más en un régimen totalitario como el nuestro, en un régimen de verticalidad perfectamente acentuada, esta transformación irremisiblemente tiene que venir de los escalones más elevados de nuestras superiores jerarquías". (…) Del total de las 83 jefaturas locales de la provincia, sólo 7 cumplen lo ordenado de aportación presupuestaria[1238].

Esa sensación posbélica de crise na estrutura do poder local, déixase sentir, tamén, nas memorias das deputacións provinciais. Sobre a administración municipal, alertan, para o caso da Coruña, un temor á volta de dinámicas caciquís, en especial, as asumidas polas figuras dos secretarios e dos concelleiros que «por tener intereses creados o por ideas políticas, no obran con la imparcialidad debida, ni dedican a las funciones municipales todo el celo debido, para que la administración marche con la debida diligencia y rapidez en su función económica»[1239]. En consecuencia, avogan por unha revisión das xestoras municipais, unha observación minuciosa da actuación dos alcaldes e unha comprobación do cumprimento das obrigas, en materia de sanidade, beneficencia, social e agraria. Este sentimento é compartido polas altas instancias de FET-JONS, pois, a final de 1940, reflexionan sobre a propia situación do partido:

> las impresiones recogidas son francamente pesimistas. La Falange (…) se encuentra en un periodo de cansancio, de falta de espíritu que relaja la disciplina y la moral. Es absolutamente necesario conseguir (…) atraerlos y ocuparlos en necesidades de vital importancia, política municipal y de abastos, etc. Por un lado continuar la labor de atracción y no descansar en la depuración del otro. Pequeño es el número de camaradas (…) y sólo son afiliados porque el carnet de militantes evita salvoconducto[1240].

Como solución, optan por elaborar listas de camaradas que consideran adecuados para desenvolver tarefas de responsabilidade que se presentarán, xunto cos expedientes

[1237] AIMNOR, «Causa 448/38», folio 16 (18-11-1937).
[1238] AGA, «Delegación Nacional por provincias-A Coruña (1939, 1940)», sin. 51/20529 (2-11-1939).
[1239] AGA, «Memorias Diputaciones Provinciales-A Coruña (1939)», sin. 44/3117-12.
[1240] AGA, «Delegación Nacional por provincias-A Coruña (1939-1940)», sin. 51/20529 (octubre-1940).

persoais, ao xefe provincial para renovar as corporacións. Deciden designar como alcalde-presidente ao xefe local, xa que, tras a visita que en agosto fai por toda a provincia e o concello de Betanzos, destapa «una vez más las dificultades con que tropieza la organización de las diversas locales de la provincia, al hallarse sin contacto alguno con las corporaciones municipales, integradas estas por personas ajenas a nuestro estilo»[1241]. Esta tendencia parece alargarse, como mínimo ata 1942, no que os informes da xefatura provincial alertan da «pésima realidad de la situación general» e da necesidade de «hacer revivir el entusiasmo que estaba dormido y en algunos casos muerto»[1242]. Unha das estratexias a seguir para cambiar esta situación en Galicia, foi por medio da implantación nas parroquias, consideradas como «célula de la vida campesina en Galicia». Este ámbito de actuación obedece á seguinte consideración, «el campo gallego receloso por temperamento ha permanecido totalmente aislado de Falange. Hemos alcanzado las villas pero no las aldeas que a millares hay en estas tierras»[1243].

A finais de 1942, a xefatura provincial de FET-JONS considera que a corporación municipal de Betanzos non funciona, de modo eficaz:

> El mucho tiempo que lleva funcionando ha producido cierta desgana en alguno de sus componentes. Muchas cosas están abandonadas y VE recordará perfectamente que hace poco tiempo estuvo el pueblo de Betanzos seis días consecutivos sin pan porque el Sr. Alcalde no había solicitado oportunamente el correspondiente cupo de harina ni había hecho indicación alguna sobre sus necesidades[1244].

De forma concreta, a xefatura provincial pide o cesamento como alcalde de Manuel porque perdeu a confianza depositada polos mandos de FET-JONS e «viene procediendo con lamentable negligencia y falta de celo en el cumplimiento de las sagradas obligaciones a ella encomendadas (…) por la inacción, abulía y falta de interés»[1245]. Así llo comunica ao gobernador civil, xunto coa proposta dun cadro de persoal para renovar os poderes locais do concello. Este novo equipo estaba composto por «personas de intachable conducta moral, solvencia y prestigio social, además de probada lealtad al Movimiento al que han prestado todos servicios de indudable valía». Esta última cuestión é algo no que se fai énfase, de forma insistente, «los que por su edad militar estaban en condiciones de marchar al frente fueron todos combatientes en unidades de voluntarios y del Ejército, prestando los restantes servicios de armas en retaguardia y efectuando aportaciones económicas de gran importancia»[1246].

[1241] AGA, «Delegación Nacional por provincias-A Coruña (1939-1940)», sin. 51/20529 (agosto-1940).
[1242] AGA, «Delegación Nacional por provincias-A Coruña (1942)», sin. 51/20586.
[1243] AGA, «Delegación Nacional por provincias-A Coruña (1942)», sin. 51/20586 (10-4-1942). Para afondar sobre o papel das irmandades sindicais de labradores e gandeiros, Daniel Lanero Taboas, «Conflictos institucionais na Galicia de posguerra: as "Hermandades sindicales de labradores y ganaderos" diante dos organismos da administración do estado e dos Concellos», *Pontevedra*, nº 20 (2004), 87-112.
[1244] ARG, «Expedientes de concellos (1942)», sin. 31345 (3-11-1942).
[1245] ARG, «Expedientes de concellos (1942)», sin. 31345 (18-11-1942).
[1246] ARG, «Expedientes de concellos (1942)», sin. 31345 (3-11-1942).

A finais de novembro, son destituídos o alcalde, Fernando Martínez, e o xestor, José Noguerol. Este último, a raíz da súa actitude como mediador dun enfrontamento entre un garda e o xefe local de Cabanas, que foi interpretado, polo xefe provincial, como un abuso de autoridade. O alcalde de Betanzos, antes de destituílo, pídelle ao gobernador que mande un delegado da súa autoridade para aclarar o sucedido ,antes de tomar medidas debido as contradicións sobre os feitos[1247]. Esta situación chega a instancias do Ministro de Gobernación, que constata a critica da xestión polo propio desgaste, «viene actuando con escasa eficacia, quizás al mucho tiempo que lleva funcionando, lo que ha producido cierta desgana entre sus componentes», razón pola que autoriza a súa renovación, en base aos informes que achega a Garda Civil e que xustifican os bos antecedentes de cada un deles[1248].

USC UNIVERSIDADE DE SANTIAGO DE COMPOSTELA

[1247] ARG, «Expedientes de concellos (1942)», sin. 31345.
[1248] AGA, «Correspondencia-Renovación comisiones gestoras-Betanzos (1939-1942)», sin. 44/2628 (23-11-1942).

9.3.3. Monforte de Lemos

A partir da fin da contenda, dá comezo unha reorganización dos mandos locais que se prolonga no tempo e na que inflúen factores relacionados coa xestión da retagarda e as ansias de Falange por aumentar as súas parcelas de poder. O primeiro cambio virá co cesamento de Pedro González Vázquez como xestor do concello, a principios do mes de novembro. Unha carta enviada ao gobernador civil de Lugo, tres meses antes, alertaba do comportamento deste individuo no seu rol de xestor e delegado de facenda, dende que foi nomeado, a mediados de 1937:

> La primera (denuncia) le impuso V. 10.000 (pesetas) y le propuso para el cese del conejal, a la segunda le iban a imponer otras 10.000 pts., a la tercera, no sé cuál sería la resolución, pues estas dos últimas fueron en época del delegado de abastos, pero como no ha abonado nada, se jacta públicamente de que no paga ninguna multa, que tiene amigos y que le importa poco que le denuncien, como es natural este proceder crea un ambiente desfavorable y prejudicial, pues al principio tenían miedo y no abusaban, pero de algún tiempo a esta parte como ninguno de los denunciados ha pagado las multas, resulta que aquí el abuso es enorme, como lo demuestra el hecho de que continuar cobrando lo que quieren y habiendo tenido que denunciar dos veces en un día y por la misma falta; yo había pensado ingresarle en la cárcel, por tanta reincidencia, pero por tratarse de un concejal, aunque V. Ve que hace un uso indebido de su cargo y además es inepto para desempeñarlo, no he querido hacerlo sin autorización suya, pero desde luego creo que como no se haga un escarmiento en este y otros casos parecidos, no cesarán en su actitud (…)[1249].

Descoñecemos a identidade do informante, pero tratábase de alguén que coñecía moi ben a situación en Monforte, que tiña unha relación co gobernador máis alá do cargo —diríxese polo seu nome e non menciona os postos de ambos na correspondencia— e, ademais, tiña certas competencias en materia de orde pública. Un informe posterior da Garda Civil, recolle os detalles do comportamento deste suxeito, pois fora denunciado, en varias ocasións, polo presidente da Junta de Abastecimiento y Transportes da provincia, por venta de produtos a prezos abusivos por encima da taxa marcada:

> Era tenido como persona de derechas según así lo demostró al inicio de la Causa Nacional, dado que se hallaba detenido por elementos del fenecido Frente Popular, pero más bien esta ideología se debe a su cargo de industrial, pudiendo denominarse de acomodaticia y en provecho de sus intereses particulares; en cuanto a su actual régimen censuró a Fet de las Jons (…) por su mal proceder hubo la necesidad de imponerse diez días de arresto en el Cuartel de FE, arresto éste que quiso vulnerar valiéndose de recomendaciones (…) por lo cual su ideología de derechas dejó algo que desear (…) no acatando las nuevas disposiciones dictadas por las autoridades superiores que todo buen ciudadano recibe con cariño y agrado[1250].

USC UNIVERSIDADE DE SANTIAGO DE COMPOSTELA

[1249] AHPL, «Expedientes de movimiento de miembros de las corporaciones locales remitidas al gobernador civil: situación de guerra (1938-1976)», sin. 12705 (5-10-1939).
[1250] AHPL, «Expedientes de movimiento de miembros de las corporaciones locales remitidas al gobernador civil: situación de guerra (1938-1976)», sin. 12705 (18-1-1940).

As queixas sobre a «mala resposta» á confianza depositada para exercer o mando local, non están relacionadas cunha «inadecuada xestión» da violencia de retagarda, en consecuencia da súa nula participación nas causas militares como declarante. Máis ben, as chamadas de atención veñen por un comportamento irrespectuoso coa xerarquía de mando e un uso do cargo indebido, en favor de intereses persoais, e non da «causa nacional». En consecuencia, Pedro González foi cesado no cargo, a principios de novembro de 1939, por orde do Goberno Civil[1251]. No caso da Alcaldía, as referencias ao comportamento de José Díaz, durante o exercicio do cargo, distan das favorables emitidas na anterior etapa, pois:

> Todo lo realizaba bajo la dirección de (…) otros por estilo, sin cultura ni vocación y con deseos de figurar. Elemento de derechas, aspirante a mangoneador político con título adquirido en pasadas contiendas electorales. Destacado factor campesino en el partido agrario donde siempre militó (…). Por así convenirle aparentemente se adapta a los momentos actuales aunque es un enamorado de aquellos antiguos procedimientos en los que fue educado. Tiene espíritu caciquil y se le tiene por enemigo de Falange. En cuanto al abastecimiento de su población, no se ocupa en absoluto del racionamiento, pero en cambio de servir a sus amistades lo realiza con todo el interés (…). En ninguna de las fiestas nacionales se preocupa de lo más mínimo de acto ninguno, hasta el extremos de que por su apatía o por lo que sea el día del Caudillo y de José Antonio Primo de Rivera, ni colocaron colgaduras en el edificio ni se hizo la bandera[1252].

A pesar da constante implicación de José Díaz, como declarante negativo nas causas contra os monfortinos, este feito non actuou como mérito á hora de valorar a súa xestión no poder. A limitada participación nos actos de «exaltación nacional» e a mala xestión do servizo de abastecemento, serán puntos esenciais que o levarán á perda do mando local. Con todo, estas queixas non foron algo puntual e illado, máis ben, dan conta dun clima de descontento xeral coa resposta dalgúns membros da corporación —e do funcionariado municipal— ás «cotas de poder» outorgadas:

> El ambiente público es francamente pesimista, las causas del mismo son las campañas que se hacen en contra del actual régimen, incluso contra ministros, propaganda de bulos cultivando el chiste y falta de asistencia a quien quiere cumplir con su deber, ambiente pesimista motivado por la situación al revés de las personas que ocupan los puestos de la Autoridad local, jueces, gestores, etc. (…)[1253].

En consecuencia, dá comezo toda una serie de xestións encamiñadas a seleccionar membros para un novo equipo de goberno. Estas manobras eran coñecidas polas persoas das máis altas capas da sociedade local, con contactos e influencias que tamén buscaron vías para interceder na elección dos mandos locais. Unha carta enviada ao gobernador, a principios de 1940, sinala que:

USC UNIVERSIDADE DE SANTIAGO DE COMPOSTELA

[1251] AHPL, «Expedientes de movimiento de miembros de las corporaciones locales remitidas al gobernador civil: situación de guerra (1938-1976)», sin. 12705 (4-11-1939).
[1252] AHPL, «Expedientes de movimiento de miembros de las corporaciones locales remitidas al gobernador civil: situación de guerra (1938-1976)», sin. 12705 (18-1-1940).
[1253] AHPL, «Expedientes de movimiento de miembros de las corporaciones locales remitidas al gobernador civil: situación de guerra (1938-1976)», sin. 12705 (18-1-1940).

> circula el rumor de que V.E va a nombrar una nueva corporación municipal en Monforte y que ésta van a formarla varios comerciantes y que el alcalde será un tal EDUARDO viajante de carretes de hilo muy conocido en su casa pero que en el pueblo pasa desapercibido. Este Sr. No es contribuyente por ningún concepto de rústica urbana e industrial, desconoce por completo la vida municipal y sólo puede ir a ese puesto por disfrutar del sueldo y gastos de representación. Es lamentable Sr Gobernador que la ciudad de Monforte sea regida por analfabetos y que V.E no procure informarse de las condiciones que tienen los individuos que le proponen para formar la corporación pues lo menos que pueden tener es ser contribuyentes de rústica y urbana. Con gente de tan poca monta al frente de los servicios honoríficos no se hace Patria. Es preciso que al formar una corporación se constituya esta con personas honorables que no necesiten admitir regalos por servicios municipales ni gastos de representación. Para alcalde debe V.E nombrar a Pedro Boo Pita, abogado, Jesús Dapena, médico, el presidente de La Patronal, José Méndez, José Díaz Otero, Alfonso López Enríquez, Enrique de la Fuente, exjuez municipal, sr. Zubizarreta, Nicasio Cisneros. Todas personas solventes capaces de responder de sus actos. B.L.M. al Sr Gobernador y le suplico como ciudadano honrado atienda esta suplica, por el bien de Monforte[1254].

Este veciño avoga por unha corporación formada en base a uns «méritos» de ascenso alleos ás lóxicas da retagarda e da xestión da violencia neste contexto. As dinámicas que este tipo de perfís sociais reclamaban, outorgábanlle a confianza do poder local a perfís económicos destacados e coñecidos na comunidade. Con todo, é preciso focalizar, tamén, nas actitudes e comportamentos que os propios xestores e alcaldes tiveron con respecto aos seus cargos, como autoxestionaron o uso de poder. Se ben, dende as instancias externas se intúe un clima de descontento e crise que promove unha substitución; tamén, dende o interior do grupo, xorden solicitudes de renuncias. A mediados de 1940, un grupo de xestores, composto por Luis Payo, Luis Rey, Ramón Goyanes e Avelino Taboada, comunican a Alcaldía as súas intencións de desvincularse co poder local. O alcalde considera que «es de parecer que sean aceptadas, toda vez que los expresados señores vienen obstaculizando la labor de dicha gestora, sobre todo en lo relacionado con el proyecto de abastecimiento de aguas a dicha ciudad, asunto de vital importancia». Posteriormente, súmanse, á petición de renuncia, catro xestores máis —Ramón Illanes, Emilio Martínez, Severino Díaz e Juan Vila— pero o alcalde considera que non son obstáculos, pois «sólo presentaron su renuncia por solidaridad de compañerismo debido a la presión ejercido sobre ellos por los primeros, pero me consta que no tendrían inconveniente alguno en seguir desempeñando su cargo»[1255]. Eles permanecen no cadro de goberno e algúns, incluso, son nomeados para cubrir as tenencias da Alcaldía.

O desgaste da xestora fíxose cada vez máis evidente, tanto entre o propio grupo de goberno, como entre a poboación ou as autoridades superiores. Dende xullo ata setembro de 1940, non se reúnen por non haber a concorrencia suficiente[1256]. Un ano

[1254] AHPL, «Expedientes de movimiento de miembros de las corporaciones locales remitidas al gobernador civil: situación de guerra (1938-1976)», sin. 12705 (30-1-1940).
[1255] AHPL, «Expedientes de movimiento de miembros de las corporaciones locales remitidas al gobernador civil: correspondencia (1938-1976)», sin. 12705 (13-7-1940 e 5-8-1940).
[1256] AMMo, «Libro de actas do pleno municipal (1938-1940)», sin. 83.

despois, o xestor de Manuel López solicita a renuncia ao seu cargo, «con motivo de enfermedad contraída y que por prescripción médica se le obliga a seguir un régimen de absoluto reposo, exento de actividades que pudieran exacerbar una afección que padece en el oído (…) a parte también de otros achaques de índole reumática»[1257]. Este descontento estaba latente, tamén, entre a poboación, que non vía satisfeitas as súas necesidades e optou por intervir e reclamar un goberno competente. A principios de novembro de 1941, un veciño escribe ao gobernador civil nos seguintes termos:

> Distinguido señor: debe usted ignorar que en este pueblo donde hay más de 2.000 obreros está muerto de hambre y todavía ayer hubo cuatro defunciones, pues se da el caso peregrino que no dan ración (…) hace dos meses. ¿Cómo no destituyen al alcalde que tenemos? Pues es público y notorio que no se preocupa de los intereses de un pueblo que se cae de necesidad por tener un alcalde de una incultura ya conocida por todos. Haga usted al lado de su jefe lo que pueda en bien de la humanidad, pues el pueblo que pasa hambre no puede querer a sus gobernantes, y por desgracia es lo que ocurre[1258].

Figura 38. As autoridades locais de Monforte na procesión de Pascua. Monforte de Lemos 1943.

Fonte: AMMo, Fondo fotográfico, s/s.

De forma paralela, as autoridades provinciais levaban a cabo xestións para seleccionar os compoñentes da nova comisión xestora monfortina, tras as consideracións que o gobernador civil lle transmite ao Ministerio de Gobernación en Madrid, «por cuanto los señores que la integran llevan mucho tiempo desempeñando los cargos con el natural desgaste a su prolongada actuación y el actual alcalde acredita cada día más una falta de celo y acierto verdaderamente lamentables»[1259]. Do grupo que o gobernador propón á Garda Civil, caen dous individuos, un deles por ser descoñecido e o outro, Antonio Yáñez, «por estar afiliado a Unión Republicana con el nº 1». Con todo, as forzas de Orde Pública sinalan que, a pesar deste pasado político, «concurren iguales circunstancias que en los anteriores»; é dicir, «de buena conducta y antecedentes en todos los órdenes, son aptos para desempeñar cargos en el municipio de Monforte y se les considera afectos a la Causa Nacional»[1260].

[1257] AHPL, «Expedientes de movimiento de miembros de las corporaciones locales remitidas al gobernador civil: correspondencia (1938-1976)», sin. 12705 (7-9-1941).
[1258] AHPL, «Expedientes de movimiento de miembros de las corporaciones locales remitidas al gobernador civil: correspondencia (1938-1976)», sin. 12705 (3-11-1941).
[1259] AHPL, «Expedientes de movimiento de miembros de las corporaciones locales remitidas al gobernador civil: correspondencia (1938-1976)», sin. 12705 (9-10-1941).
[1260] AHPL, «Expedientes de movimiento de miembros de las corporaciones locales remitidas al gobernador civil: correspondencia (1938-1976)», sin. 12705 (24-9-1941).

Finalmente, a nova corporación nomeada estará composta por «personas, todas ellas pertenecientes a Fet de las Jons y que por reunir inmejorables informes de las Jefaturas del Movimiento y Guardia Civil de esta provincia». Todos eles son definidos, por un lado, en función do seu rol laboral; son comerciantes, industriais ou persoas cunha profesión que require dunha elevada formación, como notario, avogado, médico ou odontólogo. Por outro lado, son descritos en base ao seu cargo en FET-JONS, a Alcaldía coincidirá coa xefatura local de milicias e os xestores serán militantes, adheridos ou excombatentes. Eles son Julio García Rodríguez, Andrés Gil Municio, Luis Ayres Gallego, Jaime Usatorre Ledo, Félix Martín Mayoral, Antonio Sierra Casanova, Eusebio Rosendo Fernández, Eusebio Rodríguez Pérez, José Pereiro Pérez, Jesús Dapena Soto e Tomás González Casanova —Figura 38—[1261]. Todos son novidades no grupo de goberno, salvo os dous últimos, vellos coñecidos que, previamente, conformaron a xestora municipal que iniciara a segunda etapa da reconfiguración dos poderes na retagarda.

No que respecta aos méritos para acceder a tales cargos, as declaracións nos xuízos militares non foi unha valía a considerar, pois ningún deles participou nas causas instruídas a monfortinos, entre 1936 e 1939. A única excepción foi Jesús Dapena Soto, precisamente, un dos xestores que repite no cargo e que declarara, en tres ocasións dun xeito positivo, en calidade de persoa «de orde» e peso na comunidade[1262]. Á hora de manter o cargo na corporación, entre os xestores primarán os factores relacionados cos roles profesionais, pois no momento no que ambos roles sexan incompatibles, os xestores prestarán a súa dimisión, como parte do goberno local. Son os casos de Jesús Dapena Soto —que dimite por ser nomeado médico de asistencia pública domiciliaria noutra localidade— ou o de Jaime Usatorre, que tras ser nomeado polo concello para desempeñar a praza de inspector renuncia, «agradeciendo a V.E. el honor que con este nombramiento me había conferido y quedando siempre y en todo momento a su disposición para cuanto servicio quiera encomendarme a favor de la Causa y de la España Nacional-Sindicalista»[1263].

9.4. Balance xeral: a operatividade da lóxica da recompensa na reconfiguración dos poderes locais

A primeira fase caracterizase por unha chamada á colaboración de «españoles sanos, honrados y patriotas» para conformar novas xestoras. Foron grupos que tiveron unha curta vida e poucos integrantes, debido á axilidade e provisionalidade dos nomeamentos. Debemos considerar que a Lei Municipal, de 31 de outubro de 1935, estivo vixente ata principios de outubro de 1936, cando o gobernador xeral introduce matices na súa aplicación[1264]. Ata ese momento, o artigo nº 39 ditaba para os concellos de entre 5.000 e 20.000 habitantes —características da poboación dos tres municipios

[1261] AHPL, «Expedientes de movimiento de miembros de las corporaciones locales remitidas al gobernador civil: correspondencia (1938-1976)», sin. 12705 (7-11-1941).
[1262] AIMNOR, «Causa 601/36», folio 152; «Causa 673/36», folio 63 e «Causa 1156/36», folio 25r.
[1263] AHPL, «Expedientes de movimiento de miembros de las corporaciones locales remitidas al gobernador civil: correspondencia (1938-1976)», sin. 12705 (6-11-1942 e 31-12-1942).
[1264] Antonio Martínez, *La representatividad municipal española*, 88-93.

analizados en detalle— un número de concelleiros entre trece e quince. Se temos en conta este dato, as comisións formadas a inicios do Golpe non alcanzaban nin a metade do mínimo marcado pola lexislación en vigor. Foron grupos non moi extensos, conformados, como máximo, por media ducia de xestores que adoitaron ter unha natureza bastante heteroxénea, pero con tendencias comúns. Foi habitual recorrer a militares e gardas civís retirados e, tamén, a representantes dos sectores económicos máis fortes do lugar —comercio, industria, agricultura— ou a veciños cun gran patrimonio ás súas costas, membros dunha estirpe familiar importante. O ton político estivo puntualmente presente, pois, de forma ocasional, algúns dos xestores tiveron un pasado militante nas dereitas ou nos monárquicos. Con todo, non se observa nesta etapa unha correspondencia exacta entre os cadros de ditos partidos —ben, da época republicana, ou ben, da ditadura de Primo de Rivera— que fale dun absoluto retorno dos «hombres viejos frente a hombres nuevos». Estas inxerencias son habituais vendo o perfil das comisións, persoas con peso na esfera pública e cunha situación económica maioritariamente acomodada. Se nos detemos nos trazos relativos aos perfís políticos e socioeconómicos, estes non se corresponden fielmente coas demandas iniciais das máximas autoridades militares, pois na súa escala de prioridades non estaban «ni derechos ni izquierdas», eles buscaban «españoles sanos, honrados y patriotas».

Os «homes do momento» constitúen un grupo heteroxéneo de individuos que se fixo cargo do poder local, de forma inmediata e paralela ao Golpe. Xurdiron na etapa inicial da conformación dos novos poderes municipais e nun principio tiveron un carácter moi provisional. Con todo, aqueles que pasaron o filtro, asentáronse e consolidáronse na segunda fase, dando o salto das primeiras xestoras ás segundas. Foron persoas consideradas de «confianza» que tiveron a misión de transmitir á sociedade unha determinada interpretación sobre a vitoria sublevada, por medio dun discurso que provén da *inventio* xurídica. A súa actuación e xestión estivo baixo unhas pautas moi concretas establecidas polas autoridades superiores.

No que respecta aos comportamentos e actitudes que manifestaron no desenvolvemento da violencia xurídica, destaca a tendencia cara a declaracións negativas, por parte das Alcaldías. O volume desas intervencións non foi destacable, máis ben foron puntuais, pero todas as analizadas emitiron informes e declaracións desfavorables para os acusados. Con todo, é preciso matizar que tamén houbo espazos de resposta para interceder de forma positiva ou neutra, tal e como vimos no caso de Camilo Davila. Obsérvase unha certa correlación entre a continuidade dos alcaldes, entre a primeira e a segunda etapa, e a manifestación de declaracións negativas nos xuízos. Pero tamén é certo que as intervencións positivas non foron contraproducentes co mantemento do poder. Deste modo, non pode concluírse que a participación nos xuízos fose un factor relevante á hora de seleccionar os poderes locais, nin de valorar a «eficacia» da súa xestión do concello.

Se as intervencións das Alcaldías foron puntuais, as dos xestores foron puramente residuais, pois unicamente temos dous exemplos, nesta fase. O motivo radica en que este grupo social non formou parte das autoridades locais chamadas a declarar «por defecto», como si o foron o alcalde, o cura, o xefe de Falange ou o xefe da Comandancia da Garda

Civil. Os xestores que declararon nos xuízos non o fixeron en función do seu rol político, como parte do poder local; máis ben, a lóxica xurídica incorporounos, de forma aleatoria, neste proceso, en calidade de: veciño do acusado, testemuño dos feitos que motivan o auto do procesamento ou familiar e amigo que o propio encausado reclama como aval. Sobre esta cuestión, observouse que as declaracións neutras —como as do xestor Massó— non impediron o mantemento no poder e permitiron conservar a capacidade de desvincularse do poder *motu proprio,* meses despois, e manter marxes de actuación para emitir, de forma pública, fortes acusacións e queixas da xestión do poder actual.

A fin desta etapa vén marcada pola propia evolución da guerra e da retagarda. A progresiva conformación e o asentamento do poder golpista, a gran, escala derivan, a principios de outubro de 1936, na creación da Junta Técnica del Estado, un dos organismos político-administrativos clave, na configuración da primeira organización gobernamental creada por Franco. Este marco pseudolegal, xunto cunha evolución bélica orientada cara á toma da capital madrileña —un obxectivo que falsamente os golpistas pensaban ter gañado[1265]—, fará que o fracaso estratéxico e o augurio dunha guerra máis longa do esperado teña os seus efectos na reconfiguración dos poderes nas diferentes escalas. Ambos factores conforman un clima descoñecido que sitúa a sociedade do momento ante un novo contexto no que actuar. Na práctica, as disposicións teóricas, emanadas dende as altas instancias, cobran efecto durante o mes de novembro de 1936, momento no que dá comezo unha nova etapa.

A segunda fase de rearticulación do poder local é un período confuso e heteroxéneo no que non hai un único ritmo, continuo nin paralelo, na creación e nos reaxustes das corporacións municipais. Foi habitual, nesta etapa, pasar por unha ou dúas grandes renovacións das xestoras, que se combinaron con puntuais nomeamentos, ceses e renuncias de varios de seus membros, nos que influíron varios factores: a) compaxinar a satisfacción das necesidades bélicas coa xestión dos recursos humanos nas retagardas; b) a non correlación entre as expectativas que as altas instancias de poder depositan nos individuos colocados no poder e as actuacións que ditas persoas desenvolven no concello, no seu rol de figura pública do poder; c) a influencia da xestión dos abastecementos á hora de crear, manter e quebrar confianzas para desempeñar postos no poder local; d) a prioridade que amosan os membros da corporación por manter, ou mesmo mellorar, no seu rol profesional fronte ao rol «político».

Con respecto ás pautas que emanaron das autoridades militares golpistas para marcar o ritmo de renovación ou modificación das xestoras, obsérvase, a partir de novembro de 1936, certas lóxicas —para as retagardas temperás como Galicia— que recordan ás instauradas para o total do territorio do Estado español, tras a fin da contenda. Esa intención de impoñer «un ritmo nuevo» mediante a maior incorporación de FET-JONS, será unha das pautas que rexerán as renovacións dos grupos de poder, tras a fin da guerra. É certo que o partido vai gañando cada vez máis afiliados e actuará como un

[1265] Os festexos pola toma de Madrid estaban perfectamente planeados con programas moi extensos de actividades e celebracións que as autoridades se encargaron de difundir entre a poboación, exemplos en: *El Pueblo Gallego*, 7-11-1936, 7; *La Voz de Galicia*, 8-11-1936, 5.

marco que —por medio da filiación— canalizará todos aqueles intentos por achegarse aos poderes insurrectos. Non obstante, a pertenza a FET-JONS durante a retagarda, a pesar de ser un requisito que, nun principio, permitiu pasar o filtro da violencia golpista, non foi un mérito fundamental e decisivo para sumar individuos de «solvencia moral bien notoria». Durante a retagarda, o poder local deu cabida a individuos que non viñan das filas de FET-JONS e, incluso, a propia labor da organización dificultou, en ocasións, o funcionamento da administración local. De forma especial esta tensión sentiuse no relativo á xestión de recursos humanos na retagarda, pugna da que saíu triunfante o poder local fronte o partido único. Por tanto, é preciso matizar o peso de FET-JONS no mando municipal, é certo que os seus militantes foron introducíndose nos cargos da xestora, na medida en que o contexto fixera baleirar as cadeiras de mando e fose preciso buscar novas opcións. Con todo, aproveitaron cando se deron as circunstancias, pero non se crearon postos nas xestoras adrede para incorporalos nos plenos.

Nesta etapa, obsérvase un maior estudo da selección dos cadros locais que na fase anterior. Non foi fácil xestionar os efectivos masculinos neste contexto para intentar equilibrar o papel na guerra, na xestión e implantación da violencia na retagarda e na administración local; por tanto, moitos dos reaxustes que se producen obedecen a este xogo. O peso das declaracións acusatorias nos xuízos non foi relevante á hora de seleccionar e nomear os poderes locais. En xeral, mantivéronse postos de mando —con respecto á etapa anterior— e nomearon novos xestores e alcaldes, a pesar de non intervir nos xuízos ou de facelo nun sentido positivo, cara ao encartado. A maioría das declaracións fanse unha vez acceden ao cargo municipal e non hai unha correlación entre a acusación e o ascenso ou mantemento de diferentes cotas de poder. Mesmo nos perfís socioeconómicos máis baixos —que acceden ao poder en calidade de labradores nomeados subdelegados civís parroquiais—, a participación negativa nas causas é dun terzo e cunha frecuencia puntual e excepcional.

Tras o final da contenda, inaugúrase un novo período de «reorganización nacional» marcado polo triunfo golpista e o inicio da ditadura franquista, que tivo as súas consecuencias nos cadros locais. Moitos «homes do momento» presentaron renuncias e mostraron un desexo por desvincularse do poder; pode ser que motivado por un sentimento de exclusión ao ser desprazados dese «sistema de recompensas», que os poderes militares construíron para crear lealdades. Non eran excombatentes e, polo tanto, carecían desa experiencia na fronte de combate que foi premiada con pensións económicas e a programación de novas vías de ascenso profesional. Ademais, víronse na necesidade de encadrarse nun partido político que non sempre foi afín ao seu ideario; recordemos que moitos deles viñan das dereitas, poucos «camisas viejas» existían. En definitiva, a maioría deles non resultaron ser bos «guardianes de la Victoria»[1266]. Recordemos que, en Historia, falar en termos absolutos é un *rara avis,* a nosa disciplina non é unha ciencia exacta e as incógnitas de partida non ser resolven por medio dunha ecuación perfecta. Si houbo figuras do poder local que mantiveron o seu poder unha vez finalizada a guerra, e, incluso, o fortaleceron e ascenderon profesionalmente; son os

[1266] Claudio Hernández Burgos, *Granada azul. La conquista de la «Cultura de la Victoria» en el primer franquismo* (Granada: Comares, 2011). Miguel Ángel del Arco, «El secreto del consenso».

casos por exemplo de José María Massó, en Bueu, ou Juan José García Iribarne, en Betanzos. Non obstante, son figuras puntuais, minoritarias e que reúnen unhas condicións moi concretas, pois o seu rol na retagarda ven herdado dunha posición forte como «prohome local» na II República, poseen un colchón económico previo que os avala como figuras de peso no entramado socioeconómico local, teñen unha rede heteroxénea de contactos —máis alá do círculo municipal— e a declaración negativa nos xuízos, tampouco foi condición *sine qua non* para manter ou mellorar, aínda máis, a súa traxectoria vital.

Táboa 6. Número de concelleiros por municipio que declaran e porcentaxe con respecto a: a) o total de compoñentes das xestoras e b) o total dos intermediarios. 1936-1942 ca.

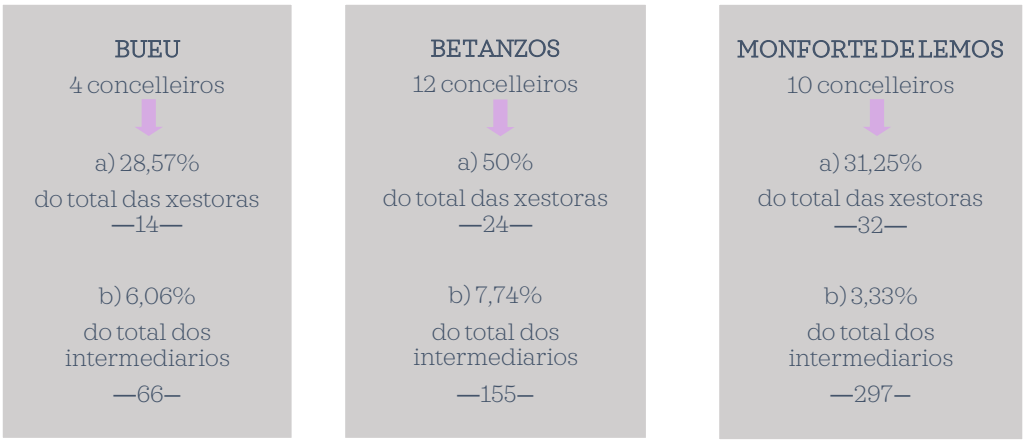

Fonte: elaboración propia a partir da análise

A maioría dos «homes do momento» non responderon aos patróns demandados polas altas instancias; a pesar de que moitos formaban parte dun sector acomodado, ligado co comercio e industria local, a súa posición viuse afectada, nalgún aspecto, polo cambio das regras de xogo que supuxo a retagarda —véxase os Davila, en Bueu, ou o resto de xestores que se viron inmersos en procesos de sancións gobernativas, en materia de abastos—. Pero é importante resaltar que o desencanto dos suprapoderes coa xestión de gran parte dos cadros do poder local, non estivo sincronizado cunha actitude allea á intermediación negativa. Así, a desvinculación dos «homes do momento» do poder local foi un proceso bilateral, un desexo latente en ambas partes do poder, que, mesmo, nace antes nos propios xestores e alcaldes que nas altas instancias do Novo Estado. Por un lado, as renuncias por cansazo na execución cargo son especialmente frecuentes nesta etapa; algunhas así o indican, de forma explícita, e outras alegan problemas de saúde. Tamén se mantén unha serie de renuncias —tamén presentes nas demais etapas— por incompatibilidade do cargo co rol laboral motivado por un ascenso ou un traslado de residencia. Por outro lado, os cesamentos veñen motivados polo «desgaste» do posto e unha quebra na confianza depositada para exercer tales responsabilidades na xestión da retagarda, de forma especial e reincidente, en materia de abastos. Tanto entre os individuos que se manteñen no poder, como naqueles que foron destituídos ou nomeados recentemente, predomina a inexistencia de declaracións nos xuízos.

Gráfica 14. Porcentaxe das declaracións dos membros das xestoras en función da súa tipoloxía: positivas, negativas ou neutras.

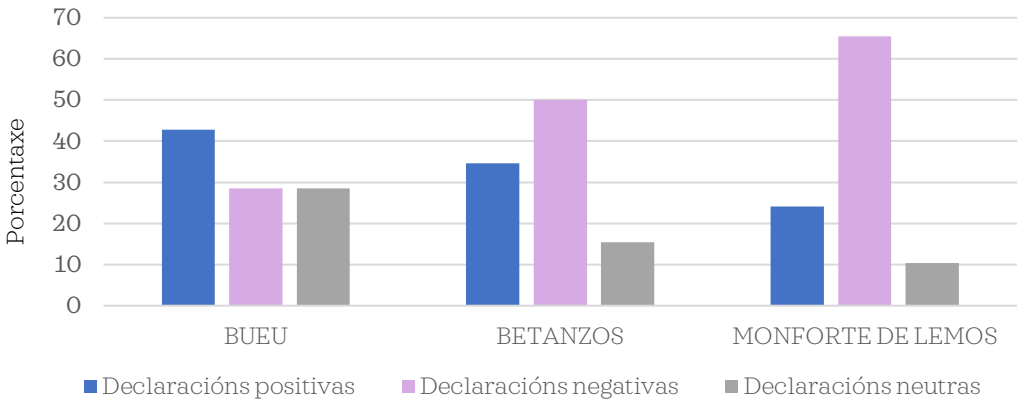

Fonte: elaboración propia a partir da análise

Gráfica 15. Porcentaxe de declaracións da Alcaldía sobre as declaracións totais dos membros da corporación en función da súa tipoloxía.

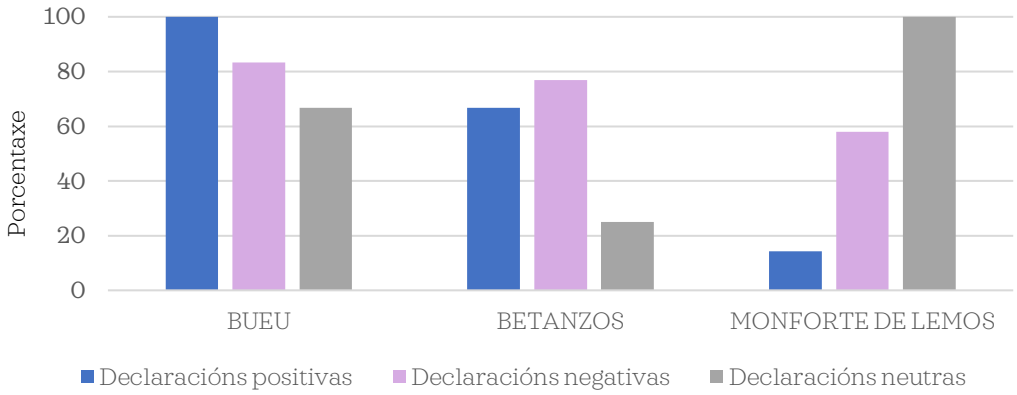

Fonte: elaboración propia a partir da análise

En liñas xerais, a participación dos membros das comisións xestoras, como informantes ou declarantes nas causas instruídas ata o final da contenda, pode chegar ao 50% do total do grupo municipal, pero convértense en cifras relativamente baixas, se as poñemos en relación co porcentaxe total de intermediarios —Táboa 6—. En termos cuantitativos, o número de intervención dos poderes locais nas causas foi residual, con respecto aos demais declarantes[1267]. Porén, é conveniente reflexionar sobre os aspectos cualitativos de dita participación: que peso tiveron no cómputo total das declaracións —en función da súa tipoloxía— aquelas emitidas dende os poderes locais? E dentro da corporación, tiveron o mesmo peso as declaracións dos alcaldes que as dos concelleiros?

Sobre a tipoloxía e o peso das declaración neste grupo, observamos certo equilibrio entre, por un lado, os testemuños de carácter negativo e, por outro, os positivos e neutros —Gráfica 14—. Salvo nalgún caso puntual —como son as declaracións positivas no concello de Monforte—, a maioría das intervencións veñen por parte dos alcaldes. Este

[1267] Debemos puntualizar que dentro desa cifra total de declarantes tamén se inclúen aqueles membros do corpo da Garda Civil, categoría que será analizada e no apartado seguinte.

foi o cargo máis estable da corporación —en contraposición cos vogais xestores— e, por tanto, que menos mobilidade tivo durante este período. Dende xullo de 1936 ata finais de 1942, entre tres e catro persoas pasaron pola Alcaldía nos concellos estudados. É dicir, a participación nas causas —por medio de declaracións— no grupo do poder local recae nun número moi reducido de persoas; pois os vogais, a pesar de ser os compoñentes das xestoras máis numerosos, apenas participaron —tanto antes de acceder ao cargo, como durante o seu desempeño— nas causas militares —Gráfica 15—.

Se nos preguntamos pola existencia de pautas declaratorias nun marco temporal concreto da retagarda, dende o momento no que os golpistas se fan co poder nas distintas prazas e inician a instrución dos xuízos, conviven, para o período analizado, as declaracións positivas, negativas e neutras. A partir de finais de 1937, o ritmo de instrucións e procesamentos decaen, e, en consecuencia, tamén o fan as declaracións, pero todas elas fano dun xeito homoxéneo. Mais, non se detectaron períodos nos que ,de forma específica, predominaran uns tipos de declaracións sobre outras; máis ben, todas elas, en conxunto, evolucionaron á par do funcionamento dos xuízos.

Sobre a posible vinculación entre o matiz das declaracións e a evolución dos cargos na comisión xestora, debemos atender ás traxectorias individuais, a través do ritmo cronolóxico das declaracións emitidas, na busca de lóxicas de «castigo ou recompensa» —Anexos: Táboas, 4, 5 e 6—. En Bueu, o comportamento do alcalde Camilo Davila nas causas foi bastante arbitrario: mentres estivo no cargo emitiu cinco declaracións negativas, cinco positivas e dúas neutras, cara aos veciños procesados. O seu relevo na Alcaldía veu da man de José María Massó, membro dunha rede familiar con numerosas relacións con FET-JONS. A pesar de que na etapa precedente como xestor manifestou, en dúas ocasións, declaracións negativas, unha vez ocupa a cadeira de mando, muda o cariz das súas intervencións e pasa a emitir catro informes positivos, sobre os encausados do lugar. No caso dos xestores, Antonio Cerviño renunciara por acceder á depositaría do concello e, pouco despois, marcha a loitar na fronte. Cando remata a contenda, volve a Bueu e desaparece da esfera pública. Nese momento —cando está desvinculado do poder local, do seu cargo de Falange e do seu posto no concello— é cando emite unha declaración negativa que non se atopa asociada a un ascenso social, máis ben, todo o contrario. O xestor Luis Pimentel, a pesar de pertencer á Garda Cívica, declara de forma neutra en dúas ocasións e posteriormente accede á categoría de militante de FET-JONS —Anexos: Táboa 4—. Por tanto, a non implicación directa mediante unha acusación ou informe negativo na violencia exercida polas autoridades militares nos consellos de guerra, permitiu manter postos no poder local e non foi motivo de peso na alteración dos cadros municipais.

En Betanzos, o informe negativo emitido polo alcalde, Ángel Vázquez, a principios de setembro de 1936, vai seguido do abandono do cargo por ir combater á fronte, tras ser rehabilitado no exército. Mais, posteriormente, non se atopou ningún «premio» —en forma de cargo na corporación— polas súas declaracións negativas nos xuízos ou a súa condición de excombatente, e, mesmo, é un perfil que desaparecerá da esfera pública. García Iribarne toma o relevo na batuta do mando local, pero non é ata que deixa a interinidade —e pasa a desfrutar do cargo como propietario— cando se concentran,

cronoloxicamente, os seus informes e declaracións —a maioría en sentido negativo e coincidentes co máximo apoxeo da actividade dos tribunais militares—. Despois da guerra, a súa traxectoria vital experimenta un ascenso que non se viu lastrado polas súas —escasas e minoritarias intervencións positivas—, anteriores nos xuízos contra betanceiros. En consecuencia, Gonzalo faise coa Alcaldía, a finais de 1939, cun par de declaracións negativas ás súas costas como xestor, que conviven coas positivas na súa xestión, ata que dimite, en 1940. Manuel Álvarez colle o mando municipal tras a dimisión de Gonzalo González, cadeira dende a que, poucos meses despois, intervén de xeito neutro na causa contra un betanceiro. Con respecto aos xestores, Santiago Moretón foi parte da corporación durante toda a retagarda e declarou, puntualmente, de xeito negativo, en 1938. Un ano despois da guerra, renuncia ao cargo e non se lle coñecen a asignación de novas cotas de poder no municipio, durante o primeiro franquismo. Aqueles que foron destituídos a finais de 1936, despois de deixar os cargos emitiron declaracións neutras e positivas que foron perfectamente compatibles coas súas traxectorias profesionais, desligadas do mundo político —Anexos: Táboas 4, 5 e 6—; como os exemplos de Raúl Fernández Meás ou Francisco Laforet. De xeito inverso, tamén houbo casos nos que, para acceder á xerencia local, non foi impedimento declarar, previamente, de xeito positivo ou neutro, como Fernando Martínez ou José Noguerol —Anexos: Táboa 5—.

Nas Alcaldías monfortinas obsérvanse declaracións negativas, pero teñen lugar tras acceder ao cargo e son comportamentos que coinciden, de forma paralela, coas continuidades que se dan entre a primeira e a segunda etapa. Obsérvanse intervencións puntuais nas que, a pesar de predominar o ton negativo, algunhas —como as de Alfonso Hermida— incorporan matices moi coidados que reducen a carga acusatoria. Á hora de explicar a relación entre os cadros locais e as lóxicas de implantación de violencia, o significado dun comportamento cobra sentido en función do desempeño dun determinado rol social —flexible e dinámico— e, non tanto, dunha identidade individual —fixa e estática— recollida nun nome propio. Dentro das autoridades locais, casos como o de David Méndez —un dos primeiros compoñentes da xestora municipal tras o cesamento da corporación republicana e efectivo das forzas locais da Garda Civil—, permiten reflexionar sobre os diferentes matices das declaracións nas distintas forzas, neste caso, a comisión xestora e a Garda Civil. Baixo estas actitudes non se atopan, por tanto, indicadores dunha extensa e produtiva participación nos xuízos en favor das acusacións; é dicir, a «lóxica da recompensa» non permite explicar a configuración dos poderes locais, tras o Golpe. Na evolución da composición da xestora, observamos que a maioría dos novos cargos non declararon previamente nos xuízos e entre os que si o fixeron, conviviron co seu ascenso ao poder, tanto as declaracións negativas —por exemplo, as de Emilio Martínez—, como as positivas —no caso de Manuel Vilariño, entre outros—. Aqueles que inician as declaracións unha vez acceden ao cargo, conviven cos que non o fan, e todos se manteñen, e perduran no poder, ata os anos corenta, sen que ese factor sexa un elemento que marca diferenza —Anexos: Táboas 4, 5 e 6—. A crise das xestoras da retagarda, unha vez finaliza a contenda, debe entenderse como un fenómeno bilateral; por un lado, unha quebra da confianza depositada polas autoridades superiores, que pouco tivo que ver coas residuais declaracións nas causas das

corporacións; e por outro, un desexo de moitos poderes locais de desvincularse da esfera pública e das xerarquías de poder, que inauguran o primeiro franquismo —Anexos: Táboa 6—.

USC UNIVERSIDADE DE SANTIAGO DE COMPOSTELA

10. A Garda Civil e as actitudes intermediarias

A raíña Santa Isabel firmou, o 28 de marzo de 1844, un Real Decreto polo que ordenaba a creación do corpo de Gardas Civís, baixo a dependencia do Ministerio de Gobernación. Esta non foi unha peculiaridade española, senón que estivo na liña do lexislado noutros países europeos sobre a creación das xendarmarías[1268]. Inicialmente, estaba composto por 14 terzos divididos en 103 compañías e 20 escuadróns, con máis de 14.000 homes. Francisco Javier Girón, duque de Ahumada, foi o primeiro director do corpo e, en base ás súas observacións, o xeneral Narváez firmou o Decreto, de 13 de marzo de 1944, para organizar as bases da Garda Civil. Como resultado, constituíuse un corpo militar para desempeñar un servizo civil en circunstancias ordinarias, pero que formaba parte do exército activo. De acordo coas pautas do duque de Ahumada, a extensión territorial da Garda Civil seguiu unha estratexia concreta. Avanzou dende a capital madrileña, en círculos concéntricos, cara aos demais territorios —pasando polo ámbito rexional, provincial, de partido e municipal— e, ademais, este proceso seguiu as principais vías de comunicación. En consecuencia, algúns autores sinalan a relación entre o crecemento da administración centralista do estado coa expansión da Garda Civil, como corpo armado[1269].

A comezos do século XX, déronse importantes cambios, como a supresión da Dirección General pola Inspección General, o que supuxo perder o carácter autonómico do centro de dirección, en favor do Ministerio de Guerra. Este cambio apenas durou dous anos, tras os que se restableceu a situación anterior. A partir de 1920, si se dan cambios importantes en oficinas, unidades e dependencias, como as sinaladas no Real Decreto, de 4 de xullo de 1924. Creouse o emprego do xeneral de brigada e este mantiña a súa especialidade, de forma independente, tanto se proviña da Benemérita, como do mundo militar.

No que respecta á interpretación das modificacións sufridas no corpo da Benemérita durante a II República, existe un debate de longo percorrido sobre o grao de autoritarismo que presentou o novo réxime, con respecto á Monarquía precedente. Unha vertente «continuista», sostén que a República actuou como unha democracia autoritaria por fracasar no obxectivo de superar o sistema de orde pública militarizada herdada. Os argumentos manexados xiran en torno ao emprego de tácticas de alta intensidade de violencia para manexar conflitos de seguridade cidadá, á débil posibilidade de profesionalización da policía e ao mantemento da viabilidade da intervención militar na vida política; todos eles considerados como trabas ao proceso de democratización española[1270].

USC UNIVERSIDADE DE SANTIAGO DE COMPOSTELA

[1268] Gerald Jr. Blaney, «La historiografía sobre la Guardia Civil. Crítica y propuestas de investigación», *Política y Sociedad*, 3/42 (2005), 31-44 (37).
[1269] Diego López Garrido, *La Guardia Civil y los orígenes del Estado centralista* (Alianza: Madrid, 2004), 137.
[1270] Manuel Ballbé, *Orden público y militarismo en la España constitucional (1812-1893)* (Madrid: Alianza Editorial, 1985), 317-396.

Recentemente, ditas teorías foron postas en dúbida grazas a traballos que incorporaron a perspectiva comparada e puxeron en contexto a actuación da II República española, en relación con outras democracias europeas contemporáneas. O punto de mira situouse na capacidade real de actuación que tivo o novo poder, en función dos condicionantes e circunstancias do momento; pois puido resultar complicado manter un equilibrio entre os valores democráticos e a necesidade de consolidar un novo réxime. No plano lexislativo, existiu unha dinámica común á hora de proporcionar aos gobernos medios para tomar medidas áxiles para combater as posibles ameazas. Mesmo se promulgaron medidas específicas para aumentar as súas competencias de actuación e para controlar aos grupos contrarios á orde democrática. Con todo, ditas medidas resultaron indispensables, a curto prazo, para xestionar os conflitos político-sociais dentro do proceso constitucional[1271].

Ditas posturas entenden que a II República traballou na limitación da intervención do Exército nos asuntos civís[1272]. Trataría de eliminar as físgoas dunha administración paralela coa abolición das capitanías xerais ou a figura dos gobernadores militares, xunto coa limitación do acceso de persoal castrense aos cargos nos Gobernos Civís[1273]. Estudos centrados nesta cuestión, sosteñen que ao redor dun 7% dos gobernadores civís, do período republicano, foron militares[1274]. Nesa mesma liña, e fronte ao que sosteñen as teses «continuistas»[1275], a «Ley de Orden Público, de 1933», propiciou considerables poderes ás autoridades civís establecendo unha rama de competencias, en liña descendente dende o Ministerio de Gobernación ata as Alcaldías, pasando polos Gobernos Civís[1276]. Outras das medidas promulgadas en aras de someter á Garda Civil aos poderes civís durante o primeiro bienio, foi a supresión da Dirección General situada no Ministerio de Guerra e a reconstitución da Inspección General, agora dependente do Ministerio de Gobernación[1277].

Outra liña na que se traballou foi na de diminuír a dependencia do Estado aos efectivos da Benemérita, por medio do fortalecemento das forzas que estaban supeditadas directamente ao Ministerio de Gobernación. Como resultado, constituíronse os corpos da Policía Local, de Vixiantes de Camiños e dos Gardas de Asalto[1278]. Ademais, as unidades de persoal sufriron considerables ampliacións e modificacións. Entre as medidas tomadas neste período, destaca a redución dos cadros de mando e a supresión

[1271] Gerald Jr. Blaney, «En defensa de la democracia: políticas de orden público en la España republicana, 19*31-1936», *Ayer*, nº 88 (2012), 99-123 (100, 105 e 106).
[1272] Gerald Jr. Blaney, «Keeping Order in Republican Spain, 1931-1936» en *Policing Interwar Europe. Continuity, Change and Crisis, 1918-1940,* coord. Gerald Jr. Blaney (UK: Palgrave-Macmillan, 2007), 31-68 (36-41).
[1273] Gerald Jr. Blaney, «En defensa de la democracia», 109.
[1274] Joan Serralonga i Urquidi, «El aparato provincial durante la Segunda República. Los gobernadores civiles, 1931-1936», *Hispania Nova. Revista de Historia Contemporánea*, nº 7 (2007), http://hispanianova.rediris.es [11-11-2020].
[1275] Manuel Ballbé, *Orden público y militarismo,* 359-363.
[1276] «Ley», *Gaceta de Madrid*, nº 211 (30-7-1933), 682-690.
[1277] «Decreto de 16 de agosto de 1932»: *Ministerio de Interior: dos siglos de Historia*, http://www.interior.gob.es/el-ministerio/historia [20-5-2021].
[1278] Gerald Jr. Blaney, «Keeping Order in Republican Spain», 40-41 e 63.

das seccións e Comandancias de cabalaría e as Maiorías dos Terzos. En certo modo, esta política vese compensada pola Lei, de 20 de marzo de 1934, pola que aumentaron as prazas de infantería[1279]. Polo Decreto, do 3 de xullo de 1934, reorganizábase o corpo en base aos 23 terzos, subsistindo os 19 anteriores e creando catro novos, con sede en Guadalajara, Salamanca, Santander e Ciudad Real, xunto con algúns cambios menores, a estrutura orgánica do corpo estaba conformada, á altura do 18 de xullo de 1936 —Figura 39—, por un total de 24 terzos, 59 comandancias e 224 compañías:

Figura 39. Organización orgánica da Garda Civil a mediados de xullo de 1936

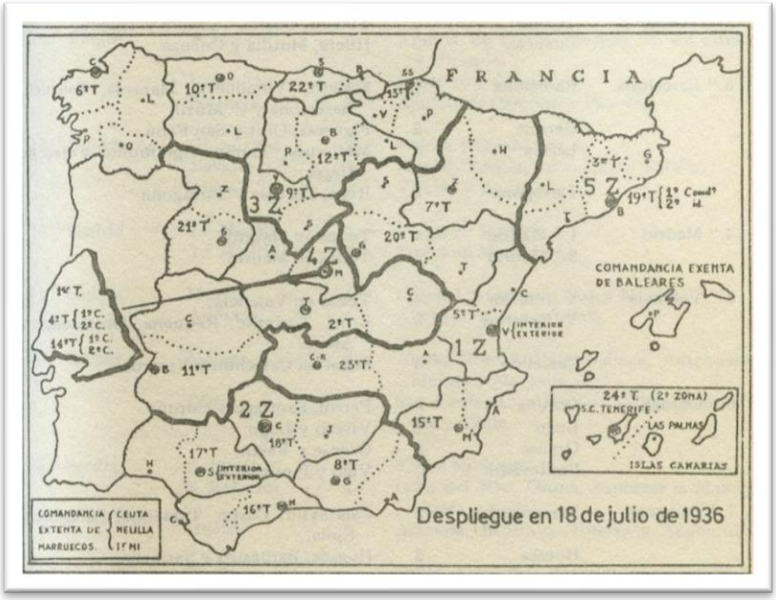

Fonte: Jaime J. Puig, *La Historia de la Guardia Civil* (Barcelona, Mitre, 1984), 65.

A conformación dos terzos, comandancias e compañías e a súa evolución ao largo da Historia, teñen que ver con diferentes intentos por reorganizar as forzas e os efectivos humanos, en torno a un determinado territorio. Non deixan de ser unidades físicas, compostas por unha rede institucional e humana que se organiza seguindo unha estrutura piramidal, que ten a súa cúpula na Inspección Xeral. No caso que nos ocupa, as catro provincias galegas comprendían o 6º terzo e tiña a capital na Coruña, provincia na que precisamente constaba o maior número de compañías, un total de tres con residencia en Ferrol, Santiago e A Coruña. Nas restantes provincias, había dúas compañías que tiñan residencia, no caso lucense, en Viveiro e Lugo; no caso ourensán, en Ourense e Verín; e no caso pontevedrés, en Vigo e Pontevedra.

Debemos ter en conta, que as reformas que afectaron á Garda Civil no período republicano teñen diferente profundidade, eficacia e obxectivos, en función dos diferentes gobernos. Se ben o primeiro bienio procurou conformar un corpo profesionalizado baixo o poder civil, no segundo período, buscaron crear unha policía militariazada para protexer a súa posición de poder. Esta cuestión entronca directamente co debate sobre o papel da Garda Civil no desenvolvemento do golpe de Estado de 1936.

[1279] Jaime J. Puig, *Historia de la Guardia Civil* (Barcelona: Mitre, 1984).

Algúns autores defenden a transcendencia da actuación da Benemérita, que sería determinante tanto para o triunfo do Golpe en Andalucía, grazas ao seu apoio aos sublevados, para o fracaso en Cataluña pola súa defensa do poder lexítimo republicano ou para a pasividade demostrada por Madrid[1280]. Outros escritores, ofrecen síntese divulgativas que incorporan matices relevantes. O primeiro deles é sobre a capacidade de determinación e actuación do Corpo, pois «hubo lugares donde poco o nada pudo decidir»[1281]. En segundo lugar, van máis alá da popular e ríxida idea —xerada pola memoria dos propios golpistas— de que a Garda Civil estaba en contra da II República. Un terceiro matiz ten que ver coa suposta longa enumeración de agravios que, durante a República sufriu a Benemérita, en relación coa cuestión dos traslados e dos destinos que derivaron en conflitos de poder dentro da pirámide de mando:

> cuando algunos jefes pasaron a mandar unidades de superior categoría a la de su empleo, caso de Rodríguez Medel en Pamplona, o cuando uno más moderno en el empleo pasó a mandar sobre otro más antiguo, caso de Vega Cornejo en Badajoz, la situación adquirió momentos de grave tensión[1282].

Esta idea empregouse por algúns autores como argumento xustificativo da inimizade do Corpo coa República, pero tamén existe a versión oposta que pon o acento nas achegas positivas que incentivou o Goberno, como a mellora das condicións dos gardas por medio da subida de salarios e a ampliación dos efectivos[1283]. É certo que a lealdade da Benemérita, como elemento esencial dentro do aparato policial estatal, foi un elemento primordial para o goberno en exercicio[1284]; con todo, non buscamos realizar un exercicio de historia contrafactual. Máis alá de determinar o grao de influencia no desenvolvemento do Golpe e o control nas retagardas, interésanos poñer o foco naquelas dinámicas que permiten explicar o amplo abano de comportamentos que se deron neste contexto, dentro da Garda Civil. En liñas xerais, durante a guerra civil e a retagarda, a Benemérita foi un corpo que suscitou a desconfianza dunha parte da cúpula militar golpista dirixente, entre a que destaca o propio Francisco Franco. A metade dos seus efectivos permanecerá na zona republicana e, ademais, a súa actuación onde triunfou o Golpe foi considerada, en certo grao, dubidosa, en relación ao apoio prestado aos sublevados nun primeiro momento. Iso fixo que durante un tempo, na zona dominada polos sublevados, se expuxera levar a cabo a disolución da Garda Civil e dos Carabineros. Con todo, unha parte dos xenerais da Junta de Defensa Nacional consideraban á Benemérita como «patrimonio de España y parte de las fuerzas Armadas». Ademais, defenderon que eran o corpo máis axeitado para actuar en subordinación do Exército nas tarefas de orde pública e persecución de «fuxidos» debido, precisamente, á súa natureza castrense e á súa experimentación. Así, a súa participación na conformación dun dispositivo de persecución —formado por unha

[1280] Miguel López Corral, «La Guardia Civil en la Guerra (1936-1939)», *Cuadernos de la Guardia Civil*, 10 (1994), 143-155 (154).
[1281] Lorenzo Silva, *Sereno en el peligro. La aventura histórica de la Guardia Civil* (Madrid: Edaf, 2010), 256.
[1282] Miguel López, «La Guardia Civil», 145.
[1283] Lorenzo Silva, *Sereno en el peligro,* 258.
[1284] Gerald Jr. Blaney, «La historiografía sobre la Guardia Civil», 33.

tupida rede de unidades mixtas compostas tamén por membros do Exército e Falange—, foi unha proba de fogo para a supervivencia da Garda Civil[1285]. Mais, é importante ter en conta a complexidade dos comportamentos que definiron a actuación do persoal da Benemérita e os diferentes condicionantes das súas actitudes, máis alá do seu rango e perfil profesional[1286].

No que respecta ás funcións e tarefas desempeñadas durante a guerra e a retagarda, algúns autores teñen afirmado que a súa actuación se cinguiu a combater, de forma activa, na fronte bélica ou a desempeñar unha tarefa policial, exenta de participación activa na retagarda[1287]. Dita interpretación quédase demasiado escasa, en especial para lugares afastados das trincheiras, como Galicia. Nestes espazos, as tarefas de persecución e detención, que moitas veces culminaron en asasinatos, implicaron unha firme participación activa dos seus efectivos —como parte desas unidades mixtas— que, frecuentemente, desenvolveron en compañía das milicias locais de Falange e membros do Exército. O comandante do posto de Betanzos envía, o 27 de setembro de 1937, un telegrama, á Inspección General da Garda Civil, no que sinala:

> Efectuada batida noche última por la fuerza de este puesto y milicianos de la localidad para la posible captura de elementos huidos por los montes hubo una confusión provocada por la oscuridad de la noche y a consecuencia de esto se cruzaron varios disparos a consecuencia de los cuales resultaron heridos trompeta guardia civil de este puesto grave y falangista del mismo menos grave llamados Julio Rodríguez Ruíz y Antonio Golpe López, respectivamente[1288].

Figura 40. Estampa «Los Paseados».

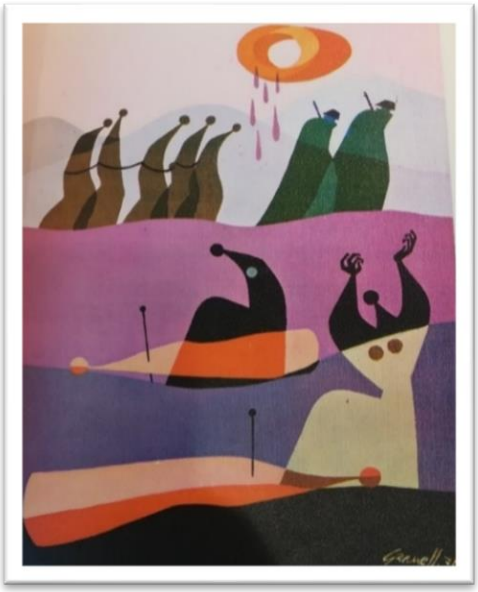

Fonte: Mario F. Granell, *Homenaje al pueblo español. Estampas amargas. Vivencias de una guerra civil.*

As forzas da Garda Civil foron unha peza clave na aplicación da estratexia violenta de cuño militar nas retagardas da guerra civil, tal e como describen na súa obra artistas como Mario Granell. A súa infancia discorre entre Santiago de Compostela e A Coruña, lugares onde comeza a cultivar a súa afección pola pintura, no taller do pintor Camilo Díaz Baliño, «paseado» ao inicio da contenda. A pegada da violencia deixa pegada, dende moi cedo, na súa traxectoria vital e profesional. Tras saír do cárcere, en 1943, pasou un tempo en Galicia e, posteriormente, emigrou a Latinoamérica, dende onde publica, na década dos 70, a súa obra *Estampas Amargas*, cuxa peza titulada «Los

USC UNIVERSIDADE DE SANTIAGO DE COMPOSTELA

[1285] Miguel López Corral, *La Guardia Civil. Claves históricas para entender a la Benemérita y a sus hombres (1844-1975)* (Madrid: La Esfera de los Libros, 2009), 391-393.
[1286] Gerald Jr. Blaney, «La historiografía sobre la Guardia Civil», 31-44.
[1287] Miguel López Corral, «La Guardia Civil», 154.
[1288] AGGC, «Expediente personal de Julio Rodríguez Ruíz», sin. 12137-1450.

Paseados» —Figura 40— ilustra a súa percepción acerca do papel xogado pola Benemérita na cadea da violencia.

Alén deste tipo de funcións dentro da trama violenta, os gardas civís tamén se implicaron na instrución e no propio desenvolvemento dos xuízos militares, de forma especial, os que estaban baixo a xurisdición de Terra. A persoa de máis rango no posto local da Benemérita, adoitou ser a que coordinou e dirixiu —na práctica— as tarefas de persecución de todos aqueles implicados na resistencia á sublevación ou daqueles que entraban no grupo de persoas «perseguibles e executables», dentro da lóxica da violencia golpista. De forma recorrente, estas actuacións derivaron nos atestados que promoveron o inicio dos xuízos. As ordes de actuación emanaban da Delegación de Orde Pública ou do Goberno Civil e, unha vez estas tiñan éxito e se executaba a detención do acusado, a orde de instruír o procedemento circulaba ata a Comandancia militar e, en última instancia, ata o xuíz instrutor da praza[1289]. Dita estrutura de poder tiña un carácter militar e contaba cunha pirámide de mando foi definida. Pero é preciso ter en conta que existían fortes vinculacións entre o Exército e a Garda Civil, polo que non foi raro que varios dos seus membros, algúns xa retirados, pasaran a desempeñar cargos nos chanzos superiores da pirámide de mando, como as Comandancias Militares, as Delegacións de Orde Público ou os Gobernos Civís. Isto significa que as dinámicas da violencia golpista, en contra do traballado no primeiro bienio da II República, restauran a intervención do Exército e das forzas armadas, nos asuntos do poder civil, e eleven o seu control ao máximo expoñente. Posteriormente, afondaremos nesta cuestión a nivel local, pero son múltiples os exemplos que ilustran esta realidade nas retagardas a escala provincial, como o caso do coronel Fernando Vázquez Ramos no Goberno Civil de Cádiz[1290], o tenente Francisco García Alted, en Málaga e Pontevedra,[1291] ou Florentino González Vallés, primeiro, no Goberno Civil da Coruña e, posteriormente, nas Comandancias da Garda Civil de León, Lugo, Santander ou Pontevedra.

Esta última figura resúltanos a máis coñecida, debido á súa implicación no Golpe en Galicia, pois tras ser trasladado á Comandancia da Garda Civil da Coruña por petición propia en 1936:

> El día 20 (de xullo de 1936) fue llamado por el Estado Mayor de la 8ª División y presentándose en la misma tomó parte activa en la declaración del estado de guerra y movimiento de fuerzas disponiéndose en primer término de salida de la fuerza del Instituto de la Guardia Civil que secundó eficazmente en el Movimiento Salvador de España, siendo nombrado Delegado de Orden Público en la provincia de Coruña, en funciones de Gobernador Civil (…). Con ambos cargos hasta el 24 de octubre que hace entrega de ellos al Presidente de la Audiencia. Durante su gestión se constituyeron los Ayuntamientos de toda la provincia, se reorganizaron las diversas suscripciones de

USC UNIVERSIDADE DE SANTIAGO DE COMPOSTELA

[1289] AIMNOR, «Causa 1363/36», folios 1 e 1 bis; «Causa 728/37», folios 1 e 2; «Causa 1308/36», folios 1 e 2.
[1290] Jesús N. Núñez Calvo, «La Comandancia de la Guardia Civil en la Guerra Civil (1936-1939)» (tesis doctoral, UNED, 2015), 337.
[1291] Martí Martín Cobrera, «Los gobernadores civiles del franquismo, 1936-1963», *Historia y Política*, 29 (xaneiro-xuño, 2013), 269-299 (285-286).

asistencia patriótica y fueron destituidos todos aquellos elementos destacados del Frente Popular[1292].

Figura 41. Florentino González Vallés, uniformado posando no seu despacho.

Fonte: *revista ACG*, noviembre-diciembre, 1938, nº 102-103, 1.

Posteriormente, foi destinado a outros cargos de igual relevancia fóra de Galicia ata o seu regreso, a finais de febreiro de 1937, para a Comandancia de Lugo. A principios de novembro de 1937, «tomó el mando de las fuerzas de infantería encuadradas con las del Instituto (de la Guardia Civil), que se establecieron en destacamentos para la persecución de huidos y desertores en los límites de las provincias de Asturias, León y Orense»[1293]. A súa participación activa na planificación das persecucións non se pon en cuestión —de feito, foi primordial e determinante— pero debemos matizar, non obstante, que se combinou con certos comportamentos que, na práctica —en determinadas ocasións—, permitiron suavizar os efectos da violencia persecutoria da retagarda. Aqueles que foron perseguidos por actividades masónicas en Galicia, foron obxecto de profundas investigacións, nas que destaca a actuación de González Vallés, ao mando do Goberno Civil e da Delegación de Orde Pública, durante o mes de agosto de 1936 e parte de 1937, na Coruña. A pesar de ordenar a coordinación de efectivos para a detención de varios masóns, cando foron localizados —en contra do parecer do xefe das Milicias, Benito de Haro—, apostou por evitar a imposición das penas máis duras. Ordenou a liberación de Manuel Campos Gómez alegando que «su detención no obedeció más que a sus ideas masónicas» e grazas a dita actuación, puido marchar para a Habana. Tamén optou, en ocasións, por un concepto de arresto domiciliario flexible, outorgando autorizacións de desprazamento por motivos de traballo, como nos casos de Juan Carregal e Arturo Taracido, que incluso lles permitiron «desaparecer» da esfera pública[1294].

A explicación deste tipo de comportamentos radica en cuestións relacionadas coa estratexia violenta. Nun primeiro momento, o foco estaba situado noutros grupos sociais, como aqueles que, supostamente, se implicaron de forma activa na accións de resistencia ao Golpe militar. Unicamente os masóns con este perfil foron os que sufriron as penas máis graves e os castigos máis duros. A pesar de que, a loita contra dito colectivo foi parte dunha tripla estratexia de propaganda para a construción do «Estado

[1292] AGGC, «Expediente personal de Florentino González Vallés», sin. 15.888-1945

[1293] AGGC, «Expediente personal de Florentino González Vallés», sin. 15.888-1945.

[1294] Pilar Mera Costas, «Perseguidos en el limbo. La primera represión de la masonería gallega (1936-1939», *Historia Actual Online*, nº 33 (inverno, 2014), 93-105. Ambos expediantados por cuestións relacionadas ca masonería segundo a busca en Pares-Portal de Archivos Españoles: CDMH, «Expediente personal de Juan Carregal Rey (1936-1949)», sin. MASONERÍA-B 763-7; «fichas de encausado de Juan Carregal Rey», sin. TERMC 70-2204715, 74-2403181 e 77-2705358.

Nacional», de definición dun inimigo interior e de substitución de elites, moitos membros do grupo de acusados por masonería lograron evitar este tipo de castigos. De feito, «una parte significativa de la masonería gallega pertenecía a sectores moderados políticamente, de posición socioeconómica acomodada y eran miembros o estaban muy próximos a las viejas élites del poder local»[1295]. Esta condición significa que non lle resultou difícil atopar avais favorables á súa conducta e que tivesen unha rede de apoio con ramificacións que puideron estenderse ata os novos poderes sublevados. O propio fillo de González Vallés, intercedeu a favor do concelleiro Germán Berguer[1296].

A súa actuación e implicación na estratexia violenta de 1936 é activa, clara e evidente. Pero debemos ter en conta que, segundo evolucionaron as necesidades que a loita pola consecución do poder demandou, optou por dar prioridade á persecución de certos perfís sociais. Deste xeito pode entenderse que na súa xestión do poder, a inicios do Golpe, as acusacións de masóns sen unha vinculación clara na implicación da resistencia ao Golpe non foron unha prioridade, á hora de poñer en marcha o peso da maquinaria violenta.

Florentino González Vallés pasou por varios destinos nun período curto de tempo pero no seu expediente non se concretan máis motivos que «por conveniencias del servicio». A pesar de cumprir sempre cos servizos encomendados en cada destino, el sempre buscou estar cerca da capital herculina, dende onde se consolidou como un personaxe de peso —Figura 41—. O último intento foi a mediados de 1938, pois solicita ao coronel superior que «se digne a concederle el destino a una de las Comandancias más próximas a la de la Coruña como gracia especial, con el fin de poder ejercer una acción más directa en su hogar y cualquier contingencia grave que pudiera sobrevenir», pois atopábase separado da súa familia e súa muller e un dos seus fillos tiñan problemas de saúde. Esta petición foille concedida, pero falece seis meses máis tarde, no fogar familiar na Coruña, estando de baixa por enfermidade. González Vallés foi despedido entre os círculos máis achegados aos sublevados como «un buen español, caballero intachable, con corazón de buen padre de familia, Guardia Civil, Militar consciente de los deberes que impone la disciplina y camarada de F.E.T. de las J.O.N.S.»[1297].

As funcións da Garda Civil nas retagardas van moito máis aló dunha función de apoio loxístico na xestión física da violencia, pois tamén cumpriron unha función principal nos xuízos militares. Os responsables dos postos foron unha das «figuras de orde» que as autoridades militares reclamaron —xunto coa Igrexa ou a cúpula do poder político local— para achegar informes de conduta sobre os acusados. Ademais, de forma puntual e acorde á propia evolución da causa e ao desenvolvemento das dilixencias, tamén foi frecuente que os membros do posto local, ou daqueles máis próximos ao concello, emitisen declaracións nos xuízos. En consecuencia, procederemos a realizar unha análise do comportamento e actitudes dos axentes da Benemérita, con respecto ao Golpe e á

[1295] Pilar Mera, «Perseguidos en el limbo», 103.
[1296] Carlos Fernández, *Alzamento e guerra civil en Galicia (1936-1939),* Tomo I , 100.
[1297] S/a, «Un hombre del nuevo Estado que desaparece. Florentino González Vallés: ¡Presente!», *revista ACG*, nº 102-103 (novembro-decembro, 1938), 1.

retagarda en relación, precisamente, á súa participación nas causas militares. A partir do seu testemuño, trataremos de buscar fíos de conexión coas demais funcións que cumpriron na xestión da violencia —na trama golpista, na execución do Golpe, na persecución e asasinatos, na xustiza militar, no terreo político-administrativo e na retagarda— que permitan explicar os seus mecanismos de funcionamento.

10.1. Bueu

No concello de Bueu, a única intervención nas causas militares foi a do sarxento da segunda compañía da Comandancia de Pontevedra, José Sanz de Lama. A principios de outubro de 1933, foi trasladado, en concepto de forzoso, dende a sede da Comandancia en Pontevedra, por exceder o persoal da cabeceira provincial e por ser necesaria a súa labor en Bueu debido a «hallarse en esta localidad la cuestión social un poco delicada por luchas entre patronos y obreros»[1298]. Ao cargo da comandancia bueuense durante a retagarda, a maioría das súas declaracións e informes son sobre individuos acusados de deserción. Nesta situación prevaleceron os 21 testemuños de carácter positivo, fronte os dous de sino negativo[1299]. Non obstante, nos xuízos por rebelión, a súa intervención foi clave, pero menos numerosa e cun predominio de declaracións neutras —un total de nove—, fronte tres intervencións negativas e catro positivas[1300]. En xeral, as súas declaracións positivas foron cara a tres diferentes perfís de persoas sinaladas pola xustiza militar: os gardas municipais que a inicios do Golpe participaron na requisa de armas, moitos dos veciños que foron acusados por deserción ao non presentarse ao chamamento a filas e, finalmente, de xeito puntual, para algúns individuos acusados de rebelión. No primeiro caso, sinala, a mediados de novembro de 1936, que os gardas municipai,s Manuel Palmeiro e Francisco Fernández:

> son de buena conducta y antecedentes en todos los órdenes, siendo adictos al Movimiento Nacional, los cuales continúan prestando sus servicios a satisfacción de las Autoridades, habiéndoles prestado el primero de ellos al principio del Movimiento a las órdenes del que suscribe, mientras lo consideró necesario, acatando y cumpliendo siempre con exactitud las órdenes que se le daban[1301].

No segundo o caso, ou ben, corrobora a versión do acusado sobre a emigración previa, que lle serve como coartada á acusación de deserción, ou ben, declara na liña do actuado cos seguintes bueuenses. No caso de Evencio Álvarez Riobó:

> No hay nada contrario a su buena conducta y antecedentes, carece de ideología y de antecedentes político-sociales, habiendo permanecido en actitud pasiva en cuanto al

USC UNIVERSIDADE DE SANTIAGO

[1298] AGGC, «Expediente personal de José Sanz de Lama», sin. 38.841-6.400.
[1299] ANFER, «Causa 328/37», folio 113; «Causa 345/37, folios 102 e 122; «Causa 387/37», folios 110 e 129; «Causa 388/37, folio 76; «Causa 387/37», folios 110 e 144. AIMNOR, «Causa 728/37», folio 18.
[1300] ANFER, «Causa 2103/38», folio 263; «Causa 2529/38», folio 85. AIMNOR, «Causa 1108/36», folios 5, 7 e 14; «Causa 1363/36», folios 46 e 47.
[1301] AIMNOR, «Causa 1363/36», folio 46.

> Movimiento Nacional, hasta marzo del años anterior (1937) que desapareció la embarcación en que trabajaba con la tripulación y actualmente es prisionero de guerra[1302].

No caso de Marcelino Loira Bernárdez, que «se ausentó para Pasajes a trabajar en las faenas de la pesca a últimos del año 1934, habiendo disfrutado hasta entonces de buena conducta en todos los órdenes, carecía de antecedentes y actividades político-sociales y se desconoce su actuación relacionada con el Glorioso Movimiento Nacional»[1303].

No que respecta ás declaracións positivas para individuos acusados de rebelión, todas se dan en causas incoadas baixo a xurisdición de Mariña que investigaron as actuacións ou desaparición de buques[1304]. Ademais, dentro do marco cronolóxico, as declaracións teñen lugar en datas moi próximas ao remate da contenda, entre novembro de 1938 e marzo de 1939. Neste contexto, o momento no que o ritmo de instrución de causas e a intensidade das diferentes estratexias violentas decaerán, de forma considerable, con respecto ás cifras do verán e outono de 1936. A modo de exemplo, informa sobre o acusado por deserción, Vicente Malvido Santos, como unha «persona de buena conducta pública y privada, de ideología de derechista, sin antecedentes ni actividades societarias y se le considera afecto al Glorioso Movimiento Nacional»[1305].

Pola contra, as súas declaracións negativas son menos numerosas que as anteriores e, aquelas que se efectuaron en xuízos por rebelión, tiveron lugar nun período cronolóxico máis próximo ao Golpe e aos picos de maior intensidade da violencia sublevada. A modo de exemplo, as súas declaracións e informes deste sino seguiron unha lóxica similar á manifestada contra Angélico Mauricio Martínez, a finais de setembro de 1936:

> Es individuo extremista de acción, y por tanto, peligroso, que pertenecía al Bloque que formaban las juventudes socialistas y comunista, habiendo sido uno de los que tomaron parte en frecuentes reuniones clandestinas y concurrido a Pontevedra el día veinte de Julio último, con motivo de los sucesos acaecidos en esta ciudad[1306].

Durante a contenda, José Sanz de Lama, foi ascendido por antigüidade ao grao de brigada e, posteriormente, foi mobilizado, dende o 31 de outubro de 1936, ata finais de xullo de 1937, pasando na fronte de Madrid por varios postos como o de Toledo, Valmojado ou Carabanchel Bajo. Dáse de baixa no corpo, na década dos cincuenta, e na evolución ascendente do seu expediente foi conceptuado polos seus superiores como un axente de «buena conducta», carácter ou compañeirismo e, ademais, durante o franquismo recibirá varias condecoracións polas súas actuacións, como a «Medalla de la Campaña en cinta de retaguardia» concedida polo director xeral de recrutamento e persoal ou a «Cruz de la real y militar orden de San Hermenegildo» concedida pola propia orde[1307].

USC UNIVERSIDADE DE SANTIAGO DE COMPOSTELA

[1302] ANFER, «Causa 328/37», folio 113r.
[1303] ANFER, «Causa 345/37», folio 122.
[1304] ANFER, «Causa 2103/38» e «Causa 2529/38».
[1305] ANFER, «Causa 2529/38, folio 85.
[1306] AIMNOR, «Causa 1108/36», folio 5.
[1307] AGGC, «Expediente personal de José Sanz de Lama», sin. 38841-6400.

10.2. Betanzos

Se nos detemos no sucedido en Betanzos, con respecto ás actitudes intermediarias dos membros da Benemérita nas causas xudiciais, podemos observar o importante papel que desempeñaron, máis aló das tarefas de persecución física. Anteriormente, vimos que non foi habitual que os efectivos do posto que guarnecía cada concello participaran como declarantes nos xuízos militares. De forma frecuente, esta tarefa resultou ser competencia das xerarquías da Garda Civil, é dicir, dos xefes do posto ou da Comandancia á que estaba a cargo. Esta dinámica é precisamente contraria ao que sucede neste concello, pois un total de 18 efectivos da Garda Civil participan nos xuízos. Todos eles manifestan un total de 58 declaracións e, a gran maioría —un total de 47—, fano en sentido negativo. Isto significa que máis dun terzo das declaracións negativas totais proveñen deste grupo, factor que introduce importantes matices na interpretación da participación social nos xuízos, e de forma concreta, sobre as intervencións de sino negativo.

Un feito peculiar é que a gran maioría dos efectivos da Benemérita —un total de 11— fano na causa instruída contra o exalcalde brigantino, Tomás López da Torre. Neste contexto, as declaracións funcionaron como un soporte da xustiza militar para asentar as acusacións da Fiscalía cando a participación social non funcionou, segundo o esperado polas autoridades castrenses. Deste xeito, observamos a importancia do papel das actitudes intermediarias dos membros do corpo, en función das necesidades da estratexia violenta[1308]. A continuación, centrarémonos naqueles perfís da Benemérita que declararon de forma específica no marco deste xuízo.

O 28 de xullo de 1936, dá comezo o expediente para «depurar la responsabilidad que pudiera tener en la preparación y desarrollo del movimiento subversivo el exalcalde Tomás López de la Torre», por iniciativa do comandante militar e tenente da Garda Civil da Comandancia da Coruña, José González Rodríguez. O acusado, a pesar de estar detido, dende o 22 de xullo, non se lle toma declaración ata seis días despois, momento a partir do cal, se suceden diferentes declaracións de veciños e diversas autoridades, entre as que destaca o comandante do posto de Betanzos, Dimas Llamas Centeno. A súa declaración, con respecto a «la actuación que haya podido tener durante este movimiento revolucionario el exalcalde de esta ciudad» responde, con certa ambigüidade e benevolencia, que:

> se notó en el referido exalcalde haber tenido interés en evitar desmanes y tengo referencias fidedignas de que todo momento hizo cuanto pudo para disuadir a los revolucionarios que de Viveiro había venido con dinamita de que fueses al cuartel que manda el declarante aconsejándoles se marchasen fuera del pueblo. Creo que como militante socialista debe ser castigado por su actuación política destacada en esta localidad, pero apreciando el atenuante de que evitó desmanes, agresiones y asaltos a las gentes de orden[1309].

[1308] AIMNOR, «Causa 177/36».
[1309] AIMNOR, «Causa 177/36», folio 5.

A tónica xeral das declaracións que se suceden, por parte de diferentes persoas de relevancia pública na comunidade —membros dos sectores relixiosos e organizacións como Acción Católica, o xefe da Garda Municipal, profesionais da medicina e membros do exército—, seguen un mesmo patrón[1310]. O 27 de agosto de 1936, o xuíz de instrución —vendo o desenvolvemento que levaban as actuacións—, ordenou ao comandante militar e tenente da Garda Civil da liña de Betanzos, José González Rodríguez, ampliar as dilixencias para depurar a actuación do exalcalde[1311]. Poucos días despois, de forma moi rápida e efectiva, o xuíz recibe os resultados das novas investigacións capitaneadas polo delegado militar e xefe da Benemérita. Entre os veciños que participan, aparecen as primeiras declaracións negativas contra o alcalde, pero aínda así, persistían os testemuños de carácter positivo, como o do veciño, Manuel Fernández, ou o do xefe de telégrafos, Augusto Bonilla[1312].

Poucos días despois, o 12 de setembro, o xuíz instrutor solicita ao comandante da Garda Civil a remisión de todos os compoñentes do posto de Betanzos, no que figuraban un total de 18 efectivos, 14 en situación permanente e catro en condición de agregados provisionais. A partir de entón, a práctica totalidade das forzas da Benemérita desfilaron diante do xuíz para prestar declaración sobre as actuacións do exalcalde. Aqueles que formaban parte do posto brigantino foron un total de 11, e coincidiu que todos eles tiñan unha situación fixa, o único nesta condición que non prestou declaración foi Julio Rodríguez Ruíz, trompeta da Garda Civil. Esta desconfianza inicial cara a dito axente, quizais, tivo que ver cos seus antecedentes anteriores, pois «en todas sus partes estaba identificado con la ideología y actos de los socialistas y constantemente se relacionaba y conferenciaba con los dirigentes locales marxistas»[1313]. Non obstante, no seu comportamento posterior ao 18 de xullo de 1936, fixo gala da súa aproximación aos poderes insurrectos e desempeñou importantes tarefas relacionadas coa violencia de retagarda, como a persecución dos «fuxidos» e a organización das coñecidas batidas. Posteriormente, sufrirá importantes trastornos dixestivos que o conducirán a ser declarado mutilado útil «por heridas de guerra» e, en 1943, será condecorado coa Medalla de «sufrimientos por la Patria» e recompensado cunha pensión vitalicia. A súa conduta pública e privada foi considerada «buena» por parte dos seus superiores, ao igual que consideraron a súa actitude «antes del Movimiento, al iniciarse éste y después: buena», sendo un axente con moita lealdade ao «Movimiento» e ao mando[1314].

Os poderes militares viron que na primeira ronda de declaracións, o acusado saía favorecido e, incluso, inocente, con respecto ás actuacións que permitiron incoar sumario. Ademais, esta tendencia mantíñase, a pesar de ordenar ampliar as dilixencias e investigacións. Nun último intento de reconducir o discurso que pretendían conformar sobre as actuacións do alcalde, quixeron asegurar que a participación dos axentes da Garda Civil como testemuños fose afín.

USC UNIVERSIDADE DE SANTIAGO DE COMPOSTELA

[1310] AIMNOR, «Causa 177/36», folios 5r, 7, 9 e 9r.
[1311] AIMNOR, «Causa 177/36», folio 22.
[1312] AIMNOR, «Causa 177/36», folios 24 e 24r.
[1313] AGGC, «Expediente personal de Julio Rodríguez Ruíz», sin. 12137-1450.
[1314] AGGC, «Expediente personal de Julio Rodríguez Ruíz», sin. 12137-1450.

Neste sentido, debemos considerar que, de forma frecuente os postos locais da Benemérita estaban compostos por efectivos humanos alleos á comunidade, polo que, de forma recorrente, eran vistos como axentes foráneos con dificultade de integración[1315]. Non adoitaban ser naturais de onde desempeñaban as súas funcións como axentes do Corpo e tampouco foi habitual que se quedaran un longo período de tempo nun mesmo lugar. A todo isto, debemos sumar que a tónica xeral na época foi que todos os membros do posto convivisen, na casa-cuartel ou noutras instalacións cedidas para tal fin. Dende o Decreto fundacional da Benemérita recollíase a necesidade de establecer un cuartel onde aloxar aos gardas civís coas súas respectivas familias. Ata a chegada da ditadura, a dispoñibilidade e creación de ditos espazos foi moi limitada, sendo frecuentes os problemas de habitabilidade e as disputas entre os concellos e a Dirección General da Garda Civil pola asunción dos gastos económicos e o mantemento dos locais[1316]. Pero, a partir da década dos corenta, deu comezo un proceso de implantación dunha rede de acuartelamentos a nivel estatal. Esta política favoreceu a convivencia grupal e reforzou o illamento coa comunidade local. As novas construcións empregaron un estilo arquitectónico, de estética defensiva, que buscou transmitir á sociedade a idea de seguridade pública das políticas franquistas[1317].

Ditas circunstancias amosan que non foron un grupo totalmente integrado nas comunidades locais, nin desenvolveron relacións sociais moi íntimas cos veciños do posto, salvo excepcións. Os anteriores condicionantes, xunto co feito de que os efectivos de cada posto formaban parte dun corpo piramidal —que funcionaba en base a lóxicas de orde e mando similar ao mundo castrense—, axudan a entender a intervención puntual e o maior peso das declaracións negativas, no cómputo xeral da súa participación dos xuízos contra os veciños do lugar.

As únicas declaracións con connotacións neutras no xuízo contra o exalcalde, aínda que dentro dunha tónica negativa, foron as dos gardas, Sebastián de Pedro e Serafín García. O primeiro deles sinalou que levaba pouco en Betanzos e que apenas tivera oportunidade de tratar co acusado, pero «que lo de público se rumorea en Betanzos este señor es de extrema izquierda, así como hombre falso en su actividad política (…) Que ignora la actuación del Sr. López Datorre en los días del movimiento militar»[1318]. No caso de Serafín, debido tamén ao seu pouco tempo no posto brigantino, dá referencias baseadas noutras voces, en especial no referido ás súas actuacións en 1934. No que respecta ao Golpe, introduce matices de carácter positivo sobre a actuación do acusado, pois sobre «el incidente ocurrido el día diecinueve de Julio pasado (1936) con dos sacerdotes a quienes las turbas querían asesinar, la actuación de dicho exalcalde fue de colaboración con la fuerza para evitar dicho desmán». En relación á actuación durante o

[1315] Gerald Jr. Blaney, «The Civil Guard and the Spanish Second Republic, 1931-1936» (Thesis submitted for the Degree od Doctor of Philosophy in History in the University os London, 2007), 44-45.
[1316] AGGC, «Cuarteles. Betanzos. La Coruña», sin. 2352.
[1317] Daniel Pinzón Ayala, «Las casas-cuartel de la guardia Civil durante la II República y el Franquismo: la desconocida labor de un grupo de arquitectos», *Boletín Académico*, nº 4 (2014), 71-82 (75).
[1318] AIMNOR, «Causa 177/36», folio 41.

golpe de Estado en Betanzos, sinala «que lo único que sabe cómo sabe todo el mundo es que el Señor López Datorre es un dirigente Socialista». O garda estivo acuartelado os días de autos , polo que afirma que «cree que el Sr. López Datorre igual que el Sr. Beade hayan actuado como dirigentes aunque no los vio»[1319].

Tanto Sebastián, como Serafín, foron concentrados, posteriormente, para diferentes frontes de guerra fóra de Galicia, Talavera de la Reina e Asturias. Este feito podería ser interpretado como un castigo por declarar dun xeito pouco contundente sobre o comportamento «rebelde« do acusado. Pero o certo, é que foi frecuente esta combinación de tarefas e a colaboración entre o Exército e a Benemérita foi continua, sendo institucións —nese momento— cun alto grao de simbiose e entendemento. Mesmo, no expediente persoal de Sebastián de Pedro Carrascal, recóllese un bo concepto acerca do seu comportamento asinado, a comezos de maio de 1937, polos seus superiores:

> Antes del Movimiento: cumplió con los deberes de su profesión en defensa del orden, relacionándose solamente con personas honradas amantes de la justicia y de carácter apolítico. Al iniciarse este: sin titubear, obedeciendo la orden de su comandante del puesto, con energía y espíritu militar salió a la calle y defendió el Movimiento Nacional. Después del Movimiento: Ha continuado con el mismo espíritu y energía, defendiendo la Causa Nacional. Se le cree absolutamente leal al Movimiento. *Idem* al Mando[1320].

Nos dez expedientes persoais dos gardas civís que desempeñaron as súas funcións no posto de Betanzos durante o golpe de Estado —independentemente da súa participación nos xuízos militares—, atopáronse referencias á concentración a filas nalgún momento da retagarda. Con todo, a maioría das actitudes intermediarias dos gardas no xuízo contra o exalcalde, tiveron que ver con declaracións de carácter negativo explícito. En todos os casos, as traxectorias dos gardas civís mencionados seguen evolucións posteriores similares. Foron frecuentes os traslados e os cambios de destinos, poucos gardas permaneceron durante un tempo prolongado nun mesmo lugar, a maioría retiráronse na década dos anos corenta e foron premiados con diferentes medallas e condecoracións, como a Cruz de San Hermenegildo.

Un dos casos analizados que rompe esta lóxica foi o do garda civil, Juan Guisado Garrido, natural de Badajoz. Ingresa no Corpo como garda segundo, a mediados de 1931, procedente do servizo de aviación. En agosto de 1934, foi trasladado á Comandancia da Coruña e, un mes despois, é enviado ao posto de Betanzos. A comezos de setembro de 1935, foi procesado polo delito de insulto a un superior e estivo encarcerado uns días, pero finalmente saíu absolto[1321]. O 11 de setembro de 1936, foi chamado a declarar na causa contra o exalcalde, Tomás López da Torre, e no seu testemuño divide a actuación do acusado en dous tempos:

> Anterior al veinte de julio puede decir lo siguiente: que como alcalde socialista y hombre de gran ascendiente sobre los elementos extremistas ofrecía poca confianza a la Fuerza del Puesto, por lo que procuraba limitar las relaciones con el a las puramente oficiales,

[1319] AIMNOR, «Causa 177/36», folio 48.
[1320] AGGC, «Expediente personal de Sebastián de Pedro Carrascal», sin. 48217-8019.
[1321] AGGC, «Expediente personal de Juan Guisado Garrido», sin. 48219-8020.

> que las gentes de orden del pueblo veían mal a dicho señor porque solo atendía a los extremistas (…) decían que los desmanes que se cometían eran instigación suya o por lo menos con su consentimiento (…). Con respecto a su actuación a partir del veinte de julio, manifiesta: que el día veinte de julio y aún después de saberse que el ejército en la Coruña había dominado a los revolucionarios, y estaba preso el Gobernador, el Sr. López Datorre continuaba alentando a los revoltosos haciéndoles creer que las noticias que se recibían de La Coruña eran mentira (…)[1322].

Pasados dez días, preséntase diante da autoridade militar, esta vez por iniciativa propia, pois «desearía ampliar su anterior declaración por haber recogido informes que cree ser de utilidad para la tramitación de este procedimiento»[1323]. A información que achega é relativa á participación do acusado nos sucesos de 1934, ao procedemento militar que se lle instruíu daquela e á celebración do 1º de maio de 1936; ademais, insiste en que nas manifestacións recollidas «aparece su pensamiento no ya distinto sino opuesto al Glorioso Movimiento militar de salvación de la Patria»[1324]. Apenas unha semana máis tarde das súas declaracións, sae concentrado para a fronte de Asturias, onde permanece arredor de cinco meses. Tras volver a Betanzos, pasa cerca dun ano prestando servizos na retagarda ata que, a mediados de 1938, marcha, de novo, á fronte de Zaragoza como parte dunha columna de operacións. Pasa por diferentes zonas de confrontación armada ata que, a finais de novembro de 1938, foi desconcentrado e reincorporado no posto de Betanzos[1325]. Ata este punto, a súa traxectoria e participación nas dinámicas da violencia de retagarda e da guerra civil seguen unha evolución similar á doutros axentes da Garda Civil.

O 9 de marzo de 1939, con motivo de dar cumprimento á orde do comandante do posto de Betanzos —que dimanaba, en última instancia, da Autoridade Militar da VIII Rexión—, dispúxose a requisarlle unha máquina de escribir, destinada para o campo de concentración de Betanzos, ao veciño, Francisco Cortiñas Díaz. Dito betanceiro formaba parte dunha gran familia moi coñecida na localidade e intimamente ligada á migración. O seu pai, Ramón Cortiñas, fora un recoñecido boticario natural de Monforte que se afincou en Betanzos por motivos laborais, cara a finais do século XIX, tras pasar un tempo emigrado en Arxentina. Foi membro da terceira orde franciscana e, xunto coa súa muller, Juana Díaz —filla dun comerciante brigantino—, tiveron unha extensa descendencia que educaron dentro dun ambiente católico e galeguista. Francisco era dos poucos irmáns que non emigrara durante a II República e estaba en Betanzos cando sucedeu o Golpe. Era coñecido por ser «un home de dereitas, de misa diaria», non estaba directamente implicado en actividades e sociedades de carácter político pero si seu irmán, Luis, propietario da máquina de escribir que lle intentaron requisar as forzas da Garda Civil. Durante o primeiro terzo do século XX, participara na creación da Irmandade da Fala de Betanzos e, posteriormente, formou parte da ORGA e Izquierda Republicana. O sucedido en xullo de 1936 cólleo en Carballo e, catro meses despois, será

USC UNIVERSIDADE DE COMPOSTELA

[1322] AIMNOR, «Causa 177/36», folio 37.
[1323] AIMNOR, «Causa 177/36», folio 68.
[1324] AIMNOR, «Causa 177/36», folio 69.
[1325] AGGC, «Expediente personal de Juan Guisado Garrido», sin. 48219-8020.

detido e, posteriormente, xulgado por auxilio á rebelión e condenado a cadea perpetua[1326]. Sobre o sucedido coa máquina de escribir, Francisco

> se negara a ello repetidas veces, este guardia le indicó le acompañara para ser ingresado en el depósito municipal, mientras tanto daba conocimiento a la citada autoridad, a lo que se negó el citado Cortiñas, diciéndole a hacerlo momentáneamente, y al llegar (…) entró en un establecimiento de ultramarinos, resistiéndose a seguir y como el referido guardia lo tenía sujeto de la mano, el Cortiñas haciendo alarde de su fuerza se abalanzó sobre el guardia, con el pretexto de desarmarle, durando esto unos momentos y al cabo de ello el guardia pudo deshacerse de el haciendo uso de las armas cayendo el Cortiñas al suelo, herido de tres disparos que le alcanzaron falleciendo a los pocos momentos[1327].

En consecuencia, o xefe de liña deu inicio ás dilixencias oportunas e presentounas ante o xuíz militar permanente da praza da Coruña. Cinco días despois, Juan Guisado, por orde do inspector xeral e xefe da VIII Rexión Militar, foi detido e ingresou no castelo de San Antón. Foi procesado e condenado á pena de trinta anos de prisión maior e á indemnización de quince mil pesetas, causando baixa definitiva no corpo da Garda Civil[1328]. Este feito ilustra o peso da estrutura de mando e a capitalidade do poder militar, que se mantén sen apenas fisuras durante a guerra civil. A pesar dunha conduta previa «intachable», o garda foi máis alá da orde impartida —que non era a do asasinato, senón a da requisa—, e, por tanto, recibiu un castigo por traspasar os límites establecidos pola máxima autoridade. Non axudou que dito suceso ocorrera, precisamente, cun membro dunha importante e coñecida familia de Betanzos, sen antecedentes sociopolíticos facilmente encaixables no perfil do «inimigo da Causa Nacional» e nun lugar público e concorrido, a pesar de que na acta de defunción conste que a morte se produciu no domicilio particular, a causa de «hemorragia interna en la cavidad abdominal»[1329]. A Benemérita, como parte esencial das políticas de orde das novas autoridades golpistas, debía ser o brazo executor da orde militar e, por tanto, non había lugar a marxes de erro nin a actuacións por conta propia disidentes.

Dentro do conxunto das declaracións negativas manifestadas polos integrantes da Benemérita no consello de guerra contra Tomás López da Torre, é oportuno mencionar o cambio de actitude que se dá no comandante do posto, Dimas Llamas Centeno. Antes de que as autoridades militares ordenaran ampliar as dilixencias, tal e como vimos, declarou de forma positiva sobre a actuación do alcalde. Non obstante, apenas un mes despois, ofrecerá un discurso radicalmente diferente. Debemos ter en conta que, nos primeiros meses do Golpe cada día era clave, a finais de xullo, a maquinaria da violencia golpista iniciaba o seu percorrido e, ás veces, foi necesario certo marxe de tempo para

[1326] Base de datos «Nomes e Voces», http://www.nomesevoces.net/ [13-11-2020]. Terra e Memoria, fondo Nomes e Voces, entrevista a Tomás López Loureda, realizada por Mónica Baleirón e Antonio Míguez, nº 2094 (Betanzos: 11-8-2006). *El Eco Franciscano*, 1-6-1915, 28. Luis A. Cortiñas, *Traizón consagrada. A gran derrota do pobo hispano* (Betanzos: A.C. Eira Vella-Lugami, 2011), 7-14.

[1327] AGGC, «Expediente personal de Juan Guisado Garrido», sin. 48219-8020.

[1328] AIMNOR, «Causa 193/39». AGGC, «Expediente personal de Juan Guisado Garrido», sin. 48219-8020.

[1329] Luis A. Cortiñas, *Traizón consagrada,* 19.

aclimatarse ás estratexias e pautas de actuación impostas pola verticalidade do poder militar sublevado. A primeira declaración do comandante sitúase nunha dinámica pregolpe que aínda non está inserida nas pautas da *inventio*. A cúpula militar era consciente deste período de tránsito, permitindo que se corrixise, sempre que fose de forma rápida e efectiva. Por tanto, días despois, sobre a súa declaración anterior, aínda que se ratifica no seu testemuño, matiza que a protección ofrecida aos sacerdotes:

> fue prestada por el declarante pistola en mano y llevándose por delante al Sr. López Datorre (…) que ante la conciencia del declarante la actitud del Señor López Datorre fue hipócrita, con dos caras como suele decirse, pues mientras en determinados momentos parecía como deseoso de evitar desmanes, no empleaba los medios para ello y luego a espaldas con todas las reservas inculcaba lo contrario a los hombres de su confianza (…) sujetos peligrosísimos y fugados en la actualidad[1330].

Ademais, sobre o comportamento da autoridade municipal nos días do Golpe, engade que:

> Permitió el armamento de las turbas que vio (como) lentamente le cogieron a los vecinos a ciencia y paciencia de dicho señor, sin dar a la Fuerza orden alguna para impedirlo (…) que este movimiento de rebeldía (sic) crecía en los días veinte y veintiuno por la afluencia de elementos revolucionarios armados venidos de las aldeas más próximas a Betanzos, continuando en idéntica actitud el Señor López Datorre (…)[1331].

A súa participación nos xuízos foi máis alá da causa contra o exalcalde, pois como máxima autoridade local da Benemérita, os seus informes sobre os encartados foron solicitados, de forma recorrente, por parte das autoridades militares. Observáronse un total de 17 testemuños de carácter negativo, fronte a catro de sino positivo. Algúns exemplos, que dan conta deste tipo de actitudes intermediarias, son as manifestadas contra os acusados, Luis Naveira Carballo ou Luis Alguero Caamaño. En relación ao primeiro, é persoa «de malos antecedentes y extremista, perteneciendo al llamado Frente Popular, habiendo cooperado en unión a los demás comunistas en contra del Glorioso Movimiento Nacional, desde cuya fecha no ha sido habido por haber desaparecido»[1332]. No que respecta ao segundo encartado, «ha observado buena conducta moral y apolítico, no se tiene noticia que haya tomado parte alguna en contra del Movimiento Nacional»[1333].

Dimas Llamas fixérase cargo da liña de Betanzos, no mes de agosto de 1935, e, a mediados do mes de maio, foi promovido a alférez «en propuesta extraordinaria de ascensos». Seis meses despoi,s marcha facerse cargo doutras liñas e Comandancias fóra de Galicia —como as de Bilbao, Durango, Basauri ou Santander—. En 1939, dan comezo as xestións para a concesión do retiro, por cumprir a idade regulamentaria, e fixa a súa residencia en Betanzos[1334].

USC UNIVERSIDADE DE SANTIAGO DE COMPOSTELA

[1330] AIMNOR, «Causa 177/36», folio 38r.
[1331] AIMNOR, «Causa 177/36», folio 38.
[1332] AIMNOR, «Causa 78/37», folio 56.
[1333] AIMNOR, «Causa 78/37», folio 22.
[1334] AGGC, «Expediente personal de Dimas Llamas Centeno», sin. 48208-8019.

O resto de efectivos da Garda Civil declararon de forma puntual e sempre de xeito negativo, cara aos acusados noutras causas militares. No xuízo instruído contra o brigantino, José Maseda Baamonde, participaron os gardas, Serafín García, Manuel Vila, Juan Guisado e Evaristo Pardo[1335]. Todas as declaracións seguen o patrón do sinalado por Serafín, por ser el quen dirixía aos efectivos:

> que detuvieron al Maseda en una cuadra, al que encontraron muy pálido, demostrando esa palidez que llevaba mucho tiempo sin salir a la calle. Que el Uzal (…) estuvo en la cárcel con el Maseda y de esto provino la amistad entre Lucas Uzal y el Maseda y el haberlo escondido. (…) sabe que es uno de los más destacados dirigentes comunistas y que ha tomado parte en todas las revueltas que hubo en esta plaza[1336].

Outras veces, a consecuencia das ordes impartidas pola Comandancia do posto, os gardas foron os que levaron a cabo dilixencias de interrogatorios ou busca de testemuños que desembocaron en atestados de instrución de xuízos. A modo de exemplo, a investigación practicada por Serafín García na causa contra o soldado do batallón de cazadores nº7 de Ceuta acusado de rebelión, Francisco Pena Fernández ou o atestado de depuración dos feitos que constan na denuncia de Juan Lestón —contra varios veciños que formaban parte da corporación municipal ou das cabeceiras dos sindicatos— por parte dos gardas, Sebastián de Pedro Carrascal ou Juan Guisado[1337].

A última figura relevante da Benemérita en Betanzos, á que faremos mención, será Manuel Cebral Caamaño. Tras volver dos seus servizos como garda colonial do Golfo de Guinea, incorpórase, no mes de maio de 1932, ao posto de Betanzos. Os dous anos seguintes, pasounos a cargo do posto de Ferrol e alí recibiu a «Cruz de Plata al mérito naval, por haberse distinguido en los numerosos e importantes servicios prestados a la Marina, con motivo de los sucesos anarcosindicalistas ocurridos en el año anterior (1934)». O golpe de Estado discorre estando, dito garda, prestando servizo en Ferrol, onde sufriu «una herida en la cara interna del tercio superior del muslo izquierdo, otra en el pie derecho y muslo del mismo lado, ocasionadas ambas por un casco de bomba, lanzada por un avión enemigo en ocasión de hallarse de servicio de vigilancia». Debido ao anterior accidente, suplica, posteriormente, o uso do distintivo de «herido de campaña» e foille concedido. Cando se reincorporou, estivo baixo ás ordes do delegado de Orde Pública ata que saíu concentrado para a fronte de Madrid, a finais de outubro de 1936. Con respecto ao desempeño do cargo durante esta época, os seus superiores sinalan que «demostró gran entusiasmo por el mismo, procediendo con gran energía en cuanto servicios tomó parte. Después del movimiento: continuó laborando con entusiasmo con la causa nacional»[1338].

Unha vez desconcentrado, fíxose cargo do posto de Xubia e foi promovido ao emprego de brigada ata que, a finais de xullo de 1937, se pon ao mando do posto de Betanzos. A inicios do mes de maio de 1938, saíu para Zaragoza baixo o mando dunha compañía

[1335] AIMNOR, «Causa 1321/37», folios 7-10.
[1336] AIMNOR, «Causa 1321/37», folios 8 e 9.
[1337] AIMNOR, «Causa 1581/37», folio 25; «Causa 1333/37», folio 6.
[1338] AGGC, «Expediente personal de Manuel Cebral Caamaño», sin. 19140-2468.

expedicionaria hasta final de ano, que volveu desconcentrado para Betanzos. O ano que finaliza a contenda, pasou por varios problemas médicos que provocaron que, de xeito intermitente, abandonase, temporalmente, as súas obrigas dentro do Corpo. Tras a guerra civil, recibe varias condecoracións, como a «Medalla de Campaña» ou a «Cruz Roja» e foi ascendido ao grao de alférez. Incluso, foi considerado polos seus superiores como «un buen compañero, así oficial como particularmente que cumplía estrictamente con su deber».

En 1941, trasladouse, de forma constante, por diferentes postos e comandancias, rematando, o ano seguinte, como xefe dos destacamentos da forza do Corpo establecidos na zona de Pontedeume «dedicados al servicio de persecución de huidos». Na década dos anos cincuenta, instruíuselle, en Córdoba, un xuízo militar por «tenencia y depósito de armas y municiones» e habilitóuselle unha habitación no Alcázar para pasar a prisión preventiva como procesado e a posterior condena dun ano de prisión. Pouco despois, en 1957, é proposto para ser retirado por idade pero, o feito de pasar por un procedemento militar, supuxo certas consecuencias no seu expediente, como ser dado de baixa da orde de San Hermenegildo[1339].

De forma paralela ás actuacións anteriores, desenvolveu unha intensa labor declaratoria nos xuízos militares instruídos a brigantinos entre 1936 e 1939, especialmente se temos en conta que pasou máis tempo prestando servizos na vangarda que na retagarda. As dúas únicas declaracións nun sentido positivo foron en 1940, unha delas en favor da concesión do indulto para a vítima acusada de rebelión, en 1937[1340]; a outra, a favor dun encausado por delito de rebelión, en 1938, para o cal sinala que «ha observado buena conducta, pública, moral y privada, no se sabe haya tomado parte en contra de la Causa Nacional, es apolítico y se considera de orden y afecto al Glorioso Movimiento»[1341]. A tónica xeral das súas actitudes intermediarias, nos xuízos, foi a manifestación de declaracións e informes negativos cara aos encartados. Neles facía referencia, non só as actuacións durante o golpe de Estado, senón que —igual que foi habitual no desenvolvementos doutros xuízos militares durante a retagarda—, involucraba aos acusados en «desordes» anteriores, como os sucesos de 1934:

> Que sabe que el José Maseda es sujeto peligroso, habiendo sido licenciado de presidio por haber puesto petardos en Sada en el año treinta y cuatro. Que al ser amnistiado lo recibieron triunfalmente en Betanzos y lo nombraron presidente de la CNT, que tiene conocimiento de que lo han visto con latas de gasolina para quemar el convento de los P.P. Franciscanos y que tuvo que tomar parte en todas las revueltas que en esta plaza se desarrollaron en los primeros días del Glorioso Movimiento Nacional, dada la ideología y antecedentes y por ser hombre de acción (…)[1342].

USC UNIVERSIDADE DE SANTIAGO DE COMPOSTELA

[1339] AGGC, «Expediente personal de Manuel Cebral Caamaño», sin. 19140-2468.
[1340] ANFER, «Causa 50/37», folio 942.
[1341] AIMNOR, «Causa 2725/38», folio 28.
[1342] AIMNOR, «Causa 1321/37», folio 7.

10.3. Monforte de Lemos

No que respecta a actuación dos membros da Benemérita nas causas instruídas contra os veciños de Monforte de Lemos durante a guerra civil, en liñas xerais, 13 gardas civís efectuaron declaracións sobre as actuacións e os antecedentes dos acusados. O conxunto das declaracións efectuadas por membros da Garda Civil en Monforte está formado por 69 testemuños, un 2,90% de carácter positivo —2—, un 8,70% de carácter neutro —6— e un 88,40% de carácter negativo —61—. Por tanto, o conxunto de actitudes intermediarias manifestadas por este sector foi fundamental á hora de construír acusacións, achegar argumentos á Fiscalía e asentar as condenas no ditaminado polos bandos de guerra. Máis dun cuarto das declaracións negativas totais foron manifestadas pola Garda Civil e todos os suxeitos, salvo un, formaban parte da cúspide da Benemérita local, desempeñando a función de xefe do posto de liña ou da Comandancia, frecuentemente co rango de capitán ou tenente.

Figura 42. Esquela de Manuel Castro Lebón e outros membros da Garda Civil mortos «en actos de servizo».

†

ROGAD A DIOS EN CARIDAD

POR EL ALMA DE

D. JOSE RAÑAL LORENZO

CAPITAN

D. JUAN ARANGUREN PONTE

D. MANUEL CASTRO LEBON

TENIENTES

D. GUILLERMO GONZALEZ SANCHEZ

D. MANUEL RODRIGUEZ DE LA IGLESIA

ALFERECES PROVISIONALES Y GUARDIAS 2.°

D. FLORENTINO MARTIN MORENO

D. FLORENTINO GONZALEZ RUANO

BRIGADAS

Guardia 1.°	Ramiro González Rodríguez
"	José Molina González
Corneta	Manuel Rodríguez Fernández
"	Manuel Alcántara Borges
"	Luis Jiménez García
Guardia 2.°	José Rojo Jiménez
"	Enrique Rodríguez Pérez
"	Antonio Alvarez Costa
"	Manuel Coronas Mayordomo
"	José Hermida Novoa
"	Felisindo Ameijeiras Pérez
"	Belarmino León Fernández
"	Manuel del Pozo Romero
"	David Fernández Rodríguez
"	Joaquín Seoane Rodríguez
"	Antonio Pinto de la Vega
"	Jesús González Pérez
"	Francisco González Cuntiñas
"	Alejandro Reyes García
"	Rafael Castelló Vicedo
"	Juan Fullana Estrach
"	Cesáreo Ramos Campos
"	Enrique Díaz Cortes
"	Manuel García Expósito
"	Angel Sánchez Varela
"	Nicanor Arias Tato
"	Manuel Gardón Gómez
"	Luis Pérez Arias
"	Jesús Nogeira Siso
"	Benito Martínez Santos
"	Julio Manso Rodríguez
"	Waldino Diéguez Guerra

Pertenecientes al 6.° Tercio de la Guardia Civil y que cumplieron el acto de servicio de ofrendar sus vidas por Dios y por España en el Glorioso Movimiento Nacional.

R. I. P.

Los Excelentísimos Señores General Jefe de la 8.ª Región Militar, Gobernadores Militares y Civil, los Jefes y Oficiales, Suboficiales y Tropa del citado Tercio, al invitar a la misa de requiém, que tendrá lugar en la Iglesia Conventual de San Francisco de Pontevedra, a las 12 horas del día 13 de Octubre de 1939, y en los otros pueblos donde exista fuerza del Cuerpo a la hora que en los mismos se designe, por el eterno descanso de los relacionados y de quienes, por igual y glorioso motivo, pertenecientes a otros Tercios de la Guardia Civil, hicieron la misma ofrenda, cumplen con el deber de gratitud para con los suyos y agra[decimientos] que nos otorgan a los que por ellos eleven una oración.

Fonte: *El Pueblo Gallego*, 12-10-1939, 3.

Posteriormente, deterémonos nas traxectorias dalgúns destes individuos, non obstante, convén reflexionar sobre a especial implicación deste garda, José Rodríguez Pérez. Declara, de forma reiterada, dende finais de outubro de 1936 ata mediados de marzo de 1937 —cun total de máis de media ducia de declaracións— e, tamén aparece, de forma recorrente, como membro do grupo de forzas de orde que inician os atestados de instrución xudicial e efectúan as detencións dos acusados[1343]. Esta participación só alcanzou tal intensidade no caso dalgúns superiores da Garda Civil que estiveron ao mando da comandancia, ou do posto local, durante o marco temporal no que se deron os máis elevados picos de instrución de causas, como Manuel Castro Lebón, Serafín Florez Meilán ou David Méndez Fernández. A práctica maioría, tivo un carácter marcadamente negativo e acusatorio, como o sinalado sobre o encartado, Fermín López Somoza. Na súa declaración afirma que, tras a colocación do bando declaratorio do estado de guerra en Monforte no barrio da Estación, o acusado achegouse e lelo e, posteriormente, sinalou

[1343] AIMNOR, «Causa 371/39», folio 62; «Causa 510/37», folio 5; «Causa 549/37», folios 51 e 52; «Causa 1045/36», folios 3 e 9r; «Causa 1122/36», folios 2 e 14; «Causa 1246/36», folio 12; «Causa 1249/36», folio 18 e «Causa 1268/36, folio 19r.

que «"no pienso obedecerlo en ninguna de sus partes, por cuanto no viene firmado por una autoridad legítima, pues yo sólo acato órdenes del Gobierno de Madrid", momento en que dio un viva al comunismo y se retiró»[1344]. Descoñecemos a evolución da súa traxectoria persoal e profesional, pero é importante poñer de manifesto o seu comportamento. Non foi símbolo dunha tónica dominante, pero sí axuda a entender como, de forma puntual, os procedementos xurídicos deron cabida a participacións voluntarias explicitamente negativas das forzas de orde que lles axudaron na constitución da *inventio*.

De forma concreta, interésanos deternos nalgunhas persoas que presentan unhas interesantes traxectorias dentro do corpo, en relación coa execución da violencia sublevada e o desenvolvemento da xustiza militar. O membro da Benemérita que, de xeito más constante e numeroso declarou, e informou sobre os comportamentos e actitudes dos monfortinos nas causas militares, foi Manuel Castro Lebón. Ademais, todas as súas intervencións tiveron un carácter marcadamente negativo e, a gran maioría, concéntranse nun período moi concreto, entre os meses de setembro e decembro de 1936. Algúns exemplos do tipo de discurso exacerbado contra o carácter, o comportamento e a personalidade dos acusados —algúns, incluso con valoracións morais— son o informe emitido contra Víctor Martínez ou Agustín Guitián, no que sinalaba que:

> Han intervenido directamente en la recluta de hombres para la formación de la partida armada que fue a Lugo el día 20 de julio último a combatir contra las tropas afectas al expresado movimiento, llegando a coger a algunos de los hombres que la componían por el brazo obligándoles a subir a los coches y diciéndoles era preferible morir de un tiro antes que de hambre como pretendían las derechas prometiéndoles ir ellos también en un turismo para ponerse al frente[1345] .

Na mesma liña, sobre o acusado Antonio Iglesias Franjo, afirmou que «que es vago habitual habiendo vivido a cuenta de mujeres a quien explotaba»[1346]. Como a maioría da súa participación nos xuízos se dá antes de rematar 1936, cando moitos eran de carácter colectivo, non foi raro que os seus informes e declaracións incluíran referencias para máis dunha persoa, como foi no caso de José Rodríguez, Antonio Vázquez e José Sobrino,

> Fueron a esa capital dispuestos a oponerse a las fuerzas del Ejército, por su propia iniciativa o coaccionados y engañados por algún dirigente, siendo creencia general que al José Rodríguez Franjo, no era necesario para ello de que nadie le indujese, ya que se trata de un significado marxista, muy capaz de engañar él a los demás, y que los dos últimos si bien son también militantes marxistas, no son tan significados y por consiguiente pudieron haber sido, sino coaccionados, alentados a ello[1347].

Tras ter lugar a maioría das súas intervencións nos xuízos, o seu comportamento foi avaliado pola Alcaldía, tras a solicitude dun informe por parte do tenente xefe da liña

[1344] AIMNOR, «Causa 1045/36», folio 3.
[1345] AIMNOR, «Causa 601/36», folio 92.
[1346] AIMNOR, «Causa 175/36», folio 11.
[1347] AIMNOR, «Causa 179/37», folio 54.

da Garda Civil de Monforte —ou sexa, o seu superior inmediato na escala de rango—, a principios de 1937, do seguinte xeito:

> Se ha distinguido en el desempeño de su cargo por su capacidad, espíritu de justicia, y fiel cumplimiento de sus deberes, mereciéndole a esta Alcaldía el más elevado concepto del cual participa el vecindario en general. Con relación a su intervención en el actual Movimiento Nacional, desde el primer momento ha sido factor importantísimo y decisivo para el sostenimiento del orden y destrucción de los diversos focos revolucionarios opuestos al actual Movimiento Nacional[1348].

Pouco tempo despois, a comezos de xuño de 1937, foi ascendido ao posto inmediato[1349] e actuou como xefe local de milicias, seguindo unha traxectoria en ascenso ata chegar a comandante antes de rematar a contenda[1350]. Tamén desempeñou servizos na fronte de guerra, pois, á altura de setembro de 1938, atopábase concentrado na zona do Levante[1351]. Ademais, desenvolveu intensas tarefas de persecución na retagarda contra aquelas persoas que se atopaban «fuxidos nos montes». Precisamente, durante unha destas «batidas» atopou a morte, cara a finais de maio de 1939. En consecuencia, trátase dita cuestión na reunión da comisión xestora municipal e deixan constancia nas actas que, Manuel Castro «fue vilmente asesinado en el heroico cumplimiento de su deber al perseguir en términos del ayuntamiento de Incio, los últimos restos de las hordas marxistas». Aproban na reunión do pleno a doazón, por parte do concello, dun nicho de propiedade municipal para proceder a enterrar o corpo do garda civil. Os poderes municipais queren, de forma explícita, deixar constancia por escrito:

> del fallecimiento de tan digno caballero y oficial de la Guardia Civil que tan heroicamente ha sabido ofrendar su vida en defensa de los principios fundamentales y de existencia digna de nuestra Patria y que todos recuerdan por su extraordinaria y meritísima labor realizada en esta localidad, durante su actuación en la misma en momentos tan difíciles como los de la iniciación y triunfo del Glorioso Movimiento Nacional[1352].

Ante tal suceso, a prensa recollerá o seu nome nunha das maiores necrolóxicas publicadas entre 1936 e 1939 de membros da Garda Civil. A publicación recolle unha listaxe nominal de membros da Benemérita que «cumplieron el acto de servicio de ofrendar sus vidas por dios y por España en el Glorioso Movimiento Nacional» —Figura 42— e serán obxecto dunha misa réquiem na Igrexa Conventual de San Francisco en Pontevedra, a mediados de outubro de 1939[1353].

A implicación de Manuel Castro no Golpe e no desenvolvemento das estratexias violentas dos sublevados, vai máis aló dunha cuestión meramente profesional. O 15 de agosto, seu fillo, José Manuel Castro Losada, pasa a formar parte das xuventudes locais

USC UNIVERSIDADE DE SANTIAGO DE COMPOSTELA

[1348] AMMo, «Cartapacio» 60 (13-1-1937).
[1349] *El Progreso*, 2-6-1937, 4.
[1350] AGMAV, «Expedientes personales de Milicias (1936-1956)», sin. 8557-1.
[1351] AIMNOR, «Causa 576/38», folio 34.
[1352] AMMo, «Libro de actas do pleno (1938-1940)», s.s. (25-5-1939).
[1353] *El Pueblo Gallego*, 12-10-1939, 3.

de FET-JONS, con 14 anos, e desenvolverá unha carreira dentro da organización durante a década dos anos corenta[1354].

Outra das figuras destacadas, en Monforte, vinculada á Garda Civil é José Díaz Rodríguez, nado en 1904, na Coruña. O seu pai, Jesús Díaz, era capitán de infantería na mesma unidade na que serve —con diferentes rangos dende o seu ingreso, en 1929, como soldado voluntario—, ata o 25 de febreiro de 1935, que pasa ao corpo da Garda Civil co grao de tenente. Estivo na comandancia de Oviedo, ata finais de marzo de 1936, data na que foi trasladado ao 6º terzo da Garda Civil e Comandancia de Lugo, na que se fai cargo da liña de Monforte como tenente «ofreciéndose incondicionalmente a su cargo»[1355]. Ocupou ese posto con carácter accidental ata o 15 de maio, posteriormente, foi para Chantada ata que, o 20 de xullo de 1936, se declara o estado de guerra en Monforte e é designado como comandante militar. Dous días despois, xunto con outras forzas do corpo e de Falange, forman unha columna —Figura 43—, para tomar San Clodio —Lugo—:

Figura 43. Gupo de milicianos e falanxistas polas rúas de Monforte de Lemos

Fonte: CDMH., Fondo fotográfico Erich Andres, sin. 0261,

> por el camino hubo que levantar barricadas y vencer la resistencia enemiga sosteniendo continuo tiroteo, ocupando dicho pueblo después de retirado fuego hubo necesidad de asaltarlo continuando las batidas por los alrededores, hasta el día siguiente que continuó en unión de dicha fuerza en la persecución de los rebeldes, restableciendo la tranquilidad en los pueblos de Broullón y pueblo del Valle persiguiendo en fuga a los rebeldes y regresando a su residencia dicho día[1356].

A anterior descrición das manobras dos grupos armados que atentan contra a poboación, dende o 20 de xullo, recollida no expediente persoal do corpo da Garda Civil, difire en gran medida coa descrición que dá a prensa incautada polos golpistas:

> Las tropas realizan estos días excursiones por diversos pueblos de la provincia y zonas limítrofes. En estos paseos con los que las fuerzas efectúan actos de presencia en las distintas localidades y núcleos de población, son recibidas las tropas con entusiasta afecto por los vecinos. Es interesantísima la eficacia de estas visitas con la que los pueblos

USC UNIVERSIDADE DE SANTIAGO DE COMPOSTELA

[1354] AHPL, «Expedientes persoais-Delegación Provincial do Frente de Juventudes (1939-1977)», sin. 106407.
[1355] *El Pueblo Gallego*, 27-3-1936, 2; 14-4-1936, 14.
[1356] AGGC, «Expediente personal de José Díaz Rodríguez», sin. 38855-6403.

> reciben una sensación de seguridad y garantía de orden después de las inquietudes de los días pasados[1357]

Ao día seguinte, o 25 de xullo, continúan as mesmas manobras de camiño a Sober, cara a onde partiu «al mando de una columna del fuerza del Cuerpo y de Falange con objeto de tomar dicho pueblo que estaba en poder de los rebeldes, al amanecer del siguiente día sorprendió a los centinelas enemigos con los que sostuvo un tiroteo ocupando el pueblo y restableciendo la tranquilidad»[1358]. De volta, faise cargo da subdelegación da Orde Pública ata o, 19 de outubro de 1936, momento no que é ascendido para facerse cargo da liña da capital lucense. Pouco despois, saíu a prestar servizos na campaña bélica fóra de Galicia e permanecerá concentrado, ata finais de agosto de 1937. Antes de rematar ese mesmo ano, foi solicitado pola Inspección General do corpo da Garda Civil para ser posto a disposición do xefe de Mobilización en Burgos. A mediados de 1938, sería destinado para Becerreá —Lugo— como «jefe de los servicios de persecución de huídos y desertores en aquella comarca», cargo e funcións que tamén realizará, a finais dese mesmo ano, na veciña comarca de Sarria. A comezos de 1939, volve a saír concentrado para a fronte de guerra e pasa por Zaragoza, Lérida e Tarragona ata que volve a facerse cargo da liña de Lugo, a mediados de ano. En 1940, a raíz das súas actuacións durante a contenda, foi conceptuado por un dos seus superiores, dentro da Garda Civil, como un individuo de «buena conducta y mereciendo igual concepto; es de estado soltero; ha prestado servicio en las frentes 1 año y dos días; no tiene ninguna nota desfavorable en su documentación». Pouco despois, foi destinado para o Colegio de Guardias jóvenes Duque de Ahumada como profesor, pero ao pouco tempo é ascendido ao emprego superior e trasládase á comandancia de Toledo. José Díaz formou parte dese colectivo que:

> a fin de recompensar los servicios prestados por las fuerzas de las operaciones de Asturias y comarcas anejas al mando de las mismas en las provincias de León, Zamora, Lugo y Ourense que a todos los jefes, oficiales y suboficiales de tropa (…) que hayan prestado servicio de campaña a partir del primero de abril de mil novecientos treinta y nueve hasta el treinta y uno de octubre de mil novecientos cuarenta, el cual será abonado por entero y surtirá efectos en las pensiones de retiro, en las condiciones en las que se requiere para la orden de San Hermenegildo y para todos los demás beneficios que figuren en la legislación[1359].

Seguiu en activo ata finais de década dos sesenta e todo indica que a súa actuación —activa e constante— na implantación da violencia golpista na comarca de Lemos e moitas outras, unhas notas óptimas sobre a capacidade para funcións administrativas e aptitude para cargos xudiciais —que recolle o seu expediente persoal—, xunto cunha participación nos xuízos de tendencia negativa, permitíronlle desenvolver unha traxectoria ascendente, dentro da Garda Civil durante a Ditadura. De xeito simultáneo á súa traxectoria anterior, en virtude dos cargos desempeñados na liña de Monforte durante dous períodos esenciais para o desenvolvemento das acusacións dos acusados

[1357] *La Voz de Galicia*, 28-7-1936, 2.
[1358] AGGC, «Expediente personal de José Díaz Rodríguez», sin. 38855-6403.
[1359] AGGC, «Expediente personal de José Díaz Rodríguez», sin. 38855-6403.

por parte da Fiscalía militar —a manifestación do 1º de maio e o golpe militar do 20 de xullo de 1936—, José Díaz foi chamado a declarar, de forma puntual, nas causas instruídas contra dous monfortinos, en 1939. A súa manifestación cara a Ángel González Somoza —ferroviario monfortino acusado de auxilio á rebelión e condenado a vinte anos de prisión— tivo un carácter marcadamente negativo. A pesar de non estar seguro da súa identidade, «cree se trata de un individuo ferroviario cuya actuación ha sido francamente revolucionaria desde antes del Glorioso Movimiento Nacional[1360]». Non recorda con claridade as datas, pero ofrece un testemuño, a finais de abril de 1937, no que presenta a celebración do 1º de maio, en Monforte, como un evento atropelado, violento e desordenado, a causa da dirección e intervención do acusado:

> Fue el que capitaneó un numeroso grupo de individuos acompañados de mujeres, de filiación comunista todos ellos, y naturales de Rivas Altas (sic) que (…) se manifestó tumultuosamente con banderas rojas y una tricolor que precisamente llevaba el ferroviario de referencia, detrás de la fuerza que el declarante envió a dicho pueblo (…) con motivo de la colocación en la torre de la iglesia parroquial del pueblo antes aludido, de una o dos bandera comunistas; hecho del que se declararon autores dos individuos que fueron detenidos y conducidos por la fuerza y que dio lugar a una manifestación tumultuosa que se ha mencionado, ya que los manifestantes querían a todo trance que se les pusiese en libertad, profiriendo insultos y provocaciones, que aconsejaron al jefe de la fuerza (…) a enviar recado al declarante, quien con la fuerza que disponía, salió al paso de los manifestantes, que había aumentado considerablemente en número desde su iniciación en Ribas Altas, hasta la entrada en Monforte donde el declarante cortó la marcha. (…) Que intentaron exigir peticiones tan absurdas como la de que se pusiera inmediatamente en libertad a los detenidos "porque los pedía el pueblo", recordando que quien llevaba la voz cantante era el repetido ferroviario. Después de agotar con buenas palabras y consejos, y usar la energía que el caso requería, se vio precisado a dar el toque de atención, momento en el que súbitamente y con cara de odio arrojó la bandera tricolor que llevaba al suelo, invitando al declarante a que la pisotease (…). Que una vez hecho dueño de la situación y dispersada la manifestación, volvió a repetirse (…) el dirigente marxista y entonces alcalde Tizón Herreros, les había prometido poner en libertad a los detenidos, manifestación que ya el que declara, disolvió rápidamente y a base de cargas previos los requisitos del reglamento[1361].

O narrado pola prensa sobre dita celebración presenta unha versión radicalmente oposta á anterior:

> La Fiesta del Trabajo, celebrada el día primero de mayo, transcurrió en esta con toda tranquilidad. El cierre del comercio y la paralización del trabajo en obras y talleres y aún en el campo, fue completa. A las diez y media comenzaron a llegar los sindicatos de las aldeas de los municipios comarcanos con sus correspondientes banderas y bandas de música a la cabeza. A las cinco, poco más o menos, salió de la plazuela de la Estación la manifestación que, recorriendo las calles de La Coruña (…) fue a recaer al campo de fútbol, donde se celebró el anunciado mitin. Abría la marcha de la comitiva una sección ciclista de las Juventudes de Unificación Marxista, seguida de una bandera y (…) las banderas del Sindicato Nacional Ferroviario, Agrupación Socialista local, Casa del Pueblo

[1360] AIMNOR, «Causa 748/39», folio 35.
[1361] AIMNOR, «Causa 748/39», folio 35.

> (…) Figuraba asimismo en la manifestación un grupo de mujeres uniformadas pertenecientes a la Juventud Socialista local (…). A la terminación de este acto, volvió a organizarse la comitiva que recorriendo de nuevo las calles (…) se disolvió frente a la Casa del Pueblo. Por la tarde y en el campo de fútbol tuvo lugar una animada romería, amenizada por la banda de música local que duró hasta el oscurecer. (…) Que sepamos por el momento, no se registró durante la jornada ningún incidente, ni en la ciudad ni en los alrededores[1362].

Este é un exemplo prototipo de como a *inventio* xurídica, e todos os participantes nela, empregaron e transformaron os grandes fitos da pluralidade democrática vivida durante a II República en accións susceptibles de castigo e persecución. Esta función dos xuízos sería precisamente, un dos mecanismos que articulan a estratexia da violencia golpista. Por tanto, as declaracións dos testemuños, xunto cos discursos da Fiscalía, permitirían desenvolver toda unha oratoria encamiñada a construír un falso «inimigo» e a crear os alicerces dun novo poder.

Sobre a actuación do acusado no Golpe de xullo, sinala que foi auxiliar á República á capital lucense pero «al fracasar la intentona roja» tratou de fuxir ao monte. Non é a única vez que declara en contra de persoas sinaladas polas novas autoridades golpistas. No expediente gobernativo instruído contra o alguacil municipal, Tomás Rodríguez Rodríguez, indica —en calidade de xefe de liña da Garda Civil—, a mediados de agosto de 1936, que «según los informes adquiridos por la fuerza a mis órdenes (…) es simpatizante del Frente Popular, teniendo un hijo comunista, que el ve de buen grado, por cuyas circunstancias no merece confianza absoluta»[1363]. Unha vez rematada a contenda, cara a finais de 1940, intervén como declarante na causa instruída contra o monfortino, Manuel Martínez Arias, afiliado á UGT e acusado de rebelión militar tras presentarse ás forzas da Garda Civil, a principios de 1940, tras pasar a guerra «escapado». O seu testemuño indica un discurso menos exacerbado que o observado nas declaracións durante a contenda. Se ben non defende de forma explícita ao acusado, si se mostra máis cauteloso e reservado á hora de involucralo, de forma directa nos feitos de autos —acudida á capital para defender a República—, «por el tiempo ocurrido, le es imposible precisar si figuraba el llamado Manuel Martínez (…)»[1364]. Deste xeito, podemos observar como as actitudes intermediarias son reflexo da evolución da estratexia violenta despregada nas retagardas da guerra civil.

O xefe de liña da Garda Civil de Monforte, xefe inmediato do líder do posto local, foi outra das figuras clave na participación da Garda Civil nos xuízos instruídos aos veciños do lugar. Serafín Flores Meilán, incorpórase ao Exército, a principios do século XX, como soldado voluntario, catro anos máis tarde accede ao corpo da Garda Civil e á altura de 1935 desempeñaba o rango de tenente en razón de antigüidade. Durante a República tiña fixada a súa residencia na capital lucense pero pasou por diferentes comandancias, ata que remata en 1935, ao mando da liña de Chantada, e pasa, a principios de 1936, a estar concentrado na Coruña. O seu expediente recolle, dun xeito moi sucinto, os detalles

[1362] *El Pueblo Gallego*, 3-5-1936, 15.
[1363] AHPL, «Expediente gubernativo contra Tomás Rodríguez Rodríguez», sin. 80075.
[1364] AIMNOR, «Causa 44/40», folios 1 e 64r.

das súas funcións e accións ao servizo da Benemérita, pero si nos consta que a súa estancia en Monforte foi moi breve. O primeiro dato que coñecemos, en relación co Golpe de xullo de 1936, é o seu traslado á cabeceira da liña de Monforte tres meses máis tarde, posto do que non tomou posesión ata o 24 de novembro de 1936, por mor dunha baixa médica. A pesar de ser esta a situación oficial recollida no seu expediente persoal da Garda Civil, Serafín Flores estaba firmando informes como xefe de liña de Monforte contra os acusados nos consellos de guerra dende o 3 de novembro de dito ano[1365].

Ata que foi concentrado para tarefas na fronte bélica, a mediados de febreiro de 1937, desenvolveu en Monforte unha intensa participación nos xuízos militares, mediante a elaboración de informes e declaracións sobre os acusados. As súas actitudes intermediarias puidéronse analizar en base á súa intervención en 16 xuízos onde os seus testemuños se concentran, de forma acusada, entre os meses de novembro e decembro de 1936[1366]. A práctica maioría teñen un carácter negativo, salvo o caso, puntual e illado, de declaracións neutras sobre catro acusados. É oportuno matizar que, de forma xeral, no conxunto das súas intervencións adoitou puntualizar que a información ofrecida era «según los datos adquiridos». Quizás teña que ver coa súa recente chegada a Monforte e coa falta de familiaridade cos veciños, cos principais conflitos locais ou coa propia personalidade do lugar, entre outros motivos. Antes de marchar á fronte, a prensa recollía unha nota de despedida na que deixaba de manifesto o sentir «oficial» dos monfortinos, pois «durante el tiempo que convivió con nosotros, aunque fueron escasos meses, supo granjearse por su amabilidad generales simpatías entre el vecindario»[1367].

Tras serlle denegado o retiro, a principios de 1937 —por segunda vez—, debido a non argumentar adecuadamente os impedimentos físicos que imposibilitarían desenvolver as funcións propias do seu posto, o 17 de febreiro de 1937, sae de Lugo destino á fronte de Madrid e, posteriormente, cara a Bilbao. Na guerra pasará a maior parte do ano, salvo uns días de permiso que lle foron concedidos no mes de novembro e decembro polo falecemento dunha irmá e o grave estado de saúde de seu fillo. Por Orde, do 12 de maio de 1938, o tenente Serafín logrará o seu ansiado obxectivo e pasa á situación de retirado, en función da avaliación pola Xunta Superior do Exército das propostas e informes achegados polas das autoridades militares[1368]. No seu expediente non aparecen alusións directas aos motivos de tal resolución, con todo, faise referencia a que foi separado do Corpo «por desafecto al Glorioso Movimiento Nacional» de acordo co disposto no Decreto nº 100, publicado o 15 de decembro de 1936 no BOE:

> Con motivo del alzamiento nacional en defensa de la Patria, al lado de los ejemplos gloriosos de preclaros Generales, Jefes y Oficiales que todo lo sacrificaron, se dieron otros en que la falta de aptitud de los que ejercían mando colocaron a sus Oficiales y tropa en

[1365] AIMNOR, «Causa 1250/36», folio 6.
[1366] AIMNOR, «Causa 37/37», folio 8; «Causa 656/36», folio 54; «Causa 1103/36», folio 13; «Causa 1156/36», folio 27; «Causa 1189/36», folio 8; «Causa 1245/36», folio 5; «Causa 1246/36», folio 7; «Causa 1247/36», folio 5; «Causa 1249/36», folio 12; «Causa 1250», folio 6; «Causa 1251/36», folio 6; «Causa 1263/36», folio 5; «Causa 1266/36», folio 8; «Causa 1268/36», folio 8 e «Causa 1330/36», folios 9 e 10.
[1367] *La Voz de Galicia*, 20-2-1937, 5.
[1368] *BOE*, nº 569 (13-5-1938).

> situación difícil, por indecisión o incapacidad, ocasionando gravísimos perjuicios a las poblaciones civiles, a las que abandonaron la barbarie roja. En su consecuencia, para evitar tales casos y facilitar el normal acceso a los puestos superiores de las escalas a quienes acreditaron como más capacitados, garantizando así la aptitud y dotes personales de los que ejercen el mando[1369].

Posteriormente, o Consello Supremo de Xustiza Militar desestimou a proposta de concesión da Cruz de San Hermenegildo. O seu comportamento, en relación ao Golpe militar, non denota accións directas e visibles na súa contra, pero si, de forma sutil, observamos o seu constante interese en desvincularse do Corpo, unha vez iniciada a contenda, e a timidez, á hora de manifestar acusacións de tipo acusatorio nos xuízos militares. De forma sutil, manifestou comportamentos que o puxeron no punto de mira das máximas autoridades. A súa constante advertencia de que os seus informes estaban baseados en datos provintes de fontes secundarias e indirectas, permitiríanlle facer un descargo de responsabilidade, se fose necesario. Tamén, a súa insistente solicitude de retiro, durante a contenda, momento no que se premiaron actitudes, precisamente contrarias, como a de Manuel Álvarez Sarandés, tal e como veremos a continuación, puido ser considerado un síntoma de «desafecto». Como resposta, tamén, dende a sutileza e relativa discreción, a propia Garda Civil e o Exército aplicaron fórmulas que o apartaron do seu cargo.

Dita estratexia denota que aos poderes sublevados non lles interesou facer publicidade nin ofrecer detalles de forma pública daquelas «disidencias» producidas no seu seno, todo o contrario. Precisamente, debido a esta xestión do poder, a pesar do final profesional que sufriu Serafín —en confrontación cos novos poderes—, podemos explicar que os seus fillos acadasen postos de importante responsabilidade na nova estrutura de mando. Na década dos corenta, José Flores sería garda civil do servizo de Investigación de Ferrocarriles de Monforte e, o seu irmán, Ildefonso Flores, foi «conductor de la Casa Militar de S.E. el Generalísimo», tal e como recolle a súa necrolóxica[1370].

Manuel Álvarez Sarandés —mencionado anteriormente— foi outra desas figuras claves da Garda Civil relacionada coa xestión da violencia de retagarda, en Monforte, e coa xestión posterior que os novos poderes fixeron dos seus colaboradores. Accedeu ao corpo militar, como soldado voluntario en 1898, pasou á Garda Civil, como garda civil de segunda clase, en 1905, e, un ano despois de proclamarse a II República, foi ascendido a tenente por antigüidade. A principios de agosto de 1933, foille outorgado o mando da liña de Monforte de Lemos pero, tras a concesión de varios permisos, non se fixo cargo ata final de ano. Pouco despois, foi designado como agregado para unha comisión de servizo en Chantada e, posteriormente, en Sarria. O seu campo de actuación, durante os sucesos de outubro de 1934, foi nalgunhas zonas da provincia lucense, onde:

> Desde el 6 de octubre en que fue declarado el Estado de Guerra a consecuencia del movimiento revolucionario y con fuerza a sus órdenes hizo diversas gestiones y servicios consiguiendo la detención de varios revoltosos, incautación de armas, municiones y

[1369] *BOE*, nº 57 (15-12-1936).
[1370] *El Progreso*, 6-2-1947, 3; 6-11-1946, 3.

> explosivos. El día 8 de dicho mes y al mando de cinco hombres, sostuvo nutrido tiroteo con un grupo de unos 400 hombres armados, haciéndoles huir en desbandada y consiguiendo la detención de 16 de los mismos[1371].

O 30 de outubro de 1934, Manuel Álvarez —xefe de liña— comunícalle á Alcaldía a noticia do achado —o día anterior— de 10 caixas de balas e 23 cartuchos de dinamita, nun lugar próximo ás Cruces, que quedan a disposición da Comandancia Militar[1372]. É importante deterse neste tipo de feitos, pois, durante a contenda e inmediata posguerra, serían un punto primordial na reclama de dereitos e recoñecementos públicos á labor do propio garda. Os sucesos de outubro de 1934 foron un momento especialmente convulso en Monforte, pois poucos días antes —o 28 de setembro de 1934—, o xulgado de instrución especial suspende do cargo de concelleiros a Juan Tizón e a Ramón Somoza por ser encartados acusados de tenencia de explosivos[1373]. A labor do garda civil alcanzou bastante sona na zona na comarca de Lemos, e, a consecuencia de «sus activas gestiones para abortar el movimiento revolucionario que se estaba tramando en esta comarca», os veciños dos concellos de Sober e Monforte de Lemos reclaman, á xefatura da Comandancia, unha recompensa para Manuel Álvarez[1374]. Fora nomeado delegado da autoridade militar na cidade do Cabe[1375], lugar no que desenvolveu os seus servizos ata semanas antes do Golpe, momento no que pasou a facerse cargo da liña da Garda Civil na Coruña[1376]. Posteriormente, foi destinado para a Secretaría de Orde Pública de dita provincia, en cuxo cargo:

> manifestó un elevado espíritu patriótico trabajando con esmero en el desempeño de su delicada y laboriosa misión, practicando valiosos servicios en bien del movimiento Salvador de España, que lograron la detención de elementos significados y que fueron sancionados con arreglo a los bandos de guerra[1377].

Con todo, o contacto do tenente cos poderes monfortinos seguiu activo e, de forma recorrente, comunicouse cos poderes municipais, en aras de controlar a súa adhesión e recordar «a súa grandiosa labor patriótica». A principios de agosto de 1936, envía un telegrama, ao presidente da comisión xestora, no que sinala:

> Le ruego salude en mi nombre a pueblo monfortino que tanto recuerdo en estos momentos por (…) haber visto el instinto patriótico que todos han sabido sostener en honor a España, a pesar de las vejaciones, atropellos e intenciones que había fraguadas por esos elementos traidores y cobardes que según noticias han huido por no caer en las manos de esos valerosos jóvenes de Falange. (…) se ofrece a todos en este Gobierno Civil en donde me encuentro laborando con el bizarro y entusiasta patriota quien tanto debe esta ciudad, teniente coronel Vallés. ¡Viva España![1378].

[1371] AGGC, «Expediente personal de Manuel Álvarez Sarandés», sin. 38850-6402.
[1372] AMMo, «Cartapacio» 53.
[1373] No sumario 178/34: AMMo, «Cartapacio» 53.
[1374] *El Pueblo Gallego*, 3-11-1934, 11; 4-11-1934, 13.
[1375] *El Pueblo Gallego*, 10-11-1934, 12.
[1376] *El Pueblo Gallego*, 7-7-1936, 15.
[1377] AGGC, «Expediente personal de Manuel Álvarez Sarandés», sin. 38850-6402.
[1378] *El Pueblo Gallego*, 11-8-1936, 8.

Houbo un especial interese na promoción pública desta figura durante a retagarda, presentada como un «ejemplo de conducta, de valentía y de patriotismo de la Benemérita». Unha noticia, publicada a inicios de 1937, remarcaba que «al iniciarse el movimiento salvador de España, fue decidido cooperador del Ejército y de sus jefes y compañeros, no dudando en poner en peligro su vida». Tras ser nomeado para o cargo no Goberno Civil da Coruña polo tenente coronel, González Vallés, «realizó una labor de depuración, patriotismo, de justicia y de caridad, pues (…) con su capacitación y actividad se adapta a cualquier disciplina y merece por su amor al cuerpo, a España, a la disciplina militar y al honor, un puesto de mando importante»[1379].

Debido aos seus máis de trinta e cinco anos ao servizo, é proposto para o retiro, a mediados de 1936, pois, a finais de xaneiro de 1937, cumpría a idade regulamentada para pasar a situación pasiva. Concédeselle, de forma provisional, a comezos de ano, fixando a súa residencia na cidade herculina, pero non chegou a facela efectiva. Continuou mobilizado en servizo de actividade na Delegación de Orde Pública da Coruña, baixo a máxima autoridade militar da VIII Rexión Militar, durante 21 meses. Nesta situación, a mediados de xullo de 1937, mediante un escrito, exponlle á corporación que desexa que se trate na reunión do goberno municipal un asunto relacionado co recoñecemento público da súa labor nos sucesos de 1934, en Monforte:

> En la sesión celebrada el día 27 de noviembre de 1934, se me ha nombrado hijo adoptivo de esa ciudad, en prueba del agradecimiento de dicho municipio por los servicios prestados, con motivo del descubrimiento del depósito de las bombas que estaban destinadas para destruir la localidad, por el traidor marxista Juan Tizón Herreros. Mas al ser publicada amnistía por el funesto Frente Popular, este tuvo el cinismo de venir a posesionarse de Alcalde de la Ciudad mencionada, y en la primera sesión que se celebró en el municipio solicitó y se acordó el que quedase sin efecto el acuerdo (…) y en cuya sesión se pronunciaron frases ofensivas a mi persona y a la Guardia Civil a quien ese mal español odiaba con ensañamiento. Es hoy la fecha y me consta así que nadie se preocupó de (que) ese acuerdo de la Corporación marxista se anulase y como quiera que considero de que es una cosa justa la petición, y hasta por honor a la Corporación actual es el motivo de recurrir a su Autoridad en SUPLICA, de que, si tiene a bien, se acuerde dejar nuevamente en vigor el primer acuerdo (…) Saluda respetuosamente a todos los componentes del Municipio a quien guardo gran afecto, por los muchos años que he convivido con todos y deseo un bienestar y progreso para esa ciudad de Lemos. La Coruña, 15 de julio de 1937. ¡VIVA EL GENERALÍSIMO FRANCO! ¡ARRIBA ESPAÑA![1380].

Dito asunto trátase na reunión do 22 de xullo e, por unanimidade, acórdase acceder a dita petición, deixando sen valor o acordo tomado na sesión do 21 de marzo de 1936. Restableceron «los legítimos derechos adquiridos y a que se hizo acreedor al Sr. Álvarez Sarandés, salvando con su importantísima gestión, el pueblo monfortino de los incalculables daños que ocasionaron los criminales propósitos marxistas»[1381].

[1379] *El Progreso*, 1-1-1937, 3.
[1380] AMMo, «Cartapacio» 60.
[1381] AMMo, «Libro sesións do pleno (1936-1938)», s.s. (22-7-1937).

Cando se disolven as referidas delegacións de Orde Pública, por orde da Xefatura de Mobilización, Instrución e Recuperación, de 11 de outubro de 1938, foi destinado a disposición do coronel inspector dos campos de concentración de prisioneiros de guerra, do rexemento de infantería de Burgos nº 31. Antes de tomar posesión, foi reclamado como agregado no Cuartel General do corpo do exército de Galicia na 1ª sección do Estado Maior, onde pasou por varias unidades nas que desenvolveu diversas labores, como «a persecución de huidos y desertores». Continuou nesa situación ata finais de marzo de 1940, momento no que as autoridades dispoñen que sexan relevados nos seus destinos os retirados por idade[1382], pero, Manuel Álvarez diríxese ao Ministerio do Exército e expón que:

> es gustoso en continuar voluntariamente colaborando en bien de la Patria en el destino referido toda vez se encuentra en condiciones, tanto físicas como de aptitud para ello y como su pretensión es basada sin opción a ninguna clase de derechos es por lo que a VE, SUPLICA se digne concederle la continuación mientras su salud lo permita y mis jefes inmediatos lo consideren conveniente[1383].

Sobre esta cuestión, o seu superior, o coronel xefe de E.M., eleva a instancia e, sobre Manuel Álvarez, afirma que «en su cometido ha desempeñado una labor muy eficaz por reunir condiciones de entusiasmo, práctica y asiduidad en el trabajo, así como capacidad e inteligencia que le hacen ser un valioso auxiliar, así como la falta de personal de O.M». O director xeral da Garda Civil accede á petición, sempre que sexan considerados servizos particulares e sen opción a ningunha clase de dereitos. Non se atopou a resolución definitiva da súa petición, pero, temos constancia de que foi favorable, pois, a mediados de 1942, manda un escrito ao concello de Monforte, en calidade de capitán da Garda Civil, que presta servizos na Capitanía Xeral da VIII Rexión Militar. A insistencia en seguir vinculado ás forzas de orde, a pesar de renunciar a parte dos seus dereitos e do cobro dun salario, contrasta, en gran medida, coa actitude amosada polo garda comentado anteriormente, Serafín Flores Meilán.

De novo, o capitán da Benemérita, diríxese á corporación para buscar beneficios e recoñecemento persoal e, para iso, fai «gala» do seu historial —que se remonta a 1934— e desenvolve un discurso de tipo acusatorio contra o Frente Popular e a súa labor no goberno municipal:

> Al hacerse cargo del Ayuntamiento como Alcalde nombrado por el funesto «Frente Popular», al regresar de presidio el traidor español «Tizón» destacado marxista y autor material del envenenamiento de las asas obreras de ese distrito en la primera sesión que presidió este como tal Alcalde, acordó dejar sin efecto el acta que constaba el nombramiento de hijo adoptivo de la Ciudad a favor del que narra (…). La actuación del que habla durante el tiempo de su residencia en esa comarca como Jefe de la línea, es conocida por todas las personas de arraigo y prestigio, lo que puedo afirmar gracias a haber abortado el Movimiento en esa Ciudad en el año 1934 ocho días antes de iniciarse en España la ola revolucionario se salvó sin duda, la vida de muchos seres honrados con

[1382] «Orden circular, de 6 de marzo de 1940», *Diario Oficial del Ministerio del Ejército*, nº 56 (8-3-1940).
[1383] AGGC, «Expediente personal de Manuel Álvarez Sarandés», sin. 38850-6402 (29-3-1940).

> el descubrimiento de las noventa y nueve bombas, cajas de ingredientes para su confección y valines (sic) que había destinados para utilizarlos en la voladura de los Conventos, Iglesias y edificios públicos y las cuales se decomisaron por el que suscribe y fuerzas a mis órdenes a cuatro kilómetros de la población como se comprueba por la unida fotografía. Al recurrir con la presente instancia a su respetable autoridad es el haberme surgido la idea de que con el fin de que me (sic) hijos puedan recordar la memoria de su padre en la ciudad de donde ellos son precisamente nacidos, la Corporación de su digno cargo (…) considera merecedor a la distinción de que se señalase a una calle o plaza el nombre «CAPITÁN SARANDÉS» es el deseo del recurrente[1384].

Figura 44. O tenente da Garda Civil, Manuel Álvarez Sarandés, xunto cos demais efectivos do corpo ante os materiais atopados nas proximidades da cidade monfortina en outubro de 1934.

Fonte: AMMo, «Cartapacio 83".

O achado de dinamita, en 1934, na bodega de Ramón Somoza, a consecuencia do que foi detido, xunto con outras nove persoas mais, foi empregado, posteriormente, como proba da «eficiente» labor do tenente Álvarez, á hora de reclamar recoñecemento público ante as autoridades municipais[1385]. O grupo das forzas da Benemérita participantes —entre as que se atopan o propio Manuel Álvarez, o suboficial, Manuel Castro Lebón, e os gardas ás súas ordes, Ramón González Gómez e Emilio Rodríguez Martínez— foi retratado —Figura 44— e a súa imaxe circulou na prensa da época e, tamén, foi achegada á corporación para argumentar as reclamas de recoñecemento realizadaas polo tenente. Poucos días despois, o alcalde faille saber que «en la nueva estructuración de las calles, dentro del plano de urbanización, a una de las nuevas vías que se abran, se les ponga el nombre de "Capitán Sarandés"»[1386]. Con todo, non nos consta que dita petición chegase a facerse efectiva.

Este feito conecta co debate sobre o concepto da Garda Civil como defensora da República e da legalidade do réxime. No plano institucional, a Benemérita a trazos xerais, amosou o seu apoio e lealdade pero, unha parte dos seus membros discreparon cos dirixentes políticos sobre a identificación dos seus inimigos. Manuel Álvarez encaixa dentro deste grupo que consideraba os «revolucionarios izquierdistas» —entre os que incluían, nun principio a comunistas e certos sectores anarcosindicalistas—, a principal ameaza. Pouco a pouco, o apoio destes sectores foi inclinándose cara a vertente máis radical e a CEDA —que incorporaron na súa definición da República o papel clave da Garda Civil como defensora do réxime— e ademais, ampliaron o concepto de inimigo

[1384] AMMo, «Cartapacio» 83 (4-5-1942).
[1385] «Suceso sensacional. Hallazgo de explosivos», *El Combate*, 30-9-1934, 1.
[1386] AMMo, «Cartapacio» 83 (28-5-1942).

ata incorporar aos socialistas. Os sucesos de 1934 serían unha refutación idónea desa aproximación e agudizaron as diferencias entre eles, pois a literatura izquierdista posterior, xustificou a necesidade do uso da violencia contra os inimigos da «súa» República, entre os que estaba a Benemérita[1387]. Deste modo, as reivindicacións do historial de Manuel Álvarez durante a retagarda, en relación á súa actuación durante os sucesos de 1934, sería unha forma de acreditar a súa loita previa contra os principais «perturbadores da orde e destrución da República». Precisamente, estas serán actuacións que a *inventio* xurídica tratará de vincular coa xustificación da persecución das «ordas marxistas», unha parte primordial da estratexia golpista.

No respecta ás actitudes intermediarias do tenente, no expediente de responsabilidades políticas instruído, a inicios da década dos corenta, contra o monfortino, Manuel Zubizarreta —membro da corporación do Frente Popular, destituído do cargo polo comandante militar, o 30 de xullo de 1936[1388]— o tenente Álvarez Sarandés, participa como aval do acusado[1389]. O xefe local de FET-JONS afirma, sobre o acusado, que pertencía a Izquierda Republicana, cunha ideoloxía correspondente á da súa filiación, pero «sin ser muy extremada» e, ante o golpe de Estado de xullo de 1936, «no se encuadró en ninguna organización de carácter político; ni desempeñó ningún cargo, ni actuó». A actitude pasiva do acusado, en relación ás actuacións durante o Golpe, xunto cunha declaración na que presentou a súa participación no goberno republicano como unha estratexia co «afán de aniquilar o coadyudar (sic) al aniquilamiento de la acción marxista que era entonces rasgo diferencial de un sistema político, por todos lados desdichado», favoreceu que Manuel Álvarez de Sarandés intercedera no seu favor:

> se tuvo siempre al Sr. Como persona honrada, jamás se ha tenido conocimiento de haberse significado en asuntos políticos, siendo hombre de orden como lo demostró en muchas ocasiones, nunca constó en los ficheros de la Guardia Civil como persona dudosa, al contrario un gran entusiasta y amante del benemérito cuerpo de la Guardia Civil, pues en una ocasión cedió en la Festividad de los Reyes un cajón de juguetes para los huérfanos del cuerpo y siempre ensalzó en público con gran entusiasmo la actuación de la fuerza, principalmente en los momentos más difíciles que atravesó esta ciudad (movimiento revolucionario de 1934) estuvo siempre al lado de las personas amantes del orden y nunca constó el menor antecedente de éste, a pesar de tener controlados el que narra todas las personas de significación marxista del distrito y con respecto al Glorioso Movimiento Nacional, según noticias que me merecen crédito precisamente del cuerpo tampoco han dudado lo más mínimo respecto al mismo[1390].

Pero esta non foi a súa única participación nun procedemento xudicial contra os veciños do Val de Lemos. O 9 de novembro de 1936, celébrase o consello de guerra contra o monfortino, Francisco Sasaín, e outros individuos acusados de rebelión militar[1391]. O

[1387] Gerald Blaney Jr., «En defensa de la democracia», 120.
[1388] AMMo, «Cartapacio» 58.
[1389] AHPL, «Expediente de responsabilidades políticas contra Manuel Zubizarreta García», sin. 92415/11.
[1390] AHPL, «Expediente de responsabilidades políticas contra Manuel Zubizarreta García», sin. 92415/11.
[1391] AIMNOR, «Causa 673/36», folio 1.

encartado era correspondente de *La Voz de Galicia* e cando se dispoñía a acudir a capital lucense para cubrir a noticia da sublevación militar, o vehículo no que viaxaba foi interceptado polas forzas de Falange. O tenente, Manuel Álvarez, foi o representante da Benemérita nos testemuños presentados pola defensa e na súa declaración manifestou que o acusado non constaba no seu ficheiro de «personas sospechosas», pois «nunca lo vio militar en política». Tampouco o consideraba como unha persoa perigosa e nas súas crónicas periodísticas adoitaba enaltecer ao corpo da Garda Civil[1392].

A súa traxectoria «intachable» ao lado dos poderes golpistas foi compatible, en ocasións, con declaracións positivas cara a individuos cun pasado político como o de Manuel Zubizarreta, pero sempre e cando se desen certos condicionantes. En primeiro lugar, que os procedementos xudiciais tiveran lugar nun marco cronolóxico tardío, tras esa primeira fase de intensidade da violencia. As estratexias de persecución e asasinato mudarán, pois a incoación de sumarios volverase máis lente e suavizaranse as condenas impostas. Ademais, en segundo lugar, o acusado debía mostrar unha actitude pasiva, de submisión e acatamento claro e evidente cara aos novos poderes, xunto cun comportamento público discreto. Se ben, a acusación de Francisco Sasaín ten lugar na fase de maior intensidade da violencia —o que implica a dureza das acusacións fiscais e a condena a prisión de 12 anos e un día—, é certo que foi acusado dun xeito fortuíto —debido ao seu rol profesional como correspondente— e indirectamente relacionado cos feitos de autos, e isto semella que favoreceu a intervención positiva do garda civil.

Un exemplo de actitude intermediaria contraria, de carácter negativo, dáse na participación de Manuel Álvarez no xuízo instruído contra Ángel González Somoza polo delito de rebelión militar, en 1939. O tenente da Benemérita ofrece testemuño sobre o acusado en dúas ocasións e, en ambas, de sino negativo. A pesar de atoparse prestando servizos nese momento na Coruña, Manuel Álvarez comunícalle ao tenente ao mando da comandancia de Lugo que o encartado era un «revolucionario y distinguido comunista»[1393]. De forma directa, tomáselle declaración, uns días máis tarde, e engade que o acusado constaba nos seus ficheiros como un dos máis importantes dirixentes socialistas. Sobre a súa actuación con respecto ao Golpe de xullo de 1936, nada pode achegar porque o tenente non se atopaba en Monforte, pero recorre a actuacións anteriores para resaltar a súa personalidade «rebelde». Sinala que, no mes de marzo de 1936, «se enarboló una bandera comunista en el campanario de la Iglesia de Rivas Altas (sic) y al ser arrancada por la Guardia Civil, se organizó una manifestación de mujeres y hombres, todos de ideología marxista, y el Ángel Somoza portaba la bandera republicana». Dito día coincidía coa data na que deixaba o posto, en Monforte, para trasladarse a Bizkaia, e, tras facerse cargo do mando José Díaz, «tuvo que usar de prudencia para evitar un día de luto, pues con frases groseras e impropias le decía el aludido Somoza al teniente "Pise Vd. La bandera si se atreve", lo que hacía como un acto de provocación, arrastrando hacia los pies del Oficial la bandera»[1394].

[1392] AIMNOR, «Causa 673/36», folio 62.
[1393] AIMNOR, «Causa 748/39», folio 9.
[1394] AIMNOR, «Causa 748/39», folio 17.

10.4. Balance xeral: un Corpo clave na estratexia violenta

A participación da Benemérita nos xuízos militares permítenos coñecer o seu papel nesta parte da estratexia violenta. A pesar de que unicamente nos centramos neste tipo de procedementos xurídico-militares, á hora de analizar as actitudes intermediarias dos membros da Garda Civil, debemos ter en conta que tamén participaron noutros procedementos, como os expedientes de depuración ou de responsabilidades políticas. O máis habitual foi que, dentro da Garda Civil, a máxima autoridade do posto local fose a figura protagonista nas declaracións nos xuízos militares contra veciños dos concellos adscritos á demarcación correspondente. A participación doutros axentes foi puntual e coincidente con discursos de carácter negativo, frecuentemente relacionados coa participación dos axentes nos atestados iniciais ou como forzas auxiliares en detencións e interrogatorios. O reclamo á participación do resto de efectivos nas causas, obedeceu a unha estratexia, concreta e puntual, que buscou reorientar o rumbo da participación social. O peso das declaracións de carácter negativo que manifestaron nos xuízos é relativamente considerable, con respecto ás cifras xerais dos concellos de Betanzos e Monforte. Este feito pon en cuestión o peso da acusación e da denuncia particular entre os veciños nos xuízos. A pesar de que as cifras xerais entre as declaracións positivas e as negativas foron bastante similares, este feito indícanos que unha parte importante foron emitidos por axentes de orde e non por veciños de a pé. Precisamente, os condicionantes específicos da débil integración dos axentes nas comunidades locais e os escasos roles compartidos cos veciños, máis alá do profesional, favoreceron, en maior medida, a emisión de declaracións de carácter negativo. Con este tipo de datos podemos concluír que, dentro do amplo abano de perfís que prestaron declaración nas causas militares, a participación da Garda Civil foi constante, no caso das altas xerarquías de cada posto e demarcación. Elas formaron unha parte esencial da tríade, encargada da orde pública e da aplicación da estratexia de persecución e asasinato, deseñada e pautada polas autoridades militares, durante o Golpe e a retagarda.

As declaracións positivas foron compatibles con ascensos e traxectorias favorables, sempre e cando non fosen en xuízos por rebelión ou en caso de selos, fosen acusacións de carácter indirecto —con respecto á participación nas tarefas de resistencia ao Golpe— e se desen nun momento próximo á fin da contenda. Isto ten que ver coa adaptación dos comportamentos e das actitudes á evolución das necesidades que demandou a loita pola consecución do poder. Isto significa que, ademais da propia obediencia á xerarquía, tamén, ás veces, se optara por dar prioridade á persecución de certos perfís sociais e se deixara nun segundo plano a doutros; favorecendo, na práctica, a constitución de pontes de «salvación» indirectas, como sucedeu nun primeiro momento cos masóns.

As declaracións negativas directas e claras funcionaron como un tipo de actitude e comportamento que permitiu o ascenso das traxectorias profesionais dos membros da Garda Civil e recibir o recoñecemento dos seus superiores. Pero, tampouco funcionaron como unha «carta blanca», pois a Benemérita seguía sendo un corpo dependente e supeditado á orde militar e calquera actuación á marxe foi penada e castigada, a pesar de contar cun expediente persoal «intachable». Nese caso, a cúpula castrense optou por

aplicar fórmulas discretas e disimuladas de castigo a perfís «pouco comprometidos» que non evidenciaran, de forma pública, as posibles disidencias nas forzas baixo o seu mando. Con todo, os sublevados eran conscientes de que a rápida aplicación da súa estratexia violenta necesitou, nun primeiro momento, certos marxes de adaptación para os poderes implicados. Deste xeito, permitiu unha áxil reorientación de determinados testemuños para inserilos na lóxica da *inventio*, sempre e cando, no resto das súas facetas e actuacións, mostrasen apoio os sublevados. Precisamente, no cómputo xeral da participación da Garda Civil nas causas, os seus testemuños colaboraron na perversión dos grandes fitos vividos na democracia para convertelos en actos perseguibles, dentro das dinámicas da estratexia violenta.

Este tipo de actitudes intermediarias, xunto co desempeño doutros roles nas tarefas de persecución e asasinato da poboación «baixo sospeita», amosa, en liñas xerais —salvo casos persoais concretos, como os anteriormente explicados— unha actuación firme e comprometida cos lideres golpistas, durante o golpe de Estado e a retagarda. Este feito pode relacionarse coa posición de vulnerabilidade que se atopaba o Corpo a inicios da guerra civil. Ante a sospeita da utilidade da Garda Civil nun novo proxecto de Estado e a posibilidade de desaparición, o Golpe e a retagarda supuxeron oportunidades para demostrar a capacidade de actuación na defensa dos poderes establecidos e permitir a súa supervivencia. Ademais, os poderes municipais foron conscientes da importancia da súa labor e recoñeceron, e incluso premiaron, as súas actuacións en aras de asegurar a defensa da súa propia seguridade.

Precisamente, tras a guerra civil, a Garda Civil volverá a asumir plenas competencias sobre a orde pública, aínda que sempre supeditada e controlada baixo o brazo do Exército. A Lei ,do 15 de marzo de 1940, poñía fin á existencia do corpo de Carabineiros, que pasaba a formar parte da nova organización da Benemérita. Esta asumiu novas competencias, reorganizáronse os grupos de persoal e modificouse a súa distribución orgánica[1395].

USC UNIVERSIDADE DE SANTIAGO DE COMPOSTELA

[1395] «Ley, de 15 de marzo de 1940, reorganizando el benemérito Cuerpo de la Guardia Civil», *BOE*, nº 77 (17-3-1940), 1862-1866.

CONCLUSIÓNS

A violencia do Golpe non foi algo extrínseco á súa propia natureza, senón que precisamente é o sino que lle dá identidade. Os militares sublevados foron conscientes da ilexitimidade da súa acción e por iso chegaron ao poder cun golpe de pistolas enriba das mesas dos despachos superiores. Foi un acto que seguiu unha planificación e unha execución vertical, na que estivo latente unha lóxica territorial militar moi marcada, na que se dou prioridade á organización dos espazos en prazas e comandancias militares ás que os poderes civís quedaron supeditados. A dinámica golpista supuxo unha drástica ruptura coas dinámicas previas de relación social, pero, debe entenderse como unha acción con certa continuidade no tempo, máis alá do 18 de xullo. Ata ben entrado o outono de 1936, os sublevados venderon as retagardas como espazos «pacificados en donde el orden estaba completamente restablecido», pero en realidade, os poderes locais reorganizáronse dun xeito moi provisional, o asasinato e a persecución alcanzaron as súas maiores cotas, as columnas militares percorreron Galicia facendo gala do monopolio da forza nas rúas e constituíronse as primeiras milicias locais armadas. En realidade, as retagardas foron algo máis que espazos, pois son entendidas, tamén, como o punto de converxencia dun territorio nun tempo e momento concreto, que foi evolucionando e mudando ao compás da vangarda.

A violencia da retagarda foi, por tanto, controlada, selectiva e adaptativa que contou cunha estrutura de funcionamento vertical descendente, seguindo un criterio baseado nos principios de orde e mando de sino militar. A dinámica da «conquista» do territorio funcionou a partir das grandes cidades onde guarnecían as principais forzas militares. A toma das cabeceiras de provincia foi esencial e aseguráronse de poñer no cumio do poder a líderes castrenses comprometidos, fieis ao mando e cunha actitude tallante contra o «inimigo», onde a vacilación e a iniciativa persoal, fóra da escala de orde castrense, non tivo cabida. O marco normativo que lle deu cancha ao golpistas para poñer en marcha as súas estratexias violentas foi unha terxiversación das leis e os códigos preexistentes, que cobrou vida por medio dos bandos militares. Estes foron os documentos que fundamentaron a acción dos tribunais castrenses mediante, por un lado, a tipificación de delitos que perfilaron a identidade do «inimigo» a perseguir e, por outro, a dotación de competencias para actuar baixo a xurisdición de guerra. Precisamente, buscaron, de forma constante, durante os primeiros meses, a colaboración e participación da cidadanía na tarefa de reconverter ao defensor da legalidade democrática en «rebelde» suxeito a castigo.

Os xuízos, por tanto, máis alá de ser considerados como farsas teatrais baleiras de significado, foron un punto primordial da estratexia violenta dos sublevados. É certo que a orixe das súas competencias sitúase nunha *inventio* xurídica, pero a súa función corresponde cunha determinada intencionalidade, pois trátase da auténtica terxiversación do Golpe Militar no «Glorioso Movimiento Nacional», unha tarefa que comeza dende os inicios da sublevación e para a que se precisaron altas doses de coordinación, organización e control. Por tanto, unha das achegas desta investigación é colocar o papel da xustiza militar golpista fóra dos clásicos canons establecidos ata o momento, en función de varias fases cronolóxicas marcadas polo nivel de control, organización e definición da estratexia violenta: unha primeira etapa que discorre dende xullo de 1936 ata principios de 1937 coa preeminencia dunha suposta «represión extraxudicial» ou «terror caliente»; unha segunda, que abarca dende decembro 1937 ata 1941 na que se produce unha consolidación da «represión legal», por medio da institucionalización e reorganización dos consellos e do sistema penitenciario; e, por último, unha última fase que se prolonga ata 1945 e na que se produce unha maior depuración dos mecanismos de control social.

A nosa investigación argumenta que os xuízos foron unha peza importante do proceso de brutalización da retagarda, mediante o cal se levaron a cabo numerosos asasinatos e condenas e se estableceu unha rigorosa clasificación da sociedade en torno á figura do «rebelde». Con todo, deben tomarse certas precaucións á hora de atribuírlle a función de xustificar, dentro dun marco aparentemente «legal», a acción violenta, pois realmente non foi algo substancial na súa estratexia. Tampouco foi unha ferramenta empregada para establecer categorías con base no perfil socioeconómico e político das vítimas. Realmente, a clave da súa función na estratexia violenta atópase nos elevados niveis de participación social que promoven, na capacidade de atraer e involucrar a heteroxéneos perfís e no poder de modelar e alterar esa nova realidade que xorde ao mesmo tempo que o Golpe se executa. Teñen, por tanto, unha capacidade performativa e realizativa, pois ao mesmo tempo que os xuízos teñen lugar, tamén interfiren no contexto no que actúan e, por tanto, provocan un determinado efecto sobre el. Permitiron construír toda unha retórica discursiva do «inimigo» e asentar as bases do novo réxime, un obxectivo que outras modalidades violentas, cun grao de execución e liquidación máis rápido, como os «paseos», non llo permitirían.

Algúns dos recursos que empregaron para tal cometido foron as voces dos auditores e os fiscais, auténticos directores da orquestra xurídica. Foron as figuras visibles que máis peso tiveron na evolución interna dos xuízos, por ser as únicas que contaban cunha formación xurídica que lles permitiu controlar e supervisar os puntos primordiais do proceso. De forma especial, mediante a palabra dos fiscais, a terxiversación da *inventio* foi explicada e «traducida» á sociedade. Precisamente, neses primeiros meses nos que os tribunais militares tiveron unha intensa actividade, funcionaron como voceiros desa nova «conciencia xurídico militar». As alegacións e as intervencións dos fiscais foron discursos elaborados, extensos e cunha elevada carga interpretativa, sobre a actuación e o comportamento dos acusados e o significado do Golpe. Sobre esta cuestión, é necesario deterse no tipo de audiencia que tiña este discurso. É certo que, en boa medida,

empregaban unha oratoria deseñada para ser escoitada e cunha finalidade performativa que coincide, precisamente, coa posta en escena dos consellos de guerra en grandes espazos que permitían acoller un gran volume de público. Pero tamén resultou unha parte substancial da estratexia golpista o feito de que «os seus», aqueles que participaban nos procesos de forma directa, tanxible e visible, tomaran conciencia e tivesen noción desa «verdade» xurídica —baseada na *inventio*— para reafirmar as súas actuacións. De feito, a interpretación dos xuízos, con base na retórica do «rebelde opositor al Glorioso Movimiento Nacional», instaurouse case de xeito perenne no relato «oficial», que se converterá en dominante e parte inseparable da idiosincrasia do franquismo. Pero tamén calou no ámbito castrense durante décadas, tal e como se pode apreciar no caso do xuízo de Azarola, considerado como punto de partida dun novo modelo de procedemento xurídico-militar. En definitiva, entre as funcións que cumpriu a xustiza militar golpista na estratexia violenta, destacan a de atribuír un significado concreto á sublevación, construír o perfil do «inimigo» a bater —incluso na retagarda— e facer partícipe á sociedade na execución desa violencia. Nese proceso resultou clave a labor da Fiscalía e o uso da linguaxe bélica nun entorno xurídico para desvirtuar a defensa do poder lexítimo, agora sentado no banco dos acusados.

Volvendo ás liñas que nos permiten debuxar os mecanismos empregados polos xuízos para atraer á sociedade e modelar o marco de actuación, debemos considerar a coidada selección que fixeron dos espazos onde tiveron lugar os consellos de guerra. Foi frecuente —e non só no caso galego— que ditos «escenarios» pasaran de ocupar instancias pequenas nos cuarteis sede dos principais rexementos a grandes e impoñentes salas nos edificios máis importantes, relacionados co poder civil e situados e puntos céntricos e relevantes de cada lugar —como as sedes das deputacións provinciais, dos gobernos civís ou dos tribunais de xustiza civil e ordinaria—. Con este tipo de accións buscaron dar visibilidade social e pública a este tipo de eventos, localizalos en espazos que permitisen acoller un gran volume de asistentes e resituar na sociedade da retagarda os defensores da legalidade democrática reconvertidos en delincuentes, «rebeldes», presos, acusados e sentenciados.

O ritmo de instrución de xuízos seguiu unha pauta temporal concreta que deu comezo de forma paralela ao desenvolvemento do Golpe e á implantación doutras estratexias violentas, como foron os «paseos». Os procesos que supuxeron condenas máis severas foron os incoados polo delito de «rebelión militar» ou de «auxilio á rebelión militar» e as pautas de incoación seguiron —en liñas xerais— unha traxectoria descendente, dende 1936 ata 1939. As penas de morte non foron as máis numerosas en termos cuantitativos, pero si as máis inmediatas e, moitas delas, foron froito de sumarios cunhas características concretas: áxiles, dinámicos, gran volume de dilixencias e actuacións, elevados niveis de participación social e acusacións e procesamentos de carácter colectivo. De forma especial, a maioría das instrucións de xuízos concéntranse nos últimos meses de 1936 e poden alargarse durante o primeiro semestre de 1937, ata volverse menos frecuentes e con penas máis suaves, cara a finais da contenda. Ditos trazos, por tanto, irán cambiando á par que diminúen o ritmo de incoacións e acusados, muda a estratexia bélica e se consolidan os novos poderes sublevados nos diferentes territorios e espazos.

Estas liñas xerais —tanto en tempos, como en cifras— poden verse modificadas ou alteradas mediante feitos concretos, como os efectos da acción das «batidas», a severidade das políticas levadas a cabo en cada Goberno Civil —con respecto, por exemplo, aos «fuxidos»— ou a repercusión da xustiza militar na xurisdición de Mariña, segundo a evolución da guerra no mar, entre outros. No caso daqueles «fuxidos» que fosen capturados pola forza durante a retagarda, se foron xulgados —a maioría deles acusados por «rebelión» ou deserción, anteriormente, e declarados «rebeldes», por non presentarse ante as autoridades— sufriron unhas penas igual de severas que aqueles procesados durante os máximos picos de actividade dos tribunais castrenses. Aqueles que se presentaron de forma «voluntaria» foi frecuente que lograran evitar as máximas condenas xudiciais, pero adoitaron quedar baixo disposición das autoridades gobernativas. Ademais, a súa actuación e o seu proceso de «reintegración» na sociedade da retagarda, quedaron sometidas a un estrito control e supervisión das novas autoridades. Precisamente, a figura do «rebelde» foi empregada para clasificar a aqueles membros da sociedade sospeitosos de ser «inimigos» e a reversión de dita condición, a pesar de ser posible, tamén foi complexa. Moitos individuos declarados «rebeldes» foran previamente «paseados» e, en moitas ocasións, as autoridades militares non mudaron dita etiqueta. Foi utilizada, por tanto, tamén como unha ferramenta de humillación e denigración persoal perenne máis alá da morte, ou máis ben, do asasinato.

Os poderes sublevados efectuaron, en liñas globais, unha chamada social ampla e masiva que foron capaces de adaptar ás necesidades e ás circunstancias do contexto bélico. No caso da incorporación das figuras de autoridade na comunidade —como foron o cumio dos poderes locais ou da Garda Civil—, tivo un carácter máis selectivo e concreto. Con todo, no caso da cidadanía, nun primeiro momento, esta chamada esténdese ata converterse nun fenómeno xeral e na maioría dos casos, tratar de eludila non foi algo sinxelo e doado. No que respecta á forma e ao resultado desta participación, foi heteroxénea, múltiple e complexa, pero non constituíu un elemento de primeira relevancia na definición dunha nova orde social.

As actitudes intermediarias, mediante a intervención como declarantes ou informantes nos xuízos, permiten calibrar a heteroxeneidade de comportamentos da sociedade na violencia, máis alá das ríxidas etiquetas de vítima ou perpetrador. Un primeiro paso foi a construción unha ferramenta analítica, por medio dunha metodoloxía específica, que nos permitise establecer unha clasificación das declaracións. Seguimos o funcionamento da escala de poder e mando —tratando de eludir criterios de orixe moral— e puidemos avaliar o peso da acusación —dende un punto de vista cuantitativo e cualitativo— e observar o peso da sociedade e dos axentes de orde, como a Garda Civil e os poderes locais, na participación dos xuízos. Ademais, un seguimento das traxectorias vitais, segundo o tipo de intervención, revelou as consecuencias de tales accións e cales foron as lóxicas de funcionamento, xunto co papel da xustiza militar, dentro da estratexia global da violencia sublevada.

No relativo á magnitude e á tipoloxía das declaracións, unha das cousas a ter en conta é a perspectiva de xénero. A pesar de que a gran maioría dos declarantes e das traxectorias vitais coñecidas son homes, isto obedece ao papel que xogou na estratexia violenta o rol

feminino, dende o punto de vista dos sublevados. As súas intervencións, a pesar de ser relativamente escasas en termos numéricos, resultan moi ilustrativas para afondar nesta cuestión. Elas foron chamadas a declarar en función dos seus lazos persoais cos acusados, pero tamén como testemuñas daqueles actos de resistencia ao Golpe que —unicamente— tiveron lugar preto dos domicilios dos veciños de lugar. Foron vistas dende un prisma tradicional asociado ao fogar e, por tanto, non adoitaron declarar como testemuñas directas e partícipes das actuacións tipificadas polos sublevadas como delitos «rebeldes». Con todo, as mulleres eran conscientes do papel que lles fora outorgado nese contexto e actuaron en consecuencia. Fixeron uso daquelas estratexias que o «ser muller» lles facilitaba e nas súas declaracións adaptaron o discurso e os silencios: xogaron coa ambigüidade establecida en torno ao seu perfil laboral e coa autómata asociación que sobre elas se facía, en relación co ámbito doméstico.

Se nos detemos no aspecto cuantitativo das declaracións, a maior concentración coincide, de forma coherente, cos picos de instrución de causas. Ademais, as cifras das declaracións, tanto positivas como negativas, son bastante parellas, pero, nas segundas adoitaron ter un elevado peso as forzas de orde, ata constituír un terzo do total. Se nesa valoración tamén incluímos as de carácter neutro e aséptico, o comportamento acusador e incriminatorio non sobresae por encima dos demais. Por tanto, a denuncia non explica esa participación social masiva, de feito, non son os comportamentos máis habituais entre a poboación, nin foron o motor da incoación da sumarios militares. Precisamente, o factor que xogou un papel determinante nos atestados iniciais que desembocaron na instrución dos sumarios foi a acción coordinada entre as Comandancias Militares, as delegacións de Orde Pública e as xefaturas locais da Garda Civil. Mesmo aquelas persoas que foron chamadas a declarar e manifestaron testemuño dende unha posición de especial vulnerabilidade vital —como os detidos ou os procesados noutras causas militares— non recorreron, de forma sistemática, a declaracións negativas, de carácter acusatorio, en contra dos seus veciños. Máis ben, fixeron todo o contrario e, por tanto, a acusación non foi un comportamento maioritario, e no caso de darse, tampouco actuou como elemento «salvador».

Para calibrar as consecuencias e os efectos da resposta social á demanda para intervir nos sumarios, valoramos ata que punto as experiencias das persoas que manifestaron actitudes intermediarias significaron puntos de viraxe nas súas traxectorias persoais. Foi habitual e, incluso unha tendencia maioritaria, que experimentaran grandes melloras na súa situación profesional ou económica. Na maioría dos casos, estas non veñen dadas a consecuencia da súa participación nos xuízos, mediante comportamentos asociados con declaracións negativas. Aqueles que se viron nesta situación xa gozaban, de forma previa, de certa posición e visibilidade social e, por tanto, o seu ascenso na escala social non constituíu un premio derivado da lóxica da recompensa. Precisamente, foi todo o contrario, algúns dos grandes empresarios, poderes políticos e altos cargos de Falange que acadaron unha evolución ascendente foi perfectamente compatible coa manifestación de declaracións positivas contra individuos acusados de «rebelión». Nos parcos casos nos que se puido asociar unha situación comprometida coas novas autoridades xunto coa manifestación de declaracións negativas, estas non operaron

como mecanismos amortecedores dunha pena, sanción ou castigo, nin como símbolo de adhesión á «Causa Nacional». Outro tipo de valoracións, como a submisión aos poderes golpistas con respecto á estrutura de orde e mando despregada, a participación nas lóxicas de persecución, ou a colaboración en materia de subscricións económicas á «Causa Nacional», si puideron funcionar como elementos xustificativos de «un buen concepto» nos diversos informes emitidos polas novas autoridades.

A tendencia maioritaria resultou ser a de aquelas persoas que manifestaron declaracións de carácter positivo ou neutro e adquiren de forma paralela, un ascenso na esfera social frecuentemente vinculado á súa proxección laboral. Neste grupo de intermediarios observamos que a gran maioría comparten certas características: emitir declaracións positivas sobre os encartados, manter ou mellorar o seu status laboral e desenvolver unha traxectoria vital allea ás dinámicas da violencia sublevada ou, no caso de chamar a súa atención, saír depurada favorablemente. De feito, este foi o caso do grupo de funcionarios e empregados municipais que, en Bueu, saíron airosos do expediente instruído a raíz da Orde, do 12 de marzo de 1939, que poñía en dúbida a súa adhesión aos novos poderes. Pero tamén formaron parte desta casuística, aqueles individuos cun perfil socioeconómico variado, empregados, grandes e pequenos industriais, xunto con xente do mundo do Dereito. Resultan moi destacadas as traxectorias de importantes familias como a dos Núñez, Becaría, Romay ou Echevarría en Betanzos. Nesta mesma liña argumental as cifras de Monforte resultan moi ilustrativas, pois do total dos individuos que manifestaron actitudes intermediarias e dos que puidemos reconstruír as súas traxectorias vitais, o 79,59% pasaron por cargos en diferentes entidades públicas que cualificamos como experiencias laborais en ascenso. Deles, unicamente o 10,25% manifestaron, de forma única e exclusiva, declaracións de carácter negativo, e o 12,82% conxugaron intervencións de sino positivo, neutro ou negativo. As restantes persoas declararon, de forma exclusiva, dun modo positivo ou neutro, sendo máis numerosas as primeiras fronte as segundas, chegando a duplicarse as cifras. Así, o 74,35% das persoas que experimentaron traxectorias en ascenso, fixérono tras emitir testemuños positivos ou neutros.

Se nos detemos nos poderes locais, a primeira fase de conformación das comisións xestoras levouse a cabo en base a «españoles sanos, honrados y patriotas». É dicir, grupos xeralmente pequenos dos que formaron parte perfís políticos e socioeconómicos diversos, chamados a cumprir de xeito provisional as pautas ditadas como «homes do momento». Eles foron un grupo de persoas de heteroxénea idiosincrasia que accedeu ao goberno municipal tras a destitución da corporación lexítima, no transcurso do golpe de Estado. Trátase dun contexto dominado pola incerteza acerca do triunfo da sublevación e o desenvolvemento dunha guerra de dubidoso alcance e duración, por tanto, é un grupo que nace de xeito provisional, ao abeiro das circunstancias, e que vai evolucionando segundo o momento. Con todo, aqueles individuos que lograron manterse nas cadeiras de mando tras os cambios sucedidos ao redor do mes de novembro, aséntanse no poder local nunha etapa que, en liñas xerais, funcionou de forma máis estable e duradeira no tempo. Foron persoas consideradas de «confianza» e o seu comportamento estivo suxeito e condicionado a unhas pautas, ou mellor dito,

unhas expectativas moi concretas establecidas polas autoridades superiores. A súa participación nos xuízos estivo copada, de forma maioritaria, polas Alcaldías, grupos entre os que predominaron as declaracións de tipo negativo. De forma puntual, o grupo municipal chamado a declarar ampliouse ata os xestores, pero non adoitaron participar en función do seu rol político, senón como veciños do concello, en base a diferentes circunstancias.

Os cambios que se realizan cara ao mes de outubro de 1936 introducen ás corporacións nunha segunda fase na que, como mínimo, adoitaron darse dúas grandes modificacións na súa composición. Esta abarca a maior parte da contenda e funcionou en base a diferentes premisas. Na fase de consolidación dos «homes do momento», o feito de pertencer a Falange non supuxo un mérito imprescindible para colocar a individuos nas cadeiras municipais e, en ocasións, os conflitos entre o «Movimiento» e a corporación supuxo importantes trabas na xestión do concello. As vacantes cubríronse dun modo máis estudiado e menos improvisado que na fase inicial e neste proceso, nin o peso das declaracións negativas foi un elemento decisivo, nin as declaracións positivas previas constituíron atrancos para acceder ao poder. É dicir, non se dá unha clara correspondencia entre o tipo das declaracións e a evolución do seu posto de poder.

O final da contenda inaugura unha terceira etapa que denota un grupo de goberno composto por «homes do momento» cansos, para os que o posto no poder local non adoitou ser unha prioridade. Foi habitual atopar desexos por desvincularse da responsabilidade do cargo, polo que moitos deles non responderon ás expectativas xeradas nas súas figuras. É importante recalcar que neste proceso non influíu o feito de ter manifestado declaracións de sino positivo, senón que operaron outras variables. Por exemplo, á hora de valorar o progreso na futura traxectoria vital a oportunidade de mellora profesional adoitou pesar máis que o feito de manter o posto na corporación municipal.

Para rematar, convén facer unha breve mención ao papel clave que xogou a Garda Civil, a escala micro, no fino e depurado mecanismo de coordinación de forzas pautado polos mandos militares no control, regulamento e selección da constante e rigorosa chamada da participación social nos consellos de guerra. Foi habitual que os sublevados reclamasen os informes da xefatura do posto da Garda Civil sobre a calidade dos antecedentes do encartado. Con todo, en certas ocasións demandaron a participación e as declaracións dos demais efectivos do corpo, frecuentemente relacionados coa execución dos atestados iniciais ou das dilixencias ordenadas polos xuíces instrutores. A maioría destas intervencións foron de carácter negativo e responderon a unha determinada estratexia militar, en aras de contrarrestar certos efectos da participación social. É certo que este tipo de comportamentos foron en sintonía co ascenso das traxectorias profesionais dos membros da Garda Civil. Pero tampouco serviron como premios para actuar fóra das directrices de orde, actitudes que supuxeron, a pesar de todo, duras penalizacións. Con todo, observouse certo marxe de manobra, nos momentos máis iniciais do Golpe, para reacomodarse na estratexia castrense e no novo marco xerado. Neses escasos días, as máximas autoridades permitiron a manifestación, por parte das Xefaturas, de declaracións ambiguas e/ou favorables cara aos encartados.

Pero, sempre se fixo baixo determinadas condicións, pois debían volver a situar —e incluso contradicir— o seu discurso inicial, de forma rápida, dentro da lóxica da *inventio*. En definitiva, a recorrente tendencia cara a emisión de informes negativos matiza, en gran medida, o peso desta institución, con respecto ao total de declaracións da sociedade. Pero, ademais, a súa participación noutras tarefas de persecución amosa unha tendencia xeral de colaboración activa que foi esencial no desenvolvemento da estratexia violenta sublevada.

Nesta investigación, polo tanto, partimos dunha serie de hipóteses e interrogantes que xiraron ao redor dos mecanismos de funcionamento da violencia golpista. De forma concreta, buscamos respostas sobre cales foron as estratexias levadas a cabo para manexar o proceso de implantación, cal foi o papel da sociedade nese proceso e que tipo de repercusións trouxo a curto e medio prazo. Para abordar todas estas cuestións puxemos en práctica unha metodoloxía de investigación baseada na comparación de diferentes estudos de caso e centrada nas relacións entre a sociedade e o Estado dende abaixo, por medio do manexo de traxectorias vitais individuais. Como resultado, puidemos contrastar, a grandes liñas, que a xustiza militar golpista foi un dos máis importantes resortes do proxecto violento no que o papel da sociedade foi clave. Ademais, situámola dentro dun novo patrón interpretativo baseado na deconstrución do relato «vencedor», herdeiro da *inventio* xurídica e de longa supervivencia, mesmo máis alá do franquismo. Colocámola dentro do esquema de funcionamento da violencia sublevada —como un elemento útil, pragmático e incluso, performativo— e caracterizámola por medio de certos niveis de control e organización que están presentes dende os inicios do Golpe e van evolucionando, segundo avanza a contenda e o proceso de toma de poder.

USC UNIVERSIDADE DE SANTIAGO DE COMPOSTELA

FONTES

ARQUIVOS, BIBLIOTECAS E HEMEROTECAS

Arquivo Municipal de Betanzos —AMBe—

- Goberno
  - «Bandos», sin. 110 (1928-1934) e 111 (1935-1939)
  - «Expedientes de nomeamento de alcaldes de barrio (1846-1958)», sin. 115
  - «Libros de actas do pleno», sin. 49 (1931-1934), 50 (1934-1936) e 51 (1936-1940)
- Escribanía-Secretaría
  - «Correspondencia de entrada», sin. 147 (1935-1937), 148 (1938-1939), 2373 (1940-1954) e 149 (1940-1941)
  - «Correspondencia de saída (1881-1959)», sin. 169
- Persoal
  - «Expedientes de persoal de servizos (1872-1974)», sin. 200
  - «Expedientes disciplinarios (1815-1971)», sin. 201
  - «Expedientes xerais de persoal», sin. 202 (1811-1972), 7263 (1923-1982) e 7262 (1935-1984)
  - «Expedientes de persoal de Orde Pública (1931-1972)», sin. 192
- Servizos militares
  - «Expedientes relativos ao Comité de defensa pasiva contra ataques aéreos (1936-1947)», sin. 448
  - «Expedientes de abastecementos, bagaxes, requisas e transporte (1033-1950)», sin. 4954
  - «Correspondencia», sin. 2750 (1910-1939) e 2751 (1940-1969)
- Sanidade, Beneficencia e Asistencia Social
  - «Libro de actas e expedientes de nomeamento e composición (1905-1961)», sin. 3114
- Orde e seguridade pública
  - Cárcere-Xunta carceraria
    - «Libros de caixa da agrupación forzosa do partido (1932-1939)», sin. 4648
    - «Libro rexistro de presos (1936-1938)», sin. 4312
    - «Libro rexistro de penados (1888-1945)», sin. 1150
    - «Testemuñas de condena (1889-1961)», sin. 1140

USC UNIVERSIDADE DE SANTIAGO DE COMPOSTELA

- Policía municipal ou local
  - «Expedientes de denuncias e multas (1936-1939)», sin. 1094
  - «Expedientes de conduta política e moral (1945-1956)», sin. 1072
- Xuntas e comisións
  - «Reunións e asembleas (1912-1953)», sin. 1076
  - «Diversos oficios de Orde Pública», sin. 1075

- Eleccións
  - «Padrón Municipal (1935-1936)», sin. 6425
  - «Relación de carabineiros (1936)», sin. 64
  - «Relación de gardas civís (1936)», sin. 6425
- Fondo «Consejo Local del Movimiento»:
  - «Expedientes do Movemento Nacional», sin. 4346 (s/d), 4340 (1939-1971)
- Fondo Manuel Villuendas (1898-1963):
  - Selección de documentación da II República, sin. 4347

Arquivo Municipal de Bueu —AMBu—

- Goberno
  - «Libros de actas do pleno (1935-1941)», sin. 27-3 e 35-1
  - «Expedientes do alcalde-delegado gobernativo (1938-1945», sin. 71-13, 72-2 e 72-3
  - «Correspondencia da Alcaldía», sin. 3245-51 (1942) e 3245-50 (1943)
  - «Expedientes de cargos municipais (1935-1946)», sin. 2607-1, 2607-2, 2607-3, 11-29, 11-30, 11-31, 11-32, 11-33, 11-34, 11-35 e 11-36
  - «Expedientes de constitución do concello (1936-1939)», sin. 1-18, 1-19 e 1-20
  - «Documentación asociacións (1923-1934)», sin. 1130-11
- Administración
  - «Expedientes de depuración (1938-1951)», sin. 281-5 e 285-6
  - «Cadros de persoal do concello (1930-1955)», sin. 3130-39, 246-5, 246-6, 246-7, 246-8, 246-9, 246-10, 246-11 e 2619-16
  - «Correspondencia», sin. 165-2 (1936), 166-1 (1937), 166-2 (1938), 167-1 (1939) e 167-2 (1940)
  - «Memorias e informes (1935-1945)», sin. 114-1, 115-6, 115-7, 115-8, 115-9, 115-10 e 115-12
- Servizos
  - «Multas e denuncias», sin. 1267-7 (1936), 1267-8 (1937), 268-1 (1938) e 268-2 (1939)
  - «Expediente de multas e denuncias (1937)», sin. 2691-19
  - «Libro rexistro de denuncias da garda rural (1937-1943)», sin. 772-11
  - «Expedientes de policía municipal-Orde Pública (1885-2014)», sin. 1250
  - «Remisión ao xulgado de pezas de cognición (1936)», sin. 2689
  - «Solicitudes para celebrar reunións e manifestacións (1930-1936)», sin. 1324

USC UNIVERSIDADE DE SANTIAGO DE COMPOSTELA

- «Relación de detidos (1936-1943)», sin. 1249-10, 1249-11 e 1249-14
- «Certificados do Secretario do Xulgado de Instrución deste partido de sentenzas de detidos (1943-1947)», sin. 1249-13, 1249-15, 1249-16, 1249-17 e 1249-19
- «Libro de rexistro de entrada e saída de presos (1927-1971)», sin. 2688-19
- «Expedientes de feiras e mercados (1936-1937)», sin. 1234-31, 1235-1 e 1235-3
- «Licenzas de aperturas de establecementos (1937-1945)», sin. 3131-11, 521-45 e 1114-21

Arquivo Municipal de Monforte —AMMo—

- Goberno
  - «Libros de actas do pleno (1935-1942)», s/s
  - «Bandos», sin. 53 (1934), 55 (1935), 58 (1936), 61 (1938-1939)
  - «Libro rexistro de entradas de correspondencia (1931-1939)», s/s
  - «Libro rexistro de saídas de documentos (1935-1937)», s/s
  - «Comunicacións da Alcaldía», sin. 53 (1934), 55 (1935), 58 (1936), 60 (1937)
  - «Comunicacións da Garda Civil», sin. 53 (1934)
  - «Listaxe de concelleiros con filiación política», sin. 53 (1934),
  - «Solicitudes e permisos», sin. 53 (1934), 55 (1935), 58 (1936), 62 (1937), 64 (1937-1938), 65 (1938-1939), 74 (1940), 83 (1942-1945)
  - «Sociedades e agrupacións», sin. 53 (1934), 55 (1935)
  - «Comunicacións do Goberno Civil», sin. 53 (1934), 55 (1935), 58 (1936), 60 (1937), 62 (1937)
  - «Declaración do estado de guerra», sin. 53 (1934),
  - «Manifestacións», sin. 53 (1934),
  - «Expedientes de apertura e clausura de prostíbulos», sin. 53 (1934), 55 (1935), 60 (1937)
  - «Acta de constitución da delegación local do traballo», sin. 53 (1934),
  - «Expediente de creación dunha escola mixta», sin. 56 (1935)
  - «Comunicados da Comandancia Militar», sin. 58 (1936), 60 (1937), 61 (1938-1939)
  - «Actos públicos e conmemoracións», sin. 58 (1936), 60 (1937), 61 (1938-1939)
  - «Expedientes relacionados coas comisións xestoras municipais», sin. 58 (1936), 60 (1937), 74 (1940)
  - «Regulamentación sobre a circulación de vehículos», sin. 58 (1936)
  - «Nomeamentos e ceses. Juventud de Izquierda Republicana», sin. 58 (1936)
  - «Subscricións Nacionais», sin. 58 (1936), 60 (1937)
  - «Comité pro-Estatuto Galego», sin. 58 (1936)
  - «Expediente sobre a provisión de mestres nas escolas», sin. 58 (1936)
  - «Presupostos», sin. 58 (1936), 62 (1937)
  - «Instancias particulares», sin. 60 (1937)

USC UNIVERSIDADE DE SANTIAGO DE COMPOSTELA

- «Memoria do concello», sin. 60 (1937), 63 (1939), 83 (1942-1945)
- «Nomeamentos e ceses na Xefatura Comarcal de Falange», sin. 60 (1937)
- «Membros da asociación patronal de industria e comercio de Monforte», sin. 60 (1937)
- «Correspondencia», sin. 61 (1938-1939), 74 (1940), 76 (1941), 85 (1934-1939) e 85 (1934-1939)
- «Expediente sobre contratación subministro do pan», sin. 61 (1938-1939)
- «Comisión para a reorganización dos servizos do cemiterio municipal», sin. 65 (1938-1939)
- «Expediente sobre a propiedade do Mosteiro de San Vicente», sin. 74 (1940)
- «Expediente para a instalación dun hospital secundario», sin. 75 (1940)
- «Plan Xeral do concello», sin. 75 (1940)
- «Asuntos varios concello», sin. 75 (1940)
- «Informe de "Huérfanos de la Revolución y la guerra"», sin. 76 (1941)
- «Proxecto habilitación de local para o arquivo notarial», sin. 76 (1941)

- Persoal
  - «Libro de actas de cesamentos e posesións (1935-1946)», s/s
  - «Expedientes persoais», sin. 56 (1935), 58 (1936), 74 (1940), 75 (1940)
  - «Relación de persoal técnico do concello», sin. 56 (1935)
  - «Relación de persoal administrativo do concello», sin. 56 (1935)
  - «Relación de persoal subalterno do concello», sin. 56 (1935)
  - «Relación de mozos de limpeza do concello», sin. 56 (1935)
  - «Relación de gardas municipais», sin. 56 (1935)
  - «Expedientes persoais de empregados do concello», sin. 56 (1935)
  - «Persoal do concello», sin. 58 (1936)
  - «Relación de persoal do depósito de máquinas», sin. 60 (1937)
  - «Relación de persoal da estación de Monforte afecto ao Servicio de Explotación-Movimiento», sin. 60 (1937)
  - «Nomeamentos e cesamento de persoal do concello», sin. 63 (1939), 64 (1937-1938)
  - «Acta da reunión do tribunal examinador dos concursantes a prazas vacantes de subalternos», sin. 63 (1939)
  - «Relación de nóminas de prestación persoal do concello», sin. 63 (1939)
- Orde e seguridade pública
  - «Detencións e procesamentos», sin. 53 (1934)
  - «Informes de conduta», sin. 55 (1935), 58 (1936), 60 (1937), 61 (1938-1939), 63 (1939), 74 (1940), 76 (1941), 85 (1934-1939) e 85 (1934-1939
  - «Listaxe de "marxistas que se encuentran huídos pretendiendo eludir la acción de las autoridades"», sin. 61 (1938-1939)
  - «Depósito municipal: altas e baixas», sin. 63 (1939)
  - «Prisión de partido: altas e baixas», sin. 63 (1939)
  - «Detidos gobernativos», sin. 63 (1939)
  - «Expedientes de depuración», sin. 63 (1939)

USC UNIVERSIDADE DE SANTIAGO DE COMPOSTELA

- «Multas», sin. 58 (1936)
- «Denuncias», sin. 60 (1937), 61 (1938-1939), 64 (1937-1938), 65 (1938-1939), 74 (1940)
- «Certificados de conduta», sin. 60 (1937)
- «Expedientes de Responsabilidades Políticas», sin. 74 (1940)
- «Expediente fuga da prisión de Monforte», sin. 76 (1941)

- Servizos militares
  - «Actas da comisión local de subsidio ao combatente (1938 e 1939)», s/s
  - «Actas da Xunta monfortina de socorro a familias de combatentes (1939)», s/s
  - «Relación de patróns militarizados», sin. 63 (1939)
  - «Substitucións», sin. 61 (1938-1939)
  - «Listaxe de aportacións ao exército», sin. 57 (1936)
  - «Expediente de constitución da Xunta encargada da recepción de donativos para as forzas do Exército», sin. 57 (1936)
  - «Recadación de fondos para reformas do cuartel», sin. 58 (1936), 60 (1937)
  - «Padrón de solicitantes de haberes por "los caídos en acción de guerra"», sin. 63 (1939)
  - «Listaxe de persoal excombatentes», sin. 61 (1938-1939)
- Beneficencia
  - «Actas do padroado católico monfortino de asistencia social (1936)», s/s
- Fondo Fotográfico

Arquivo do Reino de Galicia —ARG—

- Xefatura comarcal do Movemento de Betanzos
  - Administración
    - «Correspondencia de entrada e saída», sin. 65245 (1937-1943), 65272-7 (1941-1955), 65246 (1944-1948)
    - «Cartas particulares (1949-1957)», sin. 65253-2
    - «Acta de cesión de mobles (1939)», sin. 65272-1
    - «Contas (1941)», sin. 65272-6
  - Inspección
    - «Actas do consello local (1955)», sin. 65272-4
    - «Expedientes da Asemblea Provincial do "Movimiento" (1955)», sin. 65272-9
    - «Expedientes da comisión de mutilados (1939-1941)», sin. 65272-10
    - «Libros de actas do consello local do "Movimiento" (1952-1963)», sin. 65214-1
    - «Relación de concelleiros (1955)», sin. 65273-10
  - Persoal
    - «Actas das reunións de afiliados (1956-1961)», sin. 65223-1
    - «Certificados de boa conduta (1942-1954)», sin. 65263-1

USC UNIVERSIDADE DE SANTIAGO DE COMPOSTELA

- «Certificados de servizos prestados pola Milicia Nacional (1939-1941)», sin. 65273-1
- «Expedientes de depuración», sin. 65272-11
- «Expedientes de nomeamentos de xefes de milicias (1940-1942)», sin. 65273-7
- «Expedientes persoais de afiliados (1936-1944)», sin. 65244
- «Informes políticos-sociais (1937-1956)», sin. 65273-5
- «Informes quinquenais da Milicia Nacional (1940-1941)», sin. 65273-4
- «Libros de afiliados (1936-1967)», sin. 65214-4
- «Libros de altas e baixas da Milicia Nacional (1937-1942)», sin. 65256-2
- «Relación de afiliados á Milicia Nacional (1937-1940)», sin. 65273-9
- «Servizos diarios da Milicia Nacional (1936-1939)», sin. 65256-1

▪ Goberno Civil
  - «Libro rexistro de buscas e capturas (1931-1942)», sin. 34526
  - «Expedientes de concellos», sin. 62467 (1935-1937), 32548 (1936-1938), 32372 (1938), 32416 (1939-1940), 32424 (1940-1941), 32505 (1952-1954), 34195 (1939), 31345 (1942)
  - «Relacións certificadas de compoñentes de concellos e comisións xestoras municipais (1931-1937)», sin. 32860
  - «Cartas dirixidas ao Goberno Civil (1936-1938)», sin. 34276
  - «Oficios de remisión de relación de contribuíntes á subscrición nacional (1937-1938)», sin. 32385
  - «Libro rexistro de multas gobernativas», sin. 34447 (1937-1939), 33189 (1938-1942)
  - «Libro rexistro de presentación de detidos nos cuarteis da Garda Civil e comisarías de policía (1937-1941)», sin. 34643
  - «Expedientes de destitucións e suspensións de persoal ao servizo da administración local (1936-1939)», sin. 32613
  - «Libro de arrestados (1938-1942)», sin. 34694
  - «Correspondencia co Ministerio de Gobernación», sin. 32456 (1936), 32613 (1936), 32471 (1936-1938), 32369 (1939), 32486 (1940)
  - «Fichas sobre composicións de corporacións locais (1939-1952)», sin. 32031
  - «Informe sobre a composición de corporacións municipais por Fet de las Jons», sin. 4685-2
  - «Comunicacións ao gobernador civil de acordos tomados pola comisión da Deputación relacionados con asuntos locais (1937-1938)», sin. 3351
  - «Expedientes de asociacións (1931-1936)», sin. 31473-12, 31471-20, 31540-28, 31471-17, 31473-16, 31473-13, 31473-10, 31471-22, 32236-9, 32189-16, 31533-22, 31471-19, 31471-21, 31540-26, 31912-1, 31912-3, 32797-1, 32236-10, 31540-25, 31471-24, 31471-18, 31471-18, 31471-25, 31473-7, 31471-26,

USC UNIVERSIDADE DE SANTIAGO DE COMPOSTELA

31473-15, 31473-14, 31473-9, 31473-11, 31540-27, 31912-7, 31912-8, 31918-9, 31473-18, 31471-23, 31473-8, 32189-17, 31473-3, 31473-4, 31473-6

Arquivo Histórico Provincial de Pontevedra —AHPPo—

- Goberno Civil
  - «Rexistro de sociedade da provincial ordenadas alfabeticamente», s/s.
  - «Asociacións políticas (1932)», sin. 4075
- Xefatura Provincial do Movemento
  - Delegación Provincial de Sección Feminina
    - «Curso especializado», sin. 32-1
    - «Libro de circulares da delegada nacional», sin. 32-2
  - Expedientes persoais
    - «Persoas militantes: Abilleira-Pereira (1937-1950)», sin. 55
    - «Persoas militantes: Pérez-Zas (1937-1950)», sin. 56-1
    - «Autoridades provinciais: Alejo-Sacarrera», sin. 56-2
    - «Militantes ingresados na Guardia de Franco: Castillo-Puga (1949-1959)», sin. 57-1
    - «Libro rexistro provincial de carnés (1953)», sin. 57-2
    - «Informes correspondentes ás xefaturas locais dos adheridos por antecedentes ou faltas de indisciplina (1939)», sin. 57-3
    - «Relación de autoridades e cargos provinciais (1961-1965)», sin. 57-4
    - «Relacións nominais de afiliados a efectos de depuración correspondentes ás xefaturas locais (1945)», sin. 57-5
    - «Relacións de afiliados por xefaturas locais», sin. 57-6
    - «Fichas de militantes e adheridos», sin. 58 e 59
  - Sen sección
    - «Rexistro de oficios pasados á provincial», sin. 6511
    - «Expediente de constitución da comisión xestora de Bueu», sin. 25
    - «Conclusións do consello nacional de xefes provinciais (1949)», sin. 44
  - Correspondencia oficial:
    - «Correspondencia (1936-1944)»,sin. 161, 162, 163, 164, 166, 181, 186, 188, 193

Arquivo Histórico Provincial de Lugo —AHPL—

USC UNIVERSIDADE DE SANTIAGO DE COMPOSTELA

- Fondos Públicos—Administración periférica do Estado
  - Goberno Civil
    - «Expedientes de movemento de membros das corporacións locais remitidas ao gobernador civil-Mondoñedo e Monforte (1938-1976)», sin. H2/12705
    - «Memorias da administración local (1952-1979)», sin. 12741

        - «Revisión de expedientes de depuración de funcionarios municipais (1937-1954)», sin. 12776
        - «Datos sobre membros das corporacións (1937)», sin. 12778-1
        - «Declaracións xuradas sobre depuracións (1939)», sin. 12779
        - «Nomeamentos en concellos e deputacións (1949-1977)», sin. 12780
        - «Correspondencia, circulares e instrucións do Ministerio de Gobernación (1938-1971)», sin. 13613
        - «Asociacións-Monforte de Lemos», sin. 13040-4, 13039-17, 13045-23, 13041-48, 13042-54, 13046-41, 13046-19, 13044-10, 13042-41, 13042-22, 13039-23, 13039-18, 13042-16, 13044-21, 13049-9, 13045-49, 13045-10, 13042-15, 13033-8, 13038-4
- Fondos Públicos-Xudiciais
    - Xulgados municipais de Monforte
        - «Expedientes de multas (1937)», sin. 80395-3
        - «Cartas, ordes, oficios, circulares e correspondencia (1937)», sin. 80395-4
        - «Expedientes de xuízos verbais (1937)», 80394-4
    - Xulgados de primeira instancia e instrución de Monforte
        - Goberno: «Libro rexistro de persoal de actas de posesión e ceses (1894-1951)», sin. 80072-02
        - Goberno: «Expedientes gobernativos de relacións de armas como pezas de convicción (1933-1948)», sin. 109632-7
        - Goberno: «Expedientes gobernativos e persoais de alguacís, oficiais, auxiliares, xuíces, fiscais e rexistradores (1933-1936)», sin. 80074
        - Goberno: «Expedientes gobernativos sobre notificación de revogación de poder (1935), presentación de funcionarios de xustiza con motivo do "Movimiento Nacional" (1936), traslado de oficinas do xulgado (1938) e información da xunta provincial do censo electoral de Lugo (1939)», sin. 80189-10
        - Goberno: «Expedientes gobernativos de provisión de cargos, expedientes persoais, expedientes disciplinarios e renovación extraordinaria da xustiza municipal (1935-1945)», sin. 80075
        - Goberno: «Expedientes de defuncións e desaparicións no rexistro civil (1938-1941)», sin. 80072-1
        - Goberno: «Expedientes de inscrición de defuncións e desaparicións no rexistro civil (1939)», sin. 80119-6
        - Goberno: «Expedientes disciplinarios (1942)», sin. 80133-10
        - Goberno: «Expedientes gobernativos sobre antecedentes do funcionamento e desenvolvemento da xunta local de liberdade vixiada de Monforte (1944-1951)», sin. 80279-1
        - Civil: «Expedientes de asuntos civís (1936)», sin. 80109-1
        - Responsabilidades Políticas: «Expedientes». Sin. 109633

USC UNIVERSIDADE DE SANTIAGO DE COMPOSTELA

    - Xulgado instrutor Provincial de Responsabilidades Políticas de Lugo
        - «Expedientes», sin. 109501-6, 109501-7, 109497-9, 109497-12, 92410-1, 92415-7, 92415-11, 92416-1, 92416-22, 92417-2, 92419-7 e 92419-11.
- Fondos Públicos—Institucións do Movemento Nacional-Delegación Provincial do Frente de Juventudes
    - «Expedientes persoais-cargos (1936-1977)», sin. 106466 e 106467-01
    - «Expedientes persoais-Cargos-Monforte (1936-1977)», sin. 106407
    - «Afiliados-expedientes (1936-1963)», sin. 106355
    - «Correspondencia Radio Monforte (1953-1954)», sin. 106472-03
- Fondos Públicos—Delegación Provincial de Sección Femenina
    - Participación política-asociacións/OJEF:
        - «Fichas de afiliadas a Sección Femenina-Monforte de Lemos», sin. 32184-29
- Cárcere provincial de Lugo (BONXE)
    - «Expedientes», sin. 92701-48, 92703-44, 92706-37, 92708-21, 92725-33, 92727-34, 92746-37 e 92760-74
- Colección:
    - Fotografías de José Luis Vega (selección)
    - Fotografías de Arribas (selección)
    - Fotografías de Juan José Vivancos (selección)
    - Charles López Alberty (selección)

Arquivo da Deputación Provincial da Coruña —ADPC—

- «Expedientes de obras en edificios e instalacións da Deputación», sin. H/17-3 (1916-1917), H/17-5 (1931), H/17-4 (1932) e 8341/1 (1962).
- «Fotografía das desfeitas producidas polo ataque ao edificio da Deputación e Goberno Civil en 1936», sin. F/8-5
- «Actas da comisión xestora da Deputación Provincial da Coruña (1936-1939)», s/s.

Arquivo da Deputación Provincial de Pontevedra —ADPP—

- «Actas da comisión xestora da Deputación Provincial de Pontevedra (1936-1939)», sin. 36038

Arquivo da Deputación Provincial de Lugo —ADPL—

- «Actas da comisión xestora da Deputación Provincial de Lugo (1936-1939)», s/s.

USC UNIVERSIDADE DE SANTIAGO

Arquivo da Real Academia Galega —ARAG—

- Fondo César Vaamonde Lores: Notas e documentos para traballos:
  - «Razones y pretensiones del Auxilio de Invierno» sin. 496-20
  - Comandancia Militar da Coruña, «Orden General a las tropas de esta división (26-7-1936)», sin. 496-20
- Colección de fotografías: «Grupo a carón da torre da homenaxe do mosteiro de San Vicente de Monforte», sin. 26-51
- «Fichas policiais-A Coruña», sin. DH-36/1 e DH-36/2
- Correspondencia:
  - Doazón de Guadalupe Cortizas Fernández, «Cartas de Luís Díaz dende a prisión central de Celanova» (1939), sin. C-83/8
  - «Cartas de Amador Domínguez, encarcerado na prisión da Escollera e no Castelo de San Felipe» (1942-1949), sin. C-54/8

Arquivo do Museo Massó —AMM—

- Fondo Manuel Aldao: documentación privada familiar
  - «Memorias. Datos de las fábricas de conservas de Bueu y Salgueirón» (1940), s/s.
  - «Fe Tradicionalista y de las Jons», sin. arquivador 3, sub-carp. 59
  - «Homenaxe a Gaspar Massó» (1947), sin. arquivador 4, sub-carp. 99
  - «Listados de persoal dos anos 1936-1939», s/s.
  - «Publicidade e propaganda», sin. arquivador 6, sub-carp. 133
  - «Correspondencia particular», sin. arquivador 2, sub-carp. 17
- Fondo fotográfico

Arquivo Histórico Nacional —AHN—

- Fondos contemporáneos-Ministerio de Gobernación
  - «Expedientes policiales», sin. B-7
- Fondos diversos: archivo del general Vicente Rojo
  - Historia de la guerra de España, «Escritos sobre temas varios», sin. 28/8-19

Archivo General de la Administración —AGA—

- Sección Interior
  - 08.001.003. Selección de «documentación» da Dirección General de la Administración Local (1936-1937), sin. 44/2619, 44/2621, 44/2747 e 44/2930
  - 08.001.003. Memorias Diputaciones Provinciales (1936-1947):
    - «A Coruña», sin. 44/3117
    - «Pontevedra», sin. 44/3122 e 44/3123
  - 08.001.004. Memorias Diputaciones Provinciales (1920-1945):

USC UNIVERSIDADE DE SANTIAGO DE COMPOSTELA

- «Servicio de regiones devastadas y reparaciones. Lugo (1936-1940)», sin. 44/2791
    - 08.011.010. Corporaciones locales-Peticiones:
        - «Provincia A Coruña (149-1969)», sin. 53/2391
    - 08.011.020. Funcionarios (1934-1977):
        - «Concurso de depositarios (1939)», sin. 2167-2 e 2167-4
    - 08.011.021. Selección de «expedientes de depuración», sin. 53/2598, 53/897, 53/2597, 53/2051, 53/924 e 53/2949
    - 08.025.000. Selección de «expedientes de comisiones gestoras» (1932-1947), sin. 44/3380, 44/2995, 44/3445, 44/3017, 44/2918, 44/2762, 44/159, 44/273 e 44/2907
    - 08.025.001. Asuntos Generales-Correspondencia (1886-1953):
        - «Funcionarios», sin. 44/2425 (1935-1936), 44/2481 (1924-1936) e 44/2973 (1942)
        - «Renovación comisiones gestoras», sin. 44/2909 (1937), 44/2628 (1939-1942), 44/2759 (1944), 44/2773 (1945), 44/2904 (1946), 44/2916 (1947) e 44/3016 (1949)
        - «Composición de la corporación local (1949)», sin. 44/3267
        - «Concurso (1941)», sin. 44/3275
        - «Enajenación de bienes municipales (1943-1951)», sin. 44/3341-2
- Sección Cultura
    - 03.005.120. Archivo fotográfico de temas españoles
        - «Exposiciones 25 años de paz. Galicia (1961-1977)», sin. F/4451
        - «Fiestas y ferias», sin. F/4456
        - «Franco. Viajes Galicia», sin. F/4523
        - «Folklore. Galicia», sin. F/4458
    - 03.088.000. Fotografías-Biografías, «Teniente General Aranguren (1972)», sin. F/2957
- Sección Presidencia
    - 09.006.004.001. Expedientes de inmuebles de la Secretaría General del Movimiento-Comisión liquidadora de organismos, «Hogar de Juventudes. Betanzos», sin. 52/15032
    - 09.017.001. Consejo Provincial del Movimiento, «A Coruña», sin. 51/9940
    - 09.017.002. Movimiento Nacional
        - «Afiliados por provincias (1937)», sin. 51/19174-03
        - «Jefaturas provinciales (1936-1937)», sin. 51/18946
        - «Jefatura provincial-La Coruña-Problema ganadero (1943)», sin. 51/18963
    - 09.017.007. Delegación Nacional de excombatientes, «Relación nominal de excombatientes-Monforte», sin. 64/14138
    - 09.017.010. Delegación Nacional por Provincias
        - «La Coruña», sin 51/20529 (1939-1940), 51/20549 (1941), 51/20586 (1942)

USC UNIVERSIDADE DE SANTIAGO DE COMPOSTELA

- «Pontevedra», sin. 51/20513 (1939-1940), 51/20560 (1941), 51/20595 (1942)
- «Lugo», sin. 51/20533 (1939-1940), 51/20555 (1941), 51/20593 (1942)
- «Expedientes, ceses y nombramientos locales-La Coruña», sin. 51/20629
- «Asuntos de recompensas-La Coruña y Pontevedra (1942-1945)», sin. 51/20657

  - 09.022.000. Personal. Secretarios 3ª Administración local (índice onomástico)

Archivo General de Palacio —AGP—

- Fondo: casa civil del S.E. el Jefe de Estado (Gobierno General Franco)
  - «Discursos pronunciados por SE el Caudillo», sin. 3078-20
  - «Peticiones reenviadas a las Secretaría General del Movimiento Falange Española-Secretaría General del Movimiento (1940-1969)», sin. 3079 e 3080
  - «Peticiones reenviadas al Ministerio de Gobernación y correspondencia entre la Casa Civil y la Presidencia de Gobierno (1936-1939)», sin. 3081
  - «Peticiones reenviadas a las diputaciones provinciales y correspondencia-Gobierno Civil da Coruña», sin. 3123
  - «Peticiones reenviadas a las diputaciones provinciales y correspondencia-Gobierno Civil de Pontevedra», sin. 3126
  - «Peticiones reenviadas a las diputaciones provinciales y correspondencia-Gobierno Civil de Lugo», sin. 3129
  - «Peticiones reenviadas a las diputaciones Provinciales y correspondencia-La Coruña», sin. 3136
  - «Peticiones reenviadas a las diputaciones Provinciales y correspondencia-Pontevedra», sin. 3137
  - «Correspondencia con ayuntamientos», sin. 3203 (letra A-O)
  - «Secretaría de personal durante la Guerra Civil-Ministerio de Información y Turismo (1936-1939)», sin. 2582
- Fondo Fotográfico (FODI):
  - Selección de «imágenes» de Monforte y Ferrol

Archivo de la Real Academia de la Historia

USC UNIVERSIDADE DE SANTIAGO DE COMPOSTELA

- Sección de Archivo: Fondo Sección Femenina
  - «Nueva andadura. Historia de la sección femenina en provincias-Pontevedra», sin. 35-8.
  - «Nueva andadura. Historia de la sección femenina en provincias-Lugo», sin. 45A-10

- «Discursos del vicesecretario general del Movimiento, de la delegada nacional de la Sección Femenina y del ministro secretario general del Movimiento», sin. 88-3
- «Historia de la Sección Femenina por provincias. Pontevedra (1936-1975)», sin. 76B/1-1

Archivo General de la Guardia Civil —AGGC—, sección do Archivo General del Ministerio de Interior

- Sección Archivo:
  - «Expedientes personales», sin. 48308-8031, 48212-8019, 48208-8019, 48306-8031, 48216-8019, 15888-1945, 38855-6403, 11516-1383, 38841-6400, 48219-8020, 12137-1450, 38850-6402, 19140-2468, 48218-8019, 38851-6402, 48217-8019, 48307-8031, 38849-6401 e 48220-8020
  - Selección de «Informes de cuarteles de las comandancias»: Bueu, Betanzos e Monforte de Lemos, s/s
- Sección Servicio de Estudios Históricos:
  - «Memoria Histórica de las comandancias»
  - «Revista Oficial del cuerpo de la Guardia Civil», Madrid, nº 1-8 (1944)

Archivo de la Secretaría General de Instituciones Penitenciarias

- «Diario Redención» (1939-1945)
- «Revista de Estudios Penitenciarios» (1945)
- «El Primer Año de la Obra de Redención de Penas. Memoria (1939-1940)»

Arquivo Intermedio Militar do Noroeste de Ferrol —AIMNOR—, Xurisdición de Terra

- «Causa 1636/36», sin. 54 (praza de Pontevedra)
- «Causa 1308/36», sin. 53 (praza de Pontevedra)
- «Causa 768/36», sin. 220 (praza de Pontevedra)
- «Causa 728/36», sin. 28 (praza de Pontevedra)
- «Causa 1108/36», sin. 194 (praza de Pontevedra)
- «Causa 69/37», sin. 236 (praza de Vigo)
- «Causa 970/36», sin. 209 (praza de Pontevedra)
- «Causa 78/37», sin. 38 (praza da Coruña)
- «Causa 1235/37», sin. 51 (praza da Coruña)
- «Causa 1018/36», sin. 12 (praza da Coruña)
- «Causa 448/38», sin. 87 (praza da Coruña)
- «Causa 1333/37», sin. 52 (praza da Coruña)
- «Causa 508/37», sin. 43 (praza da Coruña)
- «Causa 1172/37», sin. 51 (praza da Coruña)
- «Causa 118/36», sin. 2 (praza da Coruña)
- «Causa 652/37», sin. 45 (praza da Coruña)

- «Causa 1321/37», sin. 51 e 52 (praza da Coruña)
- «Causa 177/36», sin. 3 (praza da Coruña)
- «Causa 1581/37», sin. 54 (praza da Coruña)
- «Causa 1048/39», sin. 68 (praza de Betanzos)
- «Causa 344/38», sin. 56 (praza da Coruña)
- «Causa 4/38», sin. 81 (praza de Monforte de Lemos)
- «Causa 1089/36», sin. 58 (praza de Monforte de Lemos)
- «Causa 1121/36», sin. 58 (praza de Monforte de Lemos)
- «Causa 1250/36», sin. 59 (praza de Monforte de Lemos)
- «Causa 1080/36», sin. 58 (praza de Monforte de Lemos)
- «Causa 1160/36», sin. 59 (praza de Monforte de Lemos)
- «Causa 176/36», sin. 42 (praza de Lugo)
- «Causa 851/37», sin. 71 (praza de Monforte de Lemos)
- «Causa 673/36», sin. 57 (praza de Monforte de Lemos)
- «Causa 1322/37», sin. 66 (praza de Monforte de Lemos)
- «Causa 601/36», sin. 52 (praza de Monforte de Lemos)
- «Causa 602/36», sin. 52 (praza de Lugo)
- «Causa 1266/36», sin. 59 (praza de Monforte de Lemos)
- «Causa 620/36», sin. 53 (praza de Lugo)
- «Causa 656/36», sin. 55 (praza de Monforte de Lemos)
- «Causa 1263/36», sin. 59 (praza de Monforte de Lemos)
- «Causa 314/39», sin. 194 (praza de Lugo)
- «Causa 1246/36», sin. 59 (praza de Monforte de Lemos)
- «Causa 1268/37», sin. 76 (praza de Monforte de Lemos)
- «Causa 541/42», sin. 131 (praza de Lugo)
- «Causa 175/36», sin. 41 (praza de Lugo)
- «Causa 1147/36», sin. 59 (praza de Monforte de Lemos)
- «Causa 784/36», sin. 50 (praza de Lugo)
- «Causa 37/37», sin. 69 (praza de Monforte de Lemos)
- «Causa 1156/36», sin. 59 (praza de Monforte de Lemos)
- «Causa 510/37», sin. 77 (praza de Monforte de Lemos)
- «Causa 1251/36», sin. 59 (praza de Monforte de Lemos)
- «Causa 1330/36», sin. 59 (praza de Monforte de Lemos)
- «Causa 605/36», sin. 53 (praza de Monforte de Lemos)
- «Causa 1182/36», sin. 59 (praza de Monforte de Lemos)
- «Causa 1045/36», sin. 58 (praza de Monforte de Lemos)
- «Causa 730/36», sin. 57 (praza de Monforte de Lemos)
- «Causa 44/40», sin. 105 (praza de Lugo)
- «Causa 43/40», sin. 104 (praza de Lugo)
- «Causa 121/36», sin. 43 (praza de Lugo)
- «Causa 314/39», sin. 194 (praza de Lugo)
- «Causa 757/36», sin. 46 (praza de Monforte de Lemos)
- «Causa 549/37 ·, sin. 78 (praza de Lugo)
- «Causa 1090/36», sin. 58 (praza de Monforte de Lemos)

USC UNIVERSIDADE DE SANTIAGO

- «Causa 1161/36», sin. 59 (praza de Monforte de Lemos)
- «Causa 1103/36», sin. 58 (praza de Monforte de Lemos)
- «Causa 195/37», sin. 69 (praza de Lugo)
- «Causa 1502/37», sin. 73 (praza de Monforte de Lemos)
- «Causa 179/36», sin. 268 (praza de Lugo)
- «Causa 1313/36», sin. 59 (praza de Lugo)
- «Causa 576/38», sin. 86 (praza de Lugo)
- «Causa 1247/36», sin. 59 (praza de Monforte de Lemos)
- «Causa 1008/36», sin. 58 (praza de Monforte de Lemos)
- «Causa 1122/36», sin. 58 (praza de Monforte de Lemos)
- «Causa 337/37», sin. 9 (fondo PCMAYMA)
- «Causa 1303/36», sin. 66 (praza de Monforte de Lemos)
- «Causa 1087/36», sin. 59 (praza de Monforte de Lemos)
- «Causa 1189/36», sin. 58 (praza de Monforte de Lemos)
- «Causa 1245/36», sin. 59 (praza de Monforte de Lemos)
- «Causa 1249/36», sin. 59 (praza de Monforte de Lemos)
- «Causa 748/39», sin. (praza de Lugo)
- «Causa 371/39», sin. 43 (praza de Lugo)

Arquivo Naval de Ferrol —ANFER—, Xurisdición de Mariña

- «Causa 65/36», sin. 40-1
- «Causa 1657/37», sin. 267-6
- «Causa 1094/37», sin. 175-13
- «Causa 2725/38», sin. 299-14
- «Causa 4043/38», sin. 338-7
- «Causa 4045/38», sin. 338-9
- «Causa 1189/39», sin. 379-10 e 380-1
- «Causa 3932/38», sin. 334-25
- «Causa 1351/37», sin. 185-17
- «Causa 2154/38», sin. 284-28
- «Causa 981/38», sin. 239-24
- «Causa 15/39», sin. 351-35
- «Causa 1413/38», sin. 256-1
- «Causa 50/37», sin. 76-1, 76-2, 77-1, 77-2, 77-3 e 77-4
- «Causa 3950/38», sin. 335-16
- «Causa 2158/38», sin. 285-4
- «Causa 1204/38», sin. 241
- «Causa 3006/38», sin. 307-30
- «Causa 199-36», sin. 61
- «Causa 263/37», sin. 104-1
- «Causa 387/37», sin. 138-3
- «Causa 286/38», sin. 207-1
- «Causa 364/37», sin. 135-12

USC UNIVERSIDADE DE SANTIAGO

- «Causa 329/37», sin. 126-4
- «Causa 328/37», sin. 126-3
- «Causa 254/37», sin. 102-1
- «Causa 990/39», sin. 375-19
- «Causa 2103/38», sin. 281-21
- «Causa 388/37», sin. 139-1
- «Causa 345/37», sin. 134-3
- «Causa 2529/38», sin. 294-1
- «Causa 879/39», sin. 373-1
- «Causa 1189/39», sin. 39

Archivo General Militar de Ávila —AGMAV—

- Cuartel General del Generalísimo:
  - «Notas informativas sobre la situación sociopolítica de Lugo (1938)», sin. 2939-26
  - «Notas informativas sobre el personal de Fet de las Jons (1937). A Coruña y Ordes», sin. 2936-20
- Capitanías y Comandancias Generales:
  - «Expedientes informativos sobre varias personas», sin. 19266-6
  - «Expediente sobre la petición del jefe de Fet de las Jons de Lugo, para que se aplique a sus afiliados el decreto 112, de 20 de diciembre relativo a las fuerzas auxiliares movilizadas (1939)», sin. 19266-17
  - «Notas informativas sobre la actuación del jefe de la Sección de Milicias Españolas de La Coruña, Enrique Brandariz Eiroa y sobre atropellos cometidos por la Jefatura de Falange de dicha ciudad tras la unificación. 1937», sin. 19266-18
  - «Informaciones sobre sucesos acaecidos en la provincia de León y A Coruña los días 19 y 20 de julio de 1936», sin. 19266-4
  - «Correspondencia entre el ministro de la Guerra y el Capitán General de la 8ª Región relativa a un incidente ocurrido entre el Gobernador civil de Pontevedra y la prensa», sin 19264-10
  - «Documentación hallada en Milreo, parroquia de Ferbenzas, ayuntamiento de Aranga con posterioridad al encuentro habido entre la Guardia Civil y un grupo de bandoleros (1945)», sin. 19264-14
  - «Correspondencia entre el ministro de la Guerra y el Capitán General de la 8ª Región relativa a gratificaciones a personal de la GC, policía y correos (1959)», sin. 19264-11
- Cuerpo del Ejército de Galicia-Organización/Información:
  - «Cartas dirigidas al general Aranda, jefe del cuerpo de Ejército de Galicia», sin. 19647-15.
  - «Carta del general jefe del cuerpo del ejército de Galicia al comandante principal de artillería», sin. 1335-67A-1

USC UNIVERSIDADE DE SANTIAGO DE COMPOSTELA

- «Relación de oficiales de complemento pertenecientes a las unidades dependientes», sin. 1335-73-3, 1335-73-4
- «Relación de alféreces que se citan con antigüedad en el empleo y tiempo en el frente del cuerpo del Ejército de Galicia de la comandancia principal de artillería», sin. 1335-73-1
- «Carta a Franco sobre la organización en Asturias y Galicia», sin. 1335-6, 1335-7, 1335-8, 1335-9, 1335-10
- «Partes de movimientos de los campos de concentración el 9 y 10 de abril de 1939», sin. 19647-7

- Cuartel General de Milicias:
  - «Relaciones nominales numéricas de altas y bajas de personal de distintas jefaturas regionales y provinciales I», sin. 5756-10
  - «Relaciones nominales de jefes nacionales y provinciales de la Milicia Nacional con expresión de su categoría», sin. 5756, 7
  - Jefatura Provincial da Coruña
    - Selección de «expedientes personales de milicias», sin. 6523, 6543, 6458, 6328, 6013-29, 6051-13, 6036-51
    - «Relaciones nominales, libros de altas y bajas de distintas banderas de Galicia», sin. 6121
  - Jefatura Provincial de Lugo:
    - Selección de «expedientes personales de milicias», sin. 8579, 8560, 8585, 8607, 8574, 8567, 8570, 8595, 8559, 8557-1, 8609, 8576
    - «Libros de personal de registro de altas y bajas de la 1ª bandera de Galicia», sin. 8619-3
    - «Relaciones nominales de afiliados (1939)», sin. 8619-6
  - Jefatura Provincial de Pontevedra:
    - Selección de «expedientes personales de milicias», sin. 8652, 8633, 8637, 8659
    - «Propuestas de ascensos a tenientes provisionales (1936-1939», sin. 8723-2
    - «Propuestas de ascensos a sargentos de milicias (1936-1939)», sin. 8723, 3
    - «Relaciones nominales de personal de milicias de la 2ª bandera de Pontevedra», sin. 8723, 4
- Fotografías
  - Colección fotográfica de Ricardo Argibay Serrano

Archivo General Militar de Segovia —AGMS—

- Selección de «expedientes de altos mandos del ejército», sin. C-1936, B-3572, GU/A 132-10, GU/A 433-24, 279-2, 591-14, 546-10, GU/C 286-18, T 356-0, 101-2, CG/L 82-13, N 641, I 195-0, CG/L 56-24, L 902-0, C 480-1, Q 194, C 2637-1, GU/B 327-22, CG/P 286-3, M 4170-8, GU/B 98-1

Arquivo Fotográfico Pacheco

- Selección de «imaxes» (Galicia, 1936-1945)

Centro Documental de la Memoria Histórica de Salamanca —CDMH—

- Jurisdicción Especial de la Masonería y el Comunismo:
  - «Fichero de logias por provincias»: A Coruña, Pontevedra e Lugo
- Sección especial de expedientes personales de masones de la Delegación Nacional de Servicios Documentales de la Presidencia del Gobierno
  - «Expediente personal de José Iglesias Pérez», sin. 345-33
  - «Expediente personal de José Fernández Cortés», sin. 345-17
- Tribunal Especial para la Represión de la Masonería y el Comunismo:
  - «Causa 155/37 instruida por el supuesto delito de actividades peligrosas en la auditoría de guerra de la 8ª Región Militar», sin. TERMC 1260-1266
  - «Expedientes personales de procesados por el delito de masonería de la causa 155/37 de Galicia y Asturias», sin. TERMC 1273
  - «Sumario 2080/45 contra José Iglesias Pérez», sin. TERMC 12950
  - «Sumario 1371/47 contra Antonio Ferreira Tarracido», sin. TERMC 25420
- Sección político social de la Delegación Nacional de Servicios Documentales de la Presidencia del Gobierno:
  - «Galicia, Triunfa», sin. PS-MADRID 2396
  - «Cartas y telegramas con José Luís Rodríguez Méndez Núñez», sin. PS-MADRID 605-58
  - «Cartas con Enrique Gómez Jiménez», sin. PS-MADRID 973-28
  - «Listado alfabético de los componentes del Batallón Galicia, Grupo de Asturias nº 19», sin. PS-GIJÓN 70-1
  - «Fichas de milicianos», sin. PS-GIGJÓN 70-5
  - «Oficios sobre los acontecimientos facciosos que suceden en Monforte de Lemos», sin. PS-MADRID 1012-34
- Colecciones-Fondo Eloy Martín Patiño
  - «Correspondencia» (1939), sin. INCORPORADOS 1760-31
- Tribunal Nacional de Responsabilidades políticas:
  - «Expedientes personales», sin. 75223 e 75997

Hemeroteca Xeral da Universidade de Santiago de Compostela

- *Vida Gallega* (1936-1939)
- *El Eco Franciscano* (1936-1939)
- *Faro de Vigo* (1936-1939)

Biblioteca Municipal da Coruña

- *Boletín Oficial de la Provincia da Coruña* (1936-1939) —BOPCo—

Biblioteca Municipal de Pontevedra

- *Boletín Oficial de la Provincia de Pontevedra* (1936-1939) —BOPPo—

Biblioteca Municipal de Lugo

- *Boletín Oficial de la Provincia de Lugo* (1936-1939) —BOPLu—

Biblioteca de Galicia

- Granell, Mario F., *Estampas amargas, vivencias de una guerra civil* (1978)
- Martins Rodríguez, Mª Victoria, *A represión franquista: a muller durante o primeiro franquismo: Sección Feminina en Pontearеas (1936-1955)* (Vigo: Servizo de Publicacións da Universidade de Vigo, 2012)
- Souto, Arturo, *Debuxos da guerra* (Sada-A Coruña: Ediciós do Castro, 1977)

Biblioteca Nacional de España

- Arrese, José Luis, *Manuales del pensamiento Falangista* (s/l, 1941)
- Arrese, José Luis, *El Movimiento Nacional como sistema político* (Madrid: Delegación Nacional de sindicatos, 1945)
- Suárez G. Pumariega, Luis, *La España que muere y la España que nace* (A Coruña: Tip. «El Ideal Gallego», ca. 1937)

Biblioteca Histórico Militar de Atocha

- López Hermida, José e Rial Quintela, Carmen, Archivo Intermedio Militar del Noroeste. Ferrol. *Aproximación a la historia de Ferrol, de sus baluartes defensivos y de los fondos documentales depositados en el Archivo*
- VVAA, *La Capitanía General en la Historia de Galicia* (A Coruña: Deputación da Coruña, 2003)
- VVAA, *Quinientos años de la Capitanía General de Galicia* (Ministerio de Defensa-Servicio de Publicaciones, 1985)
- *Historial del Regimiento de Infantería Zamora núm. 29* (A Coruña: Imprenta del Regimiento de Infantería Isabel La Católica, 1943)

Biblioteca Histórica de Madrid

- Álvarez Martínez, Carlos, *Guía jurídicia del miliciano falangista* (Lugo: Biblioteca Celta, 1938)
- Beltrán Güell, Felipe, *Preparación y desarrollo del alzamiento nacional* (Valladolid: Librería Santarén, 1939)
- Gallo Lamas, E., *Galicia por la España Nueva. 1937* (Lugo: Tip. «La Voz de la Verdad», 1937)

- Hidalgo Valero, Carlos, *España y su Caudillo o El Triunfo de la Poesía* (Lugo: Tip. «La Voz de la verdad», 1937)
- Maíz, Félix, *Alzamiento en España. Diario de la conspiración* (Pamplona: Editorial Gómez, 1952)
- Oficina de Prensa y Propagamda de la Representación del Gobierno Nacional de España en Buenos Aires, *Un año de eguerra. Lo que ha pasado durante un año en la retaguardia y en los frentes de batalla de España*, (s/l, agosto de 1937)

Hemeroteca Municipal de Monforte

- *El Combate* (1934-1935)

Hemeroteca da Real Academia Galega

- *Boletín Oficial Eclesiástico del Arzobispado de Lugo* (1936)
- «Revista A.C.G.», nº 76-11 (1936-1940)
- «Segundo Año Triunfal», nº 1 (1938)
- *Unión. Periódico Republicano de La Coruña* (1935)
- *A Voz do País: semanario rexionalista de Monforte de Lemos* (1912)

Hemeroteca de Galicia

- *La Región*

Hemeroteca Municipal de Madrid

- *El Correo Gallego* (1936)
- *El Ideal Gallego* (1937)
- *Galicia Nueva* (1936)
- *Nueva España* (1936-1939)
- *¡Arriba!* (1935-1936)

REPOSITORIOS DIXITAIS

Bases de datos:

- Proxecto interuniversitario «Nomes e Voces», http://www.nomesevoces.net/
- «Xeración perdida. Representatividade institucional e represión», https://www.dacoruna.gal/cultura/xeracion-perdida/
- «A represión franquista e as súas zonas de penumbra. Vítimas confirmadas e posibles en Lugo (1936-1940)», http://www.lugo.es/cs/represion/index.jsp

Terra e Memoria-Unidade de Patrimonio Documental e Oral Contemporáneo (UPDOC),
https://www.terraememoria.usc.gal/

- Fondo Nomes e Voces: nº 2078, 2089, 2094, 2095, 2099, 2125, 2251, 2004, 2183, 2220, 2247, 2277, 2281, 2325, 2285, 2325, 2292, 2241, 2300, 2301, 2304, 2313, 2339, 2135, 2188, 2302, 2274
- Fondo Historga: nº 154, 351, 556, , 665, 666, 667, 55, 64, 74, 89, 780, 790, 56, 95, 98, 354, 609, 792, 2285, 227, 6, 9, 27, 57, 59, 60, 61, 91, 99, 101, 102, 147, 168, 186, 269, 784

AtoPO-Catálogo Documental e Bibliográfico da Deputación de Pontevedra,
https://atopo.depo.gal/

- Fondo fotográfico Joaquín Pintos custodiado no Museo de Pontevedra
- Fondo fotográfico Sánchez Cantón custodiado no Museo de Pontevedra
- «Relación das agrupacións de carácter político inscritas no Libro de rexistro do Goberno Civil que integraran o Frente Popular», sin. ADPo 310-10
- «Ficha do deputado José María Massó nº 1949», sin. ADPo 24908/18-24
- «Carta de Gaspar Massó a Castelao (1931)», sin. AMPo 11/2-35
- «Expediente de nomeamento como fillo predilecto a José María Massó García (1974)», sin. 61-24
- «Expediente de cese do alcalde Perfecto García Lemos (1939)», sin. AMBu 1134

Hemeroteca Virtual de Betanzos,
http://hemeroteca.betanzos.net/

- *Nueva Era* (1912-1913)
- *Betanzos: órgano del Partido Liberal* (1914)
- *Patria: órgano de la Unión Patriótica de los partidos de Corcubión, Órdenes y Betanzos* (1925)
- «Revista Núñez» (año II, 1926)
- *La semana brigantina* (1930)
- *El luchador ferroviario: órgano ferroviario* (1932-1933)

Biblioteca Virtual del Ministerio de Defensa,
https://bibliotecavirtual.defensa.gob.es/BVMDefensa/es/inicio/inicio.do

- *Boletín Oficial de la Junta de Defensa Nacional de España* —BOJDNE—

USC UNIVERSIDADE DE SANTIAGO DE COMPOSTELA

Biblioteca Virtual de Prensa Histórica,
https://prensahistorica.mcu.es/es/consulta/busqueda.do

- *El Progreso* (1936-1939)

Hemeroteca-Biblioteca Dixital de Galicia-Galiciana,
http://biblioteca.galiciana.gal/es/consulta/busqueda.do#

- *El Compostelano* (1936-1939)
- *El Pueblo Gallego* (1936-1939)
- *El Eco de Santiago* (1936-1939)
- *La Noche* (1936-1939)
- *El Ideal Gallego* (1936-1939)
- *Hoja oficial del lunes: al servicio de España*, nº 1893 (25-7-1960)
- *El Diario de Pontevedra* (1936-1939)
- *Heraldo de Galicia*
- *El Correo Gallego*
- *Técnica. Revista de Administración, Hacienda y Servicios públicos,* nº 1-11 (1937), Lugo

Hemeroteca de *La Vanguardia* (1936-1942),
https://www.lavanguardia.com/hemeroteca

Hemeroteca de *La Voz de Galicia* (1936-1939),
https://www.lavozdegalicia.es/hemeroteca/

La Fototeca-Agencia EFE y DARA,
http://www.lafototeca.com/

USC
UNIVERSIDADE DE SANTIAGO DE COMPOSTELA

BIBLIOGRAFÍA

ABAD GALLEGO, Xoán Carlos. 2004. El Gobernador Manuel Gómez Cantos, un personaje controvertido: redentor de «fuxidos» o criminal de uniforme. *Boletín Informe de Estudos Vigueses* 10: 131-174.

ADORNO, Theodor W., FRENKEL- BRUNSWIK, Else; LEVINSON, Daniel J. e NEVITT SANFORD, R. 1950. *The Authoritarian Personality*. Norton: New York.

AGUILAR FERNÁNDEZ, Paloma e PAYNE, Leigh A. 2018. *El resurgir del pasado en España. Fosas de víctimas y confesiones de verdugos*. Madrid: Taurus.

ALFORJA, Iñaki. 2006. *Fuerte de San Cristóbal, 1938: la gran fuga de las cárceles franquistas (testimonios y documentos)*. Pamplona: Pamiela.

ÁLVAREZ CASTRO, Xosé. 2013. *Pontevedra nos anos do medo: golpe militar e represión (1936-1939)*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia.

ALVARIÑO, Carme e GONZÁLEZ, Mercedes. 2006. «Recuperando a memoria das mulleres». En *A memoria esquecida: Peladas, presas, paseadas,* Carme Alvariño et al. Santiago de Compostela: Servizo Galego de Igualdade Andaina-Xunta de Galicia.

AMOEDO LÓPEZ, Gonzalo. 2010. *A memoria e o esquecemento. O franquismo da provincia de Pontevedra.* Vigo, Xerais.

ANDERSON, Peter. 2017. *¿Amigo o enemigo? Ocupación, colaboración y violencia selectiva en la guerra civil*. Granada: Comares.

ANDERSON, Peter e DEL ARCO BLANCO, Miguel Ángel. 2011. Construyendo la dictadura y castigando a sus enemigos. Represión y apoyos sociales del franquismo. *Historia Social* 71: 125-141.

ANDERSON, Peter. 2010. *The Francoist military trials: terror and complicity, 1939-1945*. New York: Routledge.

ARÓSTEGUI, Julio. 1994. Violencia, sociedad y política: la definición de la violencia. *Ayer* 13, 17-55.

ARRARÁS IRIBARREN, Joaquín. 1939. *Historia de la cruzada española*. Vol. IV-Tomo XIV. Madrid: Ediciones españolas.

ARRARÁS IRIBARREN, Joaquín. 1939. *Historia de la cruzada española*. Vol. II-Tomo VI. Madrid: Ediciones españolas.

USC UNIVERSIDADE DE SANTIAGO DE COMPOSTELA

AYÁN VILA, Xurxo M. 2019. Etnoarqueología de la represión franquista en A Pobra do Brollón (Galicia, España) (1936-1949). En *Vestígios-Revista Latino-Americana de Arqueología Histórica* 2/13 (julho-dezembro): 213-237.

BABIANO, José; GÓMEZ BRAVO, Gutmaro; MÍGUEZ MACHO, Antonio e TÉBAR, Javier. 2018. *Verdugos impunes. El franquismo y la violación sistemática de los derechos humanos.* Barcelona: Pasado e Presente.

BAAMONDE, Miguel Ángel. 1994. *Medio siglo de periodismo monfortino.* Lugo: Servicio de publicaciones de la Diputación Provincial de Lugo.

BALLBÉ, Manuel. 1985. *Orden público y militarismo en la España constitucional (1812-1893)* Madrid: Alianza Editorial.

BALLESTEROS SAN-JOSÉ, Plácido e RODRÍGUEZ CLAVEL, José Ramón. 2010. *Los archivos de las diputaciones. Qué son y cómo se tratan.* Asturias: Trea.

BARRANQUERO, Encarna. 1994. *Málaga entre la guerra y la posguerra*. Málaga: Arguval.

BERTRAUX, D. 1989. Los relatos de vida en el análisis social. En *Historia oral. Parte II: Los conceptos, los métodos,* J. Acebes, 136-148. México: Instituto Muro-UAM.

BLANEY JR., Gerald. 2012. En defensa de la democracia: políticas de orden público en la España republicana, 1931-1936. *Ayer* 88/4: 99-123.

BLANEY JR., Gerald. 2007. Keeping order in republican Spain, 1931-1936. En *Policing Interwar Europe: Continuity, Change and Crisis, 1918-1940,* coord. Gerald Jr. Blaney, 31-68. New York: Palgrave Macmillan.

BLANEY JR., Gerald. 2007. The Civil Guard and the Spanish Second Republic, 1931-1936. Thesis submited for Degree pd Doctor os Philosophy in History in the University of London.

BLANEY JR., Gerald. 2005. La historiografía sobre la Guardia Civil. Crítica y propuestas de investigación. *Política y Sociedad* 3/42: 31-44.

BOSSAN, MARIE-PIERRE. 2019. *Memoria da guerra civil en Galicia. O caso de Pontevedra*. Santiago de Compostela: Fundación Luis Tilve.

BROWNING, Christopher R. 2002. *Aquellos hombres grises. El batallón 101 y la solución final en Polonia*. Barcelona: Edhasa.

BUXEIRO ALONSO, Xabier. 2020. Paseos, execucións e otros asasinatos. A organización e posta en marcha da maquinaria de exterminio golpista en Galiza. En *Estado de excepción e terrorismo de Estado,* comp. Lisandro Cañón e César Manuel Román, 111-140. Córdoba: Lago Editora.

CABANA IGLESIA, Ana. 2014. Franquistas, antifranquistas y todos los demás. La enorme paleta de grises del consentimiento en la Galicia rural. En *No sólo represión. La construcción del franquismo en Galicia*, dir. Julio Prada, 89-105. Madrid: biblioteca Nueva.

CABANA IGLESIA, Ana. 2013. *La derrota de lo épico*. Valencia: Universitat de València.

USC UNIVERSIDADE DE SANTIAGO

CABANA IGLESIA, Ana. 2011. De imposible consenso. Actitudes de consentimiento hacia el franquismo en el mundo rural (1940-1960). *Historia Social* 71: 89-106.

CABANA IGLESIA, Ana. 2009. *Xente de orde. O consentimento cara ao franquismo en* Galicia. Santiago de Compostela: TresCtres.

CABANA IGLESIA, Ana e CABO VILLAVERDE, Miguel. 2013. James C. Scott y el estudio de los dominados: su aplicación a la historia contemporánea. *Historia Social* 77: 73-93.

CARMONA BADÍA, Xoán. 2011. Antonio Alonso: La más antigua de las conserveras gallegas. En *Las familias de la conserva. El sector de las conservas de pescados a través de las sagas familiares,* coord. e dir. Xoán Carmona Badía, 160-187. Pontevedra: Deputación Provincial de Pontevedra.

CARUANA DE LAS CAGIGAS, Leonardo e GONZÁLEZ CALLEJA, Eduardo. 2014. La producción y contrabando de wolframio en España durante la Primera Guerra Mundial. *Ayer* 95: 183-209.

CASANOVA, Julian, dir. 2002. *Morir, matar, sobrevivir. La violencia en la dictadura de Franco.* Barcelona: Crítica.

CASANOVA, Julián et al. 1992. *El pasado oculto. Fascismo y violencia en Aragón* (12936-1939). Madrid: Siglo XXI.

CASÁS FERNÁNDEZ, Manuel. 1999. *Nuestro diario íntimo. Memorias del alcalde Manuel Casás Fernández.* A Coruña: concello de A Coruña.

CASES SOLA, Adriana e ORTEGA LÓPEZ, Teresa María. 2020. «La investigación sobre la represión femenina y violencia sexuada en el franquismo. Evolución historiográfica». *Ayer* 118: 347-361.

CASTRO, Luis. 2006. *Capital de la Cruzada. Burgos durante la Guerra Civil.* Barcelona: Crítica.

CAZORLA SÁNCHEZ, Antonio. 2014. *Cartas a Franco de los españoles de a pié (1936-1945)*. Barcelona: RBA.

CAZORLA SÁNCHEZ, Antonio. 2002. Sobre el primer Franquismo y la extensión de su apoyo popular. *Historia y Política* 8: 303-320.

CENARRO, Ángela. 2006. Instituciones y poder local en el Nuevo Estado. En *República y Guerra en España (1931-1939),* coords. Santos Juliá, 325-355. Madrid: Espasa Calpe.

CENARRO, Ángela. 2002. Matar, vigilar y delatar: la quiebra de la sociedad civil durante la guerra y la posguerra en España (1936-1948). *Historia Social* 44: 65-86.

CENARRO, Ángela. 1997. *Cruzados y camisas azules. Los orígenes del franquismo en Aragón, 1936-1945.* Zaragoza: PUZ.

CHAVES PALACIOS, Julián. 2017. *Justicia militar y franquismo. Radiografía de los consejos de guerra.* Cáceres: Ediciones del Ambroz.

USC UNIVERSIDADE DE SANTIAGO DE COMPOSTELA

CHAVES PALACIOS, Julián. 2006. Consejos de guerra: la interminable espera de un condenado a pena de muerte en las cárceles franquistas», *Studio Histórica-Historia Contemporánea* 24: 179-204.

CHAVES RODRÍGUEZ, Candela. 2015. *Sentenciados. La represión franquista a través de la Justicia Militar y los Consejos de Guerra en la provincia de Badajoz (1937-1950)*. Badajoz: PREMHEX.

CHAVES RODRÍGUEZ, Candela. 2014. Justicia militar y consejos de guerra en la Guerra Civil y franquismo en Badajoz: delitos, sentencias y condenas a desafectos. Tesis, Universidad de Extremadura.

CIDRÁS FUENTES, Aldara. 2019. Memoria familiar, historia de todos: el caso de Francisco Escáneo Franco. En *Experiencias en común,* eds. Isabel Escobedo Muguerza y Hubert Kurdelski, 331-351. Zaragoza: Servicio de Publicaciones de la Universidad de Zaragoza.

COBO ROMERO, Francisco. 2011. Los apoyos sociales a los regímenes fascistas y totalitarios de la Europa de entreguerras. Un estudio comparado. *Historia Social* 71: 61-87.

COBO ROMERO, Francisco e ORTEGA LÓPEZ, Teresa. 2005. No sólo Franco. La heterogeneidad de los apoyos sociales al régimen franquista y la composición d elos poderes locales. Andalucía, 1936-1948. *Historia social* 51: 49-72.

CORNEJO, Marcela. 2006. El enfoque biográfico: trayectorias, desarrollos teóricos y perspectivas. *Psykhe,* 15-1: 95-106

CORTIÑAS, Luis A. 2011. *Traizón consagrada: A gran derrota do pobo hispano.* Betanzos: A.C. Eira Vella-Lugami.

COSTA CLAVEL, Xavier. 1977. *Las dos caras de Galicia bajo el franquismo*. Madrid: Editorial Cambio 16.

COUCEIRO TOVAR, José. 1969. *Hombres que decidieron: 17 a 22 de julio de 1936.* Madrid: Editorial Rollán.

COUCEIRO VICOS, José Luis. 2007. Betanceiros en el Reino Unido. Memorias de un emigrante. *Anuario Brigantino* (suplemento) 30.

CRESPO VELLO, Feliciano. 1951. Páginas de duelo. Emilio Romay Montoto (Fisonomía a grandes rasgos). *Anuario Brigantino* 3: 127-131.

CRUZ, Rafael. 2007. Olor a pólvora y patria. La limpieza política rebelde en el inicio de la Guerra de 1936. *Hispania Nova* 7.

CUESTA, Josefina, dir. 2009. *La depuración de funcionarios bajo la dictadura franquista (1936-1975).* Madrid: Fundación Francisco Largo Caballero.

CUEVAS, Tomasa. 2005. *Presas. Mujeres en las cárceles franquistas.* Barcelona: Icaria.

CUNS LOUSA, Xulio e VEIGA FERREIRA, Xosé Mª. 2000. Os Serenos: historia e historias da Garda Municipal de Betanzos. *Anuario Brigantino* 23: 255-310.

DE FELICE, Renzo. 2002. *Breve histoire du fascisme*. París: Audibert.

DE LA CIERVA, Ricardo. 1997. *España en guerra: persecución, represión, cruzada*. Madrid: ARC.

DE LA FUENTE GARCÍA, Vicente. 2012. Santiago de la Fuente García S.J. iba para ingeniero pero decidió ser misionero. *Anuario Brigantino* 35: 497-522.

DE LA FUENTE GARCÍA, Vicente. 1999. Los hermanos García Naveira y sus fundaciones. *Anuario Brigantino* 22: 395-434.

DE JUANA LÓPEZ, Jesús e PRADA RODRÍGUEZ, Julio. 2006. *Lo que han hecho en Galicia, Violencia, represión y exilio (1936-1939*). Barcelona: Crítica.

DE QUEROL Y DURÁN, Fernando. 1946. *Principios de Derecho Militar Español.* Madrid: Editorial Naval.

DEL ARCO BLANCO, Miguel Ángel e HERNÁNDEZ BURGOS, Claudio. 2016. Los componentes sociales de la represión franquista: orígenes, duración, espacios y actores. *Historia Actual Online* 41: 77-90.

DEL ARCO BLANCO, Miguel Ángel e ANDERSON, Peter. 2014. *Lidiando con el pasado. Represión y memoria de la guerra civil y el franquismo*. Granada: Comares.

DEL ARCO BLANCO, Miguel Ángel. 2014. *Hambre de siglos. Mundo rural y apoyos sociales del franquismo en la Andalucía Oriental (1936-1951).* Granada: Comares.

DEL ARCO BLANCO, Miguel Ángel, FUERTES, Carlos, e MARCO, Jorge. 2013. *No sólo miedo. Actitudes políticas y opinión popular bajo la dictadura franquista (1936-1977)*. Granada: Comares.

DEL ARCO BLANCO, Miguel Ángel. 2009. El secreto del consenso en el régimen franquista. Cultura de la victoria, represión y hambre. *Ayer* 76: 245-268.

DEL ARCO BLANCO, Miguel Ángel. 2007. Hombres nuevos. El personal político del primer franquismo en el mundo rural del Sureste español. *Ayer* 65: 237-267.

DÍAZ DE AGUILAR Y ELÍZAGA, Ignacio. 1990. Justicia militar en la España Nacional: 2. Instituciones. En Justicia en guerra: «Jornadas sobre la administración de justicia durante la guerra civil española: instituciones y fuentes documentales», Salmanaca, 26-28 de novembro de 1987, 395-406. Madrid: Ministerio de Cultura.

DÍAZ GEADA, Alba. 2018. Mujeres en común. En *Tiempo de dictadura. Experiencias cotidianas durante la guerra, el franquismo y la democracia*, coords. Gloria Román Ruíz e Juan Antonio Santana González, 109-127. Granada: Universidad de Granada.

DÍAZ MARTÍNEZ, Irene. 2008. La guerra que no se libró en el Frente: la represión franquista en Asturias durante la Guerra Civil (19 de julio de 1936/21 de octubre de 1937). En *Represión franquista en el Frente Norte*, ed. Joaquín Rodero, Juan Moreno e Jesús Castillo, 181-226. Madrid: Eneida.

USC UNIVERSIDADE DE SANTIAGO

BLANCO GARCÍA, Carmen et al., coords. 2009. *Vermellas, chamábanlle «rojas». Catálogo da exposición*. Santiago de Compostela: USC Servizo de Publicacións e Intercambio Científico.

DOMÍNGUEZ ALMANSA, Andrés; HERVELLA GARCÍA, Gustavo; SOMOZA CAYADO, Antonio e FERNÁNDEZ PRIETO, Lourenzo. 2008. «Mujer, memoria y represión». En *Ayeres en discusión: temas clave de historia contemporánea*, coord. María Encarna Nicolás Marín e Carmen González Martínez, 128. Murcia: Servicio de Publicaciones de la Universidad de Murcia.

DOMÍNGUEZ ALMANSA, Andrés; HERVELLA GARCÍA, Gustavo; SOMOZA CAYADO, Antonio e FERNÁNDEZ PRIETO, Lourenzo. 2008. La mujer en el vértice del terror: golpe de Estado, represión y género (Galicia, 1936-1936). Conferencia presentada no «Coloquio Memoria, exilio y alteridad», no Centro Español des Pyrénées Orientais en Perpignan (Francia).

DOPAZO ENTENZA, José Manuel e LAMOSA QUINTEIRO, Claudio S. 2014. *Lembranzas de 1890 a 1945. Bueu.* Bueu: Club Golfiños.

ELOSEGUI, Joseba. 1977. *Quiero morir por algo. Impresionantes memorias de un gudari, testigo excepcional del bombardeo y destrucción de Guernica.* Barcelona: Plaza & Janés.

ERIAS MARTÍNEZ, Alfredo. 2001. Unha viaxe polo Betanzos da Segunda República: proclamación, anticlericalismo e vinganza. *Anuario Brigantino* 24: 291-376.

ERIAS MARTÍNEZ, Alfredo. 2000. Estructura socioprofesional de Betanzos (1840-1936). *Anuario Brigantino* 23: 311-374.

ESPINOSA MAESTRE, Francisco, coord. 2010. *Violencia roja y azul. España, 1936-1950*. Barcelona: Crítica.

ESPINOSA MAESTRE, Eduardo; MIR, Conxita E MORENO GÓMEZ, Francisco. 2008. *Morir, matar, sobrevivir. La violencia en la dictadura de Franco*. Barcelona: Crítica.

ESPINOSA MAESTRE, Francisco. 2002. Julio de 1936: Golpe militar y plan de exterminio. En *Morir, matar, sobrevivir. La violencia en la dictadura de Franco,* coord. Julián Casanova, 53-122. Barcelona: Crítica.

ESPINOSA MAESTRE, Francisco e ROMERO ROMERO, Fernando. 2001. Justicia Militar y represión fascista en Cádiz. *Historia 16* 297: 74-91.

ESPINOSA MAESTRE, Francisco. 2006. *La justicia de Queipo. Violencia selectiva y terror fascista en la II División en 1936.* Barcelona: Crítica.

ESTEBAN, Moises e RATNER, Carl. 2010. Historia, conceptos fundacionales y perspectivas contemporáneas en psicología cultural. *Revista de Historia de la Psicología* 31/ 2-3: 117-136.

ESTÉVEZ CASTRO, José María. 1996. *Reconocer Bueu*. Pontevedra: Servizo de publicacións da Deputación de Pontevedra.

FAJARDO, Montse. 2017. *Boa e xenerosa. Homenaxe á Pontevedra que foi solidaria no franquismo.* Pontevedra: concello de Pontevedra.

USC UNIVERSIDADE DE SANTIAGO DE COMPOSTELA

FARIÑA JAMARDO, Xosé e PEREIRA FIGUEIROA, Miguel. 1986. *A Deputación de Pontevedra. 1836-1986.* Pontevedra: Deputación Provincial.

FERNÁNDEZ FERNÁNDEZ, Eliseo. 2005. As causas xudiciais seguidas pola xurisdición militar: unha fonte para o estudio da represión. En *A represión franquista en Galicia. Actas dos traballos presentados ao Congreso da Memoria, Narón, decembro de 2003,* dir. Asociación Cultural Memoria Histórica Democrática, 753-767. A Coruña: Deputación Provincial da Coruña.

FERNÁNDEZ PRIETO, Lourenzo e MÍGUEZ MACHO, Antonio, eds. 2018. *Golpistas e verdugos de 1936. Historia dun pasado incómodo.* Vigo: Galaxia.

FERNÁNDEZ PRIETO, Lourenzo e MÍGUEZ MACHO, Antonio. 2018. Os verdugos no golpe de Estado de 1936. Quen matou a Azarola?. En *Golpistas e verdugos de 1936. Historia dun pasado incómodo*, ed. Lourenzo Fernández Prieto e Antonio Míguez Macho, 13-88. Vigo: Galaxia.

FERNÁNDEZ PRIETO, Lourenzo e MÍGUEZ MACHO, Antonio, eds. 2014. Nomes e Voces: balance. Preguntas e interpretaciones. Las huellas del golpe de Estado en Galicia. En *Otras miradas sobre golpe, guerra y ditadura,* coord. Aurora Artiaga Rego e Lourenzo Fernández Prieto, 80-110. Madrid: Catarata.

FERNÁNDEZ PRIETO, Lourenzo. 1993. Represión franquista y desarticulación social en Galicia. La destrucción de la organización societaria campesina. 1936-1942. *Historia Social* 15: 49-65.

FERNÁNDEZ SANTANDER, Carlos. 2000. *Alzamiento y guerra civil en Galicia (1936-1939)*. Tomo I. Sada: Ediciós do Castro.

FERNÁNDEZ SANTANDER, Carlos. 2000. *Alzamiento y guerra civil en Galicia (1936-1939)*. Tomo II. Sada: Ediciós do Castro.

FERNÁNDEZ, Carlos. 1988. *La guerra civil en Galicia.* A Coruña: Biblioteca Gallega (ed. *La Voz de Galicia*).

FONT I AGULLÓ, Jordi. 2004. Nosotros no nos cuidábamos de la política, Fuentes orales y actitudes políticas en el franquismo. El ejemplo de una zona rural, 1939-1959. *Historia Social* 49: 49-66.

FORTES, Xosé, dir. 1997. *O Instituto de Pontevedra: século e medio de historia*. Pontevedra: Deputación de Pontevedra.

FRASER, Ronald Angus. 1985. *Mijas. República, Guerra y Franquismo en un pueblo andaluz.* Barcelona. Antonio Bosch.

FREIRE LESTÓN, Xosé Vicenzo. 1993. *Lembranzas dun mundo esquecido. Muller, política e sociedade na Galicia contemporánea, 1900-1939.* Santiago de Compostela: Edicións Laiovento.

FREIXANES, Víctor. 2019. *O Fresco. Memorias dun fuxido (1936).* Vigo: Xerais.

FUERTES MUÑOZ, Carlos. 2017. *Viviendo en dictadura. La evolución de las actitudes sociales hacia el franquismo*. Granada: Comares.

USC UNIVERSIDADE DE SANTIAGO

GABARDA CEBELLÁN, Vicent A. 2007. *Els afusellaments al País Valencià (1938-1956).* Valencia: Universitat de València-Servei de Publicacions.

GABARDA CEBELLÁN, Vicent A. 1996. *La represión en la retaguardia republicana. País Valenciano, 1936-1939*). Valencia: Edicions Alfons El Magnànim.

GARCÍA ÁLVAREZ-COQUE, Arturo. 2017. Los militares de Estado Mayor en la guerra civil española (1936-1939). Tese doutoral, Universidad Complutense de Madrid.

GELLATELY, Robert. 2004. *La Gestapo y la sociedad alemana. La política nazi (1933-1945).* Barcelona: Paidós.

GELLATELY, Robert. 2002. *No sólo Hitler: la Alemania nazi entre la coacción y el consenso.* Barcelona: Crítica.

GENTILE, Emilio. 2004. *Fascismo. Historia e interpretación*. Madrid: Alianza.

GIL ANDRÉS, Carlos. 2009. La zona gris de la España azul. *Ayer* 76: 115-141.

GIL ANDRÉS, Carlos. 2006. *Lejos del frente. La Guerra Civil en la Rioja Alta.* Barcelona: Crítica.

GIL VICO, Pablo. 2012. Violencia en la guerra civil y equidistancia: argumentos para no sucumbir al embrujo irresistible del punto medio, *Hispania Nova* 10: 522-547.

GIL VICO, Pablo. 2010. Derecho y dicción: la represión judicial militar. En *Violencia roja y azul. España 1936-1950,* 251-368. Barcelona: Crítica.

GIL VICO, Pablo. 2004. *La noche de los generales. Militares y represión en la época de Franco*. Barcelona: Ediciones B.

GÓMEZ BRAVO, Gutmaro, coord. 2018. *Asedio. Historia de Madrid en la guerra civil (1936-1939)*. Madrid: Ediciones Complutense.

GÓMEZ BRAVO, Gutmaro. 2014. Las lógicas de la violencia en la guerra civil: balance y perspectivas historiográficas. *Studia Historica-Historia Contemporánea* 32: 251-262.

GÓMEZ BRAVO, Gutmaro e MARCO, Jorge. 2011. *La obra del miedo. Violencia y sociedad en la España franquista (1936-1950).* Barcelona: Ediciones Península.

GÓMEZ GÓMEZ, Silvia. 1993. A nova do Golpe e a resposta do pobo. En *1936. Os primeiros días. Historia oral de Vigo, Betanzos, A Guarda, Ribeira, Seixalbo e Ourense*, 51-70. Vigo: Xerais.

GÓMEZ LORENZO, Laura. 2006. Entrevista con Lola Rodal Blanco. En *A memoria esquecida: Peladas, presas, paseadas*, Carme Alvariño Alejandro, 77-94. Santiago de Compostela: Servizo Galego de Igualdade-Andaina.

GÓMEZ RODA, J. Alberto. 1999. Actitudes y percepciones de la posguerra en Valencia. Informes de Falange, policiales, diplomáticos y del partido comunista. En *El Franquismo en Valencia. Formas de vida y actitudes sociales en la posguerra,* coord. Ismael Saz y J.A. Gómez Roda, 77-116. Valencia: Episteme.

USC UNIVERSIDADE DE SANTIAGO

GONZÁLEZ CALLEJA, Eduardo. 2021. De Alzamiento Nacional a complot involucionista sobre los diversos usos públicos del 18 de julio. En *Los libros sobre la guerra civil*, 19-50. Madrid: Cátedra, 2021.

GONZÁLEZ CALLEJA, Eduardo. 2012. La represión estatal como proceso de violencia política. *Hispania Nova* 10.

GONZÁLEZ CALLEJA, Eduardo. 2006. Sobre el concepto de represión. *Hispania Nova* 6.

GONZÁLEZ CALLEJA, Eduardo. 2008. La cultura de guerra como propuesta historiográfica: una reflexión general desde el contemporaneísmo español. *Historia Social* 61: 69-87.

GONZÁLEZ CALLEJA, Eduardo. 2008. La violencia y sus discursos: los límites de la «fascistización» de la derecha española durante el régimen de la Segunda República. *Ayer* 71: 85-116.

GONZÁLEZ CALLEJA, Eduardo. 1999. Violencia política y represión en la españa franquista. En *El franquismo, visiones y balances,* 229-300. Murcia: publicaciones de la Universidad de Alicante.

GONZÁLEZ CASTRO, Sara. 2007. Estrategias para la represión en León (1936-1950). *Estudios Humanísticos. Historia* 6: 273-294.

GONZÁLEZ-DELEITO Y DOMINGO, Nicolás. 1990. Justicia Militar en la España Nacional: 1. La jurisdicción Militar en el periodo 1918-1936. En Justicia en guerra: «Jornadas sobre la administración de justicia durante la guerra civil española: instituciones y fuentes documentales», Salmanaca, 26-28 de novembro de 1987, 389-394.

GONZÁLEZ GÓMEZ, Carmen Imelda e BADALSÚA HERNÁNDEZ, Manuel. 2007. La formación de redes sociales en el estudio de actores y familias. Perspectivas de estudio en historia y antropología. *REDES-Revista Hispana para el análisis de redes sociales*, 12-8, http://revista-redes.rediris.es

GONZÁLEZ MADRID, Damián Alberto. 2009. Coaliciones de sangre en el poder político local. Castilla-La Mancha, 1939-1945. *Ayer* 73: 215-244.

GONZÁLEZ MADRID, Damián Alberto. 2006. *Los hombres de la dictadura. El personal político franquista en Castilla-La Mancha (1939-1945).* Ciudad Real: Biblioteca Añil.

GONZÁLEZ PROBADOS, Manuel. 1992. *O socialismo na II República (1931-1936)*. Sada: Ediciós do Castro.

GONZÁLEZ PUENTE, Julio. 1991. *Monforte en imaxes. Un século de historia, 1863-1963.* Monforte de Lemos: Concello de Monforte de Lemos.

GONZÁLEZ RODRÍGUEZ, Marta e GOLPE GONZÁLEZ, Lucía. 2010. Gonzalo González y González, benefactor de la ciudad de Betanzos. *Anuario Brigantino* 33: 227-260.

GONZÁLEZ RUIBAL, A et al. 2010. *Arqueología de un campo de concentración. Informe de las excavaciones en el Campo de Castuera (Badajoz, España), 1939-1940.* CSIC.

GONZÁLEZ QUINTANA, Antonio. 1990. Justicia militar en la España Republicana durante la Guerra Civil Española (1936-1939). En Justicia en guerra: «Jornadas sobre la

administración de justicia durante la guerra civil española: instituciones y fuentes documentales», Salamanca, 26-28 de novembro de 1987, 171-188. Madrid: Ministerio de Cultura.

GRANDÍO SEOANE, Emilio. 2007. *Anos de odio: golpe, represión e Guerra Civil na provincia da Coruña (1936-1939)*. A Coruña: Deputación Provincial da Coruña.

GRANDÍO SEOANE, Emilio. 2006. Golpe de Estado y represión franquista en la provincia da Coruña: ¿Qué pasa con Coruña? En *Lo que han hecho en Galicia. Violencia, represión y exilio (1936-1939),* coords. Jesús de Juana López y Julio Prada Rodríguez, 19-58. Barcelona: Crítica.

GRANDÍO SEOANE, Emilio. 1998. Betanzos baixo sospeita: o aparello de vixiancia nos anos da Guerra Civil. *Anuario Brigantino* 21: 291-298.

GRANDÍO SEOANE, Emilio. 1993. El primer personal político del franquismo en la provincia de La Coruña. Cambio y continuidad de las élites políticas municipales durante la guerra civil en la retaguardia nacional (1936-1939). En *El régimen de Franco (1936-1975). Política y Relaciones Exteriores*, coord. Javier Tusell, 69-87. Madrid: Universidad Nacional de Educación a Distancia.

GRANDÍO SEOANE, Emilio. 1992. La CEDA en el partido judicial de Betanzos: organización local y comportamiento electoral (1931-1936). *Anuario Brigantino* 15: 175-199.

GRANELL, Mario F. 1978. *Homenaje al pueblo español. Estampas amargas. Vivencias de una guerra civil*. Caracas: Impresora Capital.

HERNÁNDEZ BURGOS, Claudio. 2020. La forja de la nación de Franco: nacionalismo, catolicismo y violencia en la zona rebelde durante la Guerra Civil española (1936-1939). *Rubrica Contemporánea*, IX-17: 79-97.

HERNÁNDEZ BURGOS, Claudio. 2019. Tiempo de experiencias: el retorno de la *Alltagsgeschichte* y el estudio de las dictaduras de entreguerras. *Ayer* 113: 303-317.

HERNÁNDEZ BURGOS, Claudio. 2016. De la cultura de guerra a la cultura de la victoria: los vencedores y la construcción de la dictadura franquista (1936-1951). *Pasado y Memoria. Revista de Historia Contemporánea* 15: 123-148.

HERNÁNDEZ BURGOS, Claudio e FUERTES MUÑOZ, Carlos. 2015. Conviviendo con la dictadura. La evolución de las actitudes sociales durante el franquismo (1936-1975. *Historia Social* 81: 49-65.

HERNÁNDEZ BURGOS, Claudio. 2014. Más allá del consenso y la oposición: las actitudes de la «gente corriente» en regímenes dictatoriales. Una propuesta de análisis desde el régimen franquista. *Revista de estudios sociales* 50: 87-100.

HERNÁNDEZ BURGOS, Claudio. 2013. *Franquismo a ras del suelo: zonas grises, apoyos sociales y actitudes durante la dictadura (1936-1976*). Granada: Comares.

HERNÁNDEZ BURGOS, Claudio. 2011. *Granada azul. La conquista de la «Cultura de la Victoria» en el primer franquismo.* Granada: Comares.

USC UNIVERSIDADE DE SANTIAGO DE COMPOSTELA

JÉREZ, Miguel. 1982. *Élites políticas y centros de extracción en España, 1938-1957.* Madrid: Centro de Estudios Constitucionales.

JOHNSON, Eric A. 2002. *El terror nazi. La Gestapo, los judíos y el pueblo alemán.* Barcelona: Paidós.

JOLY, Maud. 2002. Posguerra y represión "sexuada": las republicanas rapadas por los franquistas (1936-1950). En *Enfrontaments civils: postguerras i reconstruccions. Actas del II Congreso de la Asociación Recerques: Historia, Economía, Cultura*, Conxita Mir et al., 910-921. Lleida: Pagès.

KERSHAW, Ian . 2004. *La dictadura nazi. Problemas y perspectivas de investigación.* Buenos Aires: Siglo XXI.

KORNBLIT, Ana Lía. 2007. Historias y relatos de vida: una herramienta clave en metodologías cualitativas. En *Metodologías cualitativas en ciencias sociales. Modelos y procedimientos de análisis,* 9-33. Buenos Aires: Biblos.

KRAUSE JACOB, Mariane. 1995. La investigación cualitativa: un campo de posibilidades y desafíos. *Revista temas de educación* 7: 19-39.

LAMELA GARCÍA, Luis. 2005. *Estampas de injusticia. La guerra civil del 36 en A Coruña y los documentos originados en la represión.* Sada: Ediciós do Castro.

LAMELA GARCÍA, Luis. 2002. *A Coruña, 1936. Memoria convulsa de una represión*. Sada: Ediciós do Castro.

LAMELA GARCÍA, Luis. 1995. *Crónica de una represión en la «Costa da Morte»: Cee, Vimianzo, Ponte do Porto, Corcubión, Fisterra, Zas.* Sada: Ediciós do Castro.

LANERO TÁBOAS, Mónica. 1996. *Una milicia de la justicia. La política judicial del franquismo (1936-1945).* Madrid: Centro de Estudios Constitucionales.

LEIRA CASTIÑEIRA, Francisco. 2018. La socialización de los soldados del ejército sublevado (1936-1945). Su papel en la consolidación del Régimen franquista. Tesis, Universidad de Santiago de Compostela.

LEÓN ÁLVAREZ, Aarón. 2008. *Consenso y resistencia en canarias durante el primer franquismo*. Santa Cruz de Tenerife: Ediciones Idea.

LEVI, Primo. 2001. *Los hundidos y los salvados*. Barcelona: Muchnik.

LÓPEZ CORRAL, Miguel. 2009. *La Guardia Civil. Claves históricas para entender a la Benemérita y a sus hombres (1844-1975).* Madrid: La Esfera de los Libros.

LÓPEZ CORRAL, Miguel. 1994. La Guardia civil en la Guerra (1936-19396). *Cuadernos de la Guardia Civil* 10: 143-155.

LÓPEZ FERNÁNDEZ, Rafael, coord. 2014. *Lugares de la memoria. Golpe militar, represión y resistencia en Sevilla. Itinerarios.* Sevilla: Aconcagua.

LÓPEZ GARRIDO, Diego. 2004. *La Guardia Civil y los orígenes del Estado centralista*. Madrid: Alianza.

LOZANO, Álvaro. 2012. *Stalin. El tirano rojo.* Madrid: Nowtilus.

MAN, Ronen. 2013. La microhistoria como referente teórico-metodológico. Un recorrido por sus vertientes y debates. *Historia Actual Online* 30: 167-173.

MARCO, Jorge. 2015. El eclipse de los conceptos. Sobre el debate de la violencia rebelde/franquista. *Historia Actual Online* 38: 163-176.

MARTÍN COBRERA, Martí. 2013. Los gobernadores civiles del franquismo, 1936-1963. *Historia y política* 29 (xaneiro-xuño): 269-299.

MARTÍN JIMENEZ, Ignacio. 2000. *La guerra civil en Valladolid (1936-1939). Amaneceres ensangrentados*. Valladolid: Ámbito Ediciones.

MARTÍNEZ BANDE, José Manuel. 2007. *Los años críticos. República, conspiración, revolución y alzamiento.* Madrid: Encuentro.

MARTÍNEZ MARÍN, Antonio. 1989. *La representatividad municipal española. Historia legislativa y régimen vigente.* Murcia: Universidad de Murcia.

MARTÍNEZ OVEJERO, Antonio. 2015. Peligrosos e Indeseables para la Causa Nacional. Los Vencidos de la Guerra Civil en la Región de Murcia, 1939-1948. Una Visión Regional con Proyección Nacional. Tesis, Universidad de Murcia.

MARTÍNEZ OVEJERO, Antonio. 2013. La represión franquista en la Región de Murcia (1936-1948). Conferencia presentada en ao «I Congreso víctimas franquismo», 20-22 de abril de 2012, en Madrid.

MARTINS RODRÍGUEZ, María Victoria. 2011. Cárceles y mujeres en Galicia durante el franquismo. *Studia Histórica-Historia Contemporánea* 29: 87-117.

MARTINS RODRÍGUEZ, María Victoria. 2001. A represión franquista sobre as mulleres. En *As mulleres en Galicia no século XX*, dir. Jesús de Juana López e Julio Prada Rodríguez, 141-168. Vigo: Ir Indo.

MERA COSTAS, Pilar. 2014. Perseguidos en el limbo. La primera represión de la masonería gallega (1936-1939. *Historia Actual Online* 33 (inverno): 93-105.

MÍGUEZ MACHO, Antonio. 2018. Un pasado negado. Lugares de violencia y lugares. *Confluenze* 2: 127-151.

MÍGUEZ MACHO, Antonio. 2016. *Ni verdugos ni víctimas. Actitudes sociales ante la violencia del franquismo a la dictadura argentina.* Granada, Comares.

MÍGUEZ MACHO, Antonio. 2013. «Las milicias ciudadanas en Galicia durante la Guerra Civil (1936-1939)». En *Claves del mundo contemporáneo. Debate e investigación: actas del XI Congreso de la Asociación de la Historia Contemporánea*, coords. Teresa Mª Ortega López e Miguel Ángel del Arco Blanco. Granada: Comares.

MÍGUEZ MACHO, Antonio. 2014. *Genealogía genocida del franquismo. Violencia, memoria e impunidad.* Madrid: Abada Editorres.

MÍGUEZ MACHO, Antonio. 2012. Nuestro pasado presente: práctica genocida y franquismo. *Hispania Nova* 10.

MÍGUEZ MACHO, Antonio. 2008. *La construcción de la ciudadanía a través de los movimientos sociales. El movimiento obrero en Galicia (1890-1936)*. Santiago de Compostela: Fundación 10 de marzo.

MIKELARENA, Fernando. 2015. *Sin piedad. Limpieza política en Navarra, 1936. Responsables, colaboradores y ejecutores.* Navarra: Pamiela.

MILGRAM, Stanley. 1980. *Obediencia a la autoridad. Un punto de vista experimental.* Bilbao: Desclée de Brouwer.

MIR CURCÓ, Conxita. 2001. El estudio de la represión franquista: una cuestión sin agotar. *Ayer* 43: 11-33.

MIR CURCÓ, Conxita. 2000. *Vivir es sobrevivir. Justicia, orden y marginación en la Cataluña rural de posguerra.* Lleida: Milenio.

MIRANDA ALMÓN, Fernando. 2005. A illa de Ons: un breve repaso histórico sobre a súa propiedade. *Amios-Asociación Piñeiróns* 10: 62-64.

MOLINERO, Carme. 2005, 2ª edición manexada, 2008. *La captación de las masas. Política social y propaganda en el régimen franquista.* Madrid: Cátedra.

MORENO GÓMEZ, Francisco. 1985. *La guerra civil en Córdoba (1936-1939)*. Madrid: Alpuerto

MORÓN, Concha. 2014. La Audiencia Provincial. En *Lugares de la Memoria. Golpe militar, represión y resistencia en Sevilla. Itinerarios*, coord. Rafael López Fernández, 115-122. Sevilla: Aconcagua libros.

MOSTEIRO GARCÍA, Manuel Antón e NOVAS PIÑEIRO, Xosé. 2007. *Crónica da Represión en Bueu. Rachando 70 anos de silenzo. Homenaxe aos que sufriron defendendo as liberdades*. Bueu: Asociación de Amigos de Johan Carballeira.

MOURE MARIÑO, Luis. 1939. *Galicia en la guerra.* Madrid: Ediciones españolas.

MUÑOZ ABELEDO, María Luisa. 2011. Los Massó. Dos siglos y cuatro generaciones de dinámica empresarial. En *Las familias de la conserva. El sector de las conservas de pescados a través de sus sagas familiares*, dir. e coord. Xoán Carmona Badía, 114-145. Pontevedra: Deputación de Pontevedra.

MÚÑOZ ABELEDO, María Luisa. 2010. *Género, trabajo y niveles de vida en la industria conservera de Galicia. 1870-1970.* Barcelona: Icaria Editorial.

MÚÑOZ ABELEDO, María Luisa. 2002. Los mercados de trabajo en las industrias marítimas de Galicia. Una perspectiva histórica. 1870-1936. Tese de doutoramento, Universidade Autónoma de Barcelona.

MUÑOZ ABELEDO, María Luisa. 2000. Massó Hermanos. Líder mundial de la sardina. En *Grandes empresas. Grandes historias de Galicia*, coord. Fernando R. Ojea, 60-68. A Coruña: La Voz de Galicia.

MURILLO, Irene. 2015. «Dignidad, supervivencia y luto. Agencias y resistencas de mujeres aragonesas de guerra y posguerra». En *Heterodoxas, guerrilleras y ciudadanas: resistencias femeninas en la España contemporánea*, coord. Mercedes Yusta e Ignacio Peiró, 149-174. Zaragoza: Institución Fernando el Católico.

NEITZEL, Sónke e WELZER, Harald. 2011. *Soldados del Tercer Reich. Testimonios de lucha, muerte y crimen.* Barcelona: Crítica.

NÚÑEZ CALVO, Jesús. 2015. La Comandancia de la Guardia Civil en la Guerra Civil (1936-1939). Tesis doutoral: UNED.

NUÑEZ DÍAZ-BALART, Mirta e ROJAS, Antonio. 1997. *Consejo de guerra. Los fusilamientos en el Madrid de posguerra (1939-1945).* Madrid: Compañía Literaria.

NÚÑEZ SEIXAS, Xosé Manuel. 2011. Itinerarios do desterro: sobre a especificidade do exilio galego de 1936. En *O exilio galego de 1936: política, sociedade, itinerarios*, coord. Xosé Manuel Núñez Seixas e Pilar Cagiao Vila, 11-52. Sada: Ediciós do Castro.

ORTIZ HERAS, Manuel. 2005. Historia social en la dictadura franquista: apoyos sociales y actitudes de los españoles. *Spagna Contemporánea* 28: 169-185.

ORTIZ HERAS, Manuel. 2004. Instrumentos legales del terror franquista. *Historia del Presente* 3: 203-222.

OTERO PEDRAYO, Ramón, dir. 1974. *Gran Enciclopedia Gallega*. Santiago de Compostela: Silveiro Cañada editor.

PALACIO BUÑUELOS, Luis. 2016. *Dos Españas en guerra (1936-1939)*. Madrid: Dilex.

PARDO GATO, José Ricardo. 2015. *Del cuartel del Príncipe al acuartelamiento de Atocha. Vida militar coruñesa.* A Coruña: Publicaciones Arenas.

PATIÑO REGUEIRA, Antón. 2005. *Memoria de ferro.* Vigo: A Nosa Terra.

PAZO LABRADOR, Alberto Xosé e SANTOS SOLLA, Xosé Manuel. 1995. *Poboación e territorio. As parroquias galegas nos últimos cen anos*. Padrón: Difux.

PEREIRA MARTÍNEZ, Carlos. 1999. Unha achega á historia das FAI en Galicia: o grupo «Plantas Nuevas» de Betanzos. *Anuario Brigantino* 22: 237-254.

PÉREZ ADÁN, Luis Miguel. 2004. *El hundimiento del Castillo Olite. La mayor tragedia naval de la Guerra Civil Española.* Cartagena: Aglaya.

PÉREZ, Roxelio; BARBEITOS, Manoel e LÓPEZ, Rosa María. 2008. *Unións agrarias. O Sindicato con raices. A setenta e cinco anos do Congreso de Betanzos (1933-2008*). Santiago de Compostela: Fundación Luis Tilve.

PINZÓN AYALA, Daniel. 2014. Las casas-cuartel de la Guardia Civil durante la II República y el Franquismo: la desconocida labor de un grupo de arquitectos. *Boletín Académico* 4: 71-82.

PONCE ALBERCA, Julio. 2017. Violencia política y orden público en la España de la primera mitad del siglo XX. Un ensayo interpretativo. *Studia Historica-Historia Contemporánea* 35: 109-134.

PORTELA, Xesús. 1997. *Johan Carballeira: poeta, xornalista, político, o valedor dos homes do mar.* Vigo: Ir Indo.

PRADA RODRÍGUEZ, Julio. 2016. *Marcharon con todo. La represión económica en Galicia durante el primer franquismo.* Madrid: Biblioteca Nueva.

PRADA RODRÍGUEZ, Julio e ÁLVAREZ GÓMEZ, Concepción. 2013. Franquismo y represión sobre las mujeres en la provincia de Lugo. En, *Franquismo y represión de género en Galicia*, ed. Julio Prada, 106-154. Madrid: Catarata.

PRADA RODRÍGUEZ, Julio e DÍAZ ALONSO, Xoel. 2013. La represión franquista sobre las mujeres en la provincia de Pontevedra. En, *Franquismo y represión de género en Galicia*, ed. Julio Prada, 193-231. Madrid: Catarata.

PRADA RODRÍGUEZ, Julio e NIETO OUTUMURO, Beatriz. 2013. Franquismo, género y represión en la provincia da Coruña. En, *Franquismo y represión de género en Galicia*, ed. Julio Prada, 55-105. Madrid: Catarata.

PRADA RODRÍGUEZ, Julio. 2010. *La España masacrada. La represión franquista de guerra y posguerra.* Madrid: Alianza Editorial.

PUHLE, Hans-Jürgen. 2012. Símbolos, mitos y lugares de memoria en la política contemporánea. En *La celebración de la nación. Símbolos, mitos y lugares de memoria,* ed. Ludger Mees, 11-30. Granada: Comares.

PUIG, Jaime. 1984. *Historia de la Guardia Civil.* Barcelona: Editorial Mitre.

RAMOS RUÍZ, Jorge. 2018. La arquología de la guerra civil española en Cataluña. En *Arqueología en conflictos contemporáneos,* coord. Inamculada Carrasco. Sevilla: *Romula* 17: 133-154.

REIG TAPIA, Alberto. 1979. Consideraciones metodológicas para el estudio de la represión franquista en la guerra civil. *Sistema: revista de ciencias sociales* 33: 99-128.

RICHARD, Michael. 2007. The limits of quantification: francoist represión and historical methodolody. *Hispania Nova* 7: 570-595.

RIDRUEJO, Dionisio. 1976. *Escrito en España.* Madrid: G. del Toro Editor.

RODERO, Joaquín; MORENO, Juan e CASTRILLO, Jesús, eds. 2008. *Represión franquista en el frente norte.* Madrid: Eneida.

RODRIGO, Javier. 2012. La violencia franquista desde las perspectivas de los grandes genocidios del siglo XX y las lógicas de la violencia en las guerras civiles (la violencia sublevada como violencia fascista). En *La represión franquista en Andalucía. Balance historiográfico, perspectivas teóricas y análisis de los resultados*, coord. Francisco Cobo Romero, 123-145. Sevilla: Centro de Estudios Andaluces.

RODRIGO, Javier. 2008. *Hasta la raíz. Violencia durante la guerra civil y la dictadura franquista*. Madrid: Alianza Editorial.

RODRÍGUEZ BARREIRA, Óscar. 2013. *Miserias del poder. Los poderes locales y el Nuevo Estado franquista. 1936-1951.* Valencia: Publicacions de la Universitat de València.

RODRÍGUEZ BARREIRA, Óscar. 2013. Cambalaches: hambre, moralidad popular y mercados negros de guerra y posguerra. *Historia Social* 77: 149-174.

RODRÍGUEZ BARREIRA, Óscar. 2011. Auxilio Social y las actitudes cotidianas en los Años del Hambre, 1937-1943. *Historia del Presente* 17: 127-147.

USC UNIVERSIDADE DE SANTIAGO DE COMPOSTELA

RODRÍGUEZ BARREIRA, Óscar. 2008. *Migas con miedo. Prácticas de resistencia al primer franquismo. Almería, 1939-1953.* Almería: Universidad de Almería.

RODRÍGUEZ BARREIRA, Óscar e CAZORLA SÁNCHEZ, Antonio. 2008. Hoy Azaña, mañana… Franco. Una microhistoria de caciquismo en democracia y ditadura. Berja (Almería). 1931-1945. *Hispania* 229: 471-502.

RODRÍGUEZ GONZÁLEZ, Javier. 2008. Tipología de la represión franquista. En *Represión franquista en el Frente Norte,* ed. Joaquín Rodero, Juan Moreno y Jesús Castillo, 103-140. Madrid: Eneida.

RODRÍGUEZ PASTORIZA, Francisco. 2019. *A obra xornalística de José Gómez de la Cueva (Johan Carballeira).* Ames: Ed. Laiovento.

RODRÍGUEZ VILLASANTE PRIETO, Juan Antonio. 2000. *El arsenal de Ferrol. Guía para una visita.* Ferrol: Armada-Concello de Ferrol-Fundación Caixa Galicia.

RUÍZ OLABUENAGA, José Ignacio. 2003. *Metodología de la investigación cualitativa*. Bilbao: Universidad de Deusto.

RUÍZ, Julius. 2012. *La justicia de Franco. La represión en Madrid tras la Guerra Civil.* Barcelona: RBA.

S/A. 1955. *Betanzos honra a sus mártires. Comité homenaje a los mártires de Betanzos y su distrito.* Betanzos: edición facsimilar.

S/A. 1990. *Justicia en guerra*: «Jornadas sobre la administración de justicia durante la guerra civil española: instituciones y fuentes documentales», Salmanaca, 26-28 de novembro de 1987, 171-188. Madrid: Ministerio de Cultura.

SALAS LARRAZABAL, Ramón e Jesús Mª. 2006. *Historia del Ejército Popular de la República.* Vol. 1, *De los comienzos de la guerra al fracaso del ataque sobre Madrid (noviembre de 1936).* Madrid: La esfera de los libros.

SALAS LARRAZABAL, Ramón e Jesús Mª. 1986. *Historia General de la Guerra de España*. Madrid: Rialp.

SALAS LARRAZABAL, Ramon. 1980. *Los datos exactos de la guerra civil*. Madrid: Ediciones Rioduero: Fundación Vives de Estudios Sociales.

SÁNCHEZ, Pura. 2009. *Individuas de dudosa moral. La represión de las mujeres en Andalucía (1936-1958).* Barcelona: Crítica.

SÁNCHEZ GARCÍA, Jesús Ángel. 1997. *La arquitectura teatral en Galicia.* A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza.

SÁNCHEZ GÓMEZ, Mª Cruz. 2015. La dicotomía cualitativo-cuantitativo: posibilidades de integración y diseños mixtos. *Campo Abierto:* 11-30.

SÁNCHEZ MARCOS, Iván et al. 2018. Claves metodológicas para la intervención arqueológico-forense en cementerios: el ejemplo de nuestra señora de Araceli (Lucena, Córdoba). En *Arqueología en conflictos contemporáneos,* coord. Inamculada Carrasco. Sevilla: *Romula* 17: 13-40.

USC UNIVERSIDADE DE SANTIAGO DE COMPOSTELA

SÁNCHEZ MARCOS, Iván et al. 2018. Arqueología forense. El ejemplo de Víznar (Granada) como estudio metodológico de un conflicto civil. En *Arqueología en conflictos contemporáneos,* coord. Inamculada Carrasco. Sevilla: *Romula* 17: 59-84.

SÁNCHEZ RECIO, Glicerio. 1996. *Los cuadros políticos intermedios del régimen franquista, 1936-1959. Diversidad de orígenes e identidad de intereses.* Alicante: Instituto Juan Gil-Albert.

SÁNCHEZ RECIO, Glicerio. 1990. *Guerra civil y franquismo en Alicante.* Alicante: Dip. Provincial-Instituto Alicantino de Cultura Juan Gil-Albert.

SANTOS ALFONSO, Alfonso. 1999. *La sublevación militar de 1936 en Lugo.* Sada: Ediciós do Castro.

SANZ HERNÁNDEZ, Alexia. 2005. El método biográfico en investigación social: potencialidades y limitaciones de las fuentes orales y los documentos personales. *Asclepio*, 57- 1: 99-115.

SANZ HOYA, Julián. 2010. Jerarcas, caciques y otros camaradas. El estudio de los poderes locales en el primer franquismo. *Historia del Presente* 15: 9-24.

SANZ HOYA, Julián. 2009. *La construcción de la dictadura franquista en Cantabria: instituciones, personal político y apoyos.* Santander: Universidad de Cantabria.

SECORD, Paul F. e BACKMAN, Carl W. 1976. *Psicología social.* México: Mc Graw-Hill.

SERNA, Justo e PONS, Anaclet. 2003. En su lugar. Una reflexión sobre la Historia local y el microanálisis. *Contribuciones desde Coatepec*, 2- 4: 35-56.

SERRALONGA I URQUIDI, Joan. 2007. El aparato provincial durante la Segunda República. Los gobernadores civiles, 1931-1936. *Hispania Nova. Revista de Historia Contemporánea* 7.

SERRANO SÚÑER, Ramón. 1977. *Entre el silencio y la propaganda, la Historia como fue. Memorias.* Barcelona: Planeta.

SERRULLA RECH, Fernando. 2018. Antropología forense de la guerra civil española. Tese de doutoramento, Universidade de Granada.

SEVILLANO CALERO, Francisco. 2003. Consenso y violencia en el «nuevo estado» franquista. Historia de las actitudes cotidianas. H*istoria Social* 46: 159-172.

SILVA FERREIRO, Manuel. 1938. *Galicia y el Movimiento Nacional. Páginas históricas.* Santiago de Compostela: Imprenta y Enc. del Seminario Conciliar.

SILVA, Lorenzo. 2010. *Sereno en el peligro. La aventura histórica de la Guardia Civil.* Madrid: Edaf.

SILVA, Lorenzo. 2018. *Recordarán tu nombre*. Barcelona. Editorial Destino.

SOLÉ I SABATÉ, Josep María. 1985. *La repressió franquista a Catalunya, 1938-1953.* Barcelona: Edicions 63.

SOLÉ I SABATÉ, Josep María e VILLARROYA I FONT, Joan. 1983. *La repressió a la guerra i a la postguerra a la comarca del Maresme (1936-1945).* Montserrat: Abadia de Montserrat.

USC UNIVERSIDADE DE COMPOSTELA

SOLÉ I SABATÉ, Josep María. 1982. *Estudi de la justicia militar a Catalunya: la repressio franquista (1938-1953)*. Tesis de doutoramento, Universitat de Barcelona.

SOUTO BLANCO, Mª Jesús. 2006. Golpe de Estado y represión franquista en la provincia de Lugo. En *Lo que han hecho en Galicia. Violencia, represión y exilio (1936-1939)*. Coordinado por Jesús de Juana López e Julio Prada Rodríguez. Barcelona: Crítica. 59-96

SOUTO BLANCO, Mª Jesús. 1999. *La represión franquista en la provincia de Lugo (1936-1939)*. Sada: Ediciós do Castro.

TEÓFILO PIÑEIRO, José Luis. 2012. *O pasado nunca pasa. Pontevedra.* Santiago de Compostela: Teófilo Edicións.

TIZÓN HERREROS, Juan. 2010. *El pensamiento hecho palabra.* Santiago de Compostela: Fundación Luis Tilve.

TORRES REGUEIRO, Xesús. 2015. As actas da IV Asemblea Nacionalista e a escisión das Irmandades da Fala (Monforte, 1922). *Anuario Brigantino* 38: 237-260.

TORRES REGUEIRO, Xesús. 2006. 1936-1939. As vítimas betanceiras da represión. *Anuario Brigantino* 29: 273-318.

TORRES REGUEIRO, Xesús. 2004. *A segunda república nunha vila galega, Betanzos*. Sada: Edicións do Castro.

TUSELL, Javier. 1984. Por qué fracasó la República. *Historia 16* 93: 21-34.

VÁZQUEZ, German. 1990. *Historia de Monforte y su tierra de Lemos*. Monforte de Lemos: Ed. Evergráficas.

VÁZQUEZ ASTORGA, Mónica. 2008. La arquitectura de los años treinta y cuarenta en Betanzos (A Coruña): su compromiso con el ideario moderno. *Anuario Brigantino* 31: 355-374.

VÁZQUEZ CARRIL, Faustino e GRANDÍO SEOANE, Emilio. 2011. *Las Columnas Gallegas hacia Oviedo. Diario bélico de la guerra civil española (1936-1937).* Baiona: Nigatrea.

VEGA SOMBRÍA, Santiago. 2011. *La política del miedo. El papel de la represión en el franquismo.* Barcelona: Crítica.

VEGA SOMBRÍA, Santiago. 2007. Las manifestaciones de la violencia franquista. *Hispania Nova* 7: 489-514.

VILAR RODRÍGUEZ, Margarita e LINDOSO TATO, Elvira. 2008. Análisis comparado de dos elites brigantinas: la trayectoria empresarial de los Núñez y los Etcheverría desde una perspectiva histórica (c. 1717-1955). *Anuario Brigantino* 31: 111-140.

VIVER PI-SUNYER, Carles. 1978. *El personal político de Franco (1936-45).*Barcelona: Vicens Vives.

ZUBIAGA ARANA, Erik. 2018. Ley de guerra. La jurisdicción militar de posguerra en Bizkaia (1937-1945). *Sancho el Sabio* Extra 1: 147-175.

ZUBIAGA ARANA, Erik. 2017. *La huella del terror franquista en Bizkaia. Jurisdicción militar, políticas de captación y actitudes sociales (1937-1945).* Bilbao: Universidad del País Vasco.

USC
UNIVERSIDADE DE SANTIAGO DE COMPOSTELA

ANEXOS

USC
UNIVERSIDADE
DE SANTIAGO
DE COMPOSTELA

Táboa 1. Vítimas veciñas de Bueu. Fonte: elaboración propia.

Nome	Apelidos	Suceso	Data suceso	Causa militar
José	Abe Castro	Exilio: campo de refuxiados	-	-
Manuel	Acuña Reboiras	Rebeldía: exilio	6-12-1938	387/37
Francisco	Aldao Gallego	Paseo	5-4-1937	-
Eugenio	Aldao Lobeira	Condena prisión	-	-
Francisco	Aldao Lobeira	Cadea perpetua	2-3-1937	1363/36
Benito	Aldao Lobeira	Cadea perpetua	2-3-1937	1363/36
Evencio	Álvarez Riobó	Cadea perpetua/sobresemento	10-8-1939	263/37, 328/37
José	Ave Estévez	Cadea perpetua: morte cárcere	22-5-1938	1363/36
Manuel	Barreiro Budiño	Rebeldía	6-12-1938	387/37
Jesús	Barreiro Budiño	Rebeldía	7-5-1938	345/37
Salvador	Barreiro Cestay	Cadea perpetua	22-12-1936	1308/36
Abelardo	Barreiro Paredes	Cadea perpetua: morte cárcere	18-10-1940	1363/36
José	Berndez. Santaclara	Cadea perpetua	22-12-1936	1308/36
Francisco	Blanco Solla	Rebeldía	27-6-1938	286/38
Antonio	Broullón Fandiño	Rebeldía	27-6-1938	286/38
Eugenio	Cabanelas Rey	Procesado: inculpado	9-11-1937	364/37
Antonio	Cabodevilla Reino	Rebeldía	27-6-1938	286/38
Constantino	Carballo Pousa	Rebeldía	27-6-1938	286/38
Julio	Castro Martínez	Paseo	7-12-1936	-
Manuel	Cendón Moledo	Rebeldía	6-12-1938	387/37
Manuel	Chapela Couso	Executado	17-4-1937	1363/36, 329/37
Ramón	Chapela Otero	Cadea perpetua	2-3-1937	1363/36
Avelino	Chapela Soliño	Executado	17-4-1937	1363/36
Benigno	Corredoria Otero	Rebeldía	1-8-1938	388/37
José	Cortizo Currás	Sobresemento/c. de traballo	20-9-1939	387/37
Ramón	Costas Ferradás	Rebeldía	3-5-1938	254/37
Manuel	Couso Gil	Cadea Perpetua	2-3-1937	1363/36
Benito	Davila Estévez	Rebeldía	27-6-1938	286/38
Eugenio	Dios González	Cadea perpetua: morte cárcere	22-5-1938	990/39, 1308/36
Francisco	Díz Gutiérrez	Rebeldía	7-5-1938	345/37
Aquilino	Entenza Sabarigo	Rebeldía	27-6-1938	286/38
Francisco	Escáneo Franco	Paseo	7-12-1936	-
Román	Estévez Comesaña	Rebeldía	27-6-1938	286/38
Benito	Estévez Costas	Rebeldía/Sobresemento	20-5-1941	328/37
José	Estévez González	Rebeldía	7-5-1938	329/37
Manuel	Estévez González	Sobresemento	7-5-1938	345/37
Ramón	Estévez Pazos	Cadea perpetua	2-3-1937	1363/36
José	Fazanes Rguez	Sobresemento-DAG	-	328/37
David	Fernández Goris	Rebeldía	27-6-1938	286/38
Benito	Ferradás Brión	Rebeldía	1-8-1938	388/37

José	Ferradás Lamosa	Rebeldía	1-8-1938	388/37
José	Ferradás Pastoriza	Rebeldía/Exilio: morte c. concentración	27-6-1938	286/38
Benito	Gallego Costas	Rebeldía	27-6-1938	286/38
José	García Acuña	Sobresemento	11-7-1939	2103/38
Francisco	García Villanueva	Rebeldía/Paseo	26-9-1936	768/36 1308/36 1363/36
Celestino	Garrido Medraño	Sobresemento	7-5-1938	345/37 2529/38
Ricardo	Gómez Buceta	Paseo	24-12-1936	-
Jn. Manuel	Gómez Corbacho	Inculpado/Paseo	12-12-1936	1363/36
José	Gómez De la Cueva	Execución	17-4-1937	1363/36
José	Gómez Villar	Rebeldía/Sobresemento	21-10-1939	286/38
Salvador	González Castro	Rebeldía	1-8-1938	388/37
Jacinto	González López	Cadea perpetua	11-6-1937	388/37 728/36
Benito	González Martínez	Rebeldía	27-6-1938	286/38
Manuel	Graña Pouseu	Executado	17-4-1937	1363/36
Clamente	Juncal García	Rebeldía	27-6-1938	286/38
Manuel	Juncal Villanueva	Morte anterior/sobresemento	4-11-1938	387/37
Jacinto M.	Lamosa y Novas	Paseo	7-12-1936	-
José	Leal Piñeiro	Sobresemento/c. de traballo	6-12-1938	387/37
Salvador	Lobeira Juncal	Cadea perpetua: morte cárcere	22-5-1938	1363/36
Marcelino	Loira Bernárdez	Rebelde/Sobresido	8-2-1940	345/37
Manuel	Loira García	Detención	-	-
Gerónimo	Loira Ogando	Rebeldía	3-5-1938	254/37
Manuel	López Cortizo	Cadea perpetua	2-3-1937	1363/36, 388/37
Víctor	López Ferradás	Sobresemento	11-7-1939	2103/38
Manuel	Lorenzo Loveira	Rebeldía	6-12-1938	328/37
José	Malvido Chaves	Rebeldía/Sobresemento	21-10-1939	286/38
Jesús	Malvido Menduíña	Cadea perpetua	22-12-1936	1308/36
Vicente	Malvido Santos	Sobresemento	-	2529/38
José	Mandado Rúa	Rebeldía	27-6-1938	286/38
Anselmo Benito	Martínez Álvarez	Rebeldía	7-5-1938	329/37
José	Martínez Álvarez	Rebeldía	7-5-1938	345/37
Salvador	Martínez Carballo	Rebeldía	6-12-1938	328/37
Antonio	Martínez López	Sobresemento-DAM	2-5-1939	879/39
Angélico	Mauricio Martínez	Cadea perpetua: morte cárcere	22-5-1938	1108/36, 1308/36
Antonio	Miranda Gestido	Rebeldía/Condena prisión	24-9-1940	1363/36 387/37
J. Antonio	Miranda Gestido	Rebeldía	27-6-1938	286/38
Ramón	Miranda Martínez	Rebeldía	6-12-1938	387/37

USC UNIVERSIDADE DE SANTIAGO DE COMPOSTELA

Maximino	Montejano Gestido	Condena prisión/c. concentración	23-9-1941	286/38
José	Montes Cerqueiro	Absolución	-	-
Miguel	Nogueira Cerviño	Rebeldía	27-6-1938	286/38
José	Novas	Exilio	-	-
Francisco	Novas Piñeiro	Rebeldía	7-5-1938	329/37
Benito	Núñez Molares	Cadea perpetua: morte cárcere	22-5-1938	1363/36
José	Ogando Portela	Rebeldía	7-5-1938	345/37
Francisco	Padín Novas	Cadea perpetua	22-12-1936	1308/36
Manuel	Pais Refojo	Cadea perpetua: morte cárcere	22-5-1938	1308/36
Salvador	Parada Davila	Cadea perpetua: morte cárcere	22-5-1938	1363/36, 329/37
Francisco	Pastoriza	Detención	-	-
Eugenio	Pastoriza Barreiro	Sobresemento	7-5-1938	329/37
Benito	Pastoriza Fariña	Cadea perpetua: morte cárcere	22-5-1938	1363/36
Manuel	Pastoriza Freire	Absolución	2-3-1937	1363/36
José	Patiño García	Rebeldía	6-12-1938	328/37
Agustín	Pérez Barreiro	Rebeldía	7-5-1938	345/37
Francisco	Pérez Freire	Rebeldía	-	387/37
Francisco	Pérez Seijas	Rebeldía	27-6-1938	286/38
Francisco	Piñeiro Barreiro	Paseo	26-9-1936	1363/36
Manuel	Piñeiro Santaclara	Rebeldía	1-8-1938	388/37
Antonio	Piñeiro Villar	Proceso (condena descoñecida)	-	388/37
Juan	Portela Costas	Rebeldía	27-6-1938	286/38
Francisco	Porto García	Rebeldía	11-9-1940	328/37
Enrique	Pousa Aldao	Cadea perpetua	-	1189/39
Salvador	Quinteiro Alonso	Outros: morte cárcere	22-5-1938	-
Salvador	Quiroga Pérez	Outros: morte cárcere	22-5-1938	-
Jesús	Regueira Martínez	Rebeldía/Sobresemento	28-10-1939	345/37
Manuel	Rey Cruz	Exilio: morte c. concentración	30-5-1941	-
José	Ríos Cerviño	Rebeldía	7-5-1938	345/37
Manuel	Ríos Pérez	Cadea perpetua	2-3-1937	1363/36
Ramón	Ríos Pérez	Detención	-	-
José	Rivero Novas	Cadea perpetua	22-12-1936	1308/36
Manuel	Sánchez Juncal	Cadea perpetua	2-3-1937	1363/36, 388/37
Jesús	Santos Juncal	Rebeldía	1-8-1938	388/37
José	Seijas Camiña	Paseo	7-12-1936	
Benito	Tomé Novas	Sobresemento	3-4-1937	69/37
José de la	Torre López	Paseo	25-9-1936	1363/36
Julio	Torres Pastoriza	Rebeldía	17-2-1939	2103/38
Modesto	Vidal Hervello	Detención	-	-
Antonio	Villaverde Hermida	Executado	2-9-1936	970/36, 728/37

Táboa 2. Vítimas veciñas de Betanzos. Fonte: elaboración propia.

Nome	Apelidos	Suceso	Data suceso	Causa militar
Álvaro	Abarrategui Bonome	Exilio	-	-
Antonio	Abarrategui Paradela	Detención	-	-
Luis	Alguero Caamaño	Sobresemento	24-5-1937	78/37
José	Alguero Penedo	Absolución	24-5-1937	78/37
Manuel	Allegue Regueiro	Execución	5-10-1936	65/36
Antonio	Armesto Vázquez	Absolución	16-10-1937	1235/37
Ramón	Autrán Carballo	Detención	-	-
Manuel	Barbeito Dorado	Rebeldía/condena prisión	7-3-1941	1657/37
José	Barbeito Fuentes	Detención	-	-
José	Barbeito Franco	Sobresemento	5-4-1937	1018/36
Juan	Barral Crosa	Exilio: campo de refuxiados	-	-
Francisco	Barreiro Permuy	Paseo	23-10-1936	-
José Mª.	Barros Germade	Cadea perpetua	25-10-1938	448/38
Ramón	Beade Méndez	Rebeldía/condena prisión	22-3-1948	1333/37
José	Bláquez Naveira	Exilio: campo de refuxiados	-	-
Ricardo	Bonome Seoane	Rebeldía/condena prisión	22-3-1948	1333/37
Manuel	Cachaza Carro	Condena prisión	24-5-1937	78/37
Manuel	Calviño Babío	Paseo	9-9-1936	-
José	Caridad Mateo	Exilio: campo de refuxiados	-	-
Bautista	Carro Naveira	Exilio: campo de refuxiados	-	-
Ramón	Carro Otero	Exilio: campo de refuxiados	-	-
Enrique	Carro Pena	Rebeldía/sobresemento	1960	-
José	Carro Pena	Paseo	28-10-1936	-
Antonio	Casanova	Exilio	-	-
Aurelio	Castillo Barreiro	Execución	9-8-1937	508/37
Ricardo	Castro Sánchez	Fuxido	-	-
Francisco	Cortiñas Díaz	Paseo	9-3-1939	-
Antonio	Cortiñas Díaz	Exilio	-	-
Antonio	Crespo Blanco	Sobresemento	18-1-1940	1094/37
Manuel	Crestar	Exilio	-	-
Antonio	Dieve Ferreiro	Exilio: campo de refuxiados	-	-
Ángel	Dopico Ares	Exilio: campo de refuxiados	-	-
J. Antonio	Dopico Muiño	Sobresemento	11-10-1940	2725/38
José	Edreira Seoane	Paseo/rebeldía	24-11-1938	3751/38
José	Fernández Cortés	Rebeldía	25-10-1937	1333/37
José	Fernández Crespo	Detención	-	-
Antonio	Fernández Lagar	Exilio/campo de refuxiados	-	-
Antonio	Fernández López	Absolución	19-10-1937	1172/37
Manuel	Fernández Pérez	Paseo	-	-
Francisco	Filgueira Seijo	Rebeldía/ condena prisión	24-5-1946	4043/38
Emilio	Fraga	Fuxido	-	-

USC UNIVERSIDADE DE SANTIAGO DE COMPOSTELA

Francisco	Fraga García	Execución	24-11-1936	118/36
Antonio	Fuentes Velón	Fuxido	-	-
Luis	Fuentes Velón	Detención	-	-
Tomás	Fuentes Velón	Rebeldía/Paseo	26-7-1936	78/37, 4045/38
Raimundo	García Brá	procesamento anulado	27-6-1940	1189/39
Antonio	García Estrada	Paseo	27-8-1936	-
Ángel	García Lope	Fuxido	-	-
Ángel	García Golpe	Rebeldía	17-3-1937	78/37,
César	Gómez García	Sobresemento	9-9-1939	3932/38
Salvador	González Etcheverría	Exilio	-	-
Julio	Hermida Estébanez	Cadea perpetua	3-12-1936	1018/36
José	Iglesias Pérez	Detención	-	-
Jesús	Labandeira Pérez	Rebeldía/condena prisión	19-9-1946	78/37, 300/45
Antonio	Lagares Gómez	Paseo	28-10-1936	-
Carmen	Lage Dapena	Rebeldía	12-7-1937	508/37
Agustín	Lodos Fernández	Detención	-	-
Diego	López Alfaro	Exilio: campo de refuxiados	-	-
Pedro	López Castro	Detención	-	-
Francisco	López Couce	Rebeldía/Condena prisión	1947	508/37
Tomás	López Datorre	Execución	1-10-1936	177/36
Jesús	López Méndez	Paseo	-	-
Teodoro	López Naveira	Rebeldía	21-5-1938	1351/37
Antonio	López Pérez	Paseo	13-8-1936	-
Germán	López Pérez	Rebeldía/Paseo	23-10-1936	78/37
José	López Purriños	Detención	-	-
Antonio	López Salorio	Rebeldía/condena perpetua	5-8-1940	508/37, 2154/38
Manuel	López Sánchez	Paseo	-	-
José	Lousada Rivas	Exilio: campo de refuxiados	-	-
Antonio	Maceiras Amor	Paseo	13-8-1936	-
Tomás	Manso	Rebeldía	25-10-1937	1333/37
José	Maseda Vaamonde	Execución/sobresemento	26-1-1938	1321/37, 989/38
José Mª.	Medín Vidal	Rebeldía/condena prisión/sobresemento	7-8-1937	508/37, 15/39
José	Méndez Vale	Exilio	-	-
Bernardo	Miño Abelenda	Paseo	28-10-1936	-
Francisco	Moreno Vilariño	Supervivente a paseo/exilio	-	-
Gerardo Fco.	Mosquera Fidalgo	Paseo	27-9-1936	-
Mercedes	Navarro Mijón	Fuxida	-	-
José	Naveira Campos	Exilio: morte c. concentración	18-8-1941	-
Luis	Naveira Carballo	Paseo/Rebeldía	19-9-1936	1018/36
Camilo	Naveira Ferreño	Paseo	28-10-1936	-

José	Naveira García	Proceso: inculpado	24-7-1936	118/36
Felipe	Noguerol Otero	Exilio: campo exterminio	-	-
José Mª.	Novo Rodríguez	Paseo	29-7-1936	177/36
José	Núñez Edreira	Rebeldía	16-7-1938	1413/38
Francisco	Pena Fernández	Sobresemento	9-4-1938	1581/37
Agustín	Pena Rodríguez	Pena de morte conmutada	8-5-1937	50/37
Antonio	Pérez Gómez	Absolución	9-8-1937	508/37
Ángel	Porto Vidal	Detención	-	-
José	Purriños Conles	Rebeldía	22-11-1936	1333/37, 1018/36
Pedro	Rey Bermúdez	Rebeldía	25-3-1937	1018/36
Dolores	Rey Bermúdez	Cadea perpetua	9-8-1937	508/37
José	Rilo Garabal	Paseo	18-8-1936	-
Manuel	Ríos Fraga	Rebeldía/Paseo	27-8-1936	78/37, 1333/37, 1018/36
José	Rivas Acea	Condena prisión	24-5-1937	78/37
Pilar	Rodríguez Medín	Proceso: inculpada	4-10-1936	1018/36
Felicidad	Rodríguez Medín	Absolución	3-12-1936	1018/36
Manuel	Roel Longueira	Exilio	-	-
Carmen	Romay Cortés	Cadea perpetua	3-12-1936	1018/36
Pedro	Salgado Barral	Paseo	26-8-1936	-
Antonio	Sánchez Deive	Detención	-	-
Gerardo	Santos Carro	Sobresemento	13-10-1943	3950/38
Julio	Sas Barros	Paseo	26-7-1936	-
Enrique	Sóñora Couceiro	Rebeldía	12-7-1937	508/37
Luis	Suárez	Detención	-	-
José	Torres Vico	Detención	-	-
José	Vaamonde Valiño	C. prisión: morte cárcere	16-1-1946	1048/39
Manuel	Vales Fernández	Rebeldía/Paseo	15-8-1936	78/37
Marcelino	Vázquez Edreira	Rebeldía	25-10-1937	1333/37
Manuel	Vázquez Gómez	Paseo	22-9-1936	-
Carmen	Vázquez Lage	Rebeldía	25-10-1937	1333/37
Gabino	Vázquez López	Cadea perpetua	9-8-1937	508/37
Antonio	Vázquez Pérez	Exilio/Rebeldía/condena prisión	1945	78/37, 508/37, 2158/38
Celestino	Veiga Álvarez	Execución	18-11-1936	344/38
Ramón	Veiga Gómez	Rebeldía/ condena prisión	18-12-1941	1204/38
Felipe	Veiga Gómez	Paseo	28-8-1936	3006/38
Manuel	Veiga Mosquera	Exilio: campo de refuxiados	-	-
Andrés	Veiga Rey	Condena prisión	28-6-1938	344/38
Manuel	Veiga Vázquez	Execución	17-12-1936	199/36
Antonio	Velo Fernández	Sobresemento	6-6-1946	97/38
J. Manuel	Vidal Lagares	Cadea prisión	12-4-1937	1018/36
Ricardo	Villarnovo Martí	Absolución	21-1-1938	508/37

Táboa 3. Vítimas veciñas de Monforte de Lemos. Fonte: elaboración propia.

Nome	Apelidos	Suceso	Data suceso	Causa militar
Manuel	Abeledo Rodríguez	Paseo	23-8-1936	-
Antonio	Aceiro Somoza	Cadea perpetua	-	-
Consuelo	Alonso González	Execución	13-5-1938	4/38
José	Álvarez González	Sobresemento-DAG	13-11-1936	1089/36
José	Álvarez Pérez	Detención	-	-
Rodrigo	Ares Díaz	Exilio: campo de refuxiados	-	-
Julio	Arnáez Terán	Sobresemento-DAG	21-11-1936	1121/36
Joaquín	Asensio Yagüe	Sobresemento	31-12-1936	1250/36, 121/36
Eutimio	Ayán Yllanes	Sobresemento-DAG	13-11-1936	1089/36
Luis	Basanta Guerra	Sobresemento-DAG	4-12-1936	1080/36
Gustavo	Becker Brown	Sobresemento	13-11-1936	1160/36
Antonio	Buján Vigo	Cadea perpetua	11-11-1936	176/36
Alipio	Cachaldora Pérez	Detención	-	-
Marcelino	Campos Blanco	Cadea perpetua	11-11-1936	176/36
Ramón	Canel González	Sobresemento-DAG	4-12-1936	1080/36
Ubaldo	Carballada Fernández	Sobresemento	-	851/37
Eugenio	Carballas Cambados	Paseo	25-3-1937	-
Germán	Carpintero Luque	Detención	-	-
José	Carrasco Rojo	Cadea perpetua	9-11-1936	673/36
José	Casanova Rguez.	Detención	-	-
Manuel	Casares Casanova	Condena prisión	9-11-1936	673/36
Domingo	Castro Camarena	Absolución	17-11-1937	1322/37
Antonio	Castro Glez.	Detención	-	-
Mariano	Cela Ordóñez	Absolución	17-11-1937	1322/37
Vicente	Chamochín Fdez.	Detención	-	-
Miguel	Chapel Salgueiro	Exilio: rebeldía	3-11-1936	601/36
José	Corujo Castro	Absolución	17-11-1937	1322/37
Daniel	Cuadrado Arroyo	Absolución	17-11-1937	1322/37
José	Cuadrado Arroyo	Absolución	17-11-1937	1322/37
José	Cuadrado Carbajosa	Absolución	17-11-1937	1322/37
Eusebio	Cuesta Fernández	Sobresemento	28-1-1937	1156/36
Ramón	Dacal Macía	Sobresemento	-	851/37
Argimiro	Díaz Amor	Paseo	23-8-1936	-
Antonio	Díaz Fouces	Cadea perpetua	13-7-1937	510/37
Manuel	Díaz Moure	Paseo	25-8-1936	-
Jesús	Díaz Rodríguez	Sobresemento	13-11-1936	1160/36
Joaquín	Díaz Varela	Detención	-	-
Juan Manuel	Domínguez López	Paseo	21-9-1936	-
Julio	Espinosa Feijoo	Exilio: campo de refuxiados	-	-
Xulio	Espinosa Iglesias	Exilio: campo de refuxiados	-	-

USC UNIVERSIDADE DE SANTIAGO DE COMPOSTELA

Francisco	Fernández Alcántara	Sobresemento	21-11-1936	1121/36
Urbano	Fernández Baltulle	Sobresemento	12-12-1936	1245/36
Valeriano	Fernández	Sobresemento	16-4-1940	43/40
Manuel	Fernández García	Rebeldía	14-5-1937	371/39, 121/36
Manuel	Fernández Gómez	Procesado inculpado	4-12-1936	1080/36
José	Fernández González	Absolución	13-7-1937	510/37
Serafín	Fernández Prieto	Sobresemento	8-12-1936	1251/36
Inocencio	Fernández Rguez	Pena de morte conmutada	4-6-1940	314/39
José	Fernández Rivera	Sobresemento-DAG	24-12-1936	1330/36
Benito	Fernández Ruíz	Cadea perpetua	15-12-1936	605/36
Isidro	Ferreira Neira	Cadea perpetua	27-11-1937	601/36
Ricardo	Figueiras	Exilio	-	-
Tomás de la	Fuente Pérez	Absolución	1-3-1937	602/36
Pompeyo	Galindo Barquinero	Sobresemento	16-12-1936	1266/36
Vicent Felipe	García Álvarez	Sobresementos-DAM	30-3-1937	620/36, 656/36
Ramón	García Freire	Sobresemento	18-1-1937	1263/36
Modesto	García Martínez	Pena de morte conmutada	4-6-1940	314/39
Miguel	García Ramos	Cadea perpetua	11-11-1936	176/36
Marcelino	García Valdés	Condena prisión	11-11-1936	176/36
María	Garza Rodríguez	Paseo	17-3-1937	-
Alejandro	Gil Pesqueros	Sobresemento/Cadea perpetua	30-3-1937	620/36, 656/36
Pedro	Gómez Arce	Detención	-	-
Eliseo	Gómez Sotelo	Sobresemento-DAG	4-12-1936	1080/36
Anselmo	González Gómez	Sobresemento	19-1-1937	1246/36
Ramón	González Glez.	Detención	-	-
Jesús	González Rodríguez	Exilio: campo de refuxiados	-	-
Ángel	González Somoza	Condea prisión	27-11-1940	748/39
Luis	González Yáñez	Paseo	28-8-1936	-
Agustín	Guitián Grau	Cadea perpetua	27-11-1937	601/36
José	Guitián Sánchez	Sobresemento	-	851/37
Jesús de la	Iglesia Buján	Sobresemento	30-1-1943	541/42
Antonio	Iglesias Franjo	Execución	18-11-1936	175/36
Waldo	Iglesias Marzo	Detención	-	-
J. Augusto	Leites	Sobresemento-DAG	25-11-1936	1147/36
Rogelio	López Calvo	Cadea perpetua	14-9-1936	784/36
Genaro	López Cornide	Paseo	22-10-1936	-
Celestino	López Salcegama	Sobresementos	30-3-1937	620/36, 37/37
Fermín	López Somoza	Sobresemento-DAG	30-10-1936	1045/36
Ricardo	López Somoza	Execución	14-9-1936	784/36
Manuel	López Soto	Sobresementos	30-3-1937	620/36, 656/36

USC UNIVERSIDADE DE SANTIAGO DE COMPOSTELA

Antonio	Losada Olmo	Exilio: campo de refuxiados	-	-
Antolín	Mantilla González	Condena prisión	1-3-1937	602/36
José	Mariño Carballeda	Exilio: campo de refuxiados	-	-
Eladio	Martín Grados	Execución	10-12-1936	730/36, 121/36
Manuel	Martínez Álvarez	Procesado	-	121/36
Manuel B.	Martínez Arias	Fuxido/ Condena prisión	26-7-1941	44/40
Segundo	Martínez Arquero	Sobresemento	31-10-1936	121/36
Evaristo	Martínez del Sar	Rebeldía/Sobresemento	21-2-1940	371/39, 121/36
Aurelio	Martínez Fernández	Sobresemento	-	121/36
Eulogio	Martínez González	Pena de morte conmutada	4-6-1940	314/39
Manuel	Martínez López	Sobresemento	14-9-1939	851/37, 314/39
Emilio	Martínez Rodríguez	Absolución	17-11-1937	1322/37
Benigno	Martínez Rey	Absolución	26-9-1936	757/36
Víctor	Martínez Rodríguez	Execución	22-5-1937	601/36
Ramón	Martínez Rodríguez	Sobresemento	30-1-1943	541/42
Ramón	Mejuto Seijas	Sobresemento-DAG	8-11-1936	1090/36
Camilo	Mondelo González	Sobresemento	17-11-1937	1322/37
José	Mosquera Muiños	Sobresemento-DAG	24-11-1936	1161/36
Raimundo	Moure Pérez	Execución	18-11-1936	175/36
Raimundo	Mourelo Fernández	Sobresemento-DAG	4-12-1936	1080/36
Manuel	Naveira González	Sobresemento-DAG	3-12-1936	1103/36
Álvaro	Naveira Vázquez	Sobresemento	24-11-1936	1161/36
Justo	Nogueira Gordaliza	Exilio	-	-
Urbano	Núñez Castro	Paseo	23-8-1936	-
Jaime	Panofreia Fontanet	Exilio: campo de refuxiados	-	-
José	Paradiñeiro Paradiñeiro	Fuxido	-	-
Luis	Pérez Alonso	Condena prisión	14-9-1936	784/36
Manuel	Pérez Casares	Sobresemento/absolución	17-11-1937	1182/36, 1322/37
Manuel	Pérez Casares	Absolución	17-11-1937	1322/37
Antonio	Pérez Fernández	Paseo	24-11-1937	-
Manuel	Pérez González	Paseo	12-9-1936	195/37
Pedro	Pérez Somoza	Absolución	7-1-1938	1322/37, 1487/37
Rogelio	Porres Roussel	Sobresemento-DAG	24-12-1936	1330/36
Fermín	Puente Rodríguez	Sobresemento	-	851/37
Melchor	Reñones Fernández	Sobresemento-DAG	4-12-1936	1080/36
Albino	Rivero/a Rodríguez	Sobresemento	-	121/36
Pedro	Rodríguez Álvarez	Exilio: campo de refuxiados	-	-
Maximino	Rodríguez Balboa	Sobresemento	17-1-1937	656/36
Jesús	Rodríguez Casanova	Cadea perpetua	-	-
José	Rodríguez Díaz	Condena prisión	15-6-1938	1502/37

Tomás	Rodríguez Díaz	Sobresemento	-	851/37
César	Rodríguez Fdez	Perpetua	15-12-1936	605/36
José	Rodríguez Franjo	Execución	13-11-1936	179/3
Eliseo	Rodríguez Gómez	Exilio: campo de refuxiados	-	-
Tomás	Rodríguez González	Absolución	17-11-1937	1322/37
Ceferino	Rodríguez López	Paseo	18-8-1936	-
Cándido	Rodríguez López	Sobresemento/absolución	17-11-1937	1268/37, 1322/37
Domingo	Rodríguez Moscoso	Exilio: campo de refuxiados	-	-
José	Rodríguez Pérez	Sobresemento	20-1-1944	1313/36
Manuel	Rodríguez Rguez.	Exilio: campo de refuxiados	-	-
Vicente	Rodríguez Rguez.	Exilio: campo de refuxiados	-	-
José	Rodríguez Silvosa	Paseo	13-7-1938	576/38
Victor	Rodríguez Vaquero	Cadea perpetua	7-8-1937	549/37
Baldomero	Rodríguez Vaquero	Cadea perpetua	7-8-1937	549/37
Camilo	Saco López	Cadea perpetua	11-11-1936	176/36
José	Sánchez Vázquez	Sobresemento	28-12-1936	1249/36
Juan	Santín Sánchez	Cadea perpetua	14-9-1936	784/36
Toribio	Santomé Fernández	Detención	-	-
Victoriano	Santos González	Sobresemento-DAG	16-11-1936	1087/36
Joaquín Mª	Santos Otero	Sobresemento	12-1-1937	1189/36
Francisco	Sasiaín Martínez	Sobresemento	9-11-1936	673/36
José	Sierra Casanova	Sobresemento	17-11-1937	1322/37
José	Sobrino Arias	Cadea perpetua	27-10-1936	179/36
Ramón	Somoza Álvarez	Paseo	13-7-1938	576/38
Domingo	Suárez Villoria	Paseo	18-8-1936	-
Manuel	Tejón Arias	Sobresemento	16-1-1937	1247/36
Juan	Tizón Herreros	Exilio: rebeldía	3-11-1936	601/36
Manuel	Torrón Rivas	Sobresemento/absolución	17-11-1937	1008/36, 1322/37
Florentino	Valcárcel Quiroga	Cadea perpetua	14-9-1939	314/39
José	Varela Prieto	Sobresemento	17-1-1937	656/36
José	Vázquez Álvarez	Sobresemento-DAG	25-11-1936	1122/36
Faustino	Vázquez Carril	Execución	15-4-1937	337/37
Antonio	Vázquez Sánchez	Cadea perpetua	27-10-1936	179/36
Eduardo	Vázquez Vales	Detención	-	-
Rosendo	Vila Fernández	Paseo	7-9-1936	1303/36
Rafael	Yllescas Carnero	Sobresemento/absolución	17-11-1937	1330/36, 1322/37

USC UNIVERSIDADE DE SANTIAGO DE COMPOSTELA

Táboa 4. As características das declaracións dos membros das comisións xestoras do concello de Bueu nos xuízos instruídos entre 1936 e 1939. Fonte: elaboración propia.

BUEU: 1936-1947					
Nome e Apelidos	Corporación: cargo:	Corporación: tempo-cargo	Causa: tipo declaración	Causa: data declaración	Forzas de orde
Gonzalo Torrente Piñón	Alcalde/ Delegado adm. e mil.	21-7-1936 30-7-1936			
Camilo Davila Davila	Alcalde/ Delegado adm. e mil.	30-7-1936 18-12-1937	1363/36: positiva (4) [1396]	28-11-1936	
			1363/36: neutra (17)	15-9-1936 21-11-1936	
			1363/36: negativa	28-11-1936	
			1108/36: neutra	19-10-1936	
			1308/36: negativa (3)	19-10-1936	
			1308/36: positiva (7)	19-10-1936	
			263/37: positiva	14-7-1937	
			329/37: positiva (2)	31-8-1937	
			387/37: positiva	7-9-1937 14-9-1937	
			387/37: negativa	10-9-1937	
			728/37: negativa	19-5-1937	
			970/36: negativa	7-10-1936	
Antonio Cerviño Martínez	Xestor	19-9-1936 28-4-1937	1363/36: negativa	17-1-1940	Miliciano
					Combatente
					Renega da xef.local
José María Massó	Xestor	19-9-1936 20-6-1937	1363/36: neutra	15-9-1936	Milicia militante
			345/37: positiva	21-6-1939	
			387/37: positiva	31-8-1939	Xefe local
	Alcalde	24-1-1939 11-2-1971	879/39: positiva	28-4-1939	

[1396] Número de persoas cara as que manifestou ese tipo de declaración nese xuízo e día concreto.

			728/37: neutra	19-5-1937	Alférez mobilizado
			2103/38: positiva	6-3-1939	
Ángel Maneiro García	Xestor	19-9-1936 6-2-1949			
José Pazos Lobeira	Xestor	19-9-1936 3-12-1945			
Perfecto García Lemos	Alcalde	18-12-1937 24-1-1939			
Francisco Cerviño Portela	Xestor	18-12-1937 6-2-1949			
Ignacio Lis Alonso	Xestor	18-12-1937 13-1-1947			
Francisco Lago Carballal	Xestor	18-12-1937 6-2-1949			
Manuel Portela Villanueva	Xestor	18-12-1937 6-2-1949			
Luis Pimentel Gil	Xestor	18-12-1937 22-11-1939	1363/36: neutra	15-9-1936	Milicia militante
			728/37: neutra	19-5-1937	Garda Cívica
Guillermo Novio Cardeso	Xestor	18-12-1937 10-10-1946			
Américo Otero Enero	Xestor	18-12-1937 6-2-1949			

USC UNIVERSIDADE DE SANTIAGO DE COMPOSTELA

Táboa 5. As características das declaracións dos membros das comisións xestoras do concello de Betanzos nos xuízos instruídos entre 1936 e 1939. Fonte: elaboración propia.

BETANZOS: 1936-1940					
Nome e Apelidos	Corporación: cargo	Corporación: tempo-cargo	Causa: tipo declaración	Causa: data declaración	Forzas de orde
Ángel González Vázquez	Alcalde/ Delgdo. Gob.	27-7-1936 1-2-1937	177/36: Informe negativo	2-9-1936	Comba-tente
Ezequiel Núñez Núñez	Xestor	27-7-1936 12-11-1936			
Francisco Laforet Cabanas	Xestor	27-7-1936 12-11-1936	1333/37: positivo	30-9-1937	
Raúl Fernández Meás	Xestor	27-7-1936 12-11-1936	2154/38: neutro	4-4-1940	
Vicente Castro Aguiar	Xestor	27-7-1936 12-11-1936			
J. Jesús García Iribarne	Xestor	12-11-1936	448/38: neutro	15-3-1938	
			1189/39: positivo	17-6-1939	
			1321/37: negativo	24-11-1937	
			1581/37: negativo	18-11-1937	
	Alcalde int.	1-2-1937	1657/38: negativo	12-7-1937	
	Alcalde pro.	2-12-1937 17-10-1939	2158/38: negativo	5-1-1938	
			652/37: negativo	17-3-1937	
			50/37: positivo	12-3-1937	
			78/37: positivo	15-5-1937	
			78/37: negativo	18-1-1937	
Andrés Sarrot Golpe	Xestor	12-11-1936 18-3-1940 (+)	78/37: positiva	15-5-1937	
Gonzalo González González	Xestor	12-11-1936	50/37: positivo	2-4-1940	
	Alcalde	17-10-1939 17-4-1940	1048/39: negativo	17-10-1939	
				22-1-1940	
			1321/37: negativo	19-11-1937	
			2154/38: negativo	23-1-1940	
				18-3-1940	
			2725/38: positivo	23-1-1940	

USC

Marcelino Garrido Vázquez	Xestor	12-11-1936			
Antonio Pérez López	Xestor	12-11-1936			
Luis Soto López	Xestor	12-11-1936	508/37: positiva	7-8-1937	
José Maceiras Soya	Xestor	12-11-1936			
Ángel Vázquez Vales	Xestor	12-11-1936			
Antonio Pérez Lago	Xestor	12-11-1936 13-5-1940			
Félix Martín Hernández	Xestor	12-11-1936			
Alonso Pérez y Pérez	Xestor	12-11-1936			
Santiago Moretón Simón	Xestor	27-7-1936 13-5-1940	344/38: negativo	11-4-1938	
Valentín Otero Couce	Xestor	12-11-1936	1018/36: negativo	6-2-1937	
			1018/36: positivo	12-2-1937	
Isidro Díz Porto	Xestor	12-11-1936			
Antonio Presedo Porto	Xestor	12-11-1936			
Juan Ramón y Barón	Xestor	17-10-1938			
Manuel Álvarez García	Alcalde	17-4-1940	1204/38: neutro	30-12-1940	
Fernando Martínez Álvarez	Xestor	3-5-1940 -	448/38: positivo	18-11-1937	Xefe local
	Alcalde				
José Noguerol Otero	Xestor	- 2-11-1942	2154/38: neutro	4-1940	

USC UNIVERSIDADE DE SANTIAGO DE COMPOSTELA

Táboa 6. As características das declaracións dos membros das comisións xestoras do concello de Monforte de Lemos nos xuízos instruídos entre 1936 e 1939. Fonte: elaboración propia.

MONFORTE DE LEMOS: 1936-1942					
Nome e Apelidos	Corporación: cargo	Corporación: tempo- cargo	Causa: tipo declaración	Causa: data declaración	Forzas de orde
Alfredo Hermida Losada	Alcalde/ Presidente	30-7-1936 8-4-1937 (+)	620/36: positiva	23-2-1937	
			620-36: negativa	23-2-1937	
			620/36: neutra	23-2-1937	
			620/36: negativa	17-3-1937	
			1313/36: negativo	1-2-1937	
David Méndez Hernández	Xestor	30-7-1936 13-11-1936	176/36: positivo	11-11-1936	
			510/37: negativa	16-5-1937	
			656/36: negativo	23-11-1936	
			1080/36: negativo (5)	21-11-1936	
			1182/36: negativo	19-11-1936	
Julio Pérez Orozco	Xestor	13-11-1936	4/38: negativa	8-1-1938	
	Alcalde	8-4-1937 23-6-1938	510/37: negativa	5-6-1937	
			549/37: neutra	30-4-1937	
			549/37: negativa	11-5-1937	
			851/37: negativo (2)	5-7-1937	
			851/37: negativo (2)	6-7-1937	
			1502/37: negativo	5-5-1938	
Eduardo Pérez Ruíz	Xestor	13-11-1936			
José Taboada de Zúñiga	Xestor	13-11-1936 28-5-1937			
Manuel Andrade Fernández	Xestor	13-11-1936 13-5-1937			
Antonio López Baamonde	Xestor	13-11-1936 28-5-1937			

Jesús Dapena Soto	Xestor	13-11-1936 28-5-1937 7-11-1941 31-12-1943	601/36: positiva	27-11-1936	
			673/36: positiva	9-11-1936	
			1156/36: positiva	30-12-1936	
Tomás González Casanova	Xestor	13-11-1936 28-5-1937			
José Díaz López	Xestor	13-11-1936	43/40: neutro	8-4-1940	
	Alcalde	23-6-1938	44/40: negativo	31-1-1940	
			371/39: negativo	15-4-1939	
				2-6-1939	
				10-6-1939 (2)	
				31-7-1939	
Luis Payo Romero	Xestor	28-5-1937 4-9-1940			
Luis Rey Mariño	Xestor	28-5-1937 4-891940			
Pedro González Vázquez	Xestor	28-5-1937 4-11-1939			
Servando Díez Soto	Xestor	28-5-1937 7-11-1941			
Avelino Taboada Zúñiga	Xestor	28-5-1937 4-9-1940	197/37: negativa	27-10-1936	
Manuel Vilariño Rodríguez	Xestor	28-5-1937 7-11-1941	175/36: positiva	4-11-1936	
			620/36: positiva	24-2-1937	
Manuel López Baamonde	Xestor	28-5-1937 7-9-1941			
Ramón Goyanes Gayoso	Xestor	28-5-1937 4-9-1940	314/39: negativa	25-4-1939	
Juan Vila Sánchez	Xestor	28-5-1937 7-11-1941			
Manuel Illanes Fernández	Xestor	28-5-1937 7-11-1941	314/39: negativa	4-3-1939	
Emilio Martínez Díaz	Xestor	28-5-1937 7-11-1941	1103/36: negativa	24-10-1936	
Severino Díaz Rodríguez	Xestor	28-5-1937 7-11-1941			
Pedro Carballada Méndez	Xestor	28-5-1937 7-11-1941			
Julio García Rodríguez	Alcalde	7-11-1941			

Andrés Gil Municio	Xestor	7-11-1941			
Luis Ayres Gallego	Xestor	7-11-1941			
Jaime Usatorre Ledo	Xestor	7-11-1941 6-11-1942			
Félix Martín Mayoral	Xestor	7-11-1941 -			
Antonio Sierra Casanova	Xestor	7-11-1941 -			
Eusebio Rosendo Fernández	Xestor	7-11-1941 -			
Eusebio Rodríguez Pérez	Xestor	7-11-1941 -			
José Pereiro Pérez	Xestor	7-11-1941 -			

USC
UNIVERSIDADE DE SANTIAGO DE COMPOSTELA